

СТЕФАН
ЖЕРОМСЬКИЙ

*Вершини
світового
письменства*

ПОПІЛ

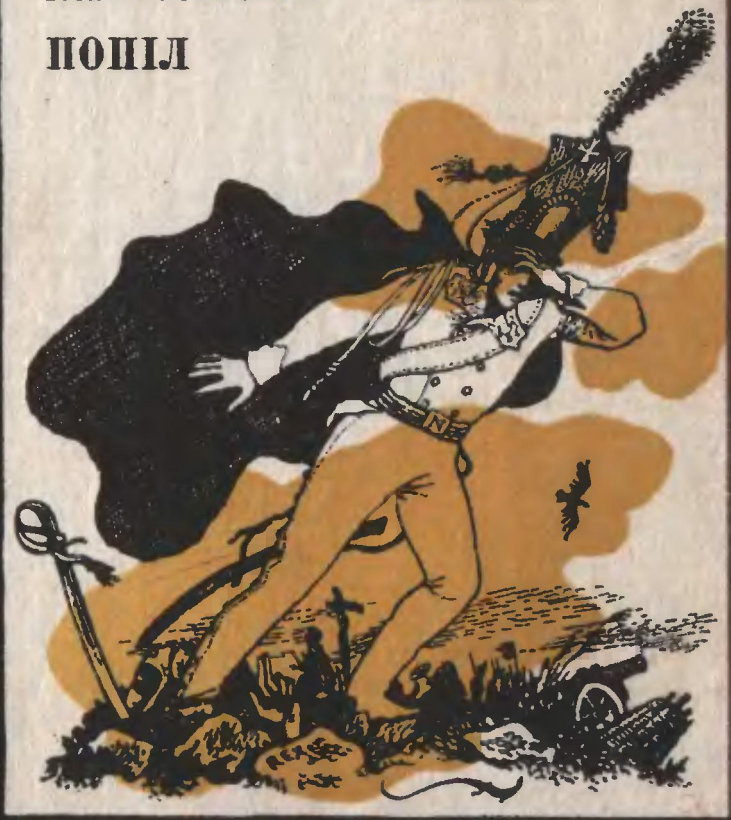

ВЕРШИНИ
СВІТОВОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Том 43

СТЕФАН ЖЕРОМСЬКИЙ

ПОПІЛ

РОМАН ПРО ПОДІЇ
КІНЦЯ XVIII — ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Переклав з польської
Валентин Струтинський

Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»

1982

И (Пол)
Ж 61

STEFAN ŻEROMSKI
POPIOŁY
1902—1903

Эпопея известного польского писателя
Стефана Жеромского (1864—1925)
о драматических событиях в жизни Польши
конца XVIII — начала XIX в.,
в период наполеоновских войн.

Передмова і примітки
СТАНІСЛАВИ ЛЕВІНСЬКОЇ

Ж $\frac{70304—185}{М205(04)—82}$ 185.82.4703000000

© Український переклад, передмова,
видавництво «Дніпро», 1982 р.

РОМАН «ПОПІЛ» І ЙОГО АВТОР

Популярність Стефана Жеромського ще за його життя сягнула далеко за межі Польщі. Твори письменника перекладені багатьма мовами світу. В Радянському Союзі більшість романів автора «Попелу» видавалися неодноразово, в різних перекладах.

Демократ і гуманіст, непримиренний викривач несправедливого суспільного ладу, Жеромський у своїх реалістичних творах порушував найпекучіші соціальні проблеми, виступав на захист експлуатованих трудящих мас, торкався важливих питань польської історії та культури. Письменник великого таланту, чия творчість є однією з головних ланок прогресивної польської літератури, він майстерно володів художнім словом.

Ніхто з сучасних Жеромському письменників не мав такого впливу на польського читача, як автор «Попелу» і «Провесни». Кожен його твір ставав подією, яка глибоко входила в свідомість сучасників. Мав рацію Леон Кручковський, який писав, що протягом п'ятдесяти років після появи роману «Бездомні» «не було й немає в Польщі людини, яка б, прагнучи боротися за кращі форми життя, у певний період свого внутрішнього розвитку якось не пережила, не відчула чи не продумала творчості Стефана Жеромського». А пізніше Ярослав Івашкевич, згадуючи про Жеромського, так само переконливо твердив, що «через сто років після його народження ми можемо повертатися до нього як до джерела, як до моря».

Стефан Жеромський народився 14 жовтня 1864 р. у Стравчині поблизу повітового міста Кельці. Його батько, Вінцент Жеромський, дрібний шляхтич, маєтку не мав і працював на орендованій землі. Через кілька років, у пошуках кращого життя, Вінцент Жеромський оселився з сім'єю в селі Цекоти, де й пройшли дитячі роки майбутнього письменника.

З дитинства зачарувала душу Стефана розкішна природа Цекот, що розкинулися в мальовничій долині біля підніжжя головного пасма Свєнтокшиських гір. Пейзажі рідного краю оживають у творах Жеромського від найперших його книг до «Ялинової пущі» (1926), що їй вже не судилося побачити письменникові надрукованою, і в останніх рядках якої його перо вивело такі слова: «Я ненавиджу смерть. Люблю життя цього краю».

Про Цекоти і Стравчин письменник згадуватиме у таких творах, як «Силачка», «Забуття», «Сутінки», «Доктор Пйотр», «Сізі-

фова праця», «Бездомні», «Попіл», «Провесна». Сила дитячих та юнацьких вражень була така могутня, що село Цекоти само собою з'являлось у змальованих ним пізніше Глогах, Гавронках, Вигнанках. А Кельці, де з 1874 р. малий Стефан навчався в гімназії, неважко впізнати в місті Клерикові або Лжавці.

Гімназичний вчитель, літературний критик Антоні Густав Бем, якому Жеромський давав читати свої перші літературні спроби, казав йому: «Добрий стиль, багато лірики, спрямування таке, яке я поділяю (тобто демократичне.— *С. А.*)... Трапляються граматичні й стилістичні помилки, та, незважаючи на це, видно, що ти будеш писати».

У 1886 р. Жеромський закінчує келецьку гімназію (про її задушливу казенну атмосферу він розповість у ранній повісті «Сізіфова праця») і вступає до Вищої ветеринарної школи у Варшаві.

Серед книжок, якими захоплювався Жеромський ще на шкільній лаві, особливо близькими йому були твори письменників демократичного напряму. Імена А. Міцкевича, Ю. Словацького, Марії Конопніцької, Б. Пруса, В. Гюго, а з російських митців передусім І. Тургенєва часто зустрічаються в його юнацьких «Щоденниках». Шекспір, Тургенєв, Прус — «великий психолог народу» з його «чудовим, незрівнянним талантом» — ось найулюбленіші автори молодого Жеромського. Визнаючи велику роль європейської натуралістичної школи і реалізму Бальзака, Жеромський водночас писав у 1886 році: «Не применшуючи ваги натуралізму, за ідеал роману можна взяти роман Тургенєва».

Жеромський високо цінував не лише Тургенєва, а добре знав і любив російський народ, російську літературу. Виховуваний змалку в атмосфері традицій національно-визвольної боротьби (прадід письменника брав участь у повстанні під проводом Тадеуша Костюшка, а батько допомагав повстанцям 1863 року і був за це ув'язнений), гімназист Жеромський, на основі переказів рідних, «оповідань простих людей» та «секретних чуток келецьких лісів», написав поему «Безкишкін» — про російського офіцера, який боровся пліч-о-пліч з повсталими поляками. Твори російських письменників Жеромський читав у студентському гуртку. На сторінках своїх «Щоденників» він висловлює захоплення талантом титана російської літератури — Л. Толстого, вгадує про Г. Успенського, М. Салтикова-Щедріна. Проблематика одного з ранніх творів Жеромського — «Силачки» — близька до оповідання Г. Успенського «Невиліковний».

Першими друкованими творами Жеромського, що з'явилися 1882 р.,— були «Пісенька орача» і переклад Лермонтового «Бажан-

ня». До його ранніх літературних спроб належить і записаний на сторінках «Щоденників» переклад поезії Т. Шевченка «Думи мої, думи мої». Можливо, він збирався перекласти й інші Шевченкові твори, бо переписав уривки з поеми «Кавказ», поезії «І мертвим і живим...», «Ще як були ми козаками...»

Жеромський дав яскраву характеристику поезії Шевченка, в якій є «скрегіт болю, а іноді голосний крик, схожий на крик ста тисяч гайдамаків».

На жаль, чимало інших перекладів з російської і української, а також чеської літератури, згадуваних ним у «Щоденниках», ми так і не знаємо: вони не були опубліковані й зникли. Зате пощастило знайти «Щоденники», пізнавальні та літературні якості яких дістали одностайне схвалення (Я. Івашкевич, наприклад, цінував їх навіть вище за ранню белетристику Жеромського). «Щоденники» — документ дозрівання великого таланту (письменник вів їх понад вісім з половиною років, у 1882—1891 рр.), вони проливають світло на генезис ряду творів Жеромського, який виступає в них ніби епіком власного духовного життя.

Вже в гімназії Жеромський був змушений заробляти на прожиття приватними уроками. Осиротівши (у 1883 р. він втратив батька, а мати померла ще раніше), юнак опинився без засобів до життя. «Я зійшов майже на саме дно життя,— записує він у «Щоденниках» 9 травня 1887 р.— У мене немає копійки за душею й жодних видів на майбутнє... Вже більше тижня я не обідав, та якби тільки не обідав: не мав нічого в роті, крім чаю та хліба». Голодування загострювало успадковану хворобу легенів. 1888 р. Жеромському довелося кинути навчання у ветеринарній школі й працювати домашнім учителем у поміщицьких маєтках.

У ці студентські роки формується демократичний світогляд майбутнього письменника. Саме тоді в нього виникає інтерес до сільського пролетаріату, який стане героєм ряду його творів, що ними він відгукнеться на актуальні питання дійсності. Тоді ж він знаходить час учити селянських дітей. До речі, письменник хотів стати шкільним учителем, але не зміг знайти місця, бо в тодішніх умовах для цього необхідно було прийняти австрійське підданство. Він робить спроби організувати читальні для селян. За патріотичну й культурно-освітню діяльність Жеромського було ув'язнено в варшавській цитаделі.

Виїхавши 1892 року до Швейцарії, Жеромський працює там помічником бібліотекаря при польському національному музеї в Рапперсвілі. Книги й архівні матеріали, які зберігалися в рапперсвільській бібліотеці, відіграли значну роль в ідейному формуванні письменника.

З появою 1895 р. перших книжок Жеромського «Заклює нас вороння» та «Оповідання» стало ясно, що на видпокрузі польської літератури засяяв новий яскравий талант.

Жеромський упевнено йшов шляхом, утореним видатними представниками польського критичного реалізму Б. Прусом, Е. Ожешко, М. Конопніцькою.

Серед перлин ранньої прози — оповідання «Сутінки» про виснажливу з ранку до сутінок працю на панському полі батрака Гібали та його дружини, змушеної залишати напрозволяще своє немовля. Інше оповідання — «Забуття» — розповідь про трагедію селянина, жорстоко побитого за те, що «вкрав» у панському лісі кілька дощок (на труну для померлого з голоду єдиного сина), Віцека Обали. Свого часу, перебуваючи в маєтку поміщика Заборовського, Жеромський був свідком подібного катування селянина.

У тому ж томі «Оповідань» 1895 р. були надруковані «Доктор Пйотр» і «Силачка». В образах Пйотра Цедзини, сільської вчительки Станіслави Бозовської письменник віднайшов риси, що будуть визначальними для героїв багатьох його наступних творів. Це самовіддана суспільна праця в ім'я кращого майбутнього міської й сільської бідноти. Героїня оповідання «Силачка» Стася відкриває галерею образів самовідданих борців за світле майбутнє народу, таких як Йоася і Юдим з роману «Бездомні», Радуський з повісті «Промінь», Ненаський з трилогії «Боротьба з сатаною»,— людей палкого серця і високих поривань. Доктор Пйотр пристрасно й безкомпромісно бореться проти самих основ системи експлуатації, рішуче відкидає норми буржуазної моралі. Люблячий син, він порив'є зі своїм батьком-економом, щоб працею сплатити «борг, гіркий і страшний», гноблениим трудящим масам.

Завдяки різноманітній тематиці, творчість Жеромського розширила коло актуальних питань життя польського народу, що їх порушувала література критичного реалізму.

Романом «Бездомні» (1900) починається новий період творчості письменника. Поставивши в центрі твору проблему експлуатації в умовах капіталізму, Жеромський загострює критику буржуазного суспільства, з симпатією і щирим співчуттям змальовує життя пролетаріату, розповідає про виснажливу працю робітників на заводах, вугільних шахтах, тютюновій фабриці. Однак він ще не розуміє революційної ролі пролетаріату й виводить свого позитивного героя, самотнього бунтівника, знову ж із середовища інтелігенції.

Здобувши освіту, лікар Томаш Юдим, син шевця, не пориває зв'язків із своїм класом, плекає надії заплатити борг біднякам — стати їхнім лікарем. Перебування Юдима серед робітників шахт

Домбровського вугільного басейну зміцнює його рішення служити справі експлуатованих мас. Однак Юдим не може знайти шляху до революційної боротьби, як це зробив його брат, робітник Віктор Юдим, а його плани суспільних перетворень утопічні і їх не можна запровадити в життя. Юдим — образ внутрішньо складний, але змальований правдиво і послідовно. Юдим розуміє свою працю як безкорисливе служіння народові, прагне віддати всі сили боротьбі за поліпшення життя скривджених та пригноблених, задля цього він відмовляється навіть від особистого щастя.

Пізніше в трилогії «Боротьба з сатаною» («Навернення Іуди», «Заметіль», «Харітас», 1916—1919) Жеромський знову звернеться до такого ж типу позитивного героя. Боротьбу з «сатаною» — капіталістичним визиском і злигоднями трудящих мас, вестиме буржуазний реформатор Ришард Ненаський. Галерею цих героїв завершить Цезар Барика з «Провесни» (1925).

Повернувшись із Швейцарії, Жеромський з 1897 р. працює в бібліотеці Замойських у Варшаві. В 1904 р., коли його матеріальне становище покращало, він залишає службу й цілком віддається літературній роботі. В 1905—1909 рр. (з невеликими перервами) письменник живе і займається громадською діяльністю у місті Наленчові — виступає на мітингах, бере участь у демонстраціях 1905 р.

У польській літературі революція 1905 р. чи не найбільший вплив справила саме на творчість Жеромського. Ніхто з тодішніх польських письменників не віддав такої глибокої шани революції та її героям, як Жеромський. За його словами, події 1905 р. пробудили «величезні й святі ідеї», покликали народ до нового життя. Згадуючи свої розмови з Жеромським у період революційної боротьби 1905 р., Юліан Мархлевський писав, що, незважаючи на розбіжність поглядів, його єднала з Жеромським «глибока віра в революційну міць польського робітника й селянина». У цей період широко розгортається політична і культурно-освітня діяльність письменника. Він засновує в Наленчові народну школу, організовує курси для неписьменних селян, робітничий недільний університет, виступає з лекціями на науково-популярні теми.

Як і раніше, Жеромський підтримував стосунки з представниками прогресивних кіл. За ним було встановлено таємний поліцейський нагляд. У 1900 р. під час обшуку на квартирі Жеромського поліція конфіскувала рукопис роману «Попіл», і тільки завдяки енергійній наполегливості дружини письменника вдалося врятувати безцінні сторінки нового твору[1]. Посилена громадська активність і

[1] Автограф «Попелу» загинув під час варшавського повстання 1944 року. Збереглися лише три зошити чорнової редакції роману.

політичні контакти Жеромського з революціонерами знову привертають до нього увагу царської охранки. І хоча восени 1908 р., щоб уникнути можливих репресій, письменник виїздить з Наленчова, його заарештовують у Варшаві і тримають кілька місяців у в'язниці.

Після поразки революції 1905 року Жеромський друкує в краківських журналах, що не підлягали цензурі, публіцистичні твори. Незважаючи на певний вплив ідеології ППС[1] та обумовлену цим суперечливість у зображенні революції, він сказав у цих творах своє вагоме слово на її захист. Під враженням революційних виступів і барикадних боїв пролетаріату промислової Лодзі Жеромський пише художньо-публіцистичний твір «Сон про шпагу» (1905) з трагічним образом польського революціонера. В «Поктюрні» (1907), зображуючи розгул реакції, говорить про польсько-російський революційний союз, про видатних діячів польської революційної партії «Пролетаріат», котрі «поєднали священний ентузіазм народу Польщі з священною самовідданістю народу Росії». Пролетаріат як вирішальна сила історичного процесу виступає в «Голому бруці» (1906). Пристрасне звинувачення поміщицької експлуатації звучить у публіцистичному маніфесті «Слово про наймита» (1908).

З осені 1906-го до весни 1907 р. Жеромський подорожував. В Італії відбулося його знайомство з М. Горьким та Л. Андрєєвим. Саме тоді Горький обговорював з Жеромським план видання збірки творів польських письменників. Своє враження від цих розмов Жеромський записав, характеризуючи великого російського пролетарського письменника як людину «глибоку, слов'янську». Згодом Горький напише про Жеромського як про «талановитого літератора і людину, що пристрасно любила свою батьківщину і вболівала за її долю».

В закінченому 1908 р. романі «Історія гріха» немає безпосередніх натяків на революцію 1905—1907 рр. та її поразку, однак відчутний у ньому песимістичний настрій пояснюється значною мірою впливом на письменника гнітючої атмосфери польської дійсності 1906—1908 рр.

У цьому творі Жеромський схиляється до утопічних соціальних реформ і цю ідею пізніше розвиватиме в інших творах, твердячи, ніби технічні винаходи й великодушні вчинки багатих людей, які відмовляються від свого майна на користь суспільства, здатні істотно вплинути на перебудову суспільного ладу на началах соціальної справедливості та свободи. Щоправда, сам письменник,

[1] ППС — Польська соціалістична партія. Угодовська, реформістська, націоналістична партія.

очевидно, не дуже вірив у серйозність і послідовність буржуазної філантропії, тому в «Історії гріха» показує, як графові Бодзанті набридає організована ним селянська «комуна».

Ніколи не згасав інтерес Жеромського до російської літератури, до творчості Л. Толстого, Ф. Достоєвського, майстерністю психологічного аналізу якого він захоплювався з юнацьких років. Цікавився він і українською літературою. Особисте знайомство зв'язує його з М. Коцюбинським.

Під час розмов на Капрі, як вважають, Л. Андрєєв порадив письменникові звернутися до драматургії. Жеромський пише «несценічну» драму «Троянда» (1909), прославляючи в ній бійців 1905 р., які «в чорну ніч духу воскресили мужність у мільйонів рабів».

Найбільший твір Жеромського — історичний роман «Попіл».

Задум «Попелу» виник у письменника в Рапперсвілі. Робота в Рапперсвільській бібліотеці не тільки забезпечила письменникові задовільні матеріальні умови, а й надала йому можливість користуватися цінними архівними матеріалами, зокрема документами періоду наполеонівських воєн.

1900—1901 рр. сповнені напруженої роботи над романом. У Жеромського загострюється хвороба легенів, і він працює потай від лікарів. Навесні 1902 р. їде лікуватися до Італії, але й це мало допомогло, працювати було важко. «П'ять років я безперервно збирав матеріали для роману «Попіл». Сидячи в бібліотеці, я буквально влазив у нові й нові матеріали, нові проблеми і, мабуть, ніколи б не вибрався з цього періоду, що мене поглинув, коли б не торішня хвороба, яка все обірвала одним ударом... Свій твір я змушений був закінчити поспіхом, не так, як хотів. Кінцеві епізоди писав після легеневої кровотечі, лежачи навзнак, не маючи змоги поворухнутися»,— скаржився письменник у листі до критика й поета Зенона Пшесмицького. На думку дослідників, «Попіл» писався таким чином: окремі закінчені вже розділи автор, пізніше дописавши певні фрагменти, об'єднував в одне ціле. Відомий літературознавець С. Пігонь, наприклад, вважав, що ряд вставок у майже готові 1-й і 2-й томи роману Жеромський дописав уже на матеріалі вражень від перебування в Італії.

Влітку 1902 р. ще не закінчений роман почав друкувати популярний на той час журнал «Тигоднік ілюстровани». 1903 р. видатний діяч польського та міжнародного робітничого руху Ю. Мархлевський видав «Попіл» у Мюнхені польською і німецькою мовами. В тому ж році В. Короленко вміщує російський переклад роману (під назвою «Пепелище») в журналі «Русское богатство». Окремим виданням твір з'явився у Варшаві 1904 р.

Коли згодом Жеромський почав писати цикл історичних творів — «картину минулого» Польщі XIX ст. з трьома, як вважав сам автор, головними віхами тодішнього життя — 1830—1831, 1846 і 1863 рр., він зазначав, що «Попіл» — його «писанина» з часів Наполеона — був своєрідним вступом до задуманого циклу. Про це є згадки в листі до письменника С. Віткевича, а пізніше і в передмові до шведського перекладу «Попелу». Тематично з «Попелом» перегукується драма «Туронь» (1923), в якій розповідається про смерть героя роману Рафала Ольбромського і його друга Кшиштофа Цедро від руки повсталих селян у революційні дні краківського повстання 1846 р., а також історична повість із часів національно-визвольного повстання 1863 р. «Вірна ріка» (1912), яка закінчується загибеллю Рафалового сина Губерта, емісара національного уряду в 1863 р. Однак ні один із названих творів, навіть майстерно побудована на соціальному конфлікті, з загостреною антишляхетською спрямованістю «Вірна ріка», не може зрівнятися з «Попелом» своїм ідейно-естетичним змістом.

«Попіл» — тритомний роман-панорама, в якому опис воєнних подій висувається на перший план. У численних батальних сценах (іноді вони мають форму сухуватого репортажу) зображуються італійська кампанія 1797 р., битва у Сан-Домінго (Гаїті) в 1802—1803 рр., коли кипута проти повсталих негрів частина польських легіонів Наполеона майже повністю загинула, перипетії франко-прусської війни 1806 р., участь польських військ у поході 1808 р., польсько-австрійська кампанія 1809 р., побіжний фрагмент змальовує війну 1812 р. Історичні особи, які діяли в цих хронологічних рамках, з'являються в романі лише епізодично. Це Наполеон, генерал Генрик Домбровський, полководець Юзеф Понятовський і ад'ютант Наполеона Юзеф Сулковський (котрий, до речі, є також центральною дійовою особою трагедії «Сулковський», 1910). Головні сюжетні лінії пов'язані з образами Рафала Ольбромського, для якого Жеромський знайшов найяскравіші фарби, його друга Кшиштофа Цедро і князя Гінтулта.

Глибоке знання зображуваної епохи і великий талант романіста забезпечили успішне написання високохудожнього полотна, твору, що заклав підвалини польського сучасного історичного роману нового типу, який відрізнявся від відомої історичної трилогії Г. Сенкевича і «Фараона» Б. Пруса. Прогресивність світогляду Жеромського виявилася в акцентованому інтересі до ролі у війні народних мас. Засвоївши досвід Л. Толстого у створенні багатоплапового роману, його ідейно-тематичних пластів, Жеромський наголошує на вирішальній ролі народних мас в історичному процесі.

Автор «Попелу» показав ті глибокі зміни, що відбулися в польському суспільстві після повстання 1794 р. під проводом Тадеуша Костюшка, процес демократизації та ломки старої, феодально-шляхетської суспільної системи. В період наполеонівських війн у польських легіонах перебували й такі солдати, як селянин-кріпак Міхцик. Колишній костюшківський солдат, Міхцик у військових походах, мабуть, уперше відчув себе справжньою людиною, бойовим товаришем шляхтича Пйотра Ольбромського, якому врятував життя, винісши його напівживого з поля бою. Це визнає і Пйотр Ольбромський. Не випадково на обіді у князя Гінтулта поміщик-кріпосник Никодем Хлука називає Пйотра Ольбромського «фармазоном», який «розбестив» селян в орендованому маєтку.

На сторінках роману пристрасно звучить протест проти кривдження селянина. Перед смертю «вільнодумець» Пйотр Ольбромський просить князя Гінтулта відпустити на волю свого кріпака, хороброго солдата, і той обіцяє це зробити. Та, замість цього, панок Хлука, новий орендар, влаштовує з допомогою австрійських гусарів принизливу екзекуцію Міхцикові, бо той відмовляється йти на панщину. (Цей епізод у романі перегукується з повістю «Про солдата-блукача», 1898). Сповнена драматичної напруги сцена суперечки Рафалового дядька Нардзевського з австрійським чиновником, який бере під сумнів його права кріпосника. Вірний слуга Нардзевського Кацпер лише на мить запізнюється подати заряджену зброю в простягнуту руку свого пана, та читачеві зрозуміло, що відбувається в душі кріпака. Вийшовши з дядькового дому, Рафал бачить схвильовані обличчя селян, їхні блискучі очі, які нічого не помічали, крім постаті чиновника, що привіз новину про послаблення кріпосного ярма, регламентацію панщини. Проте поміщик Нардзевський ще довго сидітиме в своїх Вирвах і триматиме в покорі селян, і цього не заборонять лицемірні «нові» австрійські порядки.

Отже, хоча болючої проблеми тодішнього польського суспільного життя — тяжкої долі кріпаків — Жеромський торкається головним чином у другорядній лінії своєї розповіді, змальовуючи в романі передусім війну і виявлений у ній героїзм народу,— цю проблему розроблено досить грунтовно. Її гостроти не затіняють численні батальні сцени, вона звучить і в ліричних відступах, таких характерних для твору Жеромського. «Ось поле, печальне осіннє поле. Поливай його потом і слізьми»,— тужно плаче вбоге селянське життя. Відгомін селянського невдоволення доходить до хворого Рафала, який лежить у сільській хаті: «За того, за короля, селянина хоч на війну не гнали. Пан з паном ішов битися... А ти, мужик, здихав на землі, як та корова і кінь...»

Селянину — героєві роману, безперечно віддано авторську симпатію. У сцені полювання[1] на початку твору Кацпер змальований людиною показною, фізично міцнішою за своїх панів. І саме він, Кацпер, з «малою рушницею» слуги виявляється вправним стрільцем, здобуває мисливський трофей — дикого кабана, тоді як панич Рафал безпорадний навіть у сприятливій для нього ситуації.

Беручись до написання історичного роману, Жеромський пішов іншими шляхами, ніж його попередники Б. Прус і Г. Сенкевич. Уже в повісті «Про солдата-блукача» він змалював жах війни, а пізніше в згадуваній передмові до шведського видання «Попелу» писав про своє палке бажання, щоб на світі скінчились нарешті війни і не треба було б їх ані переживати, ані змальовувати. Жеромський розповідає про солдатський героїзм і в «Попелі», проте війна позбавлена в нього ореолу краси та піднесення, яким її наділено у Г. Сенкевича. Жеромський не приховує антигуманного характеру війни, зображуючи смерть і страждання солдатів та мирного населення, попереджає про загрозу знищення матеріальної і духовної культури. Несправедлива, загарбницька війна показана у всій її огидності в описі штурму військами Наполеона Сарагоси, у разючій реалістичній картині руїн і пожарищ, галасу й плачу сплюндрованого завойовниками міста, стогону поранених та вмираючих, у розповіді про страждання хворих на лихоманку солдатів під небом далекого й чужого для них Сан-Домінго.

Роман «Попіл» дає широку інформацію про описуваний історичний період та його проблеми, про становище селян, яке так хвилювало Жеромського. Автор оцінює роль Наполеона, як історичної особи, показує, яким чином позначилася його діяльність на долі європейських країн, зокрема Польщі. Письменник, по суті, розвінчує легенду про Наполеона як визволителя Польщі, показуючи, що Наполеон примусив польських патріотів, які мріяли боротися за свободу батьківщини, воювати за чужі їм інтереси. «І знов підуть ці натовпи — голодні, обдерті, вкриті курявою чужих доріг, підуть прискореним маршем, сліпо вірячи, що Відень — це їхній шлях». Та герої Жеромського розуміють, що військо Наполеона грабує народ, стріляє в нього з гармат, залишає після себе руїни й попелище. Символічно звучить назва роману — «Попіл». Віра в Наполеона розвіюється, як попіл.

Герой одного з епізодів роману капітан Вигановський (у ньому письменник зобразив реальну особу), усвідомлюючи, що поляки шукали власної свободи на шляху страждань інших народів, не

---

[1] Радянські і польські вчені вбачають у цій сцені, як і в сцені зимового карнавалу — «кулика», перегук з відповідними сценами епопеї Л. Толстого «Війна і мир». *(С. Л.)*

може «витримати цієї служби» і це стає причиною його трагічної смерті. Що ж до самого Наполеона, то об'єктивно навіть портрет полководця покликаний розвінчати легендарну постать. Обличчя Наполеона сповнене зачаровуючої солдат сили, «ніби викуте з невідомого металу», проте це людина з байдужим серцем, у нього глухий і холодний голос, «німий і глухий зір». В останньому розділі третього тому польський корпус дефілює перед Наполеоном; «Всі погляди були спрямовані на цю низеньку, коренасту постать».

Так в оцінці Наполеона Жеромський зміг піднятися над сучасною йому польською історіографією, яка підтримувала легенду про Бонапарта — «приятеля» Польщі й поляків — учасників його переможних битв у Європі. Критика наполеонівської легенди згодом буде поглиблена в трагедії «Сулковський».

Значну роль у романі відіграє любовна інтрига, пов'язана з образом Рафала Ольбромського. Її відсунуто на другий план історичного роману, однак під пером талановитого романіста вона не втрачає своєї привабливості для читача. Любовні пригоди героя «Попелу» самі по собі незвичайні й відбуваються в незвичайних, романтичних, так би мовити, декораціях, при зіткненні контрастних обставин (наприклад, любовна ідилія Рафала і Гелени в горах та її трагічний фінал). Саме ж кохання у Жеромського — це стихійне, непереборне і дуже сильне почуття, яке відразу й повністю захоплює героїв. Його Рафал — весь у владі всепоглинаючої стихії кохання. Заглиблений у своє почуття, він забуває про смертельну небезпеку в надзвичайно відповідальний момент, коли має пробиратися через кордон австрійських драгунів на Віслі, щоб приєднатися до легіонів Наполеона. Він знає: «хто наближається до річки з цього чи з того боку,— куля в лоб, і кінець забаві», і все ж шукає зустрічі з закоханою в нього дружиною Оловського Ельжбетою, чим мало не зриває такої важливої для себе справи.

Описи любовних переживань Рафала гармонують з описами природи. Його почуття розцвітає із співом соловейка навесні, коли радісно пробуджується природа. Йому здається, що це «в ньому самому, сам собі співає цей невисловлений золотострун», а він «виривав з нього ці крики душі».

За словами відомого польського літературознавця Ю. Кляйнера, «найбільший лірик у польській прозі» Жеромський не боїться переривати епічну розповідь про історичні події емоційно-ліричними вставками і філософськими роздумами. Дослідники літератури звертали увагу на таке порушення історичної специфіки твору, вказували, що пейзажні зарисовки певною мірою «розривають» сюжет історичного роману.

Особливо насичені ліричними пейзажами перші два томи роману, і мав підстави російський критик Л. Полонський назвати «Попіл» «поемою в прозі».

Вже на самому початку роману, в сцені полювання, Жеромський описує красу гірського лісу на схилах Лисиці з такою досконалою майстерністю, ніби прагне, щоб перед читачем зримо постали дорогі для автора рідні місця, щоб він відчув усе так, ніби сам полював під горою і разом з Рафалом вслухався в гавкання гончаків. Критики твердять, що музичний характер цього опису має мало рівних собі в польській прозі. В іншому місці твору — прекрасний краєвид ставу. Стоячи на світанку біля відчиненого вікна, Пйотр і Рафал задивилися на чудовий став, на ясне небо, і їм здавалося, що «ця мить повинна тривати вічно» і що вони чують, «як життя пливе в кожному з них». Природа — поряд з Рафалом у найтяжчі хвилини його життя. Вона наводить на нього жах у сцені похорону брата «зляканим шелестом, напівшепотом збудженого зі сну, здивованого листя» старезної плакучої берези, схиленої до землі, «як кудлата голова старого селянина-жебрака». Природа також лікує, відроджує до життя поранену душу Рафала після трагедії в горах. Холодного вересневого ранку під шелест осіннього листя він замислюється над тим, як дивно «година страждання переходить у стократно зросле багатство радості, що плине від самого споглядання земних краєвидів».

Говорячи про нерівноцінність окремих частин роману, що її, як вище згадувалося, усвідомлював і сам автор, можна казати також і про нерівноцінність глибини й типовості його образів. Найбільш живими і правдивими є образи представників тогочасного польського суспільства, другорядні герої «Попелу» — старий Ольбромський, Нардзевський, Неканда-Трепка — типи, породжені напівфеодальною дійсністю відсталої польської провінції, що перебувала під австрійським пануванням. Що ж до головних героїв, то автор приділяє увагу по черзі після Рафала то Кшиштофу, то князеві Гінтулту. В змалюванні цих образів чи не найсильніше виявився вплив модернізму. Патріотичні поривання Цедро приводять романтично настроєного юнака з аристократичної родини, всупереч волі батька, в легіони. Він здатний у розпалі кривавого бою на вулицях Сарагоси поринати в спогади про прекрасну юну іспанку, але згодом війна робить з нього байдужого до крові, охопленого воєнним запалом вояку. Та найменш вдалим у реалістичній палітрі автора «Попелу» є образ Гінтулта. Жеромський змалював постать надуману й зі своїми містичними захопленнями навіть анархічну на тлі відтвореної дійсності.

І все ж, попри згадані неточності та окремі помилки в тогочасній польській літературі «не було, мабуть, такого письменника-ча-

родія, здатного викликати видиво минулого, з такою силою і проникливістю зазирнути йому в очі, як Жеромський у «Попелі»,— писав Тадеуш Бой-Желенський.

Порядки в буржуазній Польщі після 1918 р. розчарували Жеромського й остаточно розвіяли його ілюзії щодо чудесного «оповлення» країни. В Польщі, яка за Ленінським декретом дістала право на самовизначення, владу захопила буржуазія і її опорою став «поліцейський, озброєний знаряддям тортур»,— такою відтворив її Жеромський у своєму останньому романі «Провесна». Він відмовився від своїх колишніх утопічних мрій, позбувся віри в «скляні будинки» як панацеї від горя та злиднів гноблених капіталом мас.

«Провесна» — політичний роман, у якому гостро критикується буржуазна держава з її несправедливим суспільним ладом. Головний герой твору — Цезар Барика, учасник знаменних подій Великого Жовтня. Правда, в оцінці Жовтневої революції письменник виявляє непослідовність, оскільки відомості про Радянську Росію потрапляли до нього з опосередкованих і тенденційних джерел. Попри це у висвітленні Жеромського Жовтень є «великою спробою виправлення людства», а слова Барики: «Чи маєте ви відвагу Леніна, щоб розпочати небувале, зруйнувати старе і почати нове?» — сповнені поваги до великих ідей Ілліча.

Цезар Барика, людина цілеспрямована у своїх почуттях і вчинках, хоча і не може піднестися до розуміння перетворюючої сили марксистських ідей і не солідаризується повністю з комуністами (як і сам письменник, котрий мало знав про польський комуністичний рух, що перебував на нелегальному становищі),— у словесному поєдинку із заступником міністра буржуазного уряду Гайовцем палко захищає членів Польської комуністичної партії, а в кінці роману іде до Бельведерського палацу в перших лавах робітничої демонстрації.

Чесний художник, Жеромський відчув силу непереможних ідей Жовтня, і цілком закономірно «Провесна» відіграла прогресивну роль у процесі наближення частини тогочасної польської інтелігенції, особливо молодшого покоління, до ідейних позицій революційного робітничого руху. Своєю «Провесною» Жеромський міцно з'єднав польську прогресивну прозу XIX ст. з революційною літературою XX ст., з творами таких визнаних її митців, як В. Броневський, Л. Кручковський, В. Василевська.

Революційні висновки, що об'єктивно випливали з роману «Провесна», викликали обурення в таборі реакції. Буржуазна преса вимагала вилучити книжки видатного письменника з бібліотек, відібрати у нього, «паскілянта» на уряд, державну нагороду тощо. Цькування реакційних посіпак прискорила смерть тяжко хворого

письменника. Жеромський помер 20 листопада 1925 р. у Варшаві. Представники польської революційної літератури, молоді тоді поети Владислав Броневський і Леон Кручковський, присвятили його пам'яті свої вірші. «Я — тисячний Барика, наймолодший з Цезарів»,— писав у своїй поезії Кручковський, запевняючи, що високо піднесе прапор автора «Провесни».

Кращі традиції творчої спадщини Жеромського сприяли розвитку революційної літератури в Польщі XX століття.

Станіслава ЛЕВІНСЬКА

Дружині своїй присвячує цей твір
Автор

ПОПІЛ

КНИГА ПЕРША

У ГОРАХ

Гончаки пішли в ліс.

Відлуння їхнього лютого гавкоту поступово слабшало, аж поки нарешті й зовсім потонуло в лісовому безгомінні. Іноді здавалося, що ледь вловимий відголос ще лунає в бору, тільки певідомо де: то ніби з боку Самсоновських лісів, від Кльонової, Букової, Стравчаної, а то знову ніби від Єленьовської гори... Коли повів вітру стихав, западала бездонна й безмежна тиша, схожа на блакить неба між хмар, і тоді вже зовсім нічого не було чути.

Довкруг стояли з приплюснутими верхівками ялиці, схожі на стрільчасті костьольні вежі, не добудовані до самого хреста. Їхні синяві стовбури ясніли в мороці. З велетенських віт звисав старий мох. Врісши коренем у грунт між кам'яних брил, долаючи незмірну лавину скель, чіпляючись пазурами побічних коренів за кожний клаптик землі і висмоктуючи з неї кожну краплю вологи, могутні ялини вже не один вік велично похитували своїми пиш-

ними верхівками в туманах, що огортали Лисицю. То тут, то там стояло старе-престаре самотнє дерево, віти якого всохли і стирчали, мов обрубані сокирою щаблі. Тільки його ясно-зелений вершечок із шишками, що стриміли вгору, височів над простором, наче лелече гніздо. Віти ялин, на яких лежали важкі снігові намети, повигиналась дугами і посхилялись додолу. Ці попростягувані зусібіч, зблизька і звіддаля, кошлаті, ніби поросли білою шерстю лапи, мов покриті перламутром, здавалося, причаїлись і чигають на тебе. Наймолодші шпильки на кінчиках гілок ясніли своєю веселою зеленню, наче випнуті кігті. Щохвилини під власною вагою, чутливий до найменшого повіву вітру, осипався білий пух снігового покрову і зникав безслідно внизу, на землі, як зникають краплі дощу в озерній глибині. З верхівок струшувався ледь помітний пилок, такий легкий, що він ще довго висів у повітрі, виблискуючи своїми кристалами, перш ніж опуститись на землю.

Близько полудня легка відлига почала підігрівати сніги. Блідо-голубим простором неба пропливали білі хмарини, пронизані блиском сонця. На найвищих вітах ялин лід, розтанувши, перетворився на перлисті краплини, які світилися в темній зелені шпильок, мов великі діаманти. Тут і там довгі бурульки, звисаючи зі здерев'янілого моху, з порепаної й шерехатої кори, сипали снопами зимних іскор. Нижче, у темному затінку віт, усе ще зберігався вранішній холод. Деякі молоді ялинки, з червоно-брунатними, жовтавими вгорі стовбурами, позгинавшись під надмірним тягарем снігу, посхиляли високі вершечки до самої землі, не в змозі відірвати від неї примерзлих галузок. Де-не-де стирчали вивернуті лютим свентокшиським вітруганом дерева, творячи під сніговими запосами страхітливі печери.

Рафал, спершись плечима на стовбур товстелезного бука, стояв без руху, прислухáвся.

Вгорі і перед його очима простягалося міцне, покручене гілля, схоже своїм забарвленням на луску окуня. Топкі сталеві пагони були нерухомі, а товстий стовбур із впадинами й буграми, немов напружені м'язи людини, скидався на дух морозу. Велетень бук стояв у самоті, твердий і холодний, ніби й не був деревом. Володар Лисиці! Його гілля не дрижить на вітрі, стовбур не гнеться до землі. Крислата верхівка, що височить над лісами, дивиться з найвищого гребеня гори в широкі долини на північ

і на південь, роззирається по довколишніх горах. Всюди пустки, пивки, села... Далеко, за останньою вершиною ланцюга гір — за Стружною, тягнуться впоперек поля аж до Крайна, аж до вершечка гори Камінь. Одвічний бук пам'ятає, що за його весен простягався суцільний бір долинами Вількова, Цекот, Бжезінок, по горах — аж до Кельць. Загинули за його життя під сокирою діброви, повисихали між латками піднятої селянами цілини мокрі багновища, з яких вічно сочилась вода. Там, де віками росла й гнила кошлата смерека, тепер свище вітер у бадиллі бур'янів. Галявинки ріллі впираються в саму хащу, лишаєм повзуть по згортках її плаща, з кожним роком видряпуються дедалі вище, аж під завалені гранітними брилами вершини Псар, Радостової... Висихає біля підніжжя гір стояча вода, живителька дерев, зостається червоний грунт і вишкіряється навпроти сонця гострозубим камінням. Тільки ялівець прикриває його наготу і рани. Дедалі рідше треться об стовбур старого бука кошлатим тілом своїм ведмідь, дедалі рідше приходить покуняти в затінку його віття буйнорогий олень, та й вовк-живолуп не так часто чатує тут на крапчастих ланенят. Вже не свищуть над кронами дерев орлині крила, і яструб лише вряди-годи прилітає подивитися згори у страху та гніві на спустошену місцевість.

Всупереч суворим мисливським правилам, Рафал зійшов зі своєї позиції і тихцем вибрався на вершину гори. З хвилину постояв там перед голим, не зарослим лісом пустирем і, охоплений глухою тривогою, дивився на те місце, куди, за повір'ям, відьми, упирі та різні чортиці злітаються опівнічної пори і де з'являється сам нечистий. Гладкі грані велетенських відламків кварциту іскрилися на сонці зернистою поверхнею, ніби це був сам мороз. Обмерзлі дрючки, що стирчали з-під снігу, схожі були на зброю, викуту з кришталю. Старі смереки кидали тінь на половину урвища.

Повернувшись на своє місце, молодий мисливець прислухався... Йому здалося, що разом з ним слухає й ліс. Тиша стояла така ж сама — глибока-глибока, справді непорушна...

Та от із узлісся донісся легкий подих пробуджених з твердого сну Лисогорських пущ, долинув шепіт, докотився смутний шелест, мов довго стримуване зітхання. Верхівки дерев ніби в шанобі схилялись перед невиразним співом, що полинув борами. Виниклий з нічого, мов ти-

хий плач, вираз предковічних хвилювань, мов безнадійний стогін, той протяглий звук докотився із лісових пущ удруге, втретє і завмер в незглибимім просторі. Здавалося, цей спів чарівливий, який живе в деревах, про щось дорікає, кудись зове... В ясному повітрі, між зеленими шапками хвої він плинув під небом. Хаща обіймала його таємничою рукою, пуща знову пригортала його, рідна мати, пуща — прабатьківська душа, пуща — любляча сестра. Завмирав, мов віддих людський, цей тужний свист-посвист... Де він завмирав?

Може, на розсипищі скель високих, які, після того як схлинули піняві хвилі моря, розпались на камінюччя, мохом рудим поросле?.. Може, в колі старезних-престарезпих дубів, струхлявілих до самої землі, котрі щільною сторожею оточують згнилі ущент підвалини святої контини, де ласкаво колись приймала жертвоприношення Погода?.. Може, па кам'янистому чолі, на гранітних грудях ідола Леля-Полеля, який спить у невідомій могилі, під мохом, тисячу зим і тисячу весен і павіки-віків зостанеться там нікому не знаний?.. Може, в слідах вічного оленя, який між рогами носить по лісах древо хреста господнього і являється людям раз на сто літ?..

Коли долинула здалеку та пісня лісів, Рафалові здалося, що вона проплине крізь його тіло так само, як і крізь дерева. І тоді забув, де він і що з ним коїться. Снувалися в ньому спогади, нездоланні, невловимі, млисті, і предивно благали пам'ятати про них.

Він був далеко від цього місця, не коло вершини Лисиці, звідкіль чигав на дичину: опинився в саду свого дитинства. Танули крига і наморозь усього, що було дійсністю... Занедбаний сад у кінці старого двору. Розложисті яблуні зі стовбурами, в деяких місцях звуженими від колишнього щеплення, мов горла бутлів. Пучки, букети рожевих квітів... Буйний агрус, густі кущі порічок росли вздовж кожної стежки. Над високою травою, на якій блищать краплі роси, здіймаються сніжно-білі, непорочні вишеньки. Здається, то хмарки весняні, ранкові хмаринки з крайнеба аж сюди припливли і між високими тополями, між старими парканами безпорадно осіли. Гудуть бджоли, оси, мухи, сповнюють увесь сад гомоном, а серце хтозначого — шанобливістю й тривогою. Ох, як же любо, як весело в цьому тінистому саду рідного дому! За фруктовими деревами тягнуться недоступні зарості, цілі гаї лозняку й рокитини. На островівцях, серед запліснявілої води,

страхають око кучеряві верби з прогнилими стовбурами й буйним віттям, смутні й чорні, з кривавими відземками вільхи. У воді, що виблискує лататтям і жабуринням, кумкають жаби; щебече безліч пташок. Шелест листя, дзижчання комах і ледь вловимий, притишений шепіт, шум, сичання і майже нечутні зітхання чи тихі стогони; від усього цього по тілу пробігає первовий дрож...

Малий хлопчик, здоровий балакун, щасливий, веселий, наспівуючи, бігає по садових стежках. Скаче біля ніг у батька, який несе заряджену рушницю і дбає тільки про те, щоб не замочити ніг у росі. Та от впадає малому в очі сонечко, що повзе по мокрому листку, а он там слимак зачорнів у світлій росі; промінь сонця упав на червоногарячий келих тюльпана, свіжо розквітлий цього ранку... Тихо-тихо... В гущавині розлягається солодкий і веселий, як сама весна, як дитяча душа, голос іволги. І нараз гуркотом грому лунає постріл і відлунює в деревах. Серце німіє й завмирає. По всьому тілу пробігає дрож... Із в'яза, що росте в кутку саду, падає, тріпочучи крильми, золотава іволга й заливає кров'ю мокрі трави. Ах, ще видно її розкритий дзьоб і страшні, перелякані очі! Він почув її придушене шепеляве сичання, коли простяг до неї руку. І його раптом охопив страх! Несподіваний, пронизуючий страх,— відчув радість, втіху від помсти й невимовний дитячий біль. Пташка тріпоче й метається з боку в бік. Стає на ноги... Очі в неї скаламутніли, кілька разів ще напружились. Дивляться. Та щось їх залінило, заволокло...

Коли це було і де? Чи й справді вони були, чи йому тільки приснилися ті жахливі пташині очі? Врізались у пам'ять вони, мов цвяхи, загнані в рани, що він їх носить в собі з самого малку.

Та ось настає тиша, а з нею, ніби хмарки в вишині, пропливають інші видива.

Ліс темний, суворий, освітлений місячним сяйвом. Великі сніги лежать на ньому, на чорному лісі. Дзвенять бубонці, і від гущавини відкочується луна, мов зухвалий поклик до бою. Місяць велично сяє в холоднім просторі. Зініці не можуть відірватись від його круглого щита, і дивний шепіт, напівслова, нарешті цілі фрази плинуть до нього з грудей. Це безжалісне світло кличе до себе, вабить увись, до солодкої гармонії, до розкішних, як оця лісова, мелодій... Батько любив колись їздити «через ліс», малознайомою дорогою. В цій глушині шастали вовчі зграї. Отож, перед тим як в'їхати в похмуру лісову гущавину,

підсипа́ли пороху на полички дубельтівок, витягали з-за пояса двоствольні пістолети. Він і досі виразно чує, як мати шепче молитву... Холодний дрож проймає до кісток, і ніби чиїсь кістляві пальці піднімають волосся на голові. Бубонці видзеленькують все голосніше й голосніше, чимдалі в'їжджають у хащу копі; нарешті здається, що вони вже б'ють, як дзвони. Четверик мчить дорогою, торуючи перший санний слід. Від ударів копит злітає сніжний вихор, мов питльоване борошно. Час від часу щось потріскує під саньми. У лісі чути незрозумілі голоси... Цілий бір вирує й відлунює видзвоном бубонців. Аж ось заслона з ялин на короткий час розступається: з вузької лісової галявинки видно гору, а на ній — щербаті руїни. Місяць освітлює сніг і лід, який вкриває карнизи напівзруйнованих стін, лутки вибитих вікон.

Це руїни аріанського храму.

Який дивний, несподіваний сум!..

Де той день, куди він збіг на віки вічні?..

А та весна... Після великодніх свят вони з батьками повертаються від родичів додому. Їдуть цією ж самою дорогою. Повільно ковиляє бричка по корінню дерев, затіненою, розгрузлою дорогою. Довкола густий, мокрий, парує чий ліс. Скрізь у мороці під деревами блищить стояча вода. Слизькі, чорні патики зі згнилими галузками лежать у темних баюрах. І от знову зринають на горі руїни. Зупинено коней, і батьки дозволяють дітям зійти на верх гори. Старший брат і сестри біжать наввипередки...

Колись вела на цю гору широка проїжджа дорога для ридванів, бричок і кутих возів, але вже й вона заросла соснами. У коліях височать товсті ялини, на поворотах здіймаються вгору столітні ялиці, в рову, що тягнеться серединою шляху, вибуяли білопінні берези. Ліс закрив доступ до руїн, заволодів усім простором, відновив себе тут. Вже ані вікон, ані дверей. Ніхто не стереже занедбаної святині, хіба що високі будяки. Сповзає згори по голих укосах шипшина й простягає колючі, жебрацькі гілки. В тому місці, де, можливо, був вівтар, де очі віруючих шукали святого хреста,— чорний скелет ожини. Невтомна вода розмиває цеглу й каміння, а порох з них ховає під собою мох. Попід мурами, в глибині костьолу і в лісі скільки болотних фіалок! Убогі квіточки, сиві лісові бідачки, вони ніби краплі блідого неба північної весни, які впали з вишини на землю й набрали форми квіток. Яка розкіш, яка таємна, неприступна розкіш: вони — ніби той ліс!.. Але

й щось хиже, болюче, слизьке від дощів і моторошне у відлунні кожного кроку твого в цих руїнах костьолу! Що в них таке, що плаче й волає з землі услід дитині? Очі не можуть з ними розстатися, а ноги не можуть від них відійти. Зірвані квіти випадають з рук, у вухах лунає ніби шепеляве сичання іволги, вбитої в саду...

Несподівано пролунав у лісі далекий, в'їдливий голос. А за ним озвався другий, жалібний і чистий, наче гучний тенор. Рафал прокинувся, ніби зо сну, і машинально підніс до лиця рушницю. По хвилі отямився і став пильно вдивлятися в ліс. Видіння зникли. Сонце пригікало, дужче повіяв теплий вітер, з дерев, куди не глянеш, почав струшуватися додолу липкими пластівцями мокрий сніг.

— Собаки женуть дичину...— шепнув він сам до себе.

І справді, чути вже було гавкіт Німана й Вісли, але так далеко, десь у теплих хащах, на південному схилі ланцюга гір, що тільки молоде вухо й могло розрізнити цю гру голосів. Луна плинула повільно, ніби притомлено, але весь час наближалася. Ледве досягала вона узлісся, як навздогін їй уже линув різкий звук, ніби якась грізна музика, сповнена дикого чару, гуку й сили. Юнак оглянув поличку своєї рушниці, уважно придивився до сухих і лискучих зерняток пороху. Причаївся — увесь перевтілився в знаряддя смерті. Нудьга, що могла б спустошити не одне життя, осіла в його очах і змінила їх на два заряди. Серце голосно калатало в грудях і кожним ударом своїм, здавалося, також стояло на чатах.

Собаки були чимраз ближче... Вже можна було розрізнити їхні голоси.

Та ось від вершини гори почувся тупий, розмірений, ритмічний відзвук бігу — туп-туп-туп-туп... Серце в юнака завмерло і спинилося. Тріснула поблизу гілка. Повалив ще густіший і лапатіший сніг... Із молодого ялинника вигулькнуло стадо сарн, а на чолі їх ішов, витягуючи голову вперед, темно-горіхової масті рогач. Рафал узяв його на приціл, притиснувши до щоки приклад і поклавши палець на спусковий гачок. Цієї миті рогач зупинився. Підняв передню ліву ногу, повернув красиву голову з ріжками вбік і сторожко прислухався. З усього невеличкого стада йшла густа пара.

«В самісіньке серце його...» — мріяв Рафал, скеровуючи дуло під передню лопатку козла.

Знепацька величезна грудка мокрого снігу звалилась на його руки, обличчя, на приклад і поличку рушниці. Він

натиснув на спусковий гачок. Кремінь сухо клацнув, але іскра не запалила підмоченого пороху. Коли юнак протер очі, він побачив уже тільки ноги сарн, витягнуті, мов сталеві пружини, і білі їхні зади. Перелетівши через найвищі вершечки ялинок, сарни зникли. Тільки оті вершечки, зелені й пружинисті, ще довго тремтіли й гойдалися, а сніг неспокійно струшувався із зачеплених віт.

Побачивши, що він знову зостався сам-один на місці, де секунду тому відбулась якась таємнича містерія, Рафал зі злості пожбурив рушницю в зарості, а сам звалився на землю, захлинаючись риданням.

Опам'ятався він, коли пролунав один постріл, потім другий. Ніби прогуркотів грім і довго ще гучав у лісі. Після другого пострілу з долу, з середини гірського схилу, почулось гукання:

— Е-ге-ге-гей! Е-ге-ге-гей! Е-ге-ге-гей!

Пси замовкли. Одразу ж другий голос, ближче до Рафала, відповів один раз тим самим вигуком.

Юний мисливець ще якийсь час полежав на землі, киплячи від люті. Невдовзі, однак, зірвався на рівні ноги, струсив із себе сніг, відшукав у кущах одностволку. Витер очі і, перестрибуючи, мов ті сарни, через ялинки, кинувся бігти вниз.

На відстані кількохсот кроків стояв над забитим рогачем здоровенний чолов'яга в коротенькому коричневому сіряку й уважно оглядав свою маленьку мисливську рушничку.

— То це ви забили, Кацпере! — шепнув Рафал, захеканий од бігу.

— Ет!... Попав під постріл... Сам навіть не знаю, як це могло трапитись. Гадав, що цього козлика ви, ясний паничу, покладете самі.

— Та вони ж не вийшли на мене...— сказав Рафал, червоний як буряк.

— От бісова личина! Чи ви бачили, людоньки?.. На це місце завжди наважувались іти... А тепер не вийшли, і край! Під тим буком не один бабахкав з рушниці. Часом там надовше зупиняються й шукають вересу під снігом або поскубують молоду хвою ялин. А тепер обійшли, собачі душі, стороною...— мовив старий хитрун, з явним глузуванням втупивши в юнака балухаті очиці.

Цієї миті ще раз озвався внизу петерплячий голос:

— Е-ге-ге-гей!

— Це наш пан гукає! — стривожено пробурмотів Кацпер.— Ходімо.

— А що робитимете з козлом?

— Доведеться цю здобич узяти на плечі!..

Забитий вожак стада, поцілений в саме серце, лежав мертвий. Довкола нього мерзлий сніг відтанув, і краплі води скапували з ялинових віт. Безвладно відкинута його красива голова дивилась на Рафала мертвими очима. Хлопець відчув раптом у собі порив люті, вхопив мисливський ніж, який носив із собою, і був би завдав убитій тварині ще одного удару, але мисливець уже намірився підхопити її. Підтяг рогача до сусідніх буреломів і, взявши в кожну руку по обидві ноги, підняв вантаж і з усієї сили закинув його собі на плечі. І вони пішли вниз. Щомиті ноги їхні провалювались у розколини, між гранітні брили, в купи покритого мохом дрібного каміння на схилі гори. Розпадались у них під ногами згнилі стовбури, м'які, як тісто, з рудаво-зеленим від плісняви порохом. Скімлення псів у перелісках, унизу, вказувало їм дорогу. Рафал, що великими кроками ступав попереду, побачив нарешті свого дядька. Худий, невеликого зросту шляхтич сидів навпочіпках над сарною і потрошив її. Скривавленими руками вирівав паруючі ще путрощі й кидав їх псам. Коли Рафал з Кацпером наблизились, пан Нардзевський зиркнув неприязно на мисливця, зміряв оком козла і, злегка шепелявлячи, сказав:

— То ти, собако, для себе зоставив його?..

— Але ж....

— Ти не знав, еге ж... що я тут чекаю в засаді? Де там тобі про такі речі пам'ятати! Щоб я кіз після тебе стріляв, хамська твоя пика?

— Але ж вони пішли якось криво...

— Криво пішли від бука?.. Брешеш!

— Іще скажу,клятий вітер на них віяв. Вітер віяв акурат з боку Кльопової, то я й подумав собі...

— Я тебе як подумаю, то й ногами накриєшся! Клади козла! А ти, Рафцю, чому нічого не несеш із Лисиці? — лагідно звернувся він до племінника.

— Вони не вийшли на мене. Я чув тільки, що проскакали за деревами, аж земля застугоніла.

— Що?.. Не пройшли повз великий бук?.. І треба ж таке!.. Потроши...— буркнув він, звертаючись до мисливця.

Коли той розкладав малого складаного ножика, що висів на ремінці біля його паска, Нардзевський сердито запитав:

— А ти звідки стріляв?

— Та з-під міченої ялиці. Я саме стояв під нею. Козел сам поліз мені на дуло, ніби пригнав його туди пастух. Ще там була одна зрубана і вже обтесана ялиця, тож я й став, може, таки перестрибне.

— Звідки там взялася обтесана ялиця?

— Звідки? Таж її, вельможний пане, зрубав отой хлоп із Поромбок, що з мімцем мав справу.

— Нічого я не знаю ні про якого німця і ні про яку справу.

— О, та про це по всіх селах говорять.

— То й ти кажи, коли всі говорять.

— Ну гаразд. А діло було так, коли почати з самого початку... Приїхав хлоп із Поромбок, Ямрозек на прізвисько, парою добрих коней і голим возом — одні тільки колеса були та розвора,— на Лисицю по сухе дерево. І щоб була та ялиця гарна, смолиста, вітрами висушена. Він робить коробочки для солі, тож йому й потрібне сухе дерево. Ну так от. Звалив він ялицю таку, як вежа на костьолі Святого Христа, пообрубував, як і годиться, гілки. Стовбур унизу такий, що хоч роби з нього вал для млина. Ямрозек і розвів віз, так що задні колеса ледь-ледь трималися за розвору, направив шворінь у дірку, аж дивиться — перед ним лісник. Одяг на ньому зелений, на голові капелюх із гудзиком, у руці рушниця. Зиркнув лише раз на Ямрозека, оглянув колоду, виміряв її якимсь жовтим аршином і почав писати щось на папері. Коли скінчив, заговорив до хлопа; здавалося, ніби й по-нашому, але якось незрозуміло. Хлоп зняв шапку, чухає потилицю. Розмірковує: «Погане діло!» Мімець щось мимрить по-польськи, а далі ще гірше:

«Марш до Слупська!»

Ну гаразд. Хлоп надів шапку, загнуздав коней і почав їхати з гори тією доріжкою, що тягнеться над потоком і веде до Поромбок. Мімець плентався біля воза, сопів і посмоктував люльку. Коли вийшли вони з лісу — з галявинки там з викорчуваними деревами,— стали один за одним спускатися вниз. Ямрозек зняв шапку, вклонився та й каже:

«Даруйте мені, пане фесьтере...»

Мімець своє:

«Марш до Слуп'я!»

І вони поїхали далі ступою — межами, а то й просто оминаючи поля. Подолали гарний шмат дороги, хлоп знову зняв шапку і каже:

«Сядьте хоч ви, пане фесьтере, на воза, бо й до ранку не доїдемо до Слуп'я».

Мімець задумався, тоді вибив люльку і виліз на воза. Задні колеса були далеченько від передка. Вхопився лісник за ручиці, цупко тримається обома руками. Ямрозек так само виліз на передок, вперся ножиськами в орчики і смикнув за віжки, але так, що коні відчули. Та чого б ото вони мали їхати «до Слуп'я» дорогою? І він подався навпростець, а потім навскіс — через ниви, загони, ріллі. Як почали задні колеса ковиляти то вправо, то вліво, забігати з розори в розору, налітати з межі на межу. Мімець тримається за ручиці обома руками, репетує. А хлоп хоч би що, їде, як йому веліли... Чого б це він мав оглядатися? Та ще дужче підганяє коней... І коли коні понеслися щосили, задні колеса врізалися чи то в скибу, чи то в камінь..., Так мімець і затих.

— Як то затих? — спитав Рафал.

— А я й сам не знаю, бо ж Ямрозек не озирався. Міркував собі: «Що мені до того? Казав пан фесьтер їхати, от я й їду. І спокійно в мене на душі». Лише коли в Поромбки в'їхав, тобто в село, озирнувся: мімця немає. Мертвий. «Ніч,— каже,— надходила, що я мав робити?..»

— А хто ж німця знайшов? — спитав Нардзевський лагіднішим голосом, пускаючи клуби диму з короткої люльки.

— Та мусив же його хтось знайти, бо весь час по лісах лазив. Невблаганний.

— Добре вам, підлі хами,— буркнув шляхтич,— ви б цілий ліс вирубали!

— І-і, вельможний пане, хто такий ліс вирубає? Нас не було — ліс стояв, і нас уже не буде — ліс на Лисиці стоятиме. Споконвіків люди з сіллю їдять. А сіль треба в коробках тримати. Завжди люди коробки робили. Зрубували для цього ялиці, але ліс все одно стоїть. А яке право на нього мав оцей мімець? Ліс же королівський. Ще й староство 6. Ми такі тут стада вепрів ганяли і оленів полошили від Цісовських лісів аж по Секерно... Скільки разів я тут, на Лисиці, ведмедя бачив, як ще був малим голопуцьком! О, гарний звір той ведмідь. Або олень... Боже крілкий! Як відкине роги назад, як піде лісом — любо диви-

тися! От тільки б на святого не натрапити... Теж на це зважайте...

— На якого святого?— допитувався Рафал.

— Е, як бачу, паничику, ви нічого не знаєте про нашого оленя,— буркнув неохоче мисливець.

— Десь-то не знає, коли запитує,— сказав Нардзевський.

— Люди розповідають, ті, що бачили...

— Хто бачив?

— Таж Лакомець бачив. Мовлять те ж саме і про старого Шафранця, котрому вже було і сто років або й більше,— він його так само на власні очі бачив.

— А як це було?

Хлоп похмуро позирав і зволікав з відповіддю.

— Лакомець нам розповів про це і заприсягся. Вийшов, каже, зі своєю рушничкою і став собі, а тут з'явилися огирі пана крайчого Ольховського.

— Еге ж...— вставив Нардзевський.

— Ну, таж не я стояв, а Лакомець, царство йому небесне... Отож стоїть він тихенько під деревом і чекає. І от чує: туп-туп! Іде. А день був вітряний, хмарний. Спускається вниз по камінню, а перед ним якесь світло сяє, як ото буває вдень, напередодні зими, коли сонце з-над лісу встає. Випало ж якраз Лакомцю глянути на нього: бачить, іде неквапно старий олень, мов тягловий кінь, і страшенно гарний собою. Роги відкидає назад. Мисливець бере його на приціл і — прямо в лоб. О диво дивне!.. Тримає приклад коло обличчя, але не бачить оленя — лише світло, наче червоне сонце зійшло над лісом і засяяло в очі. Рушниця випадає з рук, і сам Лакомець летить сторчака на землю. А олень проходить спокійно повз нього. Тільки тепер мисливець бачить, що в оленя між рогами золотий хрест і що це з нього лилось таке сяйво й освітлювало ліс.

— Великий був хрест? — серйозним тоном запитав Нардзевський.

— Та ні ж бо! Розп'яття невеличке, завгрубшки в два пальці. Тоді мій Лакомець за ружжо і навтікача. Ще й на третій день його тіпав страх, коли згадував, у якого звіра цілився... А якби його, не дай боже, забив?.. О рани господні!

— А ти, якби й з хрестом зустрів, все одно не втримався б від пострілу.

Єгер удав, що не чує, і вів далі:

— А тепер така от собача душа не дасть і ялиці зрубати. Садив він їх тут, чи що? Нічого без «камери» не можна. Все, каже, «камері» належить.

— А так, тепер все належить казні...— зітхнув Нардзевский.— Ти вже скінчив?

Кацпер випростався й витер руки снігом.

— Вельможний пане, вони тепер нам і пополювати з гончаками не дадуть!..

— Тебе це не стосується.

— А все ж подейкують, що Гурно, Крайно, Поромбки, Бжезінки, Маслув — геть усе — німецький цісар віддав в оренду молодому панові з Ольхова.

— Ну то й що з того?

— Бо це й до лісів тичиться, хоча й державна сторожа буде пильнувати дерев. І він навіть козенятка не випустить з рук — хоч би й оцей ясновельможний пан Ольховський.

— Побачимо. Краще розпали-но вогонь. Руки в мене задубіли від холоду.

Єгер вмить розчистив місце, згорнув сніг, наносив сухих жовтих віт ялівцю й сосни. Викресав вогонь і швидко, з надзвичайною вправністю роздмухав його. Шпильки затріщали, і невидимий блакитний пломінь забігав по зігнутих гілках. Рафал допомагав Кацперові — наносив сухого хмизу й підкидав у багаття. Старий пан нерухомо сидів на кам'янистому виступі й похмуро дивився у вогонь. Був січень. Швидко вечоріло. Вітер змінив напрям — подув з півночі. З дерев більше не злітали клапті снігу, а цівки талої води, що стікали з віт, раптовий мороз перетворював на бурульки.

Єгер побачив молоду ялинку й почав зрубувати її біля самої землі малою сокиркою, яку носив за поясом. Хутко позчищав гілки, відцюкнув верхівку, і вийшов дрюк у кілька ліктів завдовжки. Тоді позв'язував докупи ременяками передні й задні ноги двох тварин і всунув дрюк між них. Коли впорався з усім цим, підійшов до багаття й погрів над ним руки. Саме тоді пан Нардзевський витяг з кишені кисет і натоптав «галицьким» тютюном свою глиняну люльку. Зайнятий цим, він простяг і єгерові, не дивлячись в його бік, чималу щипку тютюну. Той зняв шапку й чемно подякував. І одразу ж розтер тютюн на лівій долоні, добре зволожив його слиною, стис пальцями й також напхав люльку. Потім всунув її в присок, повен червоних жаринок. І коли зволожений слиною тютюн добре розпа-

рився, він вийняв люльку з пояса і поклав зверху жаринку.

Рафал, зацікавившись, спитав його, навіщо він все це робить?

— Як так навіщо? Бо тільки тепер це вже справжній тютюн! Лише тепер міцне куриво. Спробуйте-но, ясний паничку... З цим тютюном тепер не зрівняються ані дебреценське листя, ані некришений кнастер, ані наш звичайний, у папушах.

— Ану покажіть.

— Рафцю, обережно! — гукнув Нардзевський.

Рафал старанно витер цибушок, затягся, та відразу ж випустив його з рук і заточився, мов хто лупонув його кілком по голові: якийсь час не міг ковтнути повітря і, хоч нарешті віддихався, довго ще пекло його в грудях і в горлі.

— Ось яке хлопське куриво, ясний паничику, хе-хе-хе...

— Ну, досить вже твого курива. Ходімо.

Вони затоптали вогнище. Єгер ухопив дрюк за один кінець, Нардзевський — за другий; нахилилися обидва і одночасно, ніби по команді, підняли підвішених на ньому тварин. Єгер ішов попереду. Кінець дрюка лежав у нього на плечі. Нижчий на зріст Нардзевський тюпав слідом, хоч і йшов у ногу, однак ковиляв то вправо, то вліво. Коли Рафал, охоплений жадобою і собі щось робити, став вимагати, щоб дядько поступився йому місцем, шляхтич осадив його:

— Дай спокій! Краще пильнуй рушниці...

Ішли вони отак досить довго, спускаючись із гори в напрямку монастиря. Не доходячи до джерела Святого Францішка, звернули вліво. Нардзевський охриплим голосом звелів зупинитись і передав у руки племінникові жаданий кінець дрюка. Рафал шанобливо зіпер його собі на плече, але ту ж мить зігнувся й присів під тягарем. Йому здалося, що в нього в плечах тріснули кістки. Зі стиснутими зубами, спертим віддихом і багровим від припливу крові лицем, він дійшов, однак, твердою ходою аж до бодзентинської дороги. Там його знову змінив старий мисливець.

Майже зовсім стемніло, коли на узліссі вони зупинилися біля курної хати, з усіх боків засипаної гірськими снігами. Запряжена у прості наймитські сани пара коней стояла вже біля низьких дверей. З допомогою візника, що очікував тут на них, і мешканця цієї хижки вони поклали

ношу на сани, і всі троє сяк-так умостилися поруч за звіриною. Молоді конейята рвонули з місця й потягли сани під гору. Сніг після відлиги зверху зашерх, вкрився тоненькою крижаною кіркою. Підковані копита дзвінко вдаряли в склистий покрив. Гончаки ледь бігли й калічилися, вгрузаючи в сніг. Обидва вже були сонні, втомлені, відбували цю подорож з останніх сил. Нардзевський щохвилини підбадьорював їх, ласкаво звертаючись до них і посвистуючи.

За лісом, на широкому шляху, гострий, немов коса, північний вітер пронизував до кісток. Коли вони зупинились на перевалі, через який вела дорога, видно було вправо і вліво, скільки сягав зір, величезний простір, дві широкі долини і ліси. Одна з цих долин, з боку Кельць пласка, була давно освоєним, залюдненим краєм, помережаним великими селами, дворами, костьолами. А друга все ще залишалася з давніх часів глушиною. Видніли на ній лише окремі поселення на відвойованих у пущі галявинах. Поселення ці з такими назвами, як Бжезінки, Кльонув, Вільків, Псарі, Секерно, Домброва, що нагадували про панування та історію борів, здіймали в чисту надвечірню лазур неба стовбури диму. Велетенські гори двома пасмами збігали до Лисиці і вростали в неї, щоб далі тягтися одним високим, наїженим скелями хребтом. Ще всюди по горах стояв ліс,— володар, що розпростер своє царство на довколишню місцевість. Сині гони його відсвічували снігом. Ці сніжні пасмуги звивались по відлеглих вершинах гір і довгими сріблястими плахтами спускались просторими ущелинами в бік долин, де вже осіли холодні вечірні сутінки. На узліссі починалась царина ялівцю, також дика й розлога. А ялівець, засипаний снігом, здавалося, був із самого морозу витканий і такий дивовижний, немов на нього ще за білого дня падало місячне світло. Ця земля, оперезана бором, схована в його таємничій глибині, велична і горда, страхала своєю грізною силою.

Рафал задивився у простір,— він бачив виразно кожен закуток і кожну найменшу подробицю краєвиду, але в цю хвилину згадувались вони йому ніби якимись зовсім іншими, з уявлень дитячих літ. Був він тут давно-давно, навесні... Зелені смуги лук лежали перед його очима — простягались до дивної річки, до Чорної Ніги, яка бере початок з гірських струмків. Війнуло на нього духмяним вітром з глибоких ущелин гори Радостової, з предивних ущелин, над якими висять березові гаї. Порушували тишу тієї

весняної ночі хори соловейків, коли він у давні літа тут проїздив, поклавши голову матері на коліна. Зараз він розмовляє з дидьком, але водночас сниться йому, що через оту далеку, сплячу, мертву долину він їде на дикому коні. Залізними вудилами роздирає йому губи і тримає його голову пригнутою до землі. Їде вслід за сонцем, за сонцем, що вогнистим диском закочується за голубуваті ліси, які не охопити зором... Далекі, далекі ліси, споконвічні...

Слизькі полоззя раз у раз влітали в вибоїни на розбитому шляху, коли коні пустилися бігти з гори.

— Тримай, роззяво! — гукнув Нардзевський фурманові, коли сани надто сильно почало підкидати на нерівній дорозі.

В якомусь місці, де стояло ще кільканадцять сосен та буків на вирубці, він показав на одне з дерев і промовив:

— Ось тут п'ять років тому я вбив яструба.

— Яструба?

— Атож. Вертався один з полювання. Діло було восени. Сонце заходило, як оце зараз. Дивлюся: на буку щось ворушиться. Не повірив власним очам... Рушниця була заряджена дробом. Я притиснув приклад до плеча й пальнув.

— Ох і крила ж у нього, ну й крила! Святий Ісусе, свята діво Маріє!..— вставив слово Кацпер.— Коли ми розправили його на землі, то пси, а вони ж неабиякі були, наскакувавши, кинулися в поле, і годі було докликатися їх, трублячи в ріг.

Обличчя Рафала так задеревіло від холоду, що він не міг говорити. З битого шляху вони звернули на небезпечний бічний путівець, що тягся над самісіньким берегом гірської ріки. Бистра вода бурхала між берегів, вдаряючись у намерзлий лід, який намагався скувати її живе тіло. Коні хропли і, напружуючи ноги, били щосили копитами в твердий грунт дороги, щоб утриматись на ній.

— Ну, то як, Рафцю, у вас там, на Сандомирщині? Немає ні таких поганих доріг, ані таких печер? Чи ж не так? Дорога рівна, як стіл...

— Та зате й лісу ані клаптика.

— Що вам той ліс? Пшениця зате у вас, як наш бір. Вам цього мало?

— А я б волів тут жити! Лише тут справжнє життя.

— Ти волів би тут жити? Що ти таке мелеш? Е, брате, тут нелегко всидіти. Тут тільки такий, як я, може витримати.

— А я б витримав!

— Так вважаєш?

— Таж певно.

— Ну, ну, гляди, щоб я тебе не впіймав на слові й не оселив у цій норі.

— Нічого я не боюся.

— Невже?.. Знаєш, мене втішає, що твоя мати буде вдоволена. Що? Як ти гадаєш? Ваші катання на санях, бали або маскаради повинні вдатись на славу. Є в нас рогач, сарна, а в коморі — з десяток зайців, кабанчик. Хіба не вистачить на вечір?.. Кажи відверто. Якщо всього цього мало буде, то завтра вдосвіта знову поїдемо в лісові хащі на полювання.

— Аж занадто, дядьку.

— Ет! Раз уже їдеш такий світ, то з абичим вертатись не годиться. Хай і дика місцина чимось похвастає.

Через хвилину він додав:

— Люба Аннуся... Ми з твоєю матір'ю серед цілої родини мали одне до одного найтепліші почуття. Годі й мріяти про кращу сестру. Ех, боже милосердний...

— Якби ви, дядьку, приїхали до нас на масниці, то б мама... і тато...

— Ти за тата не дуже ручайся! З татом у нас зовсім інші стосунки. Amicus Plato [1]...

— Ну, хай би там що, але якби ви, дядьку, приїхали на масниці...

— Ти що, збожеволів, dyscypulus'e [2]? Щоб я поїхав на масниці? Із Вирв? Уже тридцять років, як із дому нікуди не вирушаю, і на́ тобі, зараз подамся на кули́к, аж за Клімонтув, у таку далеч! Що ти таке мелеш?

І раптом різко додав:

— Нікуди я не поїду. Ні, не поїду. З мене досить!

Вже споночіло. В низині показалися темні дерева, алеї, будинки й вогники у маєтку Нардзевського. Незабаром сани з розгону в'їхали в подвір'я й зупинилися перед ганком. З вікон сяяло в ніч яскраве світло. Коли коней зупинили, з ганку і з-за будинку вибігло кілька слуг. Одні зсаджували пана, інші кинулись вивантажувати з саней звірину. На току панував рух: до гамазея зносили в мішках денний обмолот, задавали скотині солому, коням — обрік і сіно. Скажено вили, попіднімавши угору голови, сторо-

---

[1] Платон мені друг... *(Лат.)*

[2] Учень *(лат.)*.

жові пси, яких ще не встигли спустити з цепу, гавкотіли мисливські вівчарки, лягаві, такси. Якийсь велетенський собацюра те й робив, що кидався до Рафала: норовив лагідно лизнути його обличчя.

— Чого стільки світла в покоях? — спитав Нардзевський.

— Там приїхав хтось...

— Хто саме?

— Німець, чи що. Трудно його зрозуміти. Він приїхав аж із самих Кельць іще з одним. Того повезли підводою до Боженціна, а цей зостався і сидить.

Нардзевський негостинно зачмихав носом. Нарешті не зміг втриматися і штурхнув ближнього слугу, додаючи:

— Чорти б тебе вхопили з твоїм німцем!

Супроводжувані сердитим собачим гавкотом, мисливці піднялися на ганок і зайшли до покоїв. На їхнє вітання з-за столу підвівся молодий ще чоловік, виголений, гарний на вигляд, вбраний на німецький манір у короткий чорний сурдут з лацканами, в грубі панчохи й черевики. Кланявся він манірно, уважним поглядом вивчаючи Нардзевського. За хвилину заговорив із смішним акцентом, важко вимовляючи слова:

— Чи я маю честь розмовляти з дідичем, з вельможним паном Нардзевським?

— Я і є Нардзевський. До ваших послуг... Кого, якщо ваша ласка, маю високу честь... у цьому вбогому домі?..

— Мене звати Гібль. Я з Келецького крайзамту...

— Ага... дуже приємно... Почувайте себе тут, як у себе вдома. Радий служити вам.

Комісар Гібль вмостився в обдертому кріслі і при світлі тремтливих вогників з двох лойових свічок байдужими, холодними очима дивився на Рафала, який, після того як дядько залишив його віч на-віч з гостем, не знав, що йому робити. Він не знав навіть з плеча своєї одностволки. Тоді Кацпер прийшов йому на допомогу. Рафал вмостився в темному кутку великої кімнати і відразу ж відчув, що йому страшенно хочеться спати. Від голоду йому підтягло живота, але сопливість брала гору. Очі хлопця ще вловлювали «німчика» та вогники свічок, що поступово розтоплювались, світили десь надзвичайно далеко...

Ціла зграя псів никала по кімнаті. Одні з них раптом скочили на софу, що стояла біля стола, і уважно дивилися гостю в очі. Німан і Вісла, герої дня, сміливо вклалися спати в кутку канапи, що була місцем спочинку для

Рафала. Тим часом Нардзевський, знявши з себе лисяче хутро, ввійшов із сусідньої кімнати в легших чоботях і лосячій куртці зі срібними гудзиками. Обличчя його було червоне, очі налиті кров'ю од вітру. Він сів біля стола, навпроти німця. Перше ніж знову розмовляти з ним, звелів:

— Вечерю!

Каспер зник у дверях, що вели в сіни й на кухню — в друге крило великого поміщицького дому.

— Сідай, Рафале,— сказав Нардзевський.

Звертаючись до Гібля, додав:

— Мій племінник, Ольбромський, із Сандомирщини. На поетиці в сандомирській школі juventutem [1] марнує...

Гість мовчки вклонився, не підводячи очей.

Нардзевський дивився на нього недвижним поглядом, у виразі якого не було і тіні дружелюбності.

— Я хотів би дізнатися,— стиха, ввічливо і майже покірно промовив він,— чи маємо ми честь належати до тієї ж самої нації, що й ваша милість, пане комісаре, а чи, на жаль...

Прибулий підвів голову. Невиразний усміх скривив його вуста. Він сказав обережно, зважуючи кожне слово:

— Народився я в столичному місті Відні. Там батько мій жив, коли приїхав із Чеського краю...

— З Чеського краю? Прошу...

— Так. Ми слов'яни.

— Зрозуміло.

— Коли мені було шість років, батьки мої переїхали до Східної Галичини й оселилися в Ярославському крайзамті. Там я й виховувався. Батько мій був управителем у маєтках Олельковича.

— І це зрозуміло.

— Тепер я... майже галичанин. Відпя вже не пам'ятаю, вмію розмовляти по-польському.

— Справді?

— Я дуже прив'язаний до тутешніх західно-галицьких громадян і до цього краю, тобто до Західної Галичини. Мене послано сюди зі Львова, коли після нещасливих подій і сумних заворушень цей край зажив нарешті у благоденстві під владою найяснішого цісаря й короля Франца Другого.

— Ви добре сказали, ваша милість.

— Пречудовий це край!

---

[1] Юність *(лат.)*.

— Так, пречудовий, тільки трохи невеселий і, як ви й самі завважили, буптівливий...— мовив шляхтич, киваючи головою.

— Потребує кращого господарювання...— несміливо вставив слово урядовець.— Бездоріжжя тут, особливо в Келецькому крайзамті. Хіба можна в цих краях проїхати? Я гадав, що лише в Карпатах такі дороги бувають.

— Оце вам, милостивий пане, польські дороги. Але якось дістатися можна й ними, якщо запрягти коней у віз або сани. Що я кажу? Навіть туди заїдеш, куди, здавалося б, тільки відьма на мітлі залетить...

Дальша розмова урвалась — подали вечерю. Відчинилися двері, і товста господиня внесла салатники з ковбасою в густому соусі. Дві дівки несли полумиски з картоплею, жирно засмаченою вишкварками. В одну мить стіл заслали скатеркою й заставили фаянсовими щербатими тарілками. Ложки й виделки були дуже прості, з ручками із оленячого рогу. Гість обережно став жувати невеличкий шматок ковбаси, решту її в один мент поділили між собою мисливці, зголоднілі після цілоденних мандрів. Парувочу картоплю проковтнули відразу. Швидко зникла також і друга страва — заєць, засмажений на рожні. А єгер Кацпер стояв коло дверей і весь час ковтав слину, аж борлак у нього ходив на шиї. Він розряджав рушниці і промивав дула теплою водою.

Рафал, почувши приємну музику,— єгер мокрими ганчірками, памотаними на шомпол, вже витирав стволи,— навіть і не доторкнувся до вина, келишок якого підсунув йому дядько. Сів навпочіпки коло стрільця і сонними очима дивився, як стікає в миску з поличок чорна вода. Йому набридла розмова за столом і присутність німця, а спати ще ніяк було, бо завжди стелили йому в цій кімнаті на софі.

— Вельможний пане, у вас, як я бачу, гарні собаки. Дуже гарні собаки,— сказав прибулець, з явною відразою погладжуючи голову Німана, який довірливо сперся йому лапами на коліна.

— Так, непогані писька. Старуваті вже, але з поля не сходять. І нюх, і розум у них ще гострі. Особливо в суки. Підійди-но до хазяїна, Віслечко.

Він пригорнув і лагідно погладив її.

— Вона на перший погляд здається меланхолічкою, але дуже й дуже з гострим нюхом,— чистокровна гончa. Та й Німан запеклий і папористий, але тільки за нею встигає.

Гляньте-но, ваша милість, які в нього широкі й вологі ніздрі! Як пес, ваша милість, таким носом нюхне повітря, то має що передати ніздрями до мозку. А яка спина в нього! І м'ясиста, і довга, зверніть, ваша милість, увагу. Зате в неї... прудка нога. Хіба ні? Стопа довгаста, бачите, ваша милість? Вісла в мене ще ні разу не підбивала ніг...

— Але ж,— вставив слово Кацпер,— хіба ж така сука втомиться коли? Вона йде по снігу і по ріллі, мов той лис.

— Німан! Хоч це пес і порядний, не раз відстане, а потім мовчки наверстує, зрадник, а її завжди чути: іде рівно лісом, мов диліжанс гостинцем. Голос, як у молодої вдовички. Вона вітром лине, а то іще швидше, а цей важче біжить, лінивіше, хоч і з розумом, але не так вправно,— все за нею, за нею!

— Це дуже гарні собаки... А оті вівчарки такі ж самі достоїнства мають? — з відтінком іронії спитав Гібль, показуючи на великих кудлатих псів, що лежали коло печі.

— Оті? О, то також чудові пси. Вони незамінимі, коли йти на вепра! Торік на свят-вечір ми з їх допомогою мало не живцем дикого кабана взяли.

— Хіба? — здивувався «галичанин».

— Ми тоді були вдвох із єгером. Він вислідив був вепрів у лісі — отут, на Буковій горі. Ночували ми в смузі болота, яке не замерзає. Вирушили ранесенько. Пустили оцих псів у перелісок. Тихо-тихо... Та раптом як заскавчить отой Розбій! Ой-ой-ой! Тут і всі інші пси кинулися з роззявленими пащами! І вигнали вепра — такого, як буйвол, просто на нього, на Кацпера. Ну, той почав підступати, цілитись, притиснувши приклáд до плеча, і — повірите, ваша милість? — промахнувся. Artifex! [1] Він і таке може утнути, хоча зі мною вже ось тридцять літ на звіра ходить і хвастає, що бекаса й ластівку на льоту підстрелить. А пси зробили своє: загнали вепра в глибокий сніг. Якби ви, ваша милість, бачили цю картину! Один вчепився в праве вухо, переліз через бестію і висить, не писне. А сліпаки в нього — жива кров! Другий тримає за ліве вухо; передніми лапами вгруз у сніг, мало не до землі, а не випускає вуха з зубів. Третій, Куций, те й робить, що нападає... Вепр їх усіх тягне на собі й бреде по глибокому снігу. Але іклами — розумієте, ваша милість? — орудувати не зугарний, бо тут же Розбій... Часом тільки дмухне носом або плямкне писком... І я вистрелити не на-

[1] Митець, артист! *(Лат.)*

важуюсь, бо, боронь боже, собаку вколошкаю. Я волів би в ногу собі пальнути, ніж у такого пса. Вепр тим часом тьопає до лісу, а ми, глупаки, слідом за ним. Нарешті мій Кацперек таки наважився. Перехрестився, скочив на дикого кабана — сів верхи, мов на коня, а підборами вперся в землю. І оцим складаним пожиком, що його носить весь час біля пояса, почав перерізати йому горло. Ну й насміявся ж я тоді! Сім молитв можна було проказати, поки поперетинав він йому всі жили й arterias [1].

— Ох і люта ж шельма був той кабан! — зітхнув Кацпер.— Я знав його й до цього! Одного разу він напав на мене в Цісовському лісі: як ухопив іклами за литку, так і віддер м'ясо від кістки, мов ножем відкраяв аж до коліна. Мало не підм'яв під себе, чортів брат, налякав мене тоді він не на жарт. Ще й зараз, як те згадаю, стає сумно. А я ж уже бував під вепром. Вже мені один вепр панахав кожуха на плечах то правим, то лівим іклом і топтався по мені ратицями: тож я вже знаю, яку силу має в собі такий звір! Свинюра! Сліпаком на мене клятий вепр блимнув таким завбільшки, як шкаралупа з жолудя, і кров у жилах одразу похолола і голос застряв у горлі... Але ж і я його полоскотав по шиї...

— Ба! Ми тут розповідаємо,— заговорив Нардзевський,— а ви, ваша милість пане комісаре, може, зовсім і не мисливець?

— Я ніякий не мисливець. Де б я знайшов час для таких забав? Усе ж на службі... Оце й зараз мене послано до вас, вельможний пане, з комісією, як до земельного начальства.

— До мене? З комісією?

— Так.

— А в якій справі, якщо ваша ласка?

— Справ дуже багато.

— Навіть дуже багато? Цікаво...

— Чи можемо ми почати в цю ж хвилину?

— Вже ж ніч... Та прошу, прошу...

— Я прибув удень і терпляче чекав. Завтра мушу далі їхати.

— Я з цікавістю слухаю вас.

— Primo [2], список душ.

— Список душ? Кого саме? Хлопів?

---

[1] Артерії *(лат.)*.

[2] По-перше *(лат.)*.

— Так.

— Чи ж це чувана річ?

— Барон фон Ліповський, перший окружний комісар Келецького крайзамту, не змігши особисто прибути, прислав сюди мене...

— Ради бога, що вам до моїх хлопів?

Урядовець ледь помітно, щиро усміхнувся, не підводячи очей. Не відповів на запитання, а сам спитав:

— Вельможний пане, чи сплатили ви за січень відповідно до декрету пожертву — десятий і двадцятий гріш — шановному егзактору в Хенцінах Чапліцькому?

— Пожертву? Яку пожертву?

— Після вступу військ його імператорської і королівської величності в тутешні краї,— промовив урядовець голосом проповідника,— фельдцойгмайстер де Фулон звернувся з відозвою до громадян сплатити пожертву без жодних зволікань. У січні минулого тисяча сімсот дев'яносто шостого року цей циркуляр оголошений був з амвону духовними особами, і кожен ксьондз-настоятель вручив його громадянам під розписку. Вельможний пане, ви одержали це publicandum [1]?

— Можливо. Але я паперам не надаю жодного значення. Мені папір потрібен лише для набивання рушниці порохом і шротом, та й то вважаю, що клейтухи з паклі кращі, ніж паперові.

— Не чекали ми цього від вас, але ви — один з небагатьох, вельможний пане, хто заборгував з оплатою.

Нардзевський сидів на своєму стільці, заклавши руки в кишені рейтузів. Його обвітрене обличчя було зараз червоне, губи надуті. Він довго мовчав.

— Дуже можливо... , що не чекали,— процідив він, нарешті, крізь зуби.

— Це ad primum [2]. А тепер стосовно homagium [3]. Пан барон фон Ліповський, перший цісарський комісар Келецького крайзамту, доручив мені, щоб я вам, вельможний пане, висловив своє незадоволення з приводу вашої поведінки.

— До дідька! Як я бачу, на моєму сумлінні тяжіє сила-силенна гріхів...

— Еге ж. Ви, вельможний пане, не тільки не вирушили особисто до Кракова...

---

[1] Повідомлення *(лат.)*.

[2] Щодо першого пункту *(лат.)*.

[3] Присяга на вірність королю *(перекруч. лат.)*.

— Я до Кракова! Але чого, ваша милість, ви ставите таку вимогу?

— Це ніяка не вимога.

— А що ж це таке? Як це можна назвати?

— Цього чекали від громадян.

— То кажете вимагали, то чекали!.. Я, милостивий пане, вже ось тридцять років з цих Вирв не виїжджав і нікуди не виїду. Не виїду, хоч би там що! Я тут сиджу, і кінець. І знати нічого не хочу. А перший комісар фон Ліновський... Я ситий по горло і Краковом, і цілим світом!

— Усе це дуже можливо...

— Останній раз я був у Кракові anna domini [1] тисяча сімсот шістдесят восьмого. Порахуйте, ваша милість, скільки то минуло літ.

— Справді,— вичавив із себе Гібль, переглядаючи якісь папери.

— Давні вже це, давноминулі часи, милостивий пане. Ще тоді ви, ваша милість, навіть і не бачили Східної Галичини.

— Вельможний пане, ви там, певно, і до школи ходили?..— мовив урядовець, далі порпаючись у стосах своїх потаток.

— До школи? Та що ви мовите! Я вчився в Сандомирі, славний на ті часи там був колегіум отців-єзуїтів, хоч від нього вже не лишилося й сліду. Та не для наук я був призначений. Щиро кажучи, я ледве інфіму, граматику й syntaxim [2] пройшов, а поетику й риторику зовсім занехаяв. Краків!..— замислено промовив він,— більше ніколи туди не ступить моя нога. Про це можете й повідомити першого барона, як там його, з Келецького...

— З Келецького округу,— виразно і холодно уточнив урядовець.

— Мені ні назви ні до чого...

Гібль щось коротко записав у своєму потатнику.

— Я скажу, ваша милість,— вів далі шляхтич,— чому я не люблю Кракова. Самі зрозумієте.

— Прошу, прошу...

— Ще в малому віці, коли я зостався сиротою, опікун над моєю спадщиною, крайчий Ольховський, вічна пам'ять йому, забрав мене зі школи, де я тільки те й робив, що байдикував та тинявся без діла. Я провів свої юні літа

---

[1] Року 1768-го від різдва Христового *(лат.)*.

[2] Синтаксис *(лат.)*.

в його маєтку, в Сеправицях. Мою сестру, матір оцього хлопця, виховала небіжчиця — дружина крайчого. Пан Ольховський, сам рицарського гарту, належав колись до тих, хто супроводжував короля Яна; бачачи, що я не проти тримати шаблю в руках, благословив мене на це від імені батьків і задля слухняності, antiquo more [1], звелів покласти мене на килим і власною своєю сенаторською рукою відрахував п'ятдесят батогів. А потім всипав у гаман сто дукатів, дав двох пóчтових, двоє верхових коней,— то були не коні, а дияволи,— на груди причепив ринграф і сам відпровадив мене в панцирний ескадрон, який саме діяв поблизу Мєхова. Отоді-то я вперше й побачив Краків. А останній раз, останній... Хай він згорить ясним полум'ям, отой ваш Краків! Більше скуштувати всього того я й не подумаю...

Гість тихо засміявся, хитро розширюючи очі. Прошепотів з удаваним здивуванням:

— А чого? Ви ж, вельможний пане, обіцяли пояснити...

Шляхтич чув цей вигук і бачив посмішку, але незворушно вів далі:

— Чого? А того... Я пережив у тому Кракові облогу спільно з браттями із Сандомирського, Краківського воєводств і Саноцької землі. Витримав десятитижневий штурм міста. Був при повній тямі, коли ворога зрадою впустили до міста, а ми всі змушені були ганебно здатися. Склали ми, мов ті барани, зброю і два тижні, замкнені в краківському замку, чекали на резолюцію, щó з нами вчинять. Троє наших конфедератських об'єднань — о боже ти мій, господи милосердний! — роз'єднали, і кожне з них граф звелів замкнути в іншій залі. І тільки-но ми в ті зали зайшли, з потайних місць з'явилася варта й позаймала місця біля дверей і вікон. На другий день прийшов комендант з наказом готуватись до подорожі. Двісті сімдесят нас, офіцерів-шляхтичів, вирушили в марш через Гродську браму. А за брамою на нас чекав конвой з карабінерів. Ті нас повели болотами та по бездоріжжю до призначеного пункту. Лише пізніше нам дали підводи, і так повільно ми їхали на очах людей через Скальбмеж, Сташув, Іваніски... За Сташовом веде широкий тракт через ліс... Ну, звідси вже близько до моїх сторін. Здаля видно Святий Хрест... Нічліг нам випав у містечку Богорії. Довкола заїзду, де ми у стайнях лежали покотом, стояла на

[1] За старим звичаєм *(лат.)*.

сторожі варта. Я встав пізно вночі, підійшов до карабінера, а він і не сподівався, що таке може статися, в одну мить силою вихопив у нього зброю з рук.

— Він спав? — тихо шепнув урядовець.

— Чого б то він мав спати?.. Стояв на варті!

— Як же це?..

Шляхтич болісно всміхнувся і стріпнув пальцями.

— Вже й не дуже пам'ятаю, як це сталося... Одне скажу, що він... мене... пустив. Я кинувся в двері, прошмигнув між будівлями, вирвався в поле й побіг з усіх ніг! Солдатики зняли тривогу, почали в темряві стріляти мені вслід, тільки кулі свистіли над моїми вухами. Господня рука відігнала від мене смерть... І я лісами доплентався до своїх Вирв, босий, обдертий, голодний. А ставши на порозі домівки своєї, я сам собі сказав: «Ісусе Христе, даю обітницю тобі, що нікуди звідси більш не піду!» Ось так і сиджу, як вовк лісовий. Бачите, ваша милість, що досить я з'їв у тому Кракові хліба, навпіл з половою спеченого... Зважте, ваша милість, що було це року тисяча сімсот шістдесят восьмого. Де вже тепер мені їхати до Кракова? Що б я там побачив?

— Великі переміни, жадані переміни. День сімнадцятого серпня минулого року назавжди закарбувався в пам'яті всіх, хто побачив його. Найблагородніше громадянство Західної Галичини зголошувалось до надвірного комісара, барона Маргеліка, щоб висловити своє бажання бути присутнім при в'їзді його світлості, намісника, князя Ауерсперга.

— Кажете, найблагородніше громадянство, ваша милість? Чи ти ба!

— А таки так. Не всі могли бути прийняті, особливо в день самого в'їзду — дев'ятого серпня. Ото було свято! Спершу входили в місто мостом із передмістя Йозефштадт...

— Звідки, пробачте?

— З передмістя, яке раніше називалось Подгужем.

— Раніше називалось?.. А тепер це вже Йозефштадт?..

— Цехи, корпус кавалерії, машталіри вельможного панства, яке не воліло бути на конях, берейтори, трубачі, а далі польська шляхта на гарних конях...

— Берейтори, трубачі і польська шляхта на гарних конях...

— Польські дами в каретах, почет його світлості намісника і, нарешті, сам він, а потім знову корпус кавалерії.

— Їй-богу, чудове видовисько!

— А що робилось у день присяги! Від Спіського палацу до костьолу діви Марії й до кафедрального собору в Вавелі навитяжку стояла піхота й кавалерія. Вийшли городяни із своїми цехами, світське й монастирське духовенство, депутати від округів і вся місцева шляхта в парадному вбранні. Далі персонал крайового губерніума, урядовці різних установ, Академія. Всі вишикувались на своїх місцях. Стояла тиша, глибока тиша. І от задзвонив на Вавелі великий, стародавній дзвін Зигмунт.

Нардзевський уважно слухав. З подиву чи захвату його голова похитувалась то вправо, то вліво, а з горла раз у раз виривались ледве стримувані вигуки.

— А ввечері,— вів далі комісар,— все місто було ілюміноване; в Сукенницях його світлість князь Ауерсперг дав великий бал, на якому веселились гості до самого ранку. З'їхалося так багато людей з обох Галичин, що в Сукенницях не змогли вміститися. Близько шести тисяч шляхти з великим задоволенням учтувало тут. За столом із запалом виголошувались під гук гарматних пострілів тости...

Нардзевський тільки сміявся. Та от буркнув він єгерові, не повертаючи голови:

— Повісь-но мішень.

Той ту ж мить облишив порозкручувані рушниці і до маятника настінних дзигарів, що висіли на стіні якраз навпроти стільця, на якому сидів Нардзевський, почепив жирового туза. Після цього прудкою ходою, ніби на пожежу, вибіг у сусідню кімнату і приніс звідти два чудових пістолети, гарно оздоблених,— на руків'ях срібна інкрустація,— і поклав перед дідичем на столі.

— Розповідайте далі, ваша милість, якщо ласка... Їй-богу, мені любо слухати вашу оповідь! Хе-хе... Отже, кажете, як вірогідний свідок, що шість тисяч найзнатнішої шляхти аж до самого ранку з задоволенням веселилося, і що... І тости, і схвальні вигуки... І стародавній королівський дзвін Зигмунт...

Урядовець замовк і зблід. Його очі кілька разів ворожо блиснули й сховалися під повіками. Права рука обережним рухом прокралась під єдвабне вбрання і витягла звідти вузький венеціанський кинджал так проворно, що цей рух бистрий зір Рафала ледве угледів. Нардзевський вів далі:

— Говоріть, ваша милість, якщо ласка... Хай і моє серце сповниться вщерть радістю тих днів! Я тут у лісах,

серед вовків і лисиць живучи, коли буваю веселий, стріляю у цю мішень. Вашій милості, певно ж, пороховий дим не шкодить?.. Ха-ха... Віват!

Сказавши це, він ухопив перший з краю пістолет і подивився в очі німцеві. На обличчі в нього блукала усмішка, а з рота вирвалося грубе хихотіння, схоже на гикавку або схлипування.

Лице у Гібля було спокійне, але ніби застигле. Праве око прижмурилось, нижня щелепа трохи подалась уперед. Він мовив повільно, впевненим і спокійним голосом:

— Увесь оцей вікопомний акт присяги на вірність монархам Габсбурзької династії відбувся в належному порядку.

Нардзевський підняв пістолет і вистрілив.

Дим наповнив кімнату. Вапно ще кілька хвилин осипалося зі стін і зі стелі.

Рафал підійшов до дзигарів і підтвердив, що чорний знак жирового туза прострелений. Коли дим розвіявся і став відпливати до прилеглих кімнат, молодий хлопець побачив у полі гойдання маятника безліч куль, які сиділи в модринових балках. Деякі поцілили одна в одну і розплющилися.

Комісар зовсім не цікавився результатом пострілу. Він сидів на своєму місці і коли-не-коли помахом руки намагався відігнати від себе дим. Бачачи, що Кацпер квапливо заряджає пістолет, він мовив сухо, виразно і сміливо:

— Мені пороховий дим не шкодить, але, може б, краще ви, вельможний пане, таки припинили стрільбу? Ще ж є важливі справи... На підставі указу мого уряду доводжу вас як землевласника до відома, що кількість робочих днів, які відпині відбуватимуть сільські жителі, незалежно від статі — тринадцять; кількість же днів для безземельних селян, халупників, становитиме двадцять шість. Селяни ж, які мають власну землю, оскільки вони платять певні податки, на вашу, вельможний пане, користь мають працювати не більше трьох днів на тиждень. І то жодеп робітник у полі або в стодолі не зобов'язаний працювати понад вісім годин на день узимку і понад дванадцять улітку. Свято, якщо воно випадає на день панщини, зараховується на користь працюючого селянина.

— Ну, а що ще? — буркнув Нардзевський.

— Presshafte Leute,— сказав урядовець,— тобто слабкі здоров'ям, старі люди, віком понад шістдесят літ, мають бути звільнені від усіх робіт.

Нардзевський знову взяв у руку пістолет і вистрілив. Не чекаючи, поки розвіється дим, вирвав зброю з рук єгеря. Той з такою цікавістю слухав урядовця, що майже не помітив цього.

— Заряджай! — гаркнув Нардзевський,— бо тут же, на місці, голову тобі розтрощу!

— Жоден кріпак...

— А що ще? А що ще?

— Щоб жоден, скривджений паном, селянин ні в якому разі не насмілювався самочинно домагатись для себе справедливості, дозволено звертатися зі скаргою безпосередньо до повноважного комісара у Келецький крайзамт,— вів далі урядовець охриплим голосом, майже весь огорнутий пороховим димом.

— Хай-но тільки спробує!

— Дано надалі розпорядження...

— Про що ще, ваша милість, ви хочете говорити? — тихо й сухо промовив шляхтич, підводячись із свого місця.— Я тут пан, і мої тут права! З діда-прадіда... Це моя земля і мої люди. Оці Вирви — моя бáтьківщина. Моя і нічия більше! Клянуся богом, тут ніхто...

Комісар розсміявся.

— За Яна Казиміра мій прадід, Юзеф, по закінченні війн прибув сюди і оці незаймані, порослі лісами землі придбав за гроші, що їх здобув у боях на прикордонні. Сам, власною рукою, намуляною впродовж довгих літ панцирóм та захисною рукавицею, викорчовував ліс, виривав пні, розчищав землю від ялівцю. Сам зрівняв цілину, позносив каміння. Підіть-но, ваша милість, подивіться: те каміння й досі лежить довкола моїх піль! Цілими роками той чоловік... І ось на цих полях і сидять мої хлопи. Не було в нього наймапих, а якби й були, то чим би їм платив? Добровільно прийшли слідом за ним люди, нікому не підвладні, нужденні, голодні, і за клапті грунту, за будинки і господарський реманент зобов'язались платити постійну данину працею. Невже б їм краще було поневірятися десь, не маючи стріхи над головою? Чи ж краще їм було скніти в наймах по великих маєтках, а чи осісти тут, у світлих домівках, на святій спільній землі, за яку навіть і грошей не платили? Жили вони як одна родина. Моя бабця, мати, моя дружина, упокой, господи, душу її, були їхніми лікарками. Спитайте, ваша милість, кого хочете, чи я й сам, хоч і з суворим норовом чоловік...

Гібль кивав головою.

— Якщо селянин, скажімо, наймає у вас триста загонів землі,— мовив він, іронічно посміхаючись,— то нехай платить за кожен загін, як і заведено, по три мідних гроші. Тож за всю землю має заплатити шістдесят злотих. Якщо взяти найдешевшу оплату — за один робочий день п'ятнадцять мідних грошів, тоді за всі робочі дні у рік належить заплатити сімдесят вісім злотих. Я правильно кажу?

— Говоріть, ваша милість.

— То як же це так? А де ж решта? Кому дістаються оці вісімнадцять злотих? Але ж це ще не все! Селяни мусять, відбуваючи панщину, сторожувати по ночах, бути за посланців. А данина? За що вони ще повинні платити данину? Чи також за прадідівську землю? Таж вони своєю працею на панському полі давно за неї відробили! А їх примушують давати поміщикові різне зерно, курей, яйця, половину меду з пасіки, вони мусять нести до двору певну кількість льону, ягід, горіхів, грибів. Навіть якщо горіх у лісах не вродить, то й тоді його мусять здавати, бо здавали, бач, прадідам за Яна Казиміра...

Нардзевський слухав, ніби в остовпінні. Його руки безвладно лежали на пістолетах.

Він спокійно сказав:

— А звідки ви, ваша милість, усе це знаєте? Звідки ви це знаєте? Дратуєте ви мене, розраховуючи на те, що ви зараз у гостині в польського шляхтича... Але, ради господа бога, не чиніть цього!

— Я зарядженої зброї не боюся...— тихато промовив комісар, встаючи.

За хвилину звернувся він до єгеря зі словами:

— Повідомте війта і лавників, щоб завтра все село зібралось у панському дворі: будуть прочитані урядові розпорядження. Ad tertium...[1] Що ж до громадської гамазеї...

Нардзевський лютим поглядом зиркнув на єгеря і тихо сказав:

— Нехай Явур оповістить село, що завтра всім до одного зібратися в дворі. За моїм наказом, чуєш? Буде всипано Томеку Залесяку за те, що підкрадався до моєї комори. Дістане у присутності всього села і на очах пана комісара сто п'ятдесят березових різок, як це бувало колись за Яна Казиміра, Міхала Корибута та інших.

— Урочисто заявляю вам, вельможний пане, що цього

[1] По-третє... *(Лат.)*

не буде,— мовив комісар.— Бити не дозволяється. А тепер я хотів би відпочити.

Шляхтич конвульсивно вхопився руками за голову, і щось схоже на гавкіт вирвалося з його здушеного горла. Він встав і почав ходити по кімнаті, засунувши руки в кишені рейтузів. Обличчя в нього було страшне, синє, мов дим, що огортав його. Час від часу стрясав його груди стогін, а з губів зривались безладні слова.

Рафал, сидячи в кутку канапи, голосно хропів: він спав як убитий, так що новий дядьків постріл лише на одну мить пробудив його...

Вже зовсім розвиднілось, як Нардзевський став будити племінника. Хлопець не швидко підняв голову. Йому здалося, що він щойно заснув і спав усього з хвилину. Із здивуванням завважив, що він роздягнений і лежить під ковдрою.

— Ну, голубе, коні вже запряжені: кому вирушати в дорогу, тому час вставати,— мовив Нардзевський.— Дорога далека, а день короткий...

Юнак скочив з ліжка й почав одягатися. На подвір'ї чути було людський гомін, гавкіт собак і гучний голос урядовця, що промовляв з ганку до присутніх. Старий шляхтич походжав по кімнаті, смикаючи себе то за чуприну, то за вус. Обличчя в нього було сіре, погляд несамовитий. Підганяв племінника, щоб той швидше збирався, пояснюючи йому охриплим голосом, що день короткий. Змусив його випити кисло-солодкої щерби, прикрив ведмежою бекешою, випровадив надвір, посадовив у широкі сани, навантажені звіриною. Четверо гарних коней, запряжених у пристяжку, кошлатих і парующих на морозі, неспокійно стояли серед тлуму хлопів у рудих сукманах, жінок у домотканому вбранні та дітей. Коли візник уже готовий був рушати, Рафал обійняв дядька і вмостився на солом'яному сидінні.

Йому так не хотілося їхати, його охопив невимовний жаль... Ним заволоділа ненаситна цікавість, як учора в лісі, коли долинув гавкіт гончаків.

Що тут буде? Що тут має статися?

Він бачив розчервонілі обличчя селян, їхні блискучі очі, які, окрім постаті урядовця, нічого більш не помічали. Гібль у купецькому кожушку, зіпершись на стовп ганку, щось переконливо розповідав.

Нардзевський дав знак фурманові, і сани, голосно заскрипівши на морозі, рушили з місця.

— Привести сюди Залесяка! — крикнув шляхтич, перебиваючи комісара.

Рафал наставив вуха.

— Солтисе, бий у барабан!..— заволав Нардзевський.

Почувся похмурий, грізний барабанний дріб...

Коні Рафала, оперіщені довгим батогом, рвонули з копита і помчали дорогою, що іскрилася від морозу.

ГУЛЯННЯ НА МАСНИЦІ

З Опатовського в бік Коншивниці й золотопшеничної привіслянської низовини неповторним Сандомирським плоскогір'ям мчала святкова валка. Кілька десятків саней будили довколишню місцевість веселим бренькотом дзвіночків, гучним дріботінням бубонців, лящанням довгих батогів по спинах коней, запряжених четвериками, голосними вигуками, гупанням бубонів, пищанням сопілок, співом і музикою. Кількападцять виїзних лакеїв, тримаючи в руках смолоскипи, скакали на фільваркових конях слідом за санками арлекіна в чорній машкарі, котрий, сидячи між великих ведмедів, мчав на чолі всієї процесії. Блиск огорнутих димом золотих вогнів, що ясними світляними смугами розпанахували ніч, на кілька верст осяюючи на рівнині снігові кургани, пагорби, урвища, вказували веселому товариству проторовану дорогу.

Ніч була ясна, місячна, морозна.

Великі намети снігу, скуті лютими морозами, лежали обабіч шляху вихрястими кучугурами. Тут і там ущерть заметені виярки, яких багато було в цьому околі, де-не-де огорожі і навіть невеличкі села, попритулювані до урвищ, топули в снігу. Млистими купинами й мерехтливим блиманням вогників вирізнялися поміщицькі садиби на краю балок. Коні по самі черева провалювалися у вирви, розбивали в пух найбільші замети, які ледве проорював арлекін. Святкова валка не знала перешкод. Витягнувшись у довгий ланцюг, летіли одні за одними найрозмаїтіші сани. Одні були різьбярської роботи, позолочені або посріблені, ще з саксонських часів і часів Станіслава,— у вигляді лебедів з довгими шиями, грифів та орлів, запряжені четвериками з китицями й плюмажами; інші — зовсім прості, заледве домашнім теслею пофарбовані вохрою або в зелений колір,— тягли їх четвірки робочих коней різної масті й зросту. Як пишні цуги, так і прості конячини бадьоро

і весело кидалися в снігові замети, мов човни у хвилі озера.

Радість кипіла в серцях.

Капела, що складалася з клімептовських євреїв, певтомпо й запально награвала мазурки, оберки, краков'яки, драбанти. Іноді поривчаста мелодія пригасала, немов від захвату, що спирає дух, і потім звідкілясь із глибини, піби з-під снігу, докочувалась до слуху й до сердець. Тоді починали лунати пісні. З одного боку чути було м'які дисканти:

Обрубано віти — їм не зеленіти!
Дала хлопцю слово — слова не змінити!

А з другого потужні чоловічі баси кепкували:

Не можу збагнути, що то за причина:
Брюнет до вподоби, горнусь до блондина!

Хор жінок одразу ж відповідав:

Темний фрачок, глянцем сяє чобіт кутий.
Теперішня молодь — самі баламути!

І знову, всіх заглушаючи, голосно звучали скрипки, баси і флейти.

Рафал, як і більшість паймолодших кавалерів, їхав на коні. Уперше в житті він дістав від батька дозвіл осідлати його улюблену Баську — молоду кобилу власного заводу. Басьці минув усього третій рік. Батько її був чистокровний арабський скакун, мати — польської породи. Була ляклива, бистра і падзвичайно розумна, з невеличкою гарною голівкою, сірою шерстю, що вкривала її тонесеньку, ніби виткану з шовку, шкіру. Баська ступала пританцьовуючи, грайливо підстрибуючи. Бавилась, мов людина: то наставляла вушка і, роздимаючи ніздрі й похропуючи, слухала музику, то під її звуки з грайливими вихилясами пускалася бігти, приємно, немов у колисці, похитуючи їздця. Рафал був щасливий у повному розумінні цього слова. Чарчина старого угорського вина, випита в одному з останніх дворів — десь у Гурках, Оссоліпі чи Наславицях, ніби дала йому пташині крила. Кобила несла його через кучугури, зимний подих яких приємно холодив йому лице... А в санях, що летіли перед ним, сиділо дві жінки... Одна, старша,— заміжня чи вдова; друга — молоденька дівчина. В сяйві місяця він бачив їхні голови і шапки: в одної — старовинну, соболеву, із кптичкою по-

серед брильянтів; в другої — округлу, пишну, із горностаїв.

Особливо та, старша, в салопі золотистого кольору, з пухнастим хутром... Він танцював з нею краков'як і сказав уже їй кілька слів. Стояв у нього перед очима дивний чар цієї панії, знадливі очі її, які, здавалося, зовсім не бачили його, і посмішка, що так дивно вигравала на її обличчі, коли він раптом збивався в танці. Навіть оце й зараз, як він, Рафал Ольбромський, живий і тверезий, дивився на неї, одягнену в хутро, в своїй уяві бачив її зовсім іншою, відмінною від цієї. Згадував, як вона танцювала з ним у грецькій сукні пурпурового кольору, що розкішно облягала її стан і бюст, прямій, зі шлейфом, обшитій золотом.

Він пам'ятав її гарні руки в буфах із слизького атласу, що простягались до нього у танці, і її грецьку зачіску. Він пускав коня чвалом і, коли рівнявся з саньми, бачив у світлі місяця на її ковпачку блиск брильянтів. Очей її не було видно, і Рафал був певен, що вони не дивляться в його бік. Як чародійно, як розкішно висявало оте коштовне каміння!

І попри все хлопцеві здавалося, що не видна йому, прихована, хай і гордовита, але знадлива усмішка пробивається до нього крізь ніч. Він нахилявся, ніби для того, щоб поправити попруги або вуздечку, але все одно не бачив її очей.

Сам він був ніби в сільському одязі жителя краківської землі — в темно-синьому жупані з кармазиновим коміром, облямованому срібними галунами з мішури, у хвацькій кармазиновій рогатій шапці з павиним пером. Подзенькували на його поясі металеві кільця, побрязкували об стремена сталеві підківки.

Обертався до нього раз у раз і другий ковпачок. Дівоча голівка була ближче до Рафала. Панна не приховувала, що поглядає на нього. І юнак бачив її очі й розтулені губи, маленькі й червоні, і вловлював у чистому повітрі, над саньми, запах l'eau de la reine d'Hongrie [1]. І були хвилини, коли він, ніби заворожений, наче вві сні, сам не знаючи чому, вдивлявся в ці очі, які із щирою радістю і щастям сміялись до нього.

У якому краї, у якій з провінцій
Не сміли б кохатись хлопці в чужій жінці?..—

[1] Вода угорської королеви *(франц.)*.

долинули, наче випущені з пращі, звідкілясь із задніх саней зухвалі слова.

Ніби вогняні стріли поцілили в Рафала, ця істина потрясла його аж до глибини душі. Він схилився на карк коняці і ледве втримався, щоб не обійняти її і не притиснутись палаючими вустами до настовбурченої гриви.

Якийсь чоловічий голос, гучний і трепетний від могутньої сили й веселого настрою, співав серед ночі:

Женитись? Чого б то я мав поспішати!..

— Овва! — озвався другий.

Мені ще гуляти й дівчат утішати...—

вів далі перший з такою щирою відвертістю в кожній нотці, що ціла валка саней вибухнула веселим сміхом, також щиро-відвертим. Був цей сміх ніби додатковим акордом до пісні, ніби вигуком повної згоди і підтвердженням тієї незаперечної істини, яку довго намагались затушовувати брехуни.

Здалеку, аж ген з передніх саней, долинала пісенька:

Малою пташиною стать не загаюсь,
Між віттям дерев я в гаю заховаюсь...
Твою, одначе, не буду!

Сокиру візьму, рубону напропаще —
До тебе дорогу розчищу крізь хащі...
Таки мусиш бути моєю!

Пісня ця, мов вітер, в інший бік понесла душу Рафала. Долоні його стиснулися — здавалося, ніби він і справді ухопив до рук топорище і напружився, щоб орудувати сокирою і «розчистить дорогу крізь хащі». Вони постали в його очах, мов живі — безмежні бори, глуха Свєнтокшиська пуща. Війнуло на нього смутком і жалем...

— То це так ви нас розважаєте, милостивий кавалере? — промовила раптом старша з жінок.

— Та це я... власне, в цю хвилину...— зніяковіло пробурмотів Рафал, не знайшовши, що відповісти.

— Ні пісеньок нам гарних не співаєте, ані цікавими розповідями не розвеселяєте нас. Ви такі ж німі, як оцей пікіряний мішок, що в ньому ноги ми тримаємо. Тільки й того, що, як і він, їдете разом з нами...

— Я не вмію співати. Тому, власне...

— Адже ж це святкове катання, а не похоронна проце-

сія. А їдете ви, вельможний пане, на своїм коні слідом за нашими саньми, немов за труною.

Рафал згорав від сорому, але в тоні чарівної панї не відчував ні гніву, ані відрази. Тож прийняв несподіване рішення і, зіскочивши з коня, став на зап'ятки саней. Якусь мить кружляла в його голові думка, що за цей вчинок він зазнає суворого покарання, але йому було байдуже.

— О, ви, вельможний пане, аж ніяк не заслужили, щоб ми везли вас на своїх санях. Правда ж, Гелено?

Молоденька її товаришка тихенько сміялася і раз у раз вертілась на своєму місці.

— Я неодмінно виправлюсь! — шепнув він.

— Доведіть це на ділі, ваша милість, бо кепсько буде...

Гомін на санях, що їхали попереду, дедалі посилювався. Голосніше й виразніше чути було обидві капели. Смолоскипи миготіли десь унизу.

— Що там за гармидер? Чого зчинився? — спитала чарівна пані.

Рафал підвів голову і завважив, що ціла валка саней з'їжджає в долину річки Копшив'янки. З урвистого берега, омипаючи засипані снігом виярки, сани шалено мчали вділ під крики жінок і вигуки чоловіків.

Рафалова кобильчина неохоче тьопала за саньми. Він мусив її тягти за вуздечку, бо ж сісти в сідло вже не міг. Ні за що в світі! Він приріс до місця — на зап'ятках саней. Овівав його чародійний аромат і осяював ясний блиск цих двох з'яв, які були перед його очима. Тепер він уже бачив двоє усміхнепих личок, звернених до нього...

— Де дім ваших батьків? — спитала старша пані.

— На тому боці, за річкою.

— Його видно звідси?

— Ледь-ледь! Он удалині поблискують вогники.

— Це саме?

Рафал низенько нахилився й показав рукою. Соболине хутро торкнулось його обличчя.

— Ах, то це там Тарніни? — швидко заговорила панна Гелена, невідомо до кого звертаючись,— чи то до своєї приятельки, чи то до Рафала.

Він відчував, що вона страшенно зашарілася, що вся заполум'яніла, бо ж і його самого обдало вогнем. Солодкий, мелодійний голос лунав у його вухах, у голові і в грудях. Ці премилі вуста ясновельможної панни назвали його рідне село...

— Так, то Тарніни...— відповів він з удаваним спокоєм.

— Нам треба туди заїхати...— сказала старша пані.— Але ж начувайтесь, пане мовчальнику, ми поперевертаємо там усе догори ногами. Правда ж, Гелено?

— Я ще й допомагатиму вам, бо ж дім наш старий, низький і негарний. Тоді батько муситиме новий збудувати.

Досить сміливо випаливши оці безглузді слова, він мимоволі озирнувся, щоб переконатися, а чи не почув цього батько.

Кучер підхопився в санях і стримав свій четверик. Четверо гладких коней, накритих леопардовими шкурами, у шорах, з багатьма дзвіночками, із султанами червоних пер на головах, застигли в місячному сяйві на краю урвища, ніби якесь сонне марево. За хвилину, коли він ворухнув віжками, коні рушили вділ, ідучи спершу клусом, потім чвалом. Верхова кобила Рафала не захотіла наслідувати їх, і юнак, щоб не випустити її з рук, змушений був зіскочити на землю. Звалився в сніг і ледве втримав повіддя. За якусь мить намацав носком чобота стремено, сів верхи і погнав за саньми.

Внизу, на самому березі річки, створився справжній затор із саней і коней. Мосту в цих місцях ніде не було. Тут, скільки світ стоїть, переправлялися вбрід. Перші сани, переїжджаючи по льоду, відкололи велику крижину і насилу вибралися з води. Береги річки були спадисті, обмерзлі. Єдиний більш-менш приступний узвіз був зруйнований. Довелося чекати на селян з найближчого села. Тим часом саней скупчувалося чимраз більше. Дві капели одразу ж з'єдналися в одну і, за побажанням гостей, ушкварили мазурку. Виявилося, що в перших санях їхав чоловік, якого зустріли по дорозі, вирядженний «туром» — страховиськом з високою, немов у жирафи шиєю й рухомою щелепою, підбитою червоним сукном. На березі Копшив'янки зчинився гармидер, шум, галас. Видзенькування дзвіночків і бубонців, вигуки, співи і звуки музики — усе злилося в могутній вибух веселощів. «Тур» просувався неквапом поміж саньми, клацаючи нижньою щелепою і нагинаючись то тут, то там. Рафал, побачивши це страхіття, цю відразливу химеру, відчув, як дрож пробіг по його тілу, і було це помітно, хоч він удавано засміявся. Тієї ж самої миті панна Гелена, коло якої він стояв, побачивши раптом почвару, скрикнула, зістрибнула наосліп, а лівою рукою вхопилася за плече Рафала. Він інстинктивно при-

горнувся до неї. І так з хвилину вони простояли одне біля одного, з'єднані смертельним страхом, саме тоді, як «тур» нахилився до їхніх облич і широко роззявляв над ними свою кінську пащеку. Невдовзі вони аж за животи бралися від сміху; ось за цих обставин вони й познайомилися ближче; здавалося, багато літ жили під одним дахом.

— Ви, панно, боїтеся «тура»? — тихо запитав він.

— Зовсім ні... Але ж він паді мною клацнув зубами.

— А я так раніше боявся його! Ох, страшенно боявся. Він навіть снився мені по ночах зі своїм червоним язиком. Після різдва прийшов якось до нас у Тарніни. Я хворів — до того ж був ще зовсім малим хлопчиськом. Відчиняються двері, і просовується його голова... Знаєте, така страшна, без очей...

— Ох, знаю! Несподівано просовується голова, як ніби уві сні або часом із темної кімнати... знаєте, вельможний пане, щось таке вилазить раптом...

— Іноді ще й тепер, хоч це й смішно, мені здається, що він стоїть за вікном, на дощі і вітрі, і чути, як клацає. І страшно очі підвести... Поглянути? Нізащо в світі! Правда?

— А так! Нізащо в світі! А то ж тільки вітер завиває в темну ніч, восени... А то ж просто скриплять і стогнуть тополі та старі липи шумлять. Мине якась хвилина, і все стихне!

Громада хлопів, скликана сюди спеціальними посланцями, взялася до праці. Спробували переправити коней і сани в іншому доступному місці, але знову лід не витримав. Тоді стали радитися, що робити. Одні вважали, що слід об'їхати аж на Копшивницю; інші були тієї думки, що доведеться піднятись у верхів'я річки, де нібито кілька років тому був якийсь легенький місток.

— Хлопці! — раптом хтось гукнув із гурту шляхти,— що нам той міст? Хто перенесе сани разом з жіноцтвом на другий берег річки, ту ж мить одержить червоний злотий — один-єдиний!

— Студена вода, ясний пане! — сказав перший із дядьків, що стояв скраю.

— А я піду! — вигукнув другий, знімаючи кожух.

За хвилину кільканадцять роззутих і напівроздягнених хлопів взяли на плечі перші сани. Фурмани посідали охляп на випряжених коней і другим бродом стали перебиратись через воду. Жінки, що сиділи в санях, зчинили крик, а в натовпі, який збився на березі, вибухнув сміх

і залунали оплески. Переправа тривала довго. Незабаром, однак, по другий бік річки з'юрмився чималий гурт. Скаламучена вода хлюпала, коли дядьки, підставивши свої плечі під полоззя саней, брели серединою русла.

— Холодно! — бідкались вони, несучи вантаж.

— Давай далі! По червоному злотому на голову...— заохочував той, хто запропонував цей спосіб переправи.

— Музик сюди, музик! — наполягала молодь.— Чого маєм час марнувати?..

— Смолоскипи! — вимагали жінки.

— Гей, хлопи працьовиті! — озвався молодий голос,— візьміть-но лопати, зрівняйте та втрамбуйте нам сніг!..

— Музики, мазурку!

— Пейсаті, нашої утніть!

— На те ж і масниці! — вигукнув арлекін, що його підняла молодь над головами присутніх.

Музики заграли на всю силу.

Невдовзі сніг утрамбували, вирівняли — справжня тобі підлога. Чекаючи, поки всі переправляться на цей берег, кавалери й дами пустилися в танець, закружляли в мазурці, якої світ не бачив.

Матрони і старики, оточивши тапцюючі пари, плескали в долоні, а молодь бавилася чимраз запальніше. Раптом хутра, опанчі, бекеші почали заважати, тож їх поскидали на сани. Гайдуки високо позділмали вгору смолоскипи, і пишне, буйне, миготливе сяйво освітило місце, де кружляли пари. Заблискотіли кільця на поясах, замиготіли барвні керезії, вишивані корсети, білі рукави сорочок.

Рафал танцював з панною Геленою. Виглядав ошатно, танцював стрімко. Викрешував голубця прудкіше од усіх. Кров у нього кипіла.

— Ольбромського синок..— перекидались зауваженнями присутні і схвально плескали в долоні.

— Добрий рід.

— Як видно, гордяк...

— У батька вдався, старого чашника. Він теж був неабияким танцюристом і славився гостинністю. Тепер же — скупердяга із скупердяг.

— Погляньте-но... Ну й витипає! Ну й викидає колінця!

— Оце так танець!

— Гарно, трясця його матері!

— Гей, гоп-гоп! Гей, гоп-гоп!

Панна Гелена скинула хутерко й пухову муфту. На ній була голуба сукня з коротким стаником та смугастим

батистовим фартушком, і жодної прикраси. Не встромила навіть квітки у спущене на лоб волосся. Коли від танцю зарожевіли її щічки, очі, здавалося, увібрали в себе миготливе сяйво смолоскипів і самі випромінювали вогонь. Рафал не міг відірвати від неї погляду, забув про все на світі. Танець уже був для нього не розвагою, а вибухом радості, скаканням від щастя. Очі, стрівшись із очима звабливої панянки, були повні захвату й почали виражати те, чого ніби й не було в його душі, що лежало там, як руда безцінного металу, поки що мертвим скарбом. Тепер звідти промінився блиск та струмував угору запахущий дим.

Коли Рафал з найбільшою насолодою втягував у ніздрі цей розкішний аромат і найзапальніше вибивав голубця, він почув батьків голос. Старий чашник мовив:

— Хто, милостивий добродію, на мою землю сьогодні, хто, кажу, на мою землю ногою ступить, того, милостивий добродію, вже не випущу за межі своїх володінь — таке в мене jus terrestre [1] з давніх-давен і понині.

— Тож ми й танцюємо, добродію сусіде, на вашій землі, що аж у цілій парафії стугонить! — хтось голосно вигукнув збоку.

— Не наше то діло, милостивий добродію, sub divo [2] гуляти!

— Чому, пане-брате?..

— Тому що це, милостивий добродію, образливо для шляхтича. Хоча під стріхою моєї халупчини, хоча, кажу, не потанцюєш, але, милостиві пані й ласкаві сусіди, бог свідок, як то кажуть...

Рафал перестав танцювати і шмигнув у юрбу. Не хотів потрапляти батькові на очі. Старий тим часом завважив його і зміряв колючим поглядом.

— Звольте,— вів далі він,— милостиві добродійки, звольте, панове сусіди і милі браття... зробити честь...

Це вже був старий чоловік, згорблений літами, лисий, з коротким, білим, як молоко, вусом і кущастими бровами над гарними ще очима.

Між танцюристів вклинилися санки арлекіна, і появилась на світло його чорна машкара.

— До Тарнін, всі до одного! — голосно загукав він, розмахуючи різкою круг себе і оперізуючи нею кожного, хто

---

[1] Право землевласника (*лат.*).
[2] Під відкритим небом (*лат.*).

потрапляв під руку. Особливо перепало чоловікам, що стояли поблизу.— До Тарнін!.. Чого стоїте, розтелепи?

Всі рушили до своїх саней. Зчинився стиск, гамір, люди стали розшукувати скинуті хутра й бурки і вдягатися.

Залунав сміх. Люди весело загомоніли, охоплені радісним збудженням. Дійшло й до сміливих жартів: то тут, то там кавалери крадькома цілували дамам ручки,— цілунок при цьому прикривався тінню миттєвого невдоволення супутниці, а чарівність і розкіш її усмішки ховала від стороннього ока доброзичлива ніч. Коли Рафал добіг до верхової кобили і тільки-но мав скочити в сідло, як побачив поблизу батька. Чашник мимохідь помацав коняку за карк, перевіряючи, чи дуже зігрілася вона, і щось буркнув собі під ніс. Рафал знав, від такої перевірки добра не жди, та лише збив набакир свою краківську шапку. Що має бути — буде, однак уже завтра... Баська сама стала коло саней, в яких сиділи знайомі панії. Ще з хвилину постояли, перш ніж довжелезний ланцюг упряжок рушив з місця. Попереду вони знову побачили довгу валку різнокольорових саней, що мчали у бік Тарнін. Блиск вогнів, вигуки і пісні знову сповнили долину.

Вдалині, між деревами, на косогорі, серед Сандомирського плоскогір'я, яке знижувалося до привіслянської долини, в дворищі, у вікнах старого панського будинку світились вогні. Коли, нарешті, і сани Геленки рушили з місця, Рафал почув голос батька, який, крекчучи, вмощувався в невеличкі сани.

— Паняй цю ж хвилину додому і приймай на ганку гостей.

Юний кавалер із болем у серці смикнув за повіддя, зі злістю нахилився над кульбакою; минаючи валку саней, поскакав учвал. Умить опинився на ганку. Вже під'їздили туди перші сани, і мати, у єдвабно-вовняному кунтушику, із сестрами у святкових сукнях, вітала гостей, просила зробити честь низьким порогам. Рафал став біля матері, кланявся, знімав кожухи, шуби, вводив паній, приносив стільці. Незабаром з'явився й батько. Ніхто не міг упізнати старого Ольбромського, який ніде не бував і майже нікого не приймав у себе. Сьогодні старий став зовсім іншим. Одягнений в гарний кунтуш, бозна з яких часів, у накинутому наопашки дорогому жупані, він згинався в поклонах, підкручував вус, як за давніх розгульних часів, усміхався, говорив компліменти, вибачався перед гістьми. Коли ступила на ганок найповажніша з ту-

тешніх матрон, старий чашник подав їй руку і, манірно підкручуючи вуса і відкидаючи назад рукави, урочисто повів її в дім. Гості юрмилися вже не тільки у вітальні, в ванькирах, у тісних і низьких кімнатках панського будинку, але навіть у сінях, на ганку, у закапелках старих тіток, старих дів — сестер та нахлібниць.

Рафал простежив за тим, щоб гідно зустріти своїх дам. Подав руку дружині стольника і ввів її в дім. Сам не знав, звідки в нього взялася така впевненість і сміливість у рухах, поклонах, у доборі гречних слів, з якими він звертався до них. Пані стольникова тримала за руку свою товаришку, панну Гелену, і весело сміялася. Вони ввійшли в вітальню, де вже був такий стиск, що й повернутись ніяк було, саме тоді, як чашник перепрошував своїх гостей і вмовляв їх не соромитися, почувати себе як дома.

— Тільки ж смолистими скіпками, добродію сусіде, не поскупись для нас! — вигукнув хтось із юрби.— Ми вийдем на повітря, і, як там, над річкою... гуляй, душе!

Старий обернувся, привітно вклонився на той голос і, хитро всміхаючись, сказав:

— Дім затісний, бог свідок, затісний, милостивий добродію! Сам бачу і вболіваю душею, але за добрих старих часів не раз уже тут, під оцією низькою стріхою, вибивали голубця. Тож було б ганьбою для мене, якби такі знамениті гості та почали танцювати на подвір'ї...

— Що ж поробиш, коли тісно, сусіде, добродію наш!.. Що ж, коли тісно...

— Тісно, нетісно! — вигукнув ще хтось.— Шляхетський дім тісний, але місця в ньому для танцю, для братів не бракувало, поки й світ стоїть. Якось розступимося...

— Милостиві добродії! — вигукнув ще голосніше чашник, закидаючи назад рукави старого куптуша,— милостиві добродії! Я звелю розібрати стіни в цьому прапрадідівському житлі...

— Про що тут говорити! Місця для нас — світ!

Музики, постававши за вікнами, заграли краков'як, і кілька пар пустилися в танець. Для тих, хто просто стояв, не було вже там місця. Вони стали проштовхуватися з кімнати в кімнату.

Фільваркова служба, ad hoc [1] повдягувана в ліврей, розносила на тацях вино та домашню здобу. Люди перемовля-

[1] Принагідно *(лат.)*.

лися між собою, і цей гомін сповнив весь дім аж до останніх сінець, що вели в сад. Було весело, але всі відчували, що про танці не може бути й мови. Отож тихенько стали нашіптувати одні одним на вухо, що задля ввічливості ще з хвилинку треба тут побути, а потім рушати далі: варто знайти для танців якийсь більший дім.

У боківці, де висіла у почорнілій від старості рамі велика ікопа Суліславської божої матері, у боківці, яка замкнула в собі вже, певно, не одне довге життя від колиски аж до самої могили, староста й старостиха святкової компанії звернулись до господині дому, чашникової Ольбромської, з довгою орацією, даруючи їй дошку, зроблену у вигляді пшеничного сандомирського коржа.

Крізь звуки музики долинали в сусідні кімнати лише уривки того звертання:

— Що ж залишається робити,— голосно вів староста,— коли когось astra [1] змусили таким народитися, що він незугарний відійти від природи своєї і звикнути до веселої розмови? Тоді він силиться ars [2] та різні media [3] і remedia [4] подавати... Але іноді самі навіть надії fluctuantur [5], що tenax propositi [6] людина досягне межі і прибуде до порту свого і слушно, справді-бо, себе зможе gratulari... [7]

Гомін людський заглушив продовження тієї орації. Але за хвилину знову чути було медоплинну річ:

— Швидше невмолимий зуб часу постинає кедри, вибуялі до небес, швидше лаври квітучі пов'януть, аніж розпукла в садах серця приязнь зазнає якоїсь урази...

В сусідніх кімнатках молодь танцювала, як могла, крутячись на одному місці. Наближався вирішальний момент, і тепер позирали всі лише на арлекіна, чекаючи знаку від нього лаштуватись до від'їзду. І справді-бо, він у своїй машкарі став пробиратися крізь тисняву, щось вигукуючи і стьобаючи різкою круг себе по меблях, стінах і спинах людських. Ось він став посеред просторішої кімнати, зупинив танцюристів і ще раз вигукнув, крутячись на п'яті:

— Гей! Масниці! Масниці!

---

[1] Зірки *(лат.)*.
[2] Мистецтво *(лат.)*.
[3] Способи *(лат.)*.
[4] Ліки *(лат.)*.
[5] Стають непевними *(лат.)*.
[6] Тверда в своїх намірах *(лат.)*.
[7] Привітати *(лат.)*.

Тоді старий Ольбромський знову подав манірно руку своїй матроні. Музика несподівано змовкла, а потім зазвучав чарівний полонез. Всі з подивом чекали, що ж буде далі. Чашник виступав з незвичайною церемонійністю. Ось він пройшов через одну кімнату, через другу, через якісь ванькири, боківки, сіни і от, нарешті, зупинився перед щільно зачиненими дверима. Тут він закипув за спину рукави, підкрутив вус і сплеснув у долоні. В одну мить розчинилися навстіж двері, і перед гістьми відкрилася велика, порожня, висока, чудово освітлена зала. Арлекін вирвався вперед і з підстрибом пробіг по ній, гукаючи:

— Масниці! Масниці!

Пари ввійшли до просторого покою. Музики, ставши в протилежних дверях, заграли краков'як, і цілий натовп гостей з веселими вигуками пустився в танець. Нескоро завважено, що це проста, стара кухня з пекарнею для челяді, прибудована в задній частині подвір'я. Чашник, передбачаючи, що в масниці можуть нагрянути гості, звелів очистити приміщення від сажі, настелити нову підлогу й павоскувати її для танцю. Стіни були завішані гірляндами ялиці, піч для випікання хліба з великим комином закрита від очей ялинками, які утворювали щось на зразок лісової альтанки. Воскові свічки у дерев'яних свічниках, поприбиваних до стін, кидали тьмаве світло.

— Гарно придумано! — вигукували з усіх боків.

— Оце по-нашому!

— Таке нам подобається!

— Качати господаря! Це справжня для нас несподіванка!

— Є де покружляти!

Тільки тепер відчули себе вільніше гості. Всі молодші віком опинилися в залі й приєдналися до тих, що танцювали. Були там і модні фраки, і стародавнього крою куртуші, голови в локонах і просто підстрижені. У більшості панночок сукні були відкриті, тож і недивно, що яспіли з них оголені плечі й руки, а чола закривали буклі волосся; але немало було й дівчат, убраних у старомодні сукні, вільного крою і зборчаті, з короткими рукавами й довгими мережив'яними манжетами. Барви змішувалися: в натовпі гостей впадало в очі різне вбрання: на багатьох були селянські керезії, краківські свитки, корсетки, раз у раз стрічалися білі рукави з буфами. Убогіша молодь

спершу тулилась по кутках, та загальна радість раптом втягла у свій вир і найменш відважних. Були хвилини, коли ця танцююча молодь нагадувала собою здоровий, міцний, гарно доглянутий табун коней, що гасає з кінця в кінець по оболоні. Нова підлога стугоніла, як шкіра бубона, пломінь кожної свічки приплющувався й гойдався збоку вбік, гірлянди на стінах коливалися в такт музики, і все приміщення, здавалося, тріщало: от-от розвалиться, не витримають наріжні стовпи. Весела забава шуміла, мов спінена вода. Здоров'я, молодість, життєва бадьорість тих, хто брав участь у танці, перетворили сам танець у справжню радість. Люди розважалися від щирого серця, втішалися з душевної потреби, танцювали — в повному значенні цих слів — до цілковитої знемоги. Чути було тільки сміх та викрешування голубців.

Повідчиняли двері, бо стало душно навіть і в цій великій залі. Хтось спробував відчинити вікна, а коли виявилося, що вони наглухо поприбивані цвяхами, повиривали їх разом з лутками. Відразу ж із двох чорних отворів війнуло білою парою, в якій заманячіло багато голів челяді, сільських дівчат і парубків, котрі, пороззявлявши роти, нерухомо дивились на панську «гульню».

Старші з гостей, натішившись радістю молодих, натупавшись на місці й попозітхавши за збіглими літами, порозходились по кімнатках. Геть усі ванькирики і прибудовки з низькими стелями, з вибіленими вапном брусованими стінами були повні гомону й сміху. Кожен із цих закритих для сторонніх очей куточків мав хоч якийсь, хай навіть і зовсім маленький, столик, а за ним своє гроно бенкетуючих гостей. Через деякі кімнати тягся спільно накритий стіл, що створювало дивну, зигзагоподібну їдальню, яка проходила через увесь будинок. Їли з порцеляни, з олова і з голландського фарфору,— з усякого наявного в домі посуду. Вже почастували гостей гданською горілкою різних гатунків, подали різні страви, струмком полилося угорське вино. Шляхта пила. Більшість гостей приїхали сюди, вже гарненько підпивши. Тепер веселились папропале. Господар, господиня, дві їхні дочки й син обслуговували гостей. Рафал, обходячи столи зі жбаном вина, мимоволі чув перешіптування гостей.

— Ви чули, старий скупердяга привіз на санях із Кракова аж цілу бочку угорського вина.

— Диво дивнее!..

— Старша дочка в них — перекислий оцет, отож з молодшою надумали спробувати з іншої бочки.

— Полядвицю із сарни їдять! Ти бачив, сусіде?.. Клянуся богом, то сарнина!

— Що полядвиця, це так, але тільки бараняча.

— Хоч повісьте мене, ваша милість, а я на сарну добрий нюх маю, як свіжина ще на сковороді смажиться. А коли в полумиску...

В іншому місці перемовлялися ще тихіше:

— Танці влаштовано на кухні, а гостей приймають у боківках.

— За п'ястівським звичаєм...

— Свинопаси у лейбиках, зате з галунами.

Рафал згорав від сорому, почувши раптом такі слова. Найбільше вколов його глузливий сміх звабливої пані.

Тільки-но вдалося йому звільнитися, як він побіг у танцювальну залу. Там став розшукувати очима панну в блакитній сукні. Смуток стис йому серце, коли завважив, що, танцюючи з кимось іншим, вона була весела й щаслива. А як побачила його, очі в неї заблищали ще більше, з якоюсь променіючою радістю. З цієї миті вони не відривали погляду одне від одного... Навіть коли звучали драбанти і англези, які намагалась танцювати вишуканіша, більш світська молодь (із Завіхоста), панна Гелена й тоді повертала голову в той бік, де був її кавалер. Коли в перервах між танцями вона проходжувалась із подругами, Рафал підбігав на хвилинку до неї. Не міг, просто неспроможний був відірвати погляду від цього видива, коли вуста її усміхаються з дитячою щирістю, а слова зриваються з язика бундючні і лише силою волі вона надає своєму обличчю серйозного вигляду.

Коли вони отак блукали між людьми, не знаючи, що сказати одне одному, осмілювалися очима передати те, що не вміли виповісти словами, були в них божественні хвилини, коли йшли вони поруч, дивлячись одне одному в очі, зачаровані млосною від щастя усмішкою партнера. Подив охоплював їхні серця аж до самих глибин, і поймала їх тривога, незнана досі, але така короткочасна, що й не встигнеш кліпнуть повікою. Очі її, голубі, як у літній день далекі ліси, ставали зпенацька темними і спалахували пломенем. Тоді якусь мить ніби яскрів у них гнів, трепетали якісь прагнення, виникав з доброго дива жаль... Неусвідомлені порухи душі, палкі, жагучі, по-дитячому невинні і наївно-чуттєві спалахували раптом в обличчях

і одразу ж гасли у вибухах несподіваного сміху, гострого, мов наточений стилет. Починали якусь розмову, не знаючи, чому провадять її впівголоса,— про все і ні про що, про небо й землю, про фраки й пайгарніші імена, про латину й глибокий сніг... Від цієї втіхи весь час відривали Рафала батькові вказівки, гукання матері або сестер. Тоді в свою чергу він накидався зі штурханами на слуг, припрошував знатніших осіб, щоб ті пригощалися — їли й пили вволю, і навіть подавав люльки і власноручно запалював скрутки паперу для прикурювання. Клапявся, говорив безліч гречних слів, не дуже розуміючи, що́ саме він говорить. Раз у раз піднімав чарку за молодих сусідів, тож і не дивно, що язик у пього став заплітатися. Уперше в житті Рафал невтримно пив, і до того ж старе угорське вино. Говорив чимраз голосніше, сміливіше і квітчастіше. Бігав туди й сюди по залі, дедалі відвертіше шукаючи очима панну Геленку.

Так минула піч.

Перед ранком, після доброго відпочинку, музика знову заграла. Молодий господар вихилив ще кілька чарок вина в честь одного з сусідів, такого ж підлітка, як і сам, і раптом відчув до цього парубійка таку любов, що разом з ним пішов до сусідньої кімнати і там почав йому із сльозами на очах розкривати найбільші свої таємниці. Під час цих звірянь він спостеріг, що коридором повз кімнату пропливла якась особа, схожа на голубу хмаринку. Він щодуху подався слідом за нею, щоб при першій же потребі прислужитися їй. Розштовхавши гурт шляхтичів, котрі, підсилюючи кожне слово пластичними рухами, розмовляли між собою, він бистрою ходою ввійшов до затишної кімнати, що правила за дамську вбиральню. Там було порожньо. Воскові свічки ледь-ледь блимали перед старим, потемнілим люстром. У кутку стояла навколішках панна Геленка і намагалась якось розправити надірвану під час танцю оборку на своїй сукні. І Рафал раптом побачив дівчину. Побачив, ніби вперше в житті, колір щік її, який пі з чим не можна зрівняти. Їхній гарячий рум'янець переходив у ніжно-матову білість чола. Побачив світле, пухнасте волосся... Вгледівши Рафала, Гелена підвелася і втупила в нього перелякані, чарівно-голубі очі, очі, які смутною блакиттю своєю схожі були на квітку лобелії.

Він щось сказав, прошепотів...

Підійшов до дівчини, що безпорадно стояла перед ним. Вона ворухнулася, було, щоб утекти з кімнати. Тоді він, не розуміючи, що робить, взяв її за руки, нахилився і припав губами до її світлого волосся. Може, з хвилину тривав цей пристрасний, жагучий поцілунок. З її грудей вирвався тихий крик. Вона здивовано відштовхнула Рафала і вийшла. Рафал, зіпертий спиною на стіну, так і залишився нерухомо стояти в кімнаті. У голові, в грудях, в ушах, у серці його зливались віддалені, хвилюючі, запальні звуки мазурки і не переставали бриніти особливі, найвищі, найпрекрасніші голоси скрипок. Шаленим щастям сповнювало його двигтіння цілого будинку від вируючого танцю і голосне перемовляння, що переростало в безладний шум. У голові гуло — молотом гатила кров у скроні, в очах мигтіло світло свічок, паче саме втілення найвищої насолоди, що хвилювало серце.

Рафал голосно зареготав і твердим кроком вийшов з кімнати. Йому здавалося, що від припливу радості він не витримає. Це вже кінець! Кулаками розтрощить, ногами розтовче, у друзки розгатить увесь оцей дім, кине всім виклик і присягнеться, що битиметься з кожним не на життя, а на смерть, хай тільки хто посміє... Вирішивши так, він попав у руки́ першому ж, що здибався з ним, пузатому шляхтичеві, який з доброго дива почав душити його в обіймах і колоти щетинистою щіткою погано виголеного підборіддя. Рафал випив з ним за вічне братерство і, ревно плачучи від щастя, почимчикував далі.

В сусідній кімнаті він побачив свого рідного батька, котрий — о дивна річ! — обіймався з ксьондзом-деканом, що випадково забрів сюди, на оце гуляння. Товстий декан тримав старого чашника за плечі, а чашник декана за грудки, і обидва — рідко коли в злагоді один з одним та й не дуже попадаючи в такт мазурки, хоч і намагались це робити з усіх сил,— стрибали мало не під стелю на одному місці, в тісному кутку між столом і шафою та водночас іще й співали не своїм голосом:

— Гей, гоп-гоп! Гей, гоп-гоп!

Ніхто на них не звертав уваги. За столом сиділо кільканадцять пияків, п'яних до нестями. Порозстібували кунтуші й сиділи в жупанах з китайки, сагатису й камлоту. Дехто щось кричав охриплим голосом. Один піднімав раз у раз цибуха свого, товстого, як дрюк, погрожуючи невідомо кому. А навпроти нього стояв шляхтич, худющий, миршавий, підстаркуватий і все горлав:

— Еге ж, кажу! Саме так! Ось почекай-но, любесенький... І, не довго думаючи, лусь його в пику — рраз! Удруге! — і то arte [1]. Лише тоді він присмирів... Упав мені до ніг: «Вельможний пане,— каже,— усе, як на святій сповіді...»

Хтось міцно спав, підклавши кулак під голову, усім тілом звалившись на стіл. Вікна були відчинені, і ясне світло місяця вже догасало при першому блиску сонця, що починало сходити на обрії.

З приміщення, де танцювали гості, долинув спів на мотив краков'яка — такий веселий, задьористий, що самі ноги рвались у танець:

У Кракові, в залі,
Німці танцювали...
Поляк вусом ворухнув —
Усі повтікали.

Довкіл плескали в долоні і притупували. З кутка озвався якийсь п'яний, охриплий голос:

— Якби ж то правда була... Так-таки й повтікали німці з Кракова!

Але на нього шикнули, і його голос заглушив окрик присутніх:

— Ви б краще, ваша милість, мовчки сиділи та потягували собі лікер — он же він у вас під носом. Знайшовся філософ...

Рафал пішов до танцювальної зали і, спершись там плечима на стіну, пломінким поглядом стежив за кожним рухом панни Гелени. Якоїсь миті завважив: гурт чоловіків, що стояли перед ним, розступився, і одна із танцюючих панн вибрала його за партнера в мазурці. Він подав їй руку і з не зовсім правильними підскоками промчав залою. За хвилину, однак, відчув у своїй долоні руку панни Геленки. Нарешті він опам'ятався. Кров прихлинула до його серця. І він заговорив зовсім чужим голосом, ніби якийсь потойбічний дух — сатана чи ангел — його вустами промовив так тихо, що тільки вона одна й могла розчути ті страшні слова, що роздирали йому груди:

— Я приїду в Дерславиці!.. Вночі. Верхи. Чекай на мене біля вікна, що виходить у сад. Біля того наріжного, що в сад виходить!.. Я постукаю тричі в шибку в тому

[1] Майстерно *(лат.)*.

місці, де у віконниці серце вирізане. Чекай біля вікна... Чуєш?

Панна Геленка глянула на нього, на дикі очі, потьмянілі до самого дна, на жили, мов посторонки, на розчервоніле обличчя, на скуйовджену чуприну і пирснула сміхом, таким надзвичайно щирим, що всі озирнулися, але, не знаючи, про що йдеться, самі засміялися вслід за нею.

Почувши довкруг себе загальний регіт, Рафал, похиливши голову, рушив уперед, ніби мав намір протаранити нею ціле юрмище людське. Не знав тільки, куди воно зникло. Ноги під ним підгиналися, ніби в них зовсім не було кісток. Отоді-то й почув він над вухом лагідний материн шепіт:

— Рафцю! Рафцю! Ходімо! А то ще батько побачить!

Слово «батько» очутило його.

— Я приїду верхи... Чуєш? Тричі постукаю... в серце...— шепнув він матері на вухо тим самим демонічним голосом.

— Приїдеш, приїдеш, а зараз ходімо якнайшвидше, бо батько...

Рафал рушив уперед, але не туди, куди треба, і ступав він так легковажно й непевно, що мати змушена була майже силоміць вивести сина надвір. Коли війнуло на нього морозним повітрям зимового світанку, юнак зовсім не міг встояти на ногах. Безвладно зсунувся на землю. Тоді слуги підхопили його й віднесли до так званого «бельведеру» і там поклали на постіль. «Бельведер» — то старе житло, прапрадідівське гніздо, вибудоване з модрини. Стояв цей будинок у глибині саду. Від старості геть угруз в землю, стіни його перехнябилися; дах майже торкався землі, а дикі кущі, що затуляли вікна, вигналися мало не врівні з дахом. Були тут кімнати для гостей, комори й господарські будівлі. У найбільшій з кімнат стояло кілька засланих ліжок, а долі через всю кімнату лежала солома, зверху також заслана. Частина гостей мала покотом вмоститись на ній, коли потягне їх на сон. Кілька братчиків-шляхтичів, слабших на голову, вже хропло тут дружним хором. Піч була добре натоплена, а старий дім, який ще пам'ятав короля Яна, зберігав у собі тепло; тож спалося не так уже й погано. Рафал, власноручно роздягнений матір'ю до самої білизни, добре вкритий, заснув як колода.

Серед дня він прокинувся і сів на постелі. Довкола нього на підлозі й на ліжках хропли гості. Рафал не знав, де він і що з ним коїться. Голова від болю тріщала, в очах тьмарилося. Він побачив коло себе сонних, але нікого не міг упізнати. Затремтів на саму думку, що, мабуть, потрапив він не інакше як у пекло, бачив голови, розкинуті руки й ноги, пороззявлювані роти, нарешті, блимання свічки в кутку кімнати, на столі... Він втупив очі в те місце і після довгого роздивляння з полегшенням і радістю вгледів живу людину. Навіть упізнав її. Був то Віцусь Явриш, син убогого шляхтича з-під Вишньової, здоровило височезного зросту, могутньої сили і з неймовірно диким характером. Цей Віцусь, із чуприною, звислою на лоб, сидів на соломі і їв, власне пожирав крихку здобу, мазурки та струделі, дістаючи їх з-під подушки. Тільки-но витягне, і то не якусь там малу, а таки чималу мазурку, одразу ж розламує її навпіл і кожен із шматків знищує велетенськими щелепами. Рафал довго й остовпіло спостерігав за ним.

Він бачив, як Віцусь Явриш, поглитавши все, що було в нього під рукою, подибав навшпиньках до комори, двері якої були відчинені, приніс звідти новий оберемок мазурок та струделів і все це поклав собі під подушку, а сам, сівши навпочіпки, ще енергійніше взявся до діла. Рафал бачив це і, нарешті, второпав, де він, але все ще не міг якось прийти до тями. Йому пригадувалось щось дуже присмне, але не зрозумів, що ж таки він має робити. Беззтямно звалився навзнак. Тільки-но голова його торкнулась подушки, захропів мертвим сном.

Свічка догоріла й погасла.

Блідий промінь світла впав крізь отвір у формі серця в закритій віконниці. Здаля, з дому, долинала музика, що грала, аж у вухах лящало. Скрипка виводила мелодію, баси їй невтомно вторували, а кларнет гучно приспівував.

Рафал знову прокинувся. Сів на постелі й одразу згадав про панну Гелепку. Все в ньому заграло, як грала оця запальна музика, що долинала здаля...

Він квапливо почав одягатися, поспішав чимдуж, чимдуж! Намацав у темряві чоботи й одразу взув їх, пошукав навпомацки одну з найнеобхідніших частин свого вбрання і став натягувати на ноги. Не міг уторопати, чому такі прості дії забирають у нього стільки часу. Був розлючений, бо справді поспішав, тож натягав на себе найнеобхіднішу частину одягу щосили, незважаючи на те, що вона

зловісно тріщала по швах. Довгенько він отак вовтузився, незугарний дати собі раду. Довго розшукував усе, що було потрібне йому, щоб достойно предстати перед панною Геленкою. Коли вже був певний, що все знайшов, його знову охопило безсилля, і він знову заснув як камінь.

На другий день близько полудня знайшли його, сплячого, на підлозі за кілька кроків від постелі — ліва нога всунута в рукав модного фрака, який він, щоправда, геть пошматував і подер, зате зумів-таки натягти на литку аж до коліна.

Така чудна доля випала одному з пайгарніших фраків, одному з перших у Західній Галичині темно-синіх фраків сусіда Тарговського з-під Завіхоста.

POETICA[1]

Рафал сидів на стільці, з підібганими ногами, пальці занустив у волосся і, мов той меламед, вигукував:

— Tetrameter dactylicus catalecticus in bisyllabam, seu versus Alcmanius...[2]

А потім іншим голосом:

— Ibimus, o socii comitesque...[3]

Тоді тонко заводив:

—Trimeter dactylicus catalecticus in syllabam, seu versus Archilochius minor...[4]

А далі:

— Heritura simul...[5]

Він на мить замовк, а тоді, хитро зиркнувши на свого товариша і кузена Кшиштофа Цедра, посміхнувся поблазенському й чотири рази, підвищивши голос, продекламував:

— Dimeter trochaicus catalecticus in syllabam, seu versus Euripidaeus...[6]

---

[1] Поетика *(лат.)*.

[2] Дактилічний тетраметр, скорочений на два склади, або Алкманів вірш... *(Лат.)*

[3] Рушаймо, о супутники й союзники... *(Лат.)*

[4] Дактилічний триметр, скорочений на один склад, або малий Архілохів вірш... *(Лат.)*

[5] Та, що йде разом на смерть... *(Лат.)*

[6] Трохеїчний діметр, скорочений на один склад, або Евріпідів вірш... *(Лат.)*

Цедро й собі тягнув:

— Fastigit umrosamque ripam...[1]

За хвилину, щоб не так набридало, змінювали порядок читання віршів. Кузен почипав присмним мелодійним голосом, з кумедною гримасою:

— Versus simpliciter dactylicus vel Aristophanius...[2]

А Рафал відповідав:

— Lydia, dic per omnes...[3]

— Лідіє, Лідіє, Лідіє...— шепотів Кшись, заплющуючи очі.

— Іди під три Арістофани!

— «О Лідіє, це ж чому, розкажи, через якісь там любощі хочеш занапастити Сібаріса? Чом він так не злюбив Марсового поля, а терпів же раніше і куряву, і сонячну спеку...»

— Іди, кажу тобі, бо впаде на твою голову смерть!

— Ти б, Сібаріс, прочитав уважно й прихильно творик стародавнього оратора Марка Туллія Ціцерона «De consolatione».

— Ти сьогодні, нарешті, закінчиш?! Versus Archilochius maior, tetrameter dactylicus...[4]

З глибоким смутком і з зітханнями, ніби виголошував погребне казання, всупереч веселим звукам весняної пісеньки Горація, Рафал декламував:

— Nunc decet aut viridi nitidum caput impedire myrto...[5]

І, ведучи далі, з найпохмурішим виразом обличчя, замогильним голосом він скандував:

— Женитись? Чого б то я мав поспішати!..
Мені ще гуляти й дівчат утішати...

— Своєю макітрою, «пахощами намащеною», ти повинен дотумкати, що іншої ради немає. Мусиш таки згодитися з невинним і солодким запевненням лисого глузія: Ut homines mortem vel optare incipiant, vel certe timere desistant[6]. Адже це так просто і так легко виконати...

---

[1] Повинно бути: Non fastigit humiles domos umbrosamque ripam...— Не уникав низьких стріх убогих будинків і тінистого берега... *(Лат.)*

[2] Простий, або Арістофанів дактилічний вірш... *(Лат.)*

[3] Лідіє, скажи для всіх... *(Лат.)*

[4] Великий Архілохів вірш, дактилічний тетраметр... *(Лат.)*

[5] Тепер варто обвити лискуче волосся зеленим миртом... *(Лат.)*

[6] Щоб люди стали бажати смерті або, в крайньому разі, перестали боятись її *(лат.)*.

— Я сьогодні побачу, боїшся ти смерті чи ні.
— Рафалку, я не боюся.
— Macte! [1]
— Скажи мені: довге волосся, світле, світле, світле... Lydia, dic, per omnes te deos oro, cur properes amando perdere?..[2]

Рафал, підперши кулаками підборіддя, нерухомими очима втупився у вікно. Зір його сягав далеко-далеко. Велика повінь, широко розлиті води Вісли губилися в імлі й пелені дощу. Затоплені верби блідо сіріли над плесом. Луки, з країв оброслі лозами, далекий простір другого, правого берега ріки з його містечками, стьожками сіл та смугами лісів іноді були схожі на відбиток хмар. Даремно шукали Рафалові очі будинків Надбжежа, Тшешні й розкиданих острівками парків Дзікова, що порозростались, немов ліси. Ця картина навівала особливий неспокій. Мов темна дощова хмара, що без виразних меж пропливає по небу, пропливала тілом смутно вловлювана жага чогось особливого, якогось нового стану, чогось таємничого, великого, розкішного. Пропливала тихо, непомітно й повільно. Спершу це була ніби нудьга, та вона ставала раптом така нав'язлива і так неприємно вражала, як оглушливий скрегіт заліза об залізо.

Та от промайнула, проплинула...

Шляхом, прокладеним нею, потяглися вдячні думки, довгі, бездонні, мрійливе спогадання справ, яких взагалі ніколи в світі не було, дивна туга, повна сліз і волань, щоб таки ж прилинуло щастя, закрите імлою. Снувалася в голові невиразна думка і зникала в сонних картинах. Місячна ніч, залита білим сяйвом... Висять, пласко розтягнувшись над луками, легкі опари. В такий туман він врізається на всьому скаку верхового коня, торкаючись стремен липне носками чобіт. Чудово пахне скошена трава, зволожіла, студена осіння отава. Од Вісли, з заростей верболозу, тягне холодом. Здається, місце, через яке він їде сам-один уночі, якесь інше, чуже, невідоме. Яке страшне це місце! Роса і павутиння бабиного літа біліють у місячному світлі. Тиша в глибоких ярах... Щось суне за тобою, щось летить слідом за конем, що скаче чвалом. Снується, мов павутинка, а коли стати й прислухатися,

---

[1] Чудово! *(Лат.)*
[2] Лідіе, скажи мені, всіма богами заклинаю тебе, чого, люблячи, ти квапишся занапастити?.. *(Лат.)*

не подаючи голосу, завмирає. Коли оглянутися назад, нічого не побачиш, тільки спить сріблясте роса під заслоною нічних туманів...

Дощ каламутними хвилями то закривав небокрай, то притишувався й зовсім ущухав. У такі хвилини вода в річці, стрімко плинучи, ставала бурою, а крижини на ній мертвотно сіріли.

Коли на якийсь час проясніло, Рафал голосніше почав вигукувати вірші Горація, підійшов тихо до вікна і довго, з напруженою увагою дивився в далину. І раптом веселим, солодким від задоволення голосом прошепотів своєму товаришеві:

— Отой худий рибалка, Бобжик, причалює до берега! Nunc decet aut viridi nitidum caput... Боже ти мій, оце так веслує! Ти бачиш? Оце мастак!

— Та я нічого не бачу...— розпачливо прошепотів Кшись, вдивляючись короткозорими очима крізь брудні шибки.

— Весла в нього вигинаються, мов ті пера. Ах, боже ти мій... пливе! Кшисю, будь готовий...

У сусідній кімнаті голосно заговорили, і друзі почали знову повторювати свої pensa [1].

Кшись посмутнішав. Нижня губа його гарного рота відкопилилась, бліді тихі очі пойняв сум.

Був це далекий Рафалів родич, єдиний син дуже заможного шляхтича з-над Вислоки. Обидва вони з Рафалом жили па пансіоні в професора Завадського, в будинку, який оточували з усіх боків сади, неподалік від руїн костьолу Святого Петра. Цедро був щуплий, худорлявий і не дуже сильний. Вчився чудово, хоча й не завжди з однаковим старанням. Обожнював Рафала за його силу й мужність і частенько виконував за нього різні шкільні завдання.

Устапився в них звичай з настанням вечора виходити на прогулянку в сад, що простягався схилом гори до Вісли. Там, коли смеркало, вони бігали навперегони, кидали один в одного сніжками, а випадала пагода — в євреїв і навіть, хоч як це сумно, в перехожих католиків. Особливу ненависть у них, учнів австрійської гімназії, викликали вихованці так званого штифту, тобто військової школи, що містилася в цьому ж будинку, де була раніше єзуїтська школа. Тільки-по за муром саду з'яв-

[1] Завдання *(лат.)*.

лявся якийсь хлопчак з військової школи, в нього летіло безліч сніжок, змочених ad hoc[1] водою і вміло заморожених.

Того дня, опинившись у професорському саду, вони обидва прудко збігли яром аж на саме дно привісляської долини. Швидко западав холодний морок, ідучи ніби з хмар. І сам був, як хмара.

Рафал оглянув довколишню місцевість. Ніде не було живої душі. Дав знак Кшисеві. Вони перестрибнули через паркан. Зупинилися за кілька десятків кроків од берега річки. Від бурих хвиль віяло холодом, і чути було голосний шурхіт крижин, що, погойдуючись, терлися одна об одну. Хлопці, скрадаючись, подались у напрямку Злотої і Самборця, що виднівся здаля. Квапливо перебігли через Ягеллонську дорогу і, грузнучи в болоті, добрели до самої води. Западав морок і оповивав землю темними хвилями. Внизу на річці був крижаний затор.

Хтось згадав про це за обідом, як про щось неймовірно страшне. Отож вони й пішли, щоб на власні очі побачити, так воно чи не так.

Рафал знайшов човен, що, як він бачив, причалив до берега. Ще раз оглянувся круг себе...

Сандомир гордо височів над рікою. В передмісті, що називалось Рибітви, і на самій горі вже блищали вогні.

Він відв'язав човен, знайшов у лозняку весла і скочив перший. Кшись пішов слідом за ним і сів на кормі.

Човен був плоскодонний і мілкий, залитий водою. Не встигли вони й за весла ухопитися, як бистра течія підхопила човен і понесла його на середину ріки. Впершись ногами в дно, занурили весла в воду і з усіх сил почали гребти, збиваючи піну. Ніс човна повільно, перемагаючи опір, ніби орав по піску, повернув на Тшесню.

— Раз, два! — скомандував призвідця експедиції не своїм — суворим, грудним голосом.

Крижини пливли швидко й важко, ніби порозвалювані мури костьолів. Із човна здавалося, що з усіх боків суне якийсь знищений материк, якась дивовижна земля, скибаста, руда, червона від мертвих пісків, від розбуялих чорних зимових віхол. Були хвилини, коли пливла прямо на човен велетенська брила, мов перекриття гігантської вали, своїми гострими краями по-зрадницькому цілилась у борт вутлого суденця. Тоді Рафал піднімав весло і з усіх

[1] Для цього випадку *(лат.)*.

сил відпихав її. І грізна крижина, пливучи, слухняно відступала вбік. Інші, тонші крижинки, від одного доторку розпадались на дрібні уламки, мов зовсім струхлявіле дерево. В останньому блиску дня хлопці бачили в розломах чорно-зелені смуги нашарувань. Вони чули довкруг себе тихе потріскування криги. Рвалася вгору з жовтих глибин крута водоверть, ніби били вгору з розверзнутого дна могутні джерела. Інколи човен здригався від несподіваних ударів і зловісно тріщав. Щохвилини весла викидали з пінистої бовтанки дрібні шматки криги і зі слизьким ляскотом метали їх угору. Траплялося, що якась грубезна крижина, немов добрячий уламок скелі, мчала на вертких хвилях посеред нуртуючої течії. Тоді човен, підважений веслами, відскакував убік і плив у скісному напрямку.

Світло в якомусь із вікон будинків у горішній частині міста наздоганяло їх — гостра стріла променю від того світла ламалася, погойдуючись на збитій хвилі. Вперше побачили хлопці дикий вир, що з глухим шумом рвався вперед за течією ріки.

Глибокий морок пойняв їхні душі, але не вигнав з них радощів. Хлопці відчували фізичне задоволення, незвичайно швидко мчавши в м'якій колисці чорторию. Вони хапали його веслами за горло й викручували йому суглоби...

— Раз, два! — гнівно і захоплено кричав Рафал.

Весла гнулися, мов вербове пруття на вітрі, але човен, підминаючи під себе вири й нурти, йшов навскоси водяним плесом. Миготливий промінь зник, і човен оповила глуха ніч. Руки слабли від напруги. У скронях гучно пульсувала кров.

Дерев'яне суденце мчало за течією. Хлопці не могли змінити напрямку його руху, не могли повернути його туди, куди хотіли. Раптом човен зробив стрімкий розворот, зі свистом підгортаючи під себе хвилі, і уповільнив хід.

Десь попереду чувся глухий, моторошний шум. Вся водна стихія так похмуро ревла, немов водоспад з величезної висоти ринув униз.

— Рафале, де ми зараз? — тихо спитав Кшиштоф.

— Ти часом задаєш дуже доречні запитання! Звідки мені знати, де ми опинились?

— А що там шумить?

— Вода.

— Поглянь-но, а це що таке?

Від тривоги насмішкувате слово відповіді застрягло в горлі Рафала. По його обличчю, грудях і руках шкрябнуло щось темне й вологе, ніби пазурі якоїсь велетенської лапи. Обидва юнаки сахнулися назад і для самозахисту повитягали весла з води. Течія повільно струміла вперед. І тільки тепер вони побачили — що опинилися в кроні височезного дерева, яке, очевидно, вода вирвала з землі й повалила. На гіллях, що стирчали з води, і тонких безлистих пагонах висіло якесь шмаття і віхті згнилої трави та сіна. Вони і обліпили зненацька їхні обличчя і обплутали їм шиї.

Друзі відштовхнулись веслами, і човен повільно, мов баржа з зерном, звернув туди, куди його спрямували, злегка тільки відхиляючись на водному шляху від заданого напрямку. Було там повно дрібної криги, що ледве пливла, згромадившись у кілька шарів. Рафал підвівся в човні, розставивши ноги, вперся ними в борти й почав розхитувати човен. Кшись розумів: Рафал прагне захистити човен від намерзання, але взяв його острах, коли подумав, що невідомо ж де вони опинились.

Пливли отак довгенько.

Шум бурхливих вод, що спадали кудись униз, швидко наближався. Ішов на них із нічної темряви.

Раптом обидва відчули, що їх знову підхоплює головна течія. Вода неслася вліво, дроблячи лід. Пливли якусь хвилину серед криги, яка швидко збивалася докупи навкруги них. Лише на превелику силу вдалося їм веслами відштовхнути від себе крижини раз, удруге, втретє. Човен знову відплив на тихішу мілину, покриту салом. Тоді вони інстинктивно впізнавали головну течію Вісли по крутих водовертях і спінених хвилях і з усіх сил намагалися звернути в протилежний бік. Їхні весла місили шугу, розгортали її, з тріском вдаряли по ній, та ось корма човна наштовхнулась на щось тверде й нерухоме.

— Невже берег? — запитав Кшиштоф.

Рафал помацав веслом і виявив, що це суцільний прибережний лід. Перед ними лежала відхлань головної течії, а довкруг — потовчена крига.

Хлопці відчули втому в руках, промокли до нитки. Змерзли. Широко розплющеними очима вдивлялися в ніч, але нічого не могли розгледіти.

— Стань у човні,— наказав Рафал,— а я зійду на лід і побачу, чи далеко до берега. Тут, певно, затор. В такому разі ми були б коло мети.

Кшись слухняно викопав наказ. Човен хитнувся, коли Рафал вийшов з нього. Кшись почув ковзкий шерех першого Рафалового кроку і його впевнений голос:

— Виходь, лід тут міцний. Витягнем човен на берег. Я вже не можу більше веслувати.

І Кшись ступив на лід.

Довкола чути було шурхіт шуги, хлюскіт і шелест хвиль. Дощ лив без угаву.

— Витягнемо човен на берег і залишимо його тут,— сказав Ольбромський,— а самі підем пішки. Це лівий берег.

— Човен не наш! — рішуче вигукнув Кшиштоф.— Треба доставити його на місце.

— Ну то доставляй. Щиро схвалюю твій проект.

— Ми змогли б дотягти його до місця, ідучи берегом...

— Тягни, коли хочеш. Я тягти не збираюсь.

— То як же бути?..

— Як? А просто! Залишимо його тут. А завтра вранці перед уроками скажемо про це Бобжику й дамо йому на пиво.

— Я йому заплачу! Слушно кажеш. Я дам йому стільки, що він навіть буде задоволений з цієї афери.

— Правильно. Ти заплатиш. Я теж так гадаю.

— Тільки ж витягнімо човен на берег...

— Зараз. Я повинен насамперед подивитися, де ж той берег.

І Рафал побрів по воді, яка тонким шаром покривала кригу, що стала рихлою від тривалих дощів. Коли він повернувся, щоб сказати, що до берега всього кілька десятків кроків, вони обидва вхопилися за прикутий до носа човна ланцюг і з усіх сил стали тягти човен угору. Важко той піддавався, але все ж піддавався. Виїхав на льодовий поміст досить-таки швидко.

Та раптом Рафал завважив, що його ноги дедалі глибше занурюються в воду. Від страху в нього волосся стало сторч на голові. Він відчув: уся ця велика крижина вгинається під ногами і йде на дно.

— Кшисю, тікаймо! — крикнув він своєму товаришеві і хотів був схопити його, але руки обняли порожню темряву.

Фонтан води вдарив йому в груди і відштовхнув кудись убік. Цедро раптом скрикнув, а потім кілька разів забелькотав у воді. Рафал поплив наосліп до нього і схопив

його за волосся й плечі. Витяг Кшися з хвиль і пхнув поперед себе, мов деревину.

І сам пірнув з головою в воду. Відчув, як плоскі й гострі уламки й окрушини криги тиснуть на нього з усіх боків, і знизу, і згори, і гострими своїми краями врізаються в горло, підступають до вуст. Пливучи в цій густій шузі, він ударився плечем об човен. Вхопившись за борт лівою рукою, він дотяг Кшися до цілої крижини й висадив на неї. Потім і сам видерся на крижину і поповз на животі. Крижина стала вгинатися під ним і занурюватись у воду. Цедро тим часом опритомнів, застогнав і теж поповз... Вони обидва бачили, що гинуть без порятунку, бо знову йшли на дно разом із уламком крижини, та ось Рафал ухопився руками за гілки верби, що зависали з берега. Лише тепер він подумав, що, може-таки, врятуються. Витяг Кшися з води на берег. Відсапався, з нього лив рясний піт. Грубий зимовий одяг промок до нитки. В чоботях голосно чвакала вода.

— Цедро, холодно тобі? — пошепки спитав він.

— Холодно.

— Нам треба бігти, бо ми загинемо. Гайда!

Вони кинулися в лозпякові зарості, вище колін грузнучи в розкислих прибережних багнах. Пруття шмагало їх по обличчях, якісь пні ранили їм ноги, гострі дрюки роздирали руки, але після довгих мук відчули вони, що низький берег стає дедалі твердіший. Нарешті вибрались на сухе — опинились на полі, що тяглось по прибережному схилу.

Рафал почув, як у Кшися зуб на дуб не попадає. Коли торкнувся до нього, відчув, що той весь тремтить. Та й сам ледве міг стримати в собі дрож. Обидва були мокрі як хлющ.

Тепер охопив його смертельний розпач. Він не знав уже, куди йти: втратив будь-яку орієнтацію. Прислухався, але чув тільки страхітливий шум води, шум, що віщував смертельну небезпеку.

— Чи, бува, не знаєш, у який бік Сандомир?

— Ні.

— А сам можеш іти?

— Ні.

— Кшисю!

— Іди собі сам. Я тут зостануся.

— Кшисю!

— Мені холодно, холодно, холодно...— запхикав той, мов мала дитина.

І сів на землю.

Закляклими руками Рафал ухопив його впоперек і почав тягти кудись поперед себе. Але пройшов отак заледве кільканадцять кроків. Спіткнувся і впав у розм'яклу ріллю. З хвилину лежав без сил, обличчям у борозні, повній талого льоду, холодно й збайдужіло думаючи про те, що вже нічого він не вдіє. Не міг стримати дрож, який стрясав ним і мало не розривав його. В голові затлів кривавий вогник.

Рухом, не залежним від свідомості, розуму й волі, під впливом бездонного розпачу він почав здирати з себе мокрий, обледенілий каптан,— це через нього йому так холодно було, і квапливо став роздягатися. Стягнув із себе сорочку, штани й намагався роззути розм'яклі чоботи. Ремінь поприлипав до ніг. Здавалося, що халяви стали шкірою тіла. Розтягувались, мов гума. Після довгих мук Рафал поскидав усе з себе, роздягся догола. Тоді те ж саме почав проробляти з Цедром. Порвав на ньому одежу в клапті і теж повністю роздяг його. Той, тремтячи усім тілом, лежав безсило в м'якій ріллі, коли Рафал роззував його. Зовсім голого, Рафал почав штурхати хлопця кулаками в боки, смикати за руки, лупити чимдуж по ногах і таки змусив його до бійки. Вони кинулись навкулачки один на одного — бійка розгорілась не на жарт. Отоді Рафал і крикнув, що вони мусять бігти щодуху, інакше обидва загинуть. Він знайшов у темряві руку Цедра й намагався тягти його за собою. Спочатку той ледве чвалав, раз у раз падаючи, ступав обважніло, потім дедалі легше і, нарешті, побіг. Вони летіли як несамовиті через невідомі поля, перелазили через плоти, обминали яри, зарості, кущі і ями. Їм ставало чимдалі тепліше, і з кожним кроком прибувало в них сили. Оленячими стрибками долали рови, не звертаючи уваги на те, куди стане нога. Біжучи отак поруч наввипередки, вони нарешті відчули під ногами твердіший ґрунт, що підпімався вгору, і зрозуміли: вони на Сандомирському плоскогір'ї. Рафал стиха засміявся.

Тепер він уже не боявся наслідків купання в крижаній воді. Було йому приємно, напружуючи всі сили, бігти в жаскій темряві ночі, грітися, як гріється огир, пустившись ускач.

В якомусь місці, мчавши безперервно у незнаному напрямку, враз почули вони за собою далекий-далекий, але знайомий звук. Був то бій годинника на вежі колегіума. Вони повернули в той бік і раптом вловили ніздрями запах диму. Сандомир!

Вони наближались до нього з боку Опатова. Добігши до міських садів, дістались задвірками й до свого саду, миттю видерлись нагору й зупинилися перед дверима будинку, що був їхньою тимчасовою домівкою. Тільки тепер збагнули весь жах свого становища...

Рафал замислився на хвилину і злегка штовхнув двері, що вели в сіни. На велике його здивування, двері відчинилися. Хлопці тихенько ввійшли, мов упирі, і попрямували попід стінами по добре знайомих мостинах. Із сіней вів вхід до квартири професора. Для того, щоб дістатись у свій покоїк, мусили пройти через неї.

Прочинивши двері, відчули теплий дух зимового житла і, наче примари, стали прокрадатись навшпиньках через кімнату. Чути було тільки гучне калатання їхніх сердець... Та раптом Кшись гепнувся додолу разом із стільцем, на який наткнувся, ступаючи в темряві. За мить весь дім заворушився. Заблисло світло. В сусідній кімнаті хтось викресав вогонь, запалив свічку і, перш ніж вони встигли добігти до дверей, заступив їм дорогу. Це був професор, їхній ментор і той, у кого вони жили й харчувались. Стояв він перед ними в самій білизні, високо піднявши вгору лойову свічку. Коли побачив дві нагі, як створений богом Адам, постаті, заляпані багнюкою, він роззявив рота і довго дивився на них. Повіки в нього тремтіли, а нічний ковпак на голові трясся, мов у лихоманці. Випуватці стояли перед ним, зберігаючи цинічне мовчання, і розглядали безцеремонно його худі литки. Нарешті крилате слово вилетіло з його латинського горла:

— Ольбромський!.. То це ти, голубе? Знову викинув коника?..

— Пане професоре! — вигукнув Цедро, простягаючи до нього праву руку, вимазану багном,— присягаюсь, це я винен.

— У чому винен ти, любий мій?

— Лише я один! Я винен у всьому! Це я намовив Рафала, я придумав...

— Ша! Нема чого тут із себе строїти героя, а мене перетворювати в невинне телятко... Мене!..— сказав Рафал

з погордою, спрямованою, однак, не на товариша по нещастю.

— Ольбромський! — видавив із себе вчитель, трясучись від холоду й люті,— завтра ти мені за це відповіси! О святий боже! Де це бачено, голяка лазити взимку по місту! Нічого, ми про все дізнаємося!

— Ще б пак! У цьому немає ніякого сумніву! В іншому, може, і була б якась непевність, тільки не в цій справі.

Очі в Рафала зловісно блиснули, страшна іронія спалахнула в них.

— Ходімо спати! За мною! — начальницьким голосом наказав він Кшисеві і, залишаючи на ідеально вимитій підлозі виразні сліди натомлених ніг, демонстративно рушив до свого ліжка.

З якою насолодою обидва понатягували на себе ковдри!

Рафал, уткнувшись головою в подушку, замислився над станом справ. Він знав, що нічого доброго його не чекає. З учителями він здавна не ладнав. Вчився сяк-так, зате був першим шибеником, nota bene [1], був шибеником, у якого під носом вже сіявся вус! Рафал знав, завтра він буде змушений вчинити щось героїчне, таке, що здивує і його школу, і штифт, тобто військову школу, кінець кінцем — ціле місто й надовго залишиться в розповідях товаришів. Рідні Тарніни й батько були далеко. При цій згадці холод пробіг у нього поза спиною, ще лютіший за той, який він відчув, коли опинився в воді. Хотів був заснути. Заплющив очі... Але сон утік від нього хтозна-куди. А піч усе тяглася, не було їй ні кінця, ні краю. Рафал чув, що Кшись заснув, а потім кидався уві сні, щось бурмотів, пробуджувався, знову засинав. Чув його нерівний, квапливий, поверховий віддих, ніби вони все ще бігли через чорні поля...

Рафалова розгарячіла голова лежала нерухомо на подушці, і серед тиші нічної почали зароджуватися, зринати й розростатися до велетенських розмірів різні видива. Вимальовувалися в темряві такі близькі події, що були мало не дійсністю, вигулькували з мороку майже відчутні на дотик особи, лунали слова, безперервно чулися голосні крики і стогони. Ніби світло, що, пробившись крізь вузьку щілину, осяює підземну печеру, блиск Рафалового вчинку осяяв суворі приписи, які заборонялн такі й такі дії. Рафал тільки тепер побачив, що багато чого накоїв. І він

[1] Занотуйте собі *(лат.)*.

став розмірковувати, що́ чекає його за те, що захопив чужий човен, що плавав у пьому вночі, що той човен втратив, що мало не втопив Цедра і — страшна річ! — голісінький ввійшов з товаришем до професорової кімнати... Лише тепер почало доходити до нього загадкове значення слів — лазити голяка по місту. Його кинуло в жар, як став пригадувати собі розмаїті оповіді, колись почуті ним, про такі або майже такі випадки, оповіді, завжди переказувані пошепки і з осудом. Що за це чекає Рафала? Яка покара? Хто його знає, може, це найбільший із людських злочинів? Якби хтось міг розтлумачити, охарактеризувати одним словом ступінь цього злочину! Та чи й справді це злочин? А таки злочин! Напружуючи мозок, він намагався проникнути ним у темряву, ніби новим приладом досліджував незнану царину, освітлював собі пововідкритий шлях, яким доведеться йому тепер іти самому!

Рафал чув нерівний, гарячий віддих свого друга і крок за кроком спускався в безодню кошмару: Кшись помре...

Блукаючи подумки гімпазіальними сходами, на верхній площадці вздрів проректора Кубешевського і всіх міпосів та радамантів, але передусім... педелів. Від тверезих розмірковувань холодні краплі поту виступили в пього па лобі: «Відшмагають мене!» І він зіщулився, передчуваючи оте скажене, дошкульне, пестерпне, принизливе для душі шмагання.

Але сильніше всього, гостріше від очікуваних мук і болю відчував він на собі спрямований на нього здалеку батьків погляд. Під тим поглядом він костенів, як костепіє тіло вбитого. Напруженням волі, свідомості, удаючись до самозаспокоєння, він відганяв від себе це видиво, намагався ослабити його, стерти, вдавався до явно фальшивих виправдань, звертався з тихими благаннями до когось, хто б звільнив його від цих страждань. І знову, немов у гарячці, яка певідомо звідки взялася, снувалися видіння, оцінки баченого, і він поринав у думки, передчуття.

Та, незважаючи на весь оцей процес запепаду, в глибині душі, поза цим усім, стояло щось таке, чого уникав. Не хотів визнавати цього навіть перед самим собою, боявся виявити і в молитвах, щоб не сполохати, не розсіяти і не відвернути їх від господа, але був певен, хоч і облудно приховував це, що він радіє із свого вчинку, що він сповнений лихих гордощів, глибокого, живого, молодого щастя, яке з певтримним трепетом кипить, рветься назовні,

голосно й безбожно регоче. За зітханням молитви, яка вирівалася з серця, мов запашний дим, приховувався гучний, невтримний сміх із того, що Кшись хворий, човен пливе до Гданська, а чоботи й мокра одежа лежать на березі.

У змаганні одмінних почуттів, що різнилися одне від одного, як відрізняється світло від мороку, минала ця нескінченна ніч. Вже видно було, що ось-ось настане світанок. І тоді все вирішиться. Так чи інакше, але зараз...

Згорнувшись клубком на постелі, він розпалював у собі відвагу, передбачав, які можуть бути запитання, і готував на них відповіді, а тим часом, поки голова його заклопотана була софізмами, він стискав кулаки й напружував мускули передпліч.

Бездонна тиша зимової ночі поглинала всі оці трепетні почуття з їх пригасанням і яскравими спалахами. Аж поки в її глибині, немов у чорному небі, не озвався годинник на вежі. Бемкнув дзвін раз, через якусь мить — удруге...

Волосся стало сторч на голові в Рафала.

— Лише друга година...— прошепотів він майже вголос.

Його охопив сліпий страх, як ніколи в житті. Найприкріші думки, найфатальніші помисли, оманливі передбачення — все це накинулось на нього, і гіркий розпач стиснув горло йому. Він угруз чолом у подушку і замислився над своїм нещастям. Якось він був свідком, як лановий у Тарнінах на скошеній луці ловив отруйну змію. Бачив, як рогачем із березової гілки причавив її шию до землі, як потім двома пальцями взяв її ззаду за голову, стиснув і відкрив їй пащу... Розлютована змія обвилась круг його руки. Тоді лановий кінчиком патичка почав вичавлювати отруту з пухирців під її зубами. Рафалові пригадалася ця хвилина, і тіло його затремтіло так, ніби круг нього обвилася змія, ніби обертала до нього та змія розявлену пащу і за мить мала прокусити очі його гострими зубами.

Зіщулившись, згорнувшись калачиком, так що коліньми діставав носа, він трясся в лихоманці, поринав у дрімоту і пробуджувався, коли бив годинник. Кожен удар, суворий, чужий, той залізний голос, що його подає неживий предмет, долав порожні й темні простори його роздумів і вдаряв йому в груди ударом кам'яного ядра. Нарешті бліде проміння досвітку вирізнило в мороці поверхню стін. Незабаром почався в домі звичний рух. Родина

професора, його балакуча дружина, сестри і навіть дочки зайнялись хворим Кшисем. Послали по лікаря. Холодні погляди цих людей, спрямовані на Рафала, затавровували його чоло ганьбою. Та й сам він відчував себе винуватцем. Випив кварту гарячого молока так квапливо, що мало губів не попік, і ще до того, як забемкав шкільний дзвін, з в'язкою книжок під пахвою рушив до ліцею. Ступив на сходи, які снились йому вві сні, і перший сів у порожній залі. Умеблювання її, яке ще вчора викликало веселий настрій, набрало тепер лиховісного вигляду. Від високої кафедри з дерев'яним балдахіном більш ніж будь-коли віяло зараз суворістю сповідальні; чорні лави таїли в собі похмуру тишу могильних плит. Вбіг до класу один з товаришів, другий, третій; незабаром велике приміщення сповнилося руху, гомону й сміху. Рафал сидів, поринувши в свої роздуми, дивлячись на двері. Мов крізь сон бачив, як його товариші лаштуються викинути коліщe перед латиністом: кладуть між різьблений орнамент балдахіну над кафедрою твердо збиту спіжку. Неживий усміх пробіг його душею при думці, що коли зігріється повітря, сніг почне танути, і рясні краплі капатимуть на лису голову нудяря...

Тряслося тіло його від внутрішнього дрожу, розпливались думки примарним димом. Веселість товаришів, їхні пустотливі запитання, зауваження й вигуки відзивалися в ньому подвійним, а то й потрійним болем, чимраз далі штовхали його у темну прірву розпачу. Були хвилини, коли охоплювало його несподіване й сміливе рішення втекти звідси за всяку ціну. Ще одна секунда, і рішення буде дією. Втікати! Втікати... додому. Але якийсь звук, шум, якесь слово змінили настрій докорінно. Тим часом зійшлися професори: Щепанський, Завадський, Орловський, ксьондз Козубський, прибув проректор Кубешевський. В кабінеті останнього вони провели якусь нараду. Окрім Рафала, ніхто на це не звернув уваги, але він зі стиснутими зубами рахував зараз секунди.

Раптом помітив пана Філіпа і набрав повні груди повітря.

Пан Філіп — шкільний педель, безпосередній начальник над служником Міхалком та шкільним сторожем Яном Капістраном. Пан Філіп — невисокий па зріст, щуплий, жилавий кривоногий чоловічок. Дужий він був, як кінь. Довгий час служив в австрійській кавалерії, брав участь у багатьох походах проти ворога, був кілька разів пора-

нений і, як звик казати, більше крові пролив на різних полях бою, ніж мав її тепер у собі. Важко було визначити його вік. Вигляд мав, ніби йому близько тридцяти років, а могло бути й понад п'ятдесят. Сіре темне обличчя його обрамляли бачки. Ходив у якихось рештках колишнього тісного мундиру, в суконних гамашах, що сягали за коліна, вмів свистіти довго, тонко і сильно, користуючись при цьому дірками гнилих зубів, мов отворами кларнета. Школярі тремтіли при появі цієї миршавої постаті. Його великі чорні очі, що пронизували наскрізь, гіпнотизували учнів так, що в них аж дух спирало.

Пан Філіп умів орудувати різкою в особливий спосіб. Одних сік так, що з першого ж удару кров пирскала, іншим завдавав до тридцяти ударів, а катовані майже не відчували болю. Всі знали, кого Філіп ненавидить, того віддухопелює «по-віденському», тобто повільно, із страшними перервами й пекельною силою змаху. При цьому він насвистував свої улюблені арійки. Та ще знімав із шиї кольоровий шарфик, розстібав мундир і сорочку на грудях, обережно витягав з кишені цибулястий годинник. Сміявся при цьому і щось сам до себе говорив по-німецькому. Пан Філіп геть усе знав. Знав життя кожного вихованця, як свої п'ять пальців.

Ось він пройшов некваном повз двері класу поетики. Зазирнув у клас і зі страшною посмішкою на обличчі почав розшукувати когось очима. Знайшовши Рафала, злегка прицмокнув.

Потім пішов, покликав служника Міхалка, паруб'ягу з подзьобаним обличчям, ковтунястою чуприною й плечима каріатиди. Міхалек став коло дверей, що вели на сходи, і раз у раз позирав довкруг себе волячими очима. Пан Філіп щось недбало насвистував собі, стоячи під стіною із схрещеними на грудях руками і примруженими очима.

Рафал здогадувався, що саме він є тим звіром, якого намагаються в такий спосіб узяти в кільце. Йому все ще було холодно, але він відчував, що по його тілу поступово розливався якийсь особливий, крижаний спокій.

Потім ввійшов до класу один з учителів і покликав Рафала в кабінет проректора. Коли вони обидва з'явилися туди, перед очима засудженого постав цілий ареопаг учителів, що жваво дискутували між собою. Проректор наблизився до учня і, суворо дивлячись йому в очі, запитав по-німецькому:

— Де ти був сьогодні вночі з Цедром?

Рафал мовчав.

— Тільки щире каяття і признання у всьому може полегшити кару тобі. Де ви обидва були? Кажи цю ж мить! Це — перше... Ти чуєш, що до тебе звертаються?

Цілий вихор брехливих пояснень і тисяча різних думок пролітали в голові винуватця, але жодного слова він не зронив.

— Ти будеш відповідати? Ми і так знаємо все. Ну, то де ти був сьогодні вночі?

— На річці.

Обличчя у присутніх видовжились, очі повирячались від здивування.

— На якій річці?

— На річці Вісли.

— А що ти там робив?

— Ловив раки.

— Ти що, здурів? Узимку? У повінь?.. Як ти смієш глузувати з нас усіх, бовдуре? Кажи, що ти там робив?

— Плавав у човні.

— На чийому?

Рафал знову замовк, втяг голову в плечі, ніби те, що мав сказати, ввібрав у себе і замкнув на ключ.

— А хто кого намовив на це? Ти — Цедра чи він тебе?

Рафал мовчав.

— Хто кого намовив? Ти чуєш?

— Чую.

— Тож кажи.

— Я його намовив.

— І ти погубив його. Хлопець помре. Відповідай: чого ти вийшов з дому вночі і чому також і його з собою потяг?

Несподівана гордість і лють скипіли у грудях Рафала. Щось заколисалось у ньому і ринуло назовні:

— Я вийшов з дому і робив те, що мені заманулось! — відповів він голосно й зухвало, вишкіривши зуби.

— Що заманулось?.. Овва! — просичав проректор.— Що заманулось?... Почекай-по, братику, зараз відповіси мені трохи іншим тоном.

— Нічого не відповім, хоч би ви мене й різали на шматки!

— Відповіси!..— пробелькотів проректор.

— І слова не промовлю.

Проректор так розлютився, що ледве намацав рукою дверну ручку. Відчинив двері й писклявим голосом крикнув у коридор:

— Філіпе!

Коли він це робив, Рафал, мов вуж, вислизнув із класу за його спиною й сягнистою ходою подався в протилежний кінець довгого коридору. Там став у глибокій віконній ніші... За ним ішов, уже не поспішаючи, Філіп, а в кількох кроках за Філіпом, гупаючи підборами юхтових чобіт, похитувався на своїх могутніх стегнах служник Міхалек. З кожної зали спостерігали цю сцену цікаві очі учнів, але вчителі розбіглись по класах і позачиняли за собою двері. І лише проректор та педелі зостались у коридорі. Коли Філіп був уже за кілька кроків, Рафал витяг з кишені довгий складаний ніж з кістяною колодочкою, цінний дарунок дядька Пардзевського. Непомітно розкрив його і, зігнувшись, терпеливо вичікував.

— Може, краще по-доброму?..— тихо мовив Філіп, лагідно всміхаючись.— Відміряю тридцяточку легеньких різок, і fertig [1]. Слово честі: повне drajsig [2], і край.

— Ану тільки-но підійди, ангелочку мій, Філіпчику! Тільки-но підійди...

Педель, видно, помітив захований в рукаві Рафала ніж, бо зелена, мов у мертвяка, блідість вкрила його обличчя. Страшний гнів блиснув з його очей.

— З ножем...— стиха сказав проректорові.

І звелів своєму помічникові, щоб той зайшов з другого боку.

Рафал процідив крізь зуби:

— Геть від мене, хами, бо кишки вам випущу!

Саме в цю мить Міхалек, сопучи, рушив на нього з витягнутими ручиськами. Проректор, дивлячись на це все з певної відстані, побачив блиск леза і кров, але одразу ж помітив, що ніж було вирвано з рук Рафала. Міхалек однією рукою жбурнув той ніж далеко від себе, а другою, з якої цебеніла кров, тримав учня за обидві долоні. Пан Філіп накинув на стиснуті, немов кліщами, кисті рук пута, що їх він витяг із своєї сумки. Але блискавичноврученим рухом Рафал вирвався з лещат служника, скочив убік і під час цього справді лев'ячого стрибка замахнувся і зв'язаними кулаками так хряснув його межи очі, що той

---

[1] Готово *(нім.)*.

[2] Калічене німецьке *dreisig* — тридцять.

здоровило рухнув навзнак і аж пакрився юхтовими чобітьми. Рафал перестрибнув через нього, немов через колоду. Біжучи, стусанув у черево проректора й майнув коридором. Але, перше ніж він добіг до дверей, його наздогнав бистроногий, в'юнкий Філіп і вхопив за поперек.

Коли потерпілий проректор зиркнув у їхній бік, він побачив тільки переплетені на підлозі два тіла. За хвилину він угледів малу голівку Філіпа — Рафал ухопив його за горло. З побілілих носів у них обох юшила кров, на губах булькала піна, з курток, жилетів і сорочок теліпалися лише клапті. Та ось педель з божевільними очима, з синіми пругами на шиї, геть залитий кров'ю, таки вирвався і, нагнувши голову, наосліп знову кинувся в бійку. Тим часом підступив Міхалек зі своїми закривавленими руками і Ян Капістран. Рафал був уже в їхніх руках, та несподівано скочив і опинився по той бік засклених коридорних дверей. Геть усі шибки повилітали з них, коли він блискавичним рухом захряснув двері. Погоня, очолювана Філіпом, кинулась до порога, не звертаючи уваги на крик проректора, який жалібним і водночас утробним голосом наказував припинити баталію. Умить було зірвано двері з завіс. Філіп наздогнав утікача в передсінку, але в'юнкий хлопчина, заюшений кров'ю, мов поранений вепр, одним-єдиним ударом у скроню звалив його з ніг. Філіп, відштовхнувшись від стіни і кілька разів спіткнувшись, брязнув долілиць на підлогу. Коли, похитуючись, підвівся,— очі застилала темрява, в роті було повно крові,— почав мацати довкруг себе руками — все шукав Рафала — і при цьому божевільно щось белькотав.

Але того вже не було ні в передсінку, ні на сходах, ані на подвір'ї. Незабаром його не буде вже і в місті.

ПОКУТА

Вигнаний під чотири вітри заочним вердиктом із сандомирської школи, він жив невеселим життям у Тарнівах. Старий чашник не хотів його й бачити. Впродовж перших двох тижнів не підпускав цілувати руку, не помічав його присутності, не сказав йому жодного слова. Винуватець обідав і вечеряв сам у наріжній кімнатці, де й спав на кинутому в куток сіннику. З наказу старого пана ще перед світом будив його підстароста Пйотр і забирав із собою. Потемки йшли вони світити ліхтарем в очі

заспаним парубкам і дівчатам, витягати всю службу панську з барлога, з-під кожуха, відчиняти стайні, обори, стодоли. Рафал наглядав, коли худобі завдавали солому, а коням відмірювали обрік, виділяв халупникам, що приходили па панщину, відповідну кількість снопів для молотьби та інше.

Вдосвіта стрічався з молодшою сестрою, Зофкою, що йшла в грубих чоботях, в короткій спідничці та в хутряній бекеші пильнувати за доїнням корів, і перекидався з нею кількома теплими словами.

В іншу пору дня й це було заборонено. Ніхто без винятку, навіть мати, не мав права розмовляти з «ганьбою сім'ї», «чиряком на тілі», з «виродком роду людського». Горня молока з окрайцем ситного хліба «виродок» споживав, стоячи в своїй комірчині, і одразу ж мусив вертатись на тік. Аж до обіду сидів по стодолах, біля засіків, з ногами, закиданими околотом і м'ятою соломою. Отак сидячи, він наглядав за хлопами, що молотили хліб. Після обіду аж до самого смерку, аж до жаданої хвилини провіювання обмолоту, відділяння полови, посліду, міряння й засипання зерна в засіки, він проводив час у той же самий спосіб — мовчазно, сонно вслухався в удари ціпів на току. Коли завершувався вечірній догляд коней, корів, овець і все вже було замкнено, а ключі віднесено до канцелярії старого пана, він мусив, повечерявши, відразу лягати спати.

Зрештою, це ж саме робили всі в маєтку. Багато років підряд усе відбувалось механічно, як у заведеному годиннику, згідно усталених патріархальних порядків. Вже через тиждень Рафалек не на жарт занудьгував. У шапці, насунутій на очі, з руками, ввіпхнутими в рукави лисячого хутра, він слухав селянські оповіді, байки, приповідки, вдавав, ніби дивиться на те, що робиться довкола нього, чи ніхто з робітників «не стоїть без діла»... А думками був в іншому світі. Лише крикливий батьків голос, що гримкотів десь посеред клуні, знову примушував його вернутись на тік. У цей час засуджений збирав докупи розпорошені думки, готував свідомі й короткі відповіді на запитання, яких чашник, зрештою, так ніколи й не задавав йому. Тільки вітав його і прощався з ним страшним поглядом із-під насуплених брів. Коли робилося щось не так як треба, кілька разів підряд насмішкувато, мстиво і люто позирав на нього, ще й проціджував «вашець добродію» таким тоном, що в хлопця аж шкіра терпла, немов

від ударів прабатьківського канчука. Ось так і минав день за днем.

У кінці січня, в неділю рано Зофка, любимиця батьків, увійшла до кімнатини Рафала і коротко сказала:

— Його милість татуньо звелів, щоб ти разом з нами поїхав до костьолу.

Рафал здригнувся від радості.

Коли запряжені четвірнею сани зупинились перед дерев'яним костьоликом у Суліславицях, Зофка знову шепнула Рафалові на вухо:

— Не йди з нами до олтаря. Зоставайся посеред костьолу. Так його милість татуньо звелів.

У хлопця забурхала кров у скронях. Яка ганьба: стояти серед костьолу, між зачучверепими хлопами, тоді як вся довколишня шляхта мала своє місце в пресвітерії!.. Але він змушений був послухатись батька.

Він став між жовтих кожухів, за гратами, що відділяли неф від великого олтаря, кусав губи і від сорому не підводив угору очей. Виразно чув, що натовп раз у раз розступається, даючи прохід новоприбулим, чув шелест кроків тих, хто прямував до олтаря, але очей не підводив. Вдавав, ніби ревно молиться, хоча жодної літери в молитовнику, що його він тримав у руці, не бачив. Лише перед піднесенням дароносиці він зиркнув крадькома.

Серед матрон і парафіяльної знаті, боком до нього, сиділа панна Геленка. Очі її спрямовані були на Рафала, хоча й не дивилися... Очі блакитні, немов далекі ліси в сонячний зимовий день. Чудові пасмочки світлих кіс вибивалися з-під круглого хутряного капелюшка. Обличчя бліднше, ніби старше, ніж було тоді, коли Рафал в останній раз бачив його, глибоко замислене, гарне, незбагненне... Ніби смуток затьмарив очі. Але за ним були почуття дитячої радості, щебетливого сміху, тихих, несміливих і веселих запитань. Подив, а, можливо, жаль відвертав це обличчя, ці чарівні дівчачі очі... до органа.

Рафал замкнувся в собі, сам вслухався у звуки органа, в його вируючу музику, немов у луну, що йшла з глибин серця. Коли знову звів очі, стрів короткий, запашний погляд, мов дим від чудового ладану, який сливає під склепіння костьолу. Той запахущий, чародійний дим урочисто розлучив їх: він заснував простір між їхніми очима. Поки закінчилась ця свята меса, відбулася в їхніх серцях таємнича містерія. Минув довгий відрізок історії, запала в душу нескінченна низка подій від першого захоплення,

яке супроводжувала тривога, аж до щиро ясніючої розпуклою трояндою усмішки на вустах, аж до зблисків щастя в премилих очах, аж до освідчень і клятв у шлюбній вірності.

Вони не перемовились жодним словом. Одразу ж після літургії Рафал поїхав додому.

Ця неділя стала ніби межею нового часу. Від неї почалося інше життя. Він прокидався і засипав схвильований. Відбувалася в ньому фізична й моральна перебудова. Він не мав апетиту. Справжня хвороба охопила все його тіло. Була то, сказати б, моральна палюча гарячка. Кохання поширювалося в ньому, мов зараза. Він любив усім тілом і всією душею, і кожна клітинка тіла й кожен порух душі сповнювались криком. Були дні, коли він перетворювався в бездушну стихію, прикипілу до місця, і тоді його зусилля волі розбивались об один-єдиний промінь світла, об одну-єдину струминку блакитного диму, який того дня підносився вгору із святих костьолових кадил.

Були дні, коли час летів, мов бистрокрила ластівка, а іноді тягся повільно, мов жебрак на милицях. І в такі дні Рафал жив поза всім, окремо від дня, від праці, від занять, навіть окремо від думок і почуттів. Живило його нематеріальне почуття, що прилинало здаля, як прилітав до пустельника таємничий ворон, приносячи йому харч. Він стуляв повіки і вдивлявся в світло її очей, що розсівали іскри, кожна з яких творила новий світ. Оце й усе. Він сам не міг ані збагнути, ані второпати, що це таке, не міг назвати своїх жадань, невиразних, сліпих і темних болей, палючих пристрастей. Одне тільки відчував: йому сумно, бо хочеться вирватися звідси,— до шаленства хочеться. Шпетив самого себе, як останнього негідника, і в той же час піддавався шельмівській пихатості, поринав у гріховні, не знані йому марення, у найпрекрасніші сни. Для приглушення в собі таємних гризот він мав намір викрасти з аптечки графинчик гданської горілки і пити, пити, аж поки не звалиться п'яний як чіп. То в голову йому приходила думка про смерть, про самогубство, про злочин, про шаленство.

Вже через якихось десять днів такого життя він схуд, ізжовк, а потім почорнів — вигляд мав поганий. Ні про що не дбав. На суворі батькові поглядання перестав звертати увагу. Йому дуже хотілося, щоб його лупцювали, щоб його лаяли, хотілося зазнати страждань, що дійшло

аж до божевілля. Снилися йому батькові катування, коли сіктимуть батогами до смерті... Він і не писне! А підвівшись із килима, вчинить те ж саме,— щось таке, що надовго запам'ятається... Відкривались перед його зором все нові й нові обрії зухвальства. Він утратив відчуття межі між прищепленими йому уявленнями про добро і зло. Знав тепер тільки одне — споглядати запахущу, урочу, квітчасту тінь. Наставали такі хвилини, коли хотів він на святі, шановані, дорогі для всіх та й до останнього часу і для нього самого речі накласти тавро ганьби, власне, на ті справи, витвори, почуття, на слова, що є найдорожчими, найсвятішими... Рвати, шматувати... Вабила і притягала його до себе сила, мучили гризоти, захоплювало все потворне. З внутрішнього примусу хотів вирвати із себе саму натуру людську. Він гидував нею, мов старим згнилим порохном, і безмежно зневажав її приписи. Бути здоровим, намагатися чинити щось добре, уникати хвороб і смерті — яке все це нудне й безглузде! Крізь його стиснуті вуста вирвалась лавина образливих, злих, нікчемних слів, немов зіпсута кров, що ледве тече по жилах. Він не зміг би пояснити, звідки йому відомі такі слова, який вітер доніс їх до його слуху з рибальських шинків, з огидних міських жител. У такі хвилини навіжейства він бив з найменшого приводу, не раз несправедливо, кріпаків, заюшував обличчя наймитам.

А опиняючись серед рідних, юнак часто тремтів усім тілом, відчуваючи, що йому кортить пожбурнути чимось важким або кидати жахливими, безвідповідальними, убивчими словами. Не раз серед білого дня находила на нього глибока сонливість, а то раптом охоплювало його бажання рухатись, вглядатись у блиск світла, вслухатися в шум, в оргії. Він чув у собі то жалісливий плач дитини, то цинічний сміх, то несподівано відчував якийсь потяг без виразної спрямованості й мети. Вже тисячу разів він страшенно хотів, щоб такі дивні хвилини збігли якнайшвидше, зосереджував силу волі, щоб звільнитися від таких відчуттів, здерти з серця огидну, приросту до нього оболонку. Але все це ще жило, а його власна воля вмирала. Лише чарівний спогад про бліде обличчя залишався в ньому постійний, вічний, незмінний, що ввійшов у його душу, мов саме життя.

Тьмяніли ті очі від спільних внутрішніх бур, мов пломінь під повівом вітру. Пригадувались раптом, несподівано, в найбільш невідповідний момент — у присутності

батька — запах волосся, оксамит обличчя, теплота рук...

Душа його почорніла й запеклась. Він не раз пробуджувався вночі з відчуттям, що в ньому сяє безодня, незглибима, без кінця і краю. В години обіднього перепочинку він ішов тихцем до стайні й скибки свого хліба віддавав кобилі Басі. То була єдина його повірниця. Оглядав її з задоволенням. Вона була довготіла, на низьких, витончених, сухих, чудової форми ногах, які ставила м'яко, з дивною грацією, ніби йшла по килиму. Боки в неї були запалі, як у вовчиці, круп високий, лопатки такі довжелезні, що мускули їхні сягали вище грудей, а мускули стегон були підтягнуті й видовжені. В неї була пласка, довга, вигнута дугою шия з малою голівкою і надзвичайно мудрі, в широких костях лоба глибоко посаджені очі. Ті очі були повні розважливості, вневпевності і — можна заприсягнутися — гордовитості.

Тонка шкіра, крізь яку видно було всі жили, сухі піджилки і м'язи, була покрита м'якою оксамитною шерстю. Біла грива, буйна, пишна, вихрилася, стовбурчачись, а ніколи не стрижений хвіст гарно вигинався дугою. А рухи! Вона звивалася, мов вуж: нею можна було розвернутись на столі. Уміла танцювати на місці, вільно і легко, йшла до рук, наче пещена дитина, але вміла також вирвати поводдя разом з переяким мундштуком, роззявивши рот і закусивши вудила, мчати, мов дикий вихор, через рови й плоти, хоч би рука їздця й роздирала залізом їй губи.

Рафал пам'ятав Басю з першої ж хвилини її життя. Бачив її, коли ще волохатим лошатком бігала вона на нетвердих ногах за матір'ю, гладкою, рослою, білою кобилою; пам'ятав, коли була лошицею з коротко підстриженою гривою, коли вільно гасала по пасовиську... Він перший піймав її, перший сів верхи без вузди й сідла. Перший на неї надів вуздечку і об'їжджав її охляп, ночами, потай від чашника. Кілька десятків разів скидала вона його на землю та так, що він ледве підводився. Не раз посила його по бездоріжжю вночі, аж дух спирало їм обом і завмирало серце. Нарешті таки приборкав її. Тепер кобилчина любила Рафала. Вінзнавала його кроки, коли він ще здалеку з'являвся, стиха й радісно іржала, коли він наближався до неї, і била копитом об землю, коли він віддалявся. Панич пестив її, годував, доглядав, сам чистив скреблом, сам поїв і виводив на прогулянку.

Віддавши їй принесені ласощі, він сідав у жолобі і,

обхопивши руками її шию, припадав чолом до її голови і сидів нерухомо, замислено. Кобила простягала до нього вологі, з чорними розширеними ямами храпи, а мудрий погляд очей завмирав на ньому з чулим, тривожним запитанням. Часто він приходив до неї й без хліба, без яблук... Сідав так само і, дивлячись в очі Баськи примруженими очима, з дивною усмішкою співав їй тихенько глуху пісеньку своєї душі, пісеньку без слів, ніколи й ніким ще не чуту; звуки мимовільно й невтримно плинули з самої глибини серця, як плинуть сльози з очей...

ЗИМОВА НІЧ

В один із перших днів березня Рафал, з ласки батька вже маючи право показуватись йому на очі, ввійшов надвечір до його спальні, звідки саме вискочив підстароста, отримавши щоденну обов'язкову порцію лайок, дорікань і крику. Новий Рафалів обов'язок полягав у читанні уривків зі старих газет, що їх позичав чашник у сусідів. Лектура тривала звичайно короткий час, якихось півгодини од сили. Чашник лежав у ліжку. Підстароста Пйотр, ідучи, поклав усі ключі на столику, що стояв у ногах дідичевого ліжка. Лойова свічка довгенько світилася в бляшаному свічнику і вже догоряла. Коли Рафал скромно зайшов до кімнати і затримався біля дверей, старий раптом гаркнув на нього:

— Ти чого там причаївся? Може, знову замишляєш якийсь злочин?.. Бери-но газету і почитай мені виразно з того місця, на якому зупинився вчора. То на чому ми кінчили?

— На «Слові хвали ксьондзові Здзеховичу з Пекошова...»

— Знаю. Гаразд. Славословам завжди добре, їх у газетах друкуватимуть! Паняй далі! Читай виразно, милостивий добродію, так, щоб можна було второпати, про що ж мова.

Рафал взяв у руки подерті й замусолені сторінки «Краківської газети» за тисяча сімсот дев'яносто шостий рік і почав голосно й піднесено читати:

«Лист генерала Бонапарта до Директорії. Зі Ставки. Верона, двадцять дев'ятого Брюмера...»

— Чого?

— Написано: «Брюмера».

— А що це таке «Брюмера»?

— Я не знаю.

— Тобі, довготелесому лобуреві, все-таки треба було б хоч дещо знати! Навіщо ж я тоді платив за твою науку? Підколювати пожем неделів, як той різник телят, то ти expedite [1] навчився, а от що означає оце чужоземне слово, то це, бач, не твоє діло. Шквар далі!

— «Я настільки втомлений клопотами, громадяни директори...»

— А що воно за одні оті «громадяни директори»?

— Ну... цього я не знаю.

— Якби я не лінувався встати, я тобі, милостивий добродію, у вухо заїхав би за оте «не знаю», тоді б ти одразу помудрішав і знав би, що й до чого.

«...що не в стані детально доповісти вам про пересування військ перед тим, як почалася битва під Арколе, яка тепер вирішила долю Італії. Довідавшись, що фельдмаршал Альвінчі...»

— Читай виразніше! Що там сьогодні?

— «Фельдмаршал Альвінчі наближається до Верони...»

— Ти не знаєш, певно, що таке й Верона?

— Знаю. Верона — це таке місто в Італії.

— Ну й мудрагель же ти!..

— «...для з'єднання з дивізіями його армії, які перебували в Тіролі, я вирушив з дивізіями генералів Ожеро...»

— Як?

— «...Ожеро і Массени берегом річки Еч...»

— Брешеш!

— «...Еч... Тим часом довідався ворог про наше пересування й вислав полк хорватів і кілька угорських полків до села Арколе, яке, оскільки лежало воно серед боліт і мочарів, було важкоприступним. Те село п'ятнадцятого числа затримало на цілий день просування авангарду армії. Генерали, знаючи, наскільки важливо виграти час, марно кидалися на чолі колон уперед, щоб захопити невеличкий міст під Арколе. Майже всі були поранені. Генералів Вердьє, Бопа, Верна, Ланна ще на самому початку сутички з ворогом було винесено з поля бою...»

— Ви бачили таке!..— буркнув чашник.

— «...Генерал Ожеро...»

— Знову своє!

— «...ухопив прапор, проніс його аж на другий кінець

[1] Легко, швидко *(лат.)*.

мосту, побув так кілька хвилин, але без жодних наслідків».

— Ну от і маєш! Як видно, австріяки давали чосу. Французи злякалися, розумієш, роззяво?

— Розумію,— сказав Рафал.

У мить, коли це говорив, щиросердо дивлячись батькові у вічі, він простяг руку по ключ до стайні, ухопив його непомітно зі столика і сховав до кишені.

— Читай далі. То що там сталося?

— «...При тому всьому треба було пройти по мосту або обходити його на кілька миль, що розладнало б наш наступ. І тоді я рушив сам...»

Хто рушив сам? Хто і куди рушив, милостивий добродію?

Рушив той, про кого мовилось на початку. Як це його звати?.. Ага, Бонапарт... «Я запитав солдатів, чи не вони перемогли під Лоді? Моя поява... викликала хвилювання... серед війська...» — читав Рафал дедалі тихіше, бачачи, що батько вже тільки одним оком та й то неуважно поглядає на нього.

Поки він дочитав до кінця шпальту газети, чашник глухо засопів. А через хвилину хропнув раз і вдруге. Тоді юнак погасив свічку і вийшов навшпиньках з батькової кімнати і зачинив за собою двері.

Прошмигнувши кількома темними вже покоїками, знайшов двері до своєї кімнатки, замкнув їх і впав на постіль. І так лежав без руху. Щось у ньому тепер остигло й почало повільно виходити з грудей, виходити, як виходить душа із тіла. Зосталася в ньому лише холодна розважливість і залізна впевненість, що ключ таки в нього в кишені. Той ключ був плоский уламок кутого заліза щонайменше в чверть ліктя завдовжки, вигнутий у формі латинської літери S. Обидва кінці його мали квадратні виступи, або зуби, для затискання чи відпускання накрученої на болт гайки.

Тиша огорнула вже дім. Бездонна зимова тиша. Завмерли останні шерехи... На кухні погашено смоляні скіпки. Чути було, як дрібний сніг сонно черкає, попадаючи в отвір дерев'яної віконниці, як по шибці ковзає кожна його крупинка... Нічний цвіркун тривожно цвірчав десь у третій кімнаті...

Різкий вітер заквилив на рогах будинку, а потім із жалібним шумом зашарудів попід стінами. На хвилину затихне і знову з риком і свистом ніби гатить кулаками в

стіни, силкується вирвати віконниці, тупотить, мов той кінь, по солом'яній покрівлі...

Рафал, витягшись на своєму сіннику, чекав, дивлячись у темряву. Іноді здавалося йому, що отак пролежав уже цілу ніч, що вже світає; то раптом упевнювався, що не минуло й години від тієї хвильки, коли він повернувся з батькової кімнати. Ворухнувся раз, удруге, тоді прислухався. Серце стугоніло, здавалося, дужий і молодий в'язень гатить кулаками, намагаючись розвалити стіни своєї камери. Голова палала, кров пульсувала у скронях. Він задихався від духоти — піч у кутку кімнати була дуже натоплена.

Перед тим як мало перевалить за північ, він сів на сіннику. На щось очікував. Настала нарешті таємнича хвилина, коли його зірвало на ноги, ніби одержав наказ схопитися з постелі. Він натяг на себе звичайне суконне вбрання, в якому ходив, поверх нього — лосини, надягнув на каптан коротенький баранячий кожушок жовтої, твердої вичинки, туго підперезався широким і грубим ремінним поясом, взув добре змащені лоєм чоботи з довгими, що сягали аж за коліна, халявами, а на голову надів хутряну шапчину. Коли скінчив із цим, вилив на себе пляшечку парфум, потай взятих у сестер. Цей запах додав йому бадьорості, вдихнув у нього зухвальство, силу і шал. Тримаючи в руці ключ від стайні, Рафал штовхнув віконце своєї кімнатки. Віконниця, навмисно ледь прихилена, відчинилася в темряву, і вітер зашарпав віконцем. Шукач пригод стрибнув у сніг. Коли вже причинив половинки вікна, щоб уночі не стукали й нікого не будили, коли вже підпер віконниці заздалегідь заготовленим кілком, він уже був певний свого. Закружляла довкруг його обличчя віхола, заточилася, мов п'яна відьма, обсипала його з ніг до голови снігом, що димів з даху. Рафал втяг у ніздрі сніжний пил, який, мов табака, лоскотав у носі. Радість несла його через замети. Він не раз провалювався, перше ніж пробився через них і вийшов із саду. Коли опинився на подвір'ї, його обступили собаки, велетенські сторожові пси і волохаті, мокрі дворняжки, яких поспускали з ланцюгів. Стрибали йому на груди, ластячись, лизали руки. Він відігнав їх від себе цілу зграю і, вже стоячи перед стайнею, дивився, яка погода. Сміявся від радості, бачачи, що сніг валить дедалі густіше, і мріяв про те, що він засипле, замете геть усі сліди. Гарна, славна, люба хуртовина...

Двері стайні замикалися залізною штабою, яка ізсередини навскіс їх запирала. Оцим ось, щойно вкраденим ключем, на прогонич, який, проходячи крізь одвірок, виступав зовні, нагвинчувалась гайка. Рафал підважив гайку ключем, швиденько відкрутив її, пхнув двері і ввійшов до стайні. Якусь хвильку стоячи в гарячому кінському віддиху, хлопець вслухався, чи не прокинувся котрийсь із наймитів. Але всі вони хропли, сплюючи твердим сном,— одні під жолобами коло дверей, інші, полягавши покотом, у загороді. Баська форкнула кілька разів, коли Рафал підходив до неї, і торкнулась його вологими ніздрями.

— Басю, Басю...— лагідно шепнув він їй.

Хутко на голову їй він надів вузду, на спину — підклад і сідло.

Швидко вивів її зі стайні. Кобила захропла на холоді й забила копитом об землю. За порогом стайні він щільно попідтягував і зі скрупульозною пильністю позастібав попруги сідла, підрівняв стремінні ремені й причинив двері. Без допомоги другої людини, яка б підняла штабу і всунула б прогонич в отвір, він не зміг їх замкнути, тож, залишаючи двері незамкненими на цілу ніч, аж до свого повернення, він вчинив страшний злочин. З хвилину роздумував, чи захопити з собою залізний ключ, а чи кинути його в сніг коло дверей і відшукати вже після повернення. З хвилину роздумував... І охопив його невтримний, холодний ляк... І шепнув йому — забрати ключа з собою. Отож він сунув великий шмат заліза до кишені рейтузів, ухопив у руки повіддя і вмент опинився в сідлі.

Баська з підстрибом пролетіла через подвір'я. Пси погналися слідом за ворота, але незабаром відстали від неї. Рафал помчав у поле. Їхав тополиною алеєю, безумно щасливий. Неживе гілля старих усохлих дерев шурхотіло в темряві. Була то щаслива пісня, крик на повні груди, на все горло. Сніг сипав звідусіль, підлітав з землі, шмагав ізбоку. Все ще було так темно, що Рафал і на крок не бачив нічого перед собою — не бачив дерев, повз які їхав і на які мало не натикався... Могутнє награвання вітру на велетенських струнах надвіслянських лип і тополь почало стихати і змовкати. Із цього він зробив висновок, що вже проїхав алеєю. Дорога вела на невеличкий пагорб, де в затінку кількох беріз лежало невеличке самотнє кладовище, яке люди оминали: там дуже давно, багато років тому, було поховано вимерлих від холери. Рафал розпізнав свист нагих березових різок, відмінний, дивовижно

відмінний від усього на світі. Почув, як ридає там вітер на раменах струхлявілих хрестів, що стоять, похилившись між заростей, як хихоче вітер між тілляччям дикого глоду. Волало до нього це страшне місце моторошними словами, від яких дибом стає волосся на голові й серце леденіє. Зневажені могили волали до нього з землі... Він копнув Баську ногою у бік і минув їх галопом. Зостались вони позаду в полях, затихли, замовкли...

Баська несла його крізь вітер, що сік в обличчя, через м'які снігові замети. Вони летіли обоє, по-справжньому насолоджуючись. Рафал припав до гриви; обійнявши верхову коняку за чудову шию її, він шепнув:

— Неси мене світ за очі!..

За хвилину помітив, що вітер попутний: дме в спину, заохочує кобилу бігти і разом з тим дає можливість триматись одного напрямку. Рафал, зрештою, дуже добре відчував, що їде шляхом, і тільки-но Баська ступала на край поля, звертав її в колію. У певному місці, недалеко від Годзіславиць, дороги перехрещувались, і на роздоріжжі стояло розп'яття. Рафал відчував, що вже мав би під'їхати до нього. Він напружив зір і простягненою рукою почав шукати у повітрі стовпи. Баська здригнулася й звернула вбік. Рафал змусив її повернути назад і торкнувся рукою стовпа, обліпленого снігом. Вітер тут якось дивно завивав. Здавалося, і справді так є, як твердить народна легенда,— диявол в'ється довкруг фігури Ісуса, обкручує її, мов бур'янина, повзе, немов плющ, аж поки не зірве святе розп'яття зі стовпа.

Тепер вершник певний уже був, що не збився з дороги. Звернув праворуч і з годину їхав рівним клусом, аж поки не почалися плоти, засипані снігом, мов засіки зерном. Вивів Баську в поле і певний час їхав ступою. Сам був захеканий і відчував, що й кобила зігрілася і кров у ній аж кипить. Незабаром, як і сподівався, натрапив на стіг сіна. Зіскочив на землю, насмикав добрий оберемок його, зв'язав в'язку і приторочив до сідла. Впвів кобилу за оборіг, у тихе місце, де вітер ледь зачіпав, поставив її боком біля стіни і сам скулився, плечима сперся на стіну й поринув у мрії.

Вони чигали на цю хвилину, ганяючи незліченною зграєю. І тільки-но він зупинився перепочити, стали перед ним — набагато відчутніші й реальніші за все, до чого доторкався руками і до чого міг сягнути зором. Видива пречудові! Незмірну радість він відчував при одній лише

думці, що наблизився до місця свого щастя. Вбирав його очима, ніби довкола нього й не існувало темряви, і, звичайно, бачив те, що було лише витвором уяви. Бачив освітлені покої, меблі, різні речі, людей, їхні рухи, чув розмови... Бачив її, або, точніше, охоплював зором втілення краси, справдження мрій, душу душі своєї, предивної барви квітку життя. Вона ясніла перед ним у мороці ночі — від ніг до голови осяйна, перетворена в золотаво-білу хмаринку і в усмішку. Щастю від того, що бачив її, мов живу, не було меж, пломінь любові досяг найвищої точки. Він слухав мелодію, яку будив її прихід, і підносився сам над собою, як дух.

Кобила, здавалося, знала, що тут діється. Стояла тихо, закушуючи вудила і злегка розгортаючи копитом легкий сніг. Та ось Рафал пробудився зі своїх снів, сів у сідло і з затишку виїхав у відкрите поле, де лютував сніжний вихор. Тепер уже сама Баська несла його по бездоріжжю. Часом зупинялась і, витягнувши шию, вдихала ніздрями повітря. Тоді рука його ласкаво гладила її красиву гриву. А з його вуст зривалися схвальні вигуки. Як він обожнював свою Баську! Вона стала для нього геть усім: не тільки повірницею щастя, але й тією благословенною силою, яка несла Рафала до любих його серцю місць...

І ось тепер він над улоговиною Копшив'янки, поблизу великих Гурецьких лісів. Тільки-но зупинився, охопило його уперше прикре почуття. Додому було вже далеко, і до кінцевого пункту подорожі теж не близько. Цмокнув на кобилчину. Обминав двори і села або галопом пролітав через них, скорочуючи собі шлях, наскільки це можливо було, нарешті наблизився до Дерславиць. Шум дерев і гавкіт собак свідчили, що їхати вже зосталось не так далеко. Та головним вісником цього був вогник, що блимав між деревами, внизу. Рафал простував полем неквапно аж до місця, що його давно завбачив він на своєму шляху.

Очі, звиклі до темряви, вирізнили чорні обриси будинку. Отоді Рафал і зіскочив на землю і звів кобилчину свою з узвишшя вниз на дорогу. Бася йшла охоче, стиха похрапуючи і обережно втягуючи ніздрями повітря. Зупинились коло мурованої будівлі. Була то кузня, що стояла віддалік від фільварку, в садовій алеї.

Тепер, уночі, вона виявилась пусткою. Перед її дверима було щось на зразок портику на двох стовпах, вимурованих із цегли; сюди, під цей навіс, ставили коней, яких треба було підкувати. А в кутку був навіть невеличкий

жолоб і драбинка. Рафал тут поставив кобилу і енергійно витер її віхтем сіна, а в'язку кинув у жолоб, до якого наглухо прив'язав узду.

Бася почала квапливо їсти сіно...

Він уже мав іти... Стрепенувся, потягся... З хвилину розмірковував про щось і прислухався. Нарешті таки пішов. Сягнистою ходою перетяв широке пасмо гостинця, яке спускалося вниз між двома рядами лип, і подався попід огорожею, що оточувала великий сад. Знайшов нарешті прохід і ступив до фільварку. Опинився на садовій доріжці, яка вела до будинку. Низькі фруктові дерева були вкриті шапками щойно випалого снігу. Мусив нахилятись, щоб не струсити його. Сніг віявся тут між гіллям в усіх напрямках. Було так темно і панував тут такий рух, ніби вирували в цьому місці мільярди дрібних істот. Рафал просувався наосліп. Йому здавалося, що він так і не потрапить до поміщицького дому. А раз здалося, що той дім далі, а то знову — ніби він давно його минув. Та простягнутою рукою юнак торкнувся раптом стіни. Трепет насолоди пройшов по його тілу. Він відступив на кілька кроків убік, подумавши в розпачі: це вже все, треба вертатись.

Що ж іще могло бути? Більше нічого. Хіба що якесь нещастя... Але коли вдруге сяйнуло йому в голові, що він доторкається рукою стін будинку, в якому вона, певно, зараз перебуває, що, може, за цією стіною вона дихає, поринувши в сон, що оце сам він, власною особою, не ві сні чи в мрії, іде повз дерева, які вона завтра бачитиме перед собою, охопило його безумство. Він розширеними ніздрями вдихав у себе предивне повітря, яке, мов збудливі пахощі, огортало цей дім. Відчував безсилля розуму, слабкість волі... Жадав лише одного — ще бодай хвилинку подихати повітрям цього саду. Стояв серед густих кущів бузку, які затіняли вікна, тепер наглухо закриті віконницями. Поруч була природна альтанка, утворена ліщиною, глодом і диким хмелем. В затінку бузкового куща, що розрісся і став грубезним деревом, була лавка з дерну, цієї ночі геть заметена снігом. Довкруг сипався з тихим шелестом сніжний пух, але сюди майже не потрапляв, бо вгорі, на гілках, утворився ніби дах із намерзлого снігу. Рафал глибоко зітхнув. Затримався там, закрив долонями обличчя. Серце розривалося від думки, що треба вже йти. Хитиув головою, зробив ще зо два кроки вперед... Опинившись за рогом будинку, побачив вогник у стіні, перпендикулярній до тієї, біля якої щойно стояв.

Біле світло пробивалося крізь вирізане в віконниці серце й невиразним кружком своїм розсіювало морок. Сніжинки звивалися в ньому й виблискували мільярдами діамантових іскрипок.

Внизу, вздовж тієї стіни, тягся дерновий укіс, ніби довга лава. Рафал зійшов на нього і, тихо ступаючи по сніговому пуху, наблизився до отвору в дерев'яній віконниці. Зазирнув і заціпенів. Гелена була за два кроки від нього. Навскіс від вікна, біля маленького письмового столика, зручно лежачи в кріслі, читала книжку. Воскова свічка миготливим світлом заливала її розпущене волосся, її пречудове чоло, гарне лице, відкриту шию і перса. На плечах у неї була хутряна шубка, якою, видно, з хвилину тому прикрилася, збираючись спати. Повіки були опущені, від довгих вій падали довгі тіні на біле, замислене обличчя. Очі Рафала прикипіли до її розкритих вуст, до її сумного чола,— видно, павіювала сум читана книжка. Йому здавалося, що він помре під оцим вікном, що в ньому, дужому й молодому, щось конає, зітхає востаннє. Жадібні очі затуманились сльозами. І зненацька, немов смертельна куля, прошило мозок рішення. Він встромив палець в отвір віконниці і тричі тихенько постукав у шибку. Простягнувши руки, вона сахнулася назад і з хвилину стояла перелякана, застигла, дивлячись у вікно. Тоді він знову тричі постукав. Був тепер цілком спокійний. Відчув холод у грудях. Щастя, мов злотоперий птах, підстрелений у повітрі, впало і мертво лежало в його душі. Він сумними очима дивився в глиб кімнати...

Світло погасло.

Неквапно відійшов він від вікна, заплющив очі й почав всотувати в душу першу насолоду спогаду про світлу кімнату, про сяйво свічки, яке осліпило його, про щастя, яке прийшло несподівано, мов сон, про невимовно чисту втіху, яку лише може відчути людина. Перед його очима так виразно стояло видіння її затишного куточка, дивного блиску, на який з усіх боків ніби тиснув морок, що знову на дотик його відчував і вдруге завмирав, застигав на місці, так ніби це трапилось уперше. Піддавшись ілюзії, він знову втуплювався в нього очима...

Видіння поступово щезло. Натомість сльози, мов скописька гадюк, принишклих під серцем, здушили його за горло. Серце не боліло. Пропало жадання бачити цю дівчину, ще раз відчути щастя. Це якийсь високий, незбагненний неспокій, щось надлюдське й надземне якусь хви-

лину відносило його вдаль від цього місця. Був деінде, з нею разом, у предивному сні, на святому, предковічному лоні природи. Приходив до тями й дивувався, чуючи, як шурхотить сніг, осідаючи на заметах, як вітер звіває з даху довгі його вітрила, як шелестять сухі гілки дерев.

По сто разів казав він сам собі, що треба вже йти. Мов злодій нічний, він повинен уже йти звідси...

Раптом серед тиші долинув до нього повільний скрип дверей. Стоячи на вітрі, Рафал вловив його, відчув у грудях мов застромлене рукою залізне вістря. Був певен, що пропав: вона розбудила слуг... Але в ньому прокинулося серце лева. Випроставшись, упевненою ходою він рушив уперед, прагнучи одним-єдиним ударом звалити на землю кожного, хто захоче сполохати його мрії. Він сипне їм у сліпаки панським сміхом! Чого й кого йому лякатися після того, що він уже побачив? Наблизився до кам'яних сходинок ганку і простягненими руками торкнувся одного із стовпів, на яких тримався дах. Відчував, що в дверях стоїть людина. Вп'явся очима в те місце і мовчки чекав. І тоді він почув шепіт — голос, тихіший од шелестіння вітру. Сходинками, засипаними снігом, Гелена повільно зійшла вниз, як тінь. Спустилась до нього, мов невидима душа, мов сама любов. Впурхнула в його обійми. Вони сплелися руками. Голови нахилились і притислись одна до одної. Їпили обоє, не мовлячи й слова.

Ніжне кохання сповнило й піднесло обидва серця. Довкола їхніх з'єднаних душ і тіл чимраз дужче кружляла хуртовина.

Сніг засипав їх від ніг до голови. Вони стали біля лавочки з дерну, під кришлатим бузком, у тому місці, де серце його було найболючіше діткнуте любов'ю і де з найглибшої рани поплинув у нього жаль. Голови ворухнулись, підвелись одна до одної, і вуста злилися в поцілунку, що, здавалось, триватиме вічно.

Та от її вуста відірвались від його вуст. Із хвилину Гелена прислухалася, а потім шепнула тихо, а млостю в голосі:

— Як ви тут опинилися?

— Приїхав.

— На коні?

— Атож.

— Як і сказали тоді, під час танцю?

— Так.

— А де ж ваша коняка?

— Стоїть у кузні, біля жолоба.

— Сама?
— Сама. Ходімо до неї...
— Я боюся туди йти. Страшенно боюся.

Рафал нахилив голову. Губи його анову знайшли її щоки, вуста, очі. Він розстібнув гаплики її кожушка, припав вустами до голих перс дівчини. Вона відштовхнула настирливу голову м'якими рученятами, а коли спраглі губи його торкнулися її щік, прошепотіла:

— Мокрі вуса...

Справді-бо, пушок під носом у настирливого парубійка покривав твердий іней.

— То, може, наступного разу приїхати вже без них?
— Без чого?
— Таж без вусів...
— Не треба.
— Що не треба?
— Не треба... от і все!
— Але ж коли неприсмно...
— Я сказала — мокрі...

Сміх їм обом не давав можливості говорити. Рафал як міг підсушував свої «вуса». А вона помагала йому, відхиляючи краєчок шалі, яку накинула на голову. Він втопив вуста в її волоссі, зв'язаному одним рухом у вузол, утопив у напахчених, сухих локонах. Коли знову схилився до пліч, вона вже не чинила опору.

Вуха його чули, як рветься й кипить збуджене серце. Руки пестили не дівоче палаюче тіло, а ніби живе щастя, втілену мрію. Він втрачав розум, відслонюючи вустами пречудові, невинні перса, повні радості й насолоди. Він домагався ще одного поцілунку, останнього, єдиного, охоче погоджуючись, щоб його, Рафала, спіткала за це навіть смерть. І раптом любі руки обвились круг його шиї, кохані, жагучі вуста впилися в його вуста з тихим, болісним шепотом... Уся постать її зігнулася, надломилась і припала до його грудей. Він пригорнув її з повагою, прийняв її, довірливу, тиху, слухняну. Тоді зазнав на хвилину щастя — ніби чужого якогось, втіхи ще не визрілої, зовсім чистої, неземної, безмежної, як небо. Він запрагнув вміритись їй у тому, що відчував, назвати відповідним словом ту чару насолоди, яку наблизив до губів, у слово втілити голос, що раптом виник у нього в серці і пропливав усього його аж до самих кісток. Дух його працював тоді так, ніби доводилось Рафалові плечима зрушити з місця цілий світ. Цю поодиноку й таємну хвилину насолоди

сполохало щось схоже на удар грому... Зазвучала пискавка нічного сторожа.

Гелена здригнулася, ще на якусь мить пригорнулась до хлопця,— поцілунком скріплювалась тілесна близькість і єдність душ... І зникла в темряві. Шурхіт її кроків заглушив свист вітру. Рафал чув з хвилину, як на ганку розмовляла вона з нічним сторожем і підкликала до себе собак. Але не всі вони прийшли до неї. Кілька зі зграї із гавкотом кинулись до Рафала, а він з усіх ніг рвонув навтікача; не встиг добігти до коняки, відв'язати її від прив'язі і стати в стременах, як вони були вже біля нього. Баська стрілою метнулась уперед. Роблячи оленячі скачки, вона вирвалась у поле і відразу відірвалась від собак. Довго несла, підкидаючи раз у раз Рафала, галопом крізь сніг і хурделицю невідомим простором. Він не смікав за повіддя: не міг керувати її ходом.

Довкруг лютувала снігова буря. Все поле, через яке він летів, бурхало, мов розшаліле в бурю озеро. Хвилями хльоскав в обличчя сипкий сніговий пил, що висів туманом у повітрі; білопінні бризки злітали вгору, вище коня. Вряди-годи зривався сніговий вихор, зависав у повітрі й зненацька розсипався, мов купа піску. Вітер затято дув. Свистів, ніби вирівався із самої землі, з якихось щілин. Була непроглядна, страхітна темінь, під посвист вітру злітали вгору білясті клуби снігу. Через кожні кілька хвилин розлягалось завивання бурі, придушений її рев. Ніби стикались одна з одною невідомі сили, зчеплювалися, хапалися за барки звинні, гнучкі, летючі тіла. Могло здатися, що, зіткнувшись груди в груди, хтось із кимось б'ється страшними кулачиськами, що харчать здушені горлянки, виригуючи кров, що в темних печерах ночі щось зітхає й марно просить милосердя.

Вільно пущена верхова кобила мчала навперегони з вітром. Грива біля її холки раз по раз хльоскала по низько нахиленому обличчю Рафала. Це приносило йому тепер справжню насолоду. Сердитою лайкою він намагався підігнати кобилу й бурю, щоб обидві вони напружили сили. Липньте буйнокрило! Щодуху мчіть! Стрімкий галоп Баськи змінився прудким бігом. Вона дико форкала. Здавалося, хоче вивернути ніздрі, а її розкриті храпи дихають кров'ю і полум'ям.

Вже не відчувалося підкидань, коли пружинисті ноги її відштовхувались від мерзлої землі: вона пливла в сніговій хурделиці, мов у розбурханій воді.

Рафал, схилившись до її шиї, ще не міг прокинутися зі сну. Він усе ще відчував у своїх обіймвх гнучке тіло чарівної дівчини, тріпотливе, мов повіка. Припадав вустами до пружних перс і в любовному збудженні все ще стиха шепотів до неї. Не мучила його совість — вона згасла. Весь він змінився у ніч і в бурю.

Любовні розкóші пожбурили на шальку недавньої ніжності залізний свій меч. Розляглося в душі її звіряче ричання, націлене супроти високих молінь і таємничих тривог: vae victis! [1] Думи, що ще ніколи не заволодівали ним, спрямовувались тепер на перегони з вітром.

Кобила якийсь час бігла незнайомим простором. Рафал зовсім не правив нею. Зненацька посковзнулись кілька разів її задні копита. Вона поїхала на заді, намагаючись стати на ноги... Він підняв її, смикнув за узду, стримав і пустив вільним клусом. Був у якомусь незнайомому місці, на оболонях, порослих вербою й чагарями, що на вітрі пронизливо свистіли. Кобила брела через давні снігові замети, грузнучи в них по груди. Ноги її ковзали по льоду, що розпростерся вшир. Рафал подумав: він їде без мети, і лише тепер пригадав, що, покладаючись на конячину, весь час мчить за вітром, отже, віддаляється від домівки. Роззирнувся довкруг себе, чи ще не світає. Але морок був незглибимий. Тоді Рафал направив Баську проти вітру і поїхав уперед розміреним клусом. Вона охоче бігла через поля. Перескакувала через перешкоди, вряди-годи похропувала, іноді сахалася назад, відчуваючи перед собою круті яри, не раз провалювалась у рови і вирви, продиралась крізь зарості терну і глоду, які вночі шуміли, наче ліси.

Рафал, заглиблений у мрії, лише злегенька спрямовував її проти вітру. Спогади були для нього у сто тисяч разів важливіші, ніж повернення додому. Він бачив перед собою Геленку, але давнішу, таку, якою була вона на масниці і в костьолі. Сьогоднішню ж йому треба було відтворити в думках. Цим, власне, він і був зайнятий... Які в цю хвилину були її очі й вуста? Він розганяв темряву і на самому дні її знаходив таємницю... Здалеку прилітали спогади. Входила в серце веселість її — така щира, як блиск сонця, вирази обличчя під час танцю тоді, на масниці, коли вона напускала на себе байдужість або суворість і образу, але які закінчувались вибухом сміху.

[1] Лихо переможеним! *(Лат.)*

Зринали перед ним у нічній темряві темно-сапфірові незрівнянні очі, глибокі й горді, замріяні й повні вогню. Поціляли в нього бистрим порухом рівно окреслені брови...

Та ось він почув якийсь особливий гук. Спочатку гадав, що опинився на березі Вісли, але одразу зорієнтувався, що Вісла недвижна зверху, скута кригою. Баська посувалась вільною ступою, але обережно, прислухаючись і неспокійно похропуючи. Незабаром Рафал розрізнив у тому гуку тріск і скрипіння дерев. Під'їхав саме до великого лісу, але з такого боку, що взагалі не міг зрозуміти, де він зараз. Було тут затишно. Ліс захищав його від вітру, стояв, отже, між ним і його домівкою. Таких широко розлеглих хащ не було в цілій околиці.

Невидимі купи дерев волали до нього з темряви. Долинав звідти то жаский гуркіт, ніби скелі скочувалися згори, то шум води, що ллється в бездонну прірву з надхмарних висот. Чути було стогін цілих вирубок, тріск букових гілляк і свист гнучких березових пагонів, схилених до самої землі... Над усім, одначе, панував мертвий гул. То він голоснішав, то злегка затихав, але чувся весь час. З хвилину Рафал постояв перед стіною невидимого бору й неохоче роздумував над тим, що́ має робити, в який бік їхати. Якнайшвидше хотів рушити з місця і знову повернутись до своїх любовних видінь. Було йому байдуже. Аби тільки не світало...

Раптом Баська скочила вбік, ніби хтось ударив її. Рафал тільки чудом не злетів із сідла. Ще з хвильку вважалось йому, що мигоче вогник в дерславицькім дворі, і його охопила радість. Але не встиг і оком змигнути, як те сновидіння змінилося раптовим жахом, який, ніби спис, пропизав його наскрізь. Кобила, голосно захропівши, стала дибки, крутнулась на задніх ногах, вирвала в нього з рук повіддя й щодуху поскакала геть від лісу, в широкий простір, туди, куди віяв вітер. Сталось це так зненацька, що Рафал тільки відчув, як йому шугонула кров у голову. Він нахилився, руками сперся на луку сідла, простяг ноги і притиснув їх до боків кобили... В голому полі, серед снігової віхоли Баська мчала, пустившись диким чвалом. Верхівцеві рот заліпило снігом. Мокрі віхті метелиці хльоскали його по обличчю, довга кінська грива сікла по щоках. Вітер пронизував його до кісток. В цьому певтримному чвалі він весь час чув позаду себе клацання зубів, ніби гналися слідом за ним зголоднілі собаки.

— Вовки позаду...— прошепотів Рафал.

На голові в нього здибилось волосся, спиною пробігли мурашки. І тоді він тихим і різким голосом, схилившись головою до шиї кобили, сказав їй крізь стиснуті зуби:

— Басю, рятуй! Басю!..

Кобила ніби зрозуміла його слова. То вже не був ані клус, ані чвал. Вона летіла над землею в сніговій завірюсі навперегін із хижими вовками. З її ніздрів вирвався пронизливий свист. Витягнута шия покрилась гарячою піною. Вона була, наче випущений у ціль снаряд.

Рафал змахнув з очей сніг. Ворухнув головою, повернувся в сідлі й глянув назад. Побачив чотири жаринки, що миготіли десь удалині. Коли він так напружив зір, що майже побачив вовків, які от-от мали наздогнати його, вітер у нього з голови здер шапку. Рафал нахилив голову й раптом відчув, що його волосся охоплене полум'ям, і полум'я перекинулося на шию, на поперек. Летів з гривою вогню на собі. Він гатив тепер кобилу підборами в запалі боки, шмагав її кінцем поводів. Розпач стискав його голову, звільна обвивав його, мов довгі, холодні кільця змії. Раптом з його грудей вирвався крик і завмер на вустах, раптом вирвався дивацький, дурнуватий регіт. Кобила перестрибнула через кущі, плоти... Дерева миготіли обіч зі свистом, кущі метали в їздця, що мчав на коні, уривчастий, мов оплески, сміх, диявольське хихотіння. То тут, то там верхова кобилчина зненацька звертала проти вітру і з роздутими ніздрями робила дикі стрибки по низьких вибалках, а потім, стуливши ноги, вивертілася з них левиними стрибками. Часом вона стогнала, як людина, часом у неї вивертілося щось схоже на розпачливий крик. Були хвилини, коли клацання зубів стихало. В голих полях Баська відривалася від вовків на стаю, а то й на дві, але у вибалках погоня наздоганяла її. Коли до вух її долинуло клацання зубів, вона знову кинулась бігти з подвоєною силою, летіла, мов птах, ніби в бабках ніг її були орлині крила; черевом розгортала сніг на землі. Рафал втратив відчуття часу. Іноді йому здавалося, що він отак мчить уже цілу ніч. В голові в нього віддавався холодний, страшний біль, який щохвилини вибухав язиками вогню. Іноді темрява розступалася перед поглядом, і тоді зринало в одному блиску видиво хат, рідної домівки, ясного дня... За хвильку це знову була лише страхітна, темна відхлань. І він сам не знав, чи за ним женуться вовки, чи ні. Летів у повітрі...

Якоїсь миті він почув тріск. Його мозок і очі оповило райдужне сяйво. Не зогледівся, як перелетів через голову коняки, яка хряснула на землю, і сторчма вгруз у глибокий замет. За хвилину лежав горілиць, по шию занурившись у м'який сніг, безвладний і майже радий був, що так сталося. Та от, видихаючи клуби пари, неймовірно засапане, наче кінь, волохате страховисько навалилось на нього. Жахлива довга паща вгризалася в кожух на його грудях, прокусила іклами грубий суконний каптан і, мотаючи величезною головою вправо, вліво, шматувала його. Ікла вгрузли в тіло. Мов під обухом сокири, тріщали в нього груди, плечі, руки від ударів чорної голови. Відчайдушним рухом Рафал ухопився голими руками за настовбурчені кудли біля нашорошених вух. Здушив залізне, вогнедишне горло. Ставши на коліна в снігу, він почав тепер борюкатися, змагатися не на життя, а на смерть з лютим звіром. Опинявся то під ним, в обіймах його сталевих лап, в його пащі, то навалювався на нього. Пронизливо закричав, коли його руки опинилися в роззявленій пащі. Сліпучий блиск жахних очей вовка обдав його холодом смерті. Тоді він видер обидві руки із хижої пащі і стиснутим кулаком лупонув по вовчих сліпаках. Та правий кулак знову потрапив у роззявлену пащу і сягнув до самого горла. Блискавичним рухом розкрив кулак і всіма пальцями, сильніше, ніж яструб кігтями, вп'явся у це вогнисте горло, біля основи язика. І почав його витягати назовні. Вовк роззявив пащу й вигнувся — був схожий на натягнутий лук. Всіма чотирма лапами він уперся в груди Рафала. Пазурі його подерли в клапті кожушок і поздирали живе тіло хлопця від горла до живота. Тільки грубий шкіряний пояс захищав від оцих лап кишки. Вовча морда смертельно пручалася в ошалілих руках Рафала. Сліпаки скажено зиркали.

Раптом у приреченого на загибель юнака в голові промайнула думка, короткий звук, мов останній удар дзвону: ключ! Тихим, злодійським порухом лівої руки, зі спалахом надії на порятунок, що, мов теплий промінчик, заяскріла в його мозку, він прокрався між оскаженілими пазурами вовчих лап до кишені рейтузів і в одну мить витяг рятівне залізо. Вхопив його посередині. І згори, з усього розмаху, могутнім ударом, ще й хихочучи при цьому, увігнав його в ліве око звірові. Відразу побачив, що воно погасло. Тоді з подвійною силою увігнав його і в друге око,— аж по саму долоню вгрузла в очну яму крива за-

лізяка. Коли погасли перед ним страшні каганці, він став гатити вовка по черепу, поміж вух і по морді. Гострий кінець ключа застряв між кістками носа й черепа. Орудував Рафал тепер ключем доти, аж поки ключ наполовину не вгруз у вовчу голову. Він відчував, що розтрощив уже череп і чикрижить мозок. Тоді ударами зісподу почав штрикати в черево звірові. Гаряча кров полилась на Рафала, мов із цебра. Вовк усе ще був зверху, весь вигнувся, пазурі його шкрябали по тілу, але все слабіше й слабіше. Морда сіпалась дедалі повільніше. Не перестаючи завдавати удари, Рафал парешті безсило звалився на пораненого вовка. Правої руки, зігнутої смертельним корчем, поки що, однак, не висмикнув з пащі. Тримав її недвижно. А лівою все ще штрикав безтямно звіра, що поступово знерухомів. Рафал почув десь зовсім близько передсмертне іржання Баськи. Долинув до глибин його серця і аж до самих кісток останній стогін коняки — ніби волання про допомогу. Хлопець чув, як другий звір живцем роздирає її, як шматує її благородну шию, рве горло, хлепче її гарячу кров і закривавлепим писком вгризається в її пишні груди. І він не мав відваги, щоб устати. Він ридав, лежачи в гарячій купелі власної крові і в юсі, що витікала з вовка. Рештками свідомості й останніх сил він усе ще раз за разом штрикав залізякою звіра. Лапи почали безвладно сіпатись, аж поки й зовсім обвисли. Наблизився обличчям до розтрощеного писку і мовив:

— Знай наших, знай наших!.. Це — за Баську!

Висмикнув руку із пащі, ніби з вогненних челюстей. Ліг на гарячому трупі, щоб відпочити на ньому, немов на постелі.

Нескоро, діткнутий якоюсь безумною думкою, стиснув він залізо в руці й підвівся з землі. Відчував над собою смерть, і невимовний холодний дрож пропизав його тіло. Серце калатало глухо й перівно. Іноді й зовсім завмирало, ніби куля влучила в нього. Він пішов через замети, із свистом втягуючи в груди повітря. Брів, спотикаючись. Спинявся. Підхоплювався з колін і на непевних ногах біг, тікав, накивував п'ятами від жалібного іржання кобили. Почув шум вітру і припав до дерева. Обійняв руками стовбур, обхопив його, немов хлоп всевладні панські ноги.

Була це самотня придорожна горобина, наполовину завіяна пухким снігом. Рафал сховав ключ до кишені, виліз на дерево і всівся між двома розгалуженими гілляками.

Лише тепер відчув і помітив, що груди його нагі — були суцільною раною. Поки він лежав на вовкові, не відчував ні холоду, ні болю. А тепер прикрився руками, зіщулився, припав до дерева. Розум у нього був із коренем видертий з голови. Страждав від одної-єдиної думки, що рилала над чимось. Він хотів віддалити сповнені солодкістю поцілунків уста, вдячні, підставлені йому губи. Голову його поймала сонна лагідність запахущого шепоту, приємне звучання ласкавих слів, що ніяк не можуть відлетіти від вуха і не хочуть віддалитись від серця.

Він усе ще відчував на вустах пречудові кучері, овіяні ароматом. Душа його піддалась омані. Оповили його і стисли за горло думки про цю дівочу чарівність, яку він осягнув цієї ночі, і втішні відчуття, сильніші за саму смерть, вищі за саму погибель... Безвладна голова звисла й зіперлася на обледенілу кору гілляки. Оловом налиті повіки склеювала дрімота, повна різних видив. Ложе таємничого щастя, ложе безплотної насолоди розкрилося за крок від нього... Варто тільки простягнути руку, варто тільки гукнути... Але долоні рук уже не можуть дотягтися до нього. Долоні напухли й отверділи, перетворившись у товстелезні льодини. Пальці не згинаються. А в грудях бушує вогонь, язиками обпікає ребра. З грудей виростає горобина. Грубе дерево вросло в них усім своїм корінням, між кістки і жили, в глибоко пороздирані рани. Стовбур переходить угорі в гілки сталевого кольору, з вітряного боку облиплені м'яким напосом снігу. Високо вгорі свистить голе гілля. Високо, аж ген у небі... Шию до болю стискає ремінь. Його, безсилого, безвільного й осліплого, тягнуть страхітною стежиною й таємним коридором, який веде до померлих.

— О боже! О всемогутній боже!..— шепочуть губи, обм'яклі й біліші за сніг.

Почало сіріти, і видно лише замети, замети... Немов хліб у засіках, немов солом'яні стріхи хат із гребенями, мов купи полови на току, мов могили на занедбаних, старих кладовищах. Блакитний сніг зривається з землі, а неозорі пустки все димлять від віхоли й димлять.

Рафал стрепенувся.

Як же він бачить ті поля? Як же він бачить кущ терну, заметений снігом, кожна колючка якого кричить, кожен прутик вигинається й виє?

Нескоро, нескоро він це втямив!..

То ж розвиднюється.

Він підвів голову, що пломеніла голубим, зеленим, фіолетовим і пурпуровим вогнем, і став розглядатись довкола. Поля! Поля без кінця і краю. Несподіване ридання вирвалося з його вуст. Ринуло, мов жива кров з розтятої жили. Він побачив Баську. Вона лежала на боці, простягнувши ноги, з безвладно відкинутою головою. Вовк розгриз їй черево й заліз у нього з головою й передніми лапами. Чорний тулуб його, вимазаний кров'ю, щохвилі висовувався з порожнини черева, тягнучи назовні темно-багрову печінку. Не тямлячи себе від прагнення будь-що помститися, Рафал стрибнув на землю і, широко ступаючи, рушив у той бік. Від саден у нього запливли очі, з вуст зривались прокляття. Стиснуті геть закривавлені кулаки здіймалися проти вітру.

Та за хвилину він уже кинувся тікати в протилежному напрямку. Брів через ниви, падаючи долілиць у рухливі снігові кучугури, знову підводився. На кожному кроці рани на його грудях розкривалися, і знову з них сочилася кров. А тим часом світало. Чимраз далі сягав зір у чистому полі. Голубе мерехтливе світло пронизувало сніжну заметіль. Рафал прощався із цим світлом останнім тремтом серця. Тіло його, затремтівши, звалювалось додолу. Думки вивітрювалися з голови. Він бачив довкруг себе тисячі примар, які так, як і він сам, схоплювалися з землі й бігли по пухкому снігу. Іноді він напружував усі сили, щоб закричати, але виривався з його горла тільки хрипкий стогін. Кінець кінцем він втратив останній порух волі. Вже й не знав — іде він чи стоїть на місці. Стали з'являтися навколо нього жовті хрести з рівними раменами. Ясний божий день, що вставав на краю світу, почав гаснути... Це немов покрив, зроблений з темряви, меж якого не збагнути, не осягнути уявою, навис над полями, огорнув його чоло. Востаннє вже очі, повні сліз, застигли на видній ще смужечці світла. Безмірна огида, відраза, відворотне почуття принесли йому образ смердючого вовка. Щось чорне пробивалось по снігу, сунуло пекваппо... Ніщо в світі він не хотів уже боротися. О ні, ні!

Тим часом чорна примара все наближалася й наближалася, і Рафал із подивом побачив пару шкапин, таких мирних, що великі їхні голови й худі спини ледь видні були між заметами. За кіньми сунули порожні селянські сани, а на поперечній дошці передка сидів зіщулений хлоп у великій рогатій шапці й жовтім кожусі. Вітер підпімав

угору ковтунясті гриви й хвости нещасних волохатих конячок і засипáв їх снігом.

Рафал, стоячи на місці, гукав до візника, але той нічого не чув, бо шапка в нього була натягнута на вуха, а голова пов'язана шматтям. Вмираючий останнім напруженням сил побрів з простягнутими руками до нього, подибав слідом за саньми. Гукав тепер чимраз тихіше. Коні йшли ступою, торуючи собі шлях до проходів між плотами, за один з яких Баська зачепилась і загинула. Почувши ще здаля вовка, шкапи попідводили голови й застигли на місці, занепокоєні. Хлоп підвівся на санях і задивився вдаль. Отоді Рафал і придибав до нього і ру́хнув на нього збоку.

Побачивши напівголу почвару, від ніг до голови залиту кров'ю, чоловік, скрикнувши, кинув віжки, батіг і дременув у поле. А пробігши кілька десятків кроків, опам'ятався і обережно став придивлятись, а що ж воно сталося.

Коли після довгих вагань він повернувся до настрахапих коненят, то виявив, що Рафал, непритомний, лежить поперек саней.

ПРИМАРИ

Огонь жваво потріскував і палахкотів у печі, дим клубами валив з-під бовдура на хату, товстим і густим шаром висів під сволоком. Уперше розплющивши на мить очі, Рафал побачив перед собою рогату голову корови й сяючі спокійною ясністю її очі, звернені до вогню, товсті білі губи, що обважніло й ліниво брали корм... Вище, над коровою, побачив забите дошками вікно й утеплену загатою з назгрібаного в лісі сухого листя невеличку шибку, яку так покрив іней, що вона схожа була на крижинку. В кутку, аж ген за димом, хтось стогнав на лежанці, й голосно плакало немовля.

Та от усе заволокло димом, що великими клубами знижувався і знижувався, вже мало не сягаючи Рафалової голови, то знову ніби проковтував сам себе, робив круглі півоберти, відступав, гойдаючись, відпливав назад. Коли блиск вогню потрапив у його чорну прірву, щось прояснилося, і попливли в ньому світлисті примари.

Рафал чув, що коло печі люди розмовляють між собою, але душа його, як і оцей дим, розтанувши, вловлювала тільки завивання вітру. Халупка, зведена з кілків, обаполів, хмизу, зліплена з глини й землі, здригалася від

рвучких поривів вітру. Навальний шквал сік її й тріпав, підважував слабенькі підвалини, пробував зрушити з місця вугли, обвівав її з усіх боків, протяжно свистячи, вдаряв по ній семимильними крильми, запускав їй між балки свої залізні пазурі. Здавалося, ця курна халупа стоїть на белебні, де гуляють вітри, куди злітаються з усіх чотирьох сторін світу сніговії, завірюхи, заметілі й віхоли.

Чути було, як крокви над димом тріщать і пружинятся, стоячи супроти бурі, як гонта скрипить і заржавілі цвяхи пищать, виважувані зі своїх гнізд. Час від часу пориви вітровію, що свистіли, метучи снігом, відганяли дим в один куток хатини або наповнювали ним усе приміщення. За хвилину протяг витягував дим крізь щілини. Лихий дідько, дмучи у велику дудку, сипав у віконце ніби сухим піском.

Рафал слухав.

Голосний його віддих подвійно, потрійно пришвидшувався. Ошаліла кров, вирваючись із своїх витоків, стугоніла в серце. Думка, остання, самотня думка, оперена страхом, линула вдаль над нескінченними полями або, немов кам'яна брила, розтрощена на уламки, те й робила, що кружляла у просторі. Голова стала ніби каменем, що падає в прірву, схожу на тісний вогненний колодязь. Полохливе крило ілюзії щохвилинно скорочувалось... Ось нависли над Рафалом клуби диму, а з них дивляться незнайомі обличчя, звірячі морди, снують павуки, величезні, як корчі, з ногами, довшими за жердини...

Тоді він повертав безсилу голову, шепочучи щось беззвучно. Примусив себе глянути у віконце, бо ж Баська ірже... Далеко-далеко, в снігових кучугурах... А поки зір досяг шибки, підхопив його з собою вітроногий смерч, ніби сон під час бурі на вершечку щогли, сон претяжкий, бо не було часу, щоб набрати повні груди повітря. Він летів отак простором тьми і жаху, поруч зі смертю. Аж ось добрі, ласкаві й милосердні струмки поту — ніби хлюпнуло на нього водою — облили йому чоло, руки і ноги. Цей піт був наче ангелом-рятівником, що покропив спалене тіло ісопом, так само як щедрий дощ рятує від смерті вигорілу траву.

Серце втішилося й перепочило на коротку хвильку.

Тоді ж завмерли і всі відчуття. Тиша і спокій...

Він чув голос — хтось говорив:

— Один вояк із наших країв побував і в пеклі, і на небі... А було це так. Той вояк ішов з війська. Прослужив

він силу-силенну літ під німецьким королем. Перебрався бродом через Віслу і мав ще пройти через великі ліси, тобто через Голейовські. Ну, гаразд. Входить він у цей ліс і дивиться: стоїть старий жебрак і просить милостиню. Вояк падає йому в ноги: «Мій дідусю, я йду з війська, прослужив силу-силенну літ, а одержав від короля всього три дукати, але що вдієш? Віддам одного з них вам». А серед Голейовських лісів він здибав на дорозі другого старця, і той також став просити. Тоді він знову те ж саме відповів і віддав йому другий дукат... А коли виходив з лісу, знову побачив прошака. Цей прошак встає і мовить: «Скажи, що б ти, солдатику, хотів одержать від мене за ці три дукати? Чи царство небесне, чи скрипку і торбу?» — «А яка ж то, дідусю, скрипка, що навіть царство небесне може замінити собою?» — «То така скрипка й така торба, що як гукну: «Лізь у шаньку!», матимеш усе, що тільки забажаєш...» І вояк сказав, що він воліє мати скрипку й торбу. І старець дав йому те, що той просив. Отож іде собі вояк та йде і приходить до великого міста, до Кракова. Дістався на ринок і чує, люди подейкують, що в цьому місті король замок чудовий збудував, але в замку тому ніхто не може мешкати, бо як прийде туди ночувати, то йому зараз голову щось і відірве. Король оголосив: якби знайшовся такий сміливець, що вигнав би нечисту силу з замку, він віддав би йому за жінку доньку свою. Вояк сказав, що він за це візьметься. І пішов. Сів ото собі, обвів свяченою крейдою довкола себе, взяв скрипку в руки і, нічого не питаючи, знай грає. Гай-гай, о страшна годино! Опівночі двері розчинилися, і до цього жовніра приперлося аж дванадцять дияволів. Вояк нічого не питає, те й робить, що грає, а дияволи просять його, щоб він щось станцював. Вояк і каже: «Не маю бажання, та якщо дуже вже хочете, я піду в танець, але мені, собачі ваші голови, спершу торбу грошей принесіть». Люципер випровадив кількох нечистих, і ті припесли. А вояк і каже: «За таку маленьку калитку мені не з руки танцювати вам! Принесіть іще одну торбу». А коли побачив, що грошей у нього вже таки досить, він як гаркне: «Ану лізьте, кляті ваші душі, в шаньку!» І всі дияволи вмить повлазили! Вояк тоді зав'язав мішок мотузкою, лупонув по ньому кулаком, та так, що з них було тепер одне тільки місиво. Голови, щоправда, залишилися. І одну таку голову четверо чоловіків не могли потім з місця зрушити...

. Буря гатила у двері й вікна клубами снігу. Скоцюрблені лапи її шкребли по шибці, і чулося сердите завивання. Хворого вколисував сон. Будило його лише далеке-далеке, в шумі вітру, волання... Він побачив перед собою старця між двох румаків, які, мов тигри, ставали дибки. Страшний дідуган з обличчям, ніби вирізьбленим з пісковику, з довгими сивими патлами, зачесаними на тім'я на обидва боки, тримав коней за вуздечки і ступав залізною ходою. Рафал відчув у руці ремінне повіддя. Старець сів на коня і постав перед очима у всьому своєму велетенському зрості. Рафал відчув під підошвою стремено і з диким сміхом скочив у сідло. Груди його мало не лускали від шаленого віддиху, на губах завмирало слово. Він схилився над маною й прошепотів:

— Вези мене, вези...

Не міг вимовити імені. Забув, як його звати. Бачив тільки в глибині очей своїх чи то в похмурій безодні ночі бліде обличчя... Пригорнув до себе цей привид, поглинув його душею так, як вода поглинає труп потопельниці. Вони вдвох зі старим помчали, полетіли вперед — полями, полями, полями — з найпрудкішим вітром навперегони. Перетворилися в тверді брили пісковику, що летять на ошалілих конях. Руки в них стали грубими, розпухлими, немов у придорожніх фігур, очі ж не бачили нічого, навіть темряви...

Яка ж то добродійна сила здвигнула голову, важчу за гору? Чия то могуть зрушила скелі рук? І от сліпі очі вже бачать...

Люди сидять на низеньких колодках довкола печі. Хлопи — патлаті, в кожухах. Жінки у вовняному вбранні прядуть і скубуть пір'я. Червоний відблиск падає на їхні замислені обличчя, хмуро вслухаються вони в голос старого селянина, котрий щось розповідав. Згорблений дід саме веде:

— Отож і каже мені Франек Дильонг, що рушниця в нього не вистрілила. А тут вогонь щільний, кулі січуть раз повз раз. Я й мовлю йому крадькома: «Кулю вийми, кинь на землю й ногою затопчи в пісок». Але він злякався: «Побачить,— каже,— капрал, пустить мене живою вулицею».— «Ну,— відповідаю йому,— як хочеш!» Огонь не вщухає, а він знай набиває рушницю. Раптом гукнули: «Ruht!» [1]— це щоб ми перепочили. Мені фельдфе-

[1] Відпочинь! *(Нім.)*

бель дозволив вийти зі строю. Тільки-но я вийшов, а тут акурат француз — найбільший їхній начальник — рушив у наступ проти нас! Пролунала команда відкрити вогонь. Дильонг націлився й пальнув. І вдрузки розірвало йому рушницю. Забив він і самого себе, і товариша, що стояв коло нього. Я вертаюсь на місце, де зоставив свою рушницю, бачу — Дильонга вже немає: інший вже стоїть вояк. Забитих відтягли в тил. Наша шеренга відступила, а на її місце інші прийшли. Дивлюся — мого Дильонга, хоча від нього і холодний труп уже зостався, поклали на землю і ну духопелити ліщиновими киями по спині, по животі, по голові — на острах іншим...

Голова Рафала знову зсунулася на в'язку соломи, покриту домотканою плахтою. Гіркі сльози котилися з його очей на окривавлений труп Дильонга, гарячі сльози, що струміли хтозна-чого.

Голоси співрозмовників весь час віддалялися, і чути їх було, мов крізь грубу стіну. Один із них мовив:

— Колись, як ще був король, хлопа хоч на війну не гнали. Пан із паном вирушали у світ битися...

— А ти, хлопче, здихав на латці поля, мов та корова чи кінь...

— Так само й тепер, як за часів короля...

Дим бурими клубами валив на хату й висів над головами. Щохвилини опускався він аж на долівку.

ВЕСНА

Сандомирська земля купалася в травневім світанку. Вікно в наріжній кімнатці Рафала було відчинене, і весняні запахи, пташиний щебіт, далекий гавкіт псів долинали до нього. Він ледве щось чув і ледве щось бачив. Раз у раз здригався від невтримного, нервового ридання. Груди його розривав фізичний біль, тисло на них, наче лежав на грудях важкий камінь.

Після довгої хвороби, яка його цілий березень, квітень і частину травня тримала на порозі смерті, Рафалек геть схуд і аж почорнів. Але як тільки почав вичапувати, з'явилася друга хвороба — душевні муки. За день до цього він довідався від сестер, що з його вини Гелену вивезено до Кракова чи до Варшави, у Париж чи в Берлін. Впала на неї якась підозра чи просто стали здогадуватись про щось. Ясно, що втратив її назавжди. Він знав про це аж

надто добре, завдяки таємним передчуттям, завдяки відчуттям у напівсні, у напівдрімоті, відчуттям, точнішим від підрахунків. Він був зараз бридкий, мов труп. Ніс у нього загострився і випнувся вперед. Запалі очі пломеніли, ніби мали вщент згоріти. Вночі він не спав, а якщо й засипав удень, бачив видива, яскравість, пластику, відчутність яких важко виразити словами. Було то друге життя, більш реальне, достовірніше, ніж те, що його бачив він наяву. Там народжувались справжні істини, тривоги, надії, рішення, що становили собою духовне життя. Дійсність же була тільки безплідним, сухим, убогим простором, де оселилась туга. Там він і її також бачив. Відчував її присутність у тремтінні тіла... В блакитному диму чув її голос, сміх-веселість, наближення кроків, а прокидався — виявляв ту страшну істину, що цього всього взагалі немає і ніколи не буде, що то був лише сон.

Зараз, у цей ясний ранок, від самого світання, з п'яти годин, він ходив по своїй кімнаті туди й назад, наштовхуючись то на одну, то на другу стіну. На підлозі чорніли тут і там краплини зронених сліз. Були вони такі болючі, лились із самого серця так, що він їх оминав, боявся на них ногою наступити, немов на щось таке, в чому таїться своєрідне життя. Коли дивився на неживі предмети, очі його різало, ніби наштрикувався ними на ніж, а думки переходили в заздрість. Він заздрив скибам землі, камінню, смужкам поля, далеким межам і ровам, долі, що їм випала. Лежати, відпочивати без болю, нічого не чути... Але спокій навіки, здається, відлетів від нього. Наперекір волі, наперекір усім зусиллям заздрість переходила в нерозумну запеклість, у дику пристрасть роз'ятрювати власні рани, в безустанну жадобу думати про свою недолю.

Усе допомагало йому в цьому із знущальною послужливістю. Батько вигнав його з дому, дозволивши побути тут лише доти, поки видужає. Особливо, коли розійшлася по дворах плітка-здогад щодо причин нічної мандрівки Рафала, яка спричинилася до загибелі кобили, старий чашник розлютився не на жарт. Цілий дім тремтів, стривоженій цією історією. Всі пригадали, як круто повівся чашник зі старшим сином. Пригадали той судний день, коли старший син, тоді ще молодий офіцерик, щойно випущений із кадетського корпусу, під час суперечки з батьком стосовно щойно привезених із столиці новин, ухопився за руків'я шпаги, як тільки той пригрозив, що відшмагає його кнутом, і звелів гукнути пахолків... Мати й дочки

ходили тепер навшпиньках, намагаючись усе зробити, виявити всю турботливість, щоб Рафал якнайшвидше видужував. Рани після вовчих укусів позатягувались, а страшна хвороба, що виникла внаслідок цього, коли його, напівмертвого, знайшли в селянській мазанці, в далекому селі, нарешті минулася.

Але саме тепер і почалося пекло. Старий весь тремтів. Із скривлених його губів зривалися жахливі слова, він міг чим попало пожбурити у кожного, хто насмілювався б пройти повз нього. Всім було коротко, але ясно сказано, особливо матері, що тільки-но «виродок» стане вставати з постелі, він повинен іти на всі чотири сторони і більше не показуватись на очі, аж до подальшого веління. І от він уже встав і цього ж дня має після снідання від'їхати з дому. Мати відсилала його тайкома до старшого брата, який жив далеко, на лісовій околиці, десь поблизу Малогоща. Бідна мати знала, що й той син тяжко хворий; отож прагнула, посилаючи до нього молодшого, рятувати якось обох. Зрештою, хотілось їй одержати від старшого якусь вісточку... Сама ж вона навіть і думати, навіть і мріяти не могла про те, щоб поїхати туди. Тож, певно, мусила вдавати, що й досі не пробачила йому в душі. Вдалося їй, щоправда, через підстаросту, панського шептуна й фаворита, лише одного домогтися: щоб відвезти Рафала, було виділено найгірших коней і найгіршу бричку.

Чаншик здогадувався, куди помандрує вигнаний з дому син. Можливо, навіть у таємниці перед самим собою прагнув також одержати звістку і про того, первістка, любимого колись сина, якого не бачив стільки років, і який хтозна-де... можливо, й помирав. Вість глуха, байдужна, яка дійшла через десяті вуста, тільки-но досягла вуха, мов пес, що кусає спідтишка, отруйним зубом своїм розвередила вічну рану в його серці. Старий скупердяга з раннього ранку по цілих днях блукав межами, долами, по луках, по нивах, а коли ставав на порозі дому і коли зчинялася довкруг паніка, кидав завжди, голосно кричучи, запитання, яке нагаяло страх на домашніх, звернене невідомо до кого:

— Цей нічний злодюга, цей зальотник іще тут?

І цього дня Рафал чув його крик, але не звертав на нього уваги. Його внутрішні муки були у сто, в тисячу разів сильніші від батькових погроз.

Жаль йому було матері. Але жаль цей був інший, далекий і ніби якийсь приблудний... Він слухав її просьби,

тихі закляття, пошепки мовлені благання, сказані крізь море сліз слова у довгі, безсонні ночі. Відповідав силувано, з болем у серці, наперед придуманою брехнею. Щось обіцяв, у чомусь присягався глибоким, найурочистішим шепотом. Займався різними справами, брав, зв'язував, складав докупи передачі, що їх потайки зношували для Пйотра — брата, якого майже не знав. Занотовував якісь ліки, завчав напам'ять вітання, благословення, слова-талісмани, що містили в собі всю — від початку й до кінця — материну любов. І водночас стримував під повіками криваві сльози, приглушував у собі ридання, що розривало груди йому, або силою волі дивацьки скривлював уста у нібито веселій, молодецькій усмішці.

Під час саме оцих розмов з матір'ю й сестрами, коли змушений був займатися своєю подорожжю, він страждав найбільше. Думки, що від них він звільнився хвилину тому, мстили, нещасні почуття тисячею лютих рук шарпали його за волосся. Іноді, однак, наставали для нього й пречудові хвилини. Він поринав у найвищий любовний екстаз: падав долілиць перед втраченим щастям. Находило на нього щось надземне й надлюдське — самозабуття. Тоді, в ці благословенні миті, хоча й котилися сльози по його щоках, серце в нього зовсім не боліло. Він із вдячністю бачив запалі йому в душу блакитні очі, що дивились на нього крізь темряву.

Поринулому в невеселі мрії Рафалові сказали, що коні чекають у дворі і що вже час їхати. Він витер очі і, не озираючись, вийшов з кімнати. Мати, стиха схлипуючи в сінях, дала знак, що батько Рафала перед його від'їздом не хоче й бачити.

Заглиблений у свій вічний сон молодий вигнанець ледве врозумів, про що йдеться. З матір'ю і сестрами попрощався все ж таки ніби й сердечно і, широко ступаючи, рушив у двір. Випровадив його з двору підстароста.

Пара старих худющих шкап, дряхла світло-булана кобила і гнідий сліпий кінь, ліниво несучи свої кістки, на яких одна тільки шкура обвисала, витягли в поле розсохлу бричку. Довкола Рафала, уздовж і вшир пласких височин і округлих, невисоких пагорків, скільки око сягало, тяглися зелені ниви. Миготіли гарячі випари. Сухий і теплий вітер колихав м'які вруна ясного жита, темної, па всю широчінь ланів, пшениці, ледь видні на сірій ріллі сходи ячменю. Духом величезного простору віяло з цих врожайних полів, відкритих до неба, пещених сонцем. Розлогі

яри чи улоговини, що збігали в долину Вісли, були покриті вже зеленою щіткою трави. Рівчаки й лугові джерельця стали світлими стьожками жовтцю, а сухіші горбки всіяні були миршавими, блакитними чи білими, квіточками. Поперечні балки, що збігають до кожного яру, сяяли на сонці яскраво-жовтими пасмугами й ребрами оголеної глини. Де-не-де в стіну цих чарівних розщелин вп'явся корінням своїм колючий терен або кущ дикої, з покрученим гіллям яблуньки. Цього дня обидва дерева вбралися в білий і рожевий цвіт, ніби на себе наділи вони святкові ризи. Низькі западини між полями заповнились живим блиском галуззя. Там, по невисоких схилах, стояли білі берези. Розпарені весняним теплом, вони купали у повівах вітру чуби віт своїх, покритих молодим листям. Озимі хліба збігали до них дивними вигинами загонів, мовби розмаїті, високі голоси одного хору. Хати, що гніздилися в заломах балок або тулились до крутих глинпних обривів, відсвічували на тлі зелених садків білими стінами. Вже сторожка модрина, що стояла тут і там, вбрала рамена свої в чарівну зелень, немов заплелась ажурним павутинням. Вже криві й грубасті стовбури верб над мочарами, пустивши свіже пагіння, стояли в ньому, ніби яскраво запалені свічки. Тільки вільхи все ще мертво і смутно темніли серед ясної просторіні, а чорні купи рокитника кидали тінь на зелений моріг. Здавалося, що навіть убогі ліплянки заквітли з настанням весни. Покрівлі їхні, вишті різнобарвними куликами, прогнилі на гребенях, золотились у променях сонця, мов старий оксамит. Тин із верболозу, тягнучись від обійстя до обійстя, самодин лише зберігав сіру барву зими. Він мертво кривуляв або спирався на верби... А повсюду, довкола нього, весела зелень покривала сіру вбогість землі. На пагонах від легких доторків вітерця розпускалося листя. Навіть на небі квітли зовсім нові, незнані, весняні й задьористі темні хмарки...

Одним із вузеньких, плутаних сандомирських путівців сунула бричка, тягнучи слідом за собою хмару сірої куряви. З'їжджала на дно глибоких, холодних яруг, вибиралася на плоскогір'я... В одному місці Рафал озирнувся назад і окинув поглядом видний здаля дім і довколишню місцевість. Задивився в цей родинний куточок і в нахлинулих на нього безладних думках відчув надокучливий жаль. Цей жаль, мов прибулець із чужого, незнаного краю, згнітив душу йому і зник. А після його зникнення почалось

нове життя жагучих почуттів. Рафал відчував, що нічого не може вдіяти: окрім туги, нічого більше не має, а проте, побачивши синіючі вдалині, на обрії, алеї в Дерславицях, радісно зітхнув. Дорога його не вела туди, фурман мав уже звернути наліво, коли панич сказав:

— Вінцентію... То ми... того... заїдемо в Дерславиці?

— Де там! Дорога веде на Базув, на Голейовські ліси.

— Слухайте, а чому б не заїхати? Поганяйте на Дерславиці.

— А навіщо? Такий світ! Якщо довідається вельможний пан...

— Не довідається!

— Еге, він та не довідається!.. Мені всиплять батогів.

— Вінцентію! Одержите від мене щось попоїсти, а на додачу — чарку горілки. Довідатись ніхто не довідається... Тож їдьмо туди!

— Ради бога, для чого нам, паничу, повертати на Дерславиці? Такий гак! Тут же дорога як стріла... А крім того, підстароста сказав, що і як маю робити...

— Слухай мене!

— Ну, вже лежати мені під ганком...

Але більше не наполягав, звернув і поїхав у бік Дерславиць.

Це була та сама дорога. На роздоріжжі стояло розп'яття Христа. Гострі запахи молодих сходів тепер овівали його, терпкі придорожні квітки, жовті й сиві, вінком росли біля його підніжжя. Рафал звернув на розп'яття очі, повні сліз. Ціле життя, минуле й майбутнє, все, що було й могло бути, здалося йому негідним одного подиху тієї години. На саму думку, що ця дорога, мільйони разів бачена в мріях, яку він долав у снах і видіннях, вже до мети не доведе, що вона є лише однією з багатьох доріг людських страждань, він відчував, що у нього в серці тепер уже не любов, а тільки прагнення померти. Він ніколи більше не зможе побачити заворожливого погляду: чарівність свою вона тепер дарує комусь іншому — ото й усе. Разом з тим він розмірковував тихо, потай, прихованою, доскіпливою думкою, що, маючи в собі смертельно хвору, напівмертву душу, він тепер ще не помре, хіба що через безліч років. Отож перейшов через усі щаблі туги, аж поки досяг останнього. Були це тяжкі душевні муки. Бо ж носив у собі свого і її ворога — диявола-спокусника, споконвічного зрадника і облудника: ревнощі.

Занепалий на силах дух втратив всяке бажання до чогось прагнути.

Останнім сенсом усіх зусиль було слово: сталося!

Даремно він, мов божевільний, що ладен битися навкулачки із самим собою, оточував себе капавами, ровами та бастіонами здорового глузду. Все розсипа́лося в порох і перетворювалось у ніщо.

Зашуміли над його головою дерславицькі алеї. Тихо шелестіли велетенські правічні липи, надвіслянські тополі з напівусохлими стовбурами, ледь-ледь біля самого вершечка вкриті молодим листям. Цілий сад повнився щебетом птаства, що будувало гнізда. Голоси іволг, сорок, зябликів, жовтобрюшок линули з мокрих гущавин. Дорога, спускаючись униз, привела їх незабаром до кузні. Рафал звелів зупинитися тут і порадив фурманові перевірити кінські підкови. Здивований Віцек зліз із козел і почав зі злістю піднімати ноги костистим, світлої масті, шкапам. Виявилося, що напіввідірване залізо ледве трималося на копитах. Рафал наказав поприбивати підкови новими вухналями.

Коли коваль узявся до роботи, він зіскочив з брички. Обважніло наблизився до штахет садової огорожі і став біля перелазу, спертого на два стовпці. Побачив сад, дім, високі над ним липи... Природна альтанка під балдахіном старого бузку світилась зеленню дерну, що покривав земляну лаву. Вибуялі зарості жасмину й шипшини закривали її й утворювали живопліт. Дивлячись на це місце, Рафал стиснув собе за горло, щоб голосно не розридатись. Стоячи отак довго, кусав себе зі злості, шмагав кожним позирком. На рабатках, перед вікнами дому, яснілі квіти вічно яскравих барв. Вимріяне вікно було відчинене, і обидві його половинки злегка погойдував напоєний весняними пахощами вітер. Білі стіни будинку урочисто й таємничо мовчали в розквітлих кронах вишень та яблунь. Стовбури черешень стояли далеким рядом, вони починали гілкуватися майже біля самої землі; стояли кучеряві, із звислими вітами. Стара кора на них потріскалась, мов зотліла одежа, що розлазиться то тут, то там. Ще мокра, брунатна від вологи доріжка бігла попід білим пагінням беріз у відлеглі затишні місця, до клумб із дикими й високими деревами, у сутінь. Довге й ніжне листя вишень і грубше слив блищало, ніби медом змащене. Гострий запах квіток, спів незліченних птахів — вільшанок, чорних

дроздів та іволг — над оцим темним, широким дахом, усе це переслідувало й шпигало серце Рафала.

Зачарований своїми узами з цим місцем, він не зміг зрушити. Вдихав ще запах цього саду й назавжди вбирав його в себе очима... Оглядав пізнані дороги щастя й насолоди, покриті сутінню, що огорнула святі його шати... Тільки ж самого щастя вже не було. Йому привиділося, що він бачить себе поруч із Геленою,— ідуть вони до премилої альтанки. Його голова торкається скронею її голови, а довкола чути весняний шелест і гомін. Осипається квітковий пух, біло-рожевий сніг розквітлих вишень і яблунь. З ран, завданих живим деревам, коли обрізали їхні гілки, скапує ароматний сік...

Він відчував у серці щастя того дня і неземною силою уяви переносив його геть усе, велетенське, як світ, у цю хвилину і в це місце. І раптом один-єдиний повів вітерця ущент розвіяв усе це. Воно опало на землю, немов черешневий цвіт. Дім був порожній, німий. Віконні рами сонно гойдалися, а сіра, покороблена через дощі віконниця скреготала у такт їхньому мелодійному танцю, скреготала стиха старечим, уїдливим і хитрим хихотінням заржавілих завіс. Нема, нема, нема...— награвав цей старечий простуджений голос. Жахливий вирок пролунав у голові, немов удари дзвону, що звістують смерть. Зарубцьована весняними бальзамами рана тріснула знову. Виступала з-під омани почуттів, з-під м'якого багатобарв'я квітів, з-під глибокого шару пороху та запахущого диму груба дійсність, реальний, шорсткий побут і вся його безглузда вбогість. Сунуло з тінистих глибин мудре розчарування, що бере до уваги як втрати, так і вигоди. Зі стиснутими губами, з очима, повними вогню, він молив, щоб повторилося чудо і щоб хоч на одну мить знову зринула перед ним дорога постать, бодай би навіть це й привиділося йому... Та даремно...

Треба було вертатися й сідати в бричку.

Коваль уже поприбивав підкови, і Вінцентій покахикуванням нагадував, що вже час вирушати в дорогу. Рафал заплющив очі й байдуже простяг ремісникові належні йому цванцигери. При цьому він скоса зиркнув на кузню, на вигризений біля входу жолобок... Не оглянувся, коли бричка рушила з місця, торохтячи по засохлих вибоїнах, і не повернув голови, коли вона проїздила повз довгий сад. Це місце він зберігав у собі, турботливо замкнув його у своїй душі на сім замків.

Бічна дорога, на яку звернули вони з гостинця, повела їх у ліси. Їхали вони неквапно впоперек полів, оточених бором, пізніше знову кращим шляхом, що довів їх аж до Сташова. Після кількагодинного перепочинку, якого конче потребували шкапенята, вони рушили далі. Смеркання застало їх на межі якихось широчезних лук, посеред яких, мов ті озера, простягаючись удаль, блищали ставки. Ніде, куди око сягало, не видно було ані села, ані навіть хати. Тут і там здіймались купи дерев над луками, які вже вкрилися квітками. Над річкою чорніли смуги вільх, високих берестів, листяних, або, як казав Рафалів фурман, живих дерев. Піщаниста, то знову багниста дорога йшла попід лісом. Коні ступали повільно, спотикаючись, так що це викликало в фурмана дедалі більше занепокоєння, аж нарешті зовсім стали. Не допомогли ні батіг, ні пужално, ані штрикання, ані лагідне погладжування і посмикування за віжки. Позвішували старі голови обидва живі трупи і, повтуплювавши в землю очі, поринули в цілковитий спокій, байдужі до всього, не виключаючи мук і не виключаючи смерті.

Рафал був вражений виглядом цих коней. Він зліз із брички, оглянув позвішувані голови і вирішив, що треба в цьому місці заночувати. Конюх витяг торбу з убогим оброком, випряг шкапи і, влаштувавши їм жолоб у передку воза, сам жадібно став наминати окраєць разового хліба зі шматком позеленілого від старості сиру. Рафал не був голодний. Тіло його, сказати б, перестало існувати. Душа, розпалена, розтерзана, спалила його на вугіль. Він почав ходити по луці, поблизу брички, взад — уперед, згнічуючи в собі любовний шал і замикаючи його в серці, яке шарпалось і сліпо калатало.

Вдалині над луками догасала вечірня заграва. Зникаючи, вона ще певен час ясніла на незнаних водах, на пагінні лоз, яке з великої відстані здавалося променями світла, на листі верхівок сріблястої тополі, осокорів та в'язів. Коли вже вона так пригасла, що тільки цеглистий відблиск зостався по ній, Рафал звелів кучерові назбирати сухого ломаччя й розкласти багаття. Враз звився вгору стовп сизого диму, і малі ненаситні язички вогню почали пожирати сухі шпильки ялівцю.

В малому крузі вогнища Рафал, стоячи віддалік, спостерігав бездумно, самими очима, звислу над ящиком брички голову припряжного коня, висхлий череп з рухомими западинами вище очних орбіт. Суворий і холодний

череп був немов вияв страждання, немов його правдивий силует і образ. Мимоволі Рафал знову прикипав поглядом до згаслих кінських очей, до їхніх вичерпаних сил, до очей віджилих, але таких безмежно мудрих, таких вражаюче-промовистих, що в їхньому виразі містився цілий світ, альфа і омега буття. У виразі цих сумовитих зіниць, які мимохіть дивились на полум'я вогнища, що їх сліпило і неприємно блискало, можна було вловити слова, і Рафал гострим відчуттям болю відчув їхнє зітхання у темряві:

«О вічний сну, вічний сну!

На пограниччі тихого лісу й луків, від вологості луків, від великого багатства трав, що пахнуть удень і вночі, вічний сну...

О благословенний спочинку для втомлених кісток!

У святій тиші ночі, в росі, що опадає з небес, у полудень при сяйві сонця, що палить, аж поки не згниє все трухле, під заливними дощами, які, без перепочинку працюючи, обмиють те, що зостанеться...

О пухи трав м'яких, які принесе весняний вітер! Квітки, що мають із нас народитися... Благословенні пасінинки, якими прах наш запліднять птахи і метелики...

У стебла, у тканини бадилин перейде наша кров і наше тіло.

О запахуща родино наша, браття і сестри! Польові дзвіночки, маки, волошки сині, братки лугові... О наші вуста і очі померлі... У вас буде ридання грудей наших, у вас буде биття сердець, у вас буде любовне полум'я жил наших...»

Рафал відійшов. Нагрітий спекою пісок ще не остиг. Ноги з приємністю вгрузали в нього, а торф'яниста у глибині земля глухо стогнала. Вдалині квакали жаби. Хор їх творив заколисливу, сонну мелодію. Іноді в її глибині чулося протяжне, глухе й чуже побрязкування. Тоді мимоволі зринав в очах віддалений краєвид. Підводилася в боліт велетенська голова, поросла татарником, лататтям і ряскою, обплетена водоростями, повертала до зірок, сяючих у небі, прозорі, ясні очі. Привиджувалося, ніби лінивим рухом підносить вона вгору перетинчасту лапу й несе до вуст пискавку, вирізану з наймолодшого вербового пагона, який вирік за минулу ніч. Липкі жаб'ячі пальці перебігають по її дірочках, і лине в зарошену даль акомпанемент для жаб'ячого хору. Лине, заблукується й гине між високими деревами...

Поблизу чорнів хвойник. Нерухомий, неживий, безголосий, поставав він перед очима, тягнучись із луків і вбираючи в себе найгустішу темряву. З далини, з зарічних пагорків, давно огорнутих нічним мороком, часом долинало жваве побріхування собак. Інколи все покривала тиша. Ледь-ледь порушувало її сухе потріскування палаючих шпильок, дзижчання невидимого комара. Часом кінь голосніше хрумне або чмихне ніздрями, щоб одвіяти січку і впевненіше дотягтися губою до кількох зерен вівса. Від далеких сріблястих тополь, з лона вод, з-поміж кущів вербняка, лоз та аїру долинув шелестючий повів, вологий вітер, напоєний живлющими пахощами, і, пройшовши по сухому, ще не зазеленілому бору, збудив шум лісу, шум чорний, густий від пастою живиці, паркий, важкий і апатичний. Але за хвилину він уже тікав геть із сухих пісків, і знову невловимим припливом поверталась на давнє місце тиша.

Рафал вптяг другий мішок з оброком, кинув його вздовж брички і ліг навзнак. Дивився на небо розплющеними очима. Все ще відчував у собі остовпіння і слабосилля від пережитої хвороби. Із зір сіявся в темінь ночі розсипчастий блиск, срібний пил світла. Білі смуги пари, хмаринки туману, не скупчені ще частки хмар тихо і сонно пропливали між зірками. Молочні тільця їх блідо ясніли в блиску й мерехтінні зірок, щоб, трохи далі пропливши у відхлань, розвіятись у недосяжну для ока форму, стати небом.

Ніч була парка. Зрідка миготіли бистрі й беззвучні, сухі блискавиці, які в народі називають провісницями погоди. Зоставалися після них в очі тільки чарівні, голубуваті видива фіолетових лісів, поснулих сіл серед садків і зелених полів. Зір і думка скеровувались у непроглядну ніч, марно шукаючи бачені хвилину тому обриси.

Конюх заснув як колода поблизу догасаючого вогню.

Коли Рафал лежав отак нерухомо, радий, що нічого не чує, що навіть не знає, де він і що з ним коїться, в сусідньому вільшанику почувся звук... Один, а потім другий, третій... Юнак підхопився і сів. Вслухався в солов'їний щебіт, цілував його з веселим усміхом, щиро, з усіх сил притискав до серця. Поступово ці металічні звуки, первісні тони, такі легкі, ніби їх хтось видобував доторком павиного пера із струн цитри, почали западати в нього, пролітати крізь нього, як пролітає гострий кремінь крізь водну глибінь. Тоді він почув слова... Слова не матеріаль-

ні, імена-ласки, пестощі, доторки, сповнені шаноби, поцілунки, віддавані душі душею у поклонах низьких, аж до землі, і серед запахущого кадильного диму. Нові слова, про які нічого не відомо, чим вони є,— любов'ю чи ненавистю, милосердям чи погордою і осудом. Він почув цілу історію свого кохання в цих пречудових посвистах, що влинають, немов діамантові стріли в ясну лазур, аж до самого зеніту, в переливах звуку, який з болем повертається на давнє місце, немов невільник у ярмо, із зігнутою спиною, посіченою бичем ката, у високих самотніх витьохкуваннях, повних сили і гордості, у вільних звуках, ошалілих від захвату, найпотужніших на землі, незбагненних. Іноді здавалося йому, що це в ньому самому для самого себе співає той незвичайний злотострун і що то він вирвав з нього здерев'янілими пальцями оті крики душі, протяглі, довгі, які падають долу, немов забиті птахи на якійсь межі страждань. Він почув ім'я коханої, почув, яке в неї волосся і який колір її очей. Поклав втомлену голову її на груди, що стрясались від плачу, притиснувся вустами до її щік, до повік, мокрих і солоних від сліз, які вона цілу ніч проливала.

Першому соловейкові, який почав цю тоніку, здаля відповідав другий, а тому — третій... До цього тризвуччя приєднався четвертий голос, творячи з першими невимовно прекрасний акорд. Цей соловейко співав далеко, у надводній гущавині.

Були це ніби чати, нічні війська почуттів, пісенна сторожа, що намагалась захистити по ночах самотню любов, яка б заблукала, проходячи цими краями.

Тільки-но почало сіріти, Рафал розбудив Вінцентія, і вони поїхали далі. Коні, що відпочили й попаслися вночі, йшли жвавіше. Справа і зліва видніли села і фільварки, вицент спалені два-три роки тому. Подекуди лежали широкі, чорні латки вигорілої землі, крізь яку ще не змогла пробитись трава. Височіли купи обгорілих балок і зотлілих на вугілля бантин. На кожному кроці виднілися зяючі пащі вікон у поміщицьких домах, повиламувані двері, віконниці, що криво висіли на останньому гаку, навислі над зруйнованими стінами стелі, напіврозвалені, засипані сухим попелом каміни і печі. Тут і там зводились на попелищах хижки, стодолки, обори. Тут і там височів новий будинок між обвуглених лип, які, немов чорні смолоскипи, впадали у вічі серед зелених полів. Більшість сіл стояла все ще пусткою, люди мешкали в куренях.

Ополудні Рафал минув Хенціни. Старий, зруйнований замок, чорні, потріскані вежі, мур-мертвяк здіймався перед ним у повітрі, немов розтрощений череп. Вони в'їхали в гористу, порослу лісом місцевість і попрямували до місця призначення. Рафал ніколи ще тут не був. Показався перед ним край зовсім інший — тихий, занепалий, смутний. Простір непридатних для сільськогосподарського обробітку узгір'їв із червонястим ґрунтом, порослим соснами або ялівцем, сухий пісок на узвишшях, трясовини коло річок. З тракту вони звернули на бічну дорогу і вузьким лісовим путівцем їхали аж до вечора. Коріння ялин вужами звивалося на дорозі, а коли від неї відступали дерева, відкривалась перед очима жовта смуга суцільного піску з двома коліями, які вели далеко-далеко в ліс. Навкіл стояли стрункі ялини, мов стріли з оперенням для стрімкого лету. Зелений блискучий веснянний мох покривав їхню рудаво-синю кору. Сонце проникало в глиб лісу, і проміння його переливалось не тільки крізь гущавину віт, але й просвічувало нові, цьогорічні його паростки. Молоді зелено-жовті шпильки були прозорі, мов краплі води. Тінь від дерев була на молодій траві дивовижно-чарівна, ляклива, покірна і ніжна. Здавалося, що вона неохоче зносить погляд людини, що існує лише для себе, що відступає й ховається, коли на неї дивляться. Рафал стежив за нею з-під опущених повік.

Шептав до неї по-дружньому:

— О тіне моя, тіне...

Рожеві веснянні шишки, здавалося, танули й розпливалися в теплі сонця. Витікала з них запахуща живиця, і запах її сливав на землю. Буйна трава ще не порозросталась по лісах. Торішні шпильки й сухі листки вкривали ґрунт цвинтарною барвою, але вже тут і там мокра дорога в глибокій сутіні блищала справжнім смарагдом зелені. Місцями ґрунт був твердіший. Там, у гущавині ялин, диміли молоді берізки, немов хмаринки весняні. В глибині лісу дерева рідшали, і видно було самотні лісові галяви, де на значному обширі блищали недвижні плеса мілкої стоячої води. Цілі верстви опалих шпильок лежали на дні її, рудіючи, мов буряшник. Довкруг таких місць, залитих водою, буяли кущі брусниць, молоді, світло-зелені ялинки брьохалися в ній, мов гусята, а жовтець з усіх боків пломінким вогнем обрамлював ці плеса. На підмоклому і звільглому піску вражали своєю барвистістю голубі квітки матері божої і купки незабудок.

Коні йшли ступою. Колеса брички перескакували з кореня на корінь або загрузали в глибокому піску. Тоді бричка ледь-ледь посувалася вперед з монотонним скрипом. Сухий пісок пересипався по шпицях, мов у клепсидрі. Для Рафала дуже любими друзями були ці лісові хащі. Він разом зі своєю душею почував себе тут захованим від чужого ока, невидним і ніби приголубленим. Туга його, немов невільниця на мотузі, втомлена довгим посіпням на собі ярма, йшла у призначений край, скорботно дивлячись на місця, повз які довелося простувати. Після оброблених сандомирських полів, де використовувалась кожна скиба аж до самої межі, ці занехаяні ліси, що росли без втручання людини, як і багато віків тому, такі ж, як і на зорі світу, були близькі його душі, хворій від кохання. Йому кортіло зіскочити з брички, впасти отут на землю й полежати на самоті кілька довгих днів і ночей; торкатись руками тільки дерев, а вустами — квітів. Слухати, як вітер сонно шумує в сосновому вітті...

Він був на межі, на самому порозі розуміння предивної мови оцих лісових озерець і дерев, задивлених у них довгі роки, чув виразний звук, шепіт, зітхання... Добре знав, наче був сам собі професор, що якщо зараз голосу цього не зрозуміє, не візьме його в свою душу, то вже ніколи, ніколи в світі не озветься до нього ця мова... Він їхав усе далі й далі, дивуючись самому собі, почуттям, які поволі в ньому змінювались, живим, творчим голосам цього світу.

Сонце вже хилилось до обрію, як виїхали вони з лісів. Ніби відкрилась перед ними велетенська галявина з викорчуваними деревами. Розділяли її піщані косогори, порослі карликовою сосною, ділянки ялівцю й оброблювані поля. В долині, на краю цього обшару, під протилежним лісом, блищали в призахідному сонці велетенський якийсь став і річка, яка довгою блискучою стрічкою звивалася у низинах, порослих вільхою. Місце, де зараз їхала бричка, було в підніжжі косогора, і всю розлеглу долину видно було звідси як на долоні. Далеко, над отим ставом, білів серед купи дерев поміщицький дім.

— Це — Вигнанка, паничу,— сказав Вінцентій, обертаючись на козлах.— Там мешкає молодий пан.

— Це і є Вигнанка,— повторив Рафал.

Лише тепер пригадав, що незабаром має привітати брата. Майже не знав його, бо ж брат, порвавши з батьком, ніколи в Тарнінах не бував. Відомо тільки було, що він, тяжко поранений, мало не помер і що пізніше

оселився у Вигнанці. Такі відомості, бозна від кого, ніби з глухої землі, видобула мати. Знав про це й батько, але ніколи жодним словом про свого сина Пйотра він у Тарнінах не прохопився уголос. Рафалові тепер свінула думка, що й брат може його недружелюбно прийняти... Що тоді йому робити? На це запитання він не давав сам собі відповіді, але воно глибоко залягло в серце. Тоді залишається... Краків, Варшава, Берлін...

Сонце зайшло за далекі ліси, і погас останній його промінь. Потомлені коні тяглися так важко, що фурман кожної хвилини висловлював побоювання, чи не пристануть вони знову. Як на злість, дорога була страшенно погана. Глибочезна баюра стояла між двома довжелезними призмами каміння, вибраного з ріллі. Каміння затіпене було кущами терну, який уже відцвітав. На піщанистих грунтах видно було вбогі посіви жита й вівса. Коли стало смеркати, у тому далекому домі, в його трьох вікнах, заблищало світло. Дивне почуття охопило Рафала. Він дивився у вікна, видовжені відображення яких ясніли в блискотливій воді ставу, і не міг відірвати очей від них. Була це перша, нестерпна для нього хвилина.

Вже впочі дотяглись вони до ставу. Дорога, розмита весняними зливами, спускалась за греблю й тяглася між гаїв вільшини; доводилося долати вбрід струмки води, що збігали зі шлюзів та з лотоків водяного млина. Конячини самі знаходили дорогу в темряві. Цілий цей простір просякнутий був водою і напоєний її цівками, привабливим, чарівним хлюпотінням. Морок сповнений був вечірніх випарів. Обриси дерев, кущів, заростей і хащ вирізнялися й зникали в темряві. Вище, над ставом, сріблився білястий, рідкий туман. Рафалове серце неспокійно калатало. Він роззирався у ще не зовсім згуслій темряві і серцем знайомився з таємницею цього закутка. Він весь час бачив перед собою на пагорбі крізь гущавину дерев отих трос освітлених вікон. Минувши чорну, суцільну масу млина, бричка звернула вгору й зупинилась коло зачинених воріт.

Довкола не було ані живої душі. Вінцентій почав гукати, але ніхто не прийшов, тож він сам відчинив ворота. Подвір'я, здіймаючись все вище й вище, привело нарешті до будинку. Бричка без торохтіння, майже безшумно, в'їхала в сутінь велетенських дерев, що здіймались перед ганком. Рафал несміло зіскочив з брички і ввійшов до сіней. Коли стукав у темряві, шукаючи входу, двері перед ним

прочинилися, і чоловік високого зросту запитав, незвично заїкаючись:

— Хто ц-це?

Рафал не знав, що йому казати, бо ж перед ним не був брат. Нарешті запитав:

— Пан капітан Ольбромський вдома?

— В-в-вдома. Хто ц-це?

— Брат.

Чоловік відступив убік, і Рафал зайшов до покою. Переступивши поріг, побачив і брата — той вийшов із сусідньої кімнати. Капітан Ольбромський був високий, худорлявий і трохи нахилений уперед. Мав дуже гарне, чисто виголене обличчя. Довге волосся, зачесане назад, спадало йому аж на комір білого сурдута. Коли він упізнав Рафала, усмішка глибокої радості, майже захвату й щастя, засяяла на його обличчі. І в серці Рафала щось здригнулося, коли він побачив цю постать, яку з дитинства ледь-ледь, ніби крізь сон, пам'ятав.

Капітан притиснув його до грудей і без слів, довго цілував у вуста. Коли нарешті посадовив його до столу, що довго, заслоняючи очі від блиску свічки, дивився мовчки на нього.

— Ти сам приїхав? — нарешті запитав він здушеним голосом.

— Сам.

— А мама й батько живі?

— Живі, брате.

— І здорові?

— Здорові.

— А сестрички — Зофка й Аннуся?

— Здорові...

— Здорові... Мама сюди, до мене, не приїде по тебе?

— Ні.

— Не приїде... Але ти зостанешся надовго, адже так? Не заперечуй! Правда ж, зостанешся?

— Зостануся.

Капітан поклав руку на руку Рафала і міцно стиснув її. По хвилі повернув голову до слуги, який стояв біля дверей, і сказав:

— Міхцику, займись панічевими кіньми й подбай про вечерю.

— Р-р-радий с-с-служити...— пробурмотів той, клацнувши при цьому зубами, ніби хотів укусити щось, повішене в повітрі, крутнувся на каблуках і вийшов.

Коли вони лишилися самі, капітан Пйотр дивився йому вслід якийсь час, а потім звернувся до Рафала з запитанням:

— Батько, була... не велів сказати мені щось... Тобто...

— Анічогісінько! — квапливо відповів Рафал і весь почервонів, піби його вціймали на крадіжці. Відчував у собі нечуване якесь збудження, якого не зазнавав ніколи в житті. Уперше він стояв перед чимось таким, що було ніби ним самим і заразом — чужим, високим і достойним.

Пйотр повторив, мов луна:

— Анічогісінько!

В його голосі було стільки кривавого страждання, що Рафал знести його не міг. Відчував: він повинен пом'якшити свое повідомлення.

— Коли я виїздив,— почав він пояснювальним тоном,— то навіть не бачив його: батько був саме... в полі.

— Був у полі...— посміхнувся старший брат.

— Таж певно, саме вийшов...

— І не попрощався з тобою?

— Ні, бо навіть... мушу сказати...

— Кажи сміло. Я тебе суворо не судитиму...— усміхнувся Пйотр.— Ти чимось, видно, насолив батькові?

Рафал засміявся цинічним, неприємним сміхом, показавши всі зуби.

— А й справді...

— Кажи сміло!

— Батечко сказав, щоб я їхав геть і щоб духу мого не було дома! Тільки й того, що дав сліпого коня й кобилу Марголю, аби вивезли вони мене, мов той труп, на могилки.

— Овва! А за що ж це?

— Бо я заїздив верхову кобилу.

— Заїздив кобилу... Тільки за це?

— Атож... Кажу, брате, тобі так, як є.

— Що, така цінна кобила?

— Баська — від Попелятки.

— Не бачив я її... Давно вже не був дома. Та не бери цього близько до серця, Рафцю. І я виїхав, тобто пішов, не попрощавшись, мало не затравлений псами. Давно це було... Гадав, батько через тебе надсилає...

Капітан устав і почав ходити по кімнаті з кутка в куток. Рафал спостерігав за ним і з надзвичайною цікавістю вбирав у себе очима його фігуру, манеру говорити, кожен рух, жест, кожну невдоволену міну на обличчі. Не міг

побороти в собі подиву, який охопив його, коли побачив брата... Ніяк не міг погодитися, що його таємничий брат, який зник з рідного дому і пустився в широкий світ, який став символом замовчуваних справ, страховиськом, втіленням великих і страшних діянь, живе в такому вбогому й старому будинку. «То це він? Пйотр?» — розмірковував Рафал, крадькома поглядаючи на нього. Але водночас, коли зникла ця груба заслона, зникла й перегородка, що розділяла братів. Ненаситна цікавість і щось іще — нове, близьке, любе, веліло йому забути про все на світі. Очі в нього світилися, мов два живі вогні.

Пйотр став перед ним. І заговорив:

— Бачиш, братику... Ти ще дуже молодий і не повинен був би знати всього, про що я розповім тобі. Але... хто знає, що може статися завтра. Я хотів відверто тобі сказати, чому так давно не був у вас, щоб ти не думав погано про мої почуття до родини.

— Ні, де вже там!

— Так склалася моя доля... Віддав мене батько в кадетську школу. Я не був удома дуже довго, бо на літо звичайно забирав мене до себе один друг по школі. Я приїхав до Тарнін уперше, коли вже був єфрейтором. Голова моя була переповнена думками... Не знаю, чи ти зрозумієш мене...

Екс-студент прибирав якнайвідповіднішого виразу обличчя, хоч і не був певен у собі.

— Вже в школі, вважай, почалося хвилювання умів. Ми багато читали... «Роздуми над життям Яна Замойського», «Життя Ходкевича» — то було ніби світло смолоскипів у темну ніч. Я дам тобі ці книжки... На тяжке становище селян, на суспільні справи дивились ми лютим оком. Кожен вірив у шпагу й нею присягався. Вірили, що обов'язки щодо Речі Посполитої лежать на наших плечах і що тільки ми можемо зрушити цю справу з місця. Коли я повернувся додому й почав розмовляти з батьком, охопив мене відчай. Батько став на боці і в шерензі тих, кого я смертельно ненавидів. Він велів мені так чинити і навіть так думати, як він і вони. Наполягав на тому, щоб я замкнувся сам у собі. В одній розмові він образив мене, в другій пригрозив...

— Знаю, знаю...— простогнав Рафал.

— Ти чув про це вдома? — запитав Пйотр, схиляючись над ним.

— Чув.

— Мама тобі казала?

— Мама, Аннуся...

Пйотр дихав прискорено й важко... Щоки його палали. Він квапливо ходив по кімнаті і коли-не-коли кидав тихі, як видихи, фрази:

— Він образив мою офіцерську честь. Та то ще нічого! Але ж душу мою потоптав ногами... У страшному гніві, в дикому обуренні... коли він гукнув слуг... я крикнув, що я офіцер, що я не дамся... і вихопив із піхов... Боже мій!..

І він сів, бо вже майже не міг перевести дух. І ось так сидів, швидко й натужно втягуючи в груди повітря. Додав іще:

— І вночі я пішов із дому. Минуло вже стільки літ! Коли з Брацлавщини ми під командуванням Гроховського днями й ночами йшли до Полапця... я здаля бачив нашу рідну сторону... А потім... хоч би слово!

— Батько нічого про тебе, брате, не знав, і ми також...

— А що вам було знати? Зі мною трапилось те ж саме, що і з кожним. На Щекоцінському полі... пруссаки скололи мене багнетами... Я стік кров'ю... Лежав серед трупів. Оцей солдат, якого ти щойно бачив, прийшов уночі і знайшов мене напівживого. На руках виніс... Лежав я по домах у Краківськім воєводстві, а коли, нарешті, підвівся, то, по суті... не було вже для чого...

Він стріпнув пальцями й квапливо промовив:

— Ох, не можу... говорити!

За хвилину, однак, почав знову:

— Я прийшов сюди з цим солдатом — він звідси родом. Узяв в оренду оце сільце і отут сиджу. Землі тут мало, тож корчуємо ялівець. Туга мене загризла... А з дому... хоч би слово!

Рафал, охоплений особливими почуттями, заговорив про домівку, став розповідати про все, що врізалося й зосталося в пам'яті. Пйотр знову став перед ним і палаючими очима розпалював у ньому красномовність. Вони розуміли один одного з уривчастих слів, з початків фраз, з вигуків, що ними наслідували голоси людей і звірів. Пйотр запитав, мов хлопчик, про дерева перед домом і в саду, особливо — про старий берест, той, що ріс у низинці, про коней і собак, про умеблювання, про поля, дороги, про наймитів і селян. Очі його й вуста тепер сміялися так само, як і очі Рафала. Вони стали тепер зовсім схожими один на одного, були — немов одна людина у двох особах. Іноді, під час розповідей про щось домашнє, уривали

мову тихим вигуком, чимось схожим на початок сміху, тоді ніби на крилах перелітали до чогось іншого. Пйотр запитував про старих тіток, про розтелеп-нахлібниць, що проживають досі в них, і про кожного й кожну довідувався з якогось паслідуваного жесту, з одного характерного прижмурювання ока або з одного лише звуку голосу. Іноді посеред веселого сміху обличчя обох ніби скривлювались і ціпеніли, коли зринав якийсь болісний, без слів, відомий їм обом спогад, якась добре знана прикрість, вічно жива й велика, незважаючи ні на що.

Міхцик накрив стіл невеличкою скатеркою й розставив тарілки, але вони того майже не помітили. Вечерю, більш ніж убогу, з'їли вони швидко, байдужно. Міхцик постелив Рафалові на софі, оббитій зеленою шкірою, і, стоячи біля дверей, час від часу щось бурмотів.

— Іди спати, старий...— сказав йому Пйотр, не перериваючи розмови.

Солдат, знову заїкаючись, промовив своє: «Р-р-радий с-с-служити!» — і пішов.

Свічки догоріли в бляшаних свічниках. Пйотр знайшов і запалив нові. Розпитував він, крім усього іншого, головно про батька. Задавав тисячі запитань про його здоров'я, хотів знати до подробиць, який вигляд у нього.

Рафал, розповідаючи, випустив з поля зору межу, якої досі ще не переступав. Уперше в житті він був такий щирий. Сам не знав, коли спало йому на думку розповісти Пйотрові правду про нічну пригоду, про поєдинок з вовком, зізнатися братові про своє кохання до Гелени. Та от несподіване почуття, ніби це був наказ її, звеліло йому замовкнути.

Пйотр слухав усе це з широко розкритими очима. По десять разів просив повторювати подробиці. Від однієї справи розмова перескакувала на зовсім іншу. Вони й не помітили, як блиск свічок зблід, а речі в кімнаті було видно значно виразніше. У відчинені вікна віяло підбадьорливим холодом. Віти і їхні паростки з ледь розпущеними листочками, снзі од передранкової роси, мапячіли без руху в віконних проймах, охоплені нездоланним сном. Коли-не-коли, однак, якийсь гнучкий молодий пагін починав раптом тремтіти, ніби від пронизливого холоду, і тоді краплистий дощ осипався з нього — краплі лопотіли вдвічі страхітливіше, ніж буває уві сні... Коли-не-коли вологий вітерець, прилинувши з-над води, зависав між галузок

іспанського жасмину, ховався в мокрому листі, щоб у гущавині його, на слизькому, щойно народженому листку заснути на хвилину, відпочити в солодкому передранковому сні. З млистої далечини долинав лагідний, м'який голос водяної курочки.

Розвиднялось.

У рамах вікон розливалась м'яка блакить, а в ній темними смугами почали вимальовуватись далекі пагорки й пасма лісів на рівнинах. Високо, в безхмарному небі, мов лілія, світилася останнім блиском ранкова зоря — Аврора. І вже ранній світ, іржавим блиском напливаючи з-за обрію, поймав пруг землі. Пйотр сказав:

— Ти навіть і не бачив, Рафусю, як тут у мене. Тож іди поглянь. Уже світає.

Вони поставали обидва біля відчиненого навстіж вікна.

Внизу, за огорожею саду, видно було крізь віття заснулий став. З біло-голубих вод його, дивнобарвна, ніби посиніла у вогні сталь, диміла мла. Споріднена з землею й небом, вона залишала воду заради неба, відділялась від неї з жалем, наче душа, що залишає своє власне тіло. Але, перше ніж піти геть, вона стояла нерухомо над нею, немов застигла у молитві. Здавалося тоді тим, хто дивився на неї, що така хвилина повинна тривати вічно, що вона — вічність, що само́ такою і є нескінченність. Але світло дня, що здаля надходило, покрошило ісопом сутіні, і на його всевладний знак самотня вода зосталася долі, а мла покинула її лоно. Згортала свої дивні, довгі шати, що тяглися по землі, розправляла прозорі крила і, мліючи, звиваючись од жалю, зникала у блакиті. Там, куди ще не сягало світло дня, в глибині вільшаника, сестри її блакитні й далі бачили сни, що їх ще вчора, в глуху ніч, почали снити. Дерева серед них були інші: світло-голубе на них було листя, а стовбури, здавалося, виростали з білосніжної хмари. Далекі піщані наноси на пласкому березі, що тяглися вздовж води, були рожеві, мов щічки щойно пробудженого дитяти. За ставом, на рівному узвишші, нерухомим щитом лежала смарагдова рілля, що виблискувала посівом зеленого жита і вже почала перетворюватись у ниву, яка жила своїм власним життям.

Пйотр обійняв Рафала лівою рукою. І Рафал також несміло обійняв брата. Вони замовкли. Нерухомо чекали, поки розсвіло, вдивляючись у чудові води, в невимовну барву небес, що повільно починала палати, в живе її від-

ображення в нерухомих водних глибинах. Було так тихо, що вони взаємно відчували, як у кожному з них пульсує життя...

САМОТНІЙ

Минула весна.

Рафал провів її у Вигнанці. Брат Пйотр дав йому повну свободу. Вигнанка лежала за борами, віддалік від широких доріг, у цілковитій глушині. Орного поля там було небагато, отож капітан, узявши в оренду сільце, почав обробляти та обсівати пустирі. Тут же, за ставом на узвишші, простяглося велике безплідне пасовисько. Цю землю, поросту ялівцем, вересом, берізками, що пахла материнкою, видно, багато віків тому обробляли, бо знати на ній сліди борозен і загонів.

Коли Рафал уперше проходив по цій землі, він здибав кульгавого єврея, котрий кайлом, трохи схожим на нього самого, викорчовував із землі ялівець. Рафал завів зі старим розмову і взнав від нього багато подробиць. У єврея було ім'я Уріаш («але то тільки на папері»), а «насправді» звати його Урись. Він за фахом швець, але виконував також і інші роботи. Як кайло на Урися, так і Урись усією своєю постаттю схожий був на дерево,— на вербу, на стовбур верби з кривим корінням. Вузлуваті руки його покриті були плямами, мов застигла живиця. Борода й пейси так вицвіли від сонця й негоди, що нагадували швидше мох, який росте на деревах, аніж людське волосся. Убоге вбрання цілком було схоже на кору дерев.

Тепер, коли пан капітан узявся освоювати пустирі, найняв і його до роботи. Раніше, років зо два тому, пан капітан іноді приходив на цілину і власноручно вирівав ялівець. Але пан капітан і тоді не мав достатньої сили, а в ялівцю коріння довге, як людська біда. Ні. Він не мав сили. Може, колись і була в нього сила, певно ж таки була, але зараз зовсім безсилий він. Хіба ж буде сила після такого довгого слабування? Тепер уже він жодного разу не приходить на поле. Коли пан капітан пекапною ходою навідувався сюди, то любив сісти на камені й дивитись, як Урись працює. Він не для того приходив, щоб наглядати за його роботою... Це не той чоловік, що за другим міг би наглядати. Тож пан капітан сідав на камені, підпирав голову руками й дивився. Дивився і мовчав. Але таке мовчання варте й наймудрішої мови, коли людина отак

дивиться на людину. Урись вибачається перед паничем, але чому б такому християнинові та не родитися рабином? Багато є серед правовірних розумних рабинів, але й наймудрішнй рабин, навіть сам магет, не буде таким мудрим, як пан капітан. Він геть усе знає завдяки своєму розумові. Кожне слово його можна продати за готівку, як найкращий товар.

Кілька разів він заговорював, але не про корчування ялівцю, не про заробіток, не про їжу й питво, не про тутешнє, а про тамтешнє життя... Урись не пам'ятає, не може повторити, що той сказав про ці речі і про самого Адонаї, але з тієї хвилини, як надіває смертельну сорочку і починає проказувати молитву, твердо знає, що мовив чисту правду. Він не говорив, як завжди говорить,— хай панич пробачить на слові,— гой до іудея, не говорив навіть, як іудей до іудея. Раз прийшов він, довго мовчав, а під кінець запитав в Урися про потойбічне життя, про вічність... Що це має означати, коли людина помирає? Чи Урись вірить у Ягве? Хай скаже йому... Урись страшенно злякався, Урись весь тремтів, але сказав йому правду. А потім він промовив велике слово до найбіднішого у Вигнанці єврейчика, і Урись лише тепер по-справжньому побачив розум його. Озиме жито, що простилається оце перед очима, капітан сам посіяв; а яре — посіяв Міхцик. Де ж це бачено, щоб такий шляхтич сіяв або корчував дерева? Він підперезався рядюгою і сам сіяв. Урисеві дуже приємно, що він корчував дерева на оцій ділянці, а пан капітан засіяв її...

Гарний овес ріс на колишній ділянці, мов дика трава. Серед світлого переліска густо здіймались угору чорні, високі купи дерев з широкими, легкими вітами-крилами, що мінилися у промінях сонця.

Рафал не був такий ласкавий до Урися, як його брат Пйотр. Зі сміхом зоставив його і тільки іноді, з глибини березового гаю, який серед піль, що їх колись обробляли, залишився рости, не раз дивився, як той тяжко працює.

У цьому гаю, на розлогих луках, у незайманих і недоступних лозняках над ставом він проводив дні або вечори, поринувши в лінивні мрії. Траплялося, що не раз по півдня пролежував горілиць у діброві, дивлячись у небо, на хмари, що сунули серед лазурі. Траплялося, що він, зіщулившись на острівку серед лоз і татарника, ніби чатуючи на качок, просиджував довгі години. Лише звичайний голод вирвав його з замрії і гнав додому. Часто, по-

глипутий своїми думками, такими довгими і плутаними, що майже нічого вони не означали, він не чув диких гукань Міхцика, який запрошував його на солдатський обід. Іноді приходив він у зовсім невластивий час, упевнений, що прийшов вчасно.

Єдиною дійсністю було для нього лише те, що кипіло в його серці.

Тому таку радість приносила йому кожна хвилина самотності. Вигляд ставу, закрутів річки, червневих лук, гаїв і диких занедбаних земель подобались йому невимовно. Їхнє життя, покинуте людьми, зачаровувало своїм власним смутком, тамтешнім, багато віків тому вкоріненим і таким знайомим для душі! Траплялися в ці дні хвилини майже болісних здивувань, які, однак, були і справжньою радістю,— ці місця мали в собі щось від нього самого, якусь частку глибин його душі, якимсь чудом стали видимою картиною невловимого секрету любовної ночі.

Були там чорні вільхи над водою... Ні, не вільхи. Були чорні, з кривавими стовбурами передчуття над блакитною й рухомою, мінливою і тихою водою, вигляд їх роздирав душу йому страхітливою тугою. Були молоді, далекі берізки... Коли Рафал звертав сумні очі на їхні верхівки, що сріблились на сонці, на розсипчасто шелестливі листочки, на білопінні стани, прикриті сором'язливо прозорими шатами, він у глибині самого себе відчував щось на зразок таємничої обітниці, висловленої чужим голосом, голосом, повним любовної ласки. Він нікому не зміг би пояснити, чому, дивлячись на чорні рокити, що похмурою стіною стояли над рухливим пуртом річки, сам на себе нарікав, ідучи супроти будь-яких приписів розуму.

Коли отак не раз лежав він на сухих пагорках, що оточували низькі прибережні луки, огорнутий безмежною тишею, коли в ньому пробуджувались і росли мрії про щастя, мужнє серце і зроджувалась світла думка, з-під високих хмар долинав шурхіт крил пролітаючого бекаса, мов глузливий сміх, повен поганих прикмет. Образ Гелени зник з його уяви, навіть спогад про неї вивітрився. Зосталася в душі лише невиразна порожнеча — поза колом уявлень,— в яку лилися потоки сліз...

Капітан Пйотр проводив ці дні також у повній самотині. Вранці Міхцик виносив йому широке крісло під липи, що росли на подвір'ї, звідки видно було всю околицю, і ставив на розісланий килим. Капітан просиджував у ньому цілісінький день, сонними очима дивлячись у про-

стір. Бліде обличчя його, обрамлене буйним волоссям, непорушно спочивало на долоні. Однак його голова найчастіше зіперта була безвладно на спинку крісла, і очі були звернені до неба. У кронах віковічних лип гули рої бджіл. Збудливо пахнув ніжний, золотавий липовий цвіт. Із квіткових клумб, де витяглися вряд тендітні бальзаміни, гвоздики та купки братків, струмував аромат резеди.

Вдалині за ставом видніли луки, покриті травою, яку тільки-но починали косити. Від млина, нерухомого о цій порі року, долинав безперервний шум води, що стікала із заставок, цей шум у цілковитій тиші ніби розповідав про щось одвічне. Господарство вів Міхцик. Під його наглядом виходили люди на панщину, він пильнував за роботою фільварочних наймитів і наймичок, доглядав за кіньми й худобою, стодолами й засіками, коморою і кухнею. Сам також готував обіди.

Сільце, що складалося з одинадцяти халуп, на червоному кам'янистому узгірку бовваніло своїми прогнилими покрівлями і струхлявілими стінами.

Якогось дня в кінці червня, одразу ж після обіду, Рафал сидів у затінку лип коло свого брата; мав за хвилину вирушити в мандрівку. Рушниця стояла поруч, наготовлена торба лежала під рукою. Чекав тільки, щоб бодай трохи спала полуденна спека. Раптом пси, що перед цим дрімали, попідводили голови й загавкали. За будівлями, на дорозі, почулось торохтіння коліс, і незабаром у хмарах куряви зупинився коло воріт якийсь повіз. За хвилину в подвір'я в'їхала пара куцих каштанових коней у блискучих шорах з гербами, запряжена у відкритий, пишно оплакований екіпаж. І відразу ж скочив на землю стрункий молодий пан. Він кинув у руки лакеєві полотняний кітель і з вишуканим поклоном наблизився до братів, що сиділи під деревом.

— Князь Гінтулт,— шепнув Рафалові капітан.

Рафал з німим захопленням дивився на незнайомця. Забув відповісти на уклін і навіть не ворухнув язиком. Не міг відірвати очей від його костюма з темного сукна та лискучого взуття. Князь Гінтулт підійшов, усміхаючись, до капітана й сердечно потис йому руку. Пйотр встав, але прибулий одразу ж посадовив його, а сам примостився на краєчку поданого йому стільця. Коли він зняв капелюха, Рафал із подивом побачив його пречудове світле волосся, яке локонами спадало гостеві на плечі, і вдихав запах парфум, якими був напахчений вродливий пан.

— Милостивий капітане! Я прибуваю вдруге, щоб довідатись про твоє здоров'я, хоча й мав би гніватись за недружелюбність, яку не перестаєш розпалювати в собі, і, що ще гірше, виявляти стосовно мене. Адже ти так і не зробив мені візиту в Грудно...— сказав князь.

— Справді-бо, я не побував у Грудно. Але це тому, що не міг: я дуже ослаб...— пояснював капітан.

— Невже так погано себе почуваєш?

— Так, почуваю себе погано. Повний занепад сил.

— Ах, це негаразд! А які симптоми твоєї хвороби? Бо ж із вигляду...

Найвиразніший симптом — це прилив крові до грудей і до горла, від чого бувають часті крововиливи. Фельдшер з Влощової кілька разів мені пускав кров, але це нічого не дало. Відчуваю після кожного кровопускання що більший занепад сил.

— А чого ти не викличеш мого лікаря із Кельц? Я ж просив тебе про це.

— Чи ж лікар може вернути сили?.. Quand la poire est mûre, elle tombe...[1] Ну, а у вас, князю, що нового чувати?

— Нічого особливого. Нудьгую... Полюю, іноді трохи розважаюсь, але переважно нудьгую... Я часто згадую про тебе, давній мій товаришу.

— Дякую.

— Усе минуло! Мов нічний сон, промайнуло і розвіялось. І сліду немає. Ти пам'ятаєш наші кадетські часи? Уроки фехтування в Мартена Дешамп? А Шілле, що примушував вчити французьку мову? А добряк Крейс зі своєю німецькою? А старий танцмейстер Давіньї?

— Давіньї...— повторив капітан, мов луна.

Усміх, смутний, мов сльоза, зблиснув в його очах і затримався на губах.

— Чудова молодість наша... Послухай! Чи не погодився б ти взяти в мене в оренду ще й інше село? Здам, якщо згодишся, на загальних, але вигідних для тебе умовах, десь у веселішому місці. Ближче до Грудна і світу! Я хотів би, Пйотрусю, частіше бувати з тобою. Тут, у цих лісах і пісках, пусто, якось хмуро й непривітно.

— Можливо, але, князю, якщо твоя воля, я не хотів би звідси кудись рушати. А що чинш я сплачую скарбникові з Грудна accuratissime[2], тож,— додав він з усмішкою,—

[1] Коли груша дозріє, вона падає *(франц.)*.

[2] Дуже акуратно *(лат.)*.

у тебе нема підстав примусово виселяти мене. Зрештою, я старанно викорчовую ялівець, очищаю став від мулу, розводжу рибу в ньому, осушую луки. І рови...

— Точнісінько, як той Цінціннат.

Проста, нічим не прикрита іронія промайнула на обличчі вельможного пана, коли він це говорив.

— Цінціннат,— мовив Пйотр сухо і жорстко,— не оселився б тут...

Князь витер чоло напахченою хустинкою. Ховаючи її до кишені, він нахилився і значущо сказав:

— Я глибоко переконаний: причиною твоєї хвороби є не пульсація крові,— ти... надто багато думаєш, і в цьому ані фельдшер, ані найкращий лікар тобі не допоможе.

Пйотр звів на нього втомлені очі і заперечливо промовив:

— Ні. Вже серце втомилося. І вичерпались думки.

— Якщо так, то чого ж ти сидиш у глушині? Чого відмовляєшся спостерігати життя і втішатися ним, поки ще молодий? Ти для мене як книжка: дивлюсь і все читаю з виразу твого обличчя. Ти перейнятий думками потаємними, як тоді, на уроках Ленського, Губе, Штейнера та й пізніше по ночах в пам'яті, думками, через які не давав мені спати. Я пам'ятаю страшні твої розмови...

— Я не знав, що вони були такі страшні...— сказав Пйотр і уїдливо засміявся довгим і гострим сміхом.

Очі князя затуманила погорда і зневага. Він заговорив повільно й гречно:

— Тепер би твої балачки не закарбувалися б так болісно в моєму серці.

— Бо ж більше й предмету розмови для тебе не існує. Про що тут говорити? Найкраще, що кожен з нас може зробити, це — мовчати. Ось вона, sore [1] таких, як ми...

— Ну, принаймні хоч посміятися дозволь. Це не шкодить людській натурі... Чого б то, у лиха, таке шкодило? Il n'y a si misérable qui ne puisse se consoler dans ses malheurs...[2] Коли кидаю погляд назад, ти знаєш, про що я найбільше жалкую? Це про те, що довгий час я сміявся так мало, що довгий час залишався надто розважливою людиною!

— Добре говорить прислів'я убогого люду нашого: «Пану як папу,— все вільно».

---

[1] Доля *(лат.)*.

[2] Немає такої нещасної людини, яка б не могла втішитися в своїй біді... *(Франц.)*

— Таж певно... Я пам'ятаю, коли пас із корпусу, бо ж бракувало кавалерів для танцю, запрошували в королівський палац, ти мене завжди відмовляв від цього і сам... нізащо не хотів туди йти, хоч ми обидва й чудово танцювали. Скажи, чому ми тоді не веселились? Чому ми не знайомились тоді? З двором, вищим світом, з чарівними жінками?

Розмова урвалася. Князь намагався освіжити себе, злегка помахуючи капелюхом. Очі його з пастирливою увагою дивилися в лице Пйотрові, який сидів потупившись, із такою чемною байдужістю, ніби хвилину тому розмовляв про спеку або про гудіння бджіл. Після довгого мовчання князь кинув твердо і сухо:

— Мій удар не відбито. Зрештою, що поробиш! Жодної ради, жодної ради нема! Одне хіба що лишилося: під ногами — земля, небо — над головою. І сонце нам світить. Ми мусимо підвести очі й жити. Пйотре, ти кажеш, що наважився на рішучий крок після довгих роздумів, а мені здається, що ти весь час хибно думаєш.

— Однак ще нікому не завдало шкоди та й зараз не завдає.

— А тобі завдало! Убило в тобі гарні, приємні, позитивні почуття.

— Дякую, князю, за співчуття... Але, як сам кажеш, що поробиш? Qui ne sait nager, va au fond [1]. Я належу до дуже поганих плавців. На одного менше буде. Оце й усе. Хай інші підводять голови й живуть собі.

— Я не хотів би втручатися в твоє життя... Тільки ж... ми сиділи з тобою за одною партою, були в одній шерензі в школі й на полі бою. Ти бачив, бо ж я був поруч, мене коло себе у битвах. Адже й сам добре знаєш, як я тебе любив...— спалахнув Гінтулт.

— Милостивий князю...

— Я знаю, що кажу! Ніхто не був більше за тебе готовим до відчайдушного кроку в житті. Але ж... Коли оце тепер дивлюсь я на тебе, покинутого всіма, мені здається, що чиню злочин. Чого ти такий? Невже так змінився? Засумував? Чого ти хочеш? Що ми ще могли тоді зробити? Ми ж стали лице в лице, грудьми — проти багнета, на греблі і між огорож Хебдзя... Ти виконав свій обов'язок не гірше від Жолкевського...

---

[1] Хто не вміє плавати, йде на дно *(франц.)*.

— Ти б краще, вельмишановний пане, помовчав! — грубо обірвав його Пйотр— Жолкевський не залишився живим на полі бою. Хіба ти не знаєш? Поклав голову. Так, ніби звелів насадити її на спис, щоб нагнати вічний страх прийдешнім поколінням. Не зрікся під мечем свого бога.

— Бо ж було заради чого йому карк підставляти під удар. А ти, згадай тільки, що бачив ти за дні, які прожив? Хіба то була Жолкевського Річ Посполита? Ці зграї бидла із шаблями біля боку, які на сеймиках могли зрубати першу-ліпшу розумну голову. Коли я пригадую оті банди найманців, оті мордяки, що горлали за найменшим велінням, оті пустопорожні, нікчемні, голені лоби, які мали уособлювати владу,— о господи, боже мій! — закони... я вважаю, вважаю...

На обличчі Пйотра Ольбромського з'явилася силувана і ніби ляклива усмішка. А князь вів далі:

— Тож я пам'ятаю аж до цього часу сеймики. Сеймики! — повторив він, надавши своєму голосу якнайглумливіших відтінків.— Мій батько... був кандидатом. Я саме тоді закінчив школу і на ці справи дивився з повагою, як на святе дійство. Супроводжував батька. Пам'ятаю, коли ми проїздили приміськими оболонями, де стояли табором панове брати, рівні самому воєводі... Ніколи не забуду отих наметів — натягнутих на тички брудних ряден, курепів з поналамуваного віття, жердок і дерну, палаючих вогнищ,— коло яких різали волів нашого противника, а тоді засмажували четвертини туш на рожнах. Бочки пива й меду, чани горілки — ха, ха! — стояли тут і там, а довкола них юрмилися люди з ковшами, глеками, склянками, жбанами,— справжня тобі татарська орда, звана партією нашого антагоніста. Худі шкапи блукали тут і там по пасовиську,— очевидно гадали, що вони не десь, а в кіпчакському таборі. Панове брати в каптанах, опанчах, бурках, у нашмарованих дьогтем чоботях та й без чобіт, побачивши, що ми їдемо повз них, почали щось надривно горлати й вихоплювати шаблі із піхов. Того ж дня вони кинулися грабувати єврейські крамниці, вибивати шибки у вікнах, зривати віконниці...

— Для чого ти це згадуєш, милостивий князю?

— Для того, в лиха, щоб ти не плакався, що позбавлено прав оцього бидла з твого раю. Такі права мали бути скасовані.

— Той рай був вашим, магнатським. Сам про це кажеш,

— Мій батько оплачував, годував і поїв свою банду, що правда, то правда, але ж із якою метою? Щоб боротися в сеймі за закон про престолонаслідування. Відверто кажучи, він робив це на шкоду власним інтересам. Бо ж хто-хто, а пан міг почувати себе добре на вільному шляху, що веде, якщо він жадав цього, аж на самий трон.

— Я давно розмірковував над цим і до однієї дійшов думки.

— І, власне, з твоєю думкою я не погоджусь.

— Та вже ніщо не зміпить того, що я зберігаю в собі.

— Сидячи в самотності серед снігів і льодів, я також думав про це днями й ночами. Думав головно над тим, що, по суті, я перестав бути самим собою, паном. Я ніколи не ставив себе вище свого оточення. Ні в чому! Якщо хотіли, могли й гордувати мною. Коли були настроєні великодушно, вмокали палець у воду і зволожували спраглі губи мої. Тоді я мав би обожнювати їх, бо ж не вчинили мені нічого поганого, хоч і могли вчинити. Не рятувала мене навіть родова пиха, бо коли в неї з розпачем я гатив кулаками, лунав не звук міді, не брязкіт сталі, не погорда до всіх, як це будо упродовж віків, а стогін, що йшов від твоїх довгих, мудрих висновків. Отоді-то й осінила мене думка, яку я й досі ціную. Я знайшов у собі скелю і, на неї ставши, відчув міць своєї душі і силу зору. Я перестав бути невільником, і очі мої заблищали. Я побачив життя, побачив у всьому його обширі. Треба володіти усім, треба самому гордою головою височіти над усіма, силу молоду мати в собі, могутнішу за смерть. Треба володіти силою ошалілого лева, а про все інше можна й зовсім не дбати. Ну от скажи, любий мій, або запереч мені, якщо можеш,— чи ти відчував коли себе більше людиною, як тоді, в подільському степу? Адже ж тільки так ми себе відчували, і нічого більше. Ми — це світ! Усе інше нехай слухняно мовчить. Такий же в тих самих місцях був і твій Жолкевський, коли короля і цілу Річ Посполиту тримав у своїх руках. Чи було у твоєму житті щось краще за ті ночі наші розгульні під час літніх таборів під Брацлавом, як повертались ми до бівуаку аж над ранок після нічного патрулювання? У що перетворились наші старання, наші муки, vulnera, vincula, exilium [1]? Нічого для душі. Тільки струпи ганьби, спогади про завдані зневаги ще й досі будять по ночах. Сумна думка про минуле веде в оті розкішні

[1] Рани, ув'язнення, вигнання *(лат.)*.

хутори, оточені вишневими садками серед степових просторів. Згадуються розкішні любощі, бучні пиятики, відважні герці! Коли нам сказали радісну вість, що ми повертаємось, перша моя думка була: почати інше життя. І мене суворі обов'язки твої більше не введуть в оману. Чуєш, любий пане?

— Добре чую.

— Ти не думай, що я став негідником. Ні! Те, про що ти сниш, то омана, надто затяжна помилка. В усьому найгірше те, що ти сам себе вбиваєш. Одне лише зло на світі — це смерть. А життя — благо.

Пйотр байдуже мовчав.

— Коли я вернувся,— сказав князь,— я застав усе в далеко кращому стані, ніж сподівався. Варшава безлюдна — це правда. Безлюдна й занедбана, як старе кладовище. Подвір'я коло палаців позаростали травою, вікна повибивані або наглухо зачинені. Таке ж саме було і моє власне гніздо. Але зате матеріальні інтереси ніколи не були в такому стані, як тепер. Чи ж коштували коли хліб і земля стільки, як нині? Вухам своїм я не повірив, коли комісар назвав мені ціни на маєтки. Саме Грудно вдвічі стало дорожчим, і втричі збільшились мої багатства, особливо у Південній Пруссії...

— У Південній Пруссії... Ну, якщо так, то, може, милостивий князю, мені легше буде за твої кошти відігравати роль Цінцінната?..— кпливо промовив Ольбромський.

Очі його заблищали вогнем, а щоки набрали цеглистої барви.

— Охоче... А що хіба?

— Солдат, що виніс на руках мене з поля бою,— твій кріпак. Він родом із твого села. Служить зараз у мене за гусара, кухаря й підстаросту. Я хотів би віддячити йому за це, але не можу, хоч як прагну. Отож...

Князь Гінтулт дивився йому у вічі з прихованою, лютою посмішкою.

— Звільнити «громадянина»... як його там?... із кріпацтва, зрівняти в правах із собою, підвести, зробити шляхтичем?..

— Авжеж! І не тільки його. Я хотів би врятувати ціле оце село. Воно нещасне і страшенно вбоге. Панщина в таких умовах... Саме я накреслив письмово план, зробив підрахунки...

— Можеш не сумніватися: я з найбільшою готовністю звелю розглянути вартість і якість їхньої землі, скасувати

папщину, якщо ти волієш цього, і призначити відповідний чинш... Одна тільки заковика: цей маєток належить не тільки мені. Я маю братів і малолітніх сестер, тож опікунська рада повинна буде підтвердити моє рішення. А це триватиме довго. Та я не заперечую.

Ольбромський ворухнувся в кріслі, ніби хотів був схилитись до ніг князя. Рафал, який віддалік недвижно стояв біля плоту, дивлячись на цю сцену, відчув у собі па цей вияв братової покірності лютий гнів і такий спалах погорди, як ніколи в житті. Щось у ньому вибухнуло, ніби здійнявся угору стовп вогню. Він не міг зрозуміти, звідки в такого холоднокровного і гордівливого офіцера взялось оце раболіпство. Він не розумів радості, що засвітилась на обличчі брата.

Його симпатії в цій справі були на боці князя.

Пйотр, отак напівстоячи, зіпершись руками па бильця крісла, гукнув:

— Міхцику! Міхцику!

Голос його звучав незвичайно. Очі були широко розкриті й повні сліз. Усміхаючись, він розкрив вуста — видно було всі зуби. Через хвилину звернувся до князя і худою, але гарною рукою, стиснувши його коліно, прошепотів:

— Завдяки тобі я маю... маю на цій землі... ще один день...

Міхцик наблизився і виструнчився, руки простяг по швах.

— Впади в ноги дідичеві!.. Пан капітан... князь... дарував тобі...

Тільки-но солдат схилився і обійняв князеві коліна, нове почуття засвітилося в очах Пйотра. Князь Гінтулт з усієї сили відштовхнув хлопа. Погляд його був повен гніву і глуму.

— Я не знопу сцен з виявами такого розчулення! Ти ж, мабуть, знаєш, пане... Я не створений для буколік. Особливо після усього цього... І саме в оцю хвилину я найвиразніше відчув ненависть до того, чим ти мене, пане, свого часу полонив. У мене непереборна огида до цих шляхетських слабощів, до цієї немочі — доброти, якої стільки років ти — і не без наслідку — навчав мене. Справді-бо, огидна то річ. Повір мені, пане.

— Не розумію... Зовсім не можу збагнути...

— Я кажу,— він далі князь із запалом,— що моя здоровa, могутня, дужа порода, та й твоя, гадаю, звіяніється під оцих солодкавих цнот... Я завжди задихався, сьогодні

відверто скажу тобі, в атмосфері сейму, а зараз і поготів... Я надаю перевагу силі духу, волі, могутності, гордовитості, королівській величі примаса Понінського, аніж вашим нудотним сентиментам...

— Чи ти думаєш, перше ніж кидати такі слова?..

— Коли оце зараз я глянув у твої очі, смертельно щасливі, сяючі, як колись,— вони зараз уже погасли,— безмежно захоплені, я згадав у глибинах душі своєї їхній давній вираз і побачив у собі оті слабенькі й гідні зневаги обшири духу, які ти зіпсував, затруїв пікчемним зворушенням. Таке щастя випадає для чогось іншого. Таке зворушення повинне передувати справам Варненчика, Ходкевича, Собеського... Чого вартий був би чоловік, якби вічно ходив він у твоїх кайданах обов'язку перед маленькими людьми, в колодках милосердя перед слабосилими, в оковах співчуття до смердючої черні? За яке діло можна при цьому взятись і виконати його? Скажи... Чи можна? Ти так радієш, що звільнив з кріпацтва хлопа, піби гору зрушив із місця.

— І справді, моїй радості немає меж.

— Та не його підніс ти, бо він залишиться самим собою, тим, чим є, а ти сам опустився вниз із вишини, на наділ, на убогий наділ його. Ти сам, що є цілим світом, замість того щоб іти вгору, замикаєш свої устремління в світику Міхцика або кухарчука. Ти йому цим завдаєш кривди, бо піднімаєш його й несеш на собі. Волю, витривалість, силу духу його прирікаєш на те, що випадає на долю воза, якого тягне кінь.

— Слова, слова.

— Ні, не слова. Коли зараз дивлюся на світ, на мій світ, мене охоплюють гордощі, що плоттю і кров'ю, кожною клітинкою тіла свого я його. Ото люди! Кожен інший, кожен одмінний, кожен сам по собі єдиний на світі, кожен воістину пан. Де й коли був іще на землі такий світ? Самуель Зборовський, Ласький, Радзивілли!... А Чарнецький? А Собеський? Хто велів кожному з них чинити те, що чинили вони? Все йшло від чудесного серця... Всі шляхи до Речі Посполитої завалені їхніми трупами, скрізь по диких полях позалишалася після них пам'ять, від Варни до Відня пролягла їхня путь. Ви, мудрагелі, зневажили пам'ять цього світу. І що ще гірше — визволили потолоч, щоб осмілилась вона підняти руку на панів.

Обличчя Ольбромського здригнулося, і права рука його почала нетерпляче шукати щось, мацати коло себе.

— Ти хворий... отже, я мовчу...— сказав князь.

— Ти завдав мені рану...

Оце й усе, що сказав Пйотр, але не відводив від князя погляду. Очі його набрали дивного виразу, і це з трепетом побачив Рафал. Дивилися вони, немов охололий попіл, в якому вже не може більше горіти жодна іскорка. Якщо й спалахне, то все одно згасне після короткого, шаленого мерехтіння у мертвому прахові. І князь сказав, дивлячись йому просто у вічі:

— Я довів би тобі, якби в тебе було краще здоров'я, що оті твої палладіуми були схожими на жабу Лафонтена.

— Милостивий пане, не говори більше до мене...— тихо простогнав хворий.

Князь Гінтулт лінивим рухом підвівся з крісла і кинув крізь стиснуті зуби:

— Я б вимагав порахунку за такий наказ, якби ти спроможний був стати на ноги.

— Порахунку?! — громовив голосом гаркнув Пйотр.— До порахунку я готовий хоч зараз! У цю ж хвилину... Міхцику!

— Ти ж, мабуть, бачиш, у якому ти стані. Я б убив тебе з одного-єдиного удару.

— Я маю право вибору. Давай на пістолетах!.. Є секунданти.

— Що за секунданти? Я не бачу їх...

— Брат.

— А... пан брат! Ну, цей, певно, буде твоїм секундантом. А для мене ти ласкаво зоставиш «громадянина» Міхцика?

Ольбромський мовчав незрозуміло чому. Тільки тихо сказав:

— Він солдат...

Раптом голова його впала на спинку крісла. Обличчя стало блідим, ніби виліплене було з гіпсу. На губах виступила кров, а на лобі — краплистий піт. Тіло його здригнулося. Сухі очі поволі оглядали далекий простір.

Міхцик, який стояв, зіпершись плечем на стовбур липи, наблизився до свого пана й почав йому щось говорити, заїкаючись, але ні князь, ані Рафал не зрозуміли його слів. Через кілька хвилин, видно, капітан дав знак йому, опустивши повіки, бо Міхцик підсунув під нього руки, узяв його, немов немовля, і поніс у дім. Гарна голова Пйотрова звисла на його плече. Рафал пішов слідом за Міхциком, сам не знаючи, що він робить. Князь зостався

сидіти на місці. Навіть і не гляпув на них. Коли солдат увійшов у першу з кімнат і був уже на середині її, він несподівано різким і диким голосом скрикнув раз і вдруге. Рафал підскочив до нього.

Міхцик повільно і обережно опустив Пйотра на софу, що стояла під вікном. Хворий укляк на ній безвладно, сів, підібгавши під себе ноги. Плечі його осунулись на раму відчиненого вікна, а голова, мов важкий камінь, впала набік і глухо зіперлася на віконну лутку. Рафал заглянув із жахом в його лице. Побачив нижню губу, прикушену оголеними зубами верхньої щелепи, невловимий усміх, застиглий на його вустах, і — очі. Нерухомі, прозорі зіниці задивлені були в став чи в поле. Дивилися лагідно й цікаво, із жалісливою лагідністю. Рафалові здалося, що брат у щось задивився, як це буває в мить смутку,— в далекі барви, що він вслухається в дзюркіт струмуючої води, що думки його зосереджені на таємничих зітханнях серця, на перехресті доріг, які ведуть на манівці... Але очі Пйотра, дивлячись отак у далину, на землі, що лежать облогом, погасли, застигли і знерухомілн. Кволе тіло його лежало без руху, ніби скинута мандрівцем опанча. Міхцик турботливо підсунув руку під безвладну голову й хотів був покласти померлого на софу, але Рафал відірвав його руки. Він раптом відчув у собі такий незглибимий біль, ніби йому вовк розривав груди і видирав серце із них.

— Нехай собі дивиться...— ще знайшов у собі спромогу прошепотіти.

Спало йому на думку, що, можливо, померлий брат іще бачить землю і воду. Можливо, чує востаннє шелест листя й цілує його у мороці останнім трепетом серця...

Побожна тривога озвалась у ньому, ніби зазвучав суворий голос, промовляючи в глибині душі: невідомо ще, що в цю хвилину чинить той, хто йде від них, невідомо, чи не прощається він з полями, зі своєю працею, чи не молиться, бува?..

Отож одступили вони обидва шанобливо і, стоячи здаля, самі стали проказувати молитву в тиші кімнати. Раптом хлоп, схлипуючи, заридав. Він бив себе в груди твердим солдатським кулаком. Склади й уривки слів молитви зривалися з його почорпілих губів, ніби страшна, запекла погроза, ніби позов на суд і присяга в ім'я життя. Та от почули вони за собою брязкіт клямки.

До кімнати ввійшов князь Гінтулт. Він тихо наблизився до тіла померлого капітана, схилив голову... Через хви-

лину сикнув, ніби його опарило, стріпнув пальцями і звелів Міхцикові покласти небіжчика на софу.

Незабаром тіло померлого вдягли у буденне вбрання, бо ж навіть і військового мундира не було. Тільки й того, що шпагу зі срібним паском зняли з-над ліжка і поклали біля його боку, а невеличкий портрет проводиря — йому на груди. Двома витертими мідяками закрили очі...

Князь Гінтулт сидів, замислений, на стільці, не зводячи очей з небіжчика. Рафал вийшов до другої кімнати, яка служила померлому за спальню і за канцелярію. Сів там на скрині. Зовсім іншого порядку думки обсіли його. Він почав обводити поглядом різні речі — відчув у собі жадання стати власником різних братових причандаль. Перш за все впало в очі йому мисливське начиння, ремені, батоги, гарне сідло... Під вікном стояв письмовий столик з шухлядою, замкненою на ключ. Ця, власне, шухляда і привернула до себе увагу Рафала. Одягаючи небіжчика, Міхцик викинув був з кишені ключ, відполірований від частого вживання, що блистів сталевим блиском, і Рафал чекав нагоди, щоб узяти його. Одначе боявся поворухнутись. Охопив його страх від одної лише думки, що він голосніше задихає... Тільки-но подумав, що князь Гінтулт почне з ним розмовляти так, як розмовляв з братом, що запитає про щось, стало йому лячно, і його охопило бажання втекти звідси. Тим часом охота заволодіти ключем і відімкнути шухляду, цікавість — що ж там може бути? — розпалювала його уяву і підштовхувала його підхопитися з місця. Раптом до кімнати знову ввійшов Міхцик — цього разу з наймитами, щоб висунути софу на середину кімнати. Побачивши ключ долі, він підняв його й віддав Рафалові, пробурмотівши й показавши жестом, що це ключ від столика. Рафал одразу ж висунув шухляду. Там не було нічого цікавого.

Трохи грошей і папери, переважно офіцерські, як-от посвідка про присвоєне звання, розпорядження, накази, плани, карти, рисовані пером, і листи. Був там також і окремий зошит з грубого паперу, оправлений у зелену шкіру, в якому кілька перших сторінок було списано рукою померлого.

Всі ці папери Рафал акуратно склав, зв'язав шнурком і вирішив узяти для себе. З немалим задоволенням висипав у кишеню гроші. Він був так зайнятий збиранням спадщини, відчиняннм шафи і скрині, а над усе — роздивляннм ременів, що майже не помітив, як князь

вийшов і від'їхав. Тоді оглянув увесь дім. Деякі речі щиросердо подарував Міхцикові, інші — наймитам, кілька речей у думці призначив для матері й сестер. Це заняття забрало в нього весь час аж до самого смерку.

Вже зовсім стемніло, як із костьолу в Ґрудні, що був за кілька верст звідси, привезли, видно, за дорученням князя Гінтулта, костьольні свічки і бабу-труп'ярку. Одразу запалили свічки у високих чорних свічниках і розставили їх двома рядами по обидва боки останнього ложа мешканця цього дому.

Віз від'їхав назад. Чути було торохтіння коліс, що віддалялося у нічній темряві... Міхцик підготував для Рафала постіль в амбарчику, зовсім порожньому у цей передпівок. Розстелив долі в'язку сіна, нещодавно привезеного з лугу, покрив його рядном. Але Рафал не думав про спочинок. Вони обидва з солдатом посідали у дверях амбару — один на високому порозі, другий — на дерев'яній колодці, що служила за східець, і, не розмовляючи один з одним, дивилися в ніч. Яскраве світло сяяло з вікон будинку. Все змовкло, навіть пси не гавкали у сусідніх селах.

Одразу ж після заходу сонця запанувала цілковита темрява. Над горами, які вдень видно було на небокраї, висіли темні заслони нерухомих хмар. Тільки вода слабо відсвічувала світлом зір, що блищали в зеніті. Опівночі над багатоповерховими хмарами зійшов місяць. В його світлі позначилися обриси темних хмар і незліченні їх шари, а між одним і другим кряжем безкраїх гір простяглися долини. Далекі простори, відхлані й вимосинні показалися перед очима на тій нібито розлогій землі. Золотаво-біла крайка, спочатку неясна й несмілива, виникла на вершечку хмари. Незабаром стала світлою і виразною, ніби пристрасний, далекий-далекий спів... Перший яскравий блиск її спалахнув на гребені хмари і, розсіявши темряву, злинув у глибокі долини між хмар. Тоді предивне сяйво освітило сонні хмарини і сховану внизу, під ними, землю, ліси, поля, пустирі і всі таємниці ночі. Неквапно виплив місяць на чистий небосхил. По широкій поверхні ставу пролягла вогниста мерехтлива стьожка, немов прокладена вдаль, вистелена щирим золотом дорога,— у предковічну країну гір. Урочиста тиша ночі стояла над цією дорогою, що пломеніла у нічній пітьмі. Буйні вільхи схилялись до неї з-під неба, вдивляючись у яспоту її зляканими вітами. Прибережні верби, стоячи в місячному сяйві, відбивали у воді силуети своїх стовбурів, прогнилих, із зеленими шапками

на них. Жоден із повівів вітерцю не торкнувся води, жоден із повівів не поворухнув схилених мечів татарнику. Іноді дзеркально-спокійну гладінь водну розпанахували спинні плавці окуня. Врізалися, немов пила, у золотисту доріжку. Іноді сплескувала на воді плотвичка, заграючи з веселим блиском місяця. Втішалася, коли повільно й ритмічно розходились від неї, мов уві сні, легкі кола, що поступово зникали, обтяжені хвилястим золотом, і пірнала у темну стихію. Видно було водяних мух на ходульних ногах з великими ступнями, що топтались по ґдвабній поверхні глибокої води, і далекий-далекий квіт лілеї, що нерухомо спав на краєчку широкого листка. Крапля нічної роси світилася в золотому келиху квітки, мов жива зірка.

Часом із заростей, з комишів та з гущавини вільшаника, долинав невловимий голос, відлуння радості, втіхи, розпачу, боротьби,— невідомо чий голос... Часом вода, ллючись крізь заставки, схлюпувала голосніше, і той звук розходився у всі боки, немов щось наказував або оголошував. Слухачі наставляли вуха, щоб уловити якийсь шум, що чувся з-під хвиль... Але вже тоді тиша панувала всюди аж до наступного моменту, коли знову ві сні зітхне вода...

Рафал вийняв з кишені зошита у зеленій шкіряній оправі з золотим тисненням по краях, розгорнув на першій сторінці і при ясному сяйві став читати братів запис.

«Зостався окремо від мене батько, зосталася окремо від мене мати. Я — сам-один, і сам-один іду — так за браму цвинтарну відходить самотнє тіло небіжчика.

У мороці ночі голова моя поверталась на подушці то в один, то в другий бік, а в ній метались думки, як метається божевільний, безперервно ходячи від стіни до стіни у хатині нужди й небуття.

Найліпший товариш і останній друг — сон — туптяє босоніж довкруг моєї постелі, схиляється над незмінно невсипущими, над безустанно відкритими зіницями моїми і, болісно зітхаючи, йде геть, шелестячи шатами, тоншими за павутиння.

Спостигла мене страшна неміч: фізичний біль терзає душу мою. Я перетворився в істоту, чужу самому собі, не існуючу в природі, заблудлу в цьому світі. Я — немов світ, не знаний самому собі, огидний для людського розуму. Я — немов світ, що став одним тільки стражданням.

Зостанься зі мною!

Я волав до тебе, коли в дні знегод люди почали покидати мене,— одні з корисною для них байдужістю, а для

мене — твердою, мов ремінний гарапник; інші — зі щирим співчуттям, на яке я й не сподівався, а ще інші — з милосердям, яке проливає цілі ручаї добрих сліз, але не має сили, щоб крок ступити, і, нарешті, ці, останні, які йшли зі мною нога в ногу на вершину мук, аж поки не падали знесилені, бездиханні біля стоп моїх, обличчям у порох, слід мій цілуючи.

Відраза затьмарила очі мої, що ними водив я по землі із гребеня гори страждань. І чудовий світ моєї молодості перетворився в піщану дюну. Я болісно сприймаю шелест листя, мені не дає спокою запах квітів, докучає блиск ранкової зорі і зорі вечірньої. Я почув тихе шемрання мертвих годин. Я почув тихі кроки розпачу, що простував до мене...

Рятуй мене, о друже душі моєї!

Ти був поруч, коли свистіли свинцеві кулі, вибухали залізні гранати, виблискували нахилені багнети, брязкотіли шаблі і списи кінноти, коли ошалілі коні тряслись і стогнали, а здоровий, міцно збитий солдат тремтів усім тілом.

Коли гори свинцю звалились на мої груди, а вогонь запалав у волоссі, в очах моїх, сповнених жовтої темряви, зринув ти, немов ясне світання.

Коли несказанна думка, зроджена сама по собі, єдина, найстрашніша в житті: — Я помираю! — пронизала мою свідомість, я впізнав тебе, о брате, коли ти стояв у головах у мене...

Ти закликав хлопа з шеренги, який тікав у паніці, щоб він обернувся і став лицем в лице проти смерті, що насувалася. Ти вклав йому в груди надлюдську мужність, підняв мене з землі на його руках.

Це сподіяв ти, ім'ям якому Бог, або Любов.

Чому перед лицем вічності ти пам'ятав чин цей, а лише тоді його здійснив?

Чому з такою співчутливістю ти нахилився до ран моїх, з яких кров текла зіпсута, до здригань і корчів страждального тіла, до огидних мук, до переляку, від якого ціпеніє язик, до поту, що зрошує чоло, і до пікчемних сліз?

Чому благословенним жестом ти віддалив смерть, а одним-єдиним мужицьким поглядом і одним-єдиним доторком ти втишив збурені страждання?

Ти знаєш, ти один знаєш, як було живим грудям дихати повітрям, а розплющеним після пробудження очам дивитись на святу волю нужденних душ.

Ти знаєш, краще було б моїй голові лежати на закривавлених кістках у спільній могилі...

Сьогодні, коли вже, заспокоївшись, я лежу бездіяльно, тільки сонне і вбоге передчуття мені говорить про тебе. Я — немов стихла вода ставу, в якій відбилося небо з його кошлатими хмарами та ясною відхланню лазурі. Але як тане відображення хмар у затонах ставу, так слабнуть передчуття у моїй душі, і тільки темрява, набагато страхітніша, ніж будь-коли, огортає, пронизує душу мою аж до самого дна.

О Боже, твоїх стіп я досягнув зіницями своїми і торкнувся запеченими від страждань устами, покажи ще раз тверезим очам моїм повсякденне буття твоє.

Вирви із серця відступні сумніви й лукаві думки, які кружляють над видноколом і повертаються не до мозку, а до серця і падають, спрацьовані, тяжкими зітханнями, важчими од кам'яних брил.

Вирви із серця тяжке дихання, важче од брил кам'яних, і дай стихнути і відпочити йому біля ніг твоїх, як у грозові дні по велінню твоєму стихали крики розпачу.

Ти, котрий в силі сподіяти те, що сподіяв, вирви із серця лукаву думку і влий у нього благословенну могуть спокою й віри.

Тож нехай я іще раз утішуся одною спільною з тобою любов'ю, нехай висповідаю на лоні твоїм кривду свою, і нехай зазнає серце моє вічного спокою на серці твоєму, ім'я якому Бог, чи Любов...»

ДЕРЕВА В ГРУДНІ

Цілий наступний день минув у владнанні справ, пов'язаних із похороном. Міхцик подався до міста Влощови по труну, а Рафал — до парафіяльного ксьондза у Грудно. Там, однак, про все вже домовився князь. Рафал тільки довідався, що тіло померлого має бути ще цього дня привезене до костьолу. Він тоді повернувся до Вигнанки, щоб надіслати через посланця лист до батьків. Поки напався кінь, поки сам посланець наївся й розпитав, кудою йому їхати, поки, нарешті, Рафал обдумав і виклав на письмі своє оповіщення, почало вечоріти. Дощ, що став накрапати близько полудня, полив як з відра. Міхцик, промоклий до нитки, повернувся з труною і поклав у неї на вічний спочинок тіло свого пана й товариша.

Коли все вже було готове, в'їхало в подвір'я десь із шість екіпажів, кілька карет, бричок і колясок. Це князь

Гінтулт з усією своєю родиною і двором прибув сюди, щоб супроводжувати до костьолу тіло померлого капітана. Рафал настільки був вражений такою кількістю незнайомих осіб, що заледве спромігся вийти зі свого амбарчика. Перед його очима зіскакували з карет, фаетонів і бричок молоді й старі, гарненькі й бридкі жінки, препишні панове... Всі з удаваним виразом найглибшого шанування входили в двері низького будинку. Тут був також парафіяльний ксьондз із органістом та костьольним служкою.

День уже скінчився, тож гайдуки, кучері й лакеї запалили смоляні скіпки. При блиску похмурих вогнів, під костьольний спів винесли з дому труну. Серед подвір'я стояв простий, запряжений чотирма кіньми віз, застелений великим килимом. На віз поставили й прив'язали мотузами труну. Ксьондз, підібравши поли сутани, рушив попереду. За ксьондзом ішли люди зі смолоскипами. За труною брів також князь Гінтулт, за ним гарні й бридкі з вигляду панії. Вбрання їхнє брудніпося, а ноги тонули в грязюці розмоклої дороги. Та, незважаючи на це, жодна з них не сіла в карету. І лише позаду й оддалік од цього розкішного натовпу чалапав по багні зніяковілий Рафал. Поруч із ним ішов Міхцик. Коли похоронна процесія простувала селом, із хат виходили хлопи в брудних сорочках, у грубих, обтріпаних штанях, жінки в негарних куцих спідницях, розкошлані, напівголі діти. Всі вони з роззявленими ротами дивились на пишну процесію, і лише тоді, як вогні смолоскипів були вже далеко попереду, рушило й село, тримаючись на чималій відстані від панства. За селом дорога спускалася вниз між двома лісистими горами, ведучи до річки, а далі тяглася берегом. Тепер це був болотистий шлях з вирвами, то тут, то там позавалюваний камінням. Та, однак, усі витримали в поході. Задрипані до коліп, уже вночі підходили вони, врешті, до Грудна. Дощ стишився, але й далі йшов.

Коли процесія наблизилась до грудненських алей, Рафал опинився вже поруч із натовпом панів. Він посміливішав. Голова його була повна недоречної пихи від усвідомлення того, що саме він, на кого ніхто не звертає уваги, є рідним братом того, кому віддають таку шану. Він намагався якимось чином дати про себе знати, звернути на свою особу увагу... Приглушено розмовляв з Міхциком, розпитував його про різні подробиці, давав доручення. Солдат підводив тоді голову, втуплював у Рафала безбарв-

ні, безтямні очі, щось бурмочучи під ніс. На обличчях більшості паній і панів можна було прочитати неприховану лють, коли треба було брести через калюжі, які ніколи тут не висихали. Особливо одна підстаркувата дама, забрьохана, з розпатланою зачіскою, змокла, кидала довкруг себе такі гнівні погляди, що змогла б ними вбити найдужчу людину. Князь Гінтулт ішов попереду з піднесеною головою. Він брів через найглибші багна, не звертаючи на це уваги,— весь поринув у думки.

Нарешті дорога покращала. Вела вгору, до костьолу, що стояв на самому пагорку. Обабіч широкого тракту росли предковічні липи, надвіслянські тополі, граби, клени, дуби і буки.

Тепер, коли на них, вприваючись із клубів сизого диму, падав миготливий блиск смолоскипів, вони здавалися вдвічі більшими. Гілляки, галузки, пагони, вершечки дерев сягали чорного неба, а листя їхнє шелестіло серед хмар. Була безмежна могуть у цих розвилках, відногах, три- і чотирizубцях, у плетиві гілляччя, витягнутого до неба, у цих ніби тулубах, плечах і раменах, які наче щось несуть на собі...

Але передусім була справжня могуть у їхнім шелесті. Одне із цих прастарих дерев, велетенська плакуча береза, нависало своїм могутнім стовбуром над дорогою, а крона його з густим листям схилялась аж до землі, мов патлата голова старезного хлопа. Коли віз, освітлений миготливими відблисками, проїздив під цим деревом, воно раптом... зашемрало... Долинув з глибоких темних челюстей шиплячий, перелякапий шелест, напівшепіт пробудженого зі сну і здивованого листя...

Рафал злякався і весь затремтів.

Ах, який страхітний, який неописанний був той шелест!

Але ось шурхотливий гомін схиленої долу берози зостався в мороку, крона її відсахнулася назад і зникла з очей. Тепер інші дерева промовляли з вишини. І дивна річ! Одні сприймали процесію, яка повільно посувалася над їхнім коріннням, з холодною погордою, інші з найглибшою байдужістю, з байдужістю, притаманною тим, хто свідомий своєї глухої й сліпої сили; а були ж і такі дерева, що плакали, як плаче жива, чутлива людина. Серце Рафала зворухнулось і піднеслося до цих дерев. Він охопив поглядом буйні віти... Зелені, схожі до клумб, порослих давнім мохом, або до старезних дідів, що їх обсіли правнуки, велетенські стовбури з безліччю пагонів... Стовбури,

покриті плетивом шпурів, пориті борознами, барви дощу й осінньої сльоти... Пагони, що гойдаються аж у небі...

Отоді-то Рафал зненацька зрозумів, що його добрий брат Пйотр уже не живе. Насилу пригадав собі хвилину, яка перед тим, немов прудка миша, втікала, ту хвилину, коли він дивився на безвладні братові очі. Душа його втілилася в ту мить, увійшла тоді в невідомі, таємничі, нікому не знані краї...

Та от хтось злегка зіперся на його руку. Рафал прийшов до пам'яті й побачив біля себе князя Гінтулта. Молодий пан уважно розглядав його.

— Я, здається, не помиляюся,— сказав він,— ви, ваша мплість, брат померлого капітана Ольбромського?

Рафал ледве видушив із себе:

— Так.

— Прошу відповісти мені... ваші батьки ще живі?

Знову:

— Так...

— А ви дали їм знати про це?

— Так...

— Я жалкую, що це не спало мені на думку. Треба було б краще зачекати.

— Треба було зачекати з похороном, поки приїдуть батьки?

— Зачекати... з похороном...

— О, батьки, мабуть, не приїдуть на погребіння,— випалив Рафал.

— А це ж чому?

— Бо надто старі... Та, зрештою...

— Що зрештою?

— Та, зрештою... вони далеко живуть.

— Так. А після похорону ви куди маєте намір податися? Мабуть, додому?

— Ні, боронь боже!

— Ні? І ще й... боронь боже?

— Князю... ми обидва з небіжчиком братом...

— Що таке?

Рафал запнувся, второпавши, що мало не зірвалися в нього з язпка безглузді слова.

— Тож я запрошую вас після похорону до себе в маєток,— ввічливо сказав князь,— погляд у нього був відсутній: він дивився кудись удаль.— Вважайте Грудно за свою домівку... Так, ніби ви б жили в брата. Побудете, скільки душа забажає, а захочете від'їхати — від'їдете...

Він уже відійшов на кілька кроків від Рафала, коли раптом повернувся й додав, усміхаючись:

— Можете написати, якщо воля ваша, батькам, що в мене з Пйотром свої грошові рахунки. Я винен йому борг. Ви маєте стати його спадкоємцем? Так?

— А чого ж... можу,— пробурмотів Рафал.

— От ми й поквитаємось... Тоді зостаньтеся в Грудно.

Князь підкликав до себе якогось підстаркуватого шляхтича, показав йому на Рафала і дав певне розпорядження.

Саме в цю хвилину серод дерев на вершині пагорба ударив дзвін по померлому. Залізне осереддя голосно гатило в дзвінку брочзу. Чимраз гучнішим калатанням — суворими звуками, мертвим голосом — повідомлялась жахлива вість про те, що сильніше за день і ніч, за простір, недосяжний для людської думки, сильніше за сонце, місяць і зорі...

ПРИДВОРНИЙ

Грудненський палац стояв у глибині старого парку. В кінці сімнадцятого століття один із князів Гінтултів заклав був цю садибу на французький манір. З плином років розрослися великі дерева, і давня симетрія саду була порушена. Тут і там гаї молодої ліщини вторглися навіть в алеї, у свій час ретельно виполювані. Палац, перебудований зі старого замку, оточували водоймища з заплісняві лою водою. Мури його були завгрубшки в кілька ліктів, особливо внизу, де кімнати були зі склепінчастими стелями і, немов у в'язниці, з загратованими вікнами. Грубі, похилі укоси, ніби потворні ноги, тонули в підступних водах старого, глибокого, мурованого обвідного каналу. Лише другий поверх, з корінфськими колонами та архітравом, оздобленим ліпними прикрасами, був витвором новіших часів. Коли Рафал уперше побачив цей пишний палац, стіни були страшенно обдерті, фігури понадбивані, колони чорні й голі, як верстові стовпи. У глибині парку в різних місцях ховалися між деревами мурувані й дерев'яні будиночки, чепурні й красиві. Один із таких будиночків управитель і призначив молодому самітникові для проживання.

Був це однокімнатний домок із входом у готичному стилі та з капличним вікном. Над дверима стояло в ніші погруддя Венери з зеленими очними ямами й надбитим

носом, яка сором'язливо прикривала лоно своє, покрите пліснявою й поросле вологим мохом. Повз цей будиночок проходила широка розгрузла дорога, ведучи в гущавину. Над дивним цим житлом височіли осокори, липи, а за вікном звішувала аж до землі свої віти пречудова висока береза. З вікна видно було глибоку алею, яка трохи далі ніби аж провалювалася в землю і зникала з очей. Рафал не міг відірвати від неї погляду. Ніколи нічого схожого у своєму житті він не бачив. Сильніше, ніж палац, ніж пишнота князівського двору, промовляли до нього магнатською чарівністю оці шпалери дерев. Коли молодий самітник уперше ступив туди, стиха й несміливо, його охопив розкішний своєю силою ляк, охопила майже болюча жага пізнання таємниць оцього місця, з'ясування для самого себе, що ж там таке?

Глибокі мрії, породжувані затінком цих дерев, набирали майже виразних форм, набирали вигляду чарівних жінок, постатей дів з чудовим волоссям, які тихо ступали по глинистій землі і зникали при зіткненні з холодним поглядом чоловіка. Дерева над цим затінком, у глибині парку, що віддалік стояли глухою, гордою, привілейованою групкою, здавалося, не росли, не зводились угору, не пнулися з землі, а па крилах летіли до небес. Слизькі, смугасті стовбури грабів, що нагадували своїм кольором змію, стриміли вгору, зміїно вигинаючись, мов гнучкі і звинні руки, які біля самих хмар переходять у дощ листя, у промені гілок.

Справді-бо, у хмарах були їхні верхівки. А липи! Липи, кожній з яких було по кількасот років, зі стовбурами, закутими в товсті кольчуги, порослі з північного боку сивим шаром моху. В одному місці стояв дуб, прозваний «лебедем», бо вигнутий стовбур його був схожий на пташину шию. Великий простір його похмурих гілляк, галузок, прутиків і листя вклинився в хащі беріз, осокорів, берестів, тополь і лип. Очі з повагою й покорою дивились на його стовбур з загулинами, товстими гілляками, сучками, у якихось потворних ранах і шрамах.

У цю алею лилося згори зелене світло, мов у грот Ронського льодовика.

У першу ніч Рафала охопили найдивніші почуття. Становище людини, що серед інших живе в князівському дворі, добавляло йому тривоги й непевності, і разом з тим цей гомінкий і такий новий для нього світ вабив до себе з непереборною силою. Лише над ранок Рафал заснув твердим сном. Коли прокинувся, побачив коло свого ліжка

тацю з посудом для кави і з булками. Кава вистигла, але Рафал випив її з величезною жадібністю. Від страху юнак не міг зрушити з місця. І вдавав перед самим собою, що він сонний, втомлений, хоча й прагнув зустрітися з цим світом, побачити його і познайомитися з ним. Поки отак вагався й роздумував, засклені двері прочинилися, і показалась голова служника, який був в обшитій галунами лівреї. Завваживши, що Рафал не спить, він увійшов до кімнати і сказав:

— Пан управитель кланяється й запрошує на обід...

— На обід? — вигукнув сплюх із щирим здивуванням.

Служник лукаво усміхнувся й додав:

— Зараз подаватимуть.

Рафал зіскочив з ліжка й почав гарячково вдягатися. Незабаром він був готовий і з нетерпінням тисячу разів обсмикував на собі, поправляв, вирівнював і чистив поношену одежу.

Він побачив удалині, навпроти палацу, столи, поставлені в затінку таких грубезних дубів, що й четверо людей не в змозі були б обійняти їхні стовбури, і таких розложистих, що вони кидали тінь аж на чверть подвір'я. Метушилося коло столів кількадцятеро лакеїв у ліврейних фраках, козачків у червоних каптанах з галунами й гербовими бляхами; бігали туди й сюди пахолки й кухарчуки. Невдовзі дзенькнув дзвінок, і з різних сторін, а насамперед з палацу, потяглись до столів кілька десятків осіб.

Юнак, заляканий вдома і в школі, тремтів при одній думці, що він має приєднатися до цієї, чужої йому, юрби, але водночас розправляв плечі і прибирав позу «рівного воєводі». В певну мить він рвучко відчинив двері і сміло попрямував до столів. Ніхто не звернув на нього уваги. Гуло там, як у вулику. Чути було сміх, вигуки й веселу розмову, яка велась переважно по-французькому. Почувши оці ледь зрозумілі йому слова, Рафал весь затерп усередині. За хвилину він наблизився, і на нього почали звертати увагу. То один, то другий скинув оком, але й не думав переривати розмови. Жодного знайомого обличчя! Рафал посувався від групи до групи, роблячи вишукані, з дурнувато-недбалою усмішкою, півоберти, показуючи свій потертий костюм. Жодного тобі знайомого обличчя!

Місця займали з галасом, під веселий сміх, з багатозначним перезиранням, жваво розмовляючи. Рафал блискавично уявив собі останню мить, яка от-от мала надійти: він лишиться наодинці, без стільця! Що тоді йому чинити?

Кров Рафалові вдарила в голову... Що тоді йому чинити? Зостатися серед лакеїв?.. Чи повернутись до своєї криївки?

Голова в нього тріщала від розпачу: він уже ніде не бачив вільного місця! Нарешті, коли та остання хвилина таки надійшла і коли в нього на голові буквально здибилося волосся, а очі налилися кров'ю, він зляканою ходою намагався прошмигнути поза спинами тих, що сиділи, хтось підвівся на другому кінці столу і вказав на нього лакеям. Рафал полегшено зітхнув. Невдовзі він уже сидів на стільці, потупивши очі в тарілку. Відчував тільки шум у голові й голосне калатання серця. Не скоро підніс ложку до рота. В нього так помутніло в очах, що якби навпроти нього сидів хтось знайомий, Рафал не впізнав би його. Коли він трохи освоївся зі своїм становищем, почав оглядати гостей. Перш за все впало йому в око, що присутні жінки мають вигляд чужинок: з темними, смаглявими обличчями, чорними, пломінкими очима, дуже гарні й звабливі. До того ж були пишно вбрані й розмовляли по-французькому. І Рафал здогадався, що це й мусять бути оті «емігрантки», проти яких так неприязно говорила зачучверена шляхта по поміщицьких дворах. Біля однієї із цих француженок, найчарівнішої, боком до неї, сидів князь Гінтулт. Очима він прикипів до обличчя цієї сусідки та усмішки на її вустах, яка Рафалові здалася особливо симпатичною. Поблизу сиділи сестри князя, дуже схожі на нього, особливо третя, остання від краю. Була то ще зовсім дівчинка, навіть ще й не панна, років, може, шістнадцяти. Принаймні здавалась дуже молоденькою.

Коси в неї були світлі, такі світлі, як зерно спілої сандомирської пшениці. Пречудові тонкі риси, прямі й витончені, здригалися від постійного сміху. Очі сапфірові, чисті й великі, як небо, відкривалися здивовано і втуплювалися незворушно в обличчя старшого брата, з котрим дівчинка безупинно розмовляла пошепки, і тоді розлягався вибух сміху такого невтримного, що цілий стіл мимоволі заражався ним. Худа англійка, що сиділа поряд із чарівною блондинкою, повертала тоді свою довгу шию, і на хвилину сміх панянки стихав. Обоє — брат і сестра — прибирали урочистого виразу, щоб за хвилину спрямувати на неї весело сяючі очі. Одне якесь слово, тихий звук голосу викликали новий каскад сміху, новий, ще голосніший вибух реготу. В певні моменти, коли регіт найбільше підносився своїм чудесним «ха-ха-ха», князь Гінтулт великим зусиллям примушував себе відвести очі від своєї

сусідки і веселі, вологі від зворушення зіниці спрямовував на розвеселілу сестру й шепотів їй:

— Елю...

Одначе невідомо було, чи він осуджує цю надто голосну веселість, чи тільки ласкаво просить зібраних гостей, щоб вони не заважали гарній дівчині і далі весело й безперешкодно сміятися. І не тільки брат князівни мав в очах цей особливий вираз. Всі, на кого Рафал звертав крадькома погляд, були зайняті лише одним-єдиним — саме оцим, сповненим радощів, веселим дівчам. Ведучи між собою про око статечні розмови, всі чоловіки — видно було це з виразів їхніх облич — думками й почуттями кружляли навколо красуні. Для одних це було прихованою втіхою, для інших — таємним болем, а для всіх — коротким перепочинком після справ, якими начебто жили. Навіть старі люди заглиблені були в задуму. Відраза і глухий до всього убивця-жаль морщили їм чола. «Чого варте було ціле життя? — говорили ті зморшки.— Навіщо існувати стільки років, коли весь вік прожито тобою без тієї, що в всім,— тобто без неї?» Обличчя молоді були бліді від мук. Рафал відчув, що він опинився в якомусь замкненому колі, перебуваючи в якому, про щось потай думаєш і з розпачем мрієш. Ніби музика, невловима для слуху, таємнича, заволоділи цим гроном присутніх могуть, влада й тиранія краси. Кожен рух дівчати запалював в очах чоловіків за столом справжнє піднесення. Рухи ті були неописанні. Відбивалось у них все життя душі. Те, що кожна людина приховує, в неї на виду було — у виразі очей і чола, у бистрих порухах брів і вуст. Вона була втіленням веселощів і трепету щастя, а викликала цим у людей смуток і біль душі.

Рафал зовсім не помічав, хто сидить коло нього. Не встиг він благоговійно піднести ложку супу до рота, як над його вухом рявкнув грубий голос:

— Чого це ви, господи боже мій, добродію, очима водите за ложкою? Боїтеся, що рука понесе її за вухо?

Юнак підвів очі й побачив біля себе довгасте обличчя з волоссям і вусиськами, що звисали в нього, як кінський хвіст із бунчука.

— Ви, добродію, як я чув, брат отого — упокой, господи, душу його — філософа з Вигнанки, Ольбромського?

— Брат.

— Не дай, боже, так господарювати, як він! Ох і господарював же ваш брат у тому сільці, нема чого казати!

— А як же?

— Я добре бачив, бо ж по сусідству з ним, у Полінці, живу. Хлопів, бач, фармазон, розпустив, розбестив,— на поле до нього виходили ніби з ласки, і дохазяйнувався до того, що, кінець кінцем, не мав чого їсти.

Рафал кипів увесь від невимовної злості, що не могла вирватись назовні. Мовчав, втупивши погляд у порожню тарілку.

— Чого ви, добродію, мовчите? Я правду кажу, хоч і гірку.

— Не знаю я, чи це правда.

— Не знаєте. Таж певно. Вуса́ у вас ще не зовсім виросли, звідки вам знати всю правду? Але не про це йдеться... Слухайте, добродію. Де ви маєте намір подіти манатки небіжчикові з його двору, хоч їх там стільки, що й єврейській козі нема чого везти! Заберете все це на Сандомирщину? Я бачив там хомути, сідло, якусь збрую. Все воно нікудишнє, але якби недорого, то я б купив. Мені казали, що тепер ви, добродію, усім цим відаєте.

— Заберемо додому.

— То забирайте негайно, бо я цими днями двір займу.

— Ви, ваша милість?

— Таж я. Чого ви здивувались? Я — Хлука з Поліпця. Напишіть своїм, що Пікодем Хлука з Полінця бере Вигнанку в оренду у князя. Фільварок нікчемний, єдина тільки вигода, що близько... Та водночас і про ті хомути поспитайте. Я б купив, якби недорого, і млин купив би, і навіть копичини...

— Я напишу. Зараз усе це в розпорядженні Міхцика.

— Теж мені розпорядник! Фаворит... Я давно на того солдатюгу зуб маю. Шапки, негідник, піколи не зніме переді мною. Фільварок ваш брат занедбав і геть зіпсував хлопа...

— Фільварок небіжчик занедбав! А хто розчищав землю, викорчовував ялівець?

— От бачите, добродію, як треба, то й маєте резон! І навіть скажу: вам вдалося схопити правду за вуха. Оце єдине, що небіжчик — упокой, господи, душу його! — зробив. А от хлопа зіпсував, але це ще можна виправити. То вже мій клопіт. Що ж до землі, нічого не скажеш, освоїв землі немало! Де раніше, як люди пам'ятають, лише вівсянка пурхала, овес стоїть як мур.

— А став хіба не брат очистив від мулу? Не він хіба млин пустив, водоспуск зробив, рови прокопав?

— Навіть і це правда, прямо скажемо.

В той час, коли точилася ця розмова, знову пролунав чарівний дзвінкий сміх князівни. Шляхтич Хлука урвав фразу, яку мав промовити, і віхті вусів своїх спрямував у бік «світлого» кінця столу. Довго сопів і глушив у собі зітхання, нарешті сказав, звертаючись до Рафала:

— Ну й сміється, еге ж?

— До чого ж гарна вона! — не втримався юнак.

— Таж певно, що гарна.

— А коси які в неї!

— Та й це, прямо скажемо, щира правда. Світить, бестія, в очі, як повня в місячну годину.

— А очі які!..

— Ви, господи боже ти мій, дали б їй раду, хе-хе?

— Та що ви, пане!.. Соромно й подумати про таке...

— Ет, скажете! Знаю я вас, здоровил! Хтось би подумав, що за палаш схопиться, так скипів, а в самого сліпаки світяться, наче в рогатого чорта.

— А хто вона така? — тихо прошепотів Рафал.

— Господи боже ти мій, як же це так, добродію? Князівський суп сьорбаєте, а не знаєте того, хто вона така? Та це ж Гінтултувна, наймолодша сестра князя. Її звати Ельжбета. Ну й дівуля! Під шляхетською стріхою така не народиться... За таку буде чубитися з десяток молодиків, і не одному синяк під око посадять. А вона очікуватиме на свого, аж поки не посмутніє, як верба біля дороги. Отоді й прилізе якийсь приблуда, скажімо, француз...

— Князівна Ельжбета...— повторив Рафал з предивним внутрішнім захопленням і зосередженою увагою, ніби привласнював собі назавжди чудову мелодію, випадково у смутку почуту.

До самого кінця обіду Рафал сидів, як на голках. Безліч думок роїлося в голові, і він схилявся до багатьох рішень. Нікодем Хлука забивав йому голову бозна-якими відомостями і голосно вичитував його, як тільки бачив, що Рафал сприймає лише п'яте через десяте. Коли гості повставали з-за столу, дворецький, кивнувши, підкликав Рафала до себе й повідомив, що князь хоче поговорити з ним. Потім гукнув одного з лакеїв і сказав йому провести молодого панича до кабінету князя, як тільки той з'явиться там. Одначе пройшло чимало часу, перш ніж настала така хвилина. Князь в оточенні кількох вродливих дам пішов прогулятися в парк і зник між деревами. Рафал чекав на

його повернення в своєму будиночку, не спускаючи ока з парадного входу в палац.

Нарешті, десь над вечір, вбраний у фрак слуга ввійшов і мало не по-грубіянському повідомив, що князь уже в себе в кабінеті. Рафал пройшов слідом за ним через цілий ряд зал, одні з яких були викладені мозаїкою, в пурпурових барвах, з позолоченими карнизами та пишними алебастровими прикрасами на стелі, інші були в темних барвах, оббиті адамашком, або блідо-голубі. Він проходив, мов уві сні, повз великі картини, з яких дивились на нього оголені жінки, картини з вихопленими зі сну краєвидами, картини, що на них бились між собою дивовижні химери і справляли учту боги... Ошелешений пишністю посуду й меблів, які, як здавалось йому, були створені лише для святинь, бронзовими жирандолями, великими порцеляновими вазами, дзеркальними вікнами, чудовими підлогами, вимощеними маркетрі з ебену, лимоппого дерева та жовтого самшиту, скромною і несподівано приємною красою дверей і одвірків з червоного дерева; осяяний виглядом мармурових груп і камінів з мистецьким різьбленням, Рафал намагався зберегти на обличчі повну байдужість, ніби ці речі, вперше бачені ним, взагалі не були йому чужими й не дивували його. Тим часом, хоч куди б він спрямував око, він помічав щось таке, що приковувало до місця, хапало його за рамена, вабило до себе, як вабить жіночий усміх, а то — як і поцілунок. Невимовна розкіш на кожному кроці зупиняла його. Рафал відчував дітливий, аж мало не спонукуючий до помсти біль і в той же час схильний був до захоплення. Страшна праця, невимовні муки творення ідеалу краси з твердого каменя, з цінних порід дерева, піт зусиль і сльози вічного розчарування митців, підстьобуваних примусом, тяжкою панщиною творчості, наводили на нього жах. Ця ніколи не довершена до кінця краса, вирвавшись із пут праці, чекала тут затаєно, із давніх-давен, чигала з картин, з порфірових столиків, з таємничо окутих дверей, з порожніх крісел, з вузьких і скромних, але розкішних канапок, стільки ночей і днів сумуючи за людським захопленням. Коли-не-коли помічав він у велетенських дзеркалах свою постать у потертому вбранні з зеленого суконця, і тоді невимовна огида до власної особи, розпачлива погорда до своїх рук, що висіли, мов биряки пліпів, до своїх ніг, голови, баньок і носа обливала його всього окропом.

У якомусь невеличкому салонику, порівняно скромно обставленому, лакей сказав Рафалові зачекати. Коли грубі литки князівського слуги перестали мигати над паркетом, а шелест його пантофлів зовсім віддалився, Рафал усівся в глибокому кріслі й поринув у свої думки, заглибився у себе. Поглядами, що сягали аж до самого дна, переглянув усе, що досі знав і бачив, чим був, що з ним коїлося, що він означав на світі. І піднімався з його грудей сміх, сміх мудрий і безжальний. Та, однак, не торкнувся губів, тільки, мов хвиля, збита поривом вітру, захлюскотів і стих. Обважнілий погляд звернувся тоді в глиб зал, через які Рафал щойно пройшов, які тихо і сонно дрімали у розкоші. Довкруг було тихо, мов у храмі.

І от несподівано, десь за третіми дверима, розлігся сміх,— отой єдиний на світі... Рафал затулив обличчя долонями й захоплено прислухався. Численні веселі голоси, мов буря, наближалися, аж поки нарешті не зазвучали в сусідньому салонику. Двері були напівпрочинені, і це давало Рафалові можливість бути співучасником того, що там діялось. Мов веспяний щебет яташок, дзвеніли радісні, сповнені трепету життя, здоров'я й веселості вигуки наймолодших сестер князя, їхніх товаришок і подружок. Одна з них вигукнула:

— Таж певно jeux de société![1] Таж певно... Jeux d'ésprit[2],— нудна річ. Це все одно, що урок з граматики.

— Як? Le secrétaire?[3]

— Ні, Ні! Jeux d'ésprit, jeux d'exercice[4] — то цілком схоже на уроки.

— Що ж, гаразд...

— А може, все-таки найкраще — jeux de parole?[5] Як ви гадаєте? Наприклад: Chnif-chnof-chnorum? Що ви на це?

— Ні, ні! Jeux de société? — сміючись, домагалась княгиня Єлизавета капризним голоском.

— Ну, гаразд... То давайте ж бо!

— Починаємо...

— Всі зібралися?

---

[1] Світські рухомі ігри *(франц.)*
[2] Головоломки *(франц.)*.
[3] Гра в секретаря? *(Франц.)*
[4] Головоломки, вправи *(франц.)*
[5] Гра в слова? *(Франц.)*

— Хто запізниться, хай нарікає сам на себе.

— Приступаєм до гри... Кажіть, що хто хоче?

— Я пропоную Le corbillon[1] ... — озвався перший голос.

— Я — Les propos interrompus[2] ...

— Monsieur le Curé![3]

— La toilette![4].

— Чекайте, чекайте! Стільки побажань ... Голосуємо, як на сеймі.

— Я хочу неодмінно — l'Avocat[5]. Неодмінно тільки це.

— Хто за Avocat?

— Hi! Hi! Avocat? Це нецікава гра. Краще вже La toilette, або Combien vaut l'orge?[6]

— А, може, Le Capucin?[7] То забавно. Пам'ятаєте, як Каміл тоді був capuchon[8], а Цецилька — la barbe?[9]

— Спробуймо спершу La toilette.

— Хай так. La toilette. Всі погоджуються?

— Всі...

— Всі!

— Tout le monde est assis...[10]

— Я вже готовий!

— Я буду le miroir...[11] Я люблю, щоб у мене дивилися — ха-ха! . .

— Я буду la boîte à rouge...[12]

— Я la boîte à pudre...[13]

— Еля буде la boîte à mouches...[14]

— А Каміл — le flacon![15]

— Ах, це чудово, Камелек — le flacon!

— Цецилько, чекайте, чекайте: Le faux chignon...[16]

---

[1] В кошичок *(франц.)*.
[2] Гра в переривані фрази *(франц.)*. Тут: незакінчені прислів'я.
[3] Пан кюре! *(Франц.)*
[4] Туалет! *(Франц.)*
[5] Адвокат *(франц.)*.
[6] Почім ячмінь? *(Франц.)*.
[7] Капуцин *(франц.)*.
[8] Капюшон *(франц.)*.
[9] Борода *(франц.)*.
[10] Всі по місцях... *(Франц.)*
[11] Дзеркало *(франц.)*.
[12] Коробочка для рум'ян *(франц.)*.
[13] Пудреница *(франц.)*.
[14] Коробочка для мушок *(франц.)*.
[15] Флакон *(франц.)*.
[16] Шиньйон *(франц.)*.

— Габрієль — le fer à friser [1].

Рафал, охоплений цікавістю, забув, де він перебуває. Йому здалося, що й він бере участь у цій грі. Сидячи нерухомо в своєму кріслі, він бачив за нещільно зачиненими дверима середину салону, де вродливі, але ще неповнолітні панянки, з обличчями херувимів, убрані в легкий муслін та газ, поставили поряд невеликі крісла й утворили щільне коло. Ноги їхні, простягнені на килим, нетерпляче совалися, очі розсипали іскри, з вуст струменів сміх, а оголені плечі рвучко здригалися. Дзвінкий голос наймолодшого князя Каміла лунав, як делікатний наказ.

— Madame demande son fer à friser[2].

Хтось схопився з місця; а його зайняла інша особа, яка стояла посеред салону.

— Madame demande son faux chignon! [3]

Знову шурхіт і сміх.

— Madame demande son miroir[4].

— Madame demande toute la toilette! [5] — вигукнув князь Каміл.

Крісла розсунулися, і tout le monde [6] із гомоном, шумом і сміхом почали мінятись місцями. Оплески й регіт, мов град, обсипали одну з учасниць гри, яка опинилася серед кола.

Рафал так і не помітив, як рвучко відчинилися двері. Князівна Ельжбета стала на порозі. Вона, як видно, завважила Рафала досить давно, але не переставала сміятися. Вчинила це для того, як він здогадувався, щоб дати знати йому, що майже не бачить його. Він незграбно підвівся і вклонився із сандомирською (тобто клімонтовською) елегантністю, щось навіть і промимрив, а що саме — не зміг би повторити. Князівна з хвилину на когось ніби чекала... Але ніхто не надходив. Вродлива, надзвичайно чарівна, вона більше не сміялася. Риси її личка змінились невпізнанно. Воно прибрало холодного й серйозного виразу, але не машинально, не на якусь там мить, ой ні! Рафал відчув, що його знищено, вбито цим виразом. Відчув інстинктивну зарозумілість, зверхній, байдужий погляд і, що найгірше, той гречний, ласкавий великопанський

---

[1] Плойка *(франц.)*.
[2] Пані запитує про свою плойку *(франц.)*.
[3] Пані запитує про свій шиньйон! *(Франц.)*
[4] Пані запитує про своє дзеркало *(франц.)*.
[5] Пані запитує про всі речі туалету! *(Франц.)*
[6] Дослівно: весь світ. Тут: геть усі *(франц.)*.

усміх, коли вона неквапно повернулася і вийшла до сусіднього покою, зачиняючи за собою двері. Промайнули перед ним чудова шия і злегка відкриті плечі, високо піднята голова, на якій кожна волосинка була, мов ниточка сяючого золота. І з хвилину він відчував у своїх грудях щось сильніше від усміху відчуженості, незворушності й ворожості, яким обдала вона його. Ех, скочити б до неї, вхопити руками оце величне, м'яке золото! Кинути її перед собою на коліна...

Рафал стояв біля свого крісла, ніби на розпеченій залізній плиті. Він би вийшов, вилетів звідси без шапки, як колись вибігав зі школи, але на одну тільки гадку, що може ще раз зустрітися з цією панною, що ще раз може присутністю своєї особи перервати її сміх, зіпсувати хвильку радості, він не наважувався рушити з місця. Поглянув на свої чоботи, на рукави своєї куртки з грубого сукна і знову відчув у собі вибух неспокою, що виривався із самого дна. Він довго отак стояв, намагаючись затамувати в собі огидну погорду, та от бічні двері прочинилися. Став у них князь Гінтулт. На вустах у нього була така ж сама напівусмішка, як і в його сестри. Ввічливим рухом, який, однак, виказував знудженість, він запросив Рафала до кімнати, з якої щойно вийшов, і показав йому на крісло. А сам ще кілька хвилин походжав узад-вперед.

— Ви написали батькам про смерть брата? — нарешті запитав він.

— Написав.

— Але так ніхто й не приїхав?

— Ніхто.

— А як ви гадаєте, чи приїде хтось пізніше?

— Не думаю. Маю намір відіслати додому речі, що зостались по братові...

— Так, так! Це буде найкраще. Щось доведеться на місці спродати. Я дам своєму комісарові розпорядження стосовно продажу... А може, вже й дав?.. Зараз пригадаю... А самі не їдьте. Зостаньтесь краще тут, у мене. Придивитесь до світу, а пізніше побачимо, як бути. Ви згодні?

Рафал покірно вклонився.

— Треба тільки,— мовив князь петерпляче, скоромовкою,— одягтися, вбратись по-людськи. Так ходити не годиться! Як я вже казав, у мене гроші вашого брата. Він позичив мені певну суму... Візьміть їх собі, оці невеликі заощадження, і справте собі одежу згідно моди і наших тутешніх звичаїв... Там дворецький...

Говорячи це, князь злегка зашарівся. Витяг з висунутої шухляди письмового столу капшук із золотом і простяг його Рафалові. З хвилину тривало ніякове мовчання. Нарешті князь, ніби вагаючись, знову заговорив:

— Ваш брат був моїм другом і повірником, коли ми служили в полку. Тому наші суперечки сприймалися не раз, як дуже гострі, тими, хто не знав про наші близькі взаємини. Мабуть, і вам було неприємно слухати, коли я досить різко, досить сухо вичитував вашого брата... а тоді...

Рафал несміливо, напівстверджувально щось пробурмотів.

— Про це не слід нікому говорити...— стиха мовив князь,— бо люди зараз би рознесли по світу вістку, ніби між мною й небіжчиком виник розрив. А самі ж ви знаєте, що ми були в злагоді, хоча й дискутували один з одним...

Рафал знову невиразно підтакнув.

— Передусім не слід про це розповідати батькам, варто уникнути будь-яких розповідей щодо цього. Вони змогли б від жалю бозна-що уявити собі...

— О, я нічого не скажу, милостивий князю...

— Так, так,— мовив Гінтулт, дивно посміхаючись.— Коли ви тут трохи побавитесь і подивитесь трохи на світ, самі переконаєтесь, що я слушно радив померлому.

Він замовк і неквапливо почав знову походжати по килиму взад-вперед. На хвилинку затримався біля відчиненого вікна й задивився в глиб диких заростей парку.

— Я любив його...— тихо сказав він.— І от його вже нема на світі. Horror, horror! [1] Не висловлено ще до кінця сентенцію, не викладено останнього, найяскравішого ефекту правди, а його вже нема. Його нема вже. Він більше не заперечить, не погляне... тими очима своїми. Ані промовчить, по-своєму, звичайно. Жменька праху — ото й усе. О боже!

Він звів на Рафала осклілі очі, повернув до нього обличчя, покраяне раптом зморшками, на багато-багато літ старше, ніж було перед цим. З хвилину дивився уважно на нього, ніби оце тепер помітив, що тут хтось стоїть і слухає його. Нарешті усміхнувся тією усмішкою, що, як маска, з'являлась раз у раз на його обличчі,— світською усмішкою. Чекав.

---

[1] Жах, жах! *(Лат.)*

Юпак зрозумів, що може нарешті йти. Він уклонився впевнено, набагато зграбніше, ніж перед цим, і, стискаючи в руці жменю дукатів, що лежали в єдвабнім капшуку, зворушений, попрямував через чудові зали.

ЕКЗЕКУЦІЯ

Життя в Грудні збігало, мов цікавий роман, що з кожним днем стає приємнішим. Полювання на звіра в лісах, на качок у човнах, на бекасів і дупелів з гончаками, кінні прогулянки цілим двором, скачки по оболонях,— такі були щоденні заняття. Інколи заїздили величезною оравою до першого-ліпшого орендаря, пожирали всі запаси харчів і, насміявшись удосталь з простацтва, їхали далі, пустивши коней ускач. Французи й француженки, які гостювали в князя, незважаючи на все це, тут нудьгували. Вечорами грали в карти, не раз допізна. Сестри князя Гінтулта ще вчилися й нібито перебували під пильним наглядом француженок-гувернанток, але брали участь у всіх забавах.

Рафал, вбраний у модний фрак, в обтислі, піскового кольору панталони, високий циліндр та блискучі чоботи з твердими халявами, розважався разом з усіма на правах не то гостя, не то домочадця. Зрідка підпускали його до товариства, але іноді посилали то туди, то сюди, давали при потребі якісь доручення. Він пристав на все. Жив же тут, відпочивав, втішався свободою. Ніколи в його голові не виникало й тіні запитання: а що ж буде далі? Не задумуючись над цим, знав одне: з Грудна він не повернеться додому! Ніколи в світі! Він був тут сам у себе, на своєму власному шляху. Крокував уперед з піднятою головою — і квит. Кожен день, кожен випадок зближував його, з'єднував, братав з новою країною. А до чого він долучався, від того жодна сила вже не в стані була б відірвати його, що посідав, того ніщо не спроможне було б видерти з його пазурів. Навчався товариськості, французької мови, звичаїв, норм життя, забав, вибриків, модних капризів, культури розпусти. Любив свій будиночок, вбрання, огира, на якому переважно їздив, і — князя. Менше любив молодших його братів, які досить зневажливо дивилися на нього, хоча й приховували свою антипатію до нього. Один з них виявився Рафаловим ровесником, і саме цей був для нього найнеприступнішим.

Під кінець серпня, коли скінчилися жнива, ввійшла в моду майже щоденна кінна їзда. Над вечір сідлали верхових коней, і всі — велике й мале — опинялися в сідлі. В Рафала був стрункий гнідий кінь англійської породи. Легко юнакові було триматися на цьому коні поблизу князівни Ельжбети.

Не кохав він її, зовсім ні! Скоріше можна сказати, ненавидів. Веселий, щасливий сміх князівни позбавляв його сну й цілу душу його сповнював пристрастю. З невимовним щастям він запримітив би щось огидне в ній і назавжди б запам'ятав,— те, що сповнило б його відразою до неї. Але нічого такого в ній не виявляв.

Була вона премила. І, що найгірше, найнестерпніше, то це те, що він не міг охопити її думками, обійняти уявою. Весь час вона залишалась за межами його знань, була щораз інша, щораз відмінніша в своїм чародійстві. Коли він називав якісь її якості і міг уволю висміювати їх у глибині душі своєї, то раптом з'являлась вона з якимись іншими якостями, чого ще не було досі,— з небесною, напівсмутною усмішкою, в якоюсь тихою задумою, крізь які пропливав лагідний морок, мов тінь від білої хмарки по лазуровій воді озера. З якою б насолодою він роздер її за це, з якою ненавистю вгамував би він поцілунками оці надземні клопоти і справді ангельські радощі! Він весь час мріяв про неї. Завжди ходив з нею по якихось хащах, де не ступала людська нога, де були вони тільки удвох — він і вона... Подих спирало в грудях йому на одну тільки думку, що він їй мовив.

Бачив тоді страх на її обличчі, виривав з її вуст жахливий крик і з великою втіхою слухав, як той крик кружляв довкола його голови. За столом хлопець ніколи відкрито не дивився в її бік, але потай щомиті стежив за нею. На прогулянках намагався бути поблизу, але ніколи не вдалося йому промовити до неї жодного слова. Вона здаля відповідала на його глибокий і покірний уклін. Та, одначе, незважаючи на те, що, як здавалося, вона не звертала уваги на його особу, тільки-но Рафал вклонявся, як вона помічала цей рух і з холодною ввічливістю, пихато відповідала юнакові здаля кивком голови. Ніколи вона не повернула обличчя в той бік, де він був, але Рафал чудово знав, що все єство її відчуває його присутність, що якісь особливі тіні пропливають по її обличчю і що якось по-особливому бачать його постать якщо не її очі, то принаймні опущені повіки. Рідко коли блукаючий по юрмі

погляд пробігав і по ньому також. Тоді відчував він втіху шахрая, розкóші злодія, тріумф завойовника. Завжди тональність чистого сміху князівни змінювалась, коли Рафал був близько, як це було й тоді біля дверей салону. Але не дзвенів уже, як саме щастя, а звучав вороже, мов страшний крик погорди.

Так було вдень. А вночі Рафал блукав по алеї, яка вела від його будиночка в сад. Пересічений божевільною амбіцією, переповнений жаданнями й шалено вибуялими пристрастями, він п'явся дедалі вище і вище. Зухвальство розрослося в ньому настільки, що князівна, могутня пані дому цього, рідна сестра князя, весь час стояла в його очах. Він був настільки розпалений внутрішнім вогнем, що свої сни і всю лють свою вважав дійсністю. Скільки разів очікував він десь в алеї у місячні ночі, вірячи, що вона повинна знати про його муки, що те ж саме й вона відчуває і що неодмінно прийде сюди,— приведе її незримий ангел! А коли холодна серпнева ніч минала, коли, ошалілий від внутрішніх риданъ, він повертався до свого будиночка, то кусав подушку, душився й побивався від жалю. Лише кілька разів спадало йому на думку, що всі оці душевні муки — звичайна омана. Можливо, князівна взагалі не знає про його існування. Тоді юнак стискав кулаки й ладен був волосся на голові рвати. Трапилося так, що він довідався, як усе було насправді.

Князівна Ельжбета їздила на коні, як амазонка. Її постать з плавними некваплливими рухами змінювалась, як тільки опинялась у сідлі, ніби це був хлопець з рішучими, бистрими, блискавичними жестами. Жеребець англійської породи Unreclaimed [1], на якому вона їздила, лискучий каштан зі стальними ногами, з залізними м'язами, завжди у змаганні йшов попереду. Під осінь, коли ниви перетворювались після скошених хлібів у розлеглі стернища, влаштовувались такі перегони дуже часто.

Якогось дня великий гурт вирушив кінно на околицю Вигнанки, де помер Рафалів брат. У цій розвазі взяли участь і князь, і його сестри. Рафал неохоче наближався до місць, які нагадували йому про справи, що їх він недбало відкинув. А проте їхав неподалік князівни. На одному з пагорків, що оточували широку рівнину, товариство затрималося. Після досить тривалих дощів день був ніби весняний, пахло ялівцем, вересом і чебрецем. У небесній

[1] Необ'їжджений *(англ.)*.

блакиті раз у раз пропливали хмаринки справді веснянi, такі легкі й ніжні, як волосся дворічної дитини.

Коли ціле товариство, захоплене розмовою, зосередилося в певному місці, кілька чоловік з'їхало нижче, до полів. Князівна захотіла пустити вскач коня і зверталася з проханням супроводжувати її то до одного, то до другого з верхівців. Але молоді її брати й кузени були втомлені. Нарешті двоє з них приострожили коней. Між них ускочив і Рафал, хоч його ніхто й не просив, ніби Рафалів кінь сам понісся слідом за ними. Ельжбетин жеребець англійської породи, розігрівшись, вирвався вперед дедалі більше, мчав усе бистріше, нарешті пустився в нестримний літ. Чоловіки зостались позаду. Вирвались потім на широку вибоїсту дорогу, яка вела до березового гаю. Рафал почав стьобати свого гнідого і теж мчав щодуху. Помітив, що князівна намагається осадити свого огира, марно шарпає його за повіддя. Тоді Рафал став ще сильніше стьобати свого коня і вже в лісі, на дорозі, наблизився до неї. Але прудконогий кінь амазонки, хоч і стримуваний мундштуком, все ще рвався ускач, а грязь із-під копит розліталась убоки. Рафал бачив уже тільки лискучі клуби коня, оксамитний капелюшок і золоте волосся. Кров у ньому кипіла. Та ось він почув голос князівни, яка ніби кликала на поміч. Почув раз її голос, потім удруге. Тоді щосили цьвьохнув свого коня прутом і кількома скачками наблизився до неї, зрівнявся з вершницею. Вона здивовано глянула на нього широко розкритими очима. І він, ніби дзьобом і пазурами, уперше впився в неї очима. Відчував, що пронизує її сильним, гарним поглядом.

— Попруга! — крикнула вона, на повні груди вдихаючи відкритим ротом повітря.

Він одним махом ухопив повіддя, смикнув щосили й притримав коня. Огири зіткнулися боками, ноги князівни жаром обпекли ноги Рафалу. Тоді юнак, підохочений лихим дідьком, нахилився і обома руками вхопив в обійми чарівну дівчину. І якусь мить торкався вустами її кіс, а грудьми притискався до її рамен і перс...

Але раптом скоїлося з ним щось нечуване. Князівна блискавично рвонулася. І він відчув тільки, як вона ворухнулася в сідлі.

— Imbécile! [1] — крикнула крізь стиснуті зуби і вперіщила його по обличчю прутом так несподівано, що у нього

[1] Дурень! *(Франц.)*

в очах потемніло і задзвеніло у вухах. І він злетів з коня.

Коли протер очі, першим ділом було скочити в сідло. Князівна Ельжбета зникла. Чув тільки десь за березами гук, тупіт кінських копит і липке чавкання грязюки. Боліло нестерпно лице від лоба аж до підборіддя вздовж носа. Розпач звалився на нього, мов стіна вимурованого з каменю будинку. Як далі бути? Наздогнати її і вбити чи втекти геть? З хвилину він їхав, мов неживий, наче щойно розстріляли його. Коли, йдучи ступою, кінь виніс його з березняка, Рафал побачив на узліссі ціле товариство. Тікати якось не випадало. Лишалось тільки одне — набратися цинічної, черствої мужності. Отож він неквапно під'їхав до групи, що наближалася. Князівна їхала коло князя Гінтулта. Рафал тільки раз кинув на неї оком.

— Ваша милість, а що це у вас за пруг на обличчі? — зі сміхом вигукнув князь, коли Рафал уже був за кілька кроків від нього.

— Це трапилося з вини вашої сестри...— сказав Рафал.

— А в чому полягає її вина?

— Коли я наздоганяв її огира, прагнучи стримати його... ми проскакали повз березу. Князівна відтягла гілку, а потім ласкаво відпустила її в мій бік.

— Оце випагорода за галантність. Так фортуна винагороджує тих, хто намагається прислуговувати жінкам!

Князівна мовчки, з опущеними очима, слухала розповідь Рафала. Коли він скінчив, вона пирснула коротким, погордливим сміхом і, смикнувши жеребця, від'їхала вбік.

Князь, пришпоривши свого копя, під'їхав ближче до брехуна. Рафал відчув, що кров стигне в його жилах. Він, блідий як смерть і заціпенілий, чекав, що ж буде далі. Перед очима майнула батькова тінь. А тим часом князь під'їхав упритул до нього й запитав упівголоса:

— Ви забруднились болотом. Признайтеся, мабуть, звалилися з коня? Адже ж так?

— Та де там!

— Облиште. Підскочте, прошу вас, до Хлуки. Ви ж його знаєте.

— Знаю...

— Почистите вбрання, вмієтесь, бо попадетесь на язик — вас висміють. Ми вертаємось до Грудна. Я скажу всім, що послав вас до Вигнанки у своїх справах.

— Слухаю, князю...

— Здалеку вклоніться товариству, ніби нічого не тра-

пилось, і рушайте. Повернетеся, коли стемніє. На обличчя на ніч покладіть компрес... Adieu! [1]

«Вона нічого не сказала»,— подумав Рафал з невимовним задоволенням. У ньому ніби здригнулася струна, прозвучав короткий, особливий голос і стих.

«Не сказала ані слова...» — замріявся юнак, від'їжджаючи.

І він погнав коня в протилежний бік, на Вигнанку. Коли, наблизившись до села, озирнувся, грудянська кавалькада вже зникла з очей. Пустився через село бистрим клусом.

Сільські, криті гонтою халупи із струхлявілого дерева, мов жебрачі лахмани, тяглися обабіч дороги. Найубогіша з них, похилена, з якої порохно сипалось, була житлом старого єврея Урися. Сам кривоногий єврей застиг біля дверей і дивився в бік двору з таким жахом, що навіть і не помітив Рафала, який наближався, женучи коня. Інші халупи стояли з порозчинюваними дверима, порожні. Лише в кінці села видно було людський натовп. З колій дороги здіймалася вгору курява, а в ній миготіли якісь постаті. Долинав крик. І чувся невиразний гомін хлопської юрми.

Повз вершника пробігла якась стара баба, тікаючи з переляку, з риданням і голосно проказуючи молитви тремтячими, зчорнілими і зів'ялими губами. Далі кинулись, було, коневі під ноги діти, чорні, покриті сухим багном, і метнулися в сторони, мов зграя сполоханих горобців. Коли Рафал наблизився до околиці сільця, він побачив у клубах куряви австрійських гусарів. Кілька з них сиділо на конях, тримаючи за повіддя огирів, з яких позіскакували товариші. А ті крутилися в юрмі простолюду. Хлопи створювали собою збурене коло, що кипіло приглушеним гомоном. Рафал не міг крізь нього протиснутись — прохід між тинами був геть забитий людьми і кіньми. Йому якнайшвидше треба було дістатись до двору, але він затримався, щоб подивитися на те, що тут відбувалося. Зліз із коня і торкнув за плече чоловіка, що стояв найближче:

— Батьку, що у вас тут?

Той звів на нього очі з-під дірявого, прогнилого від часу солом'яного бриля,— то був схожий на висохлого гриба старезний дід.

— Га? — буркнув він.— Не чую...

— Що тут коїться?

— Кажи голосніше, бо не чую...

---

[1] До побачення... *(Франц.)*

— Чого ви з'юрмилися тут?

Старий, трясучись, штурхнув у бік сусіда й показав на Рафала. А сам знову вліпив у середину кола невидющі вже очі,— людина зі столітнім, мабуть, мозком і столітнім байдужим усміхом. А другий зиркнув безумним поглядом, ніби щойно розбудили його зі сну. І через якусь хвилину сказав:

— А то, ласкавий паничу, солдати хлопа б'ють.

— За що?

— Та... гзекуція, от і все.

— Але ж за що саме б'ють його?

— А за те, ласкавий паничу, що він не хоче виходити на панщину й бунтує всеньке село. Каже, що ми ж ніби вільні. А тут сам і показав, які то ми... Ех, людоньки...

Рафал конем розштовхав юрбу і проїхав трохи далі. Побачив понурі, глухі й німі обличчя солдатів. Їхні кам'яні погляди стриміли здовкіл, мов виставлені багнети. Рафал підвівся на стременах і через голови солдатів, що оточили юрбу, між їхніми високими шапками побачив лице Міхцика. Хлоп стояв напівголий, з відкритими грудьми, шмаття з нього було зідране, сорочка роздерта. Голова його була скуйовджена й запилена збитою на дорозі пилюгою. Чуприна звисала мокрими, закривавленими віхтями. З розбитої голови, з носа, з вуст текла кров. Губи в нього були чорні, очі попідбивані й запухлі, щоки сині від побоїв.

Довго тривала кривава, сторожка тиша. Тільки люди між собою не переставали перекидатися словами...

— Отже, Міхцику, я воставне питаю...— сказав якийсь чоловік у форменому кашкеті.

Хлоп мовчав.

— Міхцику, опам'ятайся заради ран Христових,— ще одна хвилина, і буде по всьому. Підеш у солдати — це вже точно. І в очі більше не побачиш Вигнанки. Кажу тобі я — повірений це тобі каже. Тепер уже пан Хлука твій законний пан. Що ж ти, чоловіче добрий, думаєш? На свого пана руку насмілився підняти? Виходь на панщину, як господь всемогутній велів, дань сплати, як святий закон велить, і ніхто тебе пальцем не зачепить. Ще одна хвилина опору, і пан Хлука розгнівається, віддасть тебе назавжди до війська — це вже точно. Я тобі кажу — повірений Хлуки це тобі каже!

Запало знову мовчання.

Очі солдатів з холодним металевим блиском втупилися в Міхцика. Кожен з них тримав у руці очищений від листя

ліщиновий прут. Стих гомін і серед хлопів. На поданий знак перший від краю солдат схопив Міхцика за руки. Але катований відштовхнув його від себе одним порухом плеча і, ніби тільки до нього звертаючись, у нього втуплюючись підбитими очима, закричав, заїкаючись, пронизливо:

— Я під на... я під н-на... служив... собача твоя морда... Мімцю! Шануй мене, псяко! С-солдата! Я в битвах, у битвах бував, собача твоя морда! В восьми битвах! Під Козубовом...

На поданий знак Міхцика вхопили за плечі, ззаду смикнули за ноги й звалили на землю. Солдати підняли вгору різки і з свистом почали дубасити його. Щохвилини Міхцик зривався з землі із дедалі страшнішим криком. Вже не чути було слів, що зривалися з закривавлених його вуст, а тільки якісь окремі склади. Рафал же добре їх розумів. Він чув, що Міхцик марно волає до Рафалового брата, марно повторює уривчасто фразу:

— Шануй мене, п-псяко, вільну людину!

Жили в Рафала стиснулися, і кров у них спалахнула диким променем. Очі осліпли і вже нічого не бачили. Слух нічого вже не сприймав. Нехіть до цілого світу, до цього хлопа, до себе самого охопила Рафала від ніг до голови, немов овіяло його нестерпним смородом. Спогад про удар прутом пронизав його наскрізь разом з напливом думок, що супроводжували ці удари, і невимовний розпач стис його серце. Те, що стояло в нього перед очима, те, що пробилось до його слуху, чимраз більше розширювало бездонні й глухі глибини тяжкого болю. І давнє хихотіння, що виривалося з розпаленого люттю нутра, затрясло всім його тілом. Кінь, різко смикнутий за повіддя, сахнувся і аж присів на задні ноги. Рафал завернув його, вибрався з тлуму і поїхав назад до Грудна тією ж самою дорогою. Коли вже опинився в кінці села, почув, що хтось біжить слідом за ним, бідкається й молить допомогти Міхцикові; навіть угледів сіре обличчя єврея Уріаша, але слабо розумів, що белькоче, схлипуючи, ця нещасна істота. В очах, у кутиках вуст, у щоках і на лобі зростав біль від удару прута. Голова затуманилась, у кістках пекло вогнем, і перед усім єством його ніби постала могильна яма.

Сонце заходило за ліси. Кінь ішов ступою. Рафал не підганяв його. Жадав нічного мороку — так людина, спалена гарячкою, жадає води. У безлюдних полях, серед голого стернища, їдучи верхи на коні і опустивши руки, дивився на вогненний диск призахідного сонця. Відчував, що

цього дня сонце обпекло його усім своїм пломенем. А серцем линув він то туди, то сюди...

Брат Пйотр... Міхцик... Викорчувані ними поля... Ворухнув важкою як камінь рукою. Відчував, що нічим не може зарадити собі...

З порослих ялівцем просторів, зі стерниськ, що пахли чебрецем і терпкими запахами осінніх бур'янів, долинало до нього болісне, страхітне перемовляння хлопів, тремтів у вухах невловимий гомін розлюченого простолюду, невтримний плач, нестерпний стогін людський. Фізичний біль у щоках він відчував так, наче пекли його розпеченим залізом. Рафал підняв прут і ну бити коня, і ну смикати його за повіддя, дубасив він його по лиснючій шиї, шмагав по крупах і животі. Кінь, глухо застогнавши, зіп'явся на задні ноги, зіщулився і рвонувся з місця,— удари чимраз лютіші й дедалі скаженіші блискавично сипались на нього, але мундштук не пускав...

CHIESA AUREA [1]

Восени року тисяча сімсот дев'яносто сьомого, залагодивши, згідно обов'язку, деякі сімейні справи, князь Гінтулт виїхав з країни. Сестер залишив під опікою далеких тіток, а також легіону гувернанток, двох братів відвіз до школи у Краків, уповноважив управителя вести господарство, а керувати всіма справами доручив краківському повіреному Доршту. Водночас звільнився від багатьох своїх пахлібників, у тому числі й від Рафала. Останній мав якою-сь мірою стати за співтовариша для його братів. При його протекції вдалося, щоправда з великими труднощами, домогтися, щоб Ольбромський склав відповідний екзамен і був зарахований у п'ятий клас, на «поетику», в ліцеї Святої Анни. Багато зусиль коштувало князеві одержати у Відні паспорт для поїздки в Італію, а саме: щоб побувати в Венеціанській республіці, в дворі папи, в краях короля П'ємонтського, великого герцога Тосканського, герцога Пармського та в Бурбонів у Неаполі. Війна в Леобені пібито припинилась, але іскри її все ще тліли. Широкі зв'язки дали таки можливість одержати дорогоцінний документ із безліччю підписів, віньєт і печаток. І князь виїхав.

[1] Золота святиня *(італ.)*.

Швидко подолав гори Штірії, Каринтії, довгі відроги Тірольських Альп. Їхав великим стародавнім гірським трактом, який перетинає річки Саву, Драву і Мур. Дістався нарешті в пустелю Карста, між вапнякові узвишшя й провалля, де вода тече в глиб землі, утворюючи в її лоні печери, підземелля, озера та ріки. Цей безлюдний, урвистий світ кам'яних гір ще повен був республіканських військ, які під командуванням Массена, Гюйо, Шабо, Серюр'є і Бернадота повільно відступали до Пальма Нуова, залишаючи Горицю й Каринтію. В цьому місці великий тракт перетинався дорогами, що тягнулися зі сходу. З вишини видно було їх білі стрічки, що робили зигзаги по безводних, без жодного деревця, ланцюгах гір. Скільки сягало око, висіла над ними рудувата курява, а в ній тяглися на південь і на захід війська — колона за колоною. Гірські сільця були попалені й часто зрівняні з землею. Люди зустрічали подорожнього недовірливим, підозріливим поглядом, простягаючи руку по милостиню. Слово, що злинало з почорнілих уст, було слов'янське...

Князь аж піяк не бажав бачити діянь Марса, отож, де тільки була можливість, звертав убік з воєнного тракту і з усіх сил поспішав у напрямі Трієста. Гадав, що всі стратегічні шляхи залишались у нього позаду. Тим часом на одному з найвищих перевалів, у тому місці, де перехрещувались дороги, візник обернувся на козлах, похитав головою й показав батогом на хмару куряви, що наближалася. Не було можливості їхати далі, бо з бічної дороги на головну вивалили війська і посунули нею, запрудивши її на всю широчінь. Карета зупинилась під високою скелею вапнякової вершини гори на повороті дороги.

Князь саме зійшов з карети, щоб уникнути куряви, коли з-за скелі появились перші лави піхотинців. Солдати йшли, вкриті курявою з ніг до голови, ніби рухомі її стовпи. Ледве крізь вапняковий пил прозирали засмаглі, майже чорні як вугіль обличчя, заплющені очі, стиснуті вуста. Ступали широким, твердим, молодечим, бадьорим кроком. На малих дистанціях одна за одною посувалися роти гренадерів. Коли очі князя звикли до куряви, він побачив, що солдати були обірвані й майже босі. Раптом невтримний біль пронизав його всього... Крій мундирів у цих гренадерів, як уві сні, нагадав йому давні часи.

— То ж мундир національної кавалерії,— пробурмотів князь.

Крокував батальйон стрільців, одягнений у лахміття, що дуже схоже було на уніформу маршальського полку угорських стрільців,— блакитні мундири з червоними вилогами і золоті ківери з червоним султапом. Вони все йшли і йшли, виринаючи з-за гори, піби вивалювалися зі страшного лона її. Видовисько болюче, піби довгий і щемливий сон... Вигляд кожного загону так вражав, ніби ніж колов у груди і шпигав у саме серце. Ось ідуть знову — знову ідуть! Тупіт їхньої ходи гримить на цій землі, порожнистій всередині. Стрілецький полк, щось схоже на полк Даялинських, і нарешті перший полк імені королеви Ядвіги. Яскраво-червоні мундири, білі колети, білі пояси й чорні капелюхи. Все це — рване лахміття у різнокольорових латках. Напівбосі поги впевнено і твердо витримували такт по цій нескінченній дорозі між морем і суходолом, тягнучи недопоски «чорних німецьких чобіт». Побрязкувала зброя. Обіч колон, що рухались розмірепим кроком, тюпали їм у такт виснажені коні вищих офіцерів. Самі ж вони, ніби чорні знамена, рівномірно погойдуючись у сідлах, зникали в куряві. То вправо, то вліво повертаючи, роблячи зигзаги, військо спускалось униз, у голу долину. Чорне їх видиво зникло з очей, і хмара куряви поступово осідала на дорогу. Курява ще довго висіла, погойдуючись ритмічно над шляхом, а потім піднялась угору, до далеких голубуватих пасем гір, і попливла в світи...

Князь прокинувся, піби зі сну. І помчав своєю дорогою. В Трієсті йому вдалося одразу сісти на відпливаючий цього ж таки дня до Венеції двощогловий корабель з розмальованими вітрилами — trabaccolo — і вирушити у морську мандрівку.

Вже коли пропливали вони нова форт Святого Андрея, на молу Лідо та біля входу в порт Маламокко кораблеві було піддано пильній перевірці. На пасажирів дивилися як на бандитів, їхні паспорти переглядали надзвичайно ретельно. З особливою підозріливістю французькі митники поставились до князя, що прибув із Австрії. Коли всі ці формальності скінчилися, він зійшов на берег і опинився на ринку. Гінтулт уже був тут у часи ранньої молодості разом з батьками — ще тоді, як носив блакитний кадетський мундир. Тепер він сам-один. Батько й мати покояться в землі. Ці місця постали зараз перед очима його, як видиво тих хвилин, як видиво самих померлих батьків.. Молоде щастя світлих годин, втрачених назавжди, таїлося в цих мурах. Не бачачи взагалі перехожих, князь побрів

через П'яцетту до церкви Святого Марка. Очі його були повні сліз, вуста повні зворушливих слів, груди — повні зітхань та жалю.

— Pax tibi, Marce...[1] — шептав він, з найглибшою повагою звертаючись до храму.

«Золота святиня» постала перед ним знову. Він снив, дивлячись на неї, ніби вища над ним сила, ніби духовний трибунал запитує його про минулі літа, про прожите життя, про відкинуте щастя, про похованих у землю небіжчиків і про той покров почуттів, що огорнув їх, щоб вони вічно спочивали. Він притулився плечима до муру Кампанілли коло білої лоджетти Сансовіно, зіщулився і, втупивши очі в храм, довго отак простояв. Знову мав перед собою те, за чим так сумував. Балюстрада з кількасот колон с готичними прикрасами поєднувалася з вишуканими сарацинськими стовпами, над якими стриміли вгору арабські мінарети і п'ять світлих куполів грецької держави. Він упивався виглядом портика, викладеного мозаїкою на золотій підоснові... Там святий Марко в єпископському облаченні, там Воскресіння з мертвих, там воскрешення Лазаря... Ось химерні коріпфські коні над головним, центральним порталом спинаються на задні ноги і рвуться у світ. Куди саме? Вони були вже при розгромі Греції і як символ тріумфу рвалися в світ на тріумфальних воротах Риму. Були при занепаді Риму і стали на тріумфальних мурах Царграда. Були свідками перемоги Венеції над Візантією і стали біля дверей храму Святого Марка, щоб простояти тут п'ятсот років...

Перш ніж увійти до базиліки, князь уже виразно уявляв волоті стіни всередині храму, бачив золоте видіння, його очі були сповнені золотого мороку. Він чув у глибині своєї душі шелест вбрання давно померлих батьків, луну, що прокочувалась під темним склепінням, чув розмову, що велася в запахущому димі пани й покори. З трепетом звів він очі. Довкруг снують чужі люди... Тоді він ступив квапливо на мозаїчну підлогу, на оці килими з каменю, де стільки разів гуляли морські вали, що сама мозаїка повигиналася, прибравши вигляду хвиль і піни. Але стоока пам'ять і там з кожного кутка, з-за кожної колони висувала давно вмерлий образ або звук. Як страхітно дивилися зараз на прибульця великі і ніби сонні очі самотніх святих, очі, повні смутку-несмутку, жалю-нежалю, очі,

[1] — Мир тобі, Марку.., *(Лат.)*

повні мудрості, очі, які бачать крізь повіки,— віщі очі! Князь відчував, що то від них доноситься до нього той незрозумілий шепіт. Якою вражаючою була мова їхніх усохлих уст і правда, якої не можуть висловити, яка криється у зморшках лобів і облич, у сердитих жестах окостенілих рук. Тією мовою вони намагались передати вість із того світу, висловити страшне остереження,— про одне і те ж саме,— і через тисячу літ давали знати про це лякливим поглядам людських юрмиськ, які приходили сюди з усіх кінців землі. Здавалося, що глибокі вигини, аркади, склепіння й куполи над колонами, одягненими в полірований темно-червоний мармур, ясніють і світяться власним золотим пломенем, який бурхає зі стін, де між чотиригранних стовпів горить чародійний грецький вогонь.

Князь блукав по храму, переходячи з місця на місце, водячи примруженими очима по строгих візантійських лініях будови. Як же це так, що все довкіл таке ж саме, як і було за ранньої його молодості, а він сам... Де дівся той юначок, котрий усе це бачив уперше? Його вже немає. Той, що оглядає це ж саме, зовсім інший вже чоловік. Радісні почуття того, який тоді побував тут, змінились смертним сумом, подібно до того, як стає трупом жива людина. І от сум зріс, забринів нечуваною, потойбічною луною, схожою на голос, що розлягається під склепінням хрестильні у Пізі. Де поділися народи з їхньою волею, діяннями і справами? Де їхні держави й королі? Храм цей був таким самим ще в ті часи, коли Мешко Перший вступав на трон. Залишився таким самим... Пройшли сюдою рицарі, що направлялись відвойовувати гроб господній. Тут, на камінній підлозі оцього портику, Фрідріх Барбаросса стояв на колінах біля ніг папи римського. Незліченні тріумфи венеціанського люду над Генуєю, Константинополем, Віченцою, Вероною, Белліно, Падуєю, Бергамо, Істрією, Далмацією, Мореєю, Кандією, Кіпром і островом Лемнос, над усім царградським морем...

— Ти пережив навіть і свою Венецію, святий Марку...— засміявся мандрівник, з лицою радістю дивлячись углиб поринулого в морок храму.— Французький воїн зірвав зі щогол твої пурпурові корогви, що почесно вписли від часів Енріко Дондоло, розтрощив крилатого лева...

Зворушений до глибини душі, князь вийшов з храму. Вразила його, немов навалився на нього нестерпний тягар, думка про французьку перемогу. Він бачив в уяві спорожнілу лагуну, заплавний простір гнилих островів,

де панував лише морський приплив. Люд, тікаючи перед навалою диких племен Аттіли, створив тут поселення. Протягом тринадцяти віків потомки тих, що прибули сюди, вбивають в мул мільйони дубових паль і на них зводять близько тридцяти тисяч будинків, сорок ринків; привозять із далеких гір тесаний граніт, червоний, білий і жовтий мармур, вимощують каменем чотириста каналів, будують близько п'ятисот мостів із мармуру. В цьому місті виростає незмірна кількість храмів і палаців, розцвітає бібліотека Сансовіно, зводяться Прокурації, Кампанілла, Палац дожів і оця базиліка. Невтомні мореплавці, хоробрі воїни, запопзятливі купці звозять у дар святому Маркові все, що будь-де було цінне. З Єгипту, Греції, Візантії — колони з порфіру і серпентину, алебастрові прикраси, вази, єгипетські барельєфи, різьбяні вироби персів, колони з містичними написами з храму Саби в Акрі. Із свого середовища вони дали людству безліч митців до великого Тіціана включно, поширювали майстерність і вміння творити прекрасне... І ось одного дня прибуває з суходолу троє в гондолі; ад'ютант французького генерала сам-один, не знімаючи головного убору, виходить на берег, підіймається «сходами велетнів» і «золотими сходами» на засідання Великої Ради, заходить у залу, звідки лунали вироки далеким народам моря; тут голосно зачитує перед лицем дожа і цілої Венеції лист, яким проголошується війна, точніше, декларація про знищення їхньої вітчизни, яку стільки поколінь власними руками будували...

Через кілька тижнів «Золота книга» палає біля підніжжя дерева свободи, дож ховається в свій палац, а патріарх Джованеллі, бувши присутнім при церемонії знищення зводу законів Венеції, звертається з молитвою до бога...

Вийшовши на площу, князь опинився в натовпі набридливих провідників. Вони навперебій один перед одним показували йому годинникову вежу. Він звів очі й спостеріг те, з чим так пастирливо вони хотіли були ознайомити його. На сторінці книги, яку тримав упродовж віків золотий на блакитному тлі лев Венеції, стерті були слова: Pax tibi, Marce, Evangelista meus! [1] і викарбувані інші: Droits de l'homme et du citoyen [2]. Стократно підкреслюючи гондольєрський дотеп, що нарешті, після стількох років, золотий лев перегорнув одну із сторінок своєї книги, по-

[1] Мир тобі, Марку, мій євангелісте! *(Лат.)*
[2] Права людини і громадянина *(франц.)*.

казували почате з наказу «великого генерала» будівництво Fabrica nuova [1], яка мала замкнути площу Святого Марка і з'єднати в одне ціле Прокурації. Забивали в канал палі, зводили риштування. Князь відігнав зграю набридливих чічероне і з узбережжя П'яцетти поплив у гондолі до невеличкого готелика, до якого відіслав уже свої речі.

Цього ж таки дня він почав робити візити з тією метою, щоб довідатися про стан справ. Єднали його далекі родинні зв'язки з однією магнатською сім'єю, що жила в Венеції. Він скористався з цих зв'язків і відновив знайомство, яке завів ще під час першого свого перебування тут разом з батьками. Його було прийнято доброзичливіше й тепліше, ніж він міг собі це уявити.

В цьому плаваючому місті все ще багато було французьких емігрантів, які шукали тут не тільки захисту від потолочі своєї вітчизни, а й розпалювали пристрасті венеціанського патриціату проти Франції, її уряду, генерала й непереможної французької армії. В момент, коли князь Гінтулт зійшов з корабля, французька еміграція збиралась вертатись до себе додому... Паризькі сцени повторились на площі Святого Марка і на мосту Ріальто. Народ, що протягом п'яти віків, з часів дожа П'єтро Граденіго, був позбавлений прав і сам позбавив прав дворянство, в числі шістдесяти представників став засідати в di Pregadi і в Кедровій залах та в палаті Ради Десяти і навіть у палаті, де засідали Inquisitori di stato [2]. А Луїджі Маніні сховався в домашнім затишку після хвилювань першого й шістнадцятого травня. Екс-прокуратор Франческо Пезарро, оголошений ворогом своєї вітчизни, був вигнаний з країни. Народ, що почав правити під захистом французьких багнетів, перш за все оголосив про звільнення в'язнів з тюрем як «Під олов'яним дахом», так і «Під водою», а також про знищення державної інквізиції. На площах, у тавернах, кав'ярнях та гондолах не переставали розповідати про в'язня, який мав просидіти в підземеллях сорок три роки. А тому на будинку Прічіоні виднів тепер напис: «Варварські тюрми аристократичного тріумвірату знищені тимчасовою муніципальною владою Венеції в перший рік свободи Італії, двадцять п'ятого травня тисяча сімсот вісімдесят сьомого року». Всі ці подробиці, мов град на голову, посипались на прибульця під час одного зі світських

[1] Нова будова *(італ.)*.
[2] Державні інквізитори *(італ.)*.

прийомів у палаці Морозіні. Здавалося, що позбавлені влади пишались усім тим, про що розповідали. Давало це привід для незрівнянних дотепів, і навіть для гірких легенд. З якою насолодою насміхалися з секретних пунктів, «продиктованих» у Мілані шістнадцятого травня, а особливо з п'ятого пункту, який вимагав, щоб було віддано двадцять найславетніших картин і п'ятсот манускриптів! З хизуванням і погордою справжніх патриціїв у дотепних виразах висміювали оцю зажерливість республіканців, які з доброго дива злупили з міста шість мільйонів контрибуції, взяли в своє розпорядження три військові кораблі і два фрегати з командою. Одні розповідали з найдрібнішими подробицями про захоплення форту Святого Андрея, Хіоцци, арсеналу та інших важливих об'єктів чотирма тисячами «залоги», про захоплення флоту, про відставку міністрів і про відрядження в монарші двори демократів... Інші висміювали «трактат» про скасування смертної кари, про звільнення з тюрем в'язнів, про скасування «лев'ячої пащі», Ради Десяти і Ради Трьох, про скасування старої конституції, про оголошення свободи совісті, свободи преси і повної амністії...

В князя Гінтулта було враження, що він за своє недовге життя уже бачив таких людей. Усмішка скривила його вуста. Він уважно прислухався до всього. З цікавістю спостерігав, як тверезі мужі, досвідчені політики, по-італійському гнучкі натури, знавці життя, що з пошаною ставились до доконаного факту, тепер добровільно обманювали самих себе, напівсвідомо переоцінювали все неістотне. Один з присутніх протягом цілої години говорив про силу народної партії, вірної святому Марку, другий шептав про можливість введення найманих кінних словенських загонів, третій про необхідність ще раз спробувати почати бій, як це вже було на мосту Ріальто. Інші з запалом просторікували про такі справи й заходи, які рік тому злостиво висміювали б. Вони — ті, хто схвалював убивство капітана Лор'є під Лідо на кораблі «Le libérateur de l'Italie» [1], що було для Бонапарта останнім безпосереднім приводом і надто зрозумілим мотивом для помсти, шукали тепер підтримки... у народу! Зітхали по його вірі. Будували нову Венецію на лагунах народних почуттів. Усміхалися з виразом незламної переконаності, що народ залишається вірним крилатому леву. Одна з дівчат, чарівна,

[1] «Визволитель Італії» *(франц.)*.

як мрія, на прохання всіх гостей мала прочитати наріччям твір невідомого поета з народу про викрадення реліквій святого Марка «французьким злодієм». Князь слухав з цікавістю. Дакламаторка читала:

— «Злодій увійшов до дзвінниці Святого Марка й піднявся до золотого лева. Відсунув великий камінь, який сам зрушив з місця, й побачив невеличкий отвір у мурі. Там лежав бронзовий лев, і він відгвинтив його передню лапу. В череві цього звіра знайшов п'ять золотих ключів; він назад пригвинтив лапу, камінь поклав на старе місце, а ключі забрав. І подався до базиліки, порахувавши колони, зайшов до певної каплиці, відомої йому. Була там масивна дерев'яна сповідальня тонкої різьбярської роботи, що оберталася на стержні. Коли злодій повернув її, він виявив кам'яну нішу, в глибині якої лежала плита. Він відсунув її, ввійшов у прохід і опинився в коридорі, пробитому в товстому мурі. В руках його була грудка сіцілійського фосфору і один прозорий камінь, що випромінював із себе світло сонця. Він узяв його і, присвічуючи ним, зійшов вузькими сходами вниз.

Тут, опинившись уже під поверхнею моря, він наблизився до великої зали, куди вели дубові двері, окуті залізом. Відімкнувши їх, ввійшов до зали. Склепіння її спиралося посередині на товстелезну колону... На ній була вирізьблена історія святого Марка від Александрії до таємничої його гробниці. Видно було на тій колоні венеціанських купців, які купували тіло господнє; далі видно було, як намащували тіло його свинячим салом і як перелякані мусульмани втікали геть. А ще далі видно було, як ішли вони на корабель, як захопив їх у морі страшний шторм. Видно було, як висадились вони на берег у Венеції, як входили до храму, в підземну гробницю. Видно було, як дож сам-один потай відвідує склеп...

Французький злодій відгвинтив колону і виявив у її основі гвинтові сходи. Він зійшов по них вділ і побачив величезну вільну просторінь, що наводить жах на людину. Але була там кнопка в мурі, який оперізував цю просторінь. Натискає він на кнопку. Опускається залізний міст. Без цього мосту він полетів би у прірву, де безперервно оберталися колеса, де гострі ножі й залізні ланцюги на шматки посікли б святотатця. Перейшовши через міст, він опинився перед трьома залізними гратами, які зумів одразу ж відімкнути, бо ж знав секрет символів. Ось так і на-

близився він до останніх, бронзових дверей. Відімкнув і їх золотим ключем.

Тут вразив його вигляд каплиці. Він побачив вази, урни, свічники, золоті, срібні і з коштовного каміння кадила. Сяяло сто воскових свічок, сповнюючи пахощами повітря. Посередині стояв вівтар, викутий з металу, з якого роблять перстень для дожа, що ним він обручається з морською стихією. На вівтарі стояла статуя святого Марка з левом біля його ніг. У лева була роззявлена паща, а замість очей — діаманти. Ключ від гробниці лежав у пащі лева. Якби той ключ узяв ти або я, прогримів би оглушливий постріл, і магічні сили привели б у рух дзвони Святого Марка. Одразу прибігли б сюди дож з патріархом. Але злодій добре знав, що робити. Він крутнув чотири рази лев'яче вухо, і ключ сам випав з грізної пащі. Тоді він вставляє ключ у замок гробниці, відмикає її... Перед ним лежать святі кістки!

Святотатство! Прокляття! Вічна анафема!

Він бере святі мощі, загортає їх у свій плащ. Скориставшись проходом, який знайшов на дні гробниці, виходить у коридор. Коридор завертає, підноситься вгору. Далі злодій знаходить сходи. Довго відмикає двері останнім золотим ключем. І він уже в базиліці, посеред балюстради нефу, куди звичайно ніхто не дивиться. Він чекає ночі, щоб утекти. І — втікає. Ніч проминула...»

Ціле товариство слухало ці слова з болісним зворушенням. Обличчя у всіх ніби застигли, погляди закам'яніли. Дехто закрив очі долонями. Один лише князь Гінтулт байдужно слухав цю оповідь.

Він сповнився не співчуттям, а погордою до тих, які здатні були зворушуватись перед лицем усього, що їх найбільше ганьбило. Вони здавались йому шахраями, котрі норовлять нажитись на останніх рештках народного добра. Не встигши скористатися з облудних народних вірувань і безглуздих пліток,— облудних і безглуздих з їхньої ж вини,— чинять вони це зараз, у хвилину, коли не на часі вже розраховувати на великі вигоди. Ті самі, хто робив усе протягом шестисот років, щоб обмежувати й позбавляти прав чернь людську, стали звертатись до неї, коли довелось понести кару за свої провини. «Чи ж вони,— думав князь,— не ті самі жебраки, що простягають руки по милостиню? Вдають із себе людей, які ніби вірять у досконалість законів своєї республіки... Якби я оце зараз підвівся й запитав їх: як дивляться вони на принципи

Фра Паоло-Сарпі, на оті основоположні засади, що ними мали керуватися прокуратори? Перша засада: тримати в постійній бідності зубожіле дворянство. Друга засада: підправити статті конституції в такий спосіб, щоб можна було застосовувати їх у міру потреби. Третя засада: лестити глупоті, пристрастям і навіть проступкам черні».

Одначе він не підвівся. Досить було йому згадати слова мудрої людини, найглибшого знавця людської історії — Нікколо Бернардо Макіавеллі. Ось ті слова, які містили в собі доведену істину:

— «Якщо могутній ворог вступає в якусь із країн, тоді всі невдоволені владою у своїй країні приєднаються до ворога. І той, хто при владі, повинен їх мати на оці й не допустити такого союзу; навпаки, він повинен перетягти їх на свій бік і їхні сили скерувати проти могутнього ворога, щоб той сам-один панував у країні. Якщо цього не зробити, спіткає його погибель, бо всі залишать його».

Князь, сидячи збоку і ніби й не прислухаючись до розмови, бачив перед собою стіну багнетів з-над прісних вод Пяве, як природну ілюстрацію формули Макіавеллі. Йому здавалося, що він спить і, наче уві сні, бачить бліде обличчя людини, яка так пізнала справи землі... Що б він дав, аби з ним провести бодай одну годину життя, почути відповідь на задані запитання!..

В цей час хтось із гостей підсів до Гінтулта й завів з ним розмову. Він запитав:

— Адже ж це ваш земляк, ад'ютант Бонапарта, перший приніс вість, що нам загрожує знищення,— оголошеня війни або так званого миру? Сам-один зійшов на «сходи велетнів» і на «золоті сходи», ступив до Кедрової зали, де засідала вся родова аристократія Венеції.

— Мій земляк? Хто саме?

— Офіцер, на прізвище Сулковський.

— Невже?

— Так, він.

Князя вразила ця новина. Юзеф Сулковський був його другом з тих літ, коли він служив у війську. Разом колись вони вчилися, фантазували, вели розмови. Князь пам'ятав його з ридзинських часів... Сповнений неприємною іронією, вістря якої спрямоване було проти нього самого, князь вийшов. З цього часу він став уникати всіх наступних прийомів.

Він проводив дні в самотині, найчастіше в гондолі. Якщо ж море було неспокійне, він прогулювався над ла-

гупами від Гідекки до Мурано; оглядав берег суходолу від Фесіне до Местре. Щоденно вітав свій улюблений міст dei Sospirі [1]. Форма цього мосту була ніби вмурована в його думки і стала символом певних духовних уболівань. Ніби якесь дивне, магічне скло, цей міст давав можливість бачити всю правду життя. З глибини його пройм, обрамлених каміннам, здавалося, дивились болісні очі Джакопо Фоскарі, коли той повертався до своєї в'язниці... Над вільними водами пролягав шлях зітхань перед лицем смерті — між тим, що є найприємнішим у людському житті, і тим, що є найбільшим злом. Історія горя людського наділила його красою і зробила гідним дум, які ніколи не надокучають. Звершення незалежної сили духу овіяні зітханнями роду людського.

Коли було тихо й погідно, князь вирушав під вітрилом у море і проводив там час аж до смерку. Один день випав особливо гарний, ясний, по-осінньому сонливий, якийсь ніби незвичний. Човен ані гойднеться. Море було таке спокійне, що на його матових полях блискучі межі й доріжки нагадували польові путівці між зораними полями напровесні. Бували хвилини такого світлого сіяння, коли здавалося, неначе рухливі води вже не текли, а ставали ніби беввладними, застиглими, прозорими аж до самого дна, немов безмежний огнір просвердлено і відшліфовано у гірському кришталі. Круг човна розходились не хвилі, а водяні кола, однобарвні, без найменших тіней. Берег Лідо і Маломокко розпливався і танув у морі. Суша була покрита білою млою, а снігові Юлійські Альпи скидалися на пропливаючу в небі хмарину. Вдалині, на південному небокраї, пласко тяглися над пустельними водами хмари, оманливі для очей, схожі на близький материк, на якому синіють пасма гір, потопаючи в таємничих туманах. І лише самотня у небі хмаринка тієї самої барви руйнувала оманливе видіння.

Коли князь повертався з цієї морської прогулянки, гондольєри попередили його, що на площу не можна виходити. Човни, мов стадо сполоханих качок, звертали то в один, то в другий бік біля входу в великий канал і збилися під камінним берегом. Пробившись крізь скупчення чорних суденець, князь помітив на узбережжі, біля П'яцетти, шеренгу війська з багнетами, зверненими до моря, та ще жерла гармат і канонірів з запаленими гнотами.

[1] Зітхань *(іtал.)*.

Він причалив і вийшов на берег... Але тільки-но хотів ступити на площу, перший же солдат із самого краю шеренги націлив на нього багнет. Князь глянув на його мундир, потім подивився в очі солдатові і навмання сказав по-польськи:

— Слава Ісусу Христу...

— На віки вічні...— відповів той з неприхованою радістю і весь змінився, засявши приязною усмішкою. Заусміхались і його товариші в шерензі.

— Пропустіть мене, браття, на площу!

— Не можемо...— відповів солдат пошепки.— Ми нікого на площу не пускаємо.

— А це ж чому? Вчора дозволялось, а сьогодні вже ні?

— Цілий гарнізон у бойовій готовності.

— А ви належите до якого роду військ?

— Ми стрільці з першого легіону генерала Князевича. Дві наші роти входять у другий батальйон, яким командує Форестьє.

— А хто над ним стоїть?

— Майор Хлопіцький

— А хто ще з офіцерів у вас?

— Ад'ютант Сельський, Болеста. Крім того, капітани Довпарович, Козакевич, Боровський, Коньча і Кошуцький.

— А решта легіону де?

— Вирушила в Брешію і в Мантую та в саму Болонью, яка стала тепер столицею республіки.

— Якої саме?

— Транспадан. La République Transpadane [1], така її назва.

— Любо мені стрітися зі своїми... Може, панове, таки пропустите мене на площу?

— Таж коли не дозволяється...

— Ет!.. розступіться!.. Хай пройде пригінцем, у затінку, адже палац великий...

— Тільки ж Болеста щоб не бачив.

Князь прослизнув між військовим заслоном і дістався на ринок. Лише коли минув Палац дожів, він побачив, чого тут зібралося таке юрмище. Перед самим входом до кафедрального собору стояли товсті стовпи риштування, а по ньому бігали солдати. Величезні липви на блоках весь час рухалися. Спершу не можна було зрозуміти, що тут діється. Площа повна людей, які, прорвавши кордони і

[1] Транспаданська республіка *(франц.)*.

через руїни Fabrica nuova, через завулки Прокурацій вдерлися на площу. Тепер групами намагалися дістатись до базиліки. Солдати били прикладами рушниць тих, хто старався прорватись крізь заслін, і захищали підступи до неї, але, змішавшись із юрбою, не могли дати ради їй. Шарпаний з усіх боків, опиняючись то серед натовпу цивільних, то серед солдатів, князь спостеріг нарешті причину всього цього. На товстелезних линвах, що їх раз у раз поливали водою, спускався додолу вже другий із грецьких коней. Линви пружно здригались, повільно рухаючись на блоках, і велетенський кінь, що важив близько двох тисяч центнерів, повернутий боком до людей, слухняно посувався вниз... Було щось більш ніж трагічне в цьому спусканні великого символу, живої пам'ятки часів Александра Македонського, було щось потрясаюче в цій новій мандрівці його...

Князь наставив вуха. Він почув, що солдати довкруг викопують польські команди, розмовляють між собою по-польському. І побачив людей у мундирах того самого кольору, що і в солдатів, які тягли крізь тлум линви... Князь весь затрусився від страшного гніву. В ньому прокинувся пан. Вперше ступаючи і розпихаючи прутом солдатів, які, бачивши його бліде обличчя й безтямні очі, опускали рушниці, він увійшов у середину натовпу, під риштування. Там гаркнув на повні груди:

— Хто тут вами командує?

Кілька офіцерів, почувши польську мову, ступили вперед з різних сторін, безпорадно дивлячись на нього. Нарешті вийшов повагом з натовпу старший офіцер і запитав:

— Що там таке? Нікого не пускати!

— То це ви, ваша милість, тут командуєте? — вигукнув князь, звертаючись до офіцера.

— Я командую.

— Ваше прізвище!

— Моє прізвище?.. А хто ви такий, що питаєте про це?

— Ваше прізвище! Як ви смієте втягувати польських солдатів у такі справи?..

— А ви хто такий? Мені наказано використати для цього людей, от я й використовую їх.

— Вам наказано зганьбити навіки польське ім'я!..— кричав Гінтулт на нього, мов на економа, душачись від люті й наступаючи на нього з прутом.

— Що це таке? Хто він такий? Як він сміє! Струнко!

— Ковдотьєри!
— Взяти його!
— Грабіжники!
— Давайте його сюди!
— Пахолки! Посіпаки!

Перед очима князя замиготіли карабіни. Сто рук вхопили його за барки, кинули на землю, коліньми навалились йому на груди, а він із здавленим горлом кричав з останніх сил:

— Не дозволяю!

СОЛДАТСЬКА ДОЛЯ

Вже наступного дня князь Гінтулт виїхав з Венеції. Він дізнався, що командуючий легіонами має бути в Вероні або в Монтебелло, бо там перебував генерал en chef, який був оточений, немов коронований монарх, міністрами Австрії, Риму, Неаполя, Сардінії, Генуї, нещасної Венеції, Парми, швейцарських кантонів та багатьох невеличких німецьких державок. Князь Гінтулт їхав, вирішивши висловити протест проти грабіжницьких дій венеціанських батальйонів на користь Франції. Він зійшов на берег сповнений щирого гніву і став підганяти свого візника, але поки доїхав до Падуї, почав заспокоюватись. Мчавши від самого світанку старим гостинцем уздовж каналу делла Брента під теплим і смутним небом, затягнутим вологими хмарами, серед неозорих полів, поросших виноградною лозою, із ніби аж покритим інеєм зів'ялим листям, срібно-сірим серед оливкових гаїв, які, з половини висоти Євганейських гір спускаючись у діл, затінюють собою цілу землю, мало-помалу князь заспокоювався. Темне вже листя шовковиць, грона винограду, мигдальні дерева, фіги, солодкі каштани, персики й дикий гранат химерно сплітались над тучною землею. Сади, відпрацювавши свос, віддавши людині врожай ягід та фруктів, входили в період благословенного відпочинку. Одні тільки грона винограду, брунатні і ясні, то тут, то там провисали ще з тонких виноградних гілок. Сонним поглядом князь зустрічав і проводжав духмяні пагорки, що оточували Падую, вапнякові скелі Віченци. Коли минув цю місцевість, в'їхав у край шовковиць. Цього ж дня він дістався широкою дорогою, обсадженою липами, до Верони.

Перш ніж почати розпитувати, де зараз перебуває генерал, він захотів окинути оком незнайоме місто. Легко потрапив до римського амфітеатру, на площу дель Ербе та до сусідніх з нею палаців деї Синьйори, а також до Скаліджерових гробниць. Проте не це він шукав тут. Вже по дорозі опанувала ним особлива туга за Вероною. У глибині розбурханих, оманливих та безладних думок раз у раз зринало одне і те ж ім'я — Джульєтта... Князь відчув невимовну красу цієї Джульєтти, тихої веронської дівчини, якою марили поети. Бачив мало не наяву її обличчя, пам'ятав кожне її слово, сповнене такої любовної мужності, таке щире й таке влучне, що, здавалось, містило в собі долю кожної людини. Під предивним осіннім небом Верони, від якого віє не холодом, а бадьорістю, і яке додає кожному сил і віри в самого себе, як потиск руки доброго друга, він, шукаючи її, ходив навмання по вулицях. Снив наяву... Тут чекає його щастя... Вже западав морок. Вабила його ця невиразна мрія, овіваючи втіхою й радістю, про яку, однак, він певно знав, якою жахливою іграшкою вона є, хоча й снив, що це його самого очікує в чародійному палаці Джульєтта з роду Капулетті.

«Ранок настане ще не так скоро. То солов'я, а не жайвора спів. Цей соловей щоночі витьохкує он там, серед темного листя гранату. Вір мені, справді то був соловей...»

Ці слова, повні щастя й шаленства, були промовлені до нього. Що ж то ридає у серці? Що ж це так рветься й конає?..

«Це голос жайвора, вісника дня. Ні, то був спів не солов'їний! Бачиш, на сході заздрісне світло блиском досвітнім золотить хмарини. Ночі погас, догорів смолоскип. Сонячний день стрімко гряде по млистих узгір'ях».

Збігла чародійна ніч молодості. Догорів її смолоскип...

Гінтулт запитав в одного з перехожих, де тут дім Джульєтти, і його незабаром привели до воріт того дому. Він довго й уїдливо сміявся. То була облуплена халабудка, в якій містився тепер шинок останнього розряду і ще щось гірше. У глибині чародійного палацу — купи гною, від якого тхне нестерпним смородом.

«Благословенна, благословенна двічі, ноче! Чи ж те, що відбувається в тобі, не є марою? Що ж істиппе із любого, скажи?..»

— Ха-ха....

Князь побрів незнайомими вулицями, зігнувшись під тягарем розчарування, важким, як гора. Блукав то тут,

то там. Уже зовсім смеркло, перехожих ставало дедалі менше, а ті, що ще снували по вулицях, несли запалені ліхтарі. В небі зійшов молодик. У його блідому світлі зринали огорнені мороком фантастичні будівлі і вежі. Ось показався в блідому місячному світлі мармуровий палац. Арки й карнизи вікон, виступи балконів, великі ніші портиків з темними плямами барельєфів прокураторів, дивні заломи дахів створювали на білому тлі сусіднього палацу непередавані лінії, впадини і якісь знаки. Білі стіни з мармуру, які заливав світлом молодик, були однакової з ним барви. Можна заприсягтися, що викуті вони з закам'янілого місячного світла. В глибокій ніші перед церквою Санта Марія Антіка, між одною білою громадою і другою вирвали з чорної прірви, паводячи жах, гробниці Скаліджерів. Там, під готичним піддашшям, спить, випростаний, з мечем у руці князь Мастіно Другий. Біля нього, весь із білого мармуру, лежить Кан Сіньйоріо.

Ніби привиди, що вибралися назовні з розверзнутих могил, постали раптом перед очима ці предивні скульптури. Балдахіни, арки, кручені колони, рамена та різьблені вилоги ніби кидали на сусідні стіни якісь цифри й написи, незрозумілі символи й слова...

Князь блукав там самотньо, не стрічаючи нікого. Ніде жодної живої душі. Місто паче вимерло. Навіть з його глибини, звіддалік, не долинав і найменший гомін. Все довкруг лежало у мертвій тиші, немов простягалось перед очима велетенське кладовище з безліччю гробниць.

Подорожній сів на виступі стіни й поринув у мрії. Раптом у темному проході з боку Адіджо почувся розмірений тупіт і голосною луною відбився на запилених площах. З темної вулички вирвала колона солдатів, ідучи просто на князя. Заблискотіли багнети. Гінтулт відступив убік і хотів було податись на площу дель Ербе, коли командир загону щось сказав, звертаючись до нього. Князь нічого не зрозумів — ішов собі далі. Тоді кілька солдатів оточили його і потягли до офіцера. Той суворим тоном кілька разів повторив запитання каліченою італійською мовою: чого не має він ліхтаря, як його звати, звідки він і куди йде... Оскільки допитуваний не відповідав, його вштовхнули в середину колони і примусили йти разом з нею. Заледве одійшли вони од цього місця на кілька десятків кроків, як князь почув коло себе шепіт одного з солдатів, що звертався до другого чистою мазурською говіркою:

— Вже опівнічна година, собача доля, а ти тільки те й роби, що валандайся по закапелках та волоцюг виловлюй...

— Спати хочеться, носом клюєш, а мусиш ганятися за ними!

— Ще виспишся. Тільки б дістатись за річку й дотягтися до барлогу...

— Тихо! В шеренгах не бурмотіть!

— Ето ж!

А ви, хлопці, в яких місць? — уголос і ніби пехотя заговорив хтось.

Прокляття від цих слів було таке сильне, що колона без команди зупинилася. Сам суворий командир порушив стрій і пішов у середину колони.

Поляк? — спитав він із страшенно грізним виразом на своєму лиці двадцятирічного юнака, коли блиснув ліхтар і можна було глянути бранцю в очі.

— Так, полк.

Ваше прізвище?

А для чого це вам?

Я питаю, ваше прізвище?

Не скажу.

А що ви тут робите в одниці, на вулицях Верони?

Я йшов одною з вулиць Верони на побачення з Джульєттою Капулетті. А ви що тут робите, солдатюри? Нічну службу несете? А також і ви, пане, в кислатому капелюсі та в мундирі з великим коміром! Що, очолюєте їх? Відповідайте, коли питаю!

— Тільки без кпинів, бо заарештую й посаджу на хліб і воду!

— Знаєте, ваша милість, я старший за вас рангом, літами служби і таке інше.

— Чим ви це доведете?

— Я питаю, що ви тут робите?

— Виконую наказ коменданта.

— Тобто чий наказ?

— Тепер — генерала Кільменя...— рішучим голосом відповів рицарик.

Він відтяг Гінтулта вбік і шепнув йому:

— Місто вирує. У квітні — з сімнадцятого по двадцять четверте — вирізали п'ятсот французів. В одному шпиталі вбили чотириста хворих, беззбройних людей. Хоч Верону й захоплено і вона капітулювала двадцять четвертого квітня, місто безперервно бунтує. Звідси й оця наша

суворість. По вулицях ходить патруль за патрулем. Нікому вночі не дозволяється виходити з дому. Ми мусимо їх тримати в покорі...

— А вас тут багато?

— Було нас дві тисячі шістсот чоловік у Мантуї, що перебувала в руках у Вурмзера. З них і склався гарнізон. Хоч командуючий і забрав до себе годящих офіцерів, знайомих імен серед них не було. Виникла потреба атакувати Верону, оскільки генерал Баллан п'ять днів оборонявся від венеціанців, збунтованої веронської черні та довколишніх хлопів. Цілими днями гатили з фортів Сен-П'єр і Сен-Фелікс, із цитаделі. Зрадники-венеціанці послали по Лаудона, щоб він прийшов рятувати їх.

— Ви, ваша милість, були тут?

— Аякже! Ми в старому замку вже не мали надії на порятунок. Їсти не було чого, бойові припаси кінчились. Генерал-комендант Бопуаль вдався до переговорів... Не було жодної надії... А ті вимагали, щоб ми склали зброю і всі до одного перейшли через Порта Весково. Вони були б нас вирізали до ноги. Та от надходить вістка: з цісарем укладено мир. Що тепер той Лаудон! Нас охопила радість...

— Вас охопила радість, що настав мир?..— глузливо зареготав кілаь.

— З вершечка форту Сен-Фелікс ми помітили колону, що наближалася до нас. То був генерал Шабран. Відбувся штурм брами Сан-Цено, бо ж було в нього дванадцять гармат! В тій колоні йшли й наші з Ліберацьким на чолі. А що йому пророк в Авіньйоні передрік смерть від першої ж кулі, то він перший і поліг у бою.

— Невже, ваша милість?

— Свята правда! Але зараз не час і не місце для розбалакувань. Прошу зі мною. Такий наказ!

— Може б, ви одпустили мене на чесне офіцерське слово? Я тут проїздом. Не маю наміру зчиняти бунту в Вероні. Моє прізвище Гіптулт. Я з князівського роду...

— Мені не говорить нічого приналежність до князівського роду, раз я склав присягу ненавидіти тиранів! — суворо кинув офіцер.

— Хай йому біс! Тоді йду слухняно.

І вони рушили. Князеві мимовільно довелось пройти через усе місто. Втомлений був страшенно. Але він не пожалкував, що так сталося. Марширував у солдатській колоні твердим, похідним кроком. Солдатське перешіпту-

вання під час маршу, бадьорий тупіт ніг, брязкіт зброї... Коли ввели його в подвір'я цитаделі, де були казарми, він незабаром опинився в приміщенні сумнівного призначення,— дуже нагадувало воно псарню. Та його одразу ж вивели з цієї камери, де по кутках хропли якісь людські істоти, і ввели, очевидно зласкавившись, що все-таки земляк, до офіцерської зали. Це було щось на зразок казино й водночас — їдальня для офіцерів, які служили в війську. Стояли там столи для гри в карти, столики з причандаллям для куріння та більярди. Зала була повна офіцерської молоді. Та бранець із площі Скаліджерів був такий втомлений, що, ні на кого не дивлячись, усівся на лаві й простяг ноги. Лише коли трохи відпочив, підвів голову.

Тютюновий дим роз'їдав очі і висів перед ними непроглядною пеленою. Свічки ледве блимали. Розмови, крики, вигуки, суперечки на польській, французькій, італійській та німецькій мовах зливались у незвичайний гамір. В одному місці гурт офіцерів, примостившись за столом, випивав, горлав щось і співав хором якусь італійську сороміцьку пісеньку. Поруч, за другим столом, грали в карти, а десь в іншому місці надто голосно, з підкреслено виразною мімікою хтось розповідав неможливі французькі анекдоти, а слухачі мало не падали зо сміху. Весь час чувся дзенькіт скла, брязкіт палашів, удари кулаків, що відбивали такт...

Десь за курилками за картярським столом зібралась окрема купка офіцерів. Вони щось таємниче робили, схилившись над окремим столом. «Грають тихо, отже, на високу ставку...» — подумав князь і рушив у той бік. Але ще звіддалеки побачив, що не грають вони. Долинули до його вуха знайомі польські математичні терміни... Старий офіцер з коротко підстрижепим волоссям, невеличкими вусами, з таким суворим лицем, ніби воно було з каменю витесане, із поритим зморшками чолом та насупленими бровами спокійно продовжував свій виклад. Довкруг, за його спиною, з боків та перед ним самим, підсунувши ближче до лойових свічок записники, присутні терпляче занотовували те, що він говорив. Князь підступив ближче до них, знайшов вільний куточок позаду всіх, примостився і сам з цікавістю став слухати його. Позирав з-під лоба на незграбно зшиті мундири з поганенького сукна, на еполети з написом: «Gli uomini liberi sono fratelli!..» [1] Обхо-

[1] Вільні люди — брати *(італ.)*.

пивши руками голову і наполовину вловлюючи гомін, він поринув у думки.

Анекдоти, красномовство, жартівливе ставлення до всього, тверда офіцерська віра в самого себе, хизування з власної виправки і грубої сили — все це повернуло його до давніх часів. Ах, оця всесильна вояцька гордовитість! Щось затрепетало в ньому. Радість вирвалась назовні з грудей. Він водив очима по мундирах, по обличчях офіцерів. Хіба не зухи? А які чубаті, бестії! Кожен, певно ж таки, заприсягся, що ненавидить тиранів... «Хай йому біс! — думав князь,— повинен і я створити в уяві якогось тирана, щоб зненавидіти його всіма фібрами душі і мати право вступити в лави цих диявольт».

Коли він спостеріг, що лекція з питань фортифікації, про будівництво «паріжних укріплень» була перервана на якусь хвилину, і то один, то другий слухач паливає в свою склянку з шийки спільного fiasco [1], він нахилився до крайнього з молодих людей і спитав:

— Будьте ласкаві, поясніть мені: ваш мундир якого роду військ?

Молодий офіцер зміряв його поглядом, але галантно відповів:

— Мені приємно привітатися з земляком... Ви часом не кандидат у військовослужбовці?

— Саме так, само так...

— Ну, що ж! Щодо роду військ, то це найкраще з формувань. Допоміжні стрільці. Battaglione cacciatori legione polacca ansiliaria della Lambardia [2],— проказав він, як заучений напам'ять урок.

В ту мить, коли він це говорив, всі його товариші раптом звернули погляди на вхідні двері. Офіцер, що розмовляв з князем,— також. Зиркнув у той бік і Гіптулт. Від входу серединою зали проштовхувався між людьми один із офіцерів вищого рангу. Років йому було вже за сорок. Він був такий високезний, що його велике, довгасте, чисто виголене обличчя яспіло над цілим натовпом. Запилений плащ звисав з його пліч, шапка була насунута на очі. Князь одразу впізнав цього військового. Не задумуючись, пішов слідом за ним. Домбровський протиснувся через залу, звіддалік швидко козирнувши на вітання підлеглих.

---

[1] Пляшка *(італ.)*.

[2] Батальйон стрільців допоміжного польського легіону в Ломбардії *(італ.)*.

Зійшов по кам'яних східцях на другий поверх. За ним ішло кілька товаришів, які, мабуть, звідкілясь щойно прибули. Не даючи офіцерам випередити себе, князь пішов за Домбровським, вирішивши на ходу залагодити свою справу. Біля входу до якогось із коридорів, уже нагорі, Домбровський обернувся і побачив коло себе прибульця. Окинув його уважним і пильним оком.

— Пане генерал, хочу попросити у вас хвилинної аудієнції...

— А ви хто такий?

— Я — князь Гінтулт.

— Гіптулт... Десь я бачив вас...

— Під Повонзками.

— Es ist... ja [1]. Ви прибули з Парижа? Може, з готелю Дісбах?

— Зовсім ні! Я прибув безпосередньо з батьківщини, але сюди я приїхав з Венеції. Саме про тамтешніх земляків мені й необхідно сказати кілька слів...

— Щось важливе?

— Так.

Генерал відчинив двері і впустив його до кімнати з низькою стелею. Стояло там на цегляній підлозі ліжко і ще трохи меблів. Домбровський знайшов очима рукомийник і, попросивши в гостя пробачення, почав знімати з могутніх плечей куртку, що нагадувала собою мундир національної кавалерії, той мундир, який носив колись він у бригаді Бишевського та під час великопольського походу. Квапливо промовив:

— Я поспішаю. Багато що маю ще зробити сьогодні, швидко викладайте, що там у вас, князю.

Гінтулт одразу ж почав розповідати, що́ він бачив у Венеції, почав викладати своє ставлення до тієї аферп. Спочатку слова застрявали у нього в горлі, але незабаром гнів, що розпікав його вчора, знову спалахнув. Отож, холодно формулюючи свої докори, він кидав у слухача неспростовні аргументи. Генерал тим часом високо закотив рукави сорочки і став зливати собі на голову, нахилившись над тазом. Князь нетерпляче урвав мову. Командуючий вигукнув:

— Я слухаю, князю. Слухаю уважно.

— Може, трохи пізніше?..

---

[1] Саме... так... *(Нім.)*

— Кажіть зараз: пізніше не буде часу! Завтра зі своїми людьми я вирушаю в похід.

— Куди, якщо дозволите запитати?

— Як куди? Таж навстріч північному вітру.

І в нього блиснули зуби.

— Адже укладено перемир'я...

— Але миру ще не укладено. Із цим усе зволікають. Брязкіт зброї покаже — хочуть вони його підписати чи ні.

Витираючи своє велике, червоне обличчя рушником, він спитав:

— Отже, познімали коней Александра Великого?

— Я кажу те, що бачив на власні очі.

— От гультіпаки! — вигукнув він з удаваним обуренням.

— Пане генерал... Цього не повинно бути. Ніколи, скільки існує світ, наш народ подібним не заплямував себе ні разу. Я прибув сюди в надії, що ви, пане генерал, своєю владою накажете тим людям самоусунутися від виконання таких ганебних справ. Невже ж це личить полякам плюндрувати чужі республіки? Хіба ради цього вирушили в ці краї наші земляки?

Домбровський спокійно вдягав свою куртку. Потім наблизився до князя й рішуче заявив:

— Ви мені про це говорите від чийого імені?

— Від імені польського шляхтича. Я — родовитий польський шляхтич.

— Я також польський громадянин! Ось моя думка щодо цього: наш вояк повинен відзначатись благородною здатністю йти на смерть, гарною поведінкою, залізною дисципліною й енергією. Лише тоді довірятимуть йому ті, перед ким за цього вояка я поручився своєю честю. А ви, пане, радите мені, щоб я стримав вояцьку старанність і почав з бунту?

— Нічого не виконувати, якщо доводиться ступати на ганебний шлях!

— Отже, одягтися, як оце ви, в дорожнє вбрання і вирушити у вояж? Я міг би припинити з вами цю розмову, якщо ви ображаєте мене, але пам'ятаю вас із поля бою, тож і кажу: саме так стоять справи. Ви робите закид мені, що я зі своїми солдатами йду шляхом ганьби? І що ж? Вказуєте на переможену Венецію. А що таке Венеція? Це таємний союзник Австрії, це підступний і хитрий ворог. Вустами Джустініяні, Пезарро та інших запевняючи про свій нібито нейтралітет, а за спиною — в той час, як республіканські війська вдиралися в кам'янисту

Понтебу, врукопашну билися в Штерцінгу, проливали кров під Клагенфуртом,— цей таємний союзник організував у нас в тилу бунт Верони, озброїв усю людність своїх країв і вбив офіцера Лор'є у своєму порту. Отже, що таке Венеція? Вам жаль, князю, дворянства, яке до «Золотої книги» вписане не тому, що пролило кров, а тому, що заплатило десять тисяч цеккіно, нажитих торгівлею або звичайним грабунком на Кіпрі, в Істрії, Гориці... і це для того, щоб потім, на підставі купленої вищості, мати право з театральної ложі плювати на народ. Ви знаєте, видно, доскопало їхні закони, карний кодекс, в'язниці, моральні засади. То що ж поганого вчинила Франція, принісши в ці краї свої великі закони? Населення Венеції піснями привітало французьких вояків. А ваші бронзові коні, любий князю... Жартуйте собі на здоров'я! Тим коням, вісникам перемоги, кому й належати тепер, як не великому полководцеві? Невже венеціанці мають на них право? Як вони їх добули? Кулаком, силою. Це воєнна здобич. Отож як здобич вони й переходять з рук у руки. Я, зрештою... Але кажу вам: коні Лісіппа по праву належать великому полководцю Бонапартові. Наші вояки не вчинили нічого поганого, послухавшись наказів своїх командирів.

— Я бачу, моя справа програна. В мене не залишається нічого іншого, як попрощатися з вами, пане генерал.

Домбровський простяг руку. Щирий усміх, що йшов від самого серця, опромінив його лице.

— Я не хотів би, князю, розставатися з вами зараз, коли ви розгнівані на мене. Зостаньтесь на хвилинку. Я скажу вам ще кілька слів.

І він мало не силоміць повів Гінтулта до відчинених дверей, які вели на балкон, і вштовхав його туди. Тим часом, піднявшись із зали, ввійшли сюди штаб-офіцери. Старший з-поміж них, той, котрий читав лекцію про шанці й мости, з поклоном наблизився до командуючого. По залу вже розійшлася вість про майбутній похід від товаришів, що прибули з Монтебелло.

— Пиши, брате, наказ про завтрашній день. Вирушаємо на Пальма-Нуова. Там, в ущелинах Гориці, ми маєм в'єднатися з нашими.

Офіцери обступили стіл. Домбровський сів біля столу, спершись на нього ліктями, обхопив долонями чоло. І почав диктувати черговий наказ. Присутні квапливо писали. Князь, слухаючи ці категоричні слова, мимоволі виструнчувався як його підлеглий. Знову оці лави, без жодної

платні, голодні, обдерті, вирушать у похід форсованим маршем по чужих курних шляхах, сліпо вірячи, що вони прямують до Відня... Запала ніч, долинав плюскіт Адіджe, закутої в гранітні береги. Внизу біліло в блідому світлі місяця заснуле місто.

Кінчивши диктувати наказ, давши ряд усних розпоряджень, генерал підвівся й попрощався зі своїми людьми. Всі одразу ж вийшли. Коли за останнім з офіцерів уже мали зачинитися двері, він ще кинув йому:

— Еліаше, розбуди мене вдосвіта...

За хвилину генерал уже стояв у дверях, що вели на балкон.

— Даруйте, князю... Спать, спать! Але скажу ще одне лише слово...

— Я не хотів би бути набридливим...

— Мушу сказати, що належить.

Він узяв його під руку, притиснув до свого могутнього плеча й прошепотів:

— Думаєте, що тільки ви одні вболіваєте за все, що бачите перед собою? Що тільки вас одних по ночах жаль бере за душу і не дає спати? Ех, брате! Я й сам крізь криваві сльози дивився на все, коли прибув з Garde de corps[1] електора. А потім, а потім! Але душа моя не для жалю, а мої очі — не для сліз. Слід тримати свої емоції під замком. Задумайтесь ось над чим: ці легіони, ця селянська і дрібношляхетська маса — хто це такі? Люди з тюрем, утікачі. В вас скипає гнів на саму думку, що вони, перебуваючи на службі в Бонапарта, чинять, що їм кожного дня велять виконувати... А подумайте над тим, що б вони змушені були чинити, перебуваючи в австрійському війську? Чи ж не краще...

— В лещатах насилля, з примусу, не по добрій волі!

— Немає вже тепер доброї волі! Господь дав, господь і забрав. Викиньте ви все це з голови. Тепер — праця, аж поки не помреш. Все треба починати з самого початку і нести на плечах у десять разів важчий тягар! І скільки крові, мук, зусиль і слави всякне в землю на чужому полі — хто все це зміряє? Але щось і залишиться. З усіх доріг, що перехрещуються на роздоріжжі, одна таки кудись повинна ж привести! Жили тріщатимуть, кров з-під нігтів пирскатиме, але то байдуже. Треба йти вперед у споконвічному поході. Треба стражданнями, що випали

[1] Особиста охорона *(франц.)*.

нам у покару, все відродити, в тяжких муках створить у собі велич духу. Що ж до самого себе, то можу запевнити: мене знайдуть всюди й завжди, поки ще сила є в цих кістках і кров пульсує у жилах. І ніщо не зіб'є з цього шляху. Сто обвинувачів гудять мене: я ж, мовляв, німець, адже навчався в Моріца Бельгарда і в мудрого Блюхера з малих літ, коли ще юнкером був і носив корогву, як сліпо слухатись наказу, як шикувати лави і вести військо у бій. Ба, і дружина в мене німкеня! Кондотьєр! Шукаю легкого хліба і авантюр. Немає такої гидоти, в якій би вони не обвинувачували мене. Знаю, вони остаточно очорнять моє добре ім'я. Не поскупились вони й на останній постріл — закинули мені зраду. Все, що роблю,— за прусські таляри. Та хай собі говорять! Хай отой Хадзкевич собі вигадує! Товариші по нещастю...

... la compagnia malvagia e scempia
Con la qual tu cadrai in questa valle,
Che tutta ingrata, tutta matta ed empia
Si farà contra te ...[1]—

так Данте-вигнанець писав отут, у цій самій Вероні.

— Треба із зневагою відкинути усе це.

— А з другого боку, князю, мало втіхи вистоювати під дверима у французьких магнатів, оббивати чужі пороги й випрошувати для свого солдата платню, взуття, сякутаку одежу, право воювати і право гинути в бою. Втіха невелика: з пліток про слабинки паризьких і цізальпінських директорів з'ясовувати для себе, якими шляхами, стежками й ходами слід користатися. І йти на власний страх і риск, не переводячи подиху, без перепочинку до мети, хоч і обсідають тебе тисячі гризот. Не досипляти й не доїдати, живити і тішити себе надією. Адже ж я міг би піти шукати ласки прусського короля, найнятись на якусь службу. Та й останнє своє гніздо, Пежховець, я продав. І тепер у мене зостався лише солдатський хліб — перейняв батькову долю. Кондотьєр! Їдьте, князю, у свій вояж, а то ще, чого доброго, захочеться вам скуштувати нашого хліба й солі. Стократно мудрий поет сказав: гіркий то хліб, «краще б не родитися...»

Із глузливою посмішкою він глянув князеві в очі й на прощання потиснув йому руку.

---

[1] ...товариство лиходіїв і дурнів,
З якими ти попадеш у цю долину
І котрі, невдячні, безумні й нечестиві,
Виступлять супроти тебе... *(Італ.)*

У місяць nivôse VI року Республіки в кінці похмурого січневого дня «громадянин» Гіпгулт поспішав у закритому однокінному фіакрі на набережну Люнет. Вже понад місяць він бив байдики в Парижі. Знав він його з давніших часів, до вибуху повстання. Але тепер довго придивлявся до цього міста, ніби воно було йому зовсім не знайоме. Старанно уникав зустрічей з земляками, хоч би яких поглядів вони дотримувались,— як з прихильниками Барса, так і з прихильниками Мневського, котрих, зрештою, об'єднувала тоді думка про необхідність скликання сейму. Весь свій час Гіпгулт віддавав одному — вдивлявся в живу душу Республіки, єдиної й неділимої.

Цього дня він особливо був якийсь сам не свій.

Мокрий, холодний сніг, танучи, заливав і брудпив вулиці. Стіни будинків були мокрі, людські обличчя несимпатичні і ніби аж заплакані. Князь промерз аж до кісток. Той світ, що його він зараз вивчав і який, власне, раптом перед собою побачив, величні події, ідеї, що зринали на буйних крилах, вісті, що повзли з завулків, відголоси давніх справ і нові чутки, весь час нові, безсоромні й потворні у своїй наготі плітки,— все це докорінно похитнуло в ньому переконання, які він звик вважати незрушними, цілком певними, своїми власними. А проте все стояло ще в його душі на тому ж самому фундаменті, що його звів він власними зусиллями впродовж тяжких днів життя; тільки ж назрівання нових явищ, страшенно смішних на перший погляд, завдавало йому тяжких мук. Щоправда, його душу безперервно розпирав сміх, вириваючись назовні прозорими дотепами, а проте супроводжувався той сміх безсилими зітханнями, неспокійними і невловимими, як тінь. Все стояло на місці. Ніщо не рухнуло й не розпалося в друзки. Життя тривало, квапилося вперед, вирувало від розбуджених сил.

Забившись у куток фіакра і загорнувшись у плащ, князь сміявся, дивлячись на постаті людей, що бігли вулицею, щулячись од холоду. В його думках пролітали уривчасті картини, бачені ним звіддаля. Який величезний стрибок з одного кінця світу в інший він здійснив! Іноді зринали в пам'яті страхітливі, нестерпні, огидні видива. І водночас поплинули думки, щойно виниклі під впливом газет, прочитаних на паризькому бруку, розмов і всього щойно побаченого,— захисні силогізми, аж до

останньої хвилини надійні, ніби першокласні шпаги; та раптом розсипались вони впрах, наче зліплені були з попелу. З глибоких криниць душі випливала не знана досі, облудна втома, яка несла в собі дедалі гостріший неспокій.

Фіакр зупинився перед брамою будинку відомого годинникаря Бреета, і князь невдоволено ступив на залитий водою брук. У вестибюлі він знайшов портьє і, як завжди, бундючно-ввічливим тоном зажадав, щоб той показав йому помешкання, в якому зупинився князь Сулковський. Заспаний і брудний чолов'яга, який стояв перед ним, оглядав його так оригінально, що князь аж ніби прокинувся зі сну.

— Князь Сулковський? — ввічливо допитувався портьє, а очі його дедалі більше сповнювались цікавістю, лукавством і собачою настороженістю.

— Князь Сулковський,— повторив Гінтулт, дивлячись йому в зіниці так само пильно,— aide-de-camp [1] генерала Бонапарта.

— Так, так... генерала Бонапарта,— пробурмотів той.

— Що ви кажете, громадянине?

— Та чи ж я посмів би щось казати про такого великого генерала, як Бонапарт? Адже *князь* у нього служить ад'ютантом, хе-хе...

— Князь, справжній князь...

— Це вам не жарти! В такого самого генерала Бонапарта, який наказав своїй солдатні смалить із гармат по люду не далі, як два роки тому...

— І розгромив чотири ворожі армії.

— Бодай він ізслиз зі своїми перемогами! Чотири армії... Що мені до того? Ось рука, перебита осколком картечі... Він наказав гармати викотить під Тюїльрі! Цей самий генерал Бонапарт...

Князь більше не слухав. Щоб стримати себе й не дати вивести з рівноваги, бо ж відчув, що може затопити в пику або плюнути в оці нахабні сліпаки, він вибіг на сходи. Сам знайшов у темряві вказані двері й постукав. Довго йому не відчиняли. Він стукав дедалі голосніше. Нарешті почулися кроки, і хтось крутнув ключем у замку. Князь зайшов до темного покою і ледве зміг розгледіти чоловіка, що стояв перед ним.

— Я хочу побачитися з громадянином Сулковським...— сказав він, але осікся чи то під впливом щойно відчутої

[1] Ад'ютант *(франц.)*.

в собі, хоча й переборені вже, гордовитості, чи то від певної боязні.

— Хто хоче з ним побачитися?

— Один... поляк.

Чоловік віддалився. Через хвилину повернувся зі свічкою в руці. Князь пішов слідом за ним через холодні й темні покої. Останні двері солдат відчинив і відступив назад, забираючи свічку. В кутку просторого салону сидів на софі молодий чоловік у військовій формі. Побачивши прибулого, він встав і чекав, стоячи на місці.

— Не впізнаєш? — сказав Гінтулт, підходячи до столу.

Сулковський наблизився до нього, зі щирою радістю усміхаючись, і по-братерськи поцілував його. Вони посідали на софу і якийсь час уважно дивились один на одного. Господар був молодим чоловіком трохи більше двадцяти років. Гарний собою — скидався на чарівну дівчину, переодягнену в чоловіка. Довге, шовкове, хвилясте волосся він зачісував з білого чола назад. Очі мав великі, з незвичайним виразом, чудово відтінені довгими віями. Короткий вус прикрашав його вуста, що зараз весело всміхались. В очах і в цьому красивому обличчі, перш ніж він упізнав товариша минулих битв, був аж ніяк не жіночий вираз. З них віяло пронизливим холодом.

— Ти повернувся з в'язниці? — стиха спитав він.

— З в'язниці? Таж певно... Але це вже для мене давні часи. Власне, я прибув сюди з Італії, тобто,— він глузливо посміхнувся,— із Транспаданської республіки.

— Пробач, що тебе відразу ж запитаю: видно, з наміром вступити до війська? В легіонери чи, може, в загони добровольців?

Князь на хвилину замислився, трохи вражений таким несподіваним запитанням, і нарешті рішуче відказав:

— Ні.

— Мені дуже жаль, що з такою ж енергійністю ти не заявив: так! Адже ти пройшов спеціальну і до того ж хорошу підготовку в корпусі. Але будь такий ласкавий, не сприйми те, що оце сказав я, ніби вербую тебе в армію.

— Боронь боже! Тільки ж... Щиро кажучи, досить з мене війни!

Сулковський повільним кивком красивої голови хотів був якось приховати своє прикре здивування від почутих слів.

— Я не...— почав було той за хвилину з зимною посмішкою.

— Прошу тебе,— мовив Гінтулт, розправляючи мережива свого жабо, я не хотів би, щоб мої слова ти неправильно зрозумів. Я просто втратив віру в війну не з лінивства і зовсім не з боягузтва. Попросту вигасла в мені віра в будь-яке її значення.

— Як так?

— Після довгих роздумів і розмірковувань на самоті я дійшов висновку, що всяка влада має свої вади, кожна система — свої хоропі сторони, а найбільш жадані революції є нічим іншим, як лише дуже накладною заміною певних зловживань та вад зловживаннями та вадами іншого характеру. Отож,— вів далі він спокійно й байдужно,— убивство з-посеред юрби одної людини за те, що була вона поганим велителем, тираном, здирцею, шахраєм, є в сто разів більшим злом, ніж її тиранія, здирство й шахрайство. А зі зла, яке є більшим злом, ніж попереднє, добро не може розквітнути. Тож навіщо боротися? Належало б оголосити запеклу війну, але не людям, а самій тиранії, самому здирству, самому шахрайству.

Чудово! Але ж як це здійснити, щоб і не зачепити людей — самих здирців і тиранів?

— Той ворог зовсім недалеко. Його треба шукати в самому собі.

— Ах, ти — дитя!..

Князь Гінтулт змінив тему розмови.

— Я чув,— звернувся він до Сулковського,— що в останній кампанії ти був при головнокомандуючому.

— Так!

— Отже, пізнав його ближче?

— Чи пізнав? Та певно ж...

Через хвилину він, усміхаючись, додав:

— Хоча й дуже часто мені здається, що я зовсім його не знаю.

— Та тільки чи ти, бува, не зачарований ним? Бо любов іноді так засліплює нас, що ми бачимо в гарній жінці стільки таємниць, і до того ж таких...

— Тут різниця в тому, що я не люблю Бонапарта. І не прихильник я його.

— Знаю, знаю. Але схиляєшся перед ним як воїн перед воїном, а це в багато разів вище кохання до найвродливішої жінки. Знаю це з власного досвіду. Я сам так любив.

— Ти помиляєшся щодо мене. Я хотів бути при ньому,

був і буду, якщо він мене не прожене з якихось інших причин.

— Здогадуюся, здогадуюся...

— О так. Він стереже свої громи та блискавки. Міцно тримає їх у руці. Але ж я вже мав і досі маю можливість чути їх тріскотняву, виміряти силу удару, змах кулака, зблиск, ну і спроможний відчути, який має бути удар.

— Чи це правда, що він довіряв тобі настільки, що ти від його імені давав накази, які тільки вважав за потрібне давати? Мені казали в Мантуї, що ти ставив з його дозволу навіть його ім'я на своїх розпорядженнях і щоденних наказах? Про це я чув і тут у дуже впливових колах.

— То правда. Подібне бувало у вирішальні хвилини. Але це не має особливого значення. Отже, кажеш, вже досить для тебе війни? — замислено спитав він.

— Ясна річ. Видно, я не створений для військової служби.

— Дивно. Щоб не бути створеним служити воїном? Мені незрозуміла така натура. Я ж — лише вояк.

— Ти, любий брате, вчений, а не вояк. Якийсь там Квінтіліан, делла Мірандола... Чи ж це квартира вояка — такі гори книжок?.. Я впевнений, що в апартаментах Бонапарта книжок немає...

— Ти знову помиляєшся. Ось із п'ятнадцятого frimaire'а, тобто з моменту прибуття до Парижа, після укладення миру в Кампо-Форміо...

— Ах, оте Кампо-Форміо...— уїдливо засміявся Гіпгулт.— Страшною несподіванкою було для вас оте Кампо-Форміо! Стільки надій було після стількох обіцянок!

— Ще не скінчились, не скінчились, не скінчились порахунки! — мало не закричав Сулковський.— Він ще живе, він ще не помер: і в нього, і в нас попереду ще довгі роки життя. Коли адвокатський син із Аяччо вдовольнить своє честолюбство почестями, він муситиме вернутись до ролі солдата, яка міцніше в ньому засіла, аніж жадоба слави. Але повернімося до справ... Зараз він цілі дні проводить наодинці в кабінеті, замкнувшись sur les cartes immenses étendues à terre [1]. Якщо десь і буває, то хіба що в театрі, і то dans une loge grillée [2]. Всі ці дні він повзає

---

[1] Над велетенськими картами, розстеленими на підлозі *(франц.)*.
[2] В загратованій ложі *(франц.)*.

від карти до карти з компасом, циркулем і олівцем у руці. Там, у тім затишнім покої, над географічними картами зачаївся задум, щоб перетворитись у страшний удар; Бонапарт хоче напасти на узбережжя Англії — ти чуєш? — щоб піти залізним маршем на Лондон або висадитися на узбережжі Єгипту...

— Так поговорюють, але чи це правда?

— Я інколи буваю в нього, коли він спеціально викликає для підрахунків, зіставлень, в питаннях тактики... Я вже давно в його цифрах, прикидках, які він робив на підставі тих даних, бачив лише одне: нанесення удару au coeur [1] Англії, бачив його великий замисел несподіваним вторгненням звалити її з п'єдесталу, розтоптати могутність купців і на руїнах олігархії розпалити полум'я революції, щоб навчити свободи оцей народ, якому здається, що він вільний, бо його так намагаються переконати. Тепер цього вже немає. Мені відомий інший план: план повернення французькій нації наднільської імперії, позбавлення Англії засобів її могутності. І ще одне, ще одне. Те друге est décidé dans son esprit...[2]

— Хіба?

— І тепер лишилося... Я сподіваюсь, ти збережеш геть усе, що я кажу, в цілковитій таємниці.

— Можеш вірити моєму слову.

— Тепер лишилося... transporter un rêve dans le réel! [3] Він доручив мені вибрати з купи його мрій те, що можна здійснити. Велику справу, найбільшу справу з часів хрестових походів. І я це вивчаю з усією затятістю днями й ночами.

— Саме це?

— Так. Вивчаю, як створити могутні сили.

— Як створити могутні сили...— повторив Гінтулт.

— Можна навчитися тупанням ноги викликати з землі цілі легіони, як це робив Помпей.

— Ти хочеш сказати — як... Домбровський?

Сулковський кисло скривився. Через хвилину сказав:

— Ні. То випадкове скупчення втікачів, авантюристів і добряг. Домбровський пішак або хіба що слон в шаховій грі першого-ліпшого Бертьє чи Брюна. Минули часи Чарнецького, і він марно силкується наслідувати його. Так-от

---

[1] В серце *(франц.)*.
[2] Вирішено в його свідомості *(франц.)*.
[3] Перетворити сон у дійсність *(франц.)*.

ти маєш перед собою три тарани: l'armée du Nord, l'armée du Rhin, l'armée d'Italie...[1]

— Я бачу,— сказав князь із блідою іронічною посмішкою на вустах,— Бонапарт правильно висловився про тебе...

Палаючі очі Сулковського швидко пригасли.

— Що ти маєш на увазі? — глухо запитав він.

— Мовляв, незважаючи на свої заслуги, ти не маєш ані високого рангу, ані якихось відзнак...

— Так і є! Ні про які відзнаки я не дбаю.

— А коли хтось із твоїх друзів запитав у Бонапарта, чому ж він, хоч ти й стільки всього виконав, залишив тебе в тому ж самому, що й перед війною, військовому ступені капітан-ад'ютанта, він нібито відповів: «Я тому не підвищив Сулковського з капітана, що з першого ж дня, під Мантуєю, в передмісті Сан-Джорджо, коли познайомився з ним, вважаю його гідним єдиного підвищення — в ранг головнокомандуючого».

Сулковський сказав, сердито посміхаючись:

— У всякому випадку, не він мене призначатиме головнокомандуючим, а я сам себе. Сан-Джорджо! Таж певно, я показав своє мистецтво. Від двохсот гренадерів відбив форт — ключ до фортеці. Так, однак, у його судженні про мене найфатальніша помилка: я ще не гідний того, щоб мене було підвищено в ранг головнокомандуючого. Ким я є, тим і залишаюсь, і це цілком природно. Я ж то краще за нього знаю себе. Я ще не головнокомандуючий, а якщо й буду ним, то не тут.

— Бонапарт знав, що казав.

— Мій любий, я знаю себе аж надто добре. Знаю, чого взагалі немає в мені. І досі цього не спромігся набути. Немає в мені того органу, яким би міг я все передчувати... Тільки він єдиний на землі, з-посеред стількох вояків, має в своїх кістках цей вічно розбухаючий левів шпик. Я вмію вже не гірше від нього проходити через гори трупів, умію спокійно працювати серед вогню і бути незворушним у битві, люблю дим з гармат і гуркіт їхніх вогнистих жерл, уважно стримую пориви своєї душі, як стримують мундштуком дикого коня...

— Що ж тоді таке оця влада, мій любий?

— Не знаю. Перед нею одною у мене коліна тремтять.

---

[1] Північна армія, рейнська армія, італійська армія... *(Франц.)*

— Не розумію.

— Генерал Франції, слуга вітчизни, захисник революції якось сказав мені відверто, з усмішкою італійця, корсіканця, напівфранцуза з Ажаксіо, мовляв, треба, щоб оцю саму Францію охопило ще більше, ніж тепер, безладдя. «Того почасти й вирушаємо ми до Єгипту, для цього й знищимо тисячі людей...» — шептав він мало не в розпачі. Він уже геть забув про вуличку Сен-Шарль, про родину, з якої походив. Нема й мови про повернення на гостроскелі острівки Іль-Сангвінер біля входу до порту Аяччо. Його голова сповнена якихось видінь... «Тим гірше для республіканців,— сказав він мені тоді,— коли нічого не вийде з їхньою республікою». Ти чув? Тим гірше для республіканців...

Князь Гінтулт засміявся сухо, коротко й стримано.

— Я ж казав...— мовив він.

— Гадаєш, може, що це йде лише від його пихи, від убогої ницості вискочки, якого сліпа людська юрба так високо підпесла вгору? Ти помиляєшся: це не тільки пиха. В цьому, власне, й полягає його надлюдська могутність. Я знаю, він любить самого себе так само сильно, як святий Антоній Падуанський любив бога, що задля власної мети він вславляє себе на весь світ страшною, незмірною славою. Але перед цією його метою ясніє новий берег, нікому не знаний. Він безперервно до нього прагне, як прагнув Колумб до своєї Америки. Там починається і продовжується нова історія землі. Подумати тільки!.. Якби ж то я мав у собі таку таємничу силу і володів нею...— сказав він з дитячою, болісною усмішкою.— Нова земля. Моя нова, відроджена земля! Бачу її так, як оцю географічну карту. Якби ж то я спокійно міг, коли захочу, стати негідником, тоді як треба бути значно могутнішим для великої, тільки одному мені відомої мети! Якби я міг володіти своєю душею і її малими, вбогими цнотами так, як можу командувати військом!

— Я зненавидів війну і бачу, що цілком слушно,— нещиро промовив Гінтулт.— «Де зблискує зброя, закон мовчить». Так сказав колись Цезар Метеллію, коли той йому заборонив брати громадський скарб. Він ще додав, що на війні слово «закон» — порожній звук.

— Війна! Це — єдиний плуг, який оре цілину, щоб сівач міг у розкрите лоно землі кидать нові зерна, аби виросла потім з них замість бур'янів пшениця.

Князь Гінтулт увесь час посміхався ледь помітною, іронічною посмішкою. Сулковський замислився і промовив через хвилину:

— Ти зненавидів війну. І це — після того, як ми стільки всього побачили. Зненавидіти війну після того, що я відчув, стоячи під градом куль біля мосту Зельви! Після тієї ганьби, котра копитами розтоптала мою душу. Отже я маю пройти через оце своє коротке життя звичайним спостерігачем? Нічого не робити?..

— А хто сказав, що не треба нічого робити?

— Ти! Бо ж тільки з мечем у руці я можу здійснити те, що задумав. Інакше нічого не вийде! Я для цього так само створений, як і для того, щоб їсти і пити. Якщо вже сидіти мені склавши руки, тобто працювати на себе, для задоволення якоїсь амбіційки, заради сім'ї, роду, села, повіту, вчитися задля самої науки, а не для великих звершень і не заради прогресу людства, краще вже загинути, мов тому шолудивому псу! Пам'ятаю, коли я прибув з Константинополя, надто пізно: не встиг на похорон. Тіло небіжчика було вже поховане, а спадщину розтягли позикодавці. Пам'ятаю, коли я від'їздив, слідом за мною по всій землі парувала пролита кров. О ні! Я люблю війну! Попад усе! Я навчуся її, засвою всі її знані й таємничі сили, так само як осягаю й засвоюю арабську або англійську мову,— заволодію нею, мов шпагою. Тоді й повернусь!

Легка посмішка не зникала з вуст князя Гінтулта. Сулковський помітив її, видно, коли вже замовк, ніби замкнувся сам у собі. Тоді гість його тихо сказав:

— В міру того як я втрачаю всякий смак до війни, мені дедалі більше починає подобатись дипломатія.

— Дипломатія,— швидко, сухо і майже неввічливо заговорив, змінивши голос, Сулковський,— завжди нагадує мені мого доброго дядька Августа: той мене, нещасного, готував до державної служби, тож і вирішив заборонити мені серйозно вивчати математику, фізику, хімію, твердячи, що даремна трата часу і що досить буде й загальних знань із цих предметів. Натомість головний натиск робив на мистецтво, музику, співи, малярство, на гру в шахи та на уміння відгадувати загадки. Це все мистецтва, на яких повинен розумітися дипломат. Якби не Сокольніцький, який по ночах, потай навчав мене тригонометрії, інженерної справи, математики.., я був би тепер завзятим дипломатом. Мій дядько був відсталою людиною, і хоча він за

оголошене мною якобінство з усім запалом прокляв мене й позбавив спадщини, а проте дипломатія у вигляді мистецтва відгадувати загадки і тепер становила для мене інтерес. І я займався дипломатією... Якщо ти станеш державним діячем, зверни увагу на єдину в цій галузі фактичну силу — на воєнну політику.

— Дуже сумніваюся, щоб мені довелось коли-небудь стати дипломатом. Не думаю, щоб до цього дійшло. Я сказав тільки, що мені це подобається. Стою собі збоку й дивлюся на світ як на чудову оперу, що́ б ти, творець дій, не говорив про це. З певністю можна заявити, що то заняття, гідне людини з тренованим, тонким розумом: вникати в нетрі зрад, шахрайств, обманів і хитрощів такого собі, скажімо, Талейрана-Перігора, міністра des relations extérieures [1] вашої республіки, розкушувати й перешкоджати їм у спосіб як дотепний, так і страхітний для цілих країн на цілі десятки літ.

— Цілком можливо. Але чи бачив ти цього Талейрана?

— Я був навіть на балу, влаштованому ним на честь Жозефіни після її прибуття з Італії другого січня.

— В готелі Галіфе?

— Так.

— Ти повинен був бачити там і Бонапарта.

— Таж бачив. Мав таке щастя. Я не відчув, щоправда, хвилювання тієї дівчинки, яка, наблизившись із трепетом і пильно подивившись на нього, здивовано вигукнула, звертаючись до своєї матері: «Maman, c'est un homme!» [2] Я більше дивився там на демократичні звичаї й на самих демократів. Які паради в дам! Жозефіна Бонапарт була в грецькій туніці і coiffée en camée [3]. Дами Тальєн, Шаторено, Адрієна де Камбі, де Крені... Одні були, мов Sapho de Mitiléne [4], інші à la Cléopatra [5]. І це все було в славний санкюлотський нівôзе...

Сулковський сидів замислений у кутку софи.

— Я був також,— вів далі Гінтулт,— в готелі де ля Шантерен.

— Це тобі не жарти!

— Таж певно. Я оглянув із захопленням салон із фризами й картинами, виконаними учнями Давіда, stylobates

---

[1] Закордонних справ *(франц.)*.
[2] Мамо, це ж людина! *(Франц.)*.
[3] Зачіска «під камею» *(франц.)*.
[4] Сафо з Мітилен *(франц.)*.
[5] Під Клеопатру *(франц.)*.

en plâtre sur les bas-reliefs [1] пензля де Муатта, меблі в грецькому стилі де Персьє... Все надзвичайне! Я міг би ручитися, що ти, хоч і бавився дитиною у Версалі на колінах у Марії-Антуанетти і виховувався в молодості серед пишнот монарших дворів Європи, та небагато бачив такого, що б викликало більше захоплення, ніж красоти у цьому салоні. Та й награбованого отаким республікансько-добродушним способом, напевно ж, і зовсім нічого не бачив. Les camées, les statues, les tableaux, les antiquités...[2] Все незвичайне!

— Мало мене все це обходило раніше і тепер не цікавить.

— Одначе... заради й цього... ведуть війни.

— Задля цієї мети я війни не веду. Та й як офіцер нижчого рангу я не маю доступу до таких салонів...

— Але ж засідання тієї Ради панів у тюрбанах, du Conseil de cinq-cents [3], ти повинен був бачити. Цього ж, певно, не заперечиш...

— А що тебе в них так смішить?

— Змилуйся! Чи ж би посмів я? П'ятсот мужів у білих спідницях аж до самої землі, у мантіях таємничої форми, яскраво-червоного кольору, у тюрбанах de velours bleu! [4]

— Ти бачив?

— Я бував на засіданнях, сховавшись у юрбі «громадян» на одній із галерейок, чув, як промовляли з жестикуляцією, і суворих римлян, і цнотливих гендлярів телятиною, коли давали l'essar à leur imagination [5]. І нічого дивного, «la carrière est ouverte au génie» [6], отже й користуються з цього.

— Представники інтересів народу...

— А ще Conseil des anciens [7] у фіолетових робах і тогах, у білих мантіях і пантофлях! Я не мав щастя побачити жодного з членів du Directoire exécutif [8] у величному костюмі, але, можливо, це й краще, бо я не був би в стані своїм слабким зором сприйняти красоти того одіння. Я б упав зі страху. Адже вони plus puissants que les Monar-

---

[1] Гіпсовими цоколями на барельєфах *(франц.)*.
[2] Камеї, статуї, картини, антикварні речі... *(Франц.)*
[3] Рада п'ятисот *(франц.)*.
[4] З блакитного оксамиту *(франц.)*.
[5] Волю своїй уяві *(франц.)*.
[6] Кар'єра відкрита для геніїв *(франц.)*.
[7] Рада старійшин *(франц.)*.
[8] Виконавча директорія *(франц.)*.

gues [1]. Раз тільки, коли йшла вистава в театрі «Horatius'a Cocles'a» [2], сидів у ложі le directeur [3] Баррас, але він, хоча й був найголовнішою особою, не справив на мене враження когось могутнішого від монарха. Навпаки, він мав такий вигляд, насправді яким був і є від народження і з волі божої: товстий кат, шляхетно задрапований і відповідно надутий від зарозумілості. Може, тобі прикро чути, що я кажу?

— Ні, я думаю зараз про щось інше.

— Ах, он як?

— Ти ж, певно, чув про Жубера?

— Про генерала Жубера?

— Так. Чи ж повториться це саме й там, серед червоних дюн, на краю пустелі? Чи й там зустрінемо ми дику лють тірольських хлопів? Якби ти їх бачив! Цих дужих, високих, жвавих людей у темній одежі, попідперезуваних широкими поясами з блискучими олов'яними оздобами! Мабуть, у такому ж вигляді з'являлися проти залізних легіонів Цезаря в ущелинах Гастер, біля підніжжя льодової гори Глерніш, у Гельвецькій пущі племена Оргеторікса. Так само сміливо, напевне, сходили, щоб стати супроти латинських загонів, з Adula mons [4], непрохідних гір, германці, одягнені в волові шкури, з бичачими рогами на головах та з буковими ломаками в руках, як спускався до нас оцей гірський люд з високогірних печер, заховапих десь між небом і землею. Це було нове зіткнення латинського племені з германським. Вони йшли проти наших каре, наїжених багнетами, широким кроком, у глибокому мовчанні. Билися на смерть, падали, навіть не застогнавши, не чути було жодного підбадьорливого вигуку. Жоден не просив пощади. Качаючись по землі, вони боролись на тілах конаючих товаришів. Брали наших воїнів за барки, виривали в них з рук карабіни і, хапаючи їх за багнети, гатили прикладами з небаченою силою, немов орудували ломаками. Тисячами їхніх трупів було встелено поле бою. Наші вояки дивились на ці трупи з повагою. Бувалі наші солдати казали, що з пошматованих багнетами їхніх тіл пролилася надприродна, ніби аж подвійна кількість крові.

Князь Гінтулт мовчки слухав, похнюпивши голову. Коли Сулковський скінчив говорити, він мовив, зітхнувши:

[1] Могутніші від монархів *(франц.)*.
[2] «Горацій Коклес» *(франц.)*.
[3] Директор *(франц.)*.
[4] Східні Альпи *(лат.)*.

— Я слухаю це, і в мене таке враження, ніби я читаю історію дикої різні Цезаря з Помпеєм.

— Справді-бо, Жубер, який пройшов страшними долинами Штерцінгу, женучи перед собою Лаудона між збуджених жителів гір, Жубер, який сам опинився в оточенні, але зумів вторгнутись у ворожу країну і відкрити дорогу до столиці, вартий того, щоб його було прирівняно до Помпея.

— Та все це не варте й одного вірша Данте.

— Можеш втішатися, скільки твоя душа забажає, цією вневненістю! Ха-ха! Це не варте й одного вірша Данте... Я знаю це не з книжок, не з чужих мудрих сентенцій, а зі свого досвіду, зі своїх власних спостережень, що всяке слово, по суті, пустопорожнє. Навіть слово найгеніальніших поетів. Навіть зафіксовані в письменах натхненні промовляння пророка. Oblectamenta et solacia servitutis...[1] Великі за своєю значимістю лише людські діяння. Вони одні можуть бути прирівняні до сил природи, лише вони здатні переборювати всемогутність цих сил і всемогутність нашої, людської, смерті. Тому життя без великих діянь — ніщо, безглуздя. Таким життям живе куниця, собака, метелик. А зрештою... Це прокинулись у нас амбіції Антонія, і людське слово вже не може загальмувати їх. Ми йдемо по тверді земній, диктуючи їй нові, високі закони. Йдемо, щоб у свою чергу побачити, як воюють бистроногі, безодмінні племена масагетів, парсів і нумідійців. Викликаємо на прю потомка Масиниси, войовника, що в випаленім сонцем степу наздоганяє і схоплює мідною рукою і стискує залізними лещатами ніг дикого коня Аравії. Піниться вже наше далеко, дике, темнобарвне море. Гнівно хлюпав в червоні скелі Корсіки, в жовті береги Капрі, в блакитну крутизну Ельби, в гранітні стрімчаки Мальти. Воно віками чекало на нас. Ми йдемо, щоб заволодіти його валами аж до зрадницьких обмілин Сиртів, по жовту піну Суецу. Вітрам, які не знають ніякої влади над собою, ми повеліваємо віяти із скаженим ревом у наші білі вітрила: хай плинуть по хвилях великі бойові корвети.

Я з насолодою думаю про солоні, блакитні пустелі моря, під якими під хмурим небом лунав крик диких гусей, що летять із похмурих стерниш Півночі, про той таємничий єгипетський суходіл, який поглинув великі народи, заси-

[1] Насолоди і втіхи в рабстві *(лат.)*.

пав піском їхню історію, а скостенілу мудрість цих народів ввірив лікторській сторожі ієрогліфів. Відчуваю тугу за солоним вітром пустелі, хамсином, що обпалював смагляві скроні Рамзеса Другого, Міамен-Сесостриса, котрий розгромив варварські народи аж до Колхіди і Фасіса і на довжелезних своїх кораблях завоював моря аж до Еритрейського узбережжя. Відчуваю радість від однієї лише думки, що я вдихну в груди той вітер, який навіював геніальні думки, обвіваючи чоло полководцю Антонію і чоло полководцю Александру, той вітер, який обвівав найчарівніше із облич світу цього — величне обличчя цариці Клеопатри і зів'ялий лик Павла, першого із пустельників, безсмертного духом і тілом. Торкаюсь я уві сні ступнями піг гарячого грунту пустелі — рушаю в похід через безкраї піски... Гнітить мене по ночах незрозуміла, повна тривог туга за страхітною, безносою головою сфінкса.

Князь Гінтулт нетерпляче встав, потягся. З хвилину повагався, ніби мав намір виповісти Сулковському останню, найглибшу, найсокровеннішу зі своїх дум, але раптом замовк. Побачив у виразі його обличчя холодний, залізний захват, в очах — силу розуму, відточеність якого була настільки разюча, що важко було б осягти й переважити її, а на стиснутих вустах — льодовий блиск готовності до дій. Пройшовшись туди й назад по покою, він узяв капелюх і попрощався з другом потиском руки.

Коли вийшов на вулицю, дощ, змішаний зі снігом, періщачи в обличчя, заліпив йому очі. Князь загорнувся в плащ, насунув на лоб капелюх і побіг темними вулицями. У грудях розросталась дивна, нестерпно болюча рана, замість крові сочилися з неї зітхання. А він усе наддавав ходи, стискав кулаки і бурмотів сам до себе якісь уривчасті слова, що переходили в глухий стогін і здушений плач.

«UTRUM BUCEPHALUS HABUIT RATIONEM SUFFICIENTEM?» [1]

З великими труднощами, не без нарікань учителів, Рафал де Ольбромський подолав, нарешті, складнощі Горацієвої версифікації та інших поетів Стародавнього Риму — закінчив «з честю» клас поетики. Таким чином завоював

[1] «Чи Буцефал достатньо розумний?» *(Лат.)*

для себе право для вступу до Академії. Справді-бо, на подив товаришів і цілого світу, він записався в клас філософії. Цей його не такий уже й слабкий запал до вивчення австрійських дисциплін і взагалі латинсько-німецьких наук мав певні причини. Князь Гіпгулт забезпечив своєму вихованцю утримання й житло лише на один рік, а сам перебував десь у чужих краях. Ніхто не знав і не чув, де він тепер. Рафал опинився на вулиці. Додому вертатись він не мав ні бажання, ані можливості, та й до Грудна податись не наважувався. Молоді княжата, влаштовані в приватний пансіон, що належав емігрантці-француженці, навчаючись розмовляти по-французькому і набираючись витончених манер, не водили компанії з голодранцем. Зрештою, тільки про око і в догоду зверхникам, які вимагали освоєння політичних наук, вчащаючи до школи, рідко коли бачились вони з ним. Після від'їзду їх на канікули, не запрошений у Грудно, Рафал зостався над розбитим коритом. Щоправда, в юнака й не було бажання виїздити кудись із міста.

Тут він дуже весело бавив час. Адвокат Доршт, який провадив грудненський інтерес і в якого він жив, зовсім не займався його вихованням, тим більше не цікавився його поведінкою. Зі своєї кімнатки, що була поруч із кухнею, Ольбромський мав можливість вислизнути до міста в будь-яку пору дня і в будь-яку пору ночі. Цим він користувався, особливо під час карнавалів. Місто Краків аж стугоніло від танців, гучало від музики. З'їхалася сюди заможна шляхта з усієї Нової Галичини. Маскаради й бали не припинялись. У французькому фраці, що його студенти риторики й поетики носили, щоб відрізнятись від нижчих, по-польськи одягнених учнів латинських класів, він проникав на бали за допомогою заможних товаришів і гуляв до знесилля. Вже умів він танцювати англійські контрданси, французькі кадрилі, страсбурзькі і штірійські вальси.

А проте більше, ніж танці, вабило його в німецькі кафе... Більярд, карти й таємні пиятики були на порядку денному упродовж цілої зими. Марно проректор гімназії Гімоновський (від часто повторюваного ним слова прозваний Немпе) стежив за лобуряками днями й ночами.

Вони чудово вміли обманювати його пильність, на всю педагогічну раду наганяли жах, розпач, від них не один з учителів передчасно облисів. Задимлене й смердюче кафе Герерсдорфа з просторою курилкою, заляженими столами

і обдертими більярдами мало таємничу привабливість і притягувало до себе відвідувачів. Чорним входом по брудних сходах сюди щоденно вдиралась молода орава, захоплювала більярд і проводила тут розкішні години, аж поки «сторожа», котра стояла на чатах, давала знати, що наближається «Гімцьо» або котрийсь із вчителів.

Не менш запально різались у карти. Такі картярні влаштовувались у товаришів, що жили під опікою кревних, і процвітали вони також у пансіонах, утримуваних вчителями. Починалось усе ніби невинно,— ставилось на карту всього кілька грошів, а закінчувалося не раз страшним програшем — кількох десятків гульденів. Виграні суми давали можливість відвідувати потай німецький театр і, що справляло найбільшу приємність,— відвідувати балет, нещодавно заснований німцями для поширення цивілізації. Про кількох молодиків, які закінчили школу, в місті перешіптувалися з жахом як про таких, що вчащають за куліси.

До останньої категорії Рафал не належав за браком необхідних для цього грошей. Коли минула зима й наближався час другого в навчальному році шкільного екзамену, необхідно було засісти за роботу. Але розбурхана уява й постійне байдикування спричинились до того, що книжки в нього швидко випадали з рук. Тільки-но протряхла земля, Рафал почав тікати за місто, в довколишні ліси, на гору Святої Броніслави, у бік Кшешовиць та Белян. Пробудилася приспана туга. Чуже, ніби весняним вітром принесене почуття прокинулось у нього в грудях. Бувало, він блукав полями, ні про що не думаючи і ні про що й гадки не маючи, водив лише очима по сірій землі і раптом чув у собі жалісливий стогін, надокучливі докори сумління гризли йому душу, і охоплювала його глибока тривога, охоплював страх: він боявся цього. Закривав руками обличчя, щоб не бачити самого себе в думках.

«Гелена, Гелена...» — шелестіли свіжі трави, колисані весняними вітрами. Але поки минав день, все опинялось під грузом і сухим вапном. Минали знову цілі тижні глухого забуття, повної тиші і розпусного опустошення серця.

У цей час Рафал зблизився зі своїм товаришем по гімназії Яжимським. Був то заможний хлопець, сирота, що перебував під опікою свого дядька, колишнього ротмістра національної кавалерії. Опікун мав великий маєток на

околиці Севежа й намагався суворо контролювати витрати свого підопічного, який тринькав гроші направо і наліво. Молодий Яжимський з нетерпінням чекав тієї хвилини, коли він досягне повноліття: йому хотілося звільнитися з мулького ярма дядькової опіки. Але, перш ніж це мало настати, він мусив був, за браком засобів для відвідування більярдної й балету, позичати скрізь, де тільки можна було. У нього по ночах відбувались найазартніші ігри й пиятики. Потім звідси вирушали на бал-маскарад. В Яжимського завжди було кілька пляшок чудового угорського вина з винарні Крауса. Він серед гімназистів задавав тон моді й відзначався молодецтвом. А Ольбромський був його правою рукою, помічником і повірником. Вони мали спільну касу. Ділилися нею у зворушливо-аркадський спосіб, так само безкорисливо, як і черговим захопленням новою зіркою балету або розчаруванням від програшу в карти. Саме завдяки дружбі з Яжимським де Ольбромський і вступив у клас філософії.

Ротмістр-опікун наполягав, щоб його небіж навчався, він хотів бачити свого вихованця на якійсь із посад, що відкривались по округах, прагнув, щоб він обов'язково здав екзамен на судового екзекутора,— це давало б йому дуже добрі побічні доходи. Тому й схиляв Яжимського просьбою і грозьбою вступити в Академію і слухати лекції з натурального права, які читав utriusque juris doctor [1] Неметц, та з цивільного права, яке викладав адвокат Литвінський. Юнак, бажаючи жити у злагоді з опікуном, хоч і неохоче, але пристав на його наполягання. Ротмістр умовляв і Рафала, щоб той як товариш його небожа також складав екзамени в Академію за п'ять класів гімназії. Під осінь, провівши літо в місті, вони обидва «з відзнакою» здали екзамени й одержали свідоцтва, що їм надається право слухати лекції з філософії на державний кошт.

Рафала зовсім не втішав перехід з ліцею Святої Анни до колегії. Йому не па жарт набридли латина, німецька мова, зошити і книжки. Він ніколи не докладав зусиль, щоб зрозуміти, для чого це робиться,— чому в розмові з учителем незрозумілий латинський вираз можна замінити таким же незрозумілим німецьким виразом, але не дозволяється його замінювати зрозумілим польським. Він ніколи не захоплювався латинськими віршами, і не лежало

[1] Доктор обох прав *(лат.)*.

його серце до науки про силогізми, тож і тепер, разом з товаришами відвідуючи заняття, він з байдужістю й погордою слухав беззмістовне бубоніння професорів. Деякі з його однокласників-бурмил крадькома читали польські книжки («Історія Аннусі», «Пригоди й авантюри маркіза» і таке інше), що збереглися з давніх часів. Дехто навіть пописував сяк-так римовані, каліченою, неоковирною мовою віршики коханим дівчатам, за випадковий взірець беручи старих блюдолизів та панегіристів доби Станіслава Августа, котрі тепер, за дивним присудом долі, були мімовільними сівачами мови предків. Де Ольбромський ніколи не брав до рук лютні. Він мислив, щоправда, по-польськи, але за час перебування в школі, зовсім не чуючи рідного слова, після закінчення гімназії не вмів, хоч би й як старався, й листа грамотно написати і ледь читав на зневажуваній мові. Далеко краще володів пером, коли писав по-німецькому, і взагалі вільно розмовляв цією мовою. Зрештою, не любив її, як і всюдисущу і завжди нудну латину.

Взимку кількість душ на лекціях у колегії було слухачів далеко більше, ніж звичайно. Навіть на уроках пана Лоді, професора логіки й метафізики, можна було побачити на задніх партах дилд із Проповського і Скальмерського понять. Ці здебільшого були відсутні на заняттях. Пан Лоді вирізнявся з любов'ю до них, часто задавав їм запитання, силкуючись привчити західних і східних галичан користуватись чудовим мистецтвом побудови правильних силогізмів. Легкість пояснювання по-латині (а всі предмети викладались у філософському класі Краківського колегіуму саме цією мовою) мало що давала; вроджена доброта викладача в поєднанні з глибокою освіченістю не допомагали. Більшість слухачів спокійнісінько собі грали під партами в карти.

Зібрало таку кількість філософів сюди, у зали колегіуму, тепло. Одні з них дрімали, інші стежили за гравцями, а ще інші зайняті були читанням речей значно веселіших, ніж логіка в поєднанні з метафізикою («Історія Аннусі» та інше). До тих, хто грав у карти, пристав і Рафал. Чи тому, що професор помітив особливе пожвавлення на його обличчі і пояснював собі, що це — явні наслідки глибокого викладу, чи тому, що, сягнувши в безодні глибини пояснюваної теми, він зробив це, взагалі ні над чим не задумуючись, пан Лоді раптом запитав Рафала:

— Utrum Bucephalus, equus Alexandri Magi, nabuit rationem sufficientem?[1]

Ольбромський ще з сандомирських часів володів латиною значно краще, ніж старші за нього учні з реформованих Комісією польських шкіл, але, захоплений зненацька, з картами в руці, прагнучи якнайшвидше позбутися зануди, почав виводити безглуздий силогізм і кінець кінцем довів, що кінь Александра був наділений розумом. Не всі досить непевні посилки сам він придумав. Значною мірою спричинився до цього Яжимський своїм підступним підказуванням. Рафал так був обурений реготом, який здійнявся на його доводи, що, забувши про все на світі, махнув рукою, в якій саме тримав карти. Професор помітив цей вияв зіпсутості і, розчепіривши пальці, поспішив відійти від зграї грішників, струшуючи на ходу пил з черевиків, а пудру — з французької зачіски, оздобленої на маківці метафізичної голови шиньйоном. Він довго ще не в стані був і слова промовити. Груди його ходили ходором під жабо. Потім з уст професора зірвалися (латинські, певна річ) вирази обурення і жаху.

Трагізм події ослаб лише тоді, як пан Лоді вийшов, а його місце зайняв зовсім уже похилого віку дідок — каноник Анджей Тшціньский, викладач фізики. Прийшов промерзлий аж до самих кісток, у своїй витертій сутані, зі скуйовдженим сивим волоссям. Щоб зігрітися, він звелів служникові принести йому склянку кави та булку. Перед присутніми само мав довести de porositate corporum[2]. Кава і булка чудово прислужилися для того, щоб філософи переконалися в істинності його доказів. Задоволений таким гарним ходом подій і щоб не марнувати часу, славетний автор «Способу запобігання вологим плямам у Краківському університеті» попивав теплий напій, мочаючи в нього булку, і з запалом виголошував істину: надкушена булка всотує в себе каву з цукром. Тим часом Яжимський, якому не йшла карта, моргнув одному з товаришів, і той почав заговорювати фізика. Каноник наблизився до парт і вступив з ним у запеклу дискусію. А Яжимський за його спиною вийшов на середину класу, випив каву і з'їв булку. Коли він, дожувавши, вже ковтав останній шматок, старий згадав про недопитий напій.

---

[1] — Чи Буцефал, кінь Александра Великого, був достатньо розумний? *(Лат.)*

[2] Пористість тіл *(лат.)*.

— Ubi est mea caffa? [1] — здивовано запитав він, звертаючись до аудиторії.

Яжимський витер губи, ввічливо вклонився й відповів:

— Caffa et bucella per attractionem corporum venit ad meum stomachum [2].

Оскільки матеріалу для подальших дослідів вже не було, посмутнілий капонік став нарікати на холод. Нарешті, не дочекавшись закінчення уроку, він подався додому пити каву.

ЗАТИШОК

Навесні того ж таки року Рафал посварився з друзями, особливо з Яжимським, і втратив у Кракові грунт під ногами. Йому відмовлено було в житлі, він програв у карти геть усе, що мав при собі. Звалилось на його голову стільки неприємностей, до того ж так набридло йому відвідувати колегіум, що він вирішив виїхати... Але куди? Довго боровся сам із собою, аж поки нарешті не прийняв рішення: нікому не сказавши ані слова, вирушив додому.

З'явився там у перших числах квітня, перед великодніми святами. Сніг уже розтанув, хоча де-не-де й лежав темними латками на полях. Двері хат були вже повідчинювані, ніби для зустрічі весни, що повільно наближалася. Здаля на пагорбі він побачив батькову невеличку садибу. Яким жаданим і дорогим здався йому цей низенький, сірий, білостінний дім. Коли найняті шкапенята під'їхали під самий ганок, Рафал неквапно зліз із воза і не сказав візникові від'їздити. Але навстріч вийшов сам старий чашник, звелів фурманові вертатись і навіть додав від себе злотий на пиво. Рафала прийняли гостинно. Оточили його з усіх боків і оглядали, мов того угорця з товарами. Мати торкалася руками до його волосся і злегка погладжувала його, сестри дивувалися й милувалися його вже добре зношеним фраком і попротираними панчохами. Навіть старий пан, хоча й набурмосений був і похмурий, дозволив синові вволю і щиросердо виговоритись і сам зволив сміятися, ласкаво запитував його про те, про се і навіть часто йому підтакував. Коли згадали про Пйотра,

---

[1] — Де моя кава? *(Лат.)*

[2] — Кава і булка, згідно взаємопритягання тіл, перейшли в мій шлунок *(лат.)*.

розлігся плач. Серце в Рафала розм'якло, а очі затуманилися слізьми. Настала така дивна мить, що він уже хотів було кинутися батькові до ніг і признатися,— він синмарнотратець,— і розкаятися в своїх гріхах, що їх допустився у Ґрудні і в Кракові. Та мить ця швидко проминула, і до таких признань не дійшло.

По великодніх святах, під час яких Рафал був особою, якою цікавились усі сусіди, настала пора для сівби, для польових робіт. Старий чашник звелів фраки й панчохи екс-філософа сховати до шафи, а до наріжної кімнати внести домашнє вбрання: тиковий каптан і шароварі, пошиті дворовим Юдкою, і грубі чоботи, зліплені дворовим Вопсіком, та солом'яний бриль, який уже носили торік члени родини, виплетений з власної пшеничної соломи вівчарем Йоахимом. Чоботи були неоковирні, шорсткі, як лопати, з невідрашпельованими підборами, але зате з прибитими до них підківками та з халявами, голий юхт яких проглядав крізь лій та якусь смердючу чорну коломазь. Натягаючи їх на зніжені ноги, Рафал здригнувся від огиди, а обличчя його почервоніло від сорому. Згадалась юнакові князівна Ельжбета.

«Невистачало, щоб вона побачила мене в цьому костюмі! — подумав він, здригаючись від глумливої думки, що нав'язливо лізла в голову.— Було б їй з чого посміятися!..»

А проте одяг домашню одежу й пішов на поле — туди, куди наказали йти. Він глушив у собі свої почуття, навмисно притьмарював найлюбіші із спогадів. Цілі дні проводив у полі, серед сірих, що вже злегка куріли пилюгою, сандомирських нив. Ходив за плугом, наглядав за сівбою, їздив на фільваркових підводах з мішками і верхи — на робочій конячині у будь-яких справах. Швидко засмаг, руки в нього огрубіли, його зачіска à la Тіт змінилася на чуприну à la Бартек. Він сказав собі: все, що було досі, не варте ламаного гроша. Вирішив слухатись у всьому батьків і ні в чому перед ними не таїтися. Він буде так мислити, як вони, чинитиме, як вони того забажають. Твердо вирішив забути про своє кохання до Гелени, яка зі своєю опікункою постійно перебувала в Берліні, де вони провадили якийсь процес за спадщину, а влітку — на водах у Бардиєві, в Угорщині.

Щоб зовсім витравити з пам'яті панну, він проробляв над собою трудні вправи самоочищення. Навмисно виїздив на коні далеко в поле, звідкіль видні були Дерславиці. Зупинявся там і дивився на сивіючі на небокраї купи

дерев, що нагадували собою хмари. Ці купи дерев завжди мали одну і ту ж форму, завжди однаково виглядали, ніби застигло в повітрі якесь оманливе видіння і ніяк не може розвіятись. Рафал не хотів дозволяти собі думати про дерславицькі дерева, про тамтешній сад, не хотів змилостивитись над собою й дати волю тузі по квітках, які вирощувались там на клумбах під тихе порипування віконниці. Навіював собі байдужість, сміявся із самого себе, дотепно кепкував із своєї дурості і так мудро розумував, ніби слухала його при цьому, зібравшись докупи, ціла родина. Тоді він повертав коня і їхав додому, спокійний, впевнений у собі. А проте наставали хвилини непевності.

Якогось дня він забрів несподівано на край ниви, яка простягалась на пласкому косогорі, з боків оперезаному ярами. Було це в кінці квітня, коли трава ледь-ледь протикалася з землі. На дні глибокого вирвару біля своїх ніг Рафал побачив первородну зелень мочара. Сонце воскрешало там напівпрозору, що стелилася низом, імлу кольору перламутрової мушлі, голубуватої і заразом ніби рожевої. Хвильки фіолетової води похлюпували й ясніли між новими стеблами, світлими, мов саме сонце.

І в оцю хвилину чудова імла взяла тверезу душу практиканта в свої невидимі, невловимі обійми. Він відчув на собі тенета її розкішних спокус, невиразно вловив надмірну чарівність того, що все на світі відносне, що все могло б бути інакшим, ніж її таємнича воля, перейнята радістю. Він дивився здивованими очима, ніби крізь весняну імлу, на ясну луку, обіймав її зором і з криком піднесення, з трепетом втішався цим видивом... За межами дійсності, яка тримала його в ув'язненні, відкривалась перед ним ніби щілина, крізь яку можна було спостерігати за невловимим тремтінням трави й легесеньким колиханням водного плеса, за предковічним і найвищим чудом всіх сил світу,— за народженням і весняним пробудженням життя. Джерело первісного почуття й глибинного розуміння його на якусь мить розкрилось перед його душею, показало перед ним чудесну глибінь правічних вод. Плинув звідти таємний, боязкий і животворним хвилюванням проникнутий повів і наказ,— не то шепіт, не то спів: «Помолімося...» Була це хвилина така особлива, неповторна, що він її аж злякався. Але, перше ніж він розглядівся, вона промайнула. Зникла безслідно, не залишивши по собі ні знаку, ні тіні про своє існування, як не лишається й сліду

від удару весла на поверхні озера, коли стрімкий човен відплине вдаль.

Рафал повернувся до роботи і, протягом багатьох тижнів займаючись ділом, уже й забув би про оці дитячі видива, якби не Зофка, його сестра. За садом, який ріс по крутому схилу пагорка, простягався шмат пустиря, поросłого внизу густим вільшаником, а нагорі — терном. Там, над глинистим урвищем, стояло самотнє дерево — старий берест, гіллястий, але наполовину всохлий. З-під його коріння било джерельце грунтової води і кількома струмочками збігало між вільх. Напровесні, у травні, це місце було пречудове. Життєдайні випари здіймалися звідти, вволю живлячи вологою нахилені кущі молодих дерев та бур'янів. У ці дні довкола місця, звідки било джерело, синіли незабудки, а нижче, куди збігали струмочки, яснілн світлі вогники жовтиць. Чудові квіти буяли над водою, схиляючи до неї замріяні голівки. Росли там квіти, не бачені в цих краях, фантастичні, мов дитячі сни. Стирчали з грузької землі стебла ситняку, наче стріли з колчана, довгі, гнучкі, шпичасті, залізно-зелені, з темно-диким опіренням; розгалужувались, ніби деревця, високі дудки — порожнисті стебла їх набрякли від води; з такого стебла самотня дитина безземельного кріпака робить собі пищалку і награє на ній монотонну, убогішу від пташиної, пісеньку. Самотньо стояли рогозини з вузенькими, але довгими, у кілька ліктів, схожими на мечі листками, з кожної рогозини угору п'явся прямий прут з волохатим кетягом, який сонце перетворює в пух. По мокрому схилу, по якому струміла вода, звисав мох такої живої барви, що затьмарював собою розкішну блакить незабудок, а серед його сувоїв тяглось до води безліч широкого листя, немов потворні жаб'ячі ноги з мокрими перетинками. Було це листя шорстке, наїжене безліччю шерехатих шипів. Здавалося, що це живе зілля увесь час сичить і тремтить у безсилому гніві, що мертві пащі його дихають під зеленими оболонками та блищать під нерухомими повіками мертві очі. Тут ріс також болотний косатень, називаний пустоцвітом, а, крім того, ріс чистотіл — квітки його з широкими ліловими чашечками. Коли Рафал побачив першу з них, йому спало на гадку, що ця квітка — князівна. Привабліва квітка, вона сама собі сяяла красою у цьому затишку. Яснівчи серед мокрої трави своїм чаром, вона розпалювала в душі людини палку пристрасть. Рафал

зламав крихке стебло, притиснув до вуст ніжну чашечку і роздушив, розчавив, спалив її поцілунками.

Якогось дня він застав біля джерельця сестру. Зофка за час його відсутності дозріла, виросла й стала вродливою дівчиною. Вони рідко коли бачились наодинці. Вона спускалася саме згори вузенькою стежкою, протоптаною у глині. Не завважила його і, стиха наспівуючи, звернула вправо від джерела. Рафал бачив її голову з білявим волоссям, що пропливала між тернами, всипаними сніжним цвітом. Йому здалося дивним, що дівчина могла так вільно ввійти в цей незайманий гай, в який сам він ще ніколи не наважувався ногою ступити. І він також подався туди і з зачудуванням побачив глибоко між тернів протоптану стежку, яка непомітно вела вгору, до схованої в гущавині альтанки. Половину цього сховку займала дернова лава. Над ним щільним, непроникним навісом стояли чорні терни, вкриті цвітом. Дикий хміль перекинув тут і там свої міцні пагінці, і одна лише біла берізка з розстріканою білою корою зітхала над цим місцем, коли тихий вітерець розчісував їй довгі, сріблясто зелені коси.

Зофка зарум'янілася вся, запарілася, побачивши брата. Вона, практична господиня, від світання до смеркання зайнята коровами, телятами, курми й гусьми, коморою та буфетом, сиділа отут, піймана на гарячому,— на «екзальтації», такій згубній і всіма осуджуваній... Сама вона й протоптала цю стежку, сама наносила каміння, засипала його землею й покрила дерном. Навіщо? Для чого? Щоб приходити сюди навесні й сидіти собі в затишку. Як же тепер жалкувала вона, що наважилася на таке, коли брат дивився на неї глузливими очима мужчини! Нічого не могла сказати на своє виправдання, абсолютно нічого. В неї, практично, не було жодного пояснення. Ані коровам, ані телятам, ані гусям, ані челяді — нікому це не приносило користі... Вона опустила очі, і похмурий вираз безсилої ганьби відбивався на її обличчі. Зофка сиділа отак досить довго, поскубуючи пальцями траву. Нарешті сказала:

— Рафале, не кажи таткові, що ти застав мене тут...

— Не казати?

— Нічого не кажи!

— А мені поясниш, чого тут сидиш?

— Нічого не кажи! Побачиш, що не жалкуватимеш. І не раз тобі віддячу за це.

— А все-таки чого ти тут сидиш?

— Сиджу, от і все. Як втомлюся на кухні, за пранням, то того... приходжу сюди й собі відпочиваю.

— А хіба не можна відпочивати в саду? Не тут, серед тернів?

— Хіба тобі чи ще комусь це заважає? Тут мене ніхто не бачить, а там, тільки-но котра з наймичок угледить, так і гукає то до обори, то до пекарні...

Рафал замовк. Він постояв якусь хвилину біля входу, роздивляючись довкола. Потім сів поряд із сестрою на дернову лаву. Сорокопуди тривожно кували довкруг свої металічні пісеньки, намагаючись прогнати набридливих людей від своїх гнізд, схованих у гущавині під квітами. Вівсянки виводили свої прості мелодії. Двоє звичайних білих метеликів кружляло в просторі — крилаті птахи квіток. По певнім часі Зофка підвелась і, не сказавши й слова, вибігла з альтанки. Рафал надовго зостався там, ліниво простягнувшись на лаві. Кілька годин збігло, а він і не помітив цього. Йому здалося, ніби ввесь час у Вигнанці. Забувся і поринув у давні мрії. Він би заприсягся, що гупання, яке долинало до його вуха, то ніщо інше, як відлуння від ударів Урисьового кайла, і що він чує гукання Міхцика...

Коли опам'ятався і вніймав себе на тому, що безчесно байдикує, він підвівся, рвучко вийшов з альтанки і рушив у поле, вирішивши ніколи більше до цього затишку не вертатись. Але через кілька днів знову мимовільно потрапив туди. У цьому місці якось добре думалось. Отож він підпер голову руками й замислився. Розбудив його шелест... То Зофка прокрадалася сюди навшпиньках, сторожко висовуючи голову з-за терну. Коли побачила брата, вона хотіла було втекти, але він помітив її і, глузливо засміявшись, примусив зостатись. Тоді вона ввійшла і всілася на лаві. Не була вже така стривожена, як тоді, коли вислідив її. А втім, на її обличчі відбивалась якась яквава й завзята цікавість. Зофка завела розмову з братом і непомітно звернула її на Краків і Грудно. Він, говорячи з сестрою, вдавався до подробиць, які вже кілька десятків разів оповідав цілій родині. А для Зофки цього мало було. Вона вже все це знала напам'ять.

— Ти мені поясни,— мовила вона, дивлячись у землю і нахмуривши брови,— який той князь?

— Як який? Я ж уже казав: високий, худорлявий...

— Це вже я чудово знаю, ніби його сто разів бачила. Розкажи про нього ще щось!

— Я ж уже тисячу разів розводився про це.

— Ти поясни мені, чого це він раптом виїхав?.. І треба ж, щоб ніхто не знав, де він є зараз!

— Таж певно, ніхто не знає.

— Але це на диво чудово...

— Чудово навіть?

— Зник, і немає його. А в нас,— мовила вона зневажливо,— якщо хто виїздить, то не далі як до Клімонтова або до Сандомира і вертається надвечір або на другий день перед обідом. Всі євреї в місті пам'ятають про це цілих два дні. Раз татко їздив аж до Опатова, то ми до цієї події цілий тиждень готувалися, коней пасли, смажили курчат. А князь поїхав у світ і зник. Може, приїде, а, може, й ні. Все залежить від волі його світлості! Як це, мабуть, приємно зникнути з людських очей!

— Що це тобі стрілило в голову?

— Нічого особливого. Мені здається, ти й сам хотів би отак майнути у світ.

— Ні, зовсім ні!

— Ой, не кажи...

— Дурна ти сорока, от і все. Гадаєш, що світ — це Клімонтув з Коншивницею. Зайдеш за гірку, сховаєшся — і тебе немає! Побачила б ти, що там діється.

— Не побачу, нема чого мене лякати.

— А щоб знала, що й справді не побачиш!

— Ет, що ти там знаєш... Мені здається, що він мусить бути якийсь... гордовитий, світлий, тихий... Які це дивні слова: його світлість, його світлість князь...

Рафал не відповідав. Але в ту хвилину, коли сестра мовила наполовину до нього, а точніше — до себе самої, він відчув у собі тугу, що, ядучою краплею котячись, роз'їдає і нищить усе на своєму шляху.

— Скажи мені,— щебетала Зофка,— якщо він був для небіжчика Пйотра, нашого брата, упокой, господи, душу його,— таким спільником, то чого б не приїхати йому сюди і не поговорити політично з татусем?

— Про що?

— Хіба я знаю? Але повинен був би приїхати.

— Знаєш що? Ти надто довго сидиш коло корів...

— Таж певно,— мовила серйозно, підпершн голову руками і потупивши погляд.

— Як же такий пан,— намагався пояснити їй Рафал, щоб пом'якшити враження від кинутих ним слів,— може

приїхати до такої небагатої шляхти, як ми? Ми ж сидимо на якихось там кількасадцяти влуках, а то ж магнат. Та й з якої раціі?..

— А з тієї раціі, що я хотіла б побачити його. Я б подивилася на нього, чи такий вже він...

— У давні часи,— вів далі він,— за Польщі, нібито заїздили до нас карети, запряжені шестериком, з найродовитішими панами, бо йшлося, бач, про голоси на виборах. А тепер! Якби ти знала, які вони...

— Ніколи не знатиму,— мляво мовила вона, уїдливо сміючись.— А що з того; що ти це знаєш?

— Цілий отакий двір, родина, сестри...

— То в нього є сестри?..

— Є,— процедив він.

В цю хвилину Зофка глянула на нього й піднесла голову.

— А чого ти мені ніколи про це не казав?

— Чи ж це так важливо для тебе?..

— Чи так важливо?.. Ха-ха!.. Ясна річ. Це для мене... найважливіша новина.

Рафал замовк і відкопилив губу. Він почував себе ніяково, сидячи з сестрою отут, серед тернів. Тоді він підвівся й вийшов із затишку. Лінивo побрів по стежці мимо струмочка, потім зупинився там у задумі. Не повернув голови, хоча й чув, що Зофка йде слідом за ним наспівуючи. Гадав, що вона мине його й піде собі далі — дасть йому можливість повернутись до альтанки. А вона тим часом почала видиратися по крутому схилу над джерелом, тончучи сильними, пружкими ногами оксамит моху та лапате листя. З радістю і з особливим ентузіазмом напівголосно вигукувала сама собі:

— Князь, мій князь!

— Що ти там мелеш? — шикнув на неї він, не втримавшися.— Що ти весь час тільки й говориш про того князя?..

Зофка зірвала високо вирослий, пречудовий квіт ластовня. Звіддаля, з серйозним виглядом і з примруженими очима, в яких палав щирий вогонь, вона сказала, показуючи на нього:

— Це і є князь...

Рафал зніяковів і весь спалахнув.

— Ось поглянь,— сказала Зофка,— хіба це не найкраща з усіх квіток? Ще чудовіша за конвалію, приємніша за

орхідею. Тому й назвала я її «князем». Світлий квіт. Мій любий квіт... Що з того, що він не пахне? Що з того, що в нього немає ніякого аромату?..

МАНТУЯ

Вікно щільно закрите жалюзі... Липневий промінь сонця проник у кімнату і, ковзаючи по вичовганій цеглі підлоги, розсіював глибоку темряву. Не чути ані торохтіння, ані найменшого шереху... Яка розкіш! Тиша — цілковита, отож смутне гудіння мантуанських комарів сповнює приміщення, бринить у вухах.

Князь Гінтулт, прокинувшись зі сну, відчував цю тишу, як дивовижне щастя. Не гуркотять гармати, не видзвонюють тужливо шибки у вікнах, зі стін і стелі не осипається штукатурка. Крізь приємну дрімоту йому здавалось, ніби це була перша хвилина після його прибуття до цього міста ще в квітні місяці. Уявилось йому, що він повільно йде з Порта дель Белюардо по греблі, що веде до передмостових шанців Сан-Джорджо, щоб побачити кладовище, місце бойових дій Сулковського. Задля цього він і прибув сюди. Побачить оце місце, кине подумки вітку лавру на мрійливе чоло, котрого вже немає, і якомога швидше від'їде звідси.

Весняні води наповнили вщерть Лаго ді Меццо і Лаго ді Сотто. Голубі хвилі, швидко перебігаючи, хлюпають піною в руді мури. З шумом ринуть до порту Катена й до порту Анкони. З цікавістю зазирають за кам'яний мол і стрімголов тікають назад, налякані грізним виглядом старих бастіонів. За греблею дорога тягнеться повз брами форту, потім повертає вправо до невеликого косогора. Весняний вітер легко здіймає на ній куряву... О чудесні трави! Ви ж тоді покривали собою красиві стоки та паріжні кріпосні башти, насипи, ескарпи і контрескарпи обмурованих каменем ровів! Платани з ніжним листям, Вергілієві улюбленці, що «так люблять прісні води...» Думки у виснаженій малярією голові плутаються й уриваються. Те, що очі бачать у мріях, пролітає мимо. А що то видніє вдалині?

Це, може, Швейцарія, десь біля мілководних плес Цюріхського озера, коли стрімко йде гірська весна? Очерети шелестючі, сухі, світло-жовті над рухливою синявою затону... Може, це в нас? Може, це Волинь? Видимі предмети — далекі і близькі, дерева і трави, невиразні обриси

будинків і синіючі гори — це ніби найніжніші звуки, і то не ті, що звучать зовні, а в глибині душі. Не охопить їх ні пам'ять, ні думка. Вони зринають у сонних спогадах. Болісна назва цього метається й плаче в пам'яті, шумить в ушах, кружляє довкола мозку, перед очима, застигає на мстиво стиснутих вустах. Судорожно стискається кулак!.. Мантуя! Мантуя!

Шпалери ялинок тягнуться горою до кладовища за муром старої фортеці перед міською брамою. Несподіваний напад жалю охоплює тебе перед цими ялинами, котрі корінням своїм висмоктали кров тисячі рицарів. Тиха, приземиста кладовищенська брама. Це — там.

Князь розплющив очі і з огидою подумав про роботу, яка чекає його. Був страшенно втомлений і сповнений найглибшого смутку. Постійно бачив перед собою очі, погаслі навік... Зовсім з іншою метою він повернувся з Єгипту, Святої землі і з Греції. Поспішав на батьківщину. До життя, до життя! Треба братися за довгу й тяжку працю, вести боротьбу із споконвічними справами! А примхою долі втягнуло його у вирішення справ скороминущих.

Він не міг в Анконі дочекатись корабля, який через війну застряв у якомусь із портів. Щоб не марнувати часу, князь помчав на північ диліжансом, певен, що легальний паспорт полегшить йому перехід навіть через цілі ешелони воюючих армій.

Було це у квітні 1799 року, під час неаполітанської кампанії, після битви під Вероною або Маньяно. Барон Край уже розгромив ліве крило армії Шерера і всіма силами атакував його. Республіканські війська відступили на південь. Польський (перший) батальйон, що ним командував Дембовський, прикривав відхід правого крила до Вігаччо, а генерал-ад'ютант Косінський прикривав ліве крило по шляху до Ногара. Праве ж крило рушило до Мантуї. Ціла французька армія могла в цю хвилину бути відтятою від Ломбардії. Не залишалось нічого іншого, як зоставити гарнізон у Мантуї, а головний корпус відтягти за Ольо. Генерал Шерер так і вчинив. Він виділив гарнізон для Мантуї, а сам квапливо вирушив у Ломбардію.

Князь Гінтулт мав уже виїздити з вітчизни Вергілія, де по шляху додому затримався на нічліг, коли втомлені війська прибули, щоб захопити її. І він несподівано побачив в останніх шеренгах земляків. Був то батальйон польської артилерії, що нею командував Вінцентій Аксамітовський, приєднаний до другого легіону під командою

генерала Вельгорського. У боях, що передували вступові до фортеці, польський легіон майже тисячею трупів встелив італійські поля. Згасав по дорозі до Мілана генерал Римкевич, загинув майор Ліпніцький, капітан Дашкевич, підпоручник Пацьорковський. У фургонах везли поранених: капітанів Богуславського, Заблоцького, Зеферина, Зеленевського, Годебського, Кіркора, Беренсдорфа, Маркевича, поручника Томашевського та інших. Ті, хто ще залишався живий, знали, що не для розваги прямують вони до Мантуї. Гарнізон, сформований з людей, зігнаних з різних місць,— з родовитих французів, п'ємонтців з garde de corps [1] короля Сардинії, з швейцарців, з німецьких дезертирів, «цізальпінців» та єдиного польського корпусу,— складав лише близько десяти тисяч чоловік. З цієї кількості не більше половини могли стати під рушницю.

Фортифікаційні споруди старої кріпості були непридатні для використання й пошкоджені. Неприступна, мабуть, у добу катапульт та башт на колесах, може, навіть в епоху маршала Вобана, Мантуя була захищена з заходу та з півдня хіба що висунутими вперед фортами Мільоретто, дель То і передмостовими шанцями Праделлі. З півночі і сходу перепоною для здобуття міста, як і багато віків тому назад, було озеро ді Меццо і звичайний низький мур без валу. Командуючий цілим гарнізоном генерал Фуассак-Латур мав у своєму розпорядженні для всіляких поліпшень сто тисяч ліврів. А тим часом барон Край наступав із силою тридцяти дев'яти батальйонів піхоти, чотирьох гренадерських батальйонів, дев'яти рот драгунів і шести ескадронів легкої кавалерії.

В шеренгах республіканців перешіптувались про те, що в нього шістсот гармат і з ним ідуть усі видатні генерали, а саме: Кленау, Ельспіц, Сен-Жюльєн, а командує допоміжною артилерією Ребіндер, в розпорядженні якого двісті сімдесят канонірів.

Князь Гінтулт, уважно придивившись до стану справ, дійшов висновку, що йому зовсім не знадобиться паспорт із скрупульозно проставленими візами, що мимоволі доведеться одягати зелений мундир артилериста і стати до бойових лав. Так він і зробив. Почав службу з канонірa, щоб серед зігнаних сюди офіцерів, прибулих із поля бою, не вносити розбрату через якийсь там розподіл чинів і не користатися з князівських прерогатив. Незабаром, однак,

[1] Особиста варта *(франц.)*.

помітили його військову освіченість. І він був призначений ад'ютантом до генерала Бортопа, начальника артилерії, потім — у штаб Якубовського, старого вчителя з Верони, який під началом генерала Мейсра разом з капітаном Міллером, поручником Горновським і Маврицієм Гауке укріплював передмістя Сан-Джорджо.

П'ятсот польських солдатів працювало там щоночі під вогнем противника. Всі були переконані, що атака загрожує тільки з боку цього передмістя; а що ворог нарощував свої сили на півдні і на заході від них, по той бік Мінчо, то вважали це звичайним підступом і дедалі енергійніше копали шанці, стинали дерева та озброювались згідно планів «грізного Амількара» — Косінського. З великою травневою повінню, коли ріка Мінчо затопила впускний і випускний шлюзи озера Пайоло, піднесла рівень води у всіх озерах, що омивають Мантую, тобто в Лаго ді Сопра, ді Меццо і ді Сотто настільки, що гребля Сан-Джорджо на кілька футів опинилась під водою, і склепінчасті переходи Моліні, що вели до цитаделі, були затоплені до половини — вище млинових коліс, князь перебрався в інтересах служби до центру міста.

Мільйоретто і острів Те з шанцями коло брами Пустерлі стали окремими острівками. Були це найнебезпечніші хвилини. Ворог, згромадивши багато човнів і паромів, намагався наблизитись до затоплених мурів. Виникла потреба весь час бути напоготові. Князеві було доручено стежити за рівнем води в новних місцях. У маленькому човнику він безперервно снував у різних напрямках. Уночі, в цілковитій темряві, коли дощило, підпливав часто аж до Анджелі, що на березі Лаго ді Сопра, де австріяки почали по ночах, у повній тиші, рити останній, найбільш уліво висунутий баркан, тобто провадили свої підкопні роботи. Перед світанням він повертався назад то через озеро Пайоло, то через Сопро делла Барче, під самими брамами міста,— до вивідних шлюзів.

Коли ще над затопами озер стояли ранкові тумани і висів дим після безперервних нічних бомбардувань, він продирався не раз очеретами й прибережними заростями аж до Бельфіоре, звідки раз у раз зринали несподівано дими канонади,— в такий спосіб австрійці маскували роботи, які провадили в інших місцях.

Коли незабаром у війську, через те що були затоплені млини, почався хоч і не голод, але добре вже відчутний напівголод, коли кожен солдат добровільно віддав зі свого

утримання дві частки на зміцнення міських укріплень, князь зайнявся у вільні хвилини власноручним виготовленням жорен і видаванням порційок хліба солдатам, спершу зі своєї роти, тоді ширшому колу вояків і, нарешті, кожному, хто приходив до нього. Бачили, що він працював день і ніч — за двох, за трьох, а потім — за десятьох і двадцятьох скрізь, де тільки міг. Ніхто не знав і не питав при зростаючому розгардіяші, хто він за один, при кому служить ад'ютантом і де саме. Був він при штабі Бартона і при Аксамітовському, на складах збіжжя і на оборонних валах. Усі звикли до його завбачливих, спішних дій, до його постаті, примружених очей, скривлених іронічно вуст і панського тону.

Але справжні труднощі почалися лише тоді, коли в середині червня стала спадати вода, коли над нею затемніли болотяні береги під Путоле і Вергіліаною, коли показалася з води гребля Черезе на озері Пайоло, а друга — навпроти брами Праделлі. Негайно закрили шлюзи з боку озера ді Сопра, а відкривали випускні в бік Мінчо, щоб перетворити озеро Пайоло в непрохідну трясовину. Настала страшна спека. Смердючі болота задимілі своїми випарами. Отруйні комарі задзижчали над вухами людей, замкнутих у мурах, ровах, шанцях і вежах. Болотні випари м'яко огорнули їх з усіх боків. Несподівано похворіли солдати на пропасницю й скорбут. Багато їх опинилося в лазаретах. З кожним днем становище гіршало. Тих навіть, котрі залишились стояти під рушницею, тіпала лихоманка. Обличчя потемніли — нависло над містом страхіття.

Князь узявся за роботу зі справжнім запалом. Появлявся скрізь, навіть там, де не сподівались на його присутність. Він належав до тих польських офіцерів, які з власної волі й власної охоти несли позаслужбову нічну варту на валах і в окопах. І як полюбив він ті всеношні! І ті бесіди, які провадив, щоб відігнати сон і тугу, про далеку батьківщину і про справу... Ці моторошні й прості оповіді про місцевості, зміряні солдатськими ногами, про сухоходи й моря, про страхіття, про нескінченну, змарновану працю, про великі діяння, які, незважаючи ні на що, висунулися на передній план, про фізичну силу й скромну доброчесність... Всі стали тоді ніби рідні брати, солідарні, відверті, згуртовані. Забуто нікчемні спори і заздрощі. Нічиє слово й почуття не було для іншого безглуздим, нічия, навіть найпростіша душа не була зневажена...

Князь Гінтулт носив під шинеллю артилериста старим ветеранам, яких загризав «дядечко» скорбут, плящини вина з погребків, котрі, як твердив продавець, ще пам'ятали самого Вергілія. Коли з кишені вже зник останній мідяк, а в князя залишився тільки старий мундир, зелена шинель і не дуже-то гарні чоботи, він знайшов у єврейському кварталі тямущого чоловіка, який навіть дещо знав про Грудно. Тепер кожного дня у гаман цього лихваря йшли розписочки під села в Південній Пруссії та в Західній Галичині у замін за м'ясо, борошно, вино, ліки. Князь спав тепер тільки вряди-годи. Десь у дорозі, примостившись на виступі муру, серед мішків з борошном на поромі, поки розвиднієє, між спорядними ящиками двох гарматок Чеховського, що безперервно вели навісний вогонь з брами Праделлі, десь під платаном у дорозі до Ределя, який зі своїми людьми весь час копав рови й забивав кілки в землю за монастирем Сан Франческо суль Те, навпроти брами Пустерлі.

Коли з четвертого липня австріяки почали витягувати фронт своїх апрошів від Чертози через Палацціно, Доссо дель Корсо і Чієса Нуова, через Сімеоне і Валле аж до Спаравера і, примушуючи щоночі працювати кілька тисяч селян з довколишніх сіл та своїх власних солдатів, весь час зводили нові лінії редапів, з'єднаних між собою внутрішніми мурами, а позаду них насипали чотирикутники замкнених редутів, де розміщували свої батареї від першої до восьмої, пильнування за ними досягло найвищого напруження. Князь Гінтулт і сам чогось прихворів. Несподівано, у найбільшу спеку, його стало морозити; від болю голови мало не втрачав розум і свідомість, а крім того, відчував смертельну відразу до їжі й питва, до світу, сонця і повітря. Отерпла рука підносить до очей підзорну трубу, але очі бачать не те, на що дивляться. Далекі смуги викинутої землі, бруствер окопів, покритий вже дерном, далекі гущавини платанів і шовковиць, очерету, верб та евкаліптів на узбережжі, і раптом... що це? Немов живий, зрипас перед опущеними очима піщаний пагорб десь у рідпім краї, ясний, жовтий, сипучий, тут і там поросліш всихаючим ялівцем...

Зовнішній світ, ніби віддертий від людини, звисає з душі, мов важкий і огидний лахман, душа не має нічого спільного з ним, а сил бракує, щоб скинути його з себе... Люди снують і метушаться довкіл, ніби занурені в хвилі якогось особливого ефіру — в легку, сумну імлу. Поведінка їхня

безглузда, груба, вони надто гармидерують, кожен їхній порух каменем звалюється на голову, на тім'я, на груди й на плечі. Тим часом люди вже призвичаїлись до його послуг. Уперто жадали їх, як жадають праці від найнятого на поденщину робітника. І він ішов туди тим самим шляхом, але вже ніби як віз без коней, що його пхнули згори, щоб котився вижолобленою колесами колією. Маючи чимраз менше світла в очах, він чимраз слабкіше розумів суть справ і навіть уже не розрізняв людських облич, проте робив своє діло. Щоки в нього стали попелястими, а вилиці випнулися. Очі як позападали. Вуста змовкли. Кінець кінцем порухи його рук були радше ознаками волі живого духу, аніж діями тіла.

Отож тепер, сидячи після пробудження в своєму ліжку, загорнувшись у шинель і зіщулившись, він думав про те, що треба встати і йти на службу. Хвороба обрушилась на його голову, мов височезна вежа. Руки й ноги були важчі від дубових колод.

«А навіщо ж ти, йолопе, зостався тут?» — раптом почув він чийсь чужий, глузливий, сатанинський сміх.

І відразу розсунулася перед внутрішнім зором його душі стіна будинку, мов та завіса, і за нею відкрилася порожнеча, убогість і смішна тривіальність його самозречення. Він з хвилину дивився на всі ці речі, на початок і кінець, на верх і на те, що ховається вглибині. Геть усе, що робив він, всякне в землю так само, як всмоктується дощова вода і кров застреленої людини, і знаку не залишиться. Все зникне безслідно. Хто на світі спроможний відрізнити дерево, яке соки для себе бере з дощової води, від дерева, виросло на крові? Чиї очі проллють сльози? Чиї груди зітхнуть? Розтанув у мороці останній зблиск витримки.

— Нікуди я більш не піду! — голосно мовив він, ніби кинув клятву в адресу нещасних, котрі чекають на шурхіт його кроків. І звалився навзнак, і заплющив очі.

— Здихайте! Мені байдуже. Нарешті і я битиму байдики.

Князь загорнувся в стару, зелену військову шинель і, щулячись та напружуючись, переборював дрож, що пробігав його тілом. Заснув твердим сном...

Раптом гримнув гарматний постріл. Вікна заходили на завісах разом з лутками. Жалібно задзеленчали шибки. Ледь вловимий шерех пробіг стінами, немов дрож по тілу хворого тифом. У комині зашурхотіла струшена сажа.

— Ну от...— прошепотів він.

І тієї ж миті розгорнув поли шинелі і встав. За старою звичкою, після того як умився, сів за дорожній туалет — останню з наявних у нього витончених речей. Поголився й зачесався. Потім старанно почистив мундир — вже під час залпу кількох десятків гармат. І незабаром вийшов на вулицю — неймовірно голосно гриміла канонада. Він так розумівся на гучанні гармат, залежно від їх відстані від нього, що одразу ж відрізнив батарею Ределя і однорогу Аксамітовського від гавкотняви гармат Моне з цитаделі і гармат Якубовського із Сан-Джорджо. А ось свистять снаряди з бастіону Сан-Алексіс, із бастіону Лютер'єн, з retranchements Charles...[1] Він ішов вулицею Гарети й машинально, майже бездумно рахував вибухи снарядів. Ховався від сонця. Вздовж мурів залягла уже мертва італійська тінь, мов звисла із голих стін нерухома опанча. Вулиці обезлюдніли. То тут, то там визирне з воріт кучерява голова вуличного хлопчиська або майне в темні й вологі сіни перелякана жінка. Звикнувши за останні чотири місяці до щоденного гуркоту гармат, князь сонно ступав, похнюпивши голову.

Раптом якийсь особливий, не знаний досі грім ударив йому в груди, ніби хто штурхонув його кулаком. Це з наріжного будинку на перехресті двох вулиць, тихого будинку, що спав у затінку своїх дерев'яних жалюзі, відколовся велетенський ріг. Купа цегли з лутками вікон рухнула на середину вулиці за кілька десятків кроків від князя, що простував цією вулицею. Він зразу не міг второпати, що сталося. Але якесь бліде обличчя майнуло у вирванім вікні... Саме поцілив у цю стіну снаряд, бухнув пломенем. Пробив її і розлетівся на тисячу вертких, ледь помітних осколків, що прохурчали у кількох десятках місць в радіусі якихось ста сажнів. Ще пощастило, що князь був за п'ятдесят кроків від місця вибуху снаряда, внаслідок чого осколки просвистіли лише над його головою. А один з них ще довго підскакував, вертячись, по кам'яному бруку. Коли, нарешті, застиг на місці, князь мимоволі підкрався до нього і з такою обережністю оглянув його, ніби зазирав у прірву. Побачив довгастий шмат заліза з уламками кутих обручів, рештки тліючого полотна і просмолених шнурів...

— Каркас...— здригнувшись, прошепотів він.

---

[1] Шанців Карла... *(Франц.)*

Але, перше ніж він оглянув осколок, подумав і сказав це, кілька нових снарядів упало на вулицю. Немилосердно гатили по ній кількапудові запалювальні ядра, виригаючи вогонь крізь троє своїх «очей»; з завиванням пролітали суцільнолиті болванки, що служили для розбивання різних кріплень, створених людською працею; вибухали в повітрі, біля дверей і вікон, із гуркотом, гучнішим від гарматного пострілу, «світляні ядра»; в бруку і в землі вивертали діаметром з добрий сажень воронки багатопудові, вухаті бомби з одним вічком, і скакали довкруг, мов гумові м'ячі, сліпі гранати. Князь часто дихав. Ноги під ним підгиналися й тряслися, серце спершу завмерло, потім закалатало, мов дзвін, що звістує тривогу. Досі він бачив рушничні перестрілки між фортами, багнетні зіткнення полків, атаки кінноти проти кінноти. А зараз коїлося щось зовсім інше...

— Бомбардують місто...— промимрив він сам до себе, сполохано наддаючи ходи.

У нього розламувалась голова, сліпли очі, спирало дух від противного природі людській гуркоту руйнованих будинків, передсмертного крику невидимих людей, від стугоніння і стогону вивертаної землі, від порохових вибухів, тріску дерева, гуркоту падаючого каміння. Зелені друзки з віконниць, зубці, хрестовини й поперечини розтрощених віконних рам і луток, клапті і згортки ринв з фарбованої бляхи, червоний груз битої черепиці, все це, мов листя, літало в повітрі. З зяючого провалля вікон і дверей вивертались язики полум'я. Задушливе повітря — смола, дьоготь, порох, ганчір'я після підпалу не переставали палахкотіти — огортало кожен будинок. Князь, втиснувшись на вулиці в нішу біля криниці, лупав очима на все це і тремтів від холоду.

— Мадонна! Мадонна!..— розліглся позаду, десь біля ніг, вигук чоловіка, що лежав на землі.

Князь кинув оком на чорне обличчя, білі зуби, вибалушені з переляку очі, на руки, що безпорадно хапались аа голий брук. Князь ще сильніше притиснувся до муру — припав до нього, мов барельєф. Не підводив очей...

«Хоч би вже швидше...» — шепнув йому на вухо його внутрішній голос. Цю думку він почув так виразно, як і голос того чоловіка, що звивався дедалі тихіше па кам'яному бруку. Змучене тіло здригнулося від кількох уривчастих схлипувань. Князь притис шинель до грудей і серед наростаючого хаосу вибухів і довколишніх пострілів,

серед куряви з цегли, чорного диму й полум'я пожеж почав рішуче наказувати розхвильованому серцю, щоб заспокоїлось. Нарешті намацав силою волі байдужість у темних глибинах душі, а долонею — ефес шпаги. Пішов звідти. Але далі на цій же вулиці, перед церквою Сан-Рокко, прохід був перекритий. Вулицю перегороджувала барикада з обвалених стін і руїн, що бурхала вогнем. Водячи рукою по мурі, понад яким ступав, він патрапив не то на пролом у стіні, не то на відчинену браму. Опинився в саду.

Побачив довкола себе потрощені дерева: віти з плодами відкинуто від стовбура на кілька десятків кроків; сріблясті чагарники лимонів і трохи темніші апельсинів, покривлені фігові дерева догоряли у власному вогні. Листя, галуззя, старі квітки... На хвилину сонно замислився над високою груболистою магнолією, яку стяло випущене ядро на половині її висоти. Здавалося, ще й досі тремтів її стовбур... Раз за разом поціляла у цей чудовий сад п'ятипудова бомба. Вгрузнувши в м'яку, скопану й угноєну землю на півтора сажні, вона, вибухаючи, висаджувала вгору купу землі з корінням фіг і мигдалів, вирвані дерева з грудками чорного перегною на коренях, розкидала на всі боки вазони з квітами, рододендрони і живопліт із самшиту, камелії та білий бамбук. Князь наосліп ішов уперед.

Побачив раптом навіс із виноградної лози, що заплелася на вигнутих підпорках та на вітах шовковиць. Тут же, біля входу, на плоскому камінні сидів якийсь чоловік і тримав на руках вмираючого хлопчика років п'яти, точніше, вже останки хлоп'яти. Очі дитини померкли, посічене тіло звисало безживно кривавою масою. Ще підносились і опускались ребра, а маленька шийка, біла, мов квіт камелії, ще вдихала повітря. Чоловік, сидячи, погойдувався, мов маятник. Він цілував конаючу дитину в уста, мовчазно висмоктував її віддихи, і це мовчання було в тисячу разів страшнішим за гуркіт канонади. Він не звів очей на князя, коли той поспішив до нього, щоб допомогти, хоча й не знав, чим і як він це зможе зробити. Задерев'янілими пальцями дедалі міцніше, дедалі тривожніше притискав до грудей скривавлене тільце. Марно вдихав у розкриті вуста дух життя чи, може, приймав у своє розбите серце останні його віддихи...

Дерева довкруг скрипіли, вибухали снаряди, горіло місто. У глибині чорних вулиць клубочилася курява — падали розтрощені бомбами мури. Князь вдивлявся осліп-

лими очима в цю особливу, єдину на світі агонію міста. Огорнутий димом, під склепінням випущених снарядів, побитий камінюччям, стікаючи кров'ю від завданих осколками ран, чорний від пороху, з тліючою в кількох місцях шинеллю, він нарешті прийшов до брами Праделлі. В тилу, у місті, будинки перетворювались на купи попелу. Стояв чад від згарищ, висіла задуха від пожеж. Не було чим дихати. Канонірн ледве могли витримати в клубах диму. Під муром лежав поручник Кобилянський, якому відірвало руку в критому переході передмостового редана Праделлі. Князь мусив узятись до роботи під командою Чеховського, колись на батьківщині майора, а нині, тут, капітана. В цю браму найлютіше гатили снаряди з усіх батарей австрійської паралелі. Чути було глухе стогнання вікових мурів і безперервне обвалювання цегляних брил у рів з застояною, гнилою водою. Дві гаубиці, що захищали напівзруйновані вежі, цього дня працювали напружено. Сам капітан наводив на ціль, підходячи по черзі то до одної, то до другої гармати. Коли Гінтулт став поряд, він глянув через плече й показав рукою на одноріг, а сам звалився на землю під муром. Князь, узявся рукою за обидва прицільні важелькн на лафеті, направив гармату на ціль, поставив, відрегулював латунний повзунок у діоптрі і, ледь бачачи далекі вогневі точки австрійських шанців, ледве гукнув пересохлими губами:

— Огонь!

Поки капоніри підготовляли для нового пострілу першу гаубицю, князь всунув голову між щоки бійниці й визирнув на той бік. Гребля перед брамою була безлюдна й залита ясним сонцем. Далі, під хмарами диму, простягалось болото Пайоло, таке зелене, заквітчане жовтими глечиками, водними лілеями, комишем і татарником, що очей не можна було відірвати від нього. В австрійських окопах, які простягалися другим рядом за лінією передових шанців і проміжних мурів, щохвилини спалахували в морі диму все нові конусоподібні й сніжно-білі його стовпи. Все повітря згойдувалося від оглушливого гуркоту, а земля здригалася — ніби корчилась від раптових судорог. Князь повернувся до роботи, знову був серед капонірів, у яких безрукавки з білого полотна перетворились у темні лахмани. Піт чорними плямами виступив на їхніх спинах і плечах. Руки в них мліли від напруги, коли вони ставили на місце лафети. Тільки білки очей, поблискуючи, свідчили про їхню невтримну й скажену силу.

Над'їхав генерал Бортон зі штабом. Канонада почала помітно слабішати. Місто палало. Населення, поховавшись до підвалів і льохів, не рятувало свого майна. Під вечір цього ж дня, коли по обидві сторони стрілянина стихла, князь Гінтулт подався перед самим заходом сонця до Мільоретто — місця головних боїв. Він минув браму Пустерля, арковий міст на Корсо делле Барче аль Пальо. Зелена від жабуриння вода, заплісняві й нерухома, яка гнила під шаром латаття, завалена була битою цеглою й ганчір'ям. Верби й евкаліпти, що висмоктували вологу з боліт, були постинані або порозламувані. На розбитій снарядами дорозі валялися голубуваті від гару осколки бомб та розірваної картечі. Смертною тугою стискалося серце на цьому пустельному шляху. Минувши Палаццо дель Те, Гінтулт попрямував далі до Мільоретто колись гарною платановою алеєю. Не віліло тут жодне дерево. Сади були зрізані, самі греблі й форти жахливо пошкоджені. Це все — сліди бомбардування, до якого вдався ворог напередодні, рано-вранці, коли випустив п'ять тисяч сто чотирнадцять гаубичних снарядів та вісімсот двадцять чотири бомби.

Ідучи греблями повз водоспуски, над смердючими каналами, князь не знаходив у жодному з фортів Аксамітовського. Генерал Бортон доручив йому усно повідомити командира польської батареї, що завтра все передмістя Сан-Джорджо буде без жодного пострілу віддано противникові. Гарнізон вийде звідси тихцем уночі. Всі сили належить стягти для оборони Мільоретто. Прибувши на передню позицію, що містилася перед лінією всіх наявних шанців, бастіонів, люнетів і біретів, він виявив великі зміни. Всі укріплення Мільоретто були напівзруйновані, палісади спалені.

В момент, коли прийшов князь, Аксамітовський, після кількох днів і ночей безперервних боїв, спав як убитий. Офіцери й канонірн були такі втомлені, що куняли стоячи, напівлежачи, звисаючи з лафетів, зарядних ящиків та гармат. Западала піч. В останніх променях дня видно було зблизька широку гать серед боліт, що повертала до Мінчо. Озеро Пайоло перетворилось тепер у багна, через які ліпиво текла гнила річечка; воно поросло безкраїми гаями ясно-жовтих шелестючих очеретів, ситником, лепехою та рокитиною. Щебіт шпаків дзвенів на цілій просторіні. Греблю, що вела через болота до села Черезе, яке лежало по другий бік озера, видно було на всю її довжину.

Але князь настільки був стомлений, що ледь спостерігав щось і чув, ледь усвідомлював, де він зараз перебуває. Повторював весь час у думці, що має сказати, й чекав. З усіх сил намагався встояти на ногах. Зійшов по дерев'яних сходах на banquette[1] шанцю, на підвищення, на яке стають оборонці, щоб стріляти з-над бруствера. Він походжав туди й сюди — між одною гарматою й другою. Ця похмура бронзова зброя, здавалося, так само перепочивала зараз, як і люди. Посланець генерала відчув, що він тут, між усіма,— один-єдиний, хто не спить, пильнує. Запекле щебетання шпаків перейшло у дикий спів... Завирували рої комарів, накинулись на його обличчя. Прикрі думи не давали спокою його душі. Коли він отак походжав, визираючи з-над hauteur d'appui[2] окопу, віддаючись найцохмурішим роздумам, йому дали знати, що командир встав і чекає на нього.

Князь відрапортував і заразом попросив дозволу піти відпочити. Аксамітовський, почувши лиху вість, схопився за голову і з хвилину сидів нерухомо. Лише тоді згадав про друге прохання і ввів князя до бараку в глибині сусіднього bonnet de prêtre, де щойно сам спав. Гінтулт приліг на зім'ятій постелі й одразу заснув. Снились йому кошмарні сни, сни, які запам'ятовуються на ціле життя, в яких існують самостійні світи, істини, тільки нам самим відомі, справді неземні події. В одному з таких пам'ятних снів князь від початку до самого кінця прожив якесь зовсім інше життя. Він запам'ятав тільки деякі картини, уривки, зблиски баченого світу, невиразне ціле. Кілька разів гатили по його грудях страшні снаряди. Вилітаючи з темряви, вони спочатку вдарялися в землю, мов литі ядра, а потім пролітали повз вуха, ядра, схожі на велетенських хрущів небачених розмірів, скарабеїв. Враження від їхнього прольоту, доторки їхніх шорстких крил до обличчя були нестерпні. Стогнучи вві сні, хоча стогін той і залишався у грудях, він кудись тікав, передчуваючи, що знову впаде, що, відбившись від землі, вдарить у груди кривате ядро...

І раптом цю страшну тривогу, що охопила князя під час сну, заглушили страшні крики, стогони, брязк зброї. Гінтулт, вирваний з твердого сну, розплющив очі, але не знав, що з ним. У малярійній напівдрімоті він сидів на постелі й дивився перед собою. У передовій і тильній ча-

---

[1] Букв.: лавочка *(франц.)*.
[2] Бруствера *(франц.)*.

стині бірету, а особливо в наріжних закутках його, він побачив з'юрмлених артилеристів, які боролись одні з одними, ніби під час гімпастичних вправ. Вояки високого зросту перелазили через бруствер і тут, зазпаючи смертельних ударів,— на них накидалися з банниками, списами й багнетами,— рвалися до гармат. Гінтулт не міг второпати, що це за люди. Він бачив при сяйві вогню їхні низькі чорні капелюхи з білим обідком, білі з темними вилогами мундири, широкі червоні пояси, темні штани й чорні гамаші.

— Гулаї! Бий, убивай! — гаркнув біля нього якийсь унтер-офіцер, біжучи вперед з багнетом.

«Полк Франца Гюілей...» — подумав князь, зрозумівши лише тепер, що тут діється.

А тим часом усі гармати були захоплені. Австрійська піхота, що її повів на штурм полковник Рідт фон Латерман, з усіх боків рвалася в окопи. Австрійський канонір велетенського зросту в темно-пісочному мундирі забивав молотом костиль у запал гаубиці...

Але й водночас у вузький прохід окопу залізним, хоч і нечутним кроком не вбігла, а просто вскочила, мов та пантера, рота польських гренадерів. Князь схопився зі свого місця, знайшов свою шпагу і приєднався до польських шеренг. Широкі багнети кололи австріяків. Щільні ряди оборонців подолали найближчі лави атакуючих. Але вдиралися нові їх шеренги. Розгорівся бій — солдати орудували вже не багнетами, а прикладами. Розлютована жменька сміливців взяла ворога за горло. Перекинуті в темряві через бруствер, австріяки потопали в ровах. Вояки билися з усіх сил, розпанахуючи зброєю мундири. Росла купа трупів і поранених. Нарешті окопи були звільнені. Вороги загинули або ж були вигнані геть. Рота гренадерів швидко промайнула крізь прохід і зникла в темряві.

Гінтулт крокував разом з ними. Зброя напоготові, хода залізна, очі втуплені в морок. У всіх передових шанцях вирував смертельний бій. У ровах, між палісадами, у мертвих закутках наріжних бастіонів чути було удари і стогони. Рота, що рвалась уперед через рови, через гори поранених і трупів, побачила перед собою білі мундири. Вовчими стрибками кинулась слідом за ними. І ті в одну мить опинилися в болоті. Вже звідти долинав брязкіт і гук бою. Таки наздогнали їх. Крики атакованих ззаду, команди офіцерів битися врукопашну, прокляття, стогін поранених. Швидкими кроками із шпагою наголо князь Гін-

тулт ішов на ворога, підхоплений загальним поривом. В одному місці купка білих мундирів, оточена цізальпінцями й поляками, билася, стоячи по пояс у болоті.

У високих, сухих і шурхітливих комишах солдати стали зімкнутим колом. Кого ж досяг багнет, той падав у багно — в живу могилу. Приклáд добивав його, а підбори втоптували в баюру. А щоб не грузнути в болоті, гренадери ставали на живі ще тіла і з-над них смалили по натовпу, що втікав уроздріч.

Та ось вогненні ядра освітили собою ціле Пайоло. То Редель відкрив вогонь, відчувши, що очолювані капітаном артилерії Шмітом вояки, так само як і інший загін капітана Мартіна, намагаються вплав переправитись через річку. Батареї дель Те відкрили по них залпи прямою наводкою. У вибухах порохового вогню князь бачив навколо обагрені кров'ю багнети і стволи вогнепальної зброї, закривавлені від тяжких ран груди і голови, вишкірені зуби, вибалушені очі. Криваві пазурі вчепилися в чиєсь волосся... Новий спалах! Власна шпага схожа на блискавку! Багряніє й тече гарячий іломінь крові. Новий удар... По саме руків'я! Долоні й пальці судорожно хапають з трясовини того, хто йде через болото, душать і перерізають горло; чути белькотання в болоті, хрускіт комиша. Хтось тікає. Удар прикладом по черепу й тихий плач. У самому каналі Пайоло вояки билися груди в груди, душили один одного за горло і спихали навік до смертельних ям. Де-далі рідше, але чимраз голосніше пронизували темряву нелюдські крики й закликали до помсти.

Лише над ранок напад було відбито по всій лінії оборони. Гренадери волокли громаду полонених, схоплених у комишах. Князь, весь у грязюці, ледь плентався, несучи важку, як ковадло, голову. Його всього морозило. Підгиналися ноги. Ледь бачачи дорогу і ледь розрізняючи предмети, він дотягся до своєї кімнати в місті й зовсім непритомний звалився на ліжко.

Спав як убитий, обливаючись потом: він був напівпритомний. Його трясла лихоманка. Коли-не-коли пробуджуючись, він знаходив біля узголів'я свою просту глиняну посудину з вином, розбавленим водою. Схилялось до нього огидне обличчя лихваря — того самого, що позичав йому гроші. Це був єврей-мантуанець із попелясто-темним обличчям. Князь бачив у півсні, що лихвар нишпорить у кишенях його шинелі, перевертає речі в шухлядках туалету, де нічого цінного не було. Його бавило це видовище. Тіль-

ки б стояла тиша... Два чи три рази з'їв по скибці хліба, і знову спати!

На п'ятий день єврей злякано, з криком вбіг до кімнати. Торсаючи хворого, голосно сповістив його про те, що французи здали місто і відступають, що Мільйоретто вже зайняли австріяки, що в брамі Черезе їх уже згромадилось аж п'ятсот чоловік. Князь спочатку навіть поворухнутися не схотів і не повірив, але кінець кінцем таки встав із ліжка. Одягся, як міг, і вийшов. Єврей рушив слідом. Він правду сказав. Піхота під єдиним штандаром генерала Фуассак-Латура повільно посувалась до мосту Моліні, до цитаделі, а за нею — артилерія з гарматами. Фургони командуючого та інших генералів і навіть офіцерські коляски та екіпажі їхніх дружин голосно торохтіли, їдучи між руїнами. Протиснувшись крізь натовп, князь побачив, нарешті, своїх. Ішли вони виникувані, з оголеними шаблями в руках. Попереду артилерія, за нею кіннота, піші роти — в кінці. Повідомили його, що гарнізон капітулював і з військовими почестями залишає цитадель, а легіонерам наказано замикати колону.

Князь став у шеренгу, видобув шпагу і закрокував коло гармати. Легкі французькі полки зайняли аркові мости, пройшли ними, але далі не просувалися. Вузький земляний насип між озерами й мурами фортеці з нужденними оселями на ньому так був забитий військом, що не протовпишся. Артилерія Аксамітовського з гарматами зійшла на міст, у темний прохід між товстелезними, безформними, мертвотно-сірими від багатовікової борошняної пилюги мурами. Піхотні роти все ще стояли у вузьких вулицях. Князь був у шерензі, серед солдатів. Водив безпорадно очима по старому павутинню, обвислому під вагою борошняного пилу, по слідах повені і по тих похмурих вікнах-бійницях, які виходили на заплісняві озера. Німі в цю хвилину млини були огидні, мов середньовічні тортури.

Коли отак у тиші натомлене військо чекало виходу з проклятого місця, вдалині на одній із вулиць забіліла австрійська колона. Офіцери йшли разом із нею, швидким кроком. Наблизившись, вишикувались у дивний спосіб: спершу вклинились між польську артилерію й піхоту, а потім взяли рушниці до ноги. Ніхто з поляків не перешкоджав їм і не протестував. Вони виходили з оточення із почестями на підставі офіційно укладеної й оголошеної в військових шеренгах капітуляції. У другому її параграфі, між іншим, було сказано, що цізальпінські, швейцарські, польські та

п'ємонтські війська будуть вважатися й трактуватися з усіх поглядів як війська Французької республіки.

Та от зненацька пролунала команда, і австрійці вхопилися за рушниці і наставили їх проти гренадерів, вольтижерів і артилеристів. Ту ж мить з усіх завулків, дворів та з-за мурів кинулись на не готових до оборони вояків лави піхоти. Австріяки виривали з рук у солдатів, на яких підступно напали, карабіни, насовували їм на очі або здирали з голів шапки й волокли обеззброєних по бруку. Зв'язували руки повалених на землю. Офіцери в першу мить оніміли від жаху. Але і їх не пощадили.

Вони побачили, як у тісних завулках з рядових солдатів і підофіцерів, захоплених зненацька, здирають погони і б'ють ними по обличчю, як тягають за волосся, топчуть ногами, тягнуть по вуличній багнюці, зв'язують їм руки й ноги. Побачили, нарешті, як стягують офіцерські мундири з тих, які здобули їх мужністю у битвах на очах обох армій, прив'язують руки до дул карабінів, щоб піддати екзекуції.

— До зброї! — пролунав крик.

Було вже надто пізно. Колона виявилась розчленованою на кількападцять частин, кожну з яких оточили австріяки. Зброю було вирвано з рук. З рот, що стояли найближче до мосту, кількасот солдатів крадькома прорвались до цитаделі й уникли долі своїх побратимів. І на групу з двадцяти офіцерів-артилеристів також навалилась австрійська піхота з наставленими багнетами. Оточено їх тіспим кільцем у десять рядів. Довідавшись, у чім річ, вони видобули шпаги. Постававши один до одного плече в плече, вони утворили зімкнуте коло оборони. Мовчки стали відбиватися. Шпаги їхні, сиплючи іскрами, сікли по карабінах і багнетах. Разили і прошивали ворога. Хтось узявся командувати. Блискавичними ударами натискали вони на австріяків — прокладали собі дорогу. Однак то один, то другий офіцер, прохромлений багнетом, падав на землю. Живі ж від муки і кривди перед лицем цієї небувалої в історії ганьби розлютилися. Вони бились несамовито. Гінтулт наче осліп. Увірвався сам між солдатів, збитих у тлум, і сік, ідучи на смерть. Раптом цей тлум за чиєюсь командою розступився. Вдалині, з бокової вулиці, виїжджав почет командуючого, а ще далі, в оточенні розкішного штабу, на пишному коні — генерал барон Край де Крайова. Майор Крулікевич, без шапки, з окривавленою шпагою в руці, блідий як труп рушив йому назустріч і,

з відстані показуючи на те, що тут діється, вимагав у командуючого дати наказ припинити злочинні дії. Фельдмаршал, погордливо і глузливо всміхаючись, поглянув примруженими очима круг себе і кинув недбало:

— Все, що тут діється, діється на основі секретного, додаткового параграфу умов капітуляції від двадцять восьмого липня. Нічого незаконного тут немає. Дезертири з-під знамен його цісарської й королівської величності будуть видані — кожен зокрема — тому полку й батальйону, до яких вони належать.

Він пришпорив коня і хотів був від'їхати вбік. Але майор Крулікевич грізно схопив за повіддя його коня і не відпускав, хоча над ним і занесені були шаблі. Голос у нього осікся. Він утупив налиті кров'ю очі в командуючого.

— Гарантую кожному з них життя...— процідив крізь зуби фельдмаршал.

В цю ж саму мить з протилежного боку під'їхав блідий Фуассак-Латур,— довелось йому опинитися в натовпі офіцерів польської кінноти. Наближаючись до кінця мосту, він заплющив очі. Польські офіцери кидали йому в лице образи. Князь Гінтулт зламав свою шпагу і з презирством пожбурив її у груди генералові.

Із шеренг кричали:

— Зрадник!

— Клятвопорушник!

— Ти вчинив найбільший у світі злочин: підступно виказав утікачів!

— Дивись тепер у вічі тим, котрі вийшли з вогню, в якому безстрашно помирали їхні браття.

— Тобі ми віддавали своє життя, борючись за нашу справу і честь. Казали ми тобі як рицарі: якщо хочеш кинути нас на поталу ворогам, щоб тільки врятувати французів і самого себе, май мужність зробити це відверто. Ми знатимем тоді, як нам поводитись. А ти збрехав, порушив присягу.

— Казали ми: якщо відверто зізнаєшся в своїх намірах, ми замкнемося в пороховій вежі й підпалимо порох, щоб злетіти в повітря. Ганьба тобі, зраднику!

Фуассак-Латур звів очі. Потім підніс до козирка білу тремтячу руку. І, мовчки дивлячись на зганьблений натовп полонених, довго стояв, віддаючи їм честь.

КНИГА ДРУГА

У ПРУССЬКІЙ ВАРШАВІ

Так само, як і перші місяці після повернення додому, Рафал провів у Тарпінах чотири роки життя. Орав, сіяв, косив, жав, звозив снопи, молотив збіжжя і продавав його. Підкоряючись батькові, який ним розпоряджався, мов підстаростою, екс-філософ перетворився в сліпе й глухе знаряддя вищої і всевладної волі його. На руки він одержував для особистих потреб хіба що трохи мідяків і то у випадках, коли батько був особливо прихильним до нього,— все ж необхідне давали йому натурою завбачливо й розважливо. Єдиним засобом добути якоїсь там готівки, за яку можна було б справити хоч трохи модне вбрання або гульнути в місті, був таємний продаж зерна із засіків, незаконні накладання данини на хлопів, урізування оброку робочим коням і таке інше. Тому й засіла в душі дідичевого синка глуха злість на оце вбрання, що він змушений був носити, на заняття, яким доводилось віддаватися, геть на все, що його оточувало. Ніхто його не розумів,

і він нікого не шанував належно. Упродовж цього часу Рафал майже не виїздив з дому і з найближчої околиці. Всього лише кілька разів побував у Сандомирі. Взимку, під час карнавалів, гуляв у довколишніх дворах, і це було б для нього найприємнішою розвагою, якби не муки, що їх він зазнав, зустрічаючись там із сусідами, вбраними за найостаннішою модою.

Восени тисяча вісімсот другого року від одного з таких сусідів, який товкся по різних закутках Галичини й Південної Пруссії, Рафал почув звістку, що князь Гіптулт вже в рідному краї,— сидить чи то в себе у Грудні, чи то в Кракові. В Рафаловій душі визріло тоді відчайдушне рішення. Він написав князеві довгого листа, в якому намагався ніби то подякувати за всі його добродійства, а по суті скаржився, що не задоволений своїм теперішнім становищем. Довго, кілька тижнів, у великому секреті, пізніми ночами сотворяв цей лист, а коли його склав нарешті і, тисячу разів перечитавши, начисто переписав, відчув небувалу полегкість. Він зовсім не думав про наслідки цього заходу, навіть наперед знав, що ні до чого це не приведе, а проте сама гадка, що цей лист дійде до князя, викликала в нього особливу радість. Сам відвіз дорогоцінний манускрипт на пошту в Сандомир. Ще кілька тижнів думав про це, але пізніше, коли відповіді не було, він почав жалкувати, що написав, і нарешті знову впав в апатію.

Тим часом відповідь надійшла, але в руки старого Ольбромського. Князь писав чашникові, не згадуючи про звертання Рафала, із ввічливим запитанням: чи не відбилося б негативно на сімейних справах дідича, якби Рафал на якийсь час посів місце секретаря при особі князя? Він якнайшанобливіше запевняв, що постарається гідно винагородити його працю, і разом з тим давав туманну обіцянку спрямувати долю юнака у правильне русло. Якщо буде на це згода, то князь просив би, щоб Рафал ще цієї осені прибув до Варшави. Старий чашник протягом кількох днів носив цей лист при собі і глибоко обмірковував князеву пропозицію. Вона лестила честолюбству старого, і в ній досить було покори перед його владністю, але, з другого боку, позбавляло фільварок такої робочої сили, як Рафал. Перемогла кінець кінцем спокуса кар'єри. Якогось дня, після обіду, чашник затримав усіх і прочитав князів лист. При цьому він неймовірно пишався: він із тих, до кого

князі familiariter[1] звертаються з листами. Під Рафалом підігнулися ноги, коли він це почув. Чашник ніби звертався з запитанням до дружини, Рафала й доньок, щоб довідатись, як вони дивляться на це, але насправді він тільки відтягував хвилину оголошення давно вже прийнятого рішення. Нарешті вирок був оголошений. Зітхаючи й розводячи руками, чашник погодився на виїзд сина. І з цього дня почались приготування: шили білизну, прали й латали, клопоталися про паспорт для в'їзду до Південної Прусії.

У листопаді Рафал відбув з дому. Залишив його з радістю. Ні за ким і ні за чим не жалкував. Все рвалося в ньому й кипіло, він прагнув тільки одного — летіти вперед. Своїми кіньми доїхав до прусського кордону, а звідти до Варшави помчав поштовим диліжансом. Просто з поштамту подався до палацу князя Гінтулта. Була це стара магнатська садиба, що потопала в садах, віддалена від головних вулиць міста і їхнього шуму. Коли Рафал став біля воріт, запедбанний палац з пооблуплюваними стінами, із заржавілими решітками воріт і зарослим травою подвір'ям був якось негостинно замкнутий. Геть усі вікна були наглухо позавішувані почорнілим полотном фіранок, двері позамикувані. Минуло чимало часу, поки старий швейцар спостеріг якогось приблуду, котрий те й робив, що ходив туди й сюди, і запитав, що йому треба. Коли Рафал, сповнений неприємних почуттів, розповів, хто він і що його привело сюди, той чоловік повів Рафала в бічне крило палацу. Прямували вони довгими коридорами, пройшли одну і другу залу й опинилися нарешті перед князем. Рафал ледве його впізнав. Обличчя в нього почорніло, зсохлося й покрилося зморшками. Очі пригасли. Тільки незмінний ввічливий усміх освітлював його, немов штучне світло, що розсіює вечірній морок, який наступає невтримними хвилями.

— Я давно думаю,— сказав князь, привітавшись,— добре б мати тебе при собі. І коли ти написав, я щиро зрадів. Ти потрібен мені.

Рафал вклонився, з радістю почувши, що князь звертається до нього на ти.

— Однак ти повинен знати,— вів далі Гінтулт,— що доведеться тобі запрягтися в нелегку й постійну роботу. Я зайнятий книжками і пишу одну річ. Отож щоденно

[1] Довірливо *(лат.)*.

муситимеш кілька годин проводити зі мною за робочим столом. А після цього робитимеш, що захочеш. Ну, то як?

— Я, князю, у вашому розпорядженні.

— Гаразд. Німецьку мову знаєш?

— Так. Знав досить добре, але за останні чотири роки не промовив по-німецькому жодного слова.

— Це нічого. Йдеться про те, щоб умів, у разі потреби, щось написати. Зумієш?

— Зумію.

— Отже,— вів далі князь, усміхаючись,— ти відвідував клас філософії?

— Таж... відвідував.

— І по-латині вмієш також читати?

— Вмію.

— Оце й воно! Оскільки я в латині майже невіглас, а повинен тепер багато читати цією мовою, то ти й перекладатимеш мені тексти на польську мову.

— Я до ваших послуг.

— Іще одне. Покладаю на тебе обов'язок нікому жодним словом не прохопитися про те, що ми писатимем, читатимем, що будемо говорити й робити. Зобов'язаний будеш цілковито мовчати про все це. Нікому про ці справи анічичирк. Дай мені слово честі. Ну, то як? Зможеш дати таке слово?

— Даю слово честі. Мовчатиму.

— Кажу тобі про це зараз, щоб з першої ж хвилини ти звик до того, що нічого про мене не знаєш, нічого не чув і, зрештою, нічого не розумієш.

— Слухаю вас, князю.

— Піди спершу попоїж і поспи. Кімнат тут вистачає. Вибери для себе, яка буде до вподоби, й займи її. Щодо слуг, то доведеться тобі задовольнятись одним-єдиним, який і мене обслуговує. Коли виспишся після дороги, зайдеш до мене...

Рафал, ошелешений усім цим, не міг зібратися з думками. Найбільш приємною для нього була перспектива укластися спати після кількох днів труської їзди в бричці й диліжансі. В одному з ближчих салонів старий камердинер приготував гостеві постіль і вийшов. Прокинувшись на другий день рано-вранці і не почувши ніде поблизу й найменшого руху, Рафал швидко одягся і став розглядатись круг себе. Широке вікно заслоняли високі дерева, з яких спадало золоте листя. Грубий мур оточував з усіх боків цей безлюдний парк і закривав доступ до нього від

Вісли. В довгих алеях, затінених липами й грабами і тому досить похмурих, тільки де-не-де перебігав блідий промінь сонця. В цілому будинку панувала така глибока тиша, що чути було шурхіт листя, яке спадало на засохлу траву. Рафал відвернувся від цього видовиська й шурхоту. Вийшов навшпиньках зі своєї спальні. Сусідні зали були порожні. Стояла в них напівтемрява, бо завіси на вікнах не пропускали світла. Меблі були оббиті полотном, люстра позапинані, на жірандолі й свічники понатягувано чохли. Прохолода й неприємна затхлість приміщень, багато років не провітрюваних, відлякували від себе прибульця. Переходячи отак з кімпати в кімнату, Рафал натрапив на прочинені двері з кутого заліза і ввійшов до великої зали, висотою в два поверхи. Це була бібліотека. У шафах, вмурованих у стіни, за дверима з дротяної сітки або зі скла видно було безліч книжок, розставлених на полицях кількома рядами. На половині висоти цієї великої зали тяглася галерея з гарно різьбленою балюстрадою. Тут і там стояли статуї, глобуси, лежали велетенські папки й сувої. Рафал ступав тихо, розглядаючись по цих багатих стінах і предметах, коли раптом в одному з кутків почувся князів голос:

— Ти вже тут, любий секретарю? Ти прийшов якраз вчасно. Власне, в мене є вільна хвилина й бажання погомоніти. Отже, ти сіяв на селі сандомирську пшеницю, жито і навіть ячмінь?

— Так.

— І все це страшенно набридло тобі?

— Та вже ж набридло.

— І ти засумував за світом?

— Засумував.

— Маєш цілковиту слушність. Треба сумувати за чимось іншим, переноситися серцем з місця на місце, з одного заняття в інше, змінювати й самі бажання, бо інакше земля обсяде нас з усіх боків і пожере. Бачиш, я в той час, як ти сіяв і жав, перейнявся манією поглинати книжки. Раніше ця жилка не озивалась у мені. Вистачало для мене самого людського життя, сучасного життя, а те, що описується в книжках, я вважав поживою, гідною лише щурів, молі та лисих дідуганів. І от це найшло на мене і тримає у своїй владі... А твоя милість, сину чашника, не має схильності до книжок? Адже так?.. Скажи щиро...

Рафал почервонів, немов злочинець, пійманий на першій же крадіжці.

— Тільки ти не соромся, мій дорогий. У цьому нема нічого ганебного. Мене лише певні обставини штовхають на цю тяжку, припалу пилом дорогу. Тинявся я останнім часом по світу і, знаєш, зачепився за Єгипет... той, що в Африці...

— Ох, знаю! — кинув Рафал, діткнутий до живого цими словами.

— Я вирушив у ту подорож після війни, яка там спалахнула. Я хотів був розшукати могилу одного друга, полеглого там, під безносою головою сфінкса. Тим часом оті піраміди, обеліски, сфінкси, пустелі, загиблі міста і все, що там діялось, так мене, знаєш, взяло за душу, що я почав довідуватися з книжок, що і як. Мої друзі, а особливо один із них, якого я дуже любив, були забиті там.

— Забиті! — вигукнув Рафал, отетерівши.

— Саме так. Один з них, поляк, вищий офіцер на службі у французів, на прізвище Сулковський, був зарубаний арабами у битві, в якій він з двадцятьма солдатами бився на смерть з кількома полками. Другий, француз, якийсь Вентюр...

— І цей був зарубаний?

— Так, але ніби за велінням головнокомандуючого, того ж таки Наполеона, про якого ти, певно, повинен був щось чути.

Рафал знову спалахнув вогнем від сорому, бо ж чув і немало, але судження про нього були найсуперечливіші. Князь замовк на якусь часинку й сидів непорушно, підпершн голову рукою. Губи в нього були надуті, а склисті очі похмурі. Нарешті сказав:

— Брат твій помер у такому молодому віці під час суперечки зі мною... А той генерал загинув, ледве я зблизився з ним, ледве пізнав його душу. І навіть тіла його не знайшов. Не знайшов навіть останків. Його кров змочила пісок Сахари — і по всьому. Квітка не виросте на тому місці, де згасли очі владики роду людського... Ось воно як, брате. Тож будемо, якщо твоя воля, разом збирати різні відомості про ті далекі краї, особливо про пустелі, про Єгипет, Святу Землю, Малу Азію, Сірію. Тобі здасться дивним оте все, але ти забудеш і не думатимеш більше про це. Я тобі пізніше поясню, у чім річ. А зараз візьми оцей зошит і розбірливо напиши на першій сторінці таке: «З першого послання святого Іероніма до Еліодора:

О пущо, квітуча квітом Христовим...
Відлюдний закутку, де родиться каміння,
З якого, як сказано в Одкровенні,
Зводиться місто царя царів!
О пустине, що з господом втіху знаходиш!»

Ось такий девіз цього послання. А зараз почнемо...

Коли він це говорив, грюкнули залізні двері. До зали безшелесно ввійшов слуга і тихо назвав якесь прізвище. Князь дав йому знак кивком голови. Камердинер повернувся, прочинив двері і впустив до зали високого, плечистого пана.

В новоприбулого була велика голова з надзвичайно виразними рисами обличчя. Очі в нього були випуклі й настирливо-уважні, дивилися по-дитячому. Волосся над чолом, овал якого здавався твердим і незворушним, мов уламок скелі, кучерявилося природними локонами, як у негра. На потилиці воно було заховане в чорну торбинку з китайки, так що утворювався довгий пук, пов'язаний в кінці бантом. Цей високий чоловік був у прусському офіцерському мундирі з червоними вилогами. Ступав випростано, дзвінко клацаючи підборами черевиків по мармуровій підлозі.

Коли він побачив Рафала, на його обличчі ковзнув вираз подиву, а то й просто він був приголомшений, що побачив тут незнайомого. З хвилину не відводив від нього очей,— в них був глибокий неспокій. Рафал відразу відчув до цієї людини мимовільну симпатію і приязнь. Князь встав зі свого місця, вклонився гостеві і, показуючи очима на Рафала, сказав заспокійливим тоном, по-французькому:

— Мій новий секретар, Ольбромський...

За хвилину звернувся до Рафала:

— Можеш сходи́ти зараз у місто, розважитись там; роби, що твоя душа бажає. Візьми тільки в Лукаша грошей і скажи йому, на коли він має приготувати тобі їжу.

Рафал квапливо вийшов. На вулиці забув про все. Лише відчував, наскільки він закоснів, сидячи у себе дома. Не вмів ходити по міському бруку, знав про себе одне, що він неповоротний, недвижний, згорблений, що рухи його незграбні. Коли повз нього проїздили пишні повози елегантних паній і панів, він випростувався, як тільки міг. Місто справило на нього сильне враження. Був пригнічений його розмірами і, як йому здавалося, нечуваною величчю. Проходив одну за одною вулиці, мимо двориків, огороджених парканами, з-за яких розложисті дерева схи-

ляли віти над розгрузлі вуличні колії; де-пе-де видніли серед садів за залізними решітками блискучі палаци, костьоли, щойно зведені доми.

Коли отак, бредучи без мети, він оглядав будівлю за будівлею, хтось звернувся до нього, називаючи його по імені й прізвищу. Рафал підніс голову й побачив посеред вулиці віденську карету з запряженим у неї п'ятериком чудово дібраних чалих коней, а в кареті — товариша по класу філософії, Яжимського, що по-панському розсівся на сидінні.

— Рафусю! — гукав той.— Якщо ти й досі за мої шкільні вибрики гніваєшся на мене, то я не зійду з карети. Але якщо в думці вибачив мені, то я впаду в твої обійми...

— Ходи сюди! Ходи сюди! — крикнув Рафал зі щирою радістю.

Яжимський зіскочив на брук і кинувся обіймати товариша. Однак через якусь хвилину він вигукнув:

— По одежі, яку носять в Опатові або Сандомирі, я бачу, що ти приїхав прямісінько зі свого округу.

— Що правда, то правда. А ти?

— Я тут живу.

— Ти? У Варшаві? І давно?

— Ось уже три роки. Тобто з тієї хвилини, як звільнився з пазурів свого дядечка і скинув з пліч його опіку. Але про це потім. А зараз сідай, поїдемо до кравця.

— Але ж я...

— Ні жодних ані слова! В такому вбранні можна зробити фурор, але тільки не тут. Їдемо до кравця і до шевця.

— Ні в якому разі! Зараз це неможливо...

— Як хочеш, але ж... В якій ти свитині, такий і на картині. У Кракові ми так просто до рук не давалися і навіть... Ну, але якщо ти інакші маєш наміри... Додому! — звелів він кучерові.

Рафал не зміг відмовитися й сів у карету. Рисаки в руках вправного манташіра бігли неквапно, пританцьовуючи, і від цього екіпаж здавався втричі пишнішим. Яжимський недбало розсівся на сидінні і розмовляв з Рафалом, який мимоволі сів до нього боком. Лише тепер він розгледів усю вишуканість вбрання свого товариша. Яжимський, незважаючи на осінній холод, був у довгополому фраку темно-зеленого кольору з чорним коміром, позолоченими гудзиками і жовтою підкладкою, у трав'янисто-зелених штанях, у камізельці солом'яного кольору, в плюшевому

циліндрі та в блискучих чоботях з жовтими закотами. Це вже не був легковажний шмаркач, який крадькома висли-зає з-під пагляду опікунів, а елегантний, холоднокровний, самовпевнений панок. Він потовстів і змужнів, хоча й був випещений, як жінка. Його чоло, біле, мов алебастр, від-різнялось від засмаглого обличчя, що пашіло здоров'ям. Це обличчя, погляд, усміх і руки — геть усе — означало силу, врівноваженість і спокій.

— Скажи,— цідив він повагом слова,— де ти зупинив-ся? В якомусь дешевенькому заїзді, еге ж? Признавайся... Я нікому не скажу. В якомусь із заїздів, який між Коп-шивницею і Завіхостом користується доброю славою ще з часів Великого сейму? Так?

— Ні, я мешкаю в князя Гінтулта.

— Гінтулта! — Яжимський здивувався настільки, що аж витягся на сидінні.— Там, у тому палаці, порожньому як морг?

— Так.

— А звідки, пробач, у тебе такі сердечні взаємини з ним?

— Я давно знайомий з Гінтултом.

— Ах, правда, правда! Пригадую, ти ж його вихова-нець. А тут, вважай, ніхто не має щастя з ним спілку-ватися... Надто високі пороги, таж певно!

— Ну, я в нього секретарем.

— Секре... А хай тебе!

— А що хіба?

— Мені це не шкодить. Якось воно буде...

— Не розумію, що ти кажеш.

— Та нічого! А що ж той Гінтулт, у лиха, таке секретне пише, що аж ти мусиш допомагати йому? Адже посад ні-хто тепер не посідає, які можуть бути в нього заняття?

Рафал згадав про наказ князя й відповів:

— Не знаю. Я ж уже казав тобі, що тут я лише з учо-рашнього дня.

— Розповідають про нього всякі небилиці. То якийсь дивак і зануда. Він не належить до вишуканого світу, на-віть до жодної з тутешніх компаній і партій. Сидить сам удома, а якщо і зволить появитися десь, то стільки завж-ди виявляє пихи й зарозумілості, що кожен, хто запаль-піший, скипає від гніву. Тому молодь і гострить на нього кігті.

— Змилуйся!.. Але ж чому?

— Як чому? Бо ж він якийсь божевільний, мислитель, бач, зануда,— я вже сказав тобі. Ходить як павич, найзнатніших людей не впізнає.

Через хвилину він додав:

— Побував ніби у Франції, в Італії, їздив до Єгипту, блукав серед арабів, по різних Азіях і привіз ізвідти якісь фармазонські нісенітниці і цим пишається. Так про нього розповідають ті, які розуміються на таких справах. Я цього певного суб'єкта не знаю, і, може, воно й краще, бо одразу почубився б з ним.

— Скажи, а що ти поробляєш? Як проводиш час?

— Я, любий мій друже, живу отут... у Варшаві.

— А в Непоренчичах хто господарює?

Яжимський смутно всміхнувся і дмухнув на пальці.

— Як це так?

— Немає вже, братику! Пішли з рук Непоренчичі...

— Бійся бога!

— А таки так...

— Що ти кажеш?.. А такий же був маєток!

— Я правду кажу.

— Але ж усе одно вистачає в тебе коштів на такий ось екіпаж.

— Таж бачиш.

— І як же ти даси собі раду?

— Маю екіпаж і будинок. От і живу на світі, сандомирська дитинко моя! Знаєш що?.. Шкода, що ти служиш якимсь там секретарем. Це так безглуздо звучить, що аж гидко слухати. Але все владнається, я подбаю про це.

Повіз в'їхав на широке подвір'я і зупинився перед дзеркальними дверима одноповерхового дому. Вибіг слуга в лівреї і допоміг панам висісти з екіпажу. За хвилину Рафал опинився в досить просторому помешканні, трохи дивно опорядженому. Поруч із розкішними меблями стояла там звичайнісінька мізерія. Це не були покої сімейного житла, а кімнати холостяка. Деякі з них були брудні, мов номери в заїзді. В кількох останніх, які виходили вікнами на пустир, чути було шум розмов чи сварку.

Яжимський взяв Рафала під руку й повів його на ті голоси. По дорозі стояли величезні чубуки для куріння, тут і там валялось начиння для чорної кави, таці й пляшки. Тютюновий дим густими хмарами розпливався по кутках. В останньому, найбільшому салоні були порозставлювані ломберні столики, і кільканадцять молодих чоловіків грали за ними, як видно, вже дуже довго. Лежали пе-

ред ними купи дукатів. Одні з гравців були бліді після безсонної ночі, інші, пороздягавшись, сиділи в одних сорочках. Були серед них обличчя гарні й бридкі, але переважно гарні, витончені, юні. На Яжимського й Рафала майже не звертали уваги. Той і цей вітався з господарем, що ввійшов до салону, через плече і нехотя щось бурчав. То були обличчя з холодним і байдужим виразом, деякі з-поміж них були начебто знуджені, але очі у всіх горіли отим сатанинським вогнем, що, як твердить хлопська легенда, перепалює закопаний в землю скарб. Тривало мовчання. Тільки іноді його порушував голос то одного, то другого гравця:

— Va banque! [1]

Рафал був знічений і разом з тим вражений до глибини душі. Щось стискало його за горло. Він уже так давно не грав, а таких гір золота не бачив у своєму житті. Дим кращих сортів тютюну прокурював його наскрізь і дурманив йому голову. Яжимський посадовив його на стілець поблизу тих, які тягли банк, а сам зник у сусідніх кімнатах. Якийсь час Рафал почував себе дуже ніяково, але поволі освоївся з обстановкою, тим паче, що ніхто не звертав на нього уваги. А він зате пильно приглядався то до одного, то до другого обличчя. В певну мить Яжимський вернувся. Він підсів до Рафала і сперся плечем на його плече, як мав звичку це робити, коли вони сиділи один біля одного цілими годинами на шкільних лавах. Тепер це відчутне нагадування про шкільну дружбу було для Рафала особливо приємним. Через якийсь час Яжимек нахилився й запитав, шепочучи, точнісінько так, як це бувало на уроках у старого Немпе:

— Чи не зіграв би ти, старий?

— Ні, ні! — відповів йому так само пошепки товариш,— я щойно ж приїхав... Та й, зрештою... я не можу так азартно грати.

— Якби старий чашник довідався, не приведи господи!

— Не тільки через це, але й...

— Але й через що?

— Це гра для магнатів!

— Дитино моя...— посміхнувся Яжимський.— Чого б то ми мали встрявати в гру цих панів! Адже я й сам ніколи не сідаю до них. Ти цілком слушно говориш. Вони

---

[1] Ва-банк! *(Франц.)* Таким вигуком гравець заявляє, що робить ставку, рівну наявній у банку сумі.

ставлять великі суми. Кожен, хто належить до половинної спілки, мусить принести з собою повний капшук грошей. Якби ти захотів, ми зіграли б з тобою по-старому, у віст, як на Клепажі було, пам'ятаєш?

— Хіба що в віст... Хоч я вже стільки років не грав...

— Але пе забув, як грати. Щодо цього ти не збрешеш.

— Так, не забув, як грати, що правда, то правда.

— Ну от бачиш...

Яжимський вийшов, звелів провітрити сусідню кімнату і розставити там столики. Водночас шепнув щось поблажливо молодикам, які так само, як і Рафал, спостерігали за грою. Він познайомив їх з Рафалом. Були це литвини, поміщицькі синки, що терлися тут, у Варшаві. От вони й посідали вчотирьох за столик, і коли здано було карти, Рафал, почервонівши по самі вуха, спитав, на яку ставку грають. Яжимський недбало сказав:

— Як прийнято тут завжди. По дукату, а на заклад — по три на партію.

В Рафала було при собі кільканадцять дукатів, що їх йому за розпорядженням князя дав камердинер як аванс у рахунок майбутньої платні секретаря. Сором не дозволяв йому вставати з-за столика, але холодний піт виступив у нього на лобі, коли він подумав про страхітну ставку.

Яжимський нахилився і шепнув йому на вухо:

— Про гроші не турбуйся. За тебе плачу я.

Через хвилину він знову йому шепнув:

— Грай сміливо.

Але Рафал і без заохочення вже відчув у собі спокій і певність у своїх силах. Із самого процесу гри повіяло на нього давно-предавно забутим захопленням. Немов звуки музики, що нагадували про минулу молодість і про пов'язане з нею щастя, діяв на нього цей віст. Машинально кидаючи, беручи й тасуючи карти, згадував він у мріях, що спливали зовсім мимовільно, довгий перебіг минулих подій. Почуття, поховані в землі, підіймалися зі свого ложа, і грунт двигтів довкола. За дивною примхою долі йому шалено щастило: весь час ішла добра карта. Він не задумувався ані секунди над жодною з комбінацій, не знав, що робить, а виконував усе чудово, піби під диктовку самого сатани.

Литвини грали весь час врівноважено, але їхні обличчя дедалі більше витягувались, а очі все сильніше затуманювались. Яжимський іноді сміявся, недбало зауважував

щось про Сандомирщину, про шляхту з Копшивниці... Коли-не-коли його зіниці свердлили руки й лице Рафала, він хотів вислідити і на льоту вловити, чому Рафалові так щастить. Через хвилину, одначе, той яструбиний погляд змінювався добродушно-філістерською усмішкою. Всі оці обставини викликали в щасливого гравця тільки невиразну радість. Він настільки повірив у своє щастя, що готовий був ставити якнайбільші суми з твердою впевненістю, що поверне втричі більшу суму. Тільки ж не хотілося починати цього.

Западав морок. Принесли свічки, і Рафал лише тепер спостеріг, що він майже цілий день просидів за ломберним столиком. Нарешті гру перервано. З десяти роберів він виграв сім великих із закладами, що дали йому близько ста дукатів. Коли він недбало згорнув до кишені купу золота, Яжимський відтяг його вбік і з приязною усмішкою сказав:

— Що, Рафалку?.. Тут веселіше можна жити, ніж під опікою старенських батьків.

— Таж певно.

І Рафал безглуздо посміхнувся.

— Тобі неодмінно треба ввійти в товариське коло. Я радий допомогти тобі. Тільки не дуже розповідай, що ти секретарюєш у Гінтулта...

— Так, але...

— Дай спокій. Я все влаштую. Перш за все тобі треба по-людськи одягтися. Сьогодні ми маємо їхати в клуб і в театр. Ти б міг пристати до нас, але тільки не в цій одежі. Знаєш що? Вберися в мою, як колись бувало. Ми ж одного з тобою зросту.

Рафал погодився і пішов за господарем до гардеробу. Виплив звідти в чорному фраці й панчохах, з модною хусткою на шиї. Картярі вже роз'їжджалися, і незабаром Рафал зостався з Яжимським сам на сам. Вони походжали по задимлених кімнатах, розмовляючи між собою, поки запрягали в карету коней. Невдовзі малий зручний екіпаж ніс їх до перукаря, а звідти, освіжених і причесаних за останньою модою,— до клубу. Рафал, відчуваючи на стегні тягар важкої купи золота, що лежало в кишені, був настільки впевнений у собі, ніби до цього клубу вже їздив він щоденно протягом багатьох літ. Його впевненість, схожа на впевненість Яжимського, так і вихоплювалася з нього. Рафал, по суті, вже знав про все, що що

тільки мав пізнати, розумів геть усе, про що ще тільки мав довідатися.

Сміливо, елегантно й пиховито він пройшов між лакеями, що позгинали спини в поклоні, відчиняючи двері, і опинився в яскраво освітлених залах. Старий палац, перетворений спритним камердинером-скоробагатьком на так званий англійський клуб, ще мав на собі сліди давніх часів Станіслава. Ті самі ще зостались стіни, обої, карнизи, одвірки, старі портрети й меблі; але то тут, то там вже прокрався в зали палацу якийсь разючо одмінний, справді проноза,— якийсь сосновий, де-не-де покритий яскравою охрою буфет, якийсь розсувний стіл, якась незграбна шафа з чарками. Меблі були потріскані, поламані, покриті брудом.

У кожній з цих зал було якщо не повно людей, то принаймні страшенно галасливо. Гості клубу, розділившись на групи, сиділи за столами й столиками, шумно бенкетуючи. У кількох місцях цей шум переходив у сварку й крик, але найгамірніше було за дверима, до яких направився Яжимський. Мало не біля самих дверей, перед очима в Яжимського й Рафала, що гордовито ступали, раптом постав якийсь чолов'яга в гаптованому фраку, з напудреною головою й червоним носом. Клапяючись до самої підлоги, він не спускав з Рафала ока,— дивився пильно й агресивно.

— Бляха гуляє...— мовив з болем, притискаючи долоні до грудей.

— Це мій друг. Я його веду сюди. Чуєш, Качоросю?

— Чую, чую! А все ж не можу... Тут стільки салоників, я дам чудовий кабінет графині Розалії, перлицу...

— Відійди, Качоросю, від дверей, щоб я тебе, бува, не скалічив,— зворушливо попросив його Яжимський.

— Боюсь! Зізнаюся з жалем. Бог свідок, боюся! Ротмістр навиліт прострелить мене отруєною кулею.

— Давно тебе вже, любий, за те, що змарнував такий чудовий палац, слід було б покарати. Ти чуєш, що я кажу? Я веду гостя!

Господар клубу звів очі на почорнілу стелю, ніби кликав у свідки своєї невинності господа бога, і відступив убік. Яжимський з грюкотом відчинив двері і ввійшов перший, ведучи Рафала під руку.

Невелика овальна зала, на порозі якої вони постали, була повна гостей. У центрі її стояв широко розсунутий стіл. Цілі батареї пляшок, кошики з фруктами, жбани,

піраміди цукерків, перевернуті величезні букети осінніх квітів громадились на цьому столі, довкруг якого сиділи й стояли товариші забав князя Пепі. Всі підстрижені були à la Titus або à la Caracalla[1]. Більшість була в вечірніх костюмах. Все це люди гарного виховання, які жили у великому достатку, спадкоємці історичних імен. Співали й кричали вони, як навіжені. Тільки-но відчинилися двері, плечистий вусань велетенського зросту привітав новоприбулих гучним вигуком:

— Хто посмів?

А за хвилину, побачивши Яжимського, гаркнув:

— З ким це ти входиш, пшемиський старосто?

— З другом, милостивий страже! — відпарирував Яжимський так само голосно і відрекомендував Рафала всім присутнім:

— Товариш мій і найближчий друг Ольбромський, дідич із Сандомирського округу.

— Із Сандомирського...— буркнув вусатий.

— Просимо...— озвався голос із натовпу.

Рафал окинув зібрання вогнистим оком, піби шукав, кого б йому вхопити за горло, і лише тоді злегка вклонився присутнім. Крики на мить стихли. Хтось зніяковіло закашляв, хтось відсунув стілець. Знайшлося два вільних місця за столом.

— Ми тут говоримо,— голосно звернувся до Яжимського через стіл вусань, якого називали ротмістром,— про Стася Войсятича, котрий прагнув увійти у вище товариство, прибувши з-під Кобриня...

— А потрапив на зібрання масонів...— перебив його молодий блондин, що й до цього вже молов язиком,— а ці фармазони почали водити його по льохах... Казали йому — хе-хе — торкатись шанобливо головок капусти і промовляти при цьому якісь безглузді слова, занурювати руки по лікті у глеки кислого молока і писати пучкою пальця хрести на кусках сала. Ой, тримайте мене!... А то помру зі сміху...

— Ти його повинен знати, Яжимський, того Войсятича, бо ж ти знаєш геть усіх без винятку.

— А ти, ротмістре, щось не посоромився з отакенними вусиськами служити під командуванням Зайончека і знаєш тільки багатих.

---

[1] Під Тіта або Каракалла *(франц.)*.

— Слушно кажеш. Я не з усіма звик знатися... Зважи маю надто коротку від народження пам'ять щодо голоти.

— Особливо, коли треба борг віддавати.

— Картярський, аристократе,— ротмістр дедалі голосніше горлав у загальному галасі,— в який я вліз у твоєму atelier...[1]

— Я довідався, що atelier Яжимського міститься не в приватній квартирі, а зовсім деінде,— стиха процідив, шелестячи єдвабом, стрункий, чудово одягнений молодий чоловік з вишуканими манерами.

— Ба, то відома річ! — мовив ротмістр,— річ відома, що в нього їх два, але я кажу про картярню.

Яжимський злегка почервонів і недбало став стріпувати пил з вплоги фрака.

— Слухай-но, Шпілько, ти занадто багато говориш...— звернувся він до цього модника з глузливим лицем.

— Надто багато? Ти жартуєш!.. Я стриманий, як ксьондз Бодуен. Якщо я кажу, що баронеса...

— Щасливий, бач! — гаркнув ротмістр,— стократ щасливий! Баронеса оббирає старого кастеляна, а він...

У цю хвилину Яжимський несподіваним рухом схопив великий і мокрий букет квітів зі столу. Хтось із тих, хто сидів збоку, вхопив його за руку і притиснув її до скатерки. Ціле товариство не переставало хихотіти. Ротмістр тим часом втирав спітніле обличчя й поважом мовив:

— Станеш завтра під стінку сарая й відповіси за оцей букет, що ти до нього посмів доторкнутися.

— Вуха тобі обчикрижу, старий тхоре!

— Добре вчинив. Принаймні нічого не чутиму ні про тебе, ні про твоїх коней, ні про твою баронесу. А зараз досить! Гукніть Качора...

— Качоре! — загукали з-за столу.

У двері просунулась напудрена пика господаря.

— Принеси вина, розбагатілий лакею! Розкабанів ти, став товстим, мов словник Форчелліні, вилежуєшся на гетьманському ложі, а про панів своїх забуваєш! — накинувся хтось на нього.

Вмить з'явились нові кошики. Знову попливли ріки шампанського, білого бургундського й старого угорського вина.

Хтось заспівав:

---

[1] Тут: салон *(франц.)*.

Je ne trouve rien de charmant
Comme les belles:
Je ne pourrais un seul moment
Vivre sans elles,
Mais sans jamais trop m'engager
Je les courtise . . .[1]

А хтось інший п'яним фальцетом закінчив:

Toujours aimer, souvent changer —
C'est ma devise . . .[2]

— Яжимський, це тебе не стосується...— кпив з кутка зизоокий шмаркач,— ти не належиш до літаючих метеликів, ти постійний.

— Це я чув від матрон, яким можна вірити...— додав ротмістр, звертаючись нібито до друга, якого прозивали Шпіцом, але так голосно, що всі чули,— певно ж... годує його з ложечки. Тричі на день дає йому густий токай. І тільки тому...

— Але й заощаджує на цьому, бо він їй шиє чепці та модні капелюшки...— прошепотів Шпіц.

— Ви помиляєтесь! — вигукнув зизоокий.— Не звідти він черпає свій головний зиск. Що це для нього! Таке розкішне життя вимагає немалих сум. Я не хочу цього розголошувати, але є в мене відомості. Це людина з заслугами, людина праці, обов'язку. Має таємну броварню, от тільки не знаю, де саме: на Клопоцькій чи десь коло Варецької. Виробляє шляхетське пиво, бо ж сам він шляхтич з прапрадіда. Вранці, коли ми всі безбожно спимо, він розвозить його євреям, переодягнений у фурмана. Ось як цей чоловік працює!

— Мовчи! Мовчи...— загукали до нього.

— Чого ви дрочитеся з ним?

— Бо хочу та й можу це собі дозволити...— скипів Шпіц.

— Ви так уже знікчемніли,— голосно закричав ротмістр,— що хочете вибити останнє око свободі нашого клу-

---

[1] Що є солодшого, скажіть,
Від жіночок звабних?
Хвилини жодної прожить
Не зміг би я без них.
Не кваплюся щось обіцять,
Служу ж я їм як біс.

[2] Кохать, метеликом літать —
Ось мій в житті девіз... *(Франц.)*

бу, не дати й слова промовити! Ніколи вам це не вдасться! Трупом упаду, а казатиму те, що буде мені до вподоби!

— Дайте йому виговоритись...— мовив Яжимський.

— Я говоритиму, але тільки про тебе. Знаю, принаймні чув, що в Борховському саду, на Медовій, ти...

— Він хоче на мені не тільки завтра під сараєм вищербити свою страшну шпагу, прославлену в двадцяти втечах з поля бою,— глузував Яжимський,— але ще й зганьбити мене перед смертю, щоб не платити боргів.

— Ти помиляєшся. На твоїй могилі я танцюватиму,— що правда, то правда, але тобі ж і поставлю пам'ятник з відповідним написом по-латині. Перерахую в ямбічному вірші твої заслуги.

— Цього не роби, бо і в короткому вірші не втримаєшся, щоб не збрехати.

— Я помітив,— перекричав інших знизуватий, вилазячи зі свого кутка,— що Бенедикт прагне до absolutum dominium [1].

— Ніхто не завважив цього,— відповів той, кого назвали Бенедиктом,— окрім тебе, бо ти маєш досвід. Тільки не розумію, чого засмучує тебе зараз те, чим нещодавно ти так бурхливо радів.

— Що вони там патякають?

— Я пагадую блідоокому, що він же — міщанин, належить до третього стану, а не до нас, котрі стільки провин несуть на своїх фраках і зачісках.

— Доведи йому цю ганьбу, інакше примусимо тебе заплатити за цілу вечерю.

— Адже ж це очевидна істина. Я вже тоді ступив із колиски у ширший світ, і навіть робив перші раз по нелегкому паркеті залицяння, коли присутній тут блідоокий записувався у варшавській ратуші до почту міщан, до цеху цнотливих шевців або навіть у гроно велемовних кравців.

— Брешеш! — вигукнув зизоокий.

— Підемо в ратушу й перевіримо!

— Ходімо в ратушу!

— Накажемо Колерові показати той документ.

— Ну, то як? — голосно запитав балакун.— Якщо знайдемо там його підпис з відповідним патріотичним вензелем, що тоді? Де справедливість?

---

[1] Необмежена влада *(лат.)*.

— Вкинемо його в яму до кожум'як, об'єднаних з шевцями.

— Вони звеліли йому застромлювати руки по самі лікті у банки з квашеними огірками і тричі промовити: Mak be nak! — пробелькотав блондин, що сидів біля Рафала.

Він дивився йому в обличчя зовсім затуманеними очима і спирався руками на його плече. Яжимський, анітрохи не знічений багатьма причіпками ротмістра та інших, пильно дбав про Рафала. Наливав йому з великого бутля бургундське, підсовував тарілку і страви. Рафал пив охоче, аби тільки не сидіти без руху, в незграбній позі, яку (він відчував це добре) всі помічали. Вино додало йому відваги й веселості. Чимраз зухваліше й зневажливіше він втуплював очі в обличчя присутніх, прислухався до розмов, а радше до голосної суперечки, до оповіді й до грубих анекдотів. Французи-емігранти вели в цьому перед, хоча й місцеві йшли з ними в ногу.

По другий бік столу розсівся, виставивши на стіл лікті, чоловік років за сорок з червоним обличчям і суворими очима. Він розстібнув сорочку, розв'язав хустку на шиї й голосно сопів. Очима він'явся в Рафала.

Сказав, звернувшись до нього:

— Ваша милість, а з яких ви Ольбромських, якщо ласка?..

— Ти ж чув, що з Сандомирщини,— буркнув Яжимський, перериваючи розмову з якимось із своїх приятелів.

— Філософе, це хіба тебе запитують? Із Сандомирського воєводства? Якщо із Сандомирського і має прізвище Ольбромський, то, мабуть, брат або якийсь родич Пйотра...

— Я — брат його.

— Он як! А де він тепер, той мізантроп?

— Помер кілька років тому.

— Помер...— спокійно промовив, ніби довідався, що Рафалів брат узяв інший фільварок в оренду.— Шкода чоловіка. Офіцер він був справжній, доброї школи, хоча й педант і мораліст. Стояв на постої в моїх краях. Жили ми по сусідству. Febris [1] його трясла від люті, коли ми, довколишня молодь, купляли собі модні гудзики для фраків, кайму для камізельок, застібки для черевиків, паризьке взуття та торбинки для волосся в Карпентьє, коли ми про це вели розмови, сперечалися, диспутували. Він

[1] Лихоманка *(лат.)*.

бував у мене в Олесниці, коли вони під Поланцем займали позицію.

— В Олесниці! — жваво озвався Ольбромський.

Один з найчудовіших спогадів у житті,— солов'їна ніч з прекрасними зорями, яких уже ніколи потім більше не бачив,— миттю промайнув у нього перед очима.

— Еге ж, в Олесниці, в моєму рідному гнізді. Знаєте, може, ваша милість, те місце?

— Так. Я їздив туди до брата під Малогощ.

— О, то ви собі важкий шлях вибрали... Зі Сташова на Броди, еге ж?

— Саме так. Великі там озера, очерети, широкі луки.

— Озера справді гарні. Пущі тепер там, брате, оголені стоять... Скавчать собаки! Видно, скоро перший заморозок побілить сухе листя...

Він підвівся, простяг руку і, дивлячись на Рафала своїм важким поглядом, мовив:

— Раз ти добрим словом Броди згадав і Олесницю знаєш, то таки походиш з моїх країв; а крім того, якщо ти брат давнього мого товариша, то, вважай, ти і мій товариш і брат. Я п'ю за тебе... Як тебе звати?

— Рафал.

— П'ю за тебе, Рафале! Але насамперед — за отого друга — за Пйотра. За упокій його душі. За... вічний упокій...

— За... вічний упокій...— сказав Рафал, зворушений, і вихилив велику чарку до останньої краплі.

— Iterum[1], брате!

— Iterum atque iterum![2]

— Він не був негідником, собакою й неробою, як я і ти. Бо ж ти — негідник, собака й нероба, якщо сидиш серед оцих урвиголів і жлуктиш вино, замість того щоб із псарні спускати хортів. Ти гадаєш, що ці хорти не зледачіють, що доброго собацюру руками можеш тримати в загороді? Це — байка!

Рафал кивав добродушно головою і крізь сльози дивився в лице балакуна.

— Той був політик, мудрагель. Хо-хо! Як почне, було, de publicis[3] розповідати, то ми мало не ревемо. Хоча щодо фехтування, то цього не було. Ніколи в мене з ним,

---

[1] Ще по одній *(лат.)*.
[2] Ще раз і ще по одній! *(Лат.)*
[3] Про справи публічні *(лат.)*.

дякувати богу, не доходило до суперечок, до звад, хоча я тверезим оком і краще бачив. Пошаткував би я його на капусту, якби дійшло до сутички, бо рука в нього, відверто кажучи, була заслабка...

Рафал подумав собі, що, певно, саме тому й вибрав небіжчик пістолети після сварки з Гінтултом. Побоявся поєдинку на шпагах. Зі страху помер... Неприємне розчарування в братові, огидна розгадка його загадкової поведінки вразили його в серце. Він цокнувся із співрозмовником і став заливатись вином, щоб вигнати з себе кошмарний спогад. Одразу сподобався йому новий приятель. Він захотів кинутися йому в обійми, щоб хоч чимось виразити своє почуття. В певну мить він встав і промовив на весь голос, урочисто піднімаючи вгору скляну чарку:

— Я проголошую цей тост на честь псарні в Олесниці!

— Про що це він? — загукали присутні.

— Ви ж чули!

— А хто він такий?

— Таж доїжджачий Каліновського...

— А я проголошую тост,— вигукнув зизоокий, наслідуючи тремтливий голос Рафала,— не тільки на честь псарні в Олесниці, але й на честь курника в Пацанові!

Ці голоси потонули в неймовірному гаморі. Рафал зі стиснутими кулаками метнувся був, щоб дати чосу косоокому глумливцю, але не міг продертись крізь щільну юрбу. Отож двоє супротивників накидались один на одного з криком:

— Твої помістя у Литві! Тремти, брехупе! Відомо-бо: ти нажився, виробляючи різні штуки на копях у цирку на Братській вулиці!

— Ха-ха-ха! — реготала юрба.— Оце вліпив! Такої плями і сам Цареп з тебе не змиє.

У всій залі не було вже ані загальної розмови, ані розмови взагалі. Налиті кров'ю очі ледве щось бачили. Одні обіймалися з безмежною сердечністю, інші зиркали один на одного спідлоба.

У відчинені вікна віяло пронизливим осіннім холодом.

Ротмістр перекричав усіх:

— Невже ви думаєте тут до ранку сидіти? У театр!

— А й справді,— озвались голоси,— в театр! Уже почалась вистава. Гей, хутчій збирайтесь! Кінчайте вже!

Ніби гукнув його хто, з'явився у дверях товстий господар. Низенько схилив напудрену пику... Назвав якусь суму, і відразу ж гості почали кидати на стіл золоті дукати.

Господар згорнув їх із зворушливою міною, схиляючи голову і примружуючи очі так, ніби чекав, що ось-ось рубоне по його потилиці катівська сокира. З'явились лакеї і кинулись подавати гостям капелюхи, тростини, плащі, накидки. Вся орава з шумом пройшла салонами клубу й вийшла на вулицю. Мжичив дрібний холодний дощ. Непроглядна темрява панувала довкруг. Ніде не видно було ані фіакра, ані провідника з ліхтарем, тож ціле товариство з гучним гамором рушило серединою вулиці, по грязюці. Яжимський схопив Рафала під руку й потяг уперед:

— Йдемо у театр...

— У театр?.. Чи не Богуславського?

— Що ти плетеш?..

— Адже його всі хвалять, хто бачив...

— У вас на селі?

— Еге ж...

— Тож знай: це така халабуда, про яку й говорити не личить. Це добре видовисько хіба що для візників, лакеїв, голодранців та всілякої потолочі з міста. Ніколи нікому не кажи, що ти хочеш таке бачити, бо остаточно себе скомпрометуєш. І мене принагідно. Ми йдемо в théâtre de sociéte [1], в Радзівіллівський палац...

— То й добре! Я ж зовсім нічого не знаю...

— Треба, щоб знав, якщо вже перебуваєш серед тих, хто належить до великосвітського товариства. Щоправда, і туди вчащають Солтиківська й Сапежинська банди, щоб демонструвати, на злість нам, свою польськість, але головний контингент глядачів — це чернь. Розумієш?

— Іще й як!

Вони тьопали серединою вулиці, повертали слідом за іншими із завулку в завулок, натрапляючи на ями й калюжі. Передні співали якусь авантюристську пісню. Рафал, що вже і в клубі стуманів од вина, на свіжому повітрі дедалі більше втрачав владу над ногами й руками. Якби не Яжимський, звалився б у першу-ліпшу калюжу. Довго він взагалі не знав, де перебуває. Лише коли Яжимський повів його вгору по сходах, які вели до театральної зали, лише тоді він прийшов трохи до тями.

Натовп юрмився біля замкнених дверей, намагаючись увійти, хоча вже перша комедійка Дора під назвою «La feinte par amour» [2] доходила кінця. Коли Рафал слідом

---

[1] Любительський театр *(франц.)*.

[2] «Удавання через любов» *(франц.)*.

за іншими проштовхався до зали, він помітив, що вона переповнена глядачами. Опинившись у партері, по сусідству з ложами, що їх займали дами, компанія притихла й заспокоїлась. Їхня поява привернула до себе увагу всієї публіки. Побачивши вираз їхніх облич, глядачі почали перешіптуватись по всіх ложах. Ротмістр, завваживши це, промимрив басом:

— Бачать нас наскрізь. У нас надто смішний вигляд.

— Вийдемо, як тільки закінчиться вистава.

— Виходьмо!

— Душно...

— Апізетко,— шептав ротмістр,— подаю ідею: ходімо in corpore [1] до халабуди Богуславського. Там також сьогодні вистава. Можна буде повеселитись.

— Чудова думка!

— Виходьмо!

— Далі в путь-дорогу!

Незабаром, як тільки опустилась завіса, вся орава пригінці вивалила надвір. Більшість мали тут брички, двоколки й лакеїв з ліхтарями, що очікували на них перед театром; звідси вирушили на площу Красінських з гомоном і піснями. Яжимський їхав у кареті з Рафалом і ще з кимось, кого прозивали Бурштинеком. Цей товариш по чарці весь час щось говорив, захлинаючись від сміху.

— А що вони там будуть виставляти? Яжимку, ти ж знаєш напевно?

— Скоріше всього якогось «Сіда» або «Гамлета». Хто їх там розбере? А може, якусь німецьку сентиментальну оперу, нібито «Чарівну флейту»...

— Чудово. Ах, декорації «пензля» пана Смуглевича і завивання обірванців мовою предків... Що ми там робитимем?

— Побачимо. Там є буфет.

— Хай і буфет... Але я не відчуваю спраги до їхнього лакейського пива... Пробачте, а може, там продають шляхетське пиво?..

— Я викину тебе з брички!

— А тому...

— Сиди спокійно й чекай!

— Я давно запідозрюю, що тебе охопив вулканічний пломінь патріотизму d'antichambre [1], і тому ти везеш мене туди якраз у час, коли пудота мені підступила до горла.

---

[1] Усі разом *(лат.)*.

[2] В передпокої *(франц.)*.

— Я можу, повторюю, викинути тебе з карети, якщо вже про це йдеться.

— Ах, пробач! Ти не маєш права цього робити, якщо в перспективі у нас буфет.

За хвилину всі опинилися в темних, освітлених лойовими свічками проходах і в вестибюлі театру. З галасом і криком зв'еліли вони привести актора, який продає квитки і який вже був замкнув касу. Голосно розмовляючи, ввійшли до зали. Було там повно глядачів, але публіка була зовсім інша. Ставили трагедію Расіна «Британнік». Зі слабо освітленої свічками сцени похмуро лунали римовані вірші.

— Це страшенно зворушливо, милостиві панове, хіба ні? — голосно мовив до своїх приятелів ротмістр, тільки-но ввійшовши до зали і ще навіть не встигши глянути на сцену.

— Зворушені ми до глибини шлунків...

— Моя печінка вилізла назовні і пішла гуляти окремо від мене.

— Розіпхніть, якщо ласка, оцих землячків із Подваля й Кривого Кола! — гукнув Анізетка.— Не для того я забрів, купивши квиток, у цю діру, щоб хтось топтався по викоханих мною мозолях.

— Жадай негайної компенсації від оцієї худющої акторки, яка вкінець отетеріла, побачивши вираз болю на твоєму обличчі.

— Господи боже мій! Я бачу свого лакея! Груди в нього ходять ходором від великих почуттів: він заслухався у чарівне безглуздя... А проте тютюн у мене краде так само, незважаючи на те, що перебуває під благородними враженнями.

— А де ж буфет, передбачений програмою вистави? — голосно запитав молодик, який приїхав у кареті Яжимського.

— Буфет у сусідній кімнаті! — голосно відповів йому якийсь чоловік, що сидів у ложі партеру.

— Дякуємо за таку драматичну підказку незнаному другові, який співчуває нашій недолі...— грубо кинув у бік тієї ложі ротмістр.

Розштовхавши натовп, який мовчки слухав цей скандал, він попрямував до буфету. Більшість його дружків подалися слідом за ним, але дехто залишився в партері. Рафал опинився в буфеті і знову багато пив. Він слабо розумів, що там крічали; перед очима в нього то була

вала театру, то знову зрипали закуски й пляшки, розставлені на буфетній стойці. Він кидав на стойку дукати, вигорнені з кишені, а сам лежав у чиїхось обіймах... Кололи його лице неголені бороди, везькали по ньому чиїсь вуса, світилися перед ним іскристі очі, і щось говорили приязні голоси, з чим він одразу ж погоджувався.

Перетявши порожню вже залу, яку освітлювала самотня свічка в ліхтарі, він разом із усією компанією пізно вночі вийшов надвір. Голова в нього палала. Брів по вуличній грязюці, галасуючи так само, як і інші. Через якийсь час побачив перед собою в густій темряві два ліхтарі карети, що саме під'їздила. Фурман грубо кричав із козел, щоб зійшли з дороги. В цю ж мить Рафал угледів у світлі правого ліхтаря на осі колеса елегантні жовті закоти чобіт, заляпаних болотом. Над головами п'яної компанії, що чалапала вулицею, розлігся грубий буркіт, і фурман, злякано закричавши, плюхнув із козел в калюжу. Ноги, взуті у чоботи із жовтими закотами, опинились на місці фурманських. Коні, оперізані сильним стьобком батога, рвонули, мов ошалілі, з місця, і карета полетіла в завулок. Чути було з хвилину розпачливий вереск закритих у ній жінок.

Хтось мовив:

— Нічого з вами, баби, не станеться! Ротмістр відвезе вас на місце удвічі швидше, ніж оце бидло...

Вулиці були зовсім безлюдні і темні, як печери. Те, що фурмана було скинуто з козлів, для п'яної юрби, яка досі йшла спокійно, послужило ніби сигналом до дії. Всіх охопило справжнє оскаженіння. Рафал чув, як на голову й спину фурмана посипались удари тростин, і мало не падав зо сміху, чуючи його крик. Коли кучер нарешті вирвався з рук нападників, удари палиць звалились на стіни будинків, на двері крамниць, на залізні решітки садів. Щохвилини якась із шибок, що сумирно спала в темряві, вискнувши по-дівчачому, розліталась на скалки. Свистіли в повітрі зірвані зі стін бляшані вивіски, стугоніли замкнені ворота, в які п'яна братва лупила кулаками, киями, підборами чобіт. Хтось викресав вогонь, і Рафал з захопленням дивився на чотирьох своїх нових товаришів, двоє з яких опинилися на балконі другого поверху вузької кам'яниці. Вилізли вони туди по залізних штахетах, якими був огороджений сусідній садок. Двоє інших ще стояли на вершечку огорожі, перехилившись до вулиці. Ось так спільними зусиллями зривали вони зі стіни вивіску, при-

кріплену до залізної штаби над замкнутими дверима крамниці. Кілька пар дужих рук шарпало залізну штабу то вгору, то вниз. Сипався в очі пісок... У цей же час тріщали підважувані двері, і чудово брязкотіли тарілки цирульника, скинуті згори, на яких хтось вибивав марш. Тут і там у вікнах запалювали світло. Перелякані білі постаті сновигали і бігали туди й сюди по кімнатах за вибитими шибками...

Вже половина вулиці була в такий спосіб «прикрашена», коли раптом з глибини сусіднього завулку долинули розмірені кроки: марширували якісь люди. Мов блискавиця, сяйнув з темряви сліпий ліхтар...

— Zybenknopf'и! — вигукнув Рафалів приятель, власник олесницької псарні.

— Ах ви негідники!

— Бий широкоштанних!

— Hab Acht! [1] — пролунав у темряві спокійний голос.

П'яні гультяї збилися в тісну купу. Коли новий пучок світла із ліхтаря пронизав глибокий морок, Рафал побачив дужі руки, що тримали, мов прапор, вирвану з муру залізну штабу з вивіскою. За хвилину бляха вивіски брязнула в повітрі. Прохурчав залізний прут, і розлігся уривчастий крик. Після цього — вдруге, втретє. Солдати нічного патруля видобули з піхов шаблі й кинулись рубати сліпо, з плеча. Апізетка, Бурштинек, Шпіц, Шпілька всім тлумом рвонули на них з кийми, з підхопленим з землі камінюччям. Та от залізний прут силача з Олесниці переважив шальку терезів: перемагати стали скандалісти. Патруль розпорошився і став відступати попід стінами кам'яниць. Пролунали свистки, почулись крики німецькою мовою, благання про порятунок, стогони й прокльони.

— Збирайтесь докупи! — пролунав заклик.

— Збирайтесь докупи, милостиві панове! — скомандував принагідний командир.

— Беріться за руки і — назад!

— Нас оточать, назад! — гукали всі.

В Рафала нічого не було, навіть прутика. Але, витягнувши руки і раз у раз стискаючи долонями темряву, він ступав уперед. Окропом скипав у ньому гнів і гнав його в бій. Ось так мацаючи в мороці, він натранив на тоненьке деревце, прив'язане до високого й товстого кілка. За якусь мить цей кілок замиготів, заграв у повітрі, окреслюючи

[1] Струнке! *(Пім.)*

здоровенні кола. Кінець його натрапив нарешті на живу постать.

Лише тепер Ольбромський почав молотити по-сандомирському. Солдат, з яким він зчепився, полоснув його раз і вдруге палашем по шиї й руці — аж кров бризнула. Це підбадьорило Рафала, додало йому люті. Випробувавши пруссака підступними ударами, Рафал лупонув його згори по голові і одразу обеззброїв його. Пруссак звалився на землю. Тоді переможець ухопив його голими руками й ну товкти, цілячись у зуби. Коли той зовсім зомлів, поволік його за собою по болоту, бурмочучи щось під ніс.

За наказом свого командира, жменька хоробрих дружків стала форсованим маршем відступати на другий кінець вулиці. Патруль, відчувши, що перед ним шлях вільний,— ніхто більше не нападає,— рушив уперед, світячи собі ліхтарями, підіймаючи з землі тих, кому перепало, приводячи до тями зомлілих.

Тим часом Бляха щораз швидше відступала, збившись у тісну колону. Коли дістались до площі, на яку виходило кілька вулиць, гультяї, щоб збити погоню з пантелику, розбіглись хто куди. Рафал якось одразу протверезів, і йому вдалося довідатися, де опинився Яжимський. І вони з кількома іншими товаришами почимчикували бічними вулицями, завулками, проходами, взявшись за руки. Більше ніде не затримувались, аж поки не досягли безпечного сховку. Знайшли його в відомих Яжимському розкішних гаях ассірійської Милітти.

GNOSIS [1]

На другий день Рафал прокинувся дуже пізно в якомусь темному приміщенні. Це була спальня Яжимського, який хропів збоку, на софі. З невимовним подивом Рафал почав рахувати час і спостеріг, що вікна кімнати не були закриті віконницями. Отже, це вже був вечір наступного дня. У сусідніх кімнатах чути було гомін: це розмовляли між собою картярі. Ольбромський лежав на своїй постелі з приплющеними очима, сповнений такої до себе огиди, що з найглибшою вдячністю привітав би ката і його пропозицію здійснити прогулянку на ешафот, аби тільки з зав'язаними очима. Йому фізично нестерпний був спогад про вчорашній день, а особливо — про вчорашню ніч. Хо-

[1] Пізнання *(грецьк.)*.

вав від цього голову, намагався повернутися до чогось світлішого, але звідусюди з темряви страхітно біліло, знущально сміючись, сповнене цинізму наге тіло вчорашнього дня. Мільярди жал безсилого жалю пекли груди його, мов укуси нічних комарів з болота. Не можна було ні відігнати їх, ані побачити. Тільки щемливий біль зоставався в тілі та дзвеніло тихе, безглуздо, набридливе дзижчання.

Рафал відразу ж вирішив, що він мусить вийти з цієї квартири. Знайшов у мороці одежу й одягся. Накинув плащ на плечі й вийшов. У кишені намацав ще кілька дукатів. Один з них сунув у руку лакеєві, якого здибав у передпокої, і сказав відпровадити його до палацу князя Гінтулта. Був певен, що його туди вже не впустять, але таки подався туди.

«Якщо,— подумав він,— князь не захоче більше мене бачити, тоді буде інша річ... Тоді пошукаю якийсь готель, заїзд...»

Він за всяку ціну хотів провести цю ніч у самотині, щоб не чути коло себе хропіння Яжимського. Взагалі не задумувався над тим, що чинитиме пізніше; йшлося йому лише про поточний момент, щоб здерти з себе сорочку Деяніри. Коли він нарешті опинився перед дверима палацу і подзвонив, все це здалося йому таким безглуздям, що він сказав слузі Яжимського почекати на нього. Був певен, що йому коротко і ясно дадуть зрозуміти, щоб він забирався туди, звідки прийшов. Тим часом старий Лукаш відчинив Рафалові двері зі своїм покірним, шанобливим поклоном і з привітними жестами ввів його в палац.

У кімнаті, де Рафал провів першу ніч, було тепло. Слуга запалив дві воскові свічки і тихо вийшов. Рафал відчув до старого глибоку і щиру вдячність. Нарешті він зостався сам-один у тихому й надійному місці. Квапливо роздягся, завалився у постіль і вже хотів було дмухнути на свічку, коли двері знову тихо прочинилися, і Лукаш вніс на таці велику склянку якогось напою. Поставив тацю на столику коло ліжка з лагідним та урочистим виразом обличчя і, вклонившись, вийшов. Рафал покуштував і виявив, що напій неймовірно смачний. І випив до дна.

Тільки-но він погасив свічку, як знову відчув, що його поймає нездоланна огида. Це не були спогади,— ті радше тішили його душу і мали владу над ним, не були це докори сумління, а лише нестерпно-бридке відчуття зла.

Він заплющував очі, починав думати про щось інше, будував плани на майбутнє, нервово грав у карти, вершив

у мріях серед грона першокласних чепурунів геройські подвиги, коли раптом з'явилася на його грудях мерзенна голова. Це й було оте зло у своїй власній подобі. Щось схоже на головоногого восьминога з костистими щупальцями, потворне, безформне, холодне, слизьке створіння, що намагалось обхопити свою жертву з усіх боків. Його не можна було ні відкинути геть, ні здерти з грудей. Холодний піт виступив краплями на лобі, ніби налитому оловом. А на душу лягла загадкова пляма, якої ніщо не змогло б відмити. Коли тяжкий сон склепив Рафалові повіки, то й тоді нестерпна мука не переставала стискати йому груди. Восьминіг став трупом жінки — роздутим, пухлим, слизьким і липким тілом потопельниці. Страшні останки обіймали шию сплячого товстими руками, вигнилі очі вдивлялися в його сон і давно розкладені вуста припали до його вуст. Він чув у глибині своєї душі паскудний любовний шепіт...

Він прокинувся пізно вночі і сів на постелі, розбуджений чужим доторком, ніби рукою дужої людини. Сльози котилися з його очей, заливаючи обличчя, сльози, що текли з самого дна душі. Але заразом потоки їх і очищали ті таємничі її глибини, з яких брали вони свій початок. Тіло його тряслося, коли отак лилися сльози, подібно до того, як здригається земля, коли гроза, відходячи вдаль, у ніч, гуркотить громом і верга блискавиці. Раптом із тьми напівсну сяйнула ясна думка, схожа на видний для ока, чіткий зигзаг світла:

«Що зі мною?»

Але відповіді не можна було прочитати в темряві. Тільки новий потік буйних, сильних зворушень, ніби молода кров з рани, завданої ножакою розбійника, облив його затулене долонями лице. І ось так уже майже до самого ранку тривали невиразні роздуми й невимовна боротьба, ніби змагання хвороби з хворобою за здорові плечі й груди, ніби міряння сили з силою. Немов летючі хмарини, пропливали в його уяві мінливі видива, розкриваючи страхітливу історію подій, вчинків і людей, з якими він учора стикався. Долинав до нього з порожнечі жахний лемент животіючої в убозтві людської черні, з учорашніх окремих моментів, ніби з запалих могил, віяло смородом підлоти, занепаду, помсти, злочину, ганебного здихання. Те, про що колись він лише чув, тепер так стрімко пропливало, що аж голова розколювалась. Руки цепеніли з огиди, що ними він торкався ран, з яких струміла темна, гнила кров;

голова палала від думок, яких розум, здавалося, не був у стані охопити й збагнути.

На другий день він устав з ліжка блідий, душевно знищений, сам на себе не схожий, не зовсім для самого себе зрозумілий. Байдужно попрямував до зали, де минулого разу застав був князя. Вже наближаючись до залізних дверей, він почув розмову, яка гучно відлунювала під високим склепінням. Князь розмовляв зі своїм товаришем, майором прусських військ. Обидва схилилися над величезними книгами, оправленими в білу шкіру. Коли Рафал ввійшов, вони на хвилину замовкли і перервали свою працю. Військовий, так само як і першого разу, спрямував на нього свої наївні й допитливі очі, здивовані очі великої дитини. На Рафалів уклін відповів приязним кивком великої голови і такою щирою, доброю усмішкою заохочення, якоїсь несмілої прихильності, яка не хоче нав'язуватись, але жадає, щоб її було прийнято, що Рафал знову відчув себе зворушеним. Тільки ж сьогодні значно сильніше, ніж при першій зустрічі...

— Я вже мав честь,— мовив князь, показуючи очима на Ольбромського,— представити свого секретаря.

— О так... Мені дуже приємно познайомитися з вами.

— Тепер матимем можливість краще розібратися в Августині,— шепнув іще князь ніби прохальним тоном.

— Це дуже добре, особливо для мене. Ви, пане, приїхали прямо з села? — спитав майор.

— Так, він тут взагалі ніколи не був. Нікого в Варшаві не знає. Адже правда?

— Правда...— тихо відповів Рафал.

— Кілька літ сам господарював, власноручно сіяв, орав... Правда ж так? Про це ви писали мені в листі.

— Так, писав...

У майора на обличчі засвітилася добра, весела усмішка, що аж ніби до дна осяяла його всього. Разом з тим якийсь раптовий захват, що його можна часто спостерігати в несміливих хлопчаків, нападами дрожу пойняв його велетенську, ведмежу постать.

— Праця на зоранім лану,— стримано заговорив він, ніби благаючи, щоб його вислухали,— здається мені найвищим доступним людині щастям. Так я міркую, так у глибині серця вважаю. Сам же я ніколи не був настільки щасливим, щоб удостоїтись такої ласки. Я — солдат... Мати у своїх руках можливість викликати з голої землі щось таємниче, дивне за своєю будовою, життям і смер-

тю, як, наприклад, пшеничний колос, чи ж це не означає — бути співтворцем чуда?

Рафала не перекопав такий висновок. Тож і па обличчі в нього вималювався якийсь неясний вираз. Майор незворушно вів далі своїм тихим голосом, по-німецьки акцентуючи слова і фрази:

— Ніколи не виявляється сильніше могутність, невимовна мудрість і любов, без початку й кінця, вічно одна і та ж сама, великий дух Творця світу ніколи не виявляється сильніше, ніж у дозріванні зерна, в народженні трав на луці, коли пригріс весняне сонце,— і в умиранні останньої стеблинки отави, коли жовтневі сльоти нависнуть над нею. Чи ви, ваша милість, спостерігали, чи з глибини самого себе дивились внутрішнім зором на те, як дрижить під сонцем гола земля, як згойдуються і раз за разом поблискують на ній води, а дрібненька травичка схиляється й похитується на вітрі, ніби легкий димок?

— Спостерігав...— сказав Рафал із трепетом у серці.

В його думках, мов живе, зринуло таке видиво. Йому здавалося, що випуклі, притьмарені очі майора бачать це видиво виразно, ясно, негірше і від нього самого. Рафала охопив якийсь неприємний ляк.

— Ще в душі прадавніх, закритих імлою часу племен жила оця тривога і тісно пов'язане з нею благоговійне ставлення до паростка, народжуваного з маленької зерпинки, яку вітер переносить з місця па місце, перед деревом, що випускає листя й зелені галузки, перед квіткою, що в мороці ночі, перед холодним досвітком формує свій келих...

Він замислився на хвилину, ніби забув, що має слухачів, і з майже радісною усмішкою, з мрійливими, затуманеними слізьми очима сказав:

— Стародавній, забутий бог... Мітра! Володар, від волі котрого залежить барва молодих листочків, колоски хлібів, чашечки квітів па всій оцій чудовій землі... Божий садівник! Це він робить так, що дозріває плід груші, що ароматні яблука виростають із соків, які циркулюють по гілках, і рум'яняться під листям, що в'яне від цього так само, як в'яне вродлива мати від ненаситної любові до нечулого серцем синка... Це він робить так, що темні сливи покриваються чудовою, неповторною барвою, а з тендітних гілок звисає виноград і обтяжує їх, ніби хилиться до сну. В пеласгійських племен було нібито інше уявлення, яким ми не раз захоплювалися з князем. Адже ж так?

— Так, майстре...

— Відома постать Деметри, так званої Пеласгійської, вона ніби втілює в собі образ і дух народження паростка із зернини. Деметра є символом насіннєвої зернини — кінцевого витвору цілого життя всіх на землі рослин. У зерні приховані творчі сили рослини; і воно саме стає творцем, матір'ю, яка породжує нескінченні, незліченні покоління. Насінина — це прообраз зразка, з якого багато віків тому взяла початок перша рослина. Деметра є прообразом празернини та всіх її нащадків і є разом з тим виявом сили, яка ніколи не вичерпається, сили, що була, є і буде, поки світу й сонця. Я... Пробачте, що зловживаю вашою терплячістю... Але я так захоплений цією божественною легендою про Деметру і, що є найцікавішим, про її свята в Елевсіні, що часто, може, й надто часто, розповідаю про це. Ваша милість, ви вже пробачте солдатській балакливій натурі!..

— Але ж, милостивий пане! — пробелькотів Рафал.

— Що означає для вас, пане, викрадення Персефони-Кори? Славетний katodos? Це історія кожної зокрема зернини, тобто дитяти Деметри. Скиба землі поглинає засіяне зерно. Матір Деметру огортає тяжка жалоба — це зима, це туманні й дощові дні, упродовж яких зерно лежить у землі. Персефона перебуває там у свого підземного чоловіка. Та от надходить радісний anodos. Невільниця у повному блиску краси виходить на поверхню землі і єднається з квітучим Діонісом. Кожна зернина випускає із себе кільчик, пробиває ним землю, кільчик вистрілює, стає стеблом, потім квітує й нові народжує зерна. В Елевсіні вшановувалась оця вічна сила природи, її пречудова нескінченність. Гімнами, священними танцями, мімічними сценами, несподіваною появою певних символічних постатей під звуки врочистих слів і велінь, виголошуваних ієрофантом з роду Евмолпідів, надихалися серця і віддавалась належна шана живлющому сонячному промінню, про яку ми зовсім забули...

Деметра розшукує свою доньку по всій землі протягом дев'яти днів, а на десятий прибуває до Елевсіна...— мовив майор, звертаючись уже лише до князя і зовсім забуваючи про присутність Рафала.— Вона несе в руці два смолоскипи,— відомий символ очищувальної сили вогню. В Елевсіні вона відпочиває й порушує довготривалий піст,— п'є напій з води і з меду, так званий Кукеон. Це все діялося перед тим, як мала настати ніч таємниць. Ті, хто належить до mystai, незалежно від статі, зостаються

самі, відокремлені від неутаємничених. Зі смолоскипами в руках вони відвідують місця страждань Деметри, тобто джерело Антіон і Смутний Камінь. Таємничу частину урочистості оповіщав голос ієрокерикса, котрий звертався з велінням до тих, хто належав до mystai, зберігати цілковите мовчання... Мовчання, мовчання...— майор говорив повагом, пильно дивлячись в очі князеві.

Вони сиділи один навпроти одного, усміхаючись майже щасливо до не знаних Рафалові дум.

Князь перший відвернув голову і, схилившн її над книгою, стиха промовив:

— Оскільки вже є секретар... може, вернемось до Августина?..

— Таж певно... Є ж секретар... Кожного разу, коли я стикаюся з чарівним світом греків, я стаю поганином...

Князь із хвилину нетерпляче розгладжував сторінку великої книги й нарешті сказав, звертаючись до Рафала:

— Я хотів тебе попросити, щоб ти мені переклав ось оцей уривок з латини на польську мову.

Сказавши це, він підсунув йому велетенський том.

Рафал квапливо взявся до роботи, щасливий, що нарешті в цьому товаристві він відіграє якусь роль. У цю ж саму мить князь мовив, звертаючись до майора:

— Давньогрецький світ... Що стосується мене, то мені ніщо не могло заступити спогаду про відлюдні печери пустелі. Тепер захисток для хижих звірів там, де визрівав людський дух, де у цілковитій самотині провів цілих сто років Павло із Табаїди, перший пустельник, де Антоній у мріях святих виплекав неземну свою душу! Ніщо на світі й ніколи не викличе більших почуттів подиву, каяття і тривоги від тих, що їх там зазнаєш.

— Певно, так воно і є, певно, так і є, як кажеш, Страшний брате, а проте... Я до таких висот неспроможний піднестись. Я тяжкий, мов колода із щойно зрубаного дерева, я —мов валун на пасовиську, який під своєю власною вагою вростає в землю. Ото й усе. Зворушення моє таке ліпиве, таке нікчемне... Коли щось і є, що спроможне зворушити мене, то хіба що весна. Коли, як каже старий Гесіод у «Роботах і днях», «в листі дуба перша зозуля закує й порадує людей на земному просторі»... моє втомлене серце ще затьохкає в грудях. А в інший час...

— Треба напружити сили...— сказав князь зворушливим голосом, але так тихо, що ледве було його чути.— Скеруймо душі свої до високих цілей! Подумаймо тільки про

це, всі почуття зосередьмо на тому могутньому видовиську, коли Фортунат, маніхейський священик, після диспуту зі святим Августином іде з Гіппону. Знову в пустиню! Вчора ми читали диспут. Всі фрази святого стоять у моїй пам'яті, ніби випечені вогненним промінням. Ці прості слова: versatur ibi quaestio — unde sit malum?..[1] То не двоє людей змагаються в слові, не двоє священиків, виразників двох культів, а два величні символи, дві стихії. Unde sit malum?.. Святий єпископ, який має таке слушне ім'я divus [2], або богоподібний... муж... мудрий, з прозорою, мов джерело у горах, думкою твердить, що зло народилося в людині з її ж волі. Людина сама у всьому винна. Вона — грішна перед предвічним богом. А той пришелець з пустині, де зі своєї печери упродовж багатьох років вдивлявся в небеса, де дні і ночі самотньо роздумував, осмілюється проголошувати, що зло таке ж вічне, як і бог. Перед лицем роду людського він завдає велетенський удар, цей тягар думки такий важкий, що, як мені здається, земля під ним повинна була загойдатись. Але наступного дня, після двох публічних диспутів, Фортунат визнає: він не знайшов належної відповіді на запитання, що їх йому задав єпископ. Визнає себе переможеним у слові. Разом з тим, одначе, зазначає: він в душі не відчуває, що його переконали, і до католиків не пристане. Тепер уже того міста Hippo Regius'a [3], яким володіли нумідійські царі, взагалі не існує. Кам'яні будиночки, замки, терми, святині, площі — геть усе засипав пісок. Перекреслена і зовсім стерта сила меча. А все-таки зостався трепет двох душ, що змагаються між собою за пізнання вічності, і цей трепет поймає нас так, як і їх. Ті, хто відкинув усе, аж до їжі й питва, живуть вічно.

І от стократно зневірений, тисячі разів розбитий і не впевнений у собі більше, ніж тоді коли прийшов до міста, Фортунат йде в пустиню, щоб знову в самотності будити, гранувати й загострювати в собі думку, розпалювати її суворим трутом голоду, самобичування й тілесних мук. Він знову почне там силою духу свого заглиблюватись, проникати в єство давньоперсидської Азії... Ось погляньмо, як його, самотнього, оточують, мов густі хмари, Ангхро-Манью і Ахурамазда — in exordio duae substantiae

---

[1] Питається, звідки ж береться зло?.. *(Лат.)*
[2] Божественний *(лат.)*.
[3] Гіппона *(лат.)*.

a sese divisae...[1] Як же не змилуватися над ним, коли в темну ніч він споглядає огорнуту непроглядним мороком землю і, звівши очі до неба, силкується побачити там тінь первісного буття, перші вогненні тіла, розпорошені світи, намагається почути шум страхітних бур, що женуть кудись ті світи, і голос єдиного їхнього повелителя, як стверджувала віра, до якої його навернули. Круг печери сліди лева й гієни, а вгорі пролітає тінь орла і яструба, в його голові снується думка про крокодила і скорпіона, які насичуються, пожираючи слабосилих, і живляться смертю невинних. Пролітають над ним самум і хамсин, дикі, безглузді нищителі всього живого. Удень нестерпно палить його сонце, а вночі тряся холод, за яким чаїться хвороба. Нікчемна муха розносить вірусану із трупа здохлої тварини смерть і заражає нею тільце дитятка, яке вже почало думати й говорити, очі котрого ставали іскристіші від золотого вина, а зуби — біліші за молоко. Хто їй велів так чинити?

Уявімо *собі*, як очі пустельника, сухі, випалені сонцем, зводяться до неба, шукаючи того, хто є Propater[2] або Bythos[3], що означає Глибінь, хто є Arretos[4], що означає Несповідимий... За плечима у нього рід людський. Він бачить усю його історію і ціле його життя. Вічний тріумф ліктора і вічно зневажуваний дух. Він бачить: усе, що є, є предметом суперечок, причиною битви, що справді-бо нескінченна війна, Polemos propater[5] і є долею людини, а гине в війні слабший і найліпший. У собі ж самій людина несе незнані стихії, де втіха переплітається зі стражданнями, де мудра думка народжується повільніше і трудніше, ніж пальма у голій пустелі, а один спалах пристрасті може дощенту зруйнувати і геть знівечити те, що викохувалось сотнями ночей і днів...

Куди той відлюдник спрямує погляд свій? У роки дитинства... Туди, куди найохочіше звертається людська недоля, щоб знайти в сльозах заспокоєння. Але проникливий і допитливий зір мудрого пустельника побачить там лише тілесне буття, повне злості, яку успадковує людина з жил батька й лона матері. Відлюдник спрямовує свій

---

[1] Дві субстанції в самій основі відрізняються одна від одної *(лат.)*.

[2] Праотець *(грецьк.)*.

[3] Морська глибінь *(грецьк.)*.

[4] Несповідимий *(грецьк.)*.

[5] Війна як початок усього *(грецьк.)*.

погляд у старість, що безжалісно наближається, і з жахом побачить найстрашніше зло — хвороби тіла, які безглуздо залізним молотом розтрощують мудро збудовані кістки й досконалі тканини. Побачить руїну богорівного духу, який у злигоднях і в розпачі занепадає, тремтить і скиглить... Хто винуватець цього зла? Хто породив його в лоні своєму? Звідки бере початок землетрус і буря на морських шляхах? Невже це людина створила отруйну змію і підлу гієну? Невже це вона вигадала смерть?

Підпесімось духом нашим увись! Пройдімо по тих шляхах, куди спрямовував зір свій Фортунат... Ось він вдивляється зі своєї печери в найвищу могуть землі, у найскладнішу справу світу, в справу продовження роду людського. Він бачить на березі морської затоки пеліканa, який, блукаючи над хвилями, носить корм своїм дітям. Це — ніби іероглифічний знак усього життя, написаний у мить виникнення землі — відокремлення суші від моря. Давні легенди розповідають, що пелікан кров'ю своїх жил воскрешає убитих діток, він роздирає дзьобом груди собі... Виходячи з цього, Фортунат усе переглянув, усе передумав. Зринув у його роздумах щасливий батько, котрому доля дала міцні кістки, а кістки наділила певичерпним нипиком. Фортунат бачив, як той дочекався синових сивин і як — уже в синові — вдруге прожив зріле життя; в його пам'яті закарбувалось безліч подій, від історії першого кохання аж до останніх ілюзій. Все це було для нього джерелом чоловічої мудрості. Фортунат бачив його, коли той дочекався вже і внука, і в щебеті дитини втретє почув свое власне белькотання з малих літ.

Побачив його, нарешті, в похилому віці, у глибокій, як каже письмо, «добрій» старості, коли неквапно, але охоче і з задоволенням він ставав ніби низьким і рівним полем, спокійною й німою землею, прахом, глиною і безіменним піском, тим грунтом, у який вростають корінням розложисті, шелестючі дерева. З нього йде у грубий стовбур, у міцні розгалуження, в округлі й гнучкі гілки, у звисаючі при найменшому повіві вітерця пагони й галузки життєві соки... Пустельник бачив його, коли в глухій таємниці від решти людей хилився до вічного сну й охоче мріяв про те, щоб знайти для себе спочив у смерті, про що гомоніти ме й торохтітиме не одне покоління. Фортунат бачив ту благословенну хвилину, коли, втомлений довгими й низькими намаганнями чогось досягти і успіхами в житті, він зажадав нарешті відпочити — заснути твердим сном.

Простягти, як Яків-патріарх, натруджені й ослаблі ноги на смертній постелі і більше не вставати, померти навічно.

Katodos Персефони!.. Та раптом згадався Фортунатові інший чоловік... Чоловік зрілих літ, якому загрожує розлука з маленьким синком. Дивиться нещасний батько на білі кучерики свого одинака, на повненькі ручки і ніжки, на малі плечики, яким доведеться тягти на собі злигодні життя, всі його муки, злочини, кривди, бачені й пережиті за минулі роки. Уловлює його чистий віддих, проникає зором у криниці його очей, рівних красою сяючим по ночах зіркам. Притуляє до вуст ясний лобик, на якому відбиваються перші думки, схожі на білу хмаринку, що висить над озерним затоном у горах,— притискає голівку до грудей, ніби хоче втиснути, вернути її назад у свої жили, всього його увібрати в серце, що крається від болю, і разом з дитям відійти у потойбічний світ, на пагори вічності. Фортунат бачить із своєї печери нещасного чоловіка, що вгледів смерть, навислу над узголів'ям малого, і бавиться востаннє ручками своєї дитини, благословляє її, як мовиться в письмі, усім єством своїм, а дитятко белькоче і весело щебече, мов пташка веснянним ранком, розпитує про дрібні речі біжучої години, зовсім не знаючи, яка над ним заноситься рука. Батько не міг дочекатися, поки виповниться його одинакові п'ять літ із дня народження, мов Гектор, що в бойовім шоломі, цілуючи й пестячи дорогого синка, звернувся з молитвою до Зевса й богів: «Хай скажуть колись: «За батька свого він був кращий».

Хто ж створив умови такого життя? Невже одна і та ж сама рука творить добро і зло? Чому ж отак, незважаючи ні на що, на користь щасливому Якову, скривджено вмираючого? Якою нагородою може окупитися для небес біль розстання з немічною дитинкою, втрати її з очей, коли отак жорстоко видерто її з обіймів? Чи є щось гірше під сонцем за оцю прірву батькових страждань? Пустити самотнє хлоп'я у світ, яким заволоділи крокодили і скорпіони, на сушу, яку може нежданно-негадано стрясти землетрус, на море, яке від бур перетворюється в безглуздого ката... Думати перед своєю смертю, що воно саме-одне попаде між розбишак, що його, безборонного, оточать лукаві, підступні, приховані, потайні хвороби — проказа і сифіліс, віспа і тиф,— що в стократ гірші від хвороб оточать його людські злочини, незліченні вияви негідництва, які вже стали формою життя, розгнузданий

інстинкт і бруд... Думати, що чистими очима, в яких ясніє небесний вираз невинності, воно бачитиме різанину бандюг, що із часом і саме воно стане нікчемною часткою натовпу...

Ось що сказав сам собі Фортунат,— мовляв, злом є батьківство і народження дітей. Заприсягся сам перед собою, що не хоче мати сина, що убив би його, якби він народився гріховно. Сам підпесеться духом у пустелі, над людьми, і, подібно до Ахурамазди, оголосить війну тьмі. Виведе дух свій з багновища людських гріхів, витягне з боліт Арімана і, немов вічний смолоскип, постане над світом.

Рафал втупив очі в рядки книги, але розмова, яку провадили в його присутності, перешкоджала йому розуміти текст розділу «Contra Fortunatum quendam Manichaeorum presbyterum» [1].

Князь, промовляючи напівзрозумілі для нового слухача фрази, щохвилини звертав на нього очі, задумані, потемнілі, невидющі, звернені в самого себе. На хвилину очі його пожвавішали, і князь промовив іншим голосом:

— Тут ми заважатимем тобі своєю розмовою. Мені здається, тобі зручніше буде в кімнаті поруч.

Рафал забрав книгу, важку, мов оберемок дров із букового дерева, і вийшов до сусідньої кімнати. Було це робоче приміщення. Посередині стояв величезний стіл, а довкола нього — крісла, оббиті шкірою. Вікно було відчинене, і навпроти нього збігала вділ стара грабова алея. Рафал причинив двері і всівся в крісло. Тільки-но він опинився на самоті, як одразу ж відчув, що охоплюють його духовна лінь і цілковите безвілля. Голова схилилася на розгорнуті сторінки книги, немов важкий, масивний, голий камінь. Жодної тобі думки, ані найслабшого почуття! Єдине, що змогло б розворушити його і влити в нього бадьорість, це хіба що бургундське. Повільно, наче насичена парою хмарина, пропливла таємна, у чистій своїй подобі, легка забаганка, не підхоплена ще ні думкою, ні серйозним наміром. Рафал відчував, що як тільки звільниться від перекладання цього латинського тексту, знову піде до Яжимського. То дарма, що вночі він відчуває огиду до зла...

З величезною неохотою приступив він до роботи. Та все пішло в нього легко, навіть легше, ніж собі уявляв.

---

[1] «Проти якогось Фортуната, маніхейського священика» *(лат.)*.

Звиклий до виконання шкільних завдань із софістики, Рафал із своєрідним задоволенням втягся в предивний диспут святого Августина з ворогами церкви.

Збіг полудень, і вже наближався осінній вечір, як він закінчив те, що мав сьогодні зробити. Відсунув свій переклад з дивним відчуттям. Йому здавалося, що думки, які він переклав, ожили і вдивляються в нього застиглими очима... Зі сторінок цієї велетенської книги війнуло минулою ніччю, її видіннями й зітханнями.

Листя кольору жовтої міді та іржавого заліза, поволі опадаючи з грабів, тополь і лип, встелило собою всю алейку. Розсіювались промені сонця, які лилися вглиб крізь нові просвіти, крізь нові прогалини між деревами. Зимовим холодом тягло із вузької, далекої вулички...

ЛОЖА УЧНЯ

Морозним березневим вечором Рафал їхав із князем саньми на Мазовецьку вулицю, до повного таємниць «червоного дому». Одягнений у ведмеже хутро, він, однак, увесь тремтів від неприємного внутрішнього холодного дрожу і приступів гарячки. Йому здавалося, що коні біжать надто прудко, хотів звернути вбік, попросити дозволу проїхатися містом... Іще раз, іще раз... Тим часом фурман зупинив коней на розі вулиці, і юнак примирився з необхідністю. Зіскочив із саней, скинув із пліч шубу і сміло ввійшов слідом за князем у темний прохід одразу ж за брамою. Коли його супровідник постукав у перші двері, їх відчинив старий згорблений слуга, взяв у них пальта і показав рукою на майже темний коридор: освітлював його блимаючий вогник віддаленого ліхтаря. Мимоволі Рафал застібнув на всі гудзики свій чорний фрак і притиснув до боку капелюх.

Двері, на які вони патикулись, відчинилися. Князь ввів свого секретаря до невеличкої залки, а сам вийшов. Коли він через хвилину повернувся, то був у фраку, застібнутім на всі гудзики, в чорних панчохах і в низьких черевиках зі сталевими пряжками. З-під його фрака виглядав білий єдвабний фартух, що не сягав колін, а з лівого плеча на правий бік звисав широкий білий шарф. У руках він тримав рукавички.

Тепер вони мовчки пройшли через дві порожні й зовсім темні кімнати. Раптом відчинилися з грюкотом двері, і

Рафал опинився сам-один у високій, склепінчастій, майже темній, оббитій сукном залі. Стояв там чорний, дивної форми стіл, а на столі лежав череп; вставлена в нього свічка блимала зовсім не таємничо. Прибулець обвів очима круг себе і не без тремету в серці побачив по кутках черепи, борцові й стегнові кістки людей. Але замість сподіваного хвилювання відчув у собі конвульсії гніву. Розлютився він не на жарт: кістки й черепи поклали тут для того, щоб налякати його як дурня.

Він згадав про свої нічні походеньки й засміявся в очниці черепам. Замість молитви і самозосередження, стільки разів рекомендованих йому для такого випадку князем, він відчув у собі роздратування, супротивне будь-якому благоговінню. Він почув, що за дверима гучними голосами виголошуються урочисті промови або лунають хорові вигуки, схожі на команди, коли муштрують солдатів на плацу.

Та от після хвилинної тиші почулася в мороці пісня. Спочатку затяг її один голос, потім залунав хор голосів:

O, selig war dieses Pilgerleben
An meines Freundes Arm durchlebt,
Fest steht er wie ein Fels im Meere,
Von Ungemach sein Haupt erhebt ...[1]

Ще лунала пісня, коли блиснуло, ніби в розчахнутім мурі, світло. Нечутно відчинились невидимі двері, і з'явилось у їхньому просвіті трос чоловіків, убраних так само, як князь. Той, що стояв посередині, тримав на плечі оголену шпагу. Наблизившись до Рафала, він заговорив по-польському тихим і лагідним голосом. З довгої його промови слухач запам'ятав багато разів повторені слова: довіра і щирість, милосердя до убогих, слухняність, лагідність, терпеливість, відвага і мовчання. На запитання: чи має він намір виконувати всі оці вимоги? — він дав ствердну відповідь. Тоді трое зникли, знову залишивши його самого.

Проте, перше ніж він встиг прийти до тями й відчути присмність від того, що він тут один, більш нікого нема, двері, так само як і перед цим, розчинилися, і ті самі особи ввійшли вдруге. Той, що стояв посередині, заговорив

---

[1] Життя благословенне в пілігрима,
Як поруч друг — вірнішого нема,
Стоїть недвижно, наче скеля в морі,
Що голову супроти бур здійма... *(Нім.)*

про згадані раніше сім обов'язків, довго розводячись про їх значення, важливість і суть кожного з них. Коли на поставлене під кінець запитання: чи хоче він належати до братства, яке дотримується цих цнот? — він знову відповів ствердно, промовець дав знак, і його товариші підступили до Рафала й почали його роздягати. Стягли з нього фрак, камізельку і оголили ліву половину грудей; стягли черевик, панчоху, оголили до коліна ліву ногу. Широкою й грубою хусткою зав'язали йому очі. І він почув тоді голос промовця:

— Я забираю ваш капелюх, шпагу, годинник і всі металеві речі, які тільки є при вас.

Двері тихо заскрипіли, і почувся піднесений голос, а після нього трикратне гучне ляскання в долоні і вигук хором голосів:

— Huze, huze, huze! [1]

Через хвилину Рафал відчув, що опинився між двома незнайомцями, а хтось третій, стоячи перед ним, торкається його грудей вістрям шпаги. Голос, що перед цим звучав так лагідно, гаркнув тепер дико й ворожо, брутально запитуючи:

Чого ти сюди прийшов?

— Я хочу вступити до товариства вільних мулярів.

— Бажання твоє буде задоволене,— відповів той самий голос.— А потім, можливо, страшенно нарікатимеш? Ти чуєш, що я кажу?

Двоє супровідників, що були з боків, повели його вперед. Той, хто йшов попереду, постукав. Якийсь чужий голос знову кілька разів запитав Рафала: хто він такий? З якого краю? Скільки йому років? Чи віддав усі металеві предмети? Чи й далі має намір вступити до товариства? — А коли він відповів на кожне із цих запитань, двері з грюкотом відчинилися, і той, хто хвилину тому запитував, пхнув його в руки двох дозорців, які стояли збоку:

— Геть, нещасний! Вручаю тебе долі твоїй...

Рафал відчув, що його ведуть до великої, теплої, повної людей, яскраво освітленої зали. Поставлений обличчям в якомусь напрямку, якого наказано йому жестами суворо дотримуватися, він почув добре знайомий голос князевого друга, майора прусських військ.

---

[1] Букв.: рятівник (із старошотландської). У масонів — вигук радості.

— Світовий зухвальче! Які паміри привели тебе сюди? Може, звичайна цікавість? Може, бажання вивідати таємницю? Тремти! Тремти, нещасний! Стоїш ти край прірви, тобі загрожує неминуча загибель. Відповідай! Тебе привела сюди проста цікавість?

— Ні.

— Слова — недостатній доказ. Брате дозорцю! Приклади кінець шпаги до серця зухвальцеві! Накажи йому в пошуках світла пройти шлях із Заходу на Схід, а якщо помітиш у ньому бодай найменший спротив, прохроми йому навиліт зрадницьке серце!

І Рафал знову відчув щільно приставлене до грудей вістря шпаги — до того місця, де б'ється серце. Хтось узяв його за праву руку й повів по колу. На певному кроці звелів зробити низький уклін, а трохи далі, через кілька кроків, сказав, щоб він низько нахилився, ніби треба було пройти під навислим склепінням, потім високо підняв ногу, начебто для того, щоб переступити через перешкоду. Коли ж його нарешті приведено було, як Рафал гадав, на попереднє місце, почулись удари дерев'яного молотка, а після ударів — зчинився галас, крик, забряжчала зброя. Пролунав другий удар молотка, і все стихло.

Тоді хтось звернувся до когось по-німецькому: як «прищелець» поводився? — і той відповів, що відважно.

Почувся голос майора, який заговорив по-польськи:

— Ведіть його під сталеве склепіння...

Юнак почув брязкіт багатьох шпаг, що вдарили одна об одну, і він, схилившись, пройшов по колу під брязкаючою над головою крицею. У кінці шляху знову вклонився.

Майор утретє заговорив:

— Ведіть його до страхітного місця, наближення до якого у нас самих викликає дрож. Дайте йому пізнати, до яких наслідків може призвести палаючий вогонь. Так, браття мої! Дайте пізнати йому навальність стихій, а якщо він затремтить, скиньте його у безодню, що вирує круг нього!

Рафал відчув, що біля його обличчя запалала суха живиця, потім з двох боків стали дмухать на нього міхами. За мить звалили Рафала на тачку й повезли по нерівному, похилому настилу. Кінець кінцем, зоставлений на якусь хвилину у спокої, він зайняв місце в кінці шеренги осіб, які весь час посувалися вперед.

У якусь мить знову почув голос майора:

— Звели йому, щоб він, поклавши руку на євангеліє, уклякнув на ліве коліно, і дай у руку циркуль. Хай кінець циркуля прикладе до свого серця...

Лише в цю мить Рафал відчув певимовний, панічний страх. Він слухав лагідне казання майстра, який пояснював йому важливість складання присяги... Рафал завагався. Ще хвилина, ще якась мить — і Рафал схопиться на рівні ноги, здере заслону з очей. До біса все це! Холодний піт облив його з ніг до голови.

Раптом прозвучав удар дерев'яного молотка, і волю його було зломлено. Він відчув у цю ж саму мить холодний доторк до його тімені вістер кількох десятків шпаг. Він цим доторком був ніби притиснутий до землі, був ніби прикручений до неї гайками. Воля була подавлена остаточно. І от над ним прозвучав м'який, доброзичливий голос князя Гінтулта, який читав слова присяги. Рафал зрадів до глибини душі, так само як тоді, коли помітив, що врятує Кшися Цедра. Повторював чужі слова з глибоким, моторошним, але й магнетизуючим нерозумінням, з тривогою, що доводила до шаленства, до оскаженіння, до спирання віддиху, як тоді у Сандомирі, коли вперше мав підійти до сповідальні.

— Клянуся,— повторював він,— перед всевишнім будівничим світу, задля мого спасіння і незаплямованої честі моєї, що таємниці мулярів берегтиму якнайпильніше. Клянуся, що скільки житиму, не дам ані найменшого приводу для розголошення цих таємниць. Не допущу, щоб до відома всіх донесені вони були письмово, різцем чи ще якимось способом. Крім того, клянуся свято зберігати, а в разі потреби, то й кров'ю і життям захищати всі статути високоповажаного товариства. Якщо ж я порушу цю клятву, хай мені горло переріжуть, серце і нутрощі видеруть з мене і кинуть у безодню морську, тіло моє хай спалять, а попіл пустять за вітром на всі сторони світу. Хай поможе мені всевишній будівничий світу! На підтвердження присяги цілую слова свого спасителя...

Як тільки новий муляр промовив останні слова, майстер ложі сказав:

— Брате посвячувачу, наблизь чашу для крові!

Рафал упізнав: це князь стоїть коло нього, і саме його величають посвячувачем. Рафалові підставили під серце холодну посудину з жовтої міді. І він почув голос майора, якого вже в думках називав великим майстром ложі.

Майстер притулив кінець циркуля до лівої половини грудей нового учня і мовив по-німецькому:

— В ім'я всевишнього будівничого світу...

Він із силою натиснув на циркуль і голосно мовив:

— Im Namen der gesetzmäßigen, verbesserten und vollkommenen St. Johannis — Loge, genannt «Zum goldenen Zeuchter»...[1]

Він утретє натиснув на циркуль і оголосив:

— Довіреною мені владою, з дозволу всіх братів приймаю тебе в учні муляра. Встань. Ведіть його на Захід.

Учня знову супроводжували з боків двоє людей.

— Брате дозорцю! — мовив майстер.— Запитай його, чи хоче він побачити світло першого ступеня?

— Хочу...— сказав Рафал.

І він почув, що почали гасити світло, задмухувати палаючу живицю. Повіяло смородом від свічок. Разом з тим вловив вухом, що всі підходять до нього, і відчув на своїх грудях вістря шпаг. Знову Meister vom Stuhl [2] мовив, вдаряючи молотком:

— Брате дозорцю, дай йому світло першого ступеня.

З очей Рафала зсунули трохи пов'язку.

Він побачив пломінь спирту, який горів на підвищенні, де сидів майстер. Обличчя майора, осяюване раз у раз миготливим пломенем, виглядало ніби з хмари. Пролунав удруге стук молотка, і пов'язку було піднято ще вище. Коли втретє грюкнув молоток, майстер промовив грізні слова таким потрібним голосом, що Рафал повеселішав і сповнився жартівливим настроєм.

— Тремти, юначе, якщо надумаєш стати клятвопорушником! Тремти!

А він зовсім не тремтів.

— Вся спрямована на тебе зброя прошиє твоє зрадницьке серце, якщо тільки не дотримаєш присяги!

Ложу почали поступово освітлювати, і серед усього зібрання запала урочиста тиша. Рафал знову опинився між двома дозорцями, а ті, хто хвилину тому націлював проти нього свої шпаги, вишикувалися у дві шеренги, інші зайняли поперечні лави, а ще інші — окремі місця біля столиків. Ті, що стояли в шеренгах, тримали шпаги в руках.

Великий майстер запитав:

---

[1] Іменем усталеної і досконалої ложі святого Йоганна, що називається «Золотий світильник»... *(Нім.)*

[2] Майстер масонської ложі *(нім.)*.

— Чого бажаєш, милостивий пане?

— Світла,— сказав Рафал.

— Дозорці! Дайте новоприйнятому велике світло!

За третім ударом молотка Рафалові зняли з очей пов'язку.

— Брате мій,— сказав майстер своїм добрим, радіспим голосом.— Тебе прийнято до нас учпем. Якщо заслужиш, не тільки оці оголені шпаги, а й уся на цілому світі зброя братів поспішить на захист тебе.

Брат Рафал окинув допитливим поглядом місце, де він опинився.

Він був у залі, оббитій голубим сукном. У глибині її стояв трон з золотими оздобами. Перед троном був олтар, а вище — стіл із трисвічником. З боків височіли дві бронзові колони. На одній із них Рафал завважив літеру B, на другій — J. Поблизу колон стояли два великі свічники з запаленими в них свічками, у глибині, поряд з олтарем — третій свічник. Перед собою Рафал побачив килим з дивними знаками.

— Zur Ordnung! [1] — звелів майстер.

Всі повкладали шпаги до піхов. Нарешті повому учпеві затулили плече і наказали йти вперед, ставлячи стопи під прямим кутом. Коли він зробив сім таких кроків, майстер промовив:

— Поставте його на циркуль мудрості, на косинець цирості, на зірку променисту.

Рафал знову зробив три трудних кроки у вказаних місцях. Майстер звернувся до нього з довгою й сердечною промовою, вручаючи йому подані дозорцем обряду на оксамитній подушечці гаптований фартух з ґдвабу, білі чоловічі й білі жіночі рукавички (знак поваги до жінки) і нарешті навчив його знаку учня, тобто прикладати до горла руку, складену косинцем, а також вітатися з братами.

Коли всі ці церемонії закінчилися поцілунком майстра, Рафал, відданий в розпорядження дозорців, вислухав довгу й плутану розповідь про килим. Небагато з тієї розповіді зрозумів. У голові якось дивно шуміло й пекло, у скронях гучно пульсувала кров. Незнайомі обличчя братів викликали в нього непевне почуття. Він знав, що вже з'єднаний з ними назавжди, але ж були вони йому чужі і ніби як вороги. Великий майстер стукнув молотком і запитав:

---

[1] Тут: шикуйся! *(Нім.)*

— Брате перший дозорцю, котра вже година?

— Опівнічна.

— Оскільки вже опівнічна година, передай своїм, що я цю справедливу й чудову ложу учня маю закрити трьома ударами молотка і відкрити натомість столову ложу.

Три удари молотком майстра, повторені дозорцями, були знаком, що засідання закрито. Натовп пройшов коридором до іншої зали, де були вже накриті столи. Це була довга кімната з голими стінами. Майстер ложі вмостився посередині, біля нього з правого боку сів князь; біля цих високих сановників посадили й Рафала. Столи були розставлені підковою, і новий муляр бачив зі свого місця всіх братів. Гадав, що незабаром закінчаться обряди, але він помилився. Майстер, звертаючись до дозорців, урочисто повідомив:

— Столова ложа учня відкрита, і кожен брат може працювати згідно розпорядку, який буде роздапий.

Коли він ударив молотком, товариство, що досі мовчало, почало розмовляти. Брати самі носили страви. В другому ряду, окремо від накритих столів, стояли пляшки з вином і круглі склянки чудернацької форми з вирізаними на них символами і товстим, завгрубшки у цілий дюйм, дном. Після третьої страви майстер, ударивши молотком, сказав:

— Братове, набийте рушниці сухим порохом!

Брати, прислуговуючи один одному, налили склянки білим вином.

— Чи всі рушниці набиті сухим порохом?

— Всі,— сказав брат дозорець.

— Тож пальнемо перший раз за здоров'я короля й велителя нашого Фрідріха-Вільгельма! Правою рукою взятись за рушницю, рушницю піднести до підборіддя, до губів. Огонь!

Всі вихилили. Майстер, побачивши це, скомандував:

— Рушницю піднести до лівої половини грудей, до правої, до середини грудей, двічі зробити трикутник!

Брати справно, як один, виконали команду. Ставлячи склянки, всі одночасно стукнули ними об стіл. Вдруге так само випили за здоров'я великого майстра, Landes-Gross-Meistra, брата Фрідріха фон Кастільо, професора філософії королівської академії в Берліні, потім за здоров'я «Великого Сходу», майстра ложі, урядовців ложі «Золотий світильник» і ложі, що місяць тому виникла «на сході» Варшави під назвою «Friedrich Wilhelm zur Säu-

ле» [1] і, нарешті, ложі сестер-масонок, яка щойно утворюється. Випите вино подіяло на Рафала надзвичайно. Він не був п'яний, не був навіть і напідпитку. Тепер думки в нього почали оживати. Він усе ясно бачив, розумів, як ніколи в житті, що з ним діється, і був усьому радий. Чоловіча могутня сила пульсувала тепер в його жилах, руки жадали роботи, свідомість була гостра, як сокира. Він дивився в очі нових своїх братів, дивився в очі то одному, то другому, в обличчя німців і поляків, яких уперше бачив, і в кожному оці вловлював невмолиму силу, таку ж, як і в собі самому.

Раптом майстер ложі встав і промовив:

— А напослідок пальнімо за здоров'я всіх масонів, від полюса до полюса землі, але перед залпом утворіть, браття, в знак цього таємного союзу, суцільний ланцюг, зімкнувши кільце з кільцем.

І тоді залунала пісня братів, які розмовляли по-польськи:

Час до єдності нас кличе.
Єдність — храм, ясна святиня,
Де всевишній будівничий
Жде від нас благоговіння.

Мулярі правдивість славлять,
Брехні вміють зневажати,
Олтарі чесноті ставлять,
У цнотливім бачать брата.

Всі стали між столами і взялися за руки. Майстер простяг руки дозорцям, ті — прислужуючим братам; інші масони — один одному, включно до Рафала — новоприйнятого учня. Лікоть правої руки кожного торкався лівого ліктя сусіда, а долоня лягала на його плече. Всі звернули погляди до майстра, втупились у нього і так надовго застигли. Якими дивними стали очі в майстра ложі! Які були вони піднесені, натхненні, могутні і всеосяжні! Невтримний, страхітний дрож, мов удар грому, потряс цілим тілом Рафала, поволі зійшов до його стіп і ніби всяк нув у землю...

ЛОЖА НЕВТАЄМНИЧЕНОЇ

Князь Гінтулт при допомозі брата Рафала писав свою незвичайну працю. Це була ніби історія ордену тамплієв-

[1] «Колона Фрідріха-Вільгельма» *(нім.)*.

рів, але становила вона собою лише тільки тло твору. Власне, це був виклад філософської системи. Рафал з необхідності, проти власної волі, заглибився в серйозне студіювання першоджерел для цієї праці, починаючи від стародавніх релігійних культів Азії й Африки, дослідження історії сект і їхніх витоків, і кінчаючи матеріалами з історії Якова Бернгарда Моле, архієпископа з Бордо Бертрана де Гу, пізнішого Климента П'ятого, Філіпа Красивого і його дружини, королеви Йоанни. Особливо король Філіп став тією особою, з якою Рафал майже не розлучається, вивчаючи його життя. Він постійно також мав перед очима твори святого Бернара, перш за все один з них, а саме: «Exhortatio ad Milites Templi» [1], він часто записував слова, які з дивним задоволенням то тут, то там у різних місцях тексту диктував йому князь:

«Вони жили, не маючи ніякої власності і навіть власної волі. Просто одягнені, нилом приналі, опалені сонячним промінням; вони здавались безсмертними ще за життя, як і та віра, що їх живила. Ніщо не могло похитнути їхньої відваги, жодна перешкода не розхолодила їх. Велич небезпеки облагородила їм перемогу. Кожен їхній крок був кроком у майбуття».

Ці студії не дуже вплинули на норов Рафала. Жоден його крок не був спрямований у майбутнє. Втомлений і знуджений писаниною, він увечері нишком вислизав до Яжимка. Там грав у карти й гуляв. Князь, живучи відлюдно, не знав про таку поведінку свого «брата», секретаря, а що менше міг знати про це важкий і огрядний Meister vom Stuhl. Зрештою, Рафал чудово вмів це приховувати. Він мав власний ключ від помешкання, і ніхто, за винятком старого слуги, не знав про його нічні вигуленьки. До ложі вчащав пунктуально і ні разу не ніс кари за запізнення. Сумлінно платив внески (грошима, виграними в карти), і поступово складалась про нього думка як про гарного брата в людей, що належали до вишуканого товариства. Введений до ложі князем почасти з необхідності, щоб його співпраця і зустрічі з майстром ложі залишались у таємниці, він не тільки став членом найвишуканішого товариства, але й бездоганним мулярем.

Ніхто не звертав тепер уваги на його секретарство. Всі знали, що роль його там цілком випадкова, як і служба в ложі.

---

[1] «Звернення до тамплієрів» *(лат.)*.

На урочистості з нагоди свята святого Яна варшавська німецько-польська ложа «Zum goldenen Leuchter» і «Friedrich Wilhelm zur Säule» прагнули виступити пишно, щоб було потім про що доповідати «Великому Сходу» на сході Берліна. Вирішено тоді ж було оживити розпорошені ложі сестер-масонок і злити їх в одне ціле. Кільканадцятеро сестер з колишніх лож польського сходу жили в Варшаві. Були нові кандидатки, які прагнули з нудьги і задля моди вступити до ложі, якби якась із них відкрилась, отже поляки, які працювали разом з німцями, енергійно взялись за діло. На початку червня виникло ядро жіночої ложі, яке незабаром було приєднане до чоловічої ложі, що мала назву «Zum goldenen Leuchter» на сході Варшави. Відбулося незабаром перше спільне засідання, яке викликало надзвичайний інтерес у масонському світі. Весь час подейкували, що майстер ложі хоче прийняти до ложі свою молоду дружину, котра рік тому вийшла за нього заміж, з цікавістю перерахували імена сестер, які мали прибути. Рафал із запалом прийшов на цю незвичну урочистість.

Ложа на цей вечір була прикрашена трохи інакше, ніж завжди, хоча й були ті самі кольори. Майстер сидів на підвищенні. Брат Страшний став позаду нього з мечем і ланцюгом у руці. При загальній напруженій увазі майстер ложі взяв слово і звелів дозорцеві церемоніалу і великому супровідникові переступити поріг сусідньої зали і запросити чекаючих там сестер давніх польських лож зайти до святині. Перше, ніж вони з'явилися тут, за поданим знаком брати заспівали:

Привіт вам, сестри свободи,
Привіт в святині хвали,
Яку руки святої згоди
На благо світу звели.

Вносьте разом з братами
Жертви на спільний олтар.
Мулярів, вільних з вами,
Хай прикраша і ваш дар.

Після завершення церемоніалу вступили до зали кільканадцять відцвітаючих або вже зовсім відцвілих красунь з останніх літ епохи Станіслава Августа. Сестри поклали спершу оливкові віти біля підніжжя олтаря, а потім зайняли місця в шеренгах. Великий майстер відкрив ложу й виголосив французькою мовою вітання і повчальну промову. Коли договорив до кінця, п'ять разів ударив молотком,

який цього дня був перев'язаний блакитною стрічкою, і стиха, ніби відчув ніяковість, запитав, чи нема в когось якоїсь пропозиції. Майстер церемоній відповів, що є тут одна непосвячена, яка хотіла б, щоб її прийняли до товариства масонок. На запитання: чи ніхто не заперечує проти цього прохання? — коли присутні, повстававши, простягли праву руку до образа, великий майстер послав одного з братів, щоб той підготував кандидатку до обряду. Рафала охопило сильне й неприємне почуття огиди й розчарування.

Дами, які стояли перед його очима, не викликали в нього ентузіазму. Кандидатка, як можна було припустити, мала збільшити число підмальованих і завитих руїн, ще одна кокетлива гримаса мала приєднатись до суми завчених, але давно безуспішних усмішок. І він з явним невдоволенням думав про довгі обряди, що чекають його цієї ночі в ложі, душній, як римська лазня. Брат правитель зник за дверима зали роздумів, яка добре запам'яталась Рафалові, і довго не повертався. А тим часом майстер ставив сестрі майстрині масонок ритуальні запитання, на які вона вправно, зі старечою манірністю відповідала:

— Que faut — il pour rendre une loge juste et parfaite?

— Trois la composent, cinq la rendent juste, sept la rendent parfaite.

— Qui sont-ils?

— Le Vénérable, deux Surveillants, deux Compagnons et deux Apprentis.

— Dans quelle loge avez-vous été vécu?

— Dans la loge Saint-Jean.

— Pourquoi nos loges sont-elles dédiées à Saint-Jean?

— Parce que les Frères Maçons qui s'étoient unis pour la conquête de la Terre Sainte avoient choisi Saint-Jean pour patron...[1]

---

[1] — Що треба, щоб ложу зробити справедливою і досконалою?
— Троє її становлять, п'ятеро перетворюють у справедливу, а семеро роблять її доскопалою.
— З кого вони складаються?
— З великого майстра, двох дозорців, з двох підмайстрів і двох учнів.
— Ви до якої належите ложі?
— До ложі святого Яна.
— Чому наша ложа присвячена святому Янові?
— Бо брати мулярі, які об'єдналися, щоб здобути святу землю, обрали святого Яна за свого патрона... *(Франц.)*

Раптом хтось гучно почав грюкати в двері, і після звичайних запитань і відповідей на порозі з'явилась непосвячена. Очі її були зав'язані шпроченною пов'язкою, яка закривала майже все обличчя від чола до вуст. Золота бахрома пов'язки спадала на її плечі сніжної білизни, на оголені перса. З-під пов'язки вибивались пишні золотаві коси, скручені в грецький пук, виднілися розкриті вуста. Бліде світло шести ламп-спиртівок кидало на цю постать мерехтливий блиск. Рафал спостеріг ці вуста, тривожно розкриті, мов у трилітньої дитини, побачив їх і завмер у чеканні, тоскному аж до болю. Жодна думка не в стані була зворухнутися в його мозку. Серце билося дедалі повільніше, і лише самі губи беззвучно ридали: «О коси, коси золоті... О вуста, о мої вустонька...»

Браття і сестри, побачивши непосвячену, трикратно ляснули себе рукою по правому стегну. Двоє братів-правителів провели прибулу двічі довкола ложі, тримаючи її під руки, після чого та, ставши навпроти великого майстра ложі, чекала, схиливши голову.

Він сказав:

— Жінко, хто ти?

— Я Гелена де Віт.

Почувши цей тембр, Рафал мало не скрикнув. Здушив голос у горлі, і тільки пальці правої руки впилися, мов кігті, в ліву долоню. Розпач і щастя стрясали ним, як вітям дерева стрясає вітер.

Великий майстер говорив щось непосвяченій, але плутався в цій промові, як незугарний учень, що відповідає урок. Нарешті після нескінченно довгих запитань і відповідей, після церемоній, що, здавалося, тривали цілих десять літ, Рафал із трепетом почув його слова:

— Дамо тобі перший промінчик світла, що має скеровати далі твої кроки. Дайте пані де Віт перший промінчик світла.

Очі Рафала затуманилися слізьми. Він бачив, що хтось наближається до пані Віт і розв'язує її пов'язку. І він машинально, як і всі, підніс свою шпагу, щоб створити над кандидаткою сталеве склепіння. Блиск клинків заслонив йому обличчя, яке звільнялося з-під пов'язки, та через хвилину він побачив його. Затаївши подих і ніби без найменшого зворушення, холодним, божевільним зором він побачив це обличчя, ці величні очі, дуги брів і щоки, миліші від пелюсток троянд весняних. Знову почув голос її, коли присягалася перед творцем всесвіту всім, що є най-

святішого для порядної жінки, що зберігатиме таємницю, бо інакше буде покарана мечем архангела. Рафала пройняло холодним дрожем, коли почув ці слова. Волосся стало сторч у нього на голові, вітер смерті овіяв його чоло. Вовчі ікла й пазурі вп'ялися в його горло, молотом гатили в груди, встромилися під ребра, а зі страшної ночі сяйнув на нього зелений блиск сліпаків. Предивний голос звучав, ніби спів піднебесний:

— Хай огонь, що панує у вищих повітряних сферах, огорне душу мою, очистить її і освятить на шляхах добродійності...

Брат Страшний потряс ланцюгом і надів його на шию новій учениці. Рафал не бачив, що там діялось, не розумів, чому новопосвячуваній сестрі надягли білий фартух і дали білі рукавички. Він не розумів жодного слова з промови майстра; дивився і не бачив, як майстер зі щасливою усмішкою віддавав новій сестрі, своїй дружині, поцілунок миру, мовлячи:

— Дозволь мені дати тобі цілунок миру, а ти його віддаси братам і сестрам, так само як слово, знак і доторк.

Рафал тоді поринув у свої думки. Перебував у незнаному, другому світі. Налитими кров'ю очима дивився він у свою душу, лежачи на димуючому снігу серед піль. Бачив смерть, що наближалась до нього. Новоприйнята сестра рухалася повагом, немов божественний дух, немов піднесений і розкішний звук, добутий з найчарівніших струн віолончелі, віддаючи братам і сестрам цілунок миру. Простягнутою рукою торкалася пальців кожного і стиха, з пошаною й покорою вимовляла таємниче слово — Feix, тобто «Школа». Очі її були опущені, а звабливі, майже голі перса дихали з глибоким віддихом. Коли наближалась, обійшовши середину, до шеренг, у самому кінці яких стояв Рафал, повела оком з виразом легкого, ледь вловимого невдоволення. Але йшла далі, виконуючи веління майстра. Ось вона підійшла до Рафала. Простягла руку й доторкнулась кисті його руки, підвела очі з шанобою й тихою тривогою, певно, бажаючи дізнатись, чого ця долоня так тремтить, подивилась, як дивилась в обличчя кожному з братів... Але, побачивши цього, останнього в шерензі, заніміла. Очі її раптом застигли, обличчя підвелося ще вище. Коліна під нею підігнулися. Здавалося, вона впаде навзнак. Злегка ворухнула закинутою головою. І тоді сяйнув усміх...

— Feix,— прошепотіла, ще тремтячи, але засявши в усмішці, ніби в місячному блиску.

Вуста її наблизились до губів Рафала і торкнулись їх тихим, страхітно-солодким поцілунком. В цю ж саму хвилину шепіт, шепіт щастя, що блискавично перейшов у страх, злетів із них у вуста коханого:

— О боже...

СПОКУСА

Гелена де Віт ходила по своєму будуару. Грубий килим поглинав звуки її кроків, адамашкові стіни відгороджували від зовнішнього шуму. Було довкруг неї тихо-тихо і темно. Парка́ червнева ніч опустилась на сад і дім, огорнула все палючими обіймами. Листя дерев, заслоняючи вікна, висіло нерухомо й важко, мов плити, викуті молотом із заліза... Гелена наближалась до вікон, виходила на балкон, що висів уздовж газону, знову верталась углиб покою, металася з кінця в кінець і сама не знала чого, безвільно...

Сукня налила її на плечах і стегнах, ноги муляли пантофельки зі слизького атласу, голову обтяжував вузол пишних, довгих і важких кіс. Вже тисячу разів вона було думала, що треба скинути сукню й розпустити коси, але кожного разу, як тільки намірялась це зробити, руки в неї опускались безвладно і страдницьки переплітались. Вона дивилась у чорну ніч, що зависла між стовбурами дерев, у ніч, що слабо жевріла з краю від ще не погаслої вечірньої заграви чи близького досвітку, у ніч, гарячу, як розпечене залізо, яке ще тільки починає остигати; а вуста її шептали тихі, секретні, заборонені, народжені в тузі слова. Вона втуплювала погляд у невидні алеї, глибокі печери яких переймали її солодким ляком, приємним страхом, і вслухалася в недвижну й непорушну тишу ночі. Вона простягала до саду знудьговані руки, тяглася до нього вустами, прихиляла до пустки чоло, жадаючи знайти опору, клала його на плечі ночі, а розширеними ніздрями вдихала терпкий аромат нарцисів, глухі, німі, бездонні пахощі туги. Якою дивною була для неї ця душна ніч, якою була особливою, відмінною від інших ночей, єдиною в житті! Манила до себе, в свої глибини, повні невимовних розкошів, яких, одначе, так ніколи й не дасть пізнати...

Довгі погідні дні, сухі вітри і море спеки — все це працювало на неї, створювало її цілими тижнями. І от стояла

вона над землею, страшна і чарівна, могутня й непереможна, і волала з глибокої темряви безліччю голосів. Радість злинала над хмарками запахів з її темряви, всеохоплююча, мила радість, широкими змахами визволяла тіло й душу. Але не сама ця радість давала щастя. Ох, ні! Вона була тільки немов надією щастя, яке є поблизу, кружляє довкола дому, криється у димках ароматів, чекає й безшелесно, несміливо ступає на землю. Серце билося в грудях Гелени де Віт твердими ударами, і удари його звучали у вухах, мов кроки щастя, що наближалось до неї. В одному місці, у просвіті між хмар листя, видно було чисте, темно-синє небо і мільярди зірок у ньому. Зірки були яскраві, близькі, діамантові. Здавалося, видно їхні тіла й гострі краї. Гелена підняла очі до правічної безмежності неба і довго стояла отак, колишучись лагідно і гармонійно. Вона ніби в собі чула мелодію зірок, їхній спів, що вривався до серця невидимими шляхами, як вривається в душу запах розквітлого саду. Зірки казали:

«Хто ж ти такий, котрий захотів назвати мене своєю дружиною? Хто ти такий і звідки ти взяв право на мою вроду? Що ти принесеш мені в дар? Чи в тебе ж такі очі, які б я аж до смерті кохала за дівочість свою? Чи ж у тебе таке волосся, яке сниться мені вночі, коли сплю, і вдень, коли ходжу в задумі?

Ти потворний і огидний у своїй мудрості і доброті, з цнотливою усмішкою на вустах, зі зморшками на чолі від пошуків на землі правди. Голова твоя холодна й тяжка, твої слова залізні, мудрі й байдужі. Жодне слово твоє не має в собі аромату, не викликає ні жалю, ні туги... Я гордую всіма твоїми словами, почерпнутими зі старих книг, твоїм красивим, всезнаючим усміхом і гіркими й щирими сльозами над убогістю та нікчемністю діянь роду людського! Я гордую твоїм непереможним розумом і чудовим серцем!

Якщо ти у всьому цьому вищий від мене, я гордую тобою.

Якщо ти кращий від мене, я стократно тобою горджу!

Я не хочу, щоб ти мав право бодай на один палець моєї руки, бодай на одну-єдину волосинку з моєї голови. Я вся його у мріях всієї своєї молодості, я вся його від голови до ніг, від волосинки на голові до мізинця на нозі, я вся його! Слідом за мною линуть його слова, зітхають у мені й потопають у моїх очах. Хай би на що я дивилася — на хвилі моря, на краєвиди земні, на хмарину у небі, бачу

його погляд. Вуста його червоніють, мов троянди в моєму саду, чорні брови грізно супляться від страшної й солодкої влади наді мною, над моєю душею і тілом, від влади, яку так я люблю. За його щастя на землі я без жалю дала б відтяти цю руку, за його таку ж саму любов я б дала собі вирвати перса, за те, щоб у ночі глухі належати йому, я дала б собі виколоть очі...»

Вона плакала, не роняючи сліз. Шарпала чудовими пальцями залізні оздоби балкону, ніби повороззя недолі, що її оперізувало, і звивалась на місці, мов змія, на яку наступив хтось ногою.

Та от плечі її задрижали від невідомих доторків,— від запаху, що йшов із клумб. Збурена ненависть утихла в серці. Щось схоже на подув вітерця, легкий і пахучий, овіяло її чоло, голову, ворухнуло косами і спливло на оголену шию. Вона відчула у серці своїм з невимовною покорою повів щастя. Склала руки на грудях, схилила голову... Крізь її серце попливли мрії:

«Я бачу його вуста коло персів своїх, а чоло — коло нагого плеча. Його волосся — па оголеній моїй руці, а біле чоло — навпроти вуст моїх. Червоні губи його, мов троянди в моєму саду, такі ж невтримні й гарячі, як кров, що бризне із свіжої рани. Білі зуби виблискують між усміхненими губами, мов коротка блискавка навесні. Хто ж це цілує мене у цій тиші і темряві? Може, це ти цілуєш мене, блискавице? Може, ви, троянди? Може, це ти цілуєш мене, юна тінь моя? А може, ти, луна мого голосу в горах, блакитне видіння на морських шляхах, моя хмаринко на небі? Душе душі моєї?..»

ТАМ...

У перші дні липня пані де Віт виїхала з Варшави на лікування до Бардиїова. До австрійського кордону над Пилицею їхала вона на своїх підставних, а далі здійснювала подорож поштовим диліжансом. На дуже короткий час затрималася в Кракові. Найдивніше те, що вона раптом вирішила відвідати рідну сторону, Дерславиці, свій маєток на Сандомирщині. Дворецькій і служницям вона звеліла чекати на неї в Кракові, а сама раннім ранком виїхала, коли служниці ще спали. Зробила вона це так несподівано, без попереднього обговорення свого наміру, як це звикла робити, що стара Бальбіся, дворецька, яка її виняньчила і виховала, не могла надивуватися.

Тим часом пані де Віт мчала щодуху, але не в бік Сандомира. Щедро платила поштовим фурманам від станції до станції, зміпювала коней і в хмарах куряви їхала далі урвистими гірськими шляхами. Коли в останньому містечку, до якого дісталася вже аж уночі, зійшла перед убогим єврейським трактиром, вона була вкрита пилюгою від ніг до голови. Розпломенілі очі її когось шукали і — знайшли. Рафал Ольбромський став біля дверцят диліжансу й міцно,— так міцно, на все життя, з'єднують себе шлюбними узами закохані,— потиснув їй руку. Вона засміялась коротко, гортанним сміхом, і також міцно пригорнула його руку до серця.

— Поїдемо далі...— шепнула.

— Ні! Тут зостаньмось,— благав він, схилившись до неї.

— Поїдемо далі! — сказала рішуче, заплющивши очі перед його ошалілим поглядом.— Коні є?

— Є... Але зостаньмось тут...

— Їдьмо!

Рафал відійшов, щоб дати розпорядження, Гелена вискочила, зайшла в трактир і сіла в кутку порожньої кімнати. На шинквасі вже горіла лойова свічка. Через хвилину й Рафал з'явився і став так, щоб заслонити її від світла й очей єврея. Але й сам скористався хвилиною — дивився на Гелену. У напівтемряві вони бачили лише очі одне одного і потопали в них, забувши про все на світі. Була це насолода справді невимовна, вільна, відверта, щастя миттєве, але їм здавалося, що тривало воно цілу вічність. Лише тепер відчували обоє, як страшенно, сильніше за життя, вони кохали одне одного. Якби за цю єдину мить треба було втратити життя, зректися його, вони б зреклися з глумливим сміхом. Слова, мов нічого не вартий тягар, зірвались і впали на дно їхніх душ. Тільки ангельські привітні усмішки, немов досвітня суха імла над квітучою землею, заясніли й розпливлися по їхніх очах і вустах.

На брукованому тінистому подвір'ї почувся веселий тупіт кінських копит і гуркотливе, до грому схоже торохтіння коліс. Рафал кивком голови подав знак, що вже час вирушати. Але його товаришка не підводилася з місця. Він одступив од світла й зазирнув їй у вічі. Вона сиділа перухомо, не спускаючи з нього погляду, з зачарованою усмішкою. Криси її капелюха, зав'язаного під підборіддям, ніби крила, обрамляли її лице. Тільки окремі пас-

мочка волосся вибивались і спадали вздовж щік. Сірий дорожній плащ із простого полотна покривав її всю від шиї до ніг. Руки її зі сплетеними пальцями лежали безвладно на колінах. Вона була така премила, така не знана, така чужа і разом з тим настільки рідна йому, вирвана з глибини грудей, що він весь немов закам'янів і не міг поворухнутися. То оце і є Гелена з Дерславиць?

Він стояв, мов у хмарині, щасливий від її присутності, і стократно повторював ту істину, що вона таки тут, де він чекав на неї стільки годин у спазмах туги і пароксизмах сумніву. Ой, не скоро, но скоро промелькнула в його душі смуга привітного світла, тепла й приємна думка, що це — перша хвилина, перша година і перший день, що настане ряд благословенних годин, нескінченний ряд щасливих днів.

Ця ж сама думка відбилась у неї в очах, на вустах і на чолі. Він побачив її всю розквітлу, немов єрихонська троянда. Серце не стукотіло в його грудях, а лише тремтіло, руки самі сплелися і на вуста злинуло благословення. Так само сплелися і її руки, і вона заплющила повіки. Він стояв, дивлячись на своє справжнє щастя, й молився без слів, не ворухнувши застиглими губами.

За хвилину, кинувши корчмареві золоту монету, вони посідали в куту краківську бричку. Жвавим клусом рвонули з місця гладкі, рослі коні. На гостинці, за містом, вони пішли ще веселіше. Закохані сиділи, притулившись одне до одного, відчуваючи, як у їхніх жилах пропливають ті ж самі струмені вогню. Коли-не-коли вони перемовлялися кількома словами, словами-ласками, словами-обіймами. Коні форкали на рівному, сухому тракті. Хмара куряви вирівалася з-під їхніх копит, огортала васаг і подорожніх.

Ніч була місячна, ясна. В небі не пропливло ані хмаринки. Віяв з гір свіжий вітер, де-не-де витягаючи з долин вологі опари: зроджені у тих місцях легкі тумани висіли в безруху — не хотіли відпливати. Він гнав їх тільки по схилах та високих, порослих лісом пагорбах. Гостинець тягся долинами гір, які чимраз вище підносили свої вершини. Широкі ліси, чорні пущі перехлюпували з гори на гору, підвищувались і знижувались. І дорога то летіла вділ, до річки, що блискотіла, струмуючи по камінню, то знову п'ялася до перевалу, дерлася вгору по крутому схилу. То тут, то там виринався з вершечка гори уламок ске-

лі і сірів у місячнім світлі. Часом дорога проходила модриновою алеєю, яворовою вулицею, перетинала ялинові гайки. Часто бричка з тарахкотінням пролітала заспулими підкарпатськими селами, оточена зграями псів, що підстрибували аж до драбинок. Села спали, були безлюдні, ніби повимирали. Жодний вогник не звістував у них життя. Собаки, що з усією лютою проганяли мандрівників із тих сховиськ, здавалося, росли в очах і набирали потворних форм і небачених розмірів.

В одному місці коні трохи перепочили перед замкненою сільською корчмою. Поряд з корчмою стояла хата в затінку високих модрин. Світло місяця проникало крізь рухомі, м'які, ніжні й жовтаві у цьому блиску віти; вершечки дерев хиталися повільно, то сходячись, то знову розходячись. Одна стіна хатини й ламані лінії гуральського даху з широким навісом залиті були світлом місяця, а ціла хата потопала в мороці. На цій убогій стіні світло місяця знайшло для себе королівський притулок. Тут снило вопо свій вічний сон. Подорожні бачили кожну почорнілу від літ балку, кожну зарубку сокири, кожен випалий сучок, контур осердя і річних кілець. Тесані колоди мали тепер уже невластиві їм барви. Хто знає — може, снився їм цієї чудової ночі сон про життя на урвистому схилі гори, під шум віт, свист зелених шпильок, коли ревуть труби гірського вітру...

— Це — наша дорога, наша біла, щаслива дорога...— шепнула Гелена.— По ній і поїдемо. Ця дорога веде до щастя...

— Погляпь-по, а оця біла стіна будинку...— тихо мовив Рафал, ніби звіряв таємницю і не хотів перервати зачарованого сну стіни.

— Ні, ні! Там...

— Предивна біла стіна...

Голоси в них обох були інші, зовсім не такі, як раніше, не схожі на себе. Вони слухали одне одного з радісним здивуванням, і кожне слово, кожен звук падали в таємничу копилку, мов діаманти безцінні. Візник скочив на козли, і вони рушили далі.

Гостинець тепер збігав круто вниз, до блискотливої річки, що з шумом і ревом струміла по камінню. Русло її, вистелене широко порозкидуваним камінням, видно було здаля. Край берега стояли верби з вузьким і довгим листям, яке зараз, у місячному світлі, яспіло від сіро-білої

роси. Листя те гойдалось і тягнулось до світла, ніби намагаючись обманути, що це воно так голосно шумить.

Місяць високо підбився вгору. Вже перевалило за північ. Вершини покритих лісом гір вирізнялись на посвітлілій блакиті неба кудлатим і потріпаним, кучерявим і хвилястим силуетом. Ставало дедалі холодніше, як це бува в низинах пізньої осені. Праворуч і ліворуч од білої дороги лежали такі глибокі й чорні тіні, що здавались вони просто бездонними відхланями. В надра землі, ніби крізь неї тяглися перед очима провали долин. Ось туди круто спускалась дорога, ніби падаючи в роззявлену пащу. Не вірилося очам, що ця світла, сріблясга стьожка поведе туди, що саме туди вона насмілиться повести їх за собою. Серця обурювались на неї, коли вона раптом повертала в чорний і холодний бір, у густий його морок, у хащі, які дихають морозним віддихом. Велетенські ялини схиляли несподівано свої високі верхівки, мов готичні вежі, оздоблені багатими флеронами. Чути було, коли коні йшли під гору, ступою, шепіт дерев,— не то напружену мову цих місць, ще не освоєних людиною, не то жах пущі, пробудженої зі сну. В сутіні дрімотне віття, тихо звисле до землі, здригалось несподівано і знову схилялося долу з тихим і зловісним сичанням. Дзвінко лунало торохтіння коліс і видзвонював бистрий цокіт копит на сонній дорозі. Ці звуки линули у мертвий ліс, мов тисячі сокир розрубували кам'яну тишу.

Страх і водночас ніби й не страх овівав душі. Закохані дивились на цей край, як на образ свого кохання, як на таємницю свого життя. Звідки прийшла до них ця предивна земля? Хто створив її для них? Очі вдивлялися в неї, вдивлялися без кінця і, забувшись у чудеспому блиску місяця, не могли охопити всієї краси. У серцях виникав нечуваний жаль, а потім переходив у крик жаху або радості, у святий гімн, для якого в мові людській немає слів. Душі, ніби німі, хотіли видобути із себе хоч би один звук, одну назву, одне йменння, але тільки глибоке зітхання, яке, несучи в собі одні чуття, не здатне утворювати склади слів, рвалося до розсипаних у небі зірок.

Раптом дорога зависла над урвищем і зробила петлю на місці. Ліс утік з-перед очей і, ніби темне крило, круто майнув убік, кудись униз. Гелена скрикнула. Вдалині, серед простору, у відлеглій долині між двома горами, чорні пущі яких зливались одна з одною, показався інший світ. Здавалося, що відкривається місячний край...

Здалеку, з безмежності, з-за чорних лісів плинув горизонтально золотий дим хмарини і танув, переходячи в блакить. Над ним, між м'яких звивин, підносили в небо кам'яні голови безлісі гірські вершини, пошарпані так, наче це був скам'янілий навіки вітер. Зимні їхні обличчя усміхалися в золотавому небі. Гелена притиснулась своїм плечем до плеча коханого і наблизила до нього вуста. Він почув її шепіт:

— Бачиш? Он там нзше щастя. Ти бачиш? То і є щастя...

Тихий сміх, тихий сміх задрижав у її горлі. Через хвилину вона знову шепнула:

— Я чекала на тебе так довго, всю свою молодість, о золоте моє, піднебесне, найвище, усміхнене щастя!.. Тут, на твоїх грудях, був вовк, отут, де так калатає серце! Але ти вбив вовка. О мій повелителю! Страхітна вовча паща і білі ікла були ось тут, біля горла. Криві пазурі впивались між ребра, а сліпаки його дивилися в твої очі! Який же ти мужній, сильний і страшний! Ти непереможний! Ти дужчий од зими, морозу і вітру! Дужчий за вовка. Ти нікого не боїшся на землі! При тобі стилет, заряджений пістоль, але перш за все — в тебе серце залізне. Ти глузуєш собі, весело смієшся з людей, з присяг і шлюбів. Нікого, нікого, нікого на землі не боїшся. Ані людей, ані звірів! Хто ж може виступити супроти нас? Скажи... Таж ніхто! Ми самі одні на світі! Ти страшний! Ти красивий! Я тремчу від самої думки... Я — твоя служниця... О любий! Там...

ГОРИ, ДОЛИНИ

Їхня хата стояла самотньо на краю пущі. Чорний дах її аникав у тіні вікових яворів. З товстих стовбурів ялини витесані були стіни хати, наче в старовинному замку. Гостроверхий, із заломом посередині дах її виступав над стінами і утворював над переходом навіс, що був надійним захистом від дощу. Стіни будинку давно почорніли, були темно-коричневі, як святкова бурка гураля. Міцні на кілочках двері вели до світлиці, де й сховалося від людей їхнє щастя. Ці двері вони любили!

До чого ж милий їм був легкий скрип засува, коли на світанку старий господар приносив під їхній поріг ще паруюче молоко, вівсяні коржі, овечий сир, мед і суниці! До чого ж милі їм були ці грубі двері, зроблені незвично, округлі вгорі, збиті з найміцнішого дерева на ясенових кіл-

ках і врочисті, ніби орган, коли пізно вночі, у дощ, коханці, втомлені й голодні, промоклі і сонні, прийшовши здалеку, гучно грюкали в них, говорячи: «Відчиніться, любі двері, дайте нам увійти в дім щастя, до світлиці кохання... Відсунься, буковий засуве, милосердний брате, що вже раз впустив нас за високий поріг темного дому щастя, за високий поріг світлиці кохання...»

Перед хатою тяглася вниз аж до потоку, який пінився між кам'яних брил, смужка луки. Оточував її вал з дрібного каміння, ніби пістрява, з рудою і синювато-рожевою лускою змія. Коли ранкове сонце пробивалося, мов крізь вітраж, крізь райдужні й невеличкі віконні шибочки хати і пересувало по темних, сучкуватих стінах дивовижні візерунки, вони вставали, щоб очами й душею прикипіти до любої луки. Лука змінювалася, як і їхні душі. Щоденно вона була та ж сама, і щоденно — інша, дедалі чарівніша. Було в ній щось од вітру, од пропливаючих у небі хмар і щось — од спіненої води. Лежала вона на схилі, що збігав на південь. Лісовий струмочок, що дзюркотів між корінням, під мохом, сховапим у траві, тут і там переходив у мочар. У цих місцях напосні водою трави розросталися буйно,— були найвеселішої, найзеленішої барви, яка розбурхує в жилах і кістках радісну силу. Цілим чагарем розрослися там хвощ, м'яка болотяна зеленолиста й кучерява папороть, кінське зілля з білим пушком та низькорослий ситник. На сухих згірках, до яких вода не діставала, широкими бризками вистрелювала конюшина і завжди погойдувались буйні хвилі метлиці. Внизу, де в кам'яному руслі пінилася бурхлива, незмовкаюча бистрінь потоку — молодого сина підземних джерел, що прогриз гранітну скелю Татр і вирвався в теплі низини, купами росли незабудки. Лагідними пахощами віяло з любої луки, що плинула медом і молоком у тихі, голубуваті години надвечір'я.

Ніжний аромат меду плинув з липкої конюшини, а різкий дух — із чебрецю. Дивилися з її глибини у вікна хати очі лугового золотоцвіту і тремтливі лілові дзвіночки з чашечками, що порозкривались щойно під сонячним промінням, дивилися високі квітки осоту кольору згаслої зорі і низенькі, жовті, дрібненькі братки. Вітали Гелену, що прокидалася зі сну, солодкістю пахощів своїх і мовили до неї, що ні для кого — для самих себе квітли вони цілу вічність, що нескінченна низка весен, яку людині думкою не осягти, проминула, перше ніж прийшла сюди вона зі

своїм коханим. Вітали її од імені вічності, яка давно пролетіла, і кивали до неї фіолетовими, жовтими й червоними голівками. Гелена розуміла їхню секретну мову, славила її, цю таємницю вічного буття, коротким і тривожним зітханням, немов зачате в трепетному лоні немовлятко.

Що Гелена мала відповісти їм, щоб пронизливим криком про вічність вони не ранили їй серця? Як їх мала заворожити? Що повинна була сказати на своє виправдання? Та нічого... Мовила їм, що вона — грішниця, погоджувалася з осудом... Кивала світлою головою квіткам, сповідалася перед рідною землею, перед водою, яка показує, що все плине в житті, перед далеким посвистом вітру. Вона не могла не прийти в це місце зі своїм коханим. Оце й усе, що мала сказати.

Часто вставала вона із сонних обіймів милого, коли повертало за північ, коли місяць-молодик, з рогами, звернених на захід, неохоче спрямовував руде своє світло в земну темницю, підходила до вікна, щоб побачити, що з лукою. Але квітки уникали тоді її погляду. Відгороджувала їх від неї таємнича заслона, зіткана з роси та з блідого світла, відділяв їх серпанок, ніжніший від найтоншої павутини. З непереборною охотою наближалась вона до порога, щоб босоніж, у чому стояла, тихенько пройти спочатку по кам'яних плитах за порогом, а потім по тій луці, але так, щоб не топтати квіток, і, схиляючись над кожною з них, викликати з неї, поки спить, невловимий подих віків...

Удосвіта, в гарну погоду, йшли вони в гори. Гелена взувала гуральські керпці, а вдягала легкі, розкішні, найкраще оздоблені сукні з едвабу — ті, які нібито мала носити на курорті в Бардийові. Рафал вбирався в мисливську одежу. При ньому завжди був дамаський стилет, привезений з Азії й подарований йому у свій час князем, а також були заряджені пістолети. Малознайомими стежками, уздовж шляхів, які були переважно висохлими руслами потоків, крізь лісові нетрі, по корінню, крутих схилах і стрімчаках дерлись вони, куди очі бачать. На високих вершинах гір, де ніколи не було жодної живої істоти, куди тільки зір сягав, вони, обнявшись, поринали в глибокий сон, або, сплівшись, мов два кедри, що за багато років зрослися один з одним, водили очима по безмежних обширах неба й землі.

Від утоми людські пристрасті зовсім ослабли. Вибравшись на ті вершини, вони відкидали геть не тільки сушу

й воду, не тільки струшували зі стіп своїх прах земний, а підносилися духом над своїми кістками, жилами, тілом і кров'ю. Наближались тоді до найвищої насолоди, ніби до початку вічного щастя, до тієї межі, за якою починався потойбічний світ,— до небесної пристрасті. Оточені густими хмарами гір, у світлі пречистого сонячного проміння, вони залишалися одне перед одним братом і сестрою, яких єднає вічна любов. Притискаючи до грудей її схудле від кохання тіло, тверді, опалені сонцем і висушені вітром її плечі, Рафал переставав бачити в Гелені тілесну втіху, людське щастя. Більше не міг бачити в ній жінку і несподівано, але, однак, у сліпучому ясновидінні, яке, здавалося, тривало безперервно, і в незнаній радості спостерігав лише дух. А коли очима втопав у її очах, коли поринав у них, ніби вступав у незнані світи, забуваючи, що сам же він — другий дух, одмінний тілом,— дух іншої людини. Наяву, серед білого дня, власними очима бачив у ній свій власний дух.

Минали довгі години, спливало чимало часу, а вони не переставали задивлятись в очі одне одному. Тільки усміх, що іноді сяяв у очах, на вустах, у тліннім плоті, в обіймах рук, нагадував, що вони не якісь там уламки гори, хмарини, що пропливають у лазурному небі, чи дві хвилі бурхаючої води, а ще таки живуть на землі. Тоді предивні прагнення зринали в їхніх серцях, як з доброго дива встають над гранітними ущелинами оманливі хмари, жадання, які підносяться чимраз вище, чимраз вище і бачать під собою недосяжні простори.

В одну з таких хвилин вона прошепотіла:

— Отак би й померти можна...

Він не здивувався. Вони, зіперши голови на руки, довго дивилися вниз із краю обриву. Слизька чорна стіна опускалась у прірву, що зяяла в глибині. Потік шумів на дні, звиваючись, мов білий черв'як, що пожирає трупи. Довкола вузького провалля ніби так і чигали в холоднім мовчанні кам'яні гостряки, гроти, обухи, пили, ланцюги й катівські кліщі.

Рафал сказав:

— Смерть... Нас більше не буде. Перестанемо існувати, бачити одне одного.

Вона весело й лагідно всміхнулася, наче мати, що пояснює дитині її наївну помилку.

— Ось тоді і справді почалася б вічність. Так, як за-

раз,— назавжди, без ніяких змін. Сон душ, що спочивають в обіймах.

— А якщо не це?

— Саме це! Більшого щастя й бути не може. Оце і є кордон. Його видно звідси, немов по той бік — угорську сторону. Ми ввійдемо в країну блаженства...

— Тоді зніми із себе вбрання. Ми подеремо його на стрічки, обв'яжемось ними, щоб, як падатимем униз, не розлетітися в сторони.

Вона поволі, мов уві сні, встала і зі своєю спокійною усмішкою почала роздирати ліф. Але коли між чорного єдвабу заясніло біліше від чистої хмарини її плече, він припав до нього вустами. І в них обох полилися сльози з очей... І знову наяву пойняв їх сон, повний видінь набагато суттєвіших, ніж твердий той граніт, на якому лежали їхні тіла, більш реальних, аніж шум води, що падала вділ, у прадковічні чаші камінні, ніж увігнуті жолоби, по яких століттями струмлять ріки осипу. Довкола обличчя повівав нагірний вітер і, здавалося, залишав на шкірі щось схоже на сухе павутиння. Розлитим вином пахли знизу гірські сосни, пригріті сонцем. Далеко в глибині розщелин видно було віддалені гірські луки, ясно-зелені, мов сади, оточені кам'яними огорожами. На схилах невисоких гір, позбавлених рослинності, гір, що біліли віковічними ранами й піколи незникаючими річками осипу, звисали величні мантії просторих лісів, одвічних пущ. А довкруг стояли, мов побратими, щербаті стрімчаки. У мороку їхніх заломів томились залишки снігу, які нагадували кістки з останків, що їх вітер, сонце і дощ перетворюють у прах. Чаїлися там, мов волети, білясті кажани з розпростертими крилами.

А іншого разу ураган застав їх на краю вапнякової скелі, під самим вершечком заростої лісом гори. Різкі, гарячі струмені повітря обпалювали їм обличчя. Коханці сиділи нерухомо, тримаючись руками за скелю, від якої час відколював дрібні шматочки, а дощ змивав їх у долини. Гелена, зіперши голову на камінь, дивилась на малий зів'ялий квіт тирлича, який самотньо догоряв серед рудого моху. Білі, довгі, гарні пальці ніжно доторкувались до стулених пелюсток хворої квіточки, піднімали їх і намагались оживити. Збоку над прірвою росли серед скелі невеличкі, розкарячені, приплюснуті зверху ялинки. Велетенські смереки десь унизу, ніби біля самого підніжжя гори, вросли корінням у землю, нахиляли свої волохаті

верхівки, обвішані шишками аж до самих стрункіх їхніх ніг, лащилися, мов дикі звірята, що їх ніби зачарувала жіноча краса.

Гірський ураган збурював ліс, як збурює містраль Лігурійське море. Раптом ударив по ньому вибухаючими снарядами смерчу. Коли Рафал з Геленою намагалися стати супроти нього, він вступив з ними в поєдинок. І вони відчули, що він підхоплює їх і мало не жбурляє з боку в бік,— самі стали подібними до ялин, піхт і буків.

Була в цьому несказанна, особлива насолода. З радістю дивились, як могутні ялини звиваються, вигинаючи стовбури. Був то знак, що йде вітрюга-сила, вітрюга-верховода. Під його могутніми подихами ходором ходила вся пуща від коренів до верхівок. Стогін дерев з їх доземним поклоном поволі завмирав, після того як проносився над землею оглушливий свист. Тоді здавалося, що гора розвалюється в основі своїй, погойдується на своїх фундаментах і глухо скрипить на своїх наріжних каменях і опорах.

Та от тріск гілля, гук і хаос затихав і плавними хвилями переходив у шум, а з шуму — в розлогу тишу. З хвилину тривали благоговійні очікування, глуха в'ялість і відпочинок від слабосилля, аж поки тонке гілля не почало стьобати, несамовито сікти по стовбуру, подібно до того, як охоплена розпачем людина б'є саму себе кулаками в груди й по голові. Гаї гірських сосен починали жалібно шуміти. Здаля, по горах, вкритих лісами, з гуком проходив вихор.

Гелена, обхопивши руками коліна, вдивлялася в бурі, гарячі хмари, які стрімко вилітали з кам'янистих долин і мчали в охоплені шалом ліси, і наспівувала пісню, складену з дивних слів. Прославляння могутності вітру, похвала красі його поривів плинули з її грудей так само, як оці чарівні хмари, що раптом випливли з лона гір. Спів у її вустах переходив у соло, співзвучне мелодії шумного посвисту бурі, незглибимим акордам реву пущ, акордам, що зринали з долин під саме небо, реву, в якому ніби чути було помахи велетенських пташиних крил у безмежних просторах.

Не раз траплялося, що затяжний дощ не випускав їх з якоїсь із скельних колиб, біля входу в печеру або в затінку велетенської ялини, ніжні віти якої, обвиснувши, створювали собою надійний захисток від дощу. Вони бавились тоді й розповідали «історії». Рафал змальовував своє життя, розповідав про світ, який бачив,— про недоступне і зовсім незнане їй. Нічого в цих сповідях не було таємного,

не були приховані жодна подробиця, жодне прогрішення, не була перехвалена жодна із цнот. Про все розповідалося так, як воно було насправді. Так само говорила й вона. В ці незрівнянні години цілковито розкривалася вся її натура, найсокровенніші її почуття. Вона ставала тоді простою, джерельно-ясною, прозорою, як джерельна вода, і лише нові прозорі джерела, що весь час били з дна її душі, надавали їй нової, розкішної, невичерпної, щораз іншої і завжди однаково сильної приваби. Вічним кличем била з неї невтримна легковажність, справжня суть і першоелемент її вдачі, всеперемагаюча веселість, мудре, спокійне і єдине на світі нехтування тим, що є нібито великим, і тим, що вважається нібито малим.

Нічого між них не було, що бути б «повинно», але виринало все, що є і що було насправді, що передчували вони як таке, що напевне буде. Власне, із цим стикались лице в лице. Раділи, вдивляючись відкрито й безстрашно в небезпечні, заборонені, повні трутизни тайники душі. Були вони одне для одного кимось новим, несподіваним,— цікавило їх лише те, що було щире й істотне. Вони були, ніби дві квітки, що таять у собі і пахощі, і отруту. Вони любили одне в одному з наполегливою й поривчастою пристрастю печери й завулки, схованки й секретні розщелини душ.

Траплялося їм у темні ночі, коли стиха імжив нескінченний, працьовитий гірський дощик, а з кожної ялинової шпильки скапувала вода, блукати без мети по недоступних дорогах, які, здавалося, гордували подорожнім, за кожен зроблений ним крок відомщали тисячею ударів. Вони любили блукати поблизу своєї домівки по відгороджених жердками дорогах, уздовж яких стояли рядами модрини. А ялини, що виринали з мороку, нашіптуючи в пітьмі свою лагідну казку, здавались тоді їм обом криками темряви. Вдалині шумів потік... А коли вщухав дощ, розходились хмари і кінчалась негода, вони входили в ліс, щоб з цікавістю поглянути, що з ним сталося. Вдивлялися пильними очима, як прадивна нова зелень, що проіснувала всього один день, ховається в сутінь, під темні смереки, оточує пні давно зрубаних дерев та блакитно-сіре каміння. Над її пломеніючим сяйвом звисають тут і там мокрі віти, обважнілі, ніби клуби темного диму. Гелена вдихала на повні груди холодні пахощі мокрої папороті, розкислого порохна пнів і застиглої, згуслої від холоду живиці. Чисту радість власних сердець, що відбилась у навколишньому

світі, знаходили вони, дивлячись у повноводі потоки, що виривалися з-між кам'яних брил. Вони проводили довгі години, голублячи очима струмені води, що били між стовбурів, з моху, ніби з продірявленого схилу гори.

Велике камінюччя, що розділяло течію на незліченні поточки, покрите було грубим, зеленим кожухом. Ялини, що тягли вологу з підземного джерела, були у цьому місці потворно величезні. Рафал і Гелена казали одне одному, що ця дивна вода береться з нічого, з'являється з нізвідки, що ще на самому початку розділена вона камінням, як і їхнє кохання, а потім з'єднується в одне ціле, щоб текти кам'яним руслом, у розкішній піні, набухати і утворювати вири, метатися з боку в бік із шумом і ревом, щоб кінець кінцем водоспадом ринути вниз, у прірву... Невже і прірва водоспаду буде в їхньому житті, як у цьому потоку? — запитували одне одного...

В якомусь місці виявили вони вирване з землі дерево, що лежало поперек річки. Вода довгі роки з'їдала його. Жадібною й лютою пащею, білими іклами піни все гризла і гризла його без перепочинку. Вболівали над проклятою долею напівзгнилої колоди, брали участь у житті її так, як часто живемо ми чужим життям уві сні; відійшли звідти засмучені, ніби в них заново ожили малі, давно погаслі, добрі дитячі душі.

Але найбільше любили вони озерце. Назвали його «Мінливим». Не раз далеко від нього, перезираючись між собою і не називаючи його, певним порухом брів і повік, певним — їм лише відомим — усміхом згадували про нього. Тоді, підвівшись, квапливо йшли навідати його. «Мінливе» лежало на кам'янистому пагорбі, оточене глухим лісом, що з усіх сторін підступав до самого берега. Не було туди ані дороги, ані крутої гірської стежини. Озерце наповнене було темною й прозорою водою, в якій з усіх боків віддзеркалювалися вікові ялини і низькорослі гірські сосни. Часом задивлялись у неї жовті, віддалені скелясті вершини, ніби їх туди, до тієї самотньої й далекої води, гнала туга. Ніхто там ніколи не бував. Ані людина, ані звір. Над глибинами його лише пурхали голубі бабки. А то, бувало, іноді заблукає туди з далеких місць помаранчовий метелик. Лісова пташка, сивак, заховавшись у темній хащі смерек, тихо й жалісливо щебетала. А звичайно навколо стояла тиша. Ліс обіймав озерце раменом. Мов чоловік, сліпий, глухий і здичавілий від мук ревнощів, приховував він у вікових обіймах своїх лоно цієї дивної, мінливої

води, що вбирала в себе всі чудеса небес,— передранкову і вечірню зорю, різнобарвні хмарини, вітер і золоту блискавицю, зорі, місяць і саме сонце з його вічним блиском. Поневолена вода перетворювала в іграшку все, що накидало пута на її свободу: ялини, гірські сосни, береги й золоту смужку в'ялучих комишів. Вабила в свої затони ліс, дозволяла йому класти кошлаті віти на лоно своє, близьке грою барв мінливій передранковій зорі, в лоно невловимих відтінків, мов пір'я на шиї в павича; але за хвильку розсувала його віти, перетворювала їх у довгі стьожки, ніби в зелене волосся, дивовижно переплітала їх, тягла впоперек затону й колисала на склистих хвилях розіслані його звої. Мов несподіваний усміх, сплескували сяйвом і тихо гасли в озері рухомі хвилі.

Та ось почала гинути в них примхлива гра барв. Візерунки дерев перетворювались у довгі, ні на що не схожі на землі видива: ніби в волохаті клинки, наїжачені, мокрі, гостряками занурені в озеро, причому сягали вони такої нескінченної глибини, що людське око ледь могло б уловити її. Зображення дерев повертались назад, здіймалися вгору, тремтливо коливалися то сюди, то туди, мов зловісна, бистра й жахлива музика, яка блискавичними змінами звуків виражала докладніше, ніж рахунок, страх перед безсонною ніччю, боязнь перед розверженою бездонною прірвою.

Гелена тільки-но добігала до берега озерця, опускалась на землю і, нерухомо сидячи, вдивлялась до води:

– Що ти сьогодні вробиш із ним? Як зміпишся? Сестричко-невільнице, що сьогодні робитимеш? Ах, ти й сама не знаєш, сама ще не знаєш, що станеться з тобою за хвилину...

І от, ніби у відповідь, розкривалося лазурове лоно озера і з неописанною величчю пропливала в нім сліпучо-біла хмаринка, що ввібрала в себе царственну силу і всю могуть сонячного блиску. Форму свою вона змінювала повільно: чудесна, золотисто-біла голова її вмощувалась інакше, щораз інакше, щоб краще снити було, снити-думати про безмежне небо, про вічного отця, про землю, чарівну матір. Плинула вона простором лазурі, щоб розвіятися, змінитися, перетворитися в щось інше і — згинути.

ВІКНО У СКЕЛІ

Високо-високо, над широким, розлогим лісом вони лежали того дня біля входу в печеру. Вікно у скелі виходило на стрімкий схил вершини гори. Звідти чудово було видно всю долину з кінця в кінець. Внутрішня стіна ваннякової скелі, що височіла в імлі своєю потрісканою вершиною, в одному місці відкривалась, і тісний отвір провадив до скелястого asylum [1], ніби на страшне подвір'я зруйнованого замку. Вгорі, на зазубринах, схожих до пер у крилі вбраного в панцир рицаря, погойдувались купи вікових ялин і звисав рудий мох. З цієї скельної заглибини вів кудись униз грот у вигляді довгого, зі стрімчастим склепінням коридору. У сутіні його лежав прикритий землею лід, а зі стін сочилась бридка волога. Дикі стіни цієї недоступної фортеці і чорний ліс над ними здіймалися над розкішною сонячною долиною, яка лежала низько, зі світлими низькими луками, прибережною травою, дихаючи весь час змінюваним шумом Дунайця,— над долиною, схожою на усміх суворих і страшних гір. Круті й скелясті вершини їх нависали над урвищем, виступаючи далеко за своє підніжжя, ніби міряли прірву біля власних стін. Дивовижно-чарівний мох покривав їхні розщелини. Несамовито вростались у них своїм хижим корінням маленькі ялинки й миршаві деревця горобини.

На буйних шпроколистих травах, на купах усохлих брусниць, що покривали порозкидуване тут каміння, Гелена з Рафалом відпочивали, мов на пуху. Грілись на сонечку, лежачи біля входу до печери або в скельних розщелинах.

А коли сонце надто вже припікало, зі сміхом ховались від нього в печеру, в глибині якої лежали брили вічного льоду. Голосно сміялися з сонця, відчуваючи за спиною пронизливий холод печери. Вдихали здоровими легенями свіжу прохолоду, засмаглі обличчя знову звертали до сонця. Ось так і збігали в них довгі години у споглядані землі і неба. Сонними очима вітали вони трударів гірського півдня, легкі, видовжені, щойно народжені білі хмаринки, ніби застиглі, зачаровані подихи вітру, які, у святій тиші виходячи з-між гір, пропливали над найпрекраснішою долиною світу. Втомленими очима водили вони по сіро-зелених лісових безоднях, з яких несподівано пнулись угору поодинокі бескиди, і зринали, квітуючи

[1] Укриття *(лат.)*.

живими барвами, купи буків. З вершини гір їхні очі перебігали в долину за тінями, сповненими темної блакиті. Всоте, втисячне дивлячись, закохані вітали своїми поглядами вертикальні скелі, обвішані ніжним золотом пожовклої горобини. Їхні погляди натрапляли на такі чудесні, невірогідно привабні місця, що Гелена заламувала руки і плакала від захвату. Коли-не-коли вони посилали в цей великий і безлюдний простір, у цей нічийний широкий край злагоджений, співучий вигук.

Вигукували вони свої імена, ніжні, як поцілунок, і з захопленням, з благоговійною втіхою слухали, як струнке, відточені на вітрі вершини ваппякових гір і недоступні завали далекого граніту, як і незглибимі ями й підземелля, ліси й потоки, гірські луки й проходи між скелями гукають їх по імені, з усіх боків звертаються до них. Розкішні звуки імені «Гелена» линули в далекий простір і, мов найпрекраспіша мелодія цієї землі, вертались до пих і обвівали їх невимовною радістю. Тоді здавалося їм, що то самі гори гукають, що гори й ріки так само кохаються в пих, як самі вони кохалися одне в одному. І Гелена з Рафалом пізнавали хвилини найбільшого щастя на землі. Весь навколишній світ ставав захоплюючим, а відчуття захоплення слугувало коханню. Викликаючи так удруге і втретє відлуння своїх імен, вони проголошували на повні груди благословення небу й землі, хвалу всьому сущому, гімн душ, зворушених до самої глибини, як сказано в святому письмі,— благословення небесам угорі, благословення безодні внизу, благословення всьому живому на землі. Вони не в силі були піти звідси. Не могли відірвати поглядів від долини, боялися, щоб не зник з поля зору наймпліший із бескидів, не стих розкішний шум потоку і не змовкло любе відлуння їхніх же голосів.

І вони зостались там на ніч. Біля входу до печери розклали ватру і, за своїм звичаєм, заснули, накрившись одним плащем.

Вже світало, як Рафала пробудило з міцного сну страшне відчуття. Намагався схопитися з землі... Але відчув, що він зв'язаний. Хотів був правою рукою дотягтись до кинджала, що був у нього за пазухою, але рука не ворухнулася. Він відчув, що кинджала вже нема. Рафал лежав долілиць,— руки в ліктях і зап'ястях, а ноги в колінах і стопах були зв'язані мотузом,— а сам він був прип'ятий до стовбура ялини. Коли у напівсні це став відчувати й розуміти, раптом почув розпачливий стогін Гелени. Шарп-

нувся з усіх сил, вигнувся, мов змія, і зумів-таки повернути голову вбік.

Побачив тоді в шуганні пломеню банду розбійників, чоловік із сім чи вісім. Від жаху мову втратив. Він не міг сприймати дійсності, дивився і очам своїм не вірив. Прикипів поглядом до сонного видива — до високих шапок цих людей. Один причепив до шапки лисячий хвіст, другий — крило вбитого орла, третій ікла й пащу ведмедя, четвертий вовчі пазурі... Бачив, сам собі не вірячи, їхню зброю: криві ножаки, рушниці, інкрустовані сріблом та жовтою міддю, за поясами бартки, в руках дрюки-палюги. Розглядав їхні чорні, вимарувані жиром сорочки, червоні, багато гаптовані ногавиці, широкі пояси, чудові каптани...

Він рвонувся раптом з такою силою, що посторонки на ньому вгрузли аж до кісток, а самі кістки затріщали. Побачив, як розбійники один в одного виривали Гелену. Дикий рев, мов залізний ніж, роздирав йому груди і горло, голова, шарпаючись, билася об стовбур дерева, а очі вилазили з орбіт. Гелена гукала його на поміч... Рафал угледів, як один з розбійників повалив її на землю. Бачив, як затято, люто кусаючись, захищалась вона, як руки гвалтівника здирали з неї сукню, стягували сорочку, і нарешті був свідком найстрашнішого, що могло бути на світі. Мало не збожеволівши, гриз каміння, заходився од лютого крику, од звірячого рику, од виття. Тіло його звивалося в путах, пальці стискали дрібне камінчя розтрощеної скелі. Хтось сів йому на плечі й дужою рукою притиснув його голову до землі. Він нічого більше не чув і не бачив. Кров запульсувала в очах, огонь шугнув у мозок. Йому вдалось повернути голову. І він угледів, що Гелена вирвалася з рук другого бандюги, який під регіт орави хотів був її повалити на землю, щоб, як і попередній, оволодіти нею. Рафал полегшено зітхнув, коли, напівнага, скривавлена, вона одним стрибком метнулась уперед на найвищий край бескида, що виступав уперед, а звідти — кинулась у прірву.

В ЛАБЕТАХ САТАНИ

Був ясний день, коли він очутився від жахних обіймів сну. Лежав довго без руху, неспроможний ворухнути ані рукою, ані ногою, ані повікою. І в цю мить згадав, що з ним скоїлося... А коли все перебрав у думці, розплющив очі, щоб побачити, де ж він зараз перебуває, причому так

байдужно, що не злякався б, якби й довідався, що вже помер. Він побачив, що опинився в чорній і затишній гранітній ямі. Велетенська скеля, мов виступаючий дах, нависала над цією чудовою й теплою колибою. Під головою в нього лежала велика купа принесеного сюди моху, на собі він мав просторий розбійницький каптан. Світило сонце, зелені тераси, поступово знижуючись, привітно усміхалися. Коли він ворухнув головою і відгорнув коричневий каптан, завважив на собі якесь чудернацьке вбрання — червоні вузькі штани і вишиваний сердак. Коло постелі лежав гострий, вигнутий турецький ятаган, ніж із руків'ям з тисового дерева, окутим міддю. Тут же лежала, тоншим кінцем підсунута до руки, ясенева палиця з шипахами на товщому кінці, якою з одного удару можна й коня забити. Лежали поруч два великі коржі, овечий сир, і в пузатій бридкій пляшині було трохи вина. Рафал відчув на голові й на тілі бандажі; помацавши, виявив, що голова в нього обмита, а рани перев'язані чистим шматтям.

Спробував було встати, але тільки-но рушив з місця, уперше відчув, що Гелени нема. Біль навалився на нього, ніби обрушилась нависла над ним скеля. Він лежав під нею без протесту, розбитий, розчавлений. Це тривало довго, так довго, як тільки спроможні були витримати його почуття. Але, після того як збігло невідомо скільки часу, страждання почали змінюватись і набирати нових форм. Вже він не хотів далі бути голим каменем, який давить сліпим і безглуздим тягарем. Став ніби хитрою й ницою людиною. Виросли з його кам'яного тіла ніби дві руки: спогад і мрія. Цими двома руками страждання обхопило Рафала, що ледь пробудився й прийшов до тями, почало рівномірно й лагідно погойдувати ним. Повертало його очима то до минулого щастя, то до майбуття, що тонуло в імлі мрій. Між одним і другим порухом те страждання, мов механічний маятник, видало зі свого нутра сухий, пронизливий цокіт, страшний своєю холодною лагідністю, м'який, розмірений голос: «Не-ма...»

Рафал спочатку лежав, як і перед цим, перемагаючи все напруження власних сил, але душевний біль виявився могутнішим від будь-якої сили. Його дія була нескінченна, розрахована наперед багато років тому, націлена проти будь-якого людського спротиву. Голос його проникав у закапелки душі непомітно, як комариний хоботок, а діяв страхітно, як вибух гарматного снаряда. Лихий випав час.

Нещасний схопився зі своєї постелі. Вийшов з печери. Він був у якомусь незнайомому місці, у затишній долині, оточеній лісами. Він дивився на ці місця зляканими очима. Відчув, як страшенно болить його душа, коли він дивиться на цей чужий йому краєвид. І раптом охопив його розпач. Рафал упав на землю, почав рвати на собі волосся, здирати бандажі, шарпати на собі шмаття, качатись по камінню... Почав несамовито кричати, щоб тільки не чути отого тихого цокання, мелодійного шепоту: «Не-ма...» Голова його билася об камінь, і буйна кров знову залила яснi квiти гірської луки, яким на сонці так любо було спивати ранкову росу.

Глибокий біль у голові хоч і приносив полегшення, заглушаючи нещастя, а таки привів його до пам'яті й очутив. Притихли в ньому і мрії, і спогади... Тоді він встав, замотав голову шматтям, взяв у руку палицю, ніж заткнув за пояс. Квапливо випив вино і з'їв підпалок. Потім пішов шукати місце, куди впала Гелена. Дивувався, чого він досі цього не зробив. Ішов широким кроком, розбиваючи по дорозі купи осипу, ламаючи молоді смереки, втоптуючи в землю гірську траву. Був полудень, коли він вийшов з цієї долини. Коли зупинився біля виходу з неї, то одразу помітив, що він недалеко від підніжжя скелі, на якій провів останню ніч. Розгортаючи руками віти ялин, він ішов до підніжжя стрімкого бескиду, що сягав самого неба...

Рафал схилявся до землі, до квітів, ще досі вологих. Всі вони були свіжі, соковиті, щасливі... Шукав на них слідів крові зачерствілим, сповненим розбійницької мужності серцем, дивився на них знечуленими очима. У хвилину цю був спритний, як пес, і володів чуттями своїми, як холоднокровна й сміливa людина. Одначе там, де, як йому здавалося, мав патрапити на тіло загиблої, ніяких слідів її не було. Лише коли безліч разів пройшов уздовж і впоперек біля підніжжя скелі, все віддаляючись і віддаляючись від неї, і став на березі потоку, відчув, як його щось ударило в серце. В цьому місці віти ялини були відламані від стовбура, трава витоптана безліччю ніг і навмисне засипана свіжою землею. Він звів очі і вгледів те місце: підхмарний зазубець на скелі, що далеко видавався вперед.

Він почав шукати виразніших доказів і знайшов їх на стоптаній землі... Чорні й вологі грудки грунту були так густо насичені кров'ю, що він повірив у те, що саме тут упала Гелена. Зникла остання ілюзія. Сліпа сокира відсікла останній сон у дрімаючого,— тобто надію. Серце

почало знову шарпатись у грудях, ніби окрема істота, що не належала до організму людини, ніби самостійна сила, ніби якась інша, неприборкана сила. Воно раптом стало витворяти у грудях страшні речі, як гробар, який засипає могилу з найдорожчою для тебе істотою. Зблідлий, ледь тримаючись на тремтячих ногах, обливаючись потом, він застиг на цьому місці, втупивши очі в землю. Прислухався. Здалося йому, що він стоїть перед судом, що йому зачитують вирок. І він вслухався не в слова, а в жахливий смисл вироку. Тільки тепер зрозумів, чому все сталося так, як сталося. Тільки тепер второпав, що́ з ним самим було, є і має бути. Як же колись він помилявся, думаючи інакше! Але голос пролунав і стих.

Довкола чути було лише дзюркотливий шум потоку, який збігає по камінню, бриніла плавна його мелодія, наче переливалося щось через вологі шпильки ялин. Стоячи отак без сил, на здеревілих, ніби чужих ногах, він був здивований і вражений: йому здалося, що в його жилах вже не плине здорова людська кров, а поблискують і тріщать, пирскаючи іскрами, звивні пломінчики, що в голові бушує пожар, а мозок розривається від вогненного вибуху. Руки його конвульсивно стиснули знаряддя смерті, і він з розпаленою головою про щось страшенно необхідне почав мріяти в жаху, збудженні, у тверезому розрахунку й сльозах...

Він рушив направо, потім повернув наліво, щоб виявити найгірше, що могло бути. А коли вернувся на те саме місце, звалився долу, припав головою до землі, припав до неї вустами і серцем, серцем, що самовладно блукало тепер по безмежжю недолі, по країні тривоги, в напівмороці нового дня, який ледь народжувався, страхітного дня невідомості.

Наближався вечір, коли він підвівся і з тверезістю іншої людини, яка давно ще, здавалося, сотні літ тому, відділилась від нього, почав шукати могилу Гелени, її тіло, сліди її вбивць. Коли-не-коли у тій чужій тверезості раптом промайне дурнувате бажання вдатись до помсти, як виникає бажання розвеселитись у людини, що нудьгує. Він швидше ступав, аж поки не почав сміятися зі своїх кроків, зі своєї обвислої руки, не здатної витягти з-за пояса кинджал, підняти палицю. Легко виявив сліди розбійників, що залишились на траві, хоча й висохла вона і випросталася за спекотний день. Сліди вели вгору від долини й потоку. Тут і там він знаходив місце, куди клали тіло вбитої. Бачив засохлу кров на камінні й траві. Але

в якомусь місці сліди повернули на крем'янисту круту стежину й майже зникли. Де-не-де чорніла ще на сірому граніті грудка вологої землі, принесена на підошві керпця, розтертої і досі ще не висохлої. Раз іще він натрапив на велику краплю крові. Потім усе зникло. Він ішов уперед, потім вертався. Ішов і вертався. Шукав, де ж саме банда звернула зі стежки вбік, і не міг знайти.

Він страшенно злякався, коли побачив, що круг нього швидко став западати морок. Наддав ходу — по стежці, що вела вгору, побіг швидко, дедалі швидше, ніби переслідував добре видних йому втікачів. Здивований і злякання, зупинився він зненацька на березі «Мінливого» озера. Чужий, жорстокий голос, ніби голос скель довколишніх, мовив йому, що саме в цю воду мали вкинути тіло вбитої, прив'язавши до шиї, рук і ніг прибережні камені завбільшки з млинове жорно. Він хотів було знайти підтвердження цих слів у витоптаних комишах, татарпику й тростині, у скаламученій воді, але вже з високої скелястої гори насувалася ніч, темна ніч.

Якою страшною здалася йому ця ніч, що швидкою стопою стала збігати з гірських вершин! Вітерець, який потягував у долинах, прохолодний, свіжий подмух, не дужчий від повіву, що його створює віяло, зроблене зі слонової кістки, скроплене ароматом фіалок, був уже для його сприйняття не вітерцем, а живим розбійником, котрий підкрадається, щоб підступно штрикнути під серце. Та за хвилину той повів змінився, став джерелом мудрості, під звуки якого діла минулі уявлялися сліпучо-виразно, мов уламки, як фрагменти і зерна велетенського і всемогутнього одного цілого. Тихо в останньому блиску зорі блищала в озері вода. Іноді згойднеться щойно народжена легка хвиля, зворухне стрункy тростинку і, заплутавшись між комишів, засне в їх гущавині. Коли-не-коли щось на поверхні так тихо сплесне, що вухо ледве розрізнить той звук. І перше, ніж серце встигне стривожитися, перше, ніж воно почне насторожено очікувати чогось, сплеск той на віки вічні потоне в тиші.

Рафал сидів на березі озера, охопивши руками коліна. Він тут завжди так сидів з Геленою. Усе це знав, усе це пам'ятав.

На чутливих терезах душі він знову зважував усе по черзі. Зринали в його серці безсилі надії. Вони на якусь мить обіцяли, що з хвиль озера вийде утоплена, загойдається на його плоскій поверхні. Але поки одна-єдина

хвилина збігала, падала долу,— так падає сльозинка із вій,— супроводив її глузливий сміх, що осуджував її як дурницю.

Над головою, в якій гучали й гриміли думки, простягалася вправо і вліво тиша, більша і тяжча од гір. Безкрая темрява огорнула геть усе, приспала геть усе, дала всьому спочинок, за винятком одного тільки страждання. Чорні гостряки ялин, що стриміли в темне небо, як пила, врізалися в душу, розривали її на клапті. Зависли над головою невиразні обриси скель, мов молоти й обухи сокир. Чорне небо давило на тім'я, ніби віко залізної скрині, поставленої між заходом і сходом сонця. Отоді з грудей і вирвався голос такий же різкий, холодний і визивний, як і ці видовиська:

— Що я вам зробив поганого? Що я зробив? Чого ви переслідуєте мене, загрожуєте мені й помщаєтесь наді мною у страшні хвилини мук моїх?

Я любив вас не тільки своїм, але й її серцем, тієї, котру вбили у вас на виду!

Муки мої страшніші за все, що будь-коли довелося зазнати на землі... Змилуйтеєь наді мною, гори скелясті! Змилуйтесь наді мною, гостроверхі, темні дерева! Змилуйся наді мною, водо чарівна, водо страшна, свідку нашого кохання... І ти, о небо...

Але коли ці зітхання виривалися з його грудей, він відчув серцем і мозком, що ніхто і ніщо не чує його. Пустиня на заході, пустиня на сході... Тільки пічний цвіркун цвірчав, сховавшись у сухій траві. Тоді жадоба кривавої, безтямної й дикої помсти спалахнула у його грудях, запалила і мозок, і очі.

— Геть відійдіть, оманливі примари!

Хто вас зробив упродовж одного дня спільниками моїх мучителів? Хто вас перетворив у засоби переслідування, у знаряддя розперезаної тиранії?

Станьте тим, чим ви є...

О гори, гори! Станьте знову холодними горами, що молоді сили і радість пробуджують...

Ти, лісе, знов шумливим лісом будь...

О мінлива водо, будь такою, як тоді, коли обох нас любила...

Ти, правічне небо, будь самим собою, тим, що погляд нещасного приваблює до себе і заспокоює всілякий біль...

Геть від мого серця! Хай спочине воно у нічній благодаті, хай відітхне на ложі лісів, на тихій воді, хай виплачеться і знайде супокій для себе у вічному небі...

Темний морок висів незмінно, аж поки не минула ніч. Перед світанням почав вставати над озером туман. Звивні пасмуги його розпростирались над нерухомою водою. Тонкі волокна їх обплутували високі стебла тростин, витками нитками чіплялись за суху волоть. Сонно колихаючись, вони ткали якусь новину, гойдали на своїх полотнах беззвучний вираз незбагненної таємниці. Перше, ніж смутні очі могли побачити їхню працю, вловити, що чинять, як вони переплутували її спритними рухами. Нищили дорогоцінні темні тканини, розривали тонші від місячних променів нитки і кидали їх на велику купу. Валили вгору клуби диму, округлі хвилі швидко перевертались, розходилися бистрі, стрімливі кола. Хвилясті, а за мить здуті покривала, схожі на вітрила, підносились над чорним затоном. Ось випливає між них хмаринка, яка простяглась навзнак,— сонне тіло, що його несе, куди тільки хоче, вода. Довгі кручені коси в'ються круг блідого обличчя. Сумні кучерики їх звисають до відслоненого лона. Тремтять і сутуляться від сорому й тривоги округлі плечі, а вигинисті стегна занурюються в чорну воду, у воду мідного кольору, пойняту проблиском ранкової зорі. Дедалі яснішою, дедалі виразнішою ставала імла над водою. З лісових нетрів спадав морок, ніби похмурі шати. Вдалині на прояснілому небі вимальовувались вершини гір. У чарівному сяйві сходу сонця виглядали вони чудово. Мертві чола скелястих гірських верховин прикрасились діадемами з золотих платівок, увінчаних квітами. Шати мли огортали їхні тулуби, по гомілках ніг їхніх спливали глибокі фіолетові тіні.

Нещасний перед лицем цієї нової холодної краси, байдужої до смерті, яка тут сталася, спалахнув гнівом, ніби і його, живу істоту, перетворив у холодну кам'яну брилу золотавий відблиск світанку. Вхопившись за руків'я ножа, він рушив уперед твердим, упевненим кроком, кроком, спрямованим до дії. Гнів спалив у ньому все, окрім жадання рухатись і чинити насильство. Мов той дикий козел, видряпався він на високе гірське пасмо. Ставши на перевалі, почав орлиним зором розшукувати ворогів. Був тепер дужий, проворний, могутній. Гаркнув на повні груди у камінний світ. На схід, на захід, на північ і на південь... Голос нещасного линув у темні доли, в блакитні безодні, мов ангел з ламкими крилами, і розбивався об гострі краї скель, об круті стіни скель, аж поки не вмирав серед ложа,— серед глибокої прірви.

Та от вернулась луна, жалібно й пронизливо повторивши ім'я Гелени, з півночі і з півдня, зі сходу і з заходу. А потім запала тиша... Але тепер будь-які чуття вирвані були з коренем і розсипались дощенту. Він ішов, перебираючись через перевали, вершини гір. Обминав порожні гранітні доли, де лежить віковічна пустиня. Вдивлявся в незаймані ліси, де ростуть дерева-велетні, не зачеплені сокирою. Перестрибував через прірви, в яких мріють снігові навали, звідки струмує у землю вода, заглядав у блакитні, зелені, порослі дягелем озера... З заглибин, розщелин видирався на нові, чимраз вищі вершини. Бачив на своєму шляху ведмедя й орла, але не звертав на них уваги, полошив то тут, то там стадо диких кіз, але не стежив за ними очима. Поки світило в блакитному небі сонце, він усе йшов і йшов уперед. Давно з'їв решткн хліба і крихти сиру. Та голоду він не відчував. Губи в нього пересохли й потріскалися, в горлі пекло вогнем, а в грудях шалено билося серце, яке калатанням своїм переповнювало довколишні пустині. Не раз здавалося йому, що він уже бачив ці кам'яні вершини гір, що він уже ступав по них і проклинав їх, що з самого верха цих гір уже скидав камені, які тільки міг зрушити з місця. Але все це згадувалось йому ніби крізь сон.

Він шукав тепер людей. Люди! Заганяти їм у груди гострий кинджал, розчеренлювати їм голови ясеневою палюгою, роздирати паскудні горла і топтати ногами огидні трупи! По лікті бабратись у паруючій крові і плювати в пікчемні, застиглі, вибалушені очі! Але піде ані сліду людського... Ніде вночі не видно жодного тобі вогнища... Оточували його лише бескиди, скелі, гірські верхи — жовті, сірі, чорні й голубуваті. Отож він їх або обминав, або долав, напружуючи всю силу в ногах. Вибігав на них, мов на пагорки. Вночі не спав: притулившись до скелі, чигав на розбійників.

Снилося йому наяву, що він — лис, до пори якого вдерлися такси. Бачив очима, цілим мозком і всіма нервами стрибки лиса, його петляння й викрути. Бачив, як той перебігає чимраз вище по своїх підземних переходах і, сидячи, очікує терпляче, стежить за небезпекою. А коли невтомні собаки починають підкопуватись під його криївку, перескакує в інше місце, звідти — ще в інше і так — аж до останньої нори. Не полишає його надія, розрахунок, віра. Та от захоплені вже останні переходи, і найвищий, останній перехід нори у першу-ліпшу мить може рухнути.

Тоді лис бистрим і точним стрибком скочить на голови псів, привалених глиною, і, пробігши по них, помчить до виходу з нори. Переляканим серцем чує гук пострілу мисливця, котрий десь там нерухомо чатує. Перше, ніж висунути голову, він якусь мить міряє відстань, а потім кидається вперед, очікуючи нашорошеним вухом пострілу, знайомого вже йому пострілу, який вже багато разів завдавав йому страшні рани.

Це він сам є лисом і чекає на гук пострілу. За хвилину має вискочити з нори і далі відповзти вже з простреленими ногами й перебитим попереком. За хвилину, за мить... Бо зараз він важкий, як камінь. Його руки, ноги, голова, а особливо стопи ніг — то каменюки, такі ж, як і оці, що лежать навколо нього. Різняться від довколишніх уламків граніту хіба що тим, що в них і на секунду не стихає біль.

Тільки-но заясніло над далеким прутом світло і першим промінням вказало йому довгу путь, ще не пройдений шлях, Рафал встав зі свого місця страждань і рушив чимдуж уперед. Так минув третій день і четвертий... Сонце підстьобувало його й примушувало вогненною лозиною до походу. Він підвівся, схожий на темну тінь, на зчорнілий труп,— у ньому пломенів один тільки дух і горіли очі... Він рвався в пустиню, не бачачи ані скель, ані дерев...

Нарешті він стрів людей...

Він спускався того дня по широкому схилу, де-не-де поросłому низькими ялинками. Округлі валуни, які багато віків тому назад були залишені льодовиком, валялися тут і там. Кришталевих просторів, нахололих за ніч, не могла пересилити могуть молодого ранкового сонця. Трохи вищі ялини, що зрідка траплялися, кидали на низьку траву, покриту ще молоком роси, надзвичайно довгі тіні. Почервоніле бвдилля тирличу прикрашало віддалені закутки, мов самотні, смутні квіточки... Ліс унизу потопав у ранковім тумані, кольору зерен ялівцю рапньої осені.

Височезна верхівка бука, що заблукав між купу ялин, здавалося, випливала з хмар. Рафал некванно простував до лісу і натрапив на потік, що струмував з гори. Він упізнав його... Звалене дерево й водоспад... Він став на його березі й дивився, як верткий нурт несе між каміпням листя, звіяне вітром з верхівки бука, як створює із них руду загату, завихрює його над глибокими ковбанями, збиває в широкі затори.

Він думав із жалем про буковий листок, який був колись маленький біля лона матері-гілки, повний солодкого

соку, про весняні грози, що над молодим листям пролинули, вдаряючи у тверді бескиди вогнем блискавиць, про лугові вітри, які вивирають із лона гір прегарні хмарини... Той самий листок мчить зараз разом із іншим листям, щоб перетворитись у купу гною вдалині від матері-гілки, вдалині від рідного вапнякового грунту, на якому стоїть бук, навіть вдалині від землі.

Тоді, коли він думав про це, зволожуючи пошерхлі губи кислою ягодою дикої маслини, його раптом оточили люди. Нарешті він їх побачив! Він ухопився був за кинджал, але надто пізно. Кількападцять рук схопило Рафала за руки, видерло той кинджал з-за пояса. Відчув, що руки йому скрутили за спиною і з'єднали великі пальці обох рук залізним перснем. А коли ще й ноги його закували в кайдани, він окинув цих людей зневажливим поглядом. То були солдати. Розпізнав, до якого роду військ належали. Він бачив у шкільні роки цих аугсбурзьких піхотинців. Йому наказали йти вниз. Він не хотів. Тоді звелось проти нього кількападцять багнетів. Він усе ще не хотів іти. Тоді підвели його з землі удари батога. У долині за лісом він побачив розташований табором загін лотарінгських кірасирів. Солдати дивились на нього з цікавістю й говорили по-німецькому. Він чудово розумів їх, але мовчав, збайдужілий до всього, що не мало відношення до його душі. Раділи, що впіймали розбійника...

Шестеро вершників прив'язали його до своїх сідел. Посідавши на коней, оголили шаблі й повели його, оточивши з усіх боків, у далеку путь. Ішов він тепер долами, угорським передгір'ям, залишаючи позаду луки, чарівні села, що мирно лежали в тіні яворів. Переправлявся через чисту, зелену ріку по дерев'яному, майстерно зробленому мосту. Тут і там сонними очима бачив вгодовану худобу з величезними рогами. Кілька разів у гірському селі солдати зупинялись на хвилинку напитись води. Іноді хтось із них називав села: Красногорка, Криве, Лекотка... Це були єдині звуки, що він чув з їхніх вуст. Його гнали все далі й далі...

Чимраз частіше траплялись їм по дорозі довгі села, щільно забудовані, з побілевими хатами під солом'яними стріхами або з почорнілими, критими гонтою дахами. Здаля серед них видно було білі, з товстими мурами церковки з дахами під гонтою, з банями, покритими заржавілою бляхою. Навколо видно було біля підніжжя гір фільварки з мурованими будинками. Вище росли ялинові, букові та дубові ліси. Уздовж дороги бігла вірна товаришка — річка

з кам'янистим дном. В одному місці сидів у човні патлатий дід, чекаючи на тих, хто б хотів переправитись на другий берег. Полоненому згадалося слово «Харон»... Але що означає це слово? Чого воно спало йому на думку? Очі й губи роз'їдав білий пил дороги. Тверда і довга дорога нещастя. Повертає в різні боки сто разів, звивається у тисячу закрутів. Вся вона наїжилась гострим камінням, немов наконечниками списів, і стала неприязною і мстивою до безборонних стіп.

Ось так під час цього походу й виринув на стрімкій скелі у широкій долині замок. Крута кам'яниста доріжка привела конвой до залізної брами. Внизу шуміла зелена Орава, вдалині виднілися польські високі гори. Бранець побачив перед собою міцні куті двері, покриті правічною іржею, з покривленими завісами й залізними засувами... Тісні проходи під грубезним муром, що тяглися півколом, замкнуті двори... Потім потворні фігури двох левів, витесані з сірого каменю, гранітні вищерблені сходи, темні коридори, галереї, льохи, схожі на димоходи, нарешті холод підземелля, обмуровані ями й западини у скелястій горі... Скрегіт заржавілого засуву, перед очима якийсь блідий відблиск світла, над головою напівкругла стеля, вирубана у скелі, з якої сочиться прозора як скло волога... Нарешті тиша і — лігвище...

«СИЛА»

Залишений у темряві, Рафал сів на долівку і з задоволенням зіперся спиною на холодну стіну. Глухий морок підземелля розсіювався в одному місці променем світла, що проникало сюди з-під склепіння. У незмірно грубезній скелі була вирубана квадратна заглибина. Грати в ній свідчили, що то — вікно. До того джерела світла вела така глибока ніша, що здавалась вона другим приміщенням. По нашаруваннях скелі, по гранітному підмурку, зробленому працьовитою рукою людини, світло дня повзло невпевнено, боязко, таке ж сіре, як і каміння довкруг.

В'язень мав тепер можливість відпочити. Він уже не переставляє квапливо закривавлених стіп, не біжить між смердючими тулубами змилених коней, не чує цокоту копит, брязкоту палашів і острог, дзенькоту стремен і вудил, не відчуває в собі жадоби чинити опір, не вибухає гнівом шляхтича, якого хами... Голова кволо опала на груди, волосся звисло, злегка лоскочучи лоб, і спливла невесела думка:

«Чого ж ми тоді стьожкою з її сукні не зв'язалися одне з одним і не кинулися разом із кручі?..»

Страшна примара жалю, infelicissimum genus infortunii [1], виникла поруч і стала прикладати йому до губів напій із жовчі і оцту.

А в цю саму мить хтось поблизу прошептав, просичав одне слово, друге, третє... В'язень з відразою і тривогою підвів голову і втомленими очима поглянув у віддалений куток темниці. Коли очі його звикли до мороку, він побачив незнайомця. Той прикутий був до свого місця, до гака, вбитого позад нього в стіну. Незнайомець кілька разів щось стиха шепнув, промовив таємниче слово. Коли не одержав ніякої відповіді, звернувся голосно по-польському:

— Хто ти такий, чоловіче?

Рафал з найглибшою огидою почув тут людську мову. Мовчав.

— Хто ти такий, чоловіче? Угорець, словак чи наш, із Польщі?

І тепер прибулець нічого не відповів. Але той не переставав говорити. Голос його тремтів від задоволення. Щось у тембрі його дрижало й підносилося від вибуху почуттів. Він ставив безмежну кількість запитань, бистрих і навальних, хотів довідатись, чи вже надворі осінь, чи буки по високогірних лісах уже червоніють, чи були вже осінні бурі. Запитував і сам же й відповідав собі, що, певно, отари вже зійшли вділ, а чабани йдуть із кіньми по крутих гірських стежках. На нагірних луках ані живої душі, хіба що ведмідь коло чабанських укрить блукає...

Цей шепіт був такий сильний, такий могутній, що, здавалося, гучав під самим склепінням і по всіх кутках темного підземелля, та в цю ж саму хвилину Рафал почув у шумі, що не стихав і на мить в його голові, у калатанні і трепеті серця — інший голос. Той лунав між небом і землею, мов тріск блискавки, мов перекоти грому в глуху ніч, линучи над величезним простором під висвист бича й вилискування ременя. Чоловік слухав усе це, і кров до останньої краплі стигла в його жилах:

«Я вирву із твого серця останню втіху, ніби кий з руки сліпця, що до прірви наближається.

А потім я спущу на тебе не легку тривогу, а цілу зграю голодних злиднів — аж до найостанніших, які тобі навіть і не снилися і не уявлялися в невиразних передчуттях.

---

[1] Найгірший вид нещастя *(лат.)*.

Погляпеш тоді при спалаху блискавки в мої прірви, над якими навіть гірська коза не ходить, де птах боїться пролітати, де змія не повзає, куди сонячний промінь па мить одну, крадькома, зазирає, де закам'яніла темрява лежить довгі віки. Там перебуває помста — моя помста.

Візьму собі кожну хвилину, яку ти звик називати своєю, і витягну її, і витягну її на всю довжину, більшу за силу твоєї уяви.

З грюкотом зачиню браму замку свого й позабиваю віконниці, щоб жоден твій стогін не долинув до мого вуха.

Я забуду, що ти є на землі.

Хай штовхає тебе для самотнього падіння лиха твоя доля, як хоче.

Згинь!»

Холодне тіло слухача зсунулося долу. Голова впала на тверде каміння, а спалені на вугіль уста відчули смак в'язничної вологи. В серце спливали краплі, гіркі, мов жовч, перемішана з оцтом. Темрява, та темрява, в якій перебуває помста, огорнула його голову, а колінами своїми натиснула йому на груди. Він був, мов той камінь на дорозі, що його підкидає кожна нога. Отоді й стали йому пригадуватись далекі-предалекі шуми, піби свист-посвист на зарослій лісом горі Лисиці у свєнтокшиській лісовій смузі. Прийдуть іздалеку, прилинуть з кінця світу, пропливуть довкруг зі співом і згинуть. Раптом лагідний звук овіяв йому обличчя ароматом піхти. Поки прилинув другий, уже й третій торкнувся благословенними руками чола,— товариш обох попередніх. Відчувати їхній повів, запах і доторк, відчувати його на вустах, у серці — до чого ж приємно було! Вони линули, принесені на крилі янгола з дитячих літ... Пересохлими губами, не знаючи чому, він мовив:

— Боже, будь милостивий...

Серце його вже не шаліло, як зимова віхола, не роздирало грудей, не шарпалося, як невільник у путах. Воно пленталося втомленою, байдужою ходою мандрівника, який досягає сумної мети,— де вона і яка, хто про те знає?.. Здалося йому тільки крізь невиразну дрімоту, що та мета — вузький, довгий, з чорного піску перешийок, де лише хижий птах іноді сяде спочити. За хвилину здалося йому, що він сам — не що інше, як неосяжний вихор, що мчить над морями. Під ним морські брунатні вали — рівнина, покраяна блискучими, як скло, гранітними скибами. Темноводі гранітні хвилі вбралися в піну. Суходіл пропав

з очей. Наскакують із страшним своїм гуком на низинну сушу велетенські потвори, вічно молоді гори моря.

Шумлять зелені хвилі припливу, набігаючи на темні піщані коси, розбиваються біля одного і того ж місця з неповторним стогоном, із жахливою скаргою витискують із своїх грудей один і той же голос одвічного жалю, голос, що лине з людської душі... В серці зостається порожня темниця, де нема вже ані жалю, ані докору, світлиця в домі, з якої винесено на плечах труну.

Він уже не вихор, а потопельник, витягнутий за довге, мокре волосся з глибочезного чорторию. Руки в нього холодні, як вода, ноги задубілі, очі — льодини, серце нерухоме й байдуже до всього, наче підводний камінь, через який перескакують спінені вали. Голова піби спочивав на чиїйсь добрій руді, поринувши в тишу і небуття.

А тим часом двері давно вже відчинилися, і в'язничний наглядач, переступивши поріг холодної, поставив коло Рафала їжу і воду. Був це плечистий чолов'яга в казенній одежі. Тільки-но він з'явився на порозі, як прикутий ланцюгом до стіни в'язень почав його про щось благати, стогнучи і скиглячи.

Наглядач спочатку холодно сміявся. При цьому бурмотів, плутаючи німецькі, угорські, польські і словацькі слова:

— Die schwerste! Jo ... Die schwerste! Die Kerkerstrafe des dritten Grades ...[1] Ne mohu ...[2]

В'язень знову заскиглив, мов пес. Стражник рушив до нього і залізним ключем відімкнув обруч, що напівобіймав засудженого. Розбійник, звільнений з ланцюга, схопився на ноги й радісно завив. Простяг руки вгору і випростав зігнутий поперек. Наглядач відступив до дверей і затулив їх своїм тілом. Тоді звільнений почав бігати по колу, дзвонячи ручними й ножними кайданами. Він повертався на місці і, незважаючи на кайдани, спритно підстрибував аж до стелі, високо підкидаючи ноги. Переплівши пальці, заклав руки за голову...

— Апу, Моцарпий, потанцюй... Розбійпицького! — буркнув паглядач, холодно сміючись.

Гураль пустився в танець. Він перегинався назад, кидався вперед, вимахував руками і скакав то вправо, то

---

[1] Найтяжча кара! Найтяжча кара! Карцер третього ступеня... *(Нім.)*

[2] Не можу... *(Словацьк.)*

вліво, від одної стіни до другої. Його ноги в якусь мить виробляли блискавичні рухи — згиналась і розгиналась, аж важко було повірити, що таке спроможна виробляти людина. То вони еластично підгинались, то як першосортна криця вдаряли в кам'яні плити підлоги. Прудко, дедалі несамовитіше металась його опаліла голова. Була то під стелею, то над самою підлогою, викреслювала кола. Чорна сорочка миготіла тут і там. З грудей виривався божевільний крик, пташиний або звірячий посвист, вовче або рисяче коротке похекування.

Та от цей здоровенний чолов'яга одним стрибком опинився в ніші вікна. Перше, ніж наглядач встиг слово сказати, ворухнути рукою, як він став дертись по муру, чіпляючись босими стопами за щілини між камінням. Вхопившись руками за залізне пруття невеличкого віконця, арештант завис під стелею, мов пантера. Його худе обличчя з позліплюваними на щоках кудлами притислось до залізних грат, а саме тіло раптом знерухоміло і застигло на місці.

— Моцарний! Halt! [1] Моцарний, що я тобі кажу! — Nieder! [2] — кричав наглядач, хапаючи його за плечі.

Гураль не ворушився і не відповідав. Очі його були втуплені у видні на небі далекі польські гори. Довгаста чорна щока припала до заржавілих грат, волосся з задертої голови довгими віхтями звисло на потилицю, мов настовбурчені пташині пера. Ось так, висячи у вікні, він заспівав, заголосив, заплакав:

Гей, гіронько, гіронько, тобі б злотом бути,
Якби мені мою волю та назад вернути...

Був це протяглий, щиросердий крик, що йшов з глибини душі, звернений до гір, які живуть і все чують. Ціле підземелля, цілий замок виповнився цим голосом. Здавалося, він потряс підмурки і стелю, вирубану в скелі. Наглядач все вовтузився з в'язнем. А той ніби забув, де він перебуває, що з ним коїться, співав іще голосніше:

Гей, гіронько, гіронько, тобі б злотом бути...

— Моцарний! — гаркнув наглядач, б'ючи його ключами.

Гей, гіронько, гіронько...

---

[1] Стій! *(Нім.)*
[2] На коліна! *(Нім.)*

Нарешті вдалося стражникові таки вхопити розбійника за комір і стягти вниз. Вони стали обидва у смузі світла, над самою головою в Рафала. Гураль притримав наглядача і, показуючи на лежачого Рафала, пошепки спитав:

— Що це за один?

— А хто його знає? Певно, такий само розбишака, як і ти.

— Таж ні, це не розбишака.

— Та ну?

— Це якийсь нещасний з долини. Куди такому?..

— А звідки ж у нього гаптовані ногавиці розбійницькі, каптан і пояс?

— Чи ж я знаю, звідки? Може, вкрав...

— У розбійника вкрав? Видно, зух!

— Зухи всякі бувають.

За хвилину гураль, увіпхнутий в обруч і прив'язаний до гака, знову сидів навпочіпках на своєму місці. Куті підбори стражника зацокали по нерівному камінню, на дверях клацнув засув. Стих відголос кроків на сходах.

Рафал давно вже прийшов до пам'яті після свого ослаблення, він бачив танець і чув розмову. Вину за все, що довелося йому витерпіти, за все оце нещастя, якого винести вже не міг, звалив на товариша по буцегарні. Особлива, вовча лють охопила його. Він підчув у душі нову силу, ніби в дужій руці раптом стис руків'я важкого меча. Поволі в його голові визріла важлива думка, що, може, це і є один із тих, хто наважився зазіхнути на неї, на ту, якої Рафал вже не був у стані й пригадати... Роз'яріла кров залила йому мозок і палючим вогнем наповнила жили. Він устав зі свого барлогу і твердими кроками наблизився до гураля. Відчував у кулаках дику силу, спроможну схопити за горло й здушити його, схопити за горло, яке хвилину тому виповнило все підземелля диким криком.

— Слухай,— сказав він, стоячи над розбійником,— я задушу тебе як пса! Ти ж у кайданах. Не вирвешся. Задушу тебе. Кажи правду...

Гураль скулився, зігнувся. Дивився на нього з мороку сталевими очима. Мовчав.

— Ти давно тут сидиш?

— Таж давно!

— Скільки часу?

— Вже сьомий рік буде.

— Сьомий...— повторив Рафал глузливим голосом, що з нього самого знущався, мов ворог.

Ще спитав:

— А за що сидиш?

— За що? А навіщо тобі знати?

— Не скажеш?

— Чого ж, чоловіче добрий. Скажу. Не сидів би я, якби не дезельтирував!

— Коли?

— Га! Коли із війська? Багато часу збігло, брате. Взяли мене на пастівнику. Коси нам позаплітали коло вух, червоні штани дали, і дибай! До пандурів зачислили. І вирушили ми аж геп в Угорщину! А тоді — до моря, в страшні місця, де рівно і голо, що не приведи господи. Витримав я один рік, другий, але не зміг дочекатися кінця-краю... Так мені набридло, що я взяв і дезельтирував. Вдень ховався, а як стемніє, летів до себе, на пасовиська, у гори. Але мене впізнали в одному місті, на угорській стороні. Кинулись ловити. Заскочили в вузенькій вуличці, я вперся в мур плечима — був хлоп ого-го! — і ну камінюччям жбурляти. Я б звалив їх на купу хтозна-скільки, не дали б вони ради зі мною. Але вони мене хитрощами взяли. Зайшли ззаду, посторонок на шию пакинули і впіймали. Вшістьох мене через місто волокли. І я мусив бігти через таку вулицю, що мене з двох боків били. Щось із п'ятсот кийв мені всипали. Атож! І відіслали мене під конвоєм до Пресбурга, в полк. Але по дорозі я змовився з одним вояком, що мене вів,— він був з Люптова,— і здезельтирували ми з ним удвох. Куди було йти? Е, брате! Яким тільки вітром не обвівало нас! Чого тільки ми не зазнали! Дісталися ми до гірських луків. Зібралось нас кілька душ, люптовчанин був у нас за вожака, і пішли ми на розбій. Хе-хе, ото було життя! Ходили у Польщу і в Угорщину, в Сілезію і в Моравію,— всюди нашого брата було багато, а в людських коморах порожнісінько...

Пандури й інші вояки ішли за нами по п'ятах, усе винюхували, де ми. Під кінець погано склалося. І все через бабу! Хто за дівулями упадав, той недовго розбишакував. Загуляли ми в одної, отож незабаром, поночі, нас і застукали. П'ятеро втекло, а я опинився в їхніх пазурах.

— А тоді?

— В шлею, брате.

— А що це таке?

— Не знаєш? То краще й не питай...

— Я нічого більше не боюся. Розповідай.

— Шлея — це ось що таке: аж ген над жахливими водами, над Дунаєм, де Сегед, ти знаєш? — там бори страхітні й трясовини, мочари такі, що їх не перейти, не окинути оком, бо тягнуться кудись аж на край світу. І нас аж туди привели, шлеї, мов на коней, понакидали на нас, впрягли у баржу з вівсом та пшеницею, наче ту скотину. Баржа по воді пливла, а ти берегом ішов, спотикаючись, тяг її... Якщо не витримаєш, упадеш і богові душу віддаси, то тебе в цьому болоті й поховають. Але то ще нічого! Легше там на дні гнити разом з пнями, аніж животіти отак. Гірше було, коли ти заслаб і не міг іти далі, коли тебе прострілив розбив, або ноги в цьому болоті тобі покорчило, або гадюка вкусила. Тебе батожитимуть на цій баржі, а ти чекатимеш або кінця покари, або смерті. Коли настає ніч, ти як стоїш, закаляний по шию, в мокрому лахмітті, так і звалюєшся спати. Але спершу тобі лапцюги на руки-ноги надінуть і прикують до балки. Ось так і гниєш у цьому бруді й грязюці, і тремтиш від холоду. Бо в цих багнах, тільки-но смеркати почне, йде від землі така густа й бридка мла, до того гостра, що тебе всього так і пронизує, і ти тільки зубами клацаєш, мов той вовк. А вранці, ледь світати почне, знову лізь у воду, в болото! А не хочеш, то тебе так києм лупонуть, що мимоволі встанеш і підеш, хоч і сльози в тебе тектимуть з очей...

— Ну, гаразд, гаразд... Слухай! Якби ти спробував виказати, де переховуються ті, інші, тебе б не так суворо засудили.

— Ні! Це нічого не дало б. Хоч би ти й сто разів правду сказав, тобі те ж саме буде, ніби й не казав правди. Візьмуть тебе на допит, на тортури.

— На тортури?

— А то ж як? Це ще забавки, коли тобі мишу пустять на пуп під горням. Більше нічого й не треба. Але я волів би недовго перемучитися, аніж довго сидіти у в'язниці.

— Слухай, а як же ти витримав, як же вижив, страждаючи стільки літ?

— Як вижив? Хе-хе, брате, скажу, як... Коли маєш тут сидіти,— хоч я й не знаю, що ти за один,— скажу, щоб знав: все витримаєш, тільки треба знати спосіб.

— Спосіб?

— На одне мусиш пристати: або голодом замори себе, лобом об мур хряснись, або, якщо ти справжній хлоп, коли маєш силу в жилах і в кістках, то знайди одне таке місце в собі і вхопись за нього пазурами й тримайся. Скажи так:

ну й нехай! Нехай буде, як буде... Бий, коли маєш охоту...

— Що мені з твоєї науки?..— сказав Рафал, сміючись зі своєї долі гірким, останнім сміхом.

— Битимуть тебе рік, битимуть два. А ти тримайся! Ні про що не питай. Притупиться злість, кий вдрузки розпадеться, і той, хто духопелив тебе, втратить владу над тобою і піде ні з чим. «Нічого з тобою не вдію,— скаже,— ти — справжній хлоп!» Інший, бува, ніби й дужий з вигляду, але його біда за місяць розчавить, бо сили ніякої не має, мов той пень у лісі: зверху ніби й твердий, але копни, розсиплеться в порох. Такий буде сумувати, а це ні до чого — це найгірше... А ти тримайся! Хоча й важко, хоча й боляче... І витримаєш — нічого не бійся. Еге ж. Коли стільки зможеш витримати, то в тобі, брате, сила буде як кремінь. Сили в тобі стільки збереться, що всякій біді на горло скакпути зумієш... І задушиш її! Гей-бо!

ПЕРВОСВЯЩЕНИК

Незважаючи на зауваження візників і порад найдосвідченіших і найсміливіших гуралів, князь Гінтулт наполіг, щоб їхати далі. Де Віт і не противився, але й не заохочував до цього. Був весь час такий само байдужий, такий само вдавано веселий. Усміх, видобутий нездоланною силою волі, усміх, створений бажанням за всяку ціну бути в веселому настрої, ввічливий і тривалий, залишився на його вустах такий самий, як і на початку подорожі. Спершу вирушили в Ваазен. Кілька селян ішло попереду, щоб відкидати снігові заноси, якщо десь на шляху вони перешкоджали, і двоє подорожніх вирушили їм услід під опікою трьох дужих швейцарців.

Коли вони вступили в кам'яну ущелину Рейса за Гешпеном, провідники наказали зберігати цілковите мовчання. Всі йшли неквапно, навшпиньках, скрадаючись. Під хмарами, між вершками бескидів, на виступах і нерівностях, легко і гарно перехилившись униз, мріли в промінні сонця лавини. Чудовий ранок золотив їхні лапи на краєчку гір, шиї й голови, що звисали, щоб почути гуркіт, рев, дикий шум і самотнє наспівування гірської ріки, яка страшними сплесками металася серед чорних скель, сніжно-білих заметів, між зелених буруль і між крижин, велетеньких, як і самі скелі. З трепетом, познімавши шапки,

проходили швейцарці через Чортів міст, слизький прохід над безоднею, де від пронизливого свисту Гутшельма аж дух спирає у грудях. Обидва мандрівники йшли, примруживши очі. Смертельна тривога оббігала з усіх боків. З-під стін, з глибини льодової зеленої наморозі дивились на пих очі полеглих у цьому місці вояків.

Оглушливий шум осатанілої води ніби оповідав історію битви. Коли, обережно ступаючи, перейшли вони міст і кам'яну галерею, де Віт по-своєму, сонно підвів очі й урочисто почав розглядати це місце — скелі, розбурхану річку й чорні тіні, в яких дрімали таємниці минулого.

— Яка краса!..— сказав він своєму товаришеві.

— А й справді...

— Ти казав мені, що це місце битви, Лекурб?..

— Так, місце битви. Хочеш, може, любий мій, довідатись, як розгортались події?

Де Віт кивнув головою з виразом удаваного зацікавлення, ніби уважно слухає його. Квапливо обвів очима скелі, дорогу, міст... За хвилину очі його задивились у прірву й з огидою пошкутильгали па милицях недолі своїм власним шляхом, мов жебрак, що дибає без мети шляхами світу. Князь замовк.

Вони рушили далі, але тільки до Госпенталя вдалось їм дістатися. Сонце швидко зайшло за узгір'я Фурки. Ніхто з тутешніх жителів не хотів і чути про дорогу. Отож довелося їм переночувати в останній із місцевостей перед ланцюгом Готардських гір, де ще можна стріти людей, що розмовляють по-німецькому. У маленькій старовинній хатині з кривою підлогою було неймовірно душно. Князеві не спалось. Він чув крізь дрімоту молитву, з якою звертався до всіх святих нічний сторож, через кожні чверть години голосно співаючи новий вірш. Та ледь світ вони рушили далі.

Вела через Готардський перевал нова, в тисяча вісімсотому році прокладена дорога, але цього дня не видно було й сліду її. Заметіль завалила долину величезними кучугурами снігу. На шлях і в улоговину, що вела на самісінький верх, обрушились нові гори льоду і утворились нові перевали, кряжі й долини. Були ці утворення такі ж несподівані й незрозумілі, як і цілий вузол гірських ланцюгів, що сходилися тут з чотирьох сторін світу. Мандрівники їхали спершу на конях, потім пересіли в сани. Але холод не слабшав. З половини дороги подалися пішки. Бредучи в сипкому снігу і весь час прокладаючи собі шлях лопатами, вони підіймалися все вище і вище.

— Ми знаходимося зараз у найзаповітнішому куточку природи, на самому даху Європи. І як же тут переплуталися всі її помисли! Природа сама не знає, що робить...— сказав князь.

Де Віт лагідно всміхнувся.

— А навіщо взагалі ці гори, ці безкраї ланцюги каміння і прірви, які ледь охопиш думкою? Навіщо ці кургани снігу? І для чого була потрібна оця страшна метелиця, що наносила їх сюди?

Майстер масонської ложі дивився на сніжне поле чистими очима, ніби шукаючи там слів, що їх належить промовити. Він по-дитячому хитнув своєю великою головою і, звернувшись раптом до князя, хрипким голосом сказав:

— Не знаю.

— Для людини, щоб людина...

— Я нічого зараз не знаю.

На вершині, коло мертвих озер, які на цей час зникли безслідно під кригою і сніговими заметами, зірвалася така жахлива віхола, що обидва мандрівники засумнівалися, чи залишаться вони цілими й здоровими. Стояли у самих хмарах, у крижаній круговерті снігу. Не знали, чи довкруг них ніч, чи день. Страшний вітер дув у труби невидимих печер. Летючи з півночі на південь земної кулі, він награвав на арфі гірських кряжів, свистів у льодових розколинах, де немає життя. З прірв аж до хмар злинав дикий регіт.

Серця прискорено калатали, а ноги тремтіли. Напівзадубілі, смертельно втомлені, падаючи на кожному кроці в сипучі заноси, вони нарешті доплентались до укриття. Там провідники після довгих старань розклали вогонь, скип'ятили води і зготували сякий-такий підвечірок. Загорнувшись у хутряні пальта, подорожні прокуняли ніч коло багаття. Наступного дня з такими ж труднощами зійшли вони в Айроло, що було вже по другий бік гір, на італійському схилі Альп. І там також лежали замети і від хуртовини світу божого не видно було. Найнявши коней, подорожні через Біаско, Беллінцону, Лугано швидко з'їхали вниз. Лише в долинах Ломбардії війнуло на них ароматом італійських садів і теплих морів. Земля була ще сіра й холодна. Над її мокрими рівнинами, довкруг нескінченних ровів сонно стояли оливкові дерева, подібні до верб півночі. Але вже тут і там у теплому затишку приярків, звернутих на південь, ясніла свіжа травичка. Селянин вже виходив у поле і з усміхом здивування й мимовільної

погорди поглядав на теплий, забавно просторий одяг людей, які прибували з-за гір. Ніде довго не затримуючись, подорожні розсталися в низинах з рікою Тічіно, яку бачили ще тоді, як струміла вона потоком зі снігових печер Готарду. Переправились через тиху, мулисту, завалену камінням ріку По.

У перших числах березня вони досягли Лігурійських Апеннін і в'їхали в їхні ущелини. Гірськими дорогами тяглися навантажені вози на двох велетенських колесах, із прадавнім, ще староримським тормозом, запряжені ослами, мулами та кіньми. Ідучи в долину, де стояла сіра сутінь весняного туману, візник весело постьобував батогом, видираючись на скелястий перевал і знову летючи вниз. Куди не кинеш оком, скрізь оливкові гаї, що надавали сріблясто-сірого кольору висхлим кам'янистим пагорбам. Ясніли на сонці шерехаті, мов засохла земля, стіни сільських жител. Над річкою тулилося вздовж берега щільно забудоване, у кілька поверхів, містечко зі світло-жовтими будинками. Звисав із садових мурів плющ з тригранним листям, а поміж його плетива де-не-де вибивався квіт, схожий на наш осот. Потворний кактус заганяв у щілини скель і стін кігті свого коріння і виставляв на сонце криві пазурі розпластаних лап. За залізними решітками будинків коли-не-коли засяє рабатка левкоїв, війне в обличчя чудовими пахощами трояндових гаїв, блисне в очі далекий кущ камелії, що губить довкруг чудових своїх суцвіть білі й рожеві зів'ялі пелюстки.

Де Віт, який був у цій країні вперше в житті, дивився на все це такими згаслими очима, ніби перед ним були стіни й піч зимового помешкання. На його бляклому обличчі гарячий вітер, що віяв з моря, збудив легкі рум'янці. Між насупленими бровами зосталася, проте, похмура зморшка. Вони в'їхали в Лігурійську республіку, яка називалась колись Генуезькою. Гори ставали дедалі вищі, дедалі скелястіші.

Нарешті, через стільки днів, долини розширилися, скелі розступилися. На обрії заблищало далеке море. Очі в князя запломеніли, із стиснутих вуст мало не зірвався захоплений вигук. Не міг він стриматися, щоб не поділитися думкою, яка, мов правда, невловима, неясна, яку важко виразити словами, розпирала йому груди. Нарешті сказав:

— Якими непривабливими здаються краї, в яких доля судила нам родитися! Ось де земля, гідна людини. В ній зосереджений цілий світ і його історія. Рвалися ми до цих

берегів не тільки тілом, але й своїми душами, так само, як сунули сюди варварські племена зі всіх країн і з різних сторін світу — з Півночі, зі Сходу, з Заходу. Не можу заперечити... Я збрехав би, сказавши інакше: якщо я й люблю яку країну, то тільки цю. Вона — вітчизна моєї душі... Ось поглянь...

Пружок морського видноколу вигинався блискучим, вічно натягнутим луком. Промениста стріла сонця лежала на його тятиві. Зір потопав у зелені водних просторів з такою ж насолодою, як і в повітрі. Погойдувались хвилі у світлі сонця, ніби поділені блакитними стьожками на ангельські хори, що співають пісню моря.

Далеко внизу, зі скелястих берегів, велетенські піній здіймали над водою темні корони, а ще далі, на кам'янистому мисі, стриміла в небо купа кипарисів, схожих на п'ять чорних язиків полум'я. Вздовж берега, де лежала Ніцца, біліли в імлі Лігурійські Альпи, а на Левантійському березі чорною масою височіли Апенніни, шерехаті від осипів, чорні, наче спалені сирокко гори Рокка, Джуго, Санта-Кроче...

— Генуезька затока...— мовив князь сам до себе.— Співом хвиль своїх вона виколисала дитячі та юнацькі мрії, страшну жадобу діянь у Христофора Колумба. Її бурі гартували його дух і непохитну волю. Ця затока вивела його в таємничий і пустельний водний простір, у безкраїй сивий океан, на шляхи його юнацьких мрій, до Індії. Ми ледве спроможні убогим своїм розумом осягнути шляхи, що були ним відкриті, шляхи, якими проплив він аж до самого краю, звідки зміг написати королеві Ізабеллі горді, істинно королівські слова: «Земля не така велика, як думають прості люди, навпаки,— земля мала». Це ж саме блакитне море зі своєї піни викинуло на суходіл старого світу корсіканця, першого консула, котрий тепер своєю злочинною тиранією наганяє страх на цілу Францію...

Де Віт ввічливо підтакував або просто терпляче слухав.

Екіпаж звернув праворуч і виїхав на головний гостинець, що вів до Генуї. Незабаром подорожні опинилися в її вузьких вулицях, у тісних проходах, які ведуть згори до відкритого моря. Затрималися тут, одначе, на короткий час. Метою їхньої подорожі був маєток «брата» Вічіні на околиці міста. Переодягшись у готелі в легше й тонше вбрання, вони вирушили у вказаному напрямку. Вілла Вічіні стояла на горі, зарослій чагарями. Був полудень, коли зупинилися вони біля входу.

Коли їх впустили в сад через старовинні залізні ворота, вони підіймались якийсь час угору вузьким коридором, утвореним двома високими мурами. Хвилі плюща перехлюпували через вершечки мурів, спливали вниз, звисали довгим плетивом аж до землі, перетворюючи цю доріжку у величну й заразом дивно привабливу своєрідну внутрішню галерею. На другому кінці її були двері, що вели в будинок. Іонійські і корінфські колони біліли на сонці, невимовно гарною плямою виділяючись на далекому тлі темних гаїв. Слуга попросив прибульців, щоб вони почекали у нижніх салонах або в саду, поки прокинеться старий маркграф. Прибульці погодилися почекати в саду і пішли під гору стежкою, посипаною дрібним гравієм, який принесло з далеких сторін море і викинуло на берег, а працьовита людина всипала ним оцю стежку. Малі ящірки перебігали сопучими майданчиками, іноді затримуючись і дивлячись зеленими очима на незнайомих людей. Мешканці півночі йшли поволі, захоплено обводячи поглядом дивні дерева, або скоріше всього вдивляючись у їхню несказанну красу. В одному місці мур був нижчий і можна було, ставши навшпиньки, зазирнути на другий бік. Ріс там, на південному схилі гори, огороджений з усіх боків стінами монастирський сад. Веспа вже заченила його своїм крилом.

Мов приємне сонне видиво, постали перед очима струнки пагони персиків, що росли під протилежним муром, обліплені ясно-рожевим цвітом, що з'являється раніше ніж листя. Світило яскраве сонце. Князь примружив очі від трепету, що пробіг по його тілу. Він поринув у мрії. Здалося йому, під напливом особливих ілюзій, що він бачить світлу, незайману, соромливу дівчинку років п'ятнадцяти. Це, може, була його сестра, чи хтось інший, чужий? Він бачив її колись чи ні? Вона така ж, як і оці віти: вся рожева, скромна, з доброю сестринською душею... Вона стоїть в очах, і від цього видіння безцінними краплинами капає щастя в заструпілі рани його серця.

«Вітаю тебе, деревце...»

Ціла просторінь густо поросла кислатими апельсиновими й лимонними деревами. Кожна віть обтяжена була променистими, достигаючими плодами. Ясно-сріблястих лимонів стільки було на деревах, як того листя. Вже й фіга пустила зі свого вершечка нове, миршаве, майже біле листя, а солодкий каштан — бруньки, які прикрасили кінці його нагих, кручених гілок.

Вони ввійшли в парк. Постав перед ними евкаліпт з прямим, високим, мов щогла, стовбуром; тілистий відземок його скидав із себе кору, як скидає теплу одежу людина, що прибула під тропіки. З підніжжя гори він досяг мало не до половини її висоти. Там, у вишині, він розпростер свої неосяжні гілляки й віти, пагони й листя, що звисало, мов у тополі, темне і тверде, як пергамент. З гущавин самшиту визирнув камфорний лавр зі срібними й тонкими листочками і магнолія, мов велетенська, багатовікова липа. Що не крок перегороджувала дорогу й заслоняла півнеба інша з'ява. А в одному місці погойдував темним вбранням і жовтими квітами та листям, ніби витисненим із шкіри, самшит,— дивне поєднання ялини і мирта... В іншому місці, між вершинами гори, мріли бразільські й африканські пальми. Їхні кострубаті й волохаті стовбури, що їжилися щитами й наростами, кпязь привітав зітханням. Лускаті стовбури здіймалися вгору, викинувши китиці пір'ястого листя. Серед їхніх гілок лежали на золотих піжках жовті, округлі, тверді грона ще не достиглих фініків. Ввійшли вони в густу сутінь. Підвівши очі, побачили велетенські розвилки, відгалуження й пагони ліванського кедра з бруватною корою та де-не-де зі сріблястими латками моху, з золотими краплями живиці. З обвішаною безліччю шишок кроною цей кедр сам здавався цілою пущею. Стоячи на горі, він дивився на Лігурійський берег, можливо, з тисячу літ, а може, й дві тисячі, бо який вік у нього, ніхто не знає і не може визначити... Може, пагін його посадив тут перший фінікійський мореплавець, а може, кинув у грунт зернину, блукаючи по світу, Вічний Жид...

То тут, то там між гаями відкривались широкі, похилі газони, загороджені з усіх боків лужки, всіяні квітками чебрецю й розмарину. З-за дерев долинав веселий, неспокійний плюскіт невеличкого фонтану і тихе дзюрчання води, що збігала вглиб плаского резервуару з білого мармуру. Чи ж би хто здивувався, якби назустріч йому з вологих, лискучих заростей вийшов голий фавн із бурим і кошлатим тілом, який, пожираючи золотистий апельсин, лукаво й розпусно сміявся? Чи ж би хто здивувався, побачивши на мармуровім карнизі біле, як і той карниз, тіло німфи? Ухо вслухалося, чи не обізветься веселий голос пискавок та весняний радісний крик...

І справді, з-за листя прозирали білі рамена. Але то була статуя людини, вирізьблена з мармуру. Коли Гінтулт і Віт наблизились до цієї статуї, вони побачили, що зіниці й

повіки її знищив час та дощові зливи. Дивилась вона безформними очницями. Вуст також не було, а застібка тоги на оголеному плечі так само поросла мохом, як і чоло та брови.

— Спи спокійно, могутній патрицію...— сказав Гіптулт, відходячи від цього місця.

З задуми й відчуття втоми вивів їх шелест тонкого, мов єдваб, дрібного, гладенького і ніби з легенькими штришками водних знаків ворухкого листя, чулого, немов пух, до найменшого подмуху вітерця. Шепіт листочків, коли вони тривожно одні до одних тулилися гострими з країв голубуватими поверхнями, викликав якусь особливу жалість. Білі, рівні, округлі пагони, почленовані колінцями, росли тут купкою, відособлено від решти рослин, мов чужоземці, викинуті на негостинну сушу. Був це білий бамбук. А далі за кілька кроків, блискочучи й сяючи, чорніли і видзвонювали тісю ж самою мовою кущі бузини.

Весь час підіймаючись вгору, до того ж у спеку, гості дуже втомилися. Вони посідали на камінну лаву. Князь Гінтулт витяг папку й почав переглядати листи й папери, які треба було вручити «братові» Вічіні, як тільки їх, згідно умовних знаків, упізнають.

Раптом він підвів очі, і папери в нього випали з рук на коліна. Навпроти лави, по другий бік майданчика, засипаного сірою галькою, купка кипарисів утворювала ніби темну капличку. Шпичасті верхівки їх, викинувши в небо гострі язики, сходилися вгорі. У глибині, між їхніми стовбурами, у похмурому нефі, звідки не війшла ще ранкова роса, стояло розложисте деревце рододендрона, не вище од людського зросту. Вся крона його була в великих квітках, а дрібне листя губилося між ними. Квітки мали карміновий колір, а в глибині келихів відтінок був темніший, густо-червоний. Він виривався з кипарисової темниці, ніби символічний крик, вісник істини, який уперше повідомляє її юрбам людським. Цей вогнистий символ, сяючий найпотужнішим пломенем природи, стояв у своїй темній самотині, ніби первосвященик, що підносить до неба таємничий, найнатхненніший голос життя.

Обидва подорожні, вставши, наблизились до чарівного куща. З насолодою й повагою дивились вони на його буйні квіти, пурпурові чашки яких покривали чорні знаки, наче укуси темних сил. Князь Гінтулт підняв руку і зламав одну галузку, всипану квітками. Подав її майстрові. Той взяв її і з хвилину тримав у руках. Очі його були втуплені в квітки.

Зненацька все могутнє тіло його затряслося. Він впустив галузку на землю і схилився над нею, мов над відкритою могилою. Князь зрозумів його страждання.

— Немає вже, брате, тієї,— сказав де Віт,— яка була достойною цих квітів. Вони для неї тут росли. Її вони вславляють. Дух мій пізнав...

Він ще більше нахилився, згорбився. Судорожно складені руки притиснув до грудей. З його приплющених очей скапнуло на квітки кілька самотніх сльозин, а з вуст злинули тихі слова:

— О ти, котра погордувала мною й відійшла геть, котра розтоптала мені голову, серце і душу... Прощається тобі твоя вина... Як живій, так і мертвій. Хай буде благословенне щастя твоє... У всьому, що ти вчинила, доброму й лихому... І якщо ти пішла зі світу цього, то й тоді будь благословенна... навіки... Навіки...

НИЗИНИ

В один із перших днів вересня тисяча вісімсот четвертого року Рафал Ольбромський вийшов з долин і лісів і подався в низини. Більше року він просидів у в'язниці Оравського замку як звичайнісінький злочинець, хоча й нічого з того, в чому його запідозрювали, не вчинив. Протягом перших кількох місяців він зневажливо мовчав і не вахотів назвати навіть свого прізвища. І як такого, що не хотів давати будь-яких показань, згідно нової австрійської процесуальної процедури від тисяча вісімсот третього року, його й було покарано тяжким ув'язненням за саме лише мовчання. Але він не міг повестися інакше. Тоді б змушений був відкрити всю правду про своє нещастя, розкрити таємницю смерті Гелени де Віт, розповісти всю історію кохання і смерті. Мусив би видобути з глибин спогадів весь секрет, знеславити після смерті ту, котра з його вини загинула, для того щоб врятувати своє власне життя, життя, яке йому опротивіло... Мовив сам собі, хай краще буде так, як є. Він лежатиме в барлозі в'язниці, буде ж якийсь кінець! І, зневаживши саму смерть, байдуже чекав на неї. Та смерть не приходила. Вислала спершу служницю свою — хворобу. Вхопив його в свої кігті в'язничний тиф і тримав у них стільки, скільки хотів.

Під час цієї хвороби справа викрилася швидко і просто. Загін піхоти — другий полк пандурів, хорватського магната

графа фон Надасті, у постолах, червоних штанях і баранячих шапках, переслідуючи по п'ятах новотарських розбійників, під час обшуку в хаті господаря, в якого Рафал мешкав у щасливий для себе час, виявив його паспорт і деякі речі. Завбачливий господар гроші на всяк випадок добре заховав, а про папери не дуже подбав. Виборний суддя, який провадив у найближчому угорському комітаті справи розбійників, одержав ці документи з запізненням, але здогадався відразу, що належать вони таємничому в'язневі. Підтвердження ідентичності особи було вже тільки питанням часу. Коли під час допиту суддя назвав його прізвище, він затремтів і втупив у того сліпі від болю очі. Але за хвилину, коли його спитали, де та жінка, з якою, згідно господаревого твердження, він жив на Підгалю, він збрехав із щирістю дитини, звичайно нахабно, що, мовляв, то була дівка легкої поведінки, з якою зустрівся він на вулицях Кракова. Коли набридла вона йому, він її вигнав. Оце й усе. Дівка з плачем подалась до міста. Де вона зараз, він не знає. Мабуть, у міських кишлах займається своїм ремеслом. Те, що він переодягся розбійником, він пояснив легко й переконливо, вміло переінакшивши подробиці справжнього випадку.

У вересні його звільнили з ув'язнення. Як шляхтич, він не дістав навіть звичайної в таких випадках порції київ, якою, за австрійськими законами, прощалися наглядачі зі своїми вихованцями. З усього, що належало Рафалові, повернули його прусський паспорт та драні рештки з розбійницького вбрання, в які вже не можна було й одягтися. Наглядач в'язниці із співчуття подарував йому те, що міг віддати, не жалкуючи: вже подерті, але колись франтівські угорські чоботи, казенний кашкет, що вже геть зносився, й коротку витерту фурманську куртку. Ось так одягнений і взутий, Рафал, узявши в руки ціпок, вирушив у дорогу.

Коли вийшов із залізних воріт замку, навіть не озирнувся позад себе. Драпав, як лис, в якого підгоїлась рана. Чимчикував щодуху долинами Вагу... Все вперед і вперед. Був геть вимучений і виснажений. Обличчя в нього було жовте, з синіми плямами, брезкле, волосся поріділо, виросла борода. Почував себе так слабо, що ледве ступав, коліна під ним підгиналися, але в долонях весь час відчував огонь, ніби стискав ними живе полум'я. Одне тільки в ньому було залізне, незворушно тверде жадання: чимдуж тікати! Отож біг він без перепочинку. Часом хіба що на возі словака,

що дерся нагору по дерево, міг передихнути і скоротити бодай на крихтину шлях собі. Часом примощувався на розворі єврейської брички і, не помічений, міг проїхати іноді кількасот кроків.

З великими труднощами дістався він долинами до Чаци. Збирався вже тут відпочити, але побачив край дороги кам'яний стовп з ланцюгами та ошийником, якими прив'язували до ганебного стовпа засудженого, і рвонув з місця, пішов далі. Ішов навпрошки, рідко коли питаючи дорогу,— простував до Кракова. Обминав тракти, широкі шляхи, людні села, щоб його, бува, хто не впізнав і не затримав. Якщо ніч була тепла, не дощило, він спав у стогах сіна, в копицях отави, під скиртами збіжжя. Живився чим попало. Заходив у відлюдний ксьондзівський дім і, вдаючи з себе мандрівного словака, який іде в Польщу на заробітки, одержував миску юшки або скибку хліба. Трохи більше пощастило йому піджитись «у братів» в одному з монастирів, де йому дали нічліг під дахом; пізніше тільки в крайній потребі він наближався до людей. Кілька разів вдалось йому накопати ріпи або картоплі на одному з віддалених загонів і спекти вранці в ялівцевім чагарнику. До селянських халуп заходив кілька разів, коли дуже вже був голодний. Слово прохання, з яким мав звертатися до безземельного хлопа, застрявало у нього в горлі. А все ж мусив жебрати і їв селянські кльоцки з молоком, співчутливо запрошуваний до миски. Розповідав селянам жалісливі, з предивною артистичністю вигадані історії й весело тішився, коли його слухали з роззявленими ротами.

Нарешті гори почали знижуватися, долини — ширшати. В імлі відкрились перед його зором пойняті серпанком рівнини...

Рафал привітав їх з невимовною радістю. Його ненависть до гір дорівнювала тепер їхній висоті. Низини ж обіцяли щось краще — перемогу й надію...

День був похмурий. Хмари з ледь вловимими контурами грубим шаром закривали небо. Похмура їх барва наздоганяла й гасила проблиски несміливого світла, що де-не-де ледь прокрадалось із висоти. Північно-західний вітер повівав і воднораз затихав, метучи полями зів'ялі й сухі стеблинки. Довкруг темніли голі стерні, бурі від деревію. Тільки кущі високого осоту зосталися по межах, щоб вітер міг обскубувати їхні посивілі кудли й розносити їх по землі. Струнке берези, що де-не-де стояли по полях, не втратили ще літнього листя, щулились і вже без дівочої

граційпості згиналися, коли вітер підвівав їхні пишні, обтріпані шати. Вже рідко де лежали по загонах купки зжатої гречки і густо чорніло картоплиння.

Іпов Рафал безплідно піщаною місцевістю, брів сухими лісами, через безкраї зарості вересу, які, скільки око сягало, покриті були премилим ліловим цвітом, по сухому моху, що тріщав під ногами. Часом ліс розступався і відкривав руду просторінь пісків, поросту темними кущами ялівцю.

Вузенька доріжка круто в'юнилася між ними, а на ній дві застиглі колії, прокладені в піску і давно прибиті дощем, вели до далекого села, з хатами, критими соломою, такими ж сірими, як пісок і мох. Іноді серед цього простору, такого порожнього, що ніби для того й існував він, щоб дощ, коли він починав накрапати в цій стороні, мав на що падати, зринало містечко, що стояло між піщаними косогорами, тобто високий костьол, а коло нього щільний ряд жовтих стодол, повернутих до дороги своїм затиллям. Над покрівлями височіло кілька великих дерев, обламаних знизу. А далі знову тягся туманний небокрай. Призвичаєне око розрізняло в ньому імлисті смуги лісів, а ближче — голубі їхні пасма, сірі, сухі скелети тополь та в'язів, що стоять на сторожі якогось фільварку. Глуху тишу порушить хіба що віддалене погавкування собаки, який лихим, охриплим дискантом скаржиться на свою долю. Часом ворона, пролітаючи, смертельно перелякається, побачивши незвичну зовнішність мандрівця, і з карканням полетить до найближчої хащі.

Ця похмура сіра сторона, кольору хмари, що нічого пібито в собі й не мала, приголубила мандрівника, мов рідна стихія. Він вдихав на повні груди її повітря і не міг насититись краєвидами. Сто разів зупинявся; прикрие, бувало, рукою очі від світла і все дивиться й дивиться. Відчував він майже фізичну привабливість такого краєвиду. Ставало тепліше йому на душі. З нього ніби знімалось прокляття. Хоч би почути ще раз сандомирську говірку, свою рідну вимову, щоб отак добрести до свого дня і до своєї ночі!

У певному місці бічні дороги вивели його на людний гостинець, на битий широкий шлях. Бічною стежинкою, твердим путівцем убогих людей він шпарко чимчикував, не жаліючи ніг. Був до колін забрьоханий, захльосканий вітром, промерзлий до самих кісток, а голодний, мов пес бездомний. Раз у раз мчала цим гостинцем то карета, за-

пряжена четвериком, то краківська бричка, то легка коляска. Йшли вантажені хури, теліпалися на найнятих конях євреї з довгими пейсами.

Надвечір край цієї дороги у чистім полі стрівся йому мурований заїзд, біля якого майже всі подорожні затримувалися на певен час. Рафал, не довго думаючи, хоча й ламаного гроша не мав за душею, перемахнув через розгрузле болото коло входу і вскочив до головної зали. Була це велика, волога, холодна й порожня кімната. Вздовж стін стояли широкі лави і важкі столи на хрестовинах. В одному з кутків стояв шинквас із горілкою, пивом та цілою колекцією червоних ковбас. У легкій сутіні, серед бочок, вештався худий чолов'яга з очима клятвопорушника, що бігали у всі боки. Ця істота уперто мовчала і була така сердита, ніби гості цього закладу належали до карпатських банд. Рафал недбало кивнув корчмареві і зручно всівся в темному кутку. Від духу ковбас у нього мало не стало завороту кишок, і сам він ледве не знепритомнів від голодних спазмів, а від запаху горілки зашуміло й запаморочилось у голові. В корчмі сиділо кілька чоловік із простолюду. Якийсь фурман грав засмальцьованими картами із слугою в лівреї, гиркаючись і сварячись із ним. Гроші лежали поряд. Коло картярів стояли по півкварти з пивом. Парувала в мисці жирна свиняча грудинка, у зеленій пляшці блищала горілка.

Ольбромського охопив напад післятифозного голоду. Він передчував, що за хвилину щось учинить: видере м'ясо з рук оцих картярів або схопить кільце з ковбас, що висять у напівтемряві шинквасу, і проковтне їх в одну мить... А проте все ще сидів. Нерухомо, немов яструб на жердці, який тільки й водив очима, роздумуючи, що б його розтерзати; у якусь мить, зовсім не розуміючи, що з ним діється, він встав, потягуючись і вдавано позіхаючи, і з відстані погордливо спитав трактирника:

— Слухай-но... добродію, у тебе є щось перекусити?

Трактирник затримався у своїм поранні коло чарок і з обурливою недбалістю відповів запитанням на запитання:

— А що б ти... добродію, хотів?

— Ну, щось із м'яса. Із м'яса! Вареного, смаженого...

Трактирник помовчав з хвилину, ніби перераховував у голові назви страв, тоді зміряв приблуду зневажливим поглядом і відказав:

— Ні. Нема в мене м'яса ні вареного, ні печеного.

— А що їдять оті? Звідки воно в них?

— Що їдять оті? Ті їдять варене м'ясо.

— Ну то й мені подай, що там є у тебе з готового, і квити! — гаркнув наказовим тоном.— Ти чуєш, що я кажу?

— Чути то чую...

— Ну то хутчій принось! Бо я не маю часу!

Трактирник витирав старанно якусь склянку.

— Думаєш, не матиму чим заплатити за твою грудинку? — додав Рафал з таким щирим презирством, ніби кишені в нього були повні дукатів і він зовсім не знав, що за душею не має ані гроша.

— Я нічого не думаю,— буркнув трактирник.— Раз платить, то платить. Так що мені давати?

— Давай, що є, тільки хутко, хутко!

Він сказав це з найповнішим спокоєм, анітрохи не задумуючись над тим, що буде далі. Була б тільки їжа! Була б куна м'яса, що парує, і хліб, що хрумтить на зубах...

Картярі, своєї гри не перериваючи, позирали раз у раз на сердитого обідранця. Поблажливо підсміюючись і мружачи іронічно повіки, перекидались між собою якимись тихими й короткими зауваженнями.

Трактирник вийшов через малі двері до своїх таємничих закапелків, а його місце зайняла бліда дівка у брудній фартушку та стоптаних шкарбанах. Рафал швидким кроком наблизився до гравців і привітався з ними кивком голови, так, як шляхтич, землевласник киває іноді в ласки й доброї волі у відповідь на поклін працьовитого селянина. Ті відповіли на цей нібито укліп нерішуче — ні так, ні сяк, і, далі граючи, все похмикували та покахикували, не знаючи, як бути. Рафал зазирнув їм у карти із зверхністю, якої, хоч як намагався, не міг стримати в собі.

— Убога діра цей трактирчик.

— І то правда...— відказав фурман.

— Ви, добродію, тутешній?

— Ні, не тутешній.

— А здалеку?

— Здалеку.

— А саме?

— Ну, а ви ж ізвідки будете?

— Я йду з Угорщини прямісінько у Краків.

— З Угорщини?— з деякою повагою запитали картярі.

— Еге ж! Із Пешта... з Чаци...— додав трохи тихіше.

— Овва! Я навіть не можу второпати, де це може бути.

— Якби ви знали! Я так утомився, а цей лайдак не дає підкріпитись.

— Напевно ж, скоро прибіжить...

— А як він готує? — Рафал запитав сам себе, скоса поглядаючи на «бочок» свинини, що лежав у мисці.

Не питаючи про дозвіл, він відламав кусень хліба, відкраяв добрячий шмат м'яса й почав швидко й категорично пробувати, як воно смакує. Виявилося, що свинина смакує так собі. Тому налив собі чарку горілки й недбало вихилив її за здоров'я ошелешених дворових.

— Їсти хочеться чортзна-як, а той незграба все марудиться...— буркнув він, простягаючи руку до жирнішого шматка боковини.

Хліб зникав у його роті великими скибками.

— Добродію, ти в кого служиш? — запитав він фурмана, наливаючи собі другу чарку з його пляшки.

— А я тут чекаю на пана.

— На якого пана?

— Таж чекаю з перепряжними кіньми...— відповів візник, дивлячись остовпіло на Рафалові витівки.

А пан ваш хіба звідки їде?

— З Відня.

— А як, чорти б його вхопили, звати вашого пана?

Фурман з хвилину повагався, а потім, вдаючи, ніби не розчув запитання, звернувся до товариша:

— Ну, то зара ти ходиш...

Ольбромський не наполягав на відповіді.

Трактирник виніс нарешті зі своєї «лабораторії» сковорідку на трьох ніжках і подав гостеві шмат диявольськи апетитної ковбаси, що шкварчала в чорному жиру, і окрайець разового хліба. Предивний був смак і розкішний запах цього їства! Рафал ум'яв ковбасу до останнього шматочка, а жир до краплі витер хлібом, але голоду так і не заспокоїв. Рафал був тепер настільки впевнений у собі, що міг подумати, що́ ж його далі вчинити. Почав з того, що став оглядати корчмаря і прикидати, наскільки він сильний,— на той випадок, якби довелося почубитися з ним, коли без прощання мав би накивати п'ятами з корчми. Він думав знову наблизитись до візників і скористатися з них якимось чином. З цією метою й присунувся до них, та от почулось тарахкотіння брички, що саме під'їздила. Фурман і його товариш визирнули в вікно і чимдуж кинулися до дверей.

Мандрівець живив себе надією, що йому вдасться скористатися із сум'яття і вискочити за двері, але завбачливий власник ковбас став побожно біля входу і вже згинав спину перед невидними поки що прибульцями. Не залишалось нічого іншого, як тільки забитися в темний кут і чекати: може, всміхнеться доля. Двері широко розчахнулися, і некванно ввійшов до трактиру стрункий пан, модно і гарно вбраний. Його капелюх, пальто, високі чоботи хоча й заляпані були болотом і зім'яті в дорозі, у цій корчмі справляли враження надзвичайно розкішних. Молодик розгледівся примруженими очима по приміщенню й почав одного зі слуг розпитувати про здоров'я своєї родини, про дім і тисячу дрібниць. Знати було, що повертається з далекої подорожі і після довгої відсутності.

Ольбромський дивився на нього з болісним страхом. Він з першого ж погляду впізнав цього молодика, але все ще заспокоював себе, скільки міг, що це йому просто привиділося. То був Кшиштоф Цедро, товариш по сандомирській школі, повіреник і друг... Глухий сором, мов розпечений колосник, опалив тіло колишнього в'язня. Він знову в тенетах недолі. Це найгірше, що довелось пережити йому: стрітися з давнім своїм товаришем у такій одежі, в такому становищі і в таку хвилину! Він не міг уже навіть тікати, бо ж ганьба його стала б явнішою і набула б іще ширшого розголосу. І він затулив обличчя долонями.

Тим часом Кшиштоф Цедро зняв пальто і став походжати по кімнаті, задаючи слугам запитання. Коли він отак проходив з кутка в куток, завважив Рафала. Звернувся зараз же до корчмаря: чи на час перебування Цедра в заїзді не може корчмар так зробити, щоб він залишився сам. Він заплатить, але хоче попоїсти без свідків. Трактирник з підскоком підбіг до Рафала і більш ніж підкреслено зажадав, щоб той розплатився і негайно вийшов за двері. Обідранець некванно ворухнув головою і сказав крізь зуби, що він і не думає виходити.

— Я заплачу тобі тоді, коли захочу, і вийду, коли захочу, а зараз зроби ласку, відійди від мене, якщо хочеш надалі, щоб піле було око і зуби.

Трактирник скривився, а щелепи в нього затремтіли, мов у пса.

— Слухай-но, чоловіче,— сказав він пошепки, доброзичливо,— іди по-доброму. Бо покличу наймитів і накажу ребра потрощити. Навіщо це тобі?

Відчувши страшну огиду до всього цього, Рафал прийняв блискавичне рішення. Одним-єдиним ударом знизу він так вліпив корчмареві у підборіддя, що той відлетів аж під шинквас. Потім підвівся й підійшов до Цедра. Став у просвіті вікна й сказав:

— Ти впізнаєш мене, друже мій Кшисю?

Цедро, скрикнувши з жаху, відступив назад і, витягши скельце в роговій оправі, став уважно розглядати його, злегка відкривши рот.

— Кшисю!.. Сандомир, Вісла, нічна мандрівка під Завіхост...

— Рафал!..— стиха промовив той, наближаючись до нього і витріщаючи свої короткозорі очі.

— Той самий, брате...

— Що ти тут робиш? — злякано пробурмотів він, оглядаючи його одяг з ніг до голови, уникаючи дивитися в обличчя.

— Довга історія, а свідків надто багато. Чи не допоміг би ти мені в моєму нещасті?

— Таж... Заради бога... Рафусь... Ольбромський... То це він!

— Я все тобі потім розповім, а зараз ні про що не питай мене.

— Одне тільки скажи, ради бога! Звідки ти тут узявся?

— Іду до Кракова.

— Ідеш?

— Так.

— А чого ж ти, на бога, йдеш пішки?

— Бо опинився в крайній нужді.

— Рафале!

— Вмираю з голоду.

— Милосердний боже! Яцеку, погрібець! Валюсю!..— загукав Цедро, нахиляючи до Рафала своє гарне обличчя, ніби намагався поцілувати його.

Та раптом рвучко, з огидою відсахнувся, коли війнуло на нього смердючим духом, що йшов від зігнилої білизни й немитого, пропотілого тіла звільненого в'язня.

Слуги внесли скриньку з дорожніми запасами, розстелили скатерку, і за якусь хвилину Рафал, на здивування свідків його нужди, жадібно пив бургундське й пожирав курчат, печеню й ласощі. Цедро сам з нервовою квапливістю прислуговував йому. Через якийсь час звернувся до слуг, про щось розмірковуючи... Потім сказав трактирникові:

— У вас тут нема окремої кімнатки?

— Ні, ясний пане, окремої нема.

— В такому разі...

І він голосно крикнув:

— Я просив, чорти б вас ухопили, щоб усі звідси вийшли. Хочу сам на сам зостатися з другом. Принесіть сюди валізу, і всі до одного забирайтеся геть!

Незабаром Рафал побачив розкладену на столі товаришеву білизну.

Цедро сказав:

— Сам не знаю, що робити... Не годиться, щоб мій слуга і фурман бачили, як ти переодягаєшся в моє вбрання. Мабуть, зоставайся в своєму. Тільки миттю зміни білизну!

Він відвернувся і став пильнувати, щоб ніхто не зайшов, а Рафал тим часом переодягся. Огидне, зітліле руб'я, в якому був перед цим, він згорнув і сховав під полу куртки.

— А те давай...— сикнув Цедро.— Слуга викине геть...

— Ні!

— Тоді давай я викину...

— Ні, це я тільки сам зможу викинути...— прошепотів Рафал із болючою посмішкою.— Тут моє дотеперішнє життя. Тільки я один і зможу позбутись його...

Він встав з-за столу і вийшов надвір. Обійшовши трактирчик довкола, він знайшов купу гною і пожбурив на неї свій огидний згорток. Зробивши це, зіперся на мур і за кілька коротких хвилин дуже багато передумав. Він усе ще відчував на своїх грудях вагу, що тисла на них, мов гранітна плита. Хотів був зсунути з себе її й повірити у спокій, що тоді наступить, але був спроможний на це настільки, наскільки хворе плече в силах підважити брилу граніту. Він тяжко зітхнув і повернувся до товариша. Той уже складав речі в дальшу дорогу.

— Ти сказав,— мовив він,— що простуєш до Кракова. А я мчу на Тарнув, до себе додому. Краків залишається збоку. Але якщо це тобі дуже важливо, поганяймо на Краків.

— Боронь боже! — вигукнув Ольбромський.— Я аж ніяк не прагну бачити Краків.

— Скажи мені... Може, пізніше... Тобто, чи маєш намір вернутися додому, в Тарніни?

Рафал глибоко задумався. Відповів, не поспішаючи:

— Правду кажучи, я такого наміру не мав ні сьогодні, ні вчора, ні позавчора... Думав тільки про те, щоб з голоду не померти десь під плотом...

— Змилуйся!

— Таж певно треба буде вертатись.

— Слухай!

— Хоча в цьому незвичайному костюмі вертатись на рідний поріг... Брр!

— Отож то й воно, отож то й воно! — квапливо вигукнув Кшиштоф.

— Але що маю робити? Я вже як труп. Пережив дуже тяжку хворобу....

— Оце ж, власне, я й мав на увазі. Слухай! Їдь до мене!..

— Як? В Ольшину?

— В Ольшину чи не в Ольшину, але до мене. У мене власний фільварок.

— Власний?

— Аякже! Стоклоси!

— Бійся бога... Соромно мені вертатись у рідний дім, а як же я поїду до тебе? Що, побачивши мій вигляд, скаже твій батько?

— Спершу ми подамося до Тарнова. Там переодягнешся, станеш справжнім чепурупом. Йдеться тільки про те, щоб слуги про це нічого не знали. Що ж до батька, то, повір мені, він прийме тебе як рідного сина. Ми ж із тобою родичі. А зрештою... Рафалку, благаю тебе...

Він сказав це давнім, дитячим, ще сандомирським голосом.

— Рад би душею й серцем, але зважж тільки...

— Я все вже продумав. Адже кажу тобі: в мене свій власний фільварок. Там мешкаю і роблю, що мені тільки заманеться, вернувшись із Відня.

— Вернувшись із Відня?.. Ти що, постійно живеш у Відні?

— Чи постійно? Майже...

— А що ти там робиш?

Він потягся й гірко усміхнувся.

— Робити то я нічого не роблю, а... шукаю...

— Панну?

— На щастя, поки що не панну. Хоча незабаром і це звалиться на мої плечі.

— Як так?

— Тепер, вважай... намагаюся ж бо стати камергером...

— Безглуздя!

— Але à propos...[1] Доходили до нас вісті, що ти тепер

[1] До речі... *(Франц.)*

у Варшаві, що буваєш у найкращому товаристві. Хтось навіть згадав, що належиш до компанії «з-під бляхи».

— Так, так... Я жив у Варшаві... Але це вже давно було.

— А маєш намір колись повернутись туди?

— До Варшави? Ніколи в житті! — вигукнув він і грізно насупив чоло, згадавши про князя Гінтулта, масонів і їхнього майстра.

Лише тепер він подумав, що повернення до Варшави і взагалі в межі Південної Пруссії загрожувало б йому в'язницею, щонайменше слідством з приводу загибелі пані де Віт. А на саму згадку про в'язницю в нього кров скипалася в жилах. О так! Зникнути в віддаленому фільварку друга, зашитися в глушину, принишкнути десь у вибалочку між загонами поля, мов затравлений собаками заєць. Не знати ні про що... Він підвів на Кшиштофа очі і сказав:

— Якщо це буде тобі зручно, то я з задоволенням, із справжнім задоволенням поїхав би до тебе.

— Voilà! [1] Оце мені подобається. Яцеку, запрягай коні!

Незабаром зручна коляска, яку тягли каштани, запряжені цугом, несла їх тим самим гостинцем у даль, закриту синіми лісами. Ольбромський мав тепер те, чого так прагнув: не було потреби про щось непокоїтися. Одягнений був у бурку друга, і вона захищала його від дощу, який цього дня був його особистим ворогом. Не відчував ні голоду, ні спраги. З натруджених кісток вивіював утому рівномірний, приємний рух коляски.

Збиралося знову на дощ, і легкі краплі коли-не-коли ковзали по його обличчю. Повівав свіжий, дедалі поривчастіший вітер. Внаслідок пробудження окремих почуттів Рафал лише тепер почав розуміти свою недолю. Дивився на стежку, що бігла краєм грузького шляху, а бачив там себе. Відчував свої натомлені ноги у дранті, вижебраному у в'язниці, як ступають вони по твердій землі. Поглядав на глинисті канави і бачив у них себе: в таких канавах не раз йому доводилося спати. Дивився вдаль і завважував там свої нікчемні, убогі, гидотні відчуття, смердючі лахмани. Наростав у ньому неймовірний гнів і бунт. Від усієї душі, з усіх сил він шукав винуватця, жертви...

Добре доглянуті коні форкали, жваво і весело біжучи гостинцем. Тулуби фурмана і лакея розмірено й сонно погойдувались то вправо, то вліво, у такт погойдування коляски. Під цей рух у душі Рафала почали напливати

[1] Чудово! *(Франц.)*

хвилі думок, такі ж мінливі, як і погойдування коляски, залежне від чогось іззовні, від такту їзди. Плинули вони одні за одними, немов змінна музика, уривчаста, розладнана, що в кожну хвилину й секунду може змовкнути.

Ген тягнуться сумні осінні поля. Вже полягли на них борозни нових загонів. Жовта й червона глина вибивається в них із-під безплідної сірості піску, ще безплідніша від нього. Перевертай, працьовитий селянине, цей голий пісок і голий іл, перевертай до останку своєю дерев'яною сохою! Зливай його потом і сльозами, засівай убогим зерном, відірваним від рота в діточок у брудному ганчір'ї...

В чистім полі, на перелозі, пасуться дві корівчини, а коло них мала пастушка, мішком від дощу й холоду накрита, схожа здаля на сіру скибу, або на польовий валун. Босі ноги, голі коліна підігнула під себе, руки всунула за пазуху, прикрилася обтріпаною спідничиною. Гріється, як може, то мішечком, то плачем, то дівчачою пісенькою:

Ой моя ти доленько!
Ой доленько ти моя...

Цей перелог, видно, убога земля, якщо нічиї руки не хочуть її обробляти. Ледь-ледь поріс травою. На загонах вибуяла стрункa, висока, золота квітка-дивина. Тепер покриває її ясно-жовтий цвіт-злотоглавець. Убогий цвіт. Заткни його собі за смердючу шапчину, працьовитий селянине, коли йдеш із трактирчика на розпуття! Хай серце твоє звеселиться, а очі усміхнуться до щирозлотої дивини-нужди...

Придорожна горобина. Нижнє віття обламане рукою хлопа, що виходить з трактиру на роздоріжжя. Відламані від стовбура гілки висять і шелестять сухими листками. На високих, недоступних пагонах пломеніють терпкі ягоди, вишкіряються між жовтого листя, ніби сміються неприємним, набридливим сміхом...

З обох боків шляху наближаються широкі крила лісу. Почало смеркати, коли бричка опинилась на узліссі. Гостинець заглибився в темні хащі і зовсім пропав з очей, ніби десь там була його крайня межа. Ліс був сухий, стояв на пісках. Убогі, тонкі сосни ледь видно було у смутній пітьмі, що поступово насувалася з усіх боків. Здавалося, що густий, сизуватий дим виповнює простір і закриває собою дерева. Запанував смуток на цій непевній дорозі, що зникала в заростях. Всіх охопило неприємне почуття: фурман щось шептав лакеєві, Цедро потягся і щільно загор-

нувся в пальто. Було тихо, хоча вгорі по верхівках дерев пройшов вітер і загойдав їх з боку в бік. У глибині ж лісу панувала тиша, мов під дахом, між домашніх стін. Чути було безперервне сюрчання пізніх польових коників.

Рафал відчув, як у нього стискається й холоне серце. Від цієї хвилини уперше перестала товкти його доля. Це тихе, нетерпляче цвірчання, як йому здавалося, бігло слідом, чіплялось за колеса брички, що швидко котилися, й за залізні кінські підкови, волало з землі услід за втікачем...

ПОВЕРНЕННЯ

Через кілька днів, далеко за північ, обидва приятелі під'їздили до Ольшини. Провели день у Тарнові, де Рафал змінився в елегантного молодика, а потім протягом цілої майже доби, двічі перепрягши коней, вони прямували до кінцевої мети своєї подорожі.

Якийсь час їхали берегом річки, що текла досить вузькою долиною, яку засипали валуни, галька й пісок. Лише надвечір коляска з'їхала з високого плоскогір'я, з безлісих пагорбів у долину Віслоки. Рафал відчув ніздрями подих землі, просякнутої водою, порослої лозняком. Його очі не могли вгледіти в сіріючому краєвиді протилежного, завіслянського берега... Колись тут кожна місцинка була їм знайома. Вони проїздили довгими, заможними, тісно забудованими селами, до лозовий тин відгороджує кожен закуток, кожну стежку. Мчали дорогами, обабіч яких росли верби й берези такі грубезні, височенні й розложисті, що здавались вирваними з людських сновидінь. Прикріплені до брички ліхтарі несподівано кидали за огорожі, в двори й сади смуги світла. Тоді подорожні бачили велетенські щити соняшників, ніби перелякані мармизи простаків, що пороззявляли роти й зирять із-за огорож... Високі бадилясті мальви і яскраві жоржини нагадували Рафалові села на тому боці... Так само, як і там, гнулись, обтяжені плодами, попідпирані тичками сливи, схиляли до перехожого віти з безкінечних садів. Груші, мов жбани, й апетитні яблука миготіли між стріхами. Сухий лист лопотів уже скрізь на деревах і поймав серце особливою тугою за рідною домівкою, турботою за своїх близьких.

Кшиштоф розповідав другові різні цікаві подробиці, легенди, давні перекази й історії, пов'язані з цими місцями. В уяві слухача виникала ніби якась вуаль — дорогоцінна

заслона, що таємничо затуляла собою ці ледь видні села, пагорби, луги, ліси, придорожні хрести...

Вночі повіяв від Віслоки різкий вітер, і віковічні алеї загучали старим, могутнім голосом. Рафал повернув обличчя проти вітру. Закалатало серце в грудях, але знову стислось від спогадів... Знову замкнулося саме в собі.

Під'їжджаючи до Ольшани, Цедро не міг всидіти на місці. Він підводився в бричці, перехилявся то на один, то на другий бік, про щось розпитував у візника... Іноді зіскакував і йшов швидко під гору, весело посвистуючи й наспівуючи. З якогось пагорка він побачив вдалині вогні.

— Не сплять! — вигукнув Кшиштоф майже дитячим дискантом, одразу ж засоромився, що виявив таку сентиментальність, і додав удавано холодним, глузливим тоном: — Муситимеш, любий, від початку до кінця бути присутнім при чулих сімейних сценах...

Коляска з'їхала з косогора і на хвилину затрималась біля воріт. Але, перш ніж слуга зліз із козел, щоб відчинити ворота, вони із грюкотом розчинилися. Чути було лютий собачий гавкіт, сум'яття і крики слуг, що бігли з ліхтарями назустріч бричці. Невдовзі обидва приятелі опинились на східцях широкого ганку. Кшиштоф кинувся в обійми якогось чоловіка, що стояв у сутіні. Шепотів найніжніші слова, віддавав найпалкіші поцілунки. Рафал зніяковіло стояв збоку. Був ошелешений цим і сердитий на друга за вияви такої ніжності.

«Починається церемонія...» — подумав він із люттю.

Кшиштоф вхопив його за руку й потяг до дверей. Там відрекомендував його батькові, мовлячи:

— Ось перед тобою, татуню, мій рятівник із нуртів Вісли. Власною персоною,— Рафусь Ольбромський!

— Прошу, прошу... Щиро вітаю! — говорив приязно старий пан, з'явившись перед очима Рафала.

— Силоміць забрав його з собою, зустрівши в путі...

— Заходьте, заходьте в дім, бо ж холодно. А де саме ви здибались? Це добре, що ви, пане Рафал, прибули до нас... Мене це подвійно тішить, бо ж ми — родичі, хоч і далекі. Я вашого батька пам'ятаю ще з року... Чекайте...

Рафал чудово бачив, яких зусиль коштувало ввічливе до нього ставлення в момент, коли старий пан настільки був зайнятий сином, що аж спотикався на порозі, зачіпав плечима за двері й натикався на столи.

Був це щуплий чоловік років під шістдесят, із виснаженим, з делікатними рисами, ще гарним лицем. Голову

його покривала гладенька непудрена перука, а над верхньою губою стовбурчились підголені, коротенькі, нафарбовані вусики. Одягнений на французький манір: на ньому був камзол, а на ногах — панчохи й пантофлі. Хустка на шиї й жабо, кружевні манжети на рукавах, випещені нігті й руки, манера тримати руки на столі навіть тоді, коли очима й словами голубив сина, давали змогу пізнати в старшому панові Цедрі справді елегантного мужчину, що належав до найвишуканішого товариства. Його очі були затуманені сльозами щастя, коли він не відривав погляду від сина, але й тоді не послаблювався в них вираз спостережливості і сили волі. Серед найніжніших промовлянь і найпалкіших обіймів з його вуст зринали накази, які ту ж мить виконували лакеї, що звивалися коло столів.

Коли прибулі у вузькій кімнаті, що прилягала до великих сіней, сіли вечеряти, з дверей, захованих у кутку, за буфетом, вибігла юна панянка років чотирнадцяти-п'ятнадцяти в нічному шлафроку. Кинулась братові в обійми.

— Мері! — радісно вигукнув молодий Цедро.

Панянка враз піднесла голову й поглянула на нього із втішною усмішкою й шепнула:

— Ти привіз?

— Ну звичайно! Ось поглянь, дзиго...

— Яка я щаслива!

— Ти вбрана, як наступна Філіс, а тим часом... Дозволь відрекомендувати тобі нашого родича Рафала Ольбромського.

— Родича...— прошепотіла вона з найглибшим подивом, відгортаючи локони і так ошелешено дивлячись на Рафала, ніби їй відрекомендували білого ведмедя або ягуара.

— Ти повинна його шанувати, поважати і comme de raison [1] любити, він-бо врятував з чорториїв Вісли твого брата, камергера його цісарської величності, розуміється, камергера in spe [2], а крім того, він — представник варшавського товариства і зможе зробити належну оцінку твоїй зачісці. А де ж Куртівронка?

— Elle dort [3],— шепнула сестра, не спускаючи очей з Рафала.— Спить солодко, склавши руки...

---

[1] Цілком слушно *(франц.)*.
[2] В майбутньому *(лат.)*.
[3] Вона спить *(франц.)*.

Кшиштоф з блазенською міною на обличчі показав, як Куртівронка тримає картинно складені на шістдесятирічних дівочих грудях руки.

— Скільки разів вона позіхнула, перед тим як заснути?

— Сімнадцять — грубо і тричі — тоненько.

— Сідайте, сідайте до столу!..— вигукнув батько.— Завтра буде у вас досить часу для пліток — віденських і ольшипських. Поглянь-но, Кшисю, що подають...

Найстарший з лакеїв, усміхнений з такою щирою радістю, ніби це його рідний син завітав під домашню стріху, турботливо насипав Кшиштофові в тарілку овочевий суп, заправлений сметаною. Молодик, побачивши цю страву, простяг руки до неба й вигукнув:

— Овочевий суп! Нарешті, нарешті... О німці, якщо я коли-небудь і пробачу вам, що майже рік не куштував людської страви... О німці, народе філософів і кепських генералів! Покарай мене, Зевсе-громовержцю, позбав надії на одержання камергерського ключа, вирви із грудей графське серце...

— Кшисю, ти вже вдруге... легковажно...— мовив батько, урочисто підносячи вгору палець.

— Я мовчу, пано, бо ж їм і є взірцем люблячих синів... А картопля із шкварками є?

— Шкварки із свіжини! — шепнув йому майже на вухо той же самий найстарший з лакеїв.

Кілька молодих слуг з мимовільно-побожним задоволенням дивилися, з яким апетитом він поїдає простацький суп.

— Як ви дивитесь на те, щоб ваш уявний камергер... пробач, папочко...— бурмотів Кшиштоф,— якби ваш молодий пан і дідич, що прибув від далеких німців, попоїв ще й «пендзізьриб'є»? Що ви на це скажете?

— Також готове...— усміхнувся лакей, ставлячи на стіл нову тарілку.

За хвилину Кшиштоф із сяючими очима краяв на шматки pain de gibier, підморгуючи Рафалові, щоб той не ловив гав. Батько й сестра мовчки і з захопленням дивились на юнака. Мері відривала погляд від його обличчя і з забавним виглядом стежила за Рафалом.

— Тату, ти бачиш, яка в нього зачіска? — мовила вона, пирскаючи сміхом і показуючи на острижену голову брата з залишеним на тім'ї високим закрученим чубчиком.

— Не смійся з віденських чепурунів, бо зостанешся старою дівкою і, перед тим як заснути, позіхатимеш сімнадцять разів грубо і три рази тонесенько.

— Рафусю! Чому ти не їси? — вигукнув Кшись, накидаючись із ножем і виделкою на улюблені страви.— Змилуйся, не зволікай, бо я ні за що не ручаюсь. Можу все поїсти. От якби ще й смаженої картоплі...

— Вже подають...

— Я думала, що в Відні ти нарешті відвикнеш від своїх фурманських смаків...— жартувала сестра.

— Ще б смаженої картоплі!.. Herr Je![1] Що за картопля!.. Тільки в Польщі, чи то б пак у Західній Галичині, ця американська сирітка... Німці, якщо і взагалі їдять...

— Пізніше будеш обмовляти німців, а зараз ти повинен, повинен розповідати. Ти ж уже наївся, отже, починай. Застерігаю, якщо нічого цікавого не розповіси, не одержиш тістечок тьоті Матині.

— Розповім про все, тільки якомога більше дайте мені тістечок тьоті Матині, якомога більше, як для хворого! Рафуню! Ти не жив на світі, якщо не скуштував тістечок...

— А propos... то де ви, панове, стрілися? — спитав старий пан.

— У Тарнові,— квапливо сказав Кшиштоф.— Рафал саме повертався з Бардийова, де на водах проводив час із друзями, шукаючи... Чи про це треба розповідати?

— Це ж таємниця...— засміявся старий поміщик.

— Але так нічого для себе й не знайшов. Німкені, чешки, мадярки... То не для нас. Він мав з Тарнова вертатись до себе в Сандомирщину, але я його намовив,— замість того щоб бити байдики в батьків, хай краще завітає до мене, познайомиться з оригіналом Трепкою. Я пообіцяв йому для заохочення, що ти, папо, придумаєш для нього якусь чудову кар'єру...— додав він упевнено, хоча й добре бачив, що батько скривився і здвигнув плечима.

— Розповідай...— наполягала Мері, дивлячись весь час на Рафала, мов на якесь диво.

— Зараз, зараз... Не можна ж так відразу, милостива панно... Але оскільки всім так нетерпиться, тож incipiam[2]... З чого б пак почати? Звичайно... Оскільки з'явився в батьківський дім граф Кшиштоф Цедро...

Щоки в старого пана поступово почервоніли, і радість

---

[1] Ісусе! *(Нім.)*

[2] Починаю *(лат.)*.

засвітилась у нього в очах, що злегка прикрились віями.

— Оскільки з'явився в батьківський дім граф Кшиштоф Цедро, то з чого ж саме має почати він свою віденську епопею? Звичайно, з пошуків у архівах. Виявилося, що Марцін Цедро...

— Ну, так, так...— кипув батько з удаваною зневагою,— ми добре знаємо, хто такий був Марцін Цедро.

— Але ж я виявив нову його місію, якої ані око не бачило, ані вухо не чуло. За Міхала Корибута він їздив із секретним дорученням...

— Хто там тепер па такі речі звертає увагу!..— сказав батько сентенційно.— Тепер для нас мусить бути за правило, так само як за Речі Посполитої, шляхетська рівність. Шляхтич в загороді рівний воєводі! Послухай, що каже Трепка. Хіба ні, родичу?

Рафал буркнув щось невиразно. Відчув тільки після цього запитання — ще більше, ніж хвилину тому,— що в нього пашать щоки, як од вітру, що віяв в обличчя, так і од напливу вражень.

— Ти, папочко, жартівник...— шепнув Кшиштоф, нахиляючись до батька й цілуючи йому руку.

І відразу ж голосно сказав, звертаючись до лакеїв:

— Із сьогоднішнього дня ви, бандюги, повинні титулувати пана не інакше, як ясний пан граф, а панянку — панною графинею, а мене... А мене поки що ніяк не треба! Як має бути рівність, то хай собі й буде. Я й так шляхтич у своїй загороді, отож і рівний... оцьому панові графу і панні графині.

Старий дідич поправив манжети, всміхнувся, але й далі нетерпляче спиняв сина.

— Ти — графиня з моєї ласки...— сказав Кшиштоф, звертаючись до сестри.— За це ще принеси тістечок. Якби не я, ти й далі сиділа б серед парафіяльних дурех як рівна першій-ліпшій у загороді. До речі! Накажи Куртівропці, щоб до тебе не зверталась без слова comtesse [1].

— Ну, а зараз, Кшисю, розповідай про Відень...— благала сестра, повисаючи в нього на плечі.

Рафал пильно дивився на цю панянку, коли вона з іскристими очима брала участь у розмові, з відчуттям майже невловимої відрази. Її кучері, біле чоло, рожеві щоки, вродливе довгасте личко нагадували йому про існування жінок і збуджували в голові неясні терзання, а груди спов-

[1] Графиня *(франц.)*.

нювали плачем, втишити який не було коли під час жвавої розмови. Особливо, як тільки вона, гарячково шепочучи, схилялась до брата і втуплювала в нього очі, Рафал болісно здригався всім тілом. Відчував: його пронизують невидимі муки.

На щастя, після вечері всі перейшли до парадних покоїв, що містилися праворуч від входу. Були недавно — мабуть, у зв'язку з тим, що Мері не так уже довго залишилось до повноліття,— опоряджені в англійському стилі. Меблі були з червоного дерева, прості, без оздоб. Всі стіни розмальовані арабесками або з краєвидами руїн та блідими пейзажами. Два невеликі кабінети відзначались особливо модною simplicité [1]: були пофарбовані в блідий колір з ледь помітним бордюром і оздоблені невеличкими картинами італійської школи. Але в глибині будинку існували ще й старі, не відремонтовані, забуті всіма кімнатки, салоники, не для показу, де вціліли вже добре вицвілі старомодні шовкові і парчеві шпалери, давні меблі у французькому стилі, у вигляді літери S,-з вигнутими ніжками, з різьбленими квітками й букетами. Там ще марили про свою колишню красу і дні свого тріумфу китайські столики, пообламувані, зі стертою інкрустацією шафки і різні цяцьки. Втративши право вважатися модними і ласку стояти в парадному салоні, вони змушені були приховувати свою убогість по найменш видних кутках.

Проходячи повз велике дзеркало в першому салоні, Рафал кинув у нього погляд і сахнувся від вигляду своєї особи. Незважаючи на те, що був переодягнений у пристойне вбрання, більше того, навіть у пишні шати, він мав вигляд замаскованого злочинця. Налите кров'ю обличчя в цю хвилину було покрите синіми й червоними плямами, рідке волосся прилипло до лоба, покраяного зморшками, а очі зиркали дико, з хижою грубістю. Він швидко ввійшов до сусідньої зали. Старому панові, очевидно, було приємно, що перед далеким і незаможним родичем він може похвалитися новомодним опорядженням дому. Справді-бо, салон був просторий і гарно вмебльований, але Рафалові він не сподобався.

Лакеї запалили свічки у стінних канделябрах, у висячих і стоячих свічниках. Кшиштоф підійшов до панталео-

---

[1] Простотою *(франц.)*.

ну, що стояв у кутку, і заграв улюблену, видно, майже домашню пісеньку:

La nuit tomboit dans la prérie,
L'Echo dormoit dans le vallon,
Prés du ruisseau chantoit Amélie . . .[1]

Старий пан усівся в кріслі, приплющив очі і з задоволеною усмішкою, з невимовною радістю не затуманених слізьми зіницях насолоджувався мелодією. Його ноги в пантофлях і панчохах нерухомо спочивали на килимі; складені й притиснуті до грудей руки, здавалося, пригортали до серця віддалені від нього дитячі голови.

Панна Мері, зіпершись на братове плече, спочатку несміливо, а потім чимраз виразніше і краще почала наспівувати без слів. Голова її, обрамлена хмаркою локонів, нахилилася було спершу до брата, але поступово підвелася,— поверталася спершу до батька і, нарешті, до нього, гостя. З дівочих грудей линула все вище й вище, урочистіше й чарівніше жвава мелодія пісеньки. Кінець кінцем прозвучали слова:

Au matin dans les prés de Flore
La rose á l'instant de s'ouvrir
Attend que la vermeille Aurore
Sur son char amène Zéphir . . . [2]

Але Кшиштоф перескочив раптом на іншу мелодію. Сестра спочатку не могла пригадати її. Він вигукнув, не перериваючи гри:

— Air: Dans un bois solitaire et sombre...[3]

— Ага, вже знаю!..

І вона почала співати:

Auprés d'une féconde source,
D'où coulent cent petits ruisseaux,
L'Amour fatigué de sa course
Dormoit sur un lit de roseaux . . .[4]

---

[1] Ніч над лукóю западає,
Луна в долині засина,
Одна Амелія співає... *(Франц.)*

[2] А вдосвіта на луках Флори
Троянда зводить млосний зір,
Чека, що з променем Аврори
В ридвані прилетить Зефір... *(Франц.)*

[3] Арія: «У лісі пустельнім і темнім...» *(Франц.)*

[4] Он край джерела, де з дзюрчанням
Свій плин сто струмків почина,
Амур, натомившись літанням,
На ложі з тростин засина... *(Франц.)*

Старий пан не міг поворухнути повіками, ані зігнати усмішки з вуст. Не хотів, можливо, сполохати глибокого, співучого щастя, що сповнило по самі береги затишні покої сільського дому...

ДИВАК

Лише кілька днів молоді панове провели в Ольшині. Кшиштоф рвався до своїх Стоклосів, фільварку, що за п'ять з чимось верст від Ольшини. Хоча й непогано йому було в батьківському домі, а проте він хотів похвалитись перед Рафалом своєю власною худобою і звільнити його від досить суворо дотримуваних тут у дворі церемоній.

І от вони нарешті поїхали. Фільварок стояв у лісі, між двома пласкими пагорбами та в долині невеличкої річки, що впадала до Віслоки. Важко було уявити собі щось краще над оцей ліс. Кожен яр потопав у заростях буків, дубів, беріз, грабів і кленів. Кожен косогір був гарним парком. Тепер, восени, ті косогори й яри пломеніли жовтими та ржавими барвами. В кожного, хто приїздив сюди вперше, серце калатало від захоплення. Здавалося, що клубочиться й бурхає пломінь і в'ється дим над цими пагорбами й долинами. В глибині лісу ховались прохолодні галявини, тим зеленіші, чим гарячішою була барва звисаючого над ними листя. Сам дім у Стоклосах стояв у лісі, між соснами, на високому березі річки. Дах його був уже дуже ветхий, багато разів ремонтований новим гонтом, у різних місцях дуже покороблений. Модринові стіни вгрузали в землю. Довкола будинку простягався сад, який переходив у ліс. Під вікнами квітли, як і коло селянських халуп, високі мальви, жовті або темно-червоні жоржини, яскраві пагідки та вогнисті кущі пастурцій.

Коли бричка зупинилася перед ганком, навстріч прибулим вийшов якийсь чоловік середнього зросту, сухорлявий. Його вік важко було б визначити,— десь від сорока до шістдесяти років. Обличчя в нього було засмагле, темне. Його густе волосся зв'язане було по-старомодному, на німецький манір, у пук на потилиці. Довгий гострий ніс стирчав над тонкими, стиснутими в лінію вустами. Такі ж і очі були, мов дві шпаринки, під чорними, густими бровами.

Одягнений цей чоловік був досить дивно: був у жакеті, колись елегантному, французького крою, з шовковими вилогами та з жилеткою і в грубих чоботях, з халявами аж

до колін, добре вимащених лосм, щоб ноги не мокли. Замість жабо, неодмінного при французькому сюртуку, комір сорочки його обвівав вовняний шарф зовсім сарматського крою.

— Падаю до ваших ніг, пане граф!..— вигукнув він, без надмірного поспіху сходячи з ганку.— Нарешті, пане граф, ви зволили згадати про свої володіння... Ха-ха!.. Я був певен, що пан...

— Граф...— докинув Цедро.

— Що пан... ха-ха! — ніколи більше до нас не заїде.

Було видно, що він, навмисне підкреслюючи титули, весело сміявся з них... На подив Рафала, Кшиштоф також почав сміятися, хоча й нещиро і з прикрим невдоволенням.

— Вітаю і я пана депутата, мого милостивця і ментора... Як ваше дорогоцінне здоров'я?..— вигукнув він, зіскакуючи з брички.

— Ви, пане граф, зволите випромінювати із себе ласку, як ясне сонце щедре проміння своє. Мені приємно грітися в його теплі.

— А ви, пане депутат, сивісте не на жарт...

— Від турбот про ваше добро, пане... ха-ха... Осмілюся, із взаємності, і вас запитати про здоров'я... хоча й одразу бачу, що ми товстіємо на німецькому хлібі...

— Невже?

— Щиро кажу. Справжній опецьок!

— Ха-ха!..— засміявся Кшиштоф, ставши навпроти і взявшись у боки.

— Дуже радий!

— Дозвольте, пане депутат, від усього серця відрекомендувати вам друга і найближчого свого спільника, товариша шкільних літ і попросити виявити до нього в Стоклосах гостинність. Це пан Рафал Ольбромський. Рафалку, а це пан Щепан Неканда Трепка, ci-devant[1] власник великих маєтностей, які процендрив задля політичних інтересів, майже депутат сейму, мандрівник, вольтеріанець, енциклопедист, ще й до того ж злий пасмішник, який глузує, дозволю собі сказати...

— Дуже радий познайомитися з вашим другом, пане граф, і готовий йому покірно служити. Разом з тим я повинен заперечити деякі достоїнства, якими пан граф наділив мене: ніколи депутатом сейму я не був.

---

[1] Колишній *(Франц.)*.

— Але ж міг би бути. Був же обраний... Але, знаєте, упертість і... обставини...

— Надто висока честь для убогого розуму. Nec sutor...[1] А щодо впертості, то, може, й правда. Тверді лоби і карки родила наша люблінська земля. Прошу покірно в дім...

Прибулі ввійшли в кімнати, вибілені вапном, з маленькими вікнами й товстими сволоками, на яких трималася стеля. Старі дерев'яні меблі, старовинні низенькі крісла, столи, лави й шафи були в повному порядку. Кшиштоф Цедро скинув пальто і обняв Трепку сердечно і чуло. Сміялися обидва, мало не падали, стоячи в обіймах.

— Ви довго, пане граф, думаєте побути у цій дірі?

— Таки довго, старий прихильнику нечистої сили, дуже довго! Обидва з Рафцем сядемо в тебе на карку... Господарюватимем. Ввійдемо в свою роль.

— І ви, пане граф, також?

— Гадаєте, може, Щепанку, що тільки ви маєте право займатись рільництвом, бо своє власне поле пустили за вітром?

— Е, що там мої гадки! Ваш друг, пане граф, може подумати, що я й справді свої багатства кинув чортам у зуби. Зовсім ні! По-перше, це була не така вже й велика, середня за розмірами шляхетська маєтність. Кліматичні умови та інші обставини зменшили її розміри, а, зрештою, ще й моя люблінська упертість призвели до того, що вищезгадана Вулька з землею довкруг неї були поглинуті клятою річкою Коцит. І в мене нічого не лишилось, опріч одного бажання, щоб теперішній власник тієї землі подавився доходами з неї. Оце й усе.

— Не все. Розкажи всю історію.

— Ет, не варта вона уваги. Але розповім, раз велить граф. Я саме мандрував по чужих краях, коли від мого маєтку залишилося всього тільки певна quantum [2] книжок, які трактували про оздоровлення того, що вже загинуло у могилі. Отоді-то оцей, присутній тут родич, милостивий пан Кшиштоф Цедро, зустрівши мене в скрутному становищі на віденських рінгах, попросив по-сусідськи до себе. Перебирайся, каже, старий бродяго, до мене, в Стоклоси... І я volens nolens [3] пішов. Більше того, він послав у Вульку конюхів і звелів їм забрати зі старої комори і привезти

---

[1] Якщо ти швець... *(Лат.)*.

[2] Кількість *(лат.)*.

[3] Хочеш не хочеш *(лат.)*.

у цей Тускул два полудрабки книг і рукописів. Чи чувана то річ? Коли я прибув personaliter [1], щоб розпрощатися з paterna rura [2], я заплакав...

— Ти заплакав, злий насмішнику?..

— А побачивши, що в прапрадідівському гнізді сидить оцей щиглик, я подався по книжки і разом з ними знайшов отут для себе гостину...

— Якби ж то гостину! А то ж він, Рафалку, почав тут заправляти, як у себе вдома! Керує маєтком, втручається в справи цілого землеволодіння, дивиться на нас як державне казначейство, а на витрати дає, як скупий дідусь. Отож із Відня я змушений був його засипáти теплими листами, щоб він мені переказав хоч кілька чеських на маківники. Управителів він так ганяє, що жоден не може витримати при ньому...

— Це перебільшення!

— У мистецтві настроювання пейзанів проти землевласників він переплюнув урядовців із крайзамту. Будує їм хати з вікнами, як у тому палаці, фельдшерів їм приводить, коли в корчмі роз'юшать один одному носа, дні панщини скоротив usque ad absurdum... [3]

Трепка цмокав губами.

— Але що найцікавіше... ха-ха! Він школу намислив побудувати отут, у Стоклосах. Скажи, Рафалку, чи можу я дозволити, щоб отак марнувався мій маєток? Тепер я подивлюся, що ти тут витворяєш!

— Треба було вам спершу подивитись на щось подібне в житті. Але такого у Відні ви не знайдете.

— А куди б я мав податися, щоб таке побачити? В Париж?

— Даю слово честі, що ні, а лише до Пулав, до Влостовиць, до Пожога, до Консковолі, Целейова... Ха-ха!..— засміявся Трепка.

— А що б я побачив у тій Консковолі?

— Велику культуру. Клянусь! Велику польську культуру... Роботу давно почато, і діло зроблено. Ну, та для цього треба бути великим паном... Малий польський панок по цілому світу шукає те, чого не губив, а якщо знайде, то...

— Це буде графський титул...— сказав Цедро Рафалові.

---

[1] Особисто *(лат.)*.
[2] Успадковані володіння *(лат.)*.
[3] До абсурду *(лат.)*.

— А ви, ваша милість, також із Відня зволили заявитись у наші повіти? — спитав він Рафала.

— Ні, він не з Відня, а з Варшави.

— Представники двох столиць проти мене одного. Eheu me miserum! [1] А як ви, пане граф, мислите братись за рільництво, дозвольте запитати?

— Руками, убогий шляхтичу, руками й ногами.

— Що, нові гримаси віденської моди?

— Нехай так...

— Певно, якийсь Турп-Таксіс закопався в своїх фільварках, і тепер ця мода перехлюпнула на молодь?

— Щоб ти знав: тобі тільки ходити по ярмарках та збирати мідяки за пророкування.

— А коли маєте повернутись до наддунайської столиці?

— Ще нічого не відомо. Ах, Некандо, Некандо! Якби ти знав...

— До дідька лисого!.. А що хіба?

— Якби ти знав, як мені все набридло. Скажи, ви вже брали собак у поле?

— Ось куди повертає!..

— Кажи!

— Брать то брали.

— Льотку?

— Була Льотка, був і Доскоч.

— А хто їздив?

— Я, хоч і нема чим хвалитися, і Гжесік.

— Скажи, а на якому коні?

— На Карому.

— Мій улюблений кінь. Він ходить?!

— Ходить, ходить!

— А чи я зі своїми короткозорими сліпаками не звалюся з нього у перший же день?

— Кінь уважний, розумний... А все інше залежатиме від їздця.

— А звідки починали полювання?

— Від Ялівцевої смуги до Белів.

— Гарне поле? Рафцю, ото пополюємо з тобою вволю! Скажеш, якої ти думки про моїх хортів...

— Хорти! — загорівся Трепка, аж очі в нього заблищали,— хорти легші за упирів!

— Милостивий пане депутат, що ти зараз досліджуєш, студіюєш? Скажи правду.

---

[1] Горе мені, нещасному! *(Лат.)*

— Ти, пане граф, прибув з однієї із столиць світу і мене, нещасного, розпитуєш про новини? Це я повинен питати про новини!

— Ти добре знаєш, що я ніякий не книжковий щур; то чого ж підшпигуєш мене? Але якщо вже так хочеш почути новини, то одну з них згадаю: я привіз тобі в дарунок штуцер з такою насічкою, якої на цьому падолі твоє око ще не бачило. Тепер за тобою черга говорити. Ну, то скажи, що читаєш?

— Штуцер...—прошепотів Трепка, примружуючи око:— Це повинно бути цікаво. Але де ж він?.. Хай побачить його моє око на цьому падолі! А що стосується мене, то я читаю різні речі... То перебіжу якийсь розділок із «Містичного міста» Марії Агреда і Єсу, то знову, для перемін, якесь із казань ксьондза Лускіни... Оце й усе.

— Ти вольтеріанець! Читаєш ксьондза Лускіну... Хто б не знав тебе, то сприйняв би твої слова за щиру правду. Але ж у будь-який час тебе дідько схопить уночі, і сліду по тобі не зостанеться.

— Ви, пане граф, непристойно жартуєте.

— Кінчай, прошу тебе, з тим графом!..

— А що?

— Трепко! Дивись, щоб я тобі ребра не порахував...

— Може, краще вас, пане, титулувати швабським, німецьким чи австрійським графом, бо як же обійтися без титула?.. Не годиться ж шляхтичу, що володіє двома селами у Західній Галичині, залишатись без титулу, а тим паче дідичеві, власникові стількох маєтків!..

— Я ані німецький, ані який інший граф! Я взагалі ніякий не граф! — вигукнув він, зашарівшись, мов дівчинка.— Знаєш і сам дуже добре, що це батько мій хоче носити такий титул, отож я й мусив вдавати... Мовляв, ось і маєш те, чого прагнув.

Трепка нахилив голову і спідлоба свердлив Кшиштофа іронічним поглядом. На його стиснутих вустах, ніби замкнутих на замок, чаїлась глумлива посмішка.

— Чого ти так дивишся? — крикнув Цедро.

— Дивлюся, тільки й усього.

— Не раджу надто довго дивитися!

— Вирішив і я купити собі австрійський титул. А чому б, у дідька, не зробити цього? Адже відомо, що Трепки Неканди, Топорчики із Гжегожевиць, гай-гай, найдавніший у Польщі рід: ще за Лехів вони були воєводами!

— Ти, мабуть, не знаєш, Рафале, що Жениха була до заміжжя Трепчанкою?

— Саме так!

— Вони також і святого Станіслава з королем Сміливим зарубали.

— Брехня!

— І відтоді всі вольтеріанці... Чого ти так дивишся?

— Дивлюся, кудою з вашої милості вилізе німецький розум.

— Ти гадаєш, шляхтичу, що я дамся, щоб ти мене з'їв з кашею?.. Тобі сниться, що я танцюватиму під твою дудку? Ось я візьмусь за тебе, Щепанку!

— А чого ж, це може бути.

— Ось я почну тебе навчати політики.

— Всього, чого хочеш, тільки не політики. Не тішить вона мене. Лише тепер бачу, що від самого народження я в політиці був дурнем. У мене вухо не настроєне на цю мелодію. Садити картоплю, орати, лікувати коней, навіть овець — ось де я почуваю себе вільно.

— Я не заперечую. Але навіщо ти в мої справи втручаєшся? Я ж займаюсь політикою...

— А я, признаюся, й не знав.

— Ми ж повинні якось жити. Розумієш?

— Розумію.

— Самим садінням і копанням картоплі не проживеш.

— І це я розумію.

— Якби ми всі відгородились від світу, засівши в борах і в полях, поховались між купами гною і скиртами жита, то ми б вкінець знікчемніли.

— Маєш рацію. Ми повинні пертись до німців.

— Таж певно! А ти сам хіба не перся до них? Не волочився по Франції, по Італії, по Німеччині?

— Я волочився з наказу старших і жебрав. І не згадуй мені, милостивий пане, чортових доріг моїх! Нужда, поневіряння у лахманах, у рваній одежі, скиглення — бодай не бачити цього!..

— А я...— мовив Цедро крізь стиснуті зуби,— не жебраю і не бавлюся з власної волі. Ба́тьків наказ для мене святий. Одначе я думаю, що ми повинні пізнавати світ, розуміти європейське життя. І ми повинні з цим іти до німців! Саме до них, до їхньої домівки, придивлятись до їхнього життя, пізнавати, в чому їхня сила. Як же інакше запобігти ударам? Треба налагоджувати стосунки, щоб потім з них скористатися. Якби ти тільки знав, скільки

разів я, маленький чоловік, міг прислужитися... Я це кажу не задля хвастощів, а признаюсь, як брату, щоб ти знав про це. Не раз гриз пальці до крові, чекаючи в передпокоях, складаючи візити, їздячи, очікуючи, просячи...

Обличчя в Трепки було дивно скривлене. Він знущально сміявся.

— Принаймні мені не жаль твоєї милості...— процідив він, змруживши очі.— Взагалі все це зайвий клопіт.

— Зайвий клопіт!

— Саме так.

— Так...— передражнив його Кшиштоф, швидко ходячи по кімнаті.— Замкнутися в маєтку, завалити спопами тік — і хай усе пропадає пропадом! Хіба це моя річ?.. Не при мені ж це почалося і не за мене скінчиться!

— А щоб ви знали, ваша милість, що своїм легким глузуванням ви попали в саму точку. Повернутися спиною і робити своє діло — ото й усе. Нема чого тобі пристосовуватись і залагоджувати. Ти гарно сказав: не при нас почалося, не за нас скінчиться! Не так то легко нас ковтнути, як якомусь там прусському чиновникові здається. Треба працювати! Так! Все розтрощено. Лежить суцільна цілина, не торкнута сохою. Життя не вистачить, щоб хоч клаптик її переорати, а ви, ваша милість, свій час, силу, душу й розум тратите на висиджування в передпокоях. У вас вистачає гонору, щоб домагатись за гроші чужоземного титулу, але його не бракує вам, щоб збудити в собі людську гідність.

— Якщо ти можеш сказати, що я тільки цього...

— Я ще не сказав, що тільки... Але я знаю людську натуру. Ця натура — справжня шельма. Знаю по собі й надивився світу. Я бачив чисті душі, які змінювалися у ниций прах, який вони на словах зневажали. Засіб протягом небагатьох років стає метою, особливо під впливом ніжної жіночої руки.

— Ну от, знову ти своє!

— А так... Бо завжди, як ваша милість вертається з-над голубого Дунаю, я дивлюся з огидою, чи не їдуть за вами німецькі бебехи й колиски.

— Ех, чортяка ти болотний! Не буду я з тобою розмовляти. Рафале, а йди-но, я покажу тобі нору оцього щура.

— Чого це раптом?

— Покажу тебе у всій наготі.

Сказавши це, молодий Цедро відчинив двері до сусідньої кімнати і показав її Рафалові. Кімната ця давно,

видно, не була білена, бо голі, великі бурі балки з модрини виразно проглядали з-під вапна. Вся стіна в глибині кімнати була заставлена великими полицями простої теслярської роботи, а на них без ладу й складу стояли й лежали книжки. Стоси журналів і газет, друкованих на тонкому папері, височіли на широкому столі посеред кімнати. Тут і там висіли на стінах карти, старі гравюри й карикатури. В темному кутку стояло соснове ліжко зі старенькою постіллю, а над ним висіла зброя: пістолети, штуцери, двостволки й мисливське причандалля.

— Він отут сидить і плекає свої негідні думки.

— Про хвороби морди і ратиць, про чуму рогатої худоби і вертячку...— відрубав Трепка.

Рафала, коли він побачив ці книги, охопила непереборна огида, властива з певного часу його вдачі. Відчув, що його щось душить, мов уві сні. Трепка, дуже спостережливий, не допустив, щоб це відчуття оволоділо гостем. Він зайнявся ним зі старанністю здорової людини, котра все бачить, але нерви свої тримає в руках. Почав показувати мисливську зброю й упряж, щоб відвернути увагу присутніх від книжок, таких немилих для ока шляхтича.

— Отже, тільки про завушниці та про заволоки й трактується в усій оцій літературі? — не переставав чіплятися Кшиштоф.

— Та ні, чого ж, і про метеликів ідеться в ній...

— А політики ані на шеляг?

— На шеляг, може б, і набралося, але той, хто продає, не радить брати такий пікчемний товар.

— Тепер такі речі відкидаєш, хоч стільки років і займався цим пікчемним заняттям?

— Справді-бо... Політики, ясновидці, знавці! Одне поле, належно зоране, один рів, уміло прокладений через ниву, щоб осушити болотисту землю, що такою була споконвіку, для мене більше значить, ніж сто брошур про те, як правити народом...

— Засліплення! Сто разів повторю: засліплення! — крикнув Цедро, наближаючи обличчя до обличчя друга і втуплюючи в нього короткозорі очі.

— Ні! Я знаю, що кажу.

— Не знаєш! Не знаєш німців! Це не народ, а страшний орден, розумно організований, який не знає ніякого сорому, щоб розтоптати таких от, як ми, рільників та мрійників, і який мріє наяву! Над Лабою, над Влтавою! Ось послухай!..

— Я бачив усе це. Я глузую собі з німця, поки сиджу на землі,— на своїй чи на чужій. Що тобі допоможе те, що підглянеш їхні закони й положення, якщо сам не твориш своїх власних? Чи гадаєш, що наша слов'янська душа перетвориться в німецьку від споглядання й пізнання наук? Ніколи в світі! Ми — інші, відмінні від них. Ти бери приціл на те, що є твоєю натурою і твоєю силою,— на могуть рільника, яку без користі тримаєш у руках. Якщо зможеш видобути з неї всі засоби, то цілий німецький орден на одному тобі зуби поламає.

— Не знаю, що ти мені кажеш. Душею своєю я впадаю в розпач, бачачи, що діється, чуючи в розмовах наміри нести загибель і знищення. Він зі мною веде політичну розмову, делікатно бавиться, а заразом зондує грунт...

— Загибель! — сміявся Трепка,— знищення... Хто мене тут, у Стоклосах, уб'є і знищить? Ну що ж, хай приходить аі своїм планом і задумом. Хлопів, яких я працювати, жити і мислити навчу...— сказав він, хапаючи Цедра за руку.

— Отож я тобі й кажу, ти страшенно помиляєшся! Я заглянув у їхні душі, вдаючи із себе дурника, розкусив їхні таємні наміри. Під шелест єдвабу в салонах, під веселий гомін пишних балів я стежив за їхніми замислами. Ці люди ні перед чим не зупиняться. Ти знаєш? — вигукнув він, блідий і переляканий.— Ці люди можуть призвести до того, що твої ж хлопи підійдуть уночі під дім, стягнуть тебе з ліжка і голову тобі відрубають сокирою!.. Он як далеко сягає їхня політика...

Трепка весело сміявся.

ПТАШКА РИБАЛОЧКА

Кілька довгих тижнів Рафал провів у Стоклосах, байдикуючи. Був хворий. Трепка, який з багатьох знань мав чимало і в галузі медицини, не міг визначити, що з ним таке. Тому не приписував йому ніяких ліків. Велів тільки виносити для нього під сосни польове ліжко, і Рафал лежав на ньому в одежі, задивлений у небо. Він і сам не міг відгадати, що йому докучає. Не відчував ніякого болю і не мав ніяких бажань. Єдина жага заволоділа ним, коли він прокидався і коли наставала ніч,— не існувати...

Довколишнє життя, близьке й віддалене, не мало для нього буквально ніякої вартості. Гарні коні, яких він

раніше так любив, гончаки, мисливська зброя, гамір, розповіді про пригоди Кшиштофа і Трепки, коли надвечір поверталися вони з хортами, все це тільки мучило його і ще більше примушувало замкнутися в собі. З усіх сил він намагався всміхатися, розмовляти, пристосовуватись до тону і способу життя людей міцних і здорових. На щастя, ніхто його про таємниці життя не питав.

Осінь була чудова.

Щоденно, коли відчиняли віконниці, вривалося у вибілені вапном кімнати розтоплене в золоті, холодне повітря. Віти сосен заглядали у вікно, сонно киваючи і шумлячи тим премилим голосом, який заглушає думки й велить коритися своїй дивній волі. Зі східної сторони стовбури сосен були ніби оббиті золотими пластівцями. Сороки покрикували на своїх вітах, білки підходили аж до віконних луток, зяблики й тетерки посвистували над дахом, покритим грубим шаром моху. Вся земля в лісі всіяна була сухими шпильками, по яких нога ковзалася, мов по паркету. Запах грибів і запах живиці, що текла по іржастій корі соснових стовбурів, сповнювали повітря.

Рафал прокидався в домі набагато раніше від інших. Він чув, як піють перші півні; не розплющуючи очей, при зачинених ще віконницях відчував, коли сходить сонце. Впізнавав це по голоснішому шуму дерев, по змінених голосах природи. Він чув кожен звук, кожен дзявкіт пса у селі, кожен крик ворони, кожен подмух вітру. Все це відбивалось від нього, немов від каменя. Іноді з його грудей вирвалося зітхання — і цим усе кінчалося. На серці лежав камінь.

Та, змирившись під цим гнітом, серце не вмерло. В глибинах нічної тиші, коли розпорошувався й німів останній шурхіт, лише одно серце чуло відлуння непевних, боязких кроків, які прямували порожнечею часу. Луна від чийогось волання котилася з глибини гір, із темряви. Тоді серце зрушувало камінь, що тиснув на нього, і само прислухалось без надії почути щось повторно, дивилося кривавим зором у темряву без віри в те, що щось побачить, і ридало цілі години, але не для того, щоб заспокоїтись. Бо випала йому тяжка доля,— чим довшими були його плач і ридання, тим сильніший біль він відчував. Лише фізичною волею, напруженням тіла, захисним тваринним опором можна було обірвати цю мелодію туги. Але це було б так само жахливо, як коли б хтось, дужою мускулистою рукою вхопивши за горло, душив дворічну дитину, аби

втишити її жалібний плач. Серце падало в свою могилу й лежало в безсилому спокої, аж поки не наставав новий порив.

У цій борні Рафал не раз силкувався приглушити в собі відразу до голосів життя, до барв рослин, до невимовної краси як світла, так і тіней. Марно! Ослабли в нього його живий зір і щасливий слух, які дають можливість бачити і чути. Тепер геть усе було для нього чуже. Кожен предмет, кожен сонячний промінь, кожна тінь, кожен запах і обрис стали лише самим собою. Вони вже більше не служили для душі. І вона залишилась у самотині. Пересувалася ніби серед руїн, що виникли внаслідок землетрусу, серед огидних їй і непотрібних речей. Поступово кожна з цих справ, усе, що можна було окинути поглядом, втрачало свою вартість і сповнювалось неприязню. А щоб не чути нагромадження цих ворожо настроєних явищ, він заплющував очі, стискав вуста, зціплював зуби і поринав у штучну летаргію мовчання. Був тоді ніби згаслим пломенем. Але коли тішив себе певністю, що розширить таку хвилину в годину, в день, злинав удалині шепіт, чувся голос, зринало кохане ім'я... Спустошливий вітер зривався у просторі і нищив геть усе, що працьовита воля квапливо і з великими труднощами була спроможна створити.

Одного ранку, вже в самому кінці вересня, не в стані дати собі раду і не будучи спроможним влежати в ліжку, він підвівся ледь світ і вийшов з дому. Було холодно. Південний вітер будив шум сосен і обдавав тіло холодним повівом. Рафал, сам не знаючи чому, пішов на берег річки, яка за кілька десятків кроків від дому текла у руслі, що лежало значно нижче від рівня піщаного, плаского пагорба. Там він ще ніколи не бував. Широко й мілко розлита вода зовсім беззвучно несла свої миготливі, бистрі й дрібні хвильки між довгими піщаними косами, які де-не-де перегороджували їй русло. Весь небокрай був тут щільно закритий вільшиною, що вже з кущів вигналась у дерева. Річка струміла в їхній сутіні, наче схована від світу. Внизу видно було, як повертала вона й зникала під навислим гіллям, ніби в чорно-зеленому гроті, залишаючи по собі спогад у вигляді сріблястого шляху. Там були вже дуже високі дерева: стрункі, плакучі берези, велетенські надвіслянські тополі і верби, що мочили свої віти в проточній воді. З-поміж них звелася у простір високою кроною гілляста столітня сосна. Ближче, посеред річки, були острови, з давніх-давен поросші деревами, надзвичайно гарні

діброви, незаймані хащі, яких людина ще не відібрала від пташок. Поблизу і вдалині простягались обмілини, ощетинені сухими палями, сучкуватими колодами, корінням зрубаних вільх, сухими корягами, що стирчали з води, мов потворні ікла. На них поналипав слизький очерет, поналіплювалися сухі бадилини жовтих глечиків, віхті замуленого сіна, хмиз і очерет — сліди минулої поводі. Коло цих місць вода звивалася, робила круті повороти, але текла безшумно, безшелесно, тихо. Сухі піщані обмілини лежали нерухомими смугами, наче тельбухи й боковини м'яса, рівно розрубані сокирою й кинуті тут на вічну поживу для часу. Наймепша билинка не могла зрости на їхній неродючій наготі.

Сонце, пробившись крізь зарості, гострими стрілами пронизувало річку. Жива вода спалахнула вогнистою барвою. Тим глибшою стояла сутінь там, куди не досягало сонце. Вільхи стояли над чорним закрутом, мов незламна стіна. Сморід гниючого темного листя сповнив усе повітря. Рафалові здалося, що це такий дивний запах має роса, яка білим інеєм лежала на землі і листі...

Спогад про щось дуже давнє — Вигнанку, Вирви або Тарніни, а скоріше всього — не спогад, а лише заново пережите щастя втрачених назавжди днів дитинства охопило його, мов руки сестри, вигодованої з ним одною груддю. На якусь хвилину він віддався цьому почуттю. Серце звільнилося від заціпеніння, очі вмилися сльозами, і йому стало легше. З насолодою, яку він завжди зазнавав, коли бачив перед собою нові місця батьківщини, з ненаситною насолодою, близькою до болю, він прикипів очима до цього місця — крізь сльози дивився на оці річкові звивини, на дикі зарості вільшини. Вбирав у груди вологий запах і вперше після довгої перерви став прислухатися до тихого шелестіння листя. Здаля, із полів, повівав холодний вітерець.

Рафал став як укопаний і вперше за стільки часу засміявся в глибині душі від нової для нього думки, незнайомої, мов чужий світ.

Він подумав про те, як добре жити... Почав вільно розмірковувати над тим, який гарний і незрівнянний світ, яким великим і благословенним чудом є життя, як дивовижно переходить година страждань у зросле стократно багатство радості, що плине від самого споглядання земних краєвидів...

У цю саму мить над водою, понад вітами дерев, крізь цілий гай беріз і вільх, сосен і верб пролетіла пташка рибалочка з різким, голосним співом. Лет її ледве можна було вловити оком, так неймовірно швидко пурхнула вона в повітрі. Здалося тільки, що то простяглася сапфірова чи лазурно-блакитна нитка, що дивнобарвний крик радості оперізав, обійняв і зв'язав водно букет землі. Крик цей пронизав наскрізь, до самого дна душу слухача. Стояла вже німа тиша, а голос той іще довго тремтів у ньому і назавжди залишився в його душі...

ВРАНЦІ

Неймовірно швидко промайнув цілий рік перебування Рафала в Стоклосах. Осінь він як гість пронолюва́в, зиму протанцював, а навесні провадив господарство вже як співуправитель, разом із Трепкою, а іноді і з Кшиштофом. Здоров'я й парубоцький гумор не підводили його у цей час. Особливо взимку він відчував себе як у раю. Не минало й тижня, щоб десь по сусідству не веселились у повному розумінні цього слова,— веселились до ранку, поки не розвидніє, тоді — до ночі і знову — до ранку. Рафал був на розхват як добрий танцюрист, поштивий кавалер з варшавським лиском. Він те й робив, що залицявся, шукаючи якнайбільшого посагу. Перебирав, розмірковував, а тим часом бавився як ніколи.

Трепка дуже полюбив його. Навесні, влітку і під осінь поступово на нього перекладав господарство в Стоклосах. А сам дедалі більше заглиблювався в свої книжки. Полюванням, лікуванням селян і худоби, мандрами від халупи до халупи — ось чим розважався він. Молодий Цедро зиму провів з батьком і сестрою у Львові, де панна Мері вперше виїздила в світ. Трепка немало кпив із тих львівських карнавалів, хоча, по суті, радий був, що молодий його друг не сидить у Відні. Тим часом восени тисяча вісімсот п'ятого року Кшиштоф, слухняний виконавець батькової волі, знову подався до придунайської столиці. Трепка і Ольбромський проводили дні цієї осені верхи на конях, гасаючи слідом за хортами, а вечорами грали в шахи або читали.

Трепка робив великий вплив на товариша. В розмовах, у його сміху, глузуванні та ущипливих словах були особливі жала. Щоб не відчувати цього шпигання, Рафал став

заглиблюватися в думки старого дивака і чим глибше в них вникав, тим більше знаходив для себе задоволення. Трепка був милим, надзвичайно цікавим чоловіком. Можна було з ним розмовляти про все, від найскладнішого, що важко осягнути розумом, до пікчемного, навіть грубувато-масного. Він був майстер говорити геть про все. Умів так висвітлювати предмет і справи світу цього, що вони здавалися зовсім іншими, і стільки в нього було дотепності, що, навіть безперервно спілкуючись із ним, не можна було розгадати його.

Після довгої негоди, якось у кінці жовтня, випав трохи тепліший день. Осіння мла лежала на полях і на пожовтілих листяних лісах. Дороги були такі розгрузлі, що тільки кінно, і то лише на шустрому коні, можна було перебратись через багнища. Обидва вони в чоботях з довгими халявами, задрипані від ніг до голови, вирушили раннім ранком із наміром спустити хортів, якщо виявиться, що на пагорбах протряхла рілля. Вони мали намір дістатись до гостинця, який вів у бік Тарнова, а звідти бічним лісовим путівцем виїхати на ці поля через букові ліси. Занедбана доріжка, що бігла по глинистому грунті, в лісі була твердіша, але зате й слизька як лід.

Зимна убога травичка яскраво зеленіла під темними деревами. Листя на буках, дубах, кленах було вже темне, мокре, насичене гнилою вологою. Воно звисало до землі безсило, з безвладною апатією. Коли з полів віяв вітер, він ніс із собою і хворе листя, одне вже заражене жовтою барвою смерті, інше щойно діткнуте прив'яданням. На землі, під кінськими копитами, шурхотіло давно вже опале листя. Цілий ліс сповнений був відчуття страху, неминучості розстання, розлуки й жалю.

Трепка їхав попереду й наспівував не комусь там, а самому собі старий, улюблений свій, один-єдиний романс:

Стрінусь поглядом з тобою:
Бачиш ти мене чи ні?
Зір ковзне твій стороною
І забіга по стіні...
Й смуток я долати мушу:
Тягарем він ліг на душу.

Смутне лісове безгоміння, тиша рівнин, затягнутих осінньою млою, похмурий день ніби й потребували цієї пісеньки. І Рафал охоче слухав її... Якби Трепка перестав був співати її для самого себе, то він би її став мугикати...

Вони звернули з лісового путівця на рівнину і спрямували коней на гостинець. Хорти, що вільно бігли поруч, в одну мить рвонули вперед і помчали в долину. За ними подалися й вершники в імлу, що слалася полем. І нараз зупинилися — поставали як укопані. З тієї імли, по шляху, скільки око сягало, валила щільна людська маса, виблискуючи тисячею кольорів.

— Якісь війська...— прошепотів Трепка, осаджуючи верхового коня.

Пильно придивившись, додав:

— Але ж це не австріяки!..

Ніздрі в нього нервово здригалися, примружені очі дико блищали зі своїх шпарин. Він попустив повіддя. І обидва вершники ступою наблизились до гостинця. Хорти, витягшись, мов струни, мчали в той же бік, та раптом поставали, ніби їхні ноги повростали в землю. Нашорошивши вуха й повитягувавши шиї, вони нюшили повітря.

Зійшовши з багнистого шляху, простували уздовж нього полем розтягнутими колонами нерегулярні роти гренадерів з важкими карабінами на плечах і ранцями за спиною. Високі, прямі, двобарвні султани на їхніх шапках у вигляді перевернутих догори дном відер, гойдалися, мов ліс. Білі, аж по коліна, ноги в суконних гамашах розмірено грузли в глиняній калатуші. За гренадерами сунули полки єгерів, без султанів на таких же шапках, навантажені великими ранцями, патронташами, манірками і палашами. Багнети їхні ніби утворювали рухливе озеро, яке серед хмар і імли тягнеться в безмежність, колишеться стальними хвилями у тиші й мовчанні.

Тут і там хвилі озера робили півкола, вирували на місці, клубочилися довкола якогось осередку. Неканда здогадався, що там загрузли гармати. І справді, коли очі призвичаїлись до темряви, вони побачили цілий ряд гармат, загрузлих у болоті. Коло них метушились артилеристи в темних куцих мундирах, вище колін забруднюючи суконні гамаші. Широкі білі пояси, що хрест-навхрест оперізували груди, були заляпані багнюкою, а високі шапки торкалися землі, коли солдати, підкладаючи домкрати, витягували з твані колеса, лафети й передки, задки та зарядні ящики.

На значній відстані за піхотою й артилерією тяглась узбіччям кіннота. Виблискуючи гарними мундирами, їхали драгуни з високими султанами, улани в чотирикутних шапках, нарешті полки білих кірасирів на рослих конях. Великі каски з лахматими султанами ясніли на їхніх

головах. Здавалося, що це сунуть — лава за лавою — без кінця і краю, з непроглядної нічної тьми залізні легіони римських воїнів...

НА ДАЛЕКІЙ ВІЙНІ

Над збляклими полями догасав день. Де-не-де зеленіла вже озимина, але загалом від полів віяло пусткою осінніх облогів. На пасовиськах, поблизу річки, ще ясніла яскрава зелень трав, а на рівних луках одноманітно поблискували останні вже жорсткі покоси отави. Серед дерев, що оточували з усіх боків старий дім у Стоклосах, розпростерлась сизувато-прозора імла. Незліченні скописька горобців обсіли нагі розвилини лип і цвірінчали на весь голос. Зграя ворон, із шумним лопотінням крил і з карканням спихаючи по-сусідськи одна одну, видиралась на засохлі верхівки італійських тополь. Купами зметеного листя неподільно заволодівала цвинтарна волога. А звіддалік, із півдня, повівав тихий і теплий вітер.

Троє друзів — Трепка, Цедро і Ольбромський — сиділи на ганку, мовчки насолоджуючись оцим останнім теплим днем пізнього листопада. Кожен з них зайнятий був своїми думками, що настирливо лізли в голову. Відкриті поля вабили зір удалину, до небокраю. Піщана дорога між лип, що вела до двору, прибита недавнім дощем, а тепер уже протряхла і стужавіла, поступово тонула в густій і смутній сутіні оспротілих дерев.

— Ви звернули увагу, милостиві панове, як чуло пропасться з нами фавоній?..— мовив Трепка.

— Ніби цілує...— шепнув Цедро.

— Вам, пане граф, завжди насамперед уявляються цілунки, коли мова...

— Це тому, що я ще ж не вельми старий.

— Інакше з Ольбромським! Він, можу ручитися, думає лише про вечерю.

— А й справді! Шлунок не витримає від одних медитацій та роздумів.

— Любий вітерець! Слово честі, що такого от дня з отаким от вітерцем ні в яких Флоренціях не діждетесь, хоч би й роками чекали.

— Бо ж, певно, у Флоренції ніхто й не пробував роками чекати якогось там вітру.

Раптом пси, що дрімали, лежачи на піску перед ганком, попідіймали голови й понашорошували вуха. Гавкнув

один, жваво підхопився другий і враз, як по команді, позривалися на ноги геть усі й люто помчали в алею. Друзі важко й вичікувально повернули голови в той бік. Пси несподівано стихли і, підібгавши хвости та тривожно заскавулівши, повернулись у подвір'я. З напівмороку алеї поваго виходив на видніше місце якийсь жебрак на дерев'янці, у драпті. Важко шкутильгаючи, він наближався до розчиненої брами. Там затримався. Сонце вже заходило, і остання хвиля його проміння горизонтально стелилася по землі. Трепка затулив очі долонею від червоного блиску, який світив йому прямо в зіниці, і сказав:

— Жебрак.

Молодий Цедро витяг з кишені мідяка і простяг його кухарчукові, показавши рукою на діда.

— Дайте йому на кухні миску юшки...— докинув Трепка.— Хай старий підживиться і, поки смеркне, тьопає собі далі, бо собаки тут лихі, жебраків не люблять.

Кухарчук побіг до воріт і довго сперечався про щось із дідуганом. Це всіх здивувало: хлопець вернувся з монетою в долоні. І ще здаля мовив, сміючись:

Ясний пане, дід не хоче брати грошей. Спитав тільки: чи оці панове часом не німці? Не сміє, каже, ввійти у двір.

— Ого, який гордий прошак!

— Грошей не бере, а цікавиться дідичами...

— Казав, хотів би попроситись на піч.

— Ще чого не вистачало!

Молодий Цедро, за своєю звичкою, скочив на ноги й побіг до нещасного. За ним, щоб розвіяти трохи нудьгу, рушив Трепка, нарешті неохоче почвалав і Рафал. Наблизившись до брами, вони побачили простого дядька в лахманах, з перевішеними навхрест через груди торбами, середніх ще літ. Обличчя в нього було виголене і таке ж засмагле, як у женця, що за ціле літо не бачив затінка в полі. Біляве волосся, поріділе від сльот і сонячної спеки, вибивалося з-під шапчини дивної форми; свита й чобіт здорової ноги були вкриті пилом. Очі були сірі, аж до зухвальства сміливі, чисті як повітря. Він не клапався, як це роблять звичайно ті, хто жебрає, не бідкався і не стогнав. Чекав, тримаючись випростано. Ясний погляд його переходив з одного обличчя на друге, глибоко вивчаючи його. Найдовше зупинився на обличчі найстаршого з-поміж них.

— Що ти, діду, так розпитуєш про нас? — буркнув Трепка.

— Я хотів довідатись...— звернувся інвалід зі співучою чи то підляською, чи то литовською вимовою,— з вас, панове, ніхто не служив у війську?

— А чого це тебе цікавить?

— Служивий чоловік прийняв би у гостину товариша, а неслужився не прийме. Я шукаю, де б його переночувати. Натомився шкутильгаючи, ох і натомився...

— А звідки ж ідеш, чоловіче, що так натомився?

— Здалеку я, інвалід, дибаю, браття-землячки, з дуже далекої сторони.

Всі троє замовкли і, перейняті особливими, майже болісними почуттями, дивилися у ці щирі, пронизливі й чисті очі.

— Так...— мовив нерівно, тихим і зичливим голосом Трепка,— якщо йдеться про нічлігу, то можеш, брате-земляче, переночувати і в цім домі.

— Бог заплатить вам, любі, що не проганяєте від свого порогу мандрівного жебрака. Тільки, якщо ваша воля, слуг віддаліть, щоб нікому не розповідали, що я від вас ласки такої добувся. Це могло б завдати вам прикрощів. Та й мені також...

— Не турбуйся! І волосинка не впаде з твоєї голови під цим дахом...— сказав Цедро, знижуючи голос.

Вони ввійшли в подвір'я. Сонце вже сідало за пагорбами, і від великих дерев, від темних сосен і високих лип падали такі темні тіні, що переходили в нічний морок. Звеліли дати жебракові повечеряти. Свою вечерю панове квапливо з'їли. Трепка сказав слугам, щоб ішли спати. Друзі самі позачиняли віконниці. Мандрівець усівся в кутку Некандової кімнати і зняв із себе сакви. З-під грубої свити виглядали рештки уніформи.

— Звідки ви йдете? Звідки вертаєте? — запитали всі троє, оточуючи його.

— Додому, до свого кубла іду з Аустерліца, де ми нечувану баталію виграли, а я ногу втратив.

— Там баталія була ще в грудні минулого року!

— Слушно кажеш, пане-брате, але я по польових шпиталях пролежав цю тяжку зиму. А з весни дибаю собі — усе далі й далі...

— Розказуй, брате, як було діло. Розповідай!

— Багато казати... Імператор зробив своє. Я не те

кажу — своє. Дев'ять літ спостерігав за його діями, а таких дій...

— Дев'ять літ, кажеш?

— Дванадцять уже літ мине в цьому листопаді, як я и товаришами пішов з Якимовецького плацу. А здається, ніби це вчора було. З розпачем пожбурили зброю, поламавши на коліні, потрощивши її, гатячи нею об святу землю. Я був молодий, міцний як дуб, а вертаюся з далекої війни старим дідом і... сам-один. Всі мої товариші... де, невідомо... За горами, за лісами, за морями...

— За морями навіть?

— Навіть і за морями. Щиру правду кажу, пановеброття. Бо ж і я, сказати відверто, шляхтич з гербом, хоч і на одній смужці, на одному загоні, але таки родовитий шляхтич. Я Саріуш Єлітчик Ойжинський,— так звати мене, а прізвисько наше стародавнє — Мечик. За морями, панове-браття! На дуже далеких Антільських островах... Одні в Сан-Домінго, другі в Італії, треті в німецьких горах, а ще інші — у французькій стороні. На плоскогір'ях і на дні моря незглибимого сплять сердешні наші брати, іменита шляхта підляська, хоробрі мужі, чудові вояки, вбиті чужою, а іноді й братньою рукою — пущеною з чужих шеренг стрілою. Я, найщасливіший з усіх, зостався в живих.

Отож і вертаюсь на свої рівнини. Іду подивитись на батьків дім, на поле своє піщане і, дибаючи, думаю, що вже, певно, нема ані батьківської хати, ані брата, ані сестри. Я вже й забув, що то таке рідний дім, що таке брат і сестра. Дибаю, а ця гірка думка, панове-браття, не виходить з голови.

— Братику! — квапливо, тремтячими вустами промовив Кшиштоф,— хоч куди б ти і на чий би ти поріг ступив, для тебе всюди буде рідний дім.

— Бог заплатить вам за добре слово...

— Розкажи про своє життя, про те, що довелось тобі зазнати й побачити,— напоялгав Трепка,— бо ми отут, у глушині, мало що знаємо: вісті черпаємо з чуток, новини доходять з чужих вуст.

— Гаразд. Розповім вам усе, від початку до кінця. Ось тільки зберуся з думками. Ну, то послухайте... Згадались мені радошицькі події... Звик я до війни, але як на думку спаде цей день, серце знову палає! Це ж уже тепер, а що було тоді! Молода кров вирувала у жилах, а горделивість — у серці. Було таких нас серед шеренг досить багато,— таких, хто сказав собі: то що ж це, вертатись

додому — орати свою стьожечку поля, мирно сіяти гречку, сваритися з сусідом за якийсь снопик збіжжя?.. Примиритися з таким кінцем і наслідком? Не дочекаєтеся цього! Як я сьогодні згадаю, як зважу, панове-браття, як я сьогодні подумаю... Радимось ми одні з одними по домівках, і гомін, відвертий крик не раз здіймається серед нас удень і вночі. «Та ми камінням, що на наших полях, закидаємо!..» — вигукне один, вигукне другий...

Дивне, справді дивне це явище,— засміявся солдат, хитаючи головою.— Тільки поміркуйте, панове-браття: ми ж нібито говорили між собою, у своїх власних стінах. Але одної і тої ж ночі у всі садиби шляхти нагряпула екзекуція. Хто найголосніше базікав, того забрали в рекрути... Вже нас у Седлеці та в Лукові розділили на партії, потім вбрали в гамаші, і — марш, марш в австрійські краї! І я не був останнім серед тих, хто мав гострий язик, отож і опинився в полку графа фон Кенігсегг-Ротенфельса. Перепочив після маршу вже в третьому батальйоні — у місті Пільзені, в Чехії. Натягли на мене білий мундир, що нагадував напівфрак, білі панталони, білі гамаші. Якби не низькі чорні черевики, не низький чорний капелюх, не малинового кольору манжети, комір і підкладка,— скидався б на справжнього ангела.

Карабін, патронташ, білий ремінь через груди і — на муштру. Ох і шельми ж! Скільки разів карали солдата, перш ніж він став розуміти, що там мимрить якийсь капрал чи бурчить під ніс перший-ліпший офіцерик! Не минуло й року, як рушили ми в Верхню Австрію, у гори Тіролю бити француза й захищати пану римського. Але не тільки святого отця. В голові все йшло обертом, коли перед фронтом почали каліченою польсько-угорською мовою товкмачити нам, хто чекає від нас мужності. Вивчали ми це напам'ять, як молитву. Наприклад, пам'ятаю: Карл Емануїл Четвертий, сардінський король, у якого шибеник Бонапарт заграбастав якийсь П'ємонт, і Пармський герцог, так само Карл і так само четвертий, але вже не Емануїл, герцог Геркулес Моденський і сама королева Кароліна Неаполітанська. Немало я зі своїми товаришами стоптав землі, захищаючи цих осіб. Коли оце згадаю й підрахую, панове-браття, то ми тоді добрих триста миль невинним зміряли кроком. Ішли пішки через німецькі зелені краї,— через ліси й поля, через дуже гарні села, переправлялись через шумні річки й потоки... Боже мій, боже! Долинами, повз пагорби, усе вище й вище, між

скель аж ген до самих білих снігів... Спершу дехто навіть вірив, що він іде захищати своїми грудьми святого папу римського. Кому можна було довіритися, з ким можна було порозумітися, щиро поговорити? Народ зігнаний був з усіх країв, з чотирьох кінців світу. Вовком дивився один на одного і, мов той розбійник, чигав на офіцера, а офіцер, зі свого боку, шкірив зуби на підлеглих. Зрештою, командир не залишав побратимів-земляків не те що в одному взводі, ба навіть і в одній роті! Варто було капралові побачити, що двоє солдатів між собою почнуть перешіптуватись у глуху ніч, що один з одним, ніби ненароком, стануть поряд у битві, ще здаля перезиратимуться або подаватимуть якісь знаки,— перший раз їх проженуть крізь стрій, а вдруге — куля в лоб. Тож ти мусив тримати язик за зубами, а очі ховати під повіки...

А свій свого хтозна-де, навіть у десятому полку, по очах, по вилицях, по смутку впізнає. Скільки разів, бувало, братики ви мої любі, летиш, роз'яріпий, полем бою, простуєш святою, встеленою раненими землею, і, тримаючи твердий крок, наступиш підбором — о ганьба! — на груди або на голову братові своєму! Лише рідний крик, лише стогін ізнизу, мов багнетом, пронизе тебе наскрізь. А скільки таких полів перейшов я у першу війну! Скільки — у другу!

Під час другої війни ми спустилися було з гір на поля Ломбардії. Там я побачив оливкові дерева, немов рідні верби, абрикосові сади... Саме була весна. Одні з наших товаришів під командуванням ерцгерцога Карла вирушили долиною Рейну проти Журдана, інші — в Швейцарію проти Массени, а ми під командуванням фельдцойгмейстера барона фон Крайя зійшли на берег річки Адідже.

Барон уперся лівим крилом у Леньяно, а праве віддав під командування генерала Кайма, і воно зупинилось за Вероною. Сама середина його впиралася в старе місто. Генерали Ельспіц і Готтесгейм з сімома батальйонами піхоти та трьома ескадронами гусарів зайняли позиції Боссоленго і Поло на правому березі Адідже. Прикордонний ланцюг від голубого озера Гарда аж до міста, що називається Мамаланьєю, тримали в своїх руках два батальйони прикордонних військ, чотири роти стрільців та ескадрон гусарів. У селі Поло перекинули через річку Адідже два мости, а перед ними вирили в землі два шанці. Двадцять шостого березня рано-вранці напали на нас французькі дивізії. Молоді бестії, вояки мало не з пелюшок, пруть напропале, беруть нас за горло, мов ті школярі.

Дивізія Греньє! Але й цісарські війська не дають себе з кашею з'їсти. Солдат старий, навчений: у ста баталіях побував. Отут-то й завирувало! Зіткнулися й заклубочіли обидва війська, вклинилися одне в одне. Розгорівся бій! Багнет креше об багнет, очі зирять в очі. А в старого ветерана, що воює під командуванням Меласа або Крайя, не так-то легко вибити зброю з рук якомусь там жовторотому воячкові, хоч би як, бестія, він клацав від люті молодими зубами.

Але були між них і такі, що помагали французам. Попереду наступав батальйон, не схожий на інші. Валив серединою, ніби живий мур. Вояк при вояку, плече до плеча, перед ними — ліс багнетів...

Панове-браття! Як поглянув я, втомлений у бою, на цих людей палитими кров'ю очима... Почав розуміти свою помилку. Рушниця випала з рук, волосся здибилось на голові! Святий Ісусе! Матір божа! Та це ж наші національні кольори і наші відзнаки! Чую рідну команду! Вперше отак віч-на-віч я стрівся з ними, побачив їх. Перед тим, як слово сказати, я розридався в шерензі. Перше, ніж слово сказати, я з трупа брата-земляка стягую мундир і одягаю на себе. А круг мене свої люди. Чую наказ. Ну от! І міркую собі: «Якщо вже ти, Ісусе Христе, дав дожити мені до такого дня й наділив мене своїм милосердям, то й я тобі покажу: нас не сорока знесла!»

І я а австрійською рушницею в лапах як рвонуся з місця! Мить — і разом з браттями-земляками гачу по батальйону Кенігсегг-Ротенфельса! Смерть—це таки смерть! Там, на моїх очах, поліг командир батальйону Ліпчинський. Сімдесятилітній дід, із добровольців, Даревський, полковник за наших часів, а тепер рядовий, б'ючись у тій же самій, що і я, шерензі гренадерів, загинув смертю хоробрих. Так само загинули поручник Рафаловський, обидва Задерови,— вже в окопах, а також підпоручники Борис і Маєвич біля мостів на Адіджe. Із солдатів і підофіцерів полягло сто п'ятдесят чоловік.

Але дивізії Дельма і Греньє після чотиригодинного бою захопили в свої руки шанці з батареєю гармат, витіснили звідси моїх австріяків і прогнали на лівий берег, взяли штурмом обидва мости і не дали їх знищити. В дивізії Віктора був другий польський батальйон, яким командував генерал Римкевич, що якраз напередодні прибув іздалеку, подейкували, ніби аж із Константинополя. Хоробрістю своєю цей батальйон здивував французів. Гнали ми

австріяків-біломундирників під самі мури Верони. Та битва цього дня коштувала польському легіонові семисот п'ятдесяти забитих.

Ось так і опинився я в польських легіонах... Зарахували мене до третього, з якого залишились жалюгідні рештки. Генерал Шерер почав відступати. Батальйони перший і другий у своїх дивізіях, третій з французькою півбригадою та двома гарматами під командуванням Косінського становили передову сторожу в Рольта Веккіа і прикривали дивізії Віктора і Гренье від Маренго до Кастелетто. А коли французька армія не змогла більше тут стояти, бо боялась, що її оточать, тоді французькі Бартки постановили, що необхідно виступити. Генерал Шерер — бодай йому вічно у пеклі сидіти! — наказав нам, двомстам новим рекрутам, у той час як головні наші сили рушили до Мантуї, засісти в міланській фортеці, яка могла оборонятися всього лише кілька днів. Ми знали, що австріяки в будь-який день оточать нас з усіх боків, мов те море, і, тільки-но здамося їм у руки, голови нам повідкручують. На наше щастя, Шерер, що заплямував своє ім'я, залишив командування. Одразу ж генерал Моро скасував варварський наказ. Узяв нас із собою, коли став відступати за Тічино. Легіон Вельгорського засів у Мантуї, і наш зв'язок із ним порушився. Ми відступили з італійською армією. Брали участь у бою під Валенцою... Ожила колишня відвага, згадалися давні часи.

Та от генерал Макдональд, відступивши з Неаполя через високі італійські гори, прибув, на своє нещастя, під Треббію й розпочав там страшну битву. З'єднався потім з італійською армією і діяв далі під командуванням генерала Жубера. І от бій під Терцо і під Медезіма! Загинув мужній Жубер, справжній вояк, коли вранці, о третій годині, ішов в атаку разом з іншими у першій шерензі... Билось нас того дня від світання до пізньої ночі тридцять тисяч проти об'єднаних сил із вісімдесяти тисяч. Генерал Коллі з одним батальйоном французьких вояків і двома сотнями наших, які називалися третім легіоном, прикривав наш відступ. Після Жубера поліг у бою генерал Шампіоне, а за ним — Массена.

Перший, наполовину розбитий легіон, яким командував Домбровський, прибув у Генуезькі гори. Там ми і стрілися. Ожили в нас надії. Прокотилася нашими шеренгами звістка про повернення з єгипетського походу «найстаршого

Бартека», як тоді називали великого полководця наші солдати-ветерани.

Зброя мало не зросталася з долонею від одного тільки проміння надії, що в будь-який день, у будь-яку хвилину з'явиться він перед нами й поведе проти переляканого Відня. І вже марились нам Карпатські гори і краківський ринок... І ми вже в пісні крокували по далекій землі.

І ось в один із таких днів ми, сповнені бойового запалу, вступили до Генуї, і за нами захряснулись брами. З боку материка, з боку всіх долин і гір обложили фортецю війська генерала Отта, а англійські кораблі лорда Кейта — з боку моря. Перестали підвозити продовольство. З цієї хвилини до міста не потрапило ані зернинки збіжжя. Спершу давали нам по півпорції, потім — по четвертині і врешті — по два лоти смердючого м'яса на людину і по скибочці хліба. Велика біда прийшла. І не тільки у військо, а й загалом у Геную. Люди стали мерти як мухи, і їх гуртом носили на гарне Кампо-Санто.

За два-три тижні від гнилої їжі й заразних хвороб загинуло двадцять тисяч чоловік. Із нас, солдатів, які звикли до голодування й життєвих труднощів, залишилося всього вісім тисяч — справжніх скелетів. Сиділи ми на цих гребінчастих горах, що височіли над фортецею, чигаючи на ворога, мов коршаки.

Наш брат поляк, знаєте, журиться недовго. Зітхати, звичайно, то позітхає у найскрутнішу хвилину, так само й виляється, аж у кістках затріщить, але будь-чим може й розважити себе. І вже чуєш — співає щось своє... Аби тільки бути разом, аби бути вкупі, то й добре йому. А зостав його самого на два дні — він розстогнеться, найміцніший чоловік розкисне. Бачили ми австрійські загони, що поротягувались по долинах і аж ген по сухих підгір'ях — гострили багнети, щоб усіяти нашими трупами землю. Ми гукали до них: «Підійди-но, підійди-но, ненаситцю, перекинься у крука, щоб нас пожерти!»

Удалині перед нами було велике море. Як згадаю я його!.. Далекий голубий суходіл тягся на дві сторони світу — на схід і на захід і щезав, розпливався в імлі небес і в імлі морського простору. Є таке місце там, що його око вже і не вловлює, вислизне з поля зору і в того, що добре бачить. Довго вдивляється, щоб таки вислідить його десь між небом і водою, але так нічого й не помітиш, тільки й того, що сльоза потече з ока. Найближча зазубрина гір, Портофіно, врізувалась у море з лівого боку, а з правого,

за містом Саваною, земля вже ледве й розпізнавалася. Звідти видно було далеке море, як вигравало воно, шумне, бурхливе, мінливе. Ох, море моє, море!.. Там я спізнав тебе... Затоко моя, затоко... Там над нею височать голі скелі, у тріщини яких впинає свої яструбині пазурі сірий хижий кактус. Там, в ущелинах, лежать висохлі гирла потоків, шляхи, якими ходить лише люта, оскаженіла буря, що початок свій бере у морях. Жили ми серед осипів, де не знайти затінку, щоб заховатися від немилосердного сонця. Часом заблукає туди покручений кущ самшиту, від якого падає ніякемна тінь, що й голови в ній не сховаєш.

В останні дні оборони почався в нас страшний голод. Круті вулиці Генуї! Це просто темні й вузькі щілини, куди ніколи не заглядає сонце!.. Вони безлюдні були, коли я йшов ними до порту, щоб хоч впіймати щось із хвиль морських на гачок, зроблений зі шпильки,— ніби геть усі повимирали.

Коли ми блукали там, мов безпритульні пси, в пошуках якихось недоїдків, щоб хоч якось підкріпитись, не раз заглядала у вічі нам смерть. Обережно зазирнеш із вулиці у чорні й холодні сіни, як гаркне на тебе італієць, зелений з голоду, або тобі рушницю між більма націлить, або навшпиньках, мов потайний пес, підкрадеться до тебе з ножем у рукаві. І не раз у розпачі ти брів від нори до нори... Наслідок же завжди був той самий: у животі і далі було порожньо.

Капітулювали нарешті наші «Бартки» — Массена і Сульт. А рештки легіонів вийшли з міста в напрямку Марселя. Без гроша в кишені, без чобіт і одежі, у рваному й вотлілому лахмітті, півголі й голодні, ми потяглися вдаль через французькі гори. Була зима, дощі, лихо! Коли ти, босоніж ідучи, підіб'єш, позбиваєш, пораниш ноги і попухнуть вони в тебе так, що робляться схожими на буханці хліба, візьмеш дощечки замість підошов, поприв'язуєш шпагатом до стіп і чвалаєш далі. А ганчір'я все обтріпується на твоєму худющому тілі, і віхті з нього падають на землю... Ідемо, було, через італійські селища у приморських Альпах, а вродливі дівки, стоячи біля порога своїх кам'яних домівок, сміються з нас і показують пальцями на наше вбрання. Лише ранці на нас цілі та шапки. Все інше — самі дірки. Соромота! Тоді панове командири давай розпалювати в нас самолюбство! Тож іде наш Слонський, хлопець показний, бравий, ступає впевнено,

пиховито і гордо. Мундир на ньому білою ниткою у ста місцях залатаний, чоботи каші просять, та так, що чути це цілий шерензі. А кишки такий виграють марш, що ніякого й оркестру не треба... А йому все байдуже! Вуса підкручує догори, а сам надувся так, ніби аж три обіди з'їв, міна така, що сто тисяч дияволів запхне за пазуху.

«Підтягнись! — гаркне, коли почує, що хтось починав стогнати.— Рівняй ряди! Кожен знай: пресвітлу Річ Посполиту в своєму ранці несеш!»

Після цього ноги впевненіше ступали, і голод не так докучав.

Трепка поволі ходив по кімнаті. Часом зупинявся і, зіпершись плечима на стіну, ритмічно погойдувався. Крізь стиснуті зуби мимовільно насвистував улюблену мелодію:

Стрінусь поглядом з тобою:
Бачиш ти мене чи ні?

Мандрівець зітхнув і замовк.

— А що з вами скоїлося потім? — шепнув Цедро.

— У Марселі чекала нас така ж сама біда. Директорія не хотіла нічого знати про нас. За свій власний останній гріш офіцери справляли солдатам обмундирування, одягали прибульців в уніформу і ставили під давні знамена. З'явились офіцери, взяті в полон у сьомому році в Мантуї, які в порожньому монастирі під Леобеном просиділи одинадцять місяців. Коли вийшли на волю, одразу ж вирушили до нас. За ними зібралися солдати, що під час капітуляції вийшли з оточення і, подолавши гору Ценіс, поневірялись по Франції. Потім не було й дня, щоб по одному, по два не надходили товариші, взяті в полон, які в кайданах були розіслані по австрійських полках, а тепер знову, вдруге, втекли з цісарських шеренг і за сотні миль шукали свої підрозділи в легіонах. Очолив їх генерал Кралевський, а після нього — Карвовський.

Нескоро, ой нескоро прочитали нам командири декрет першого консула про те, що ми переходимо на службу до Французької республіки. Ми поділились на два легіони. Перший, із семи батальйонів піхоти і одного артилерії, потрапив під командування нашого генерал-лейтенанта і був приєднаний до італійських армій, а другий, з чотирьох піхотних батальйонів, кавалерійського полку і двох рот кінної артилерії, під командуванням Князевича вирушив у розпорядження надрейнської армії. Незабаром наш перший легіон нараховував шість тисяч чоловік. Вирушили

ми з Марселя до Мантуї під командування старого Массени.

Рік дев'ятий! Австріяків відігнано за Мінчо. Частина нашого легіону пішла в район Песк'єри, а я у складі другого подався під Мантую. Дивний присуд долі! Зважте лишень, панове-браття: ми прибули в ті ж самі долини, в ті ж самі окопи з запліснявілою водою та в муровані канави, политі кров'ю наших братів. Ми мали сторицею відплатити за підлу зраду сьомого року, за секретний параграф Крайя. В шеренгах пролунав заклик: «Не прощати!»

Коли ми розтяглися на чверть милі, а білі війська мали виходити з мурів фортеці, вояки легіону, як один чоловік, зціпили зуби і втупили налиті кров'ю очі у браму. Тут поставали ті, що в цьому місці зазнали ганьби. Промайне мить, і вони накинуться, мов яструби, на хворий і безсилий гарнізон. Рушниця — біля ноги, але в очах блищить смерть... І ось, ніби по команді, поставали перед шеренгами панове офіцери і з коротким словом звернулись до війська... Мовляв, було б ганьбою для нас, ми б заплямували світлу честь рицарів, якби вдалися до нікчемної помсти. Не фальшивими клятвами, не затоптуванням у багно слабого, не побратимством із зграєю розбійників бореться поляк. Честь солдата велить продемонструвати перед ворогом нашу непохитність як у біді, так і в хвилини тріумфу.

Не противилися легіонери своєму командирові. Стояли ми, рівно вишикувавшись, коли ворог почав виходити з фортеці через цитадель. Наш генерал лише зажадав, щоб австрійське військо виходило не парадним маршем, а форсованим. Так і було. І ось, коли вони йшли вже без бойових знамен, швидко-швидко,— з їхніх лав раз у раз виступав солдат-поляк, ламав свою зброю на очах у командирів і ставав до нашої колони.

То була наша остання прекрасна мить. Мир у Люневілі! Засмутилися наші душі... Ми побачили, що відцвів і осипався останній цвіт надії. Так, наче ми відступили із-під брам Відня... Другий легіон одержав наказ вирушити з-над берегів Рейну в Тоскану, яка дістала назву королівства Етрурії. Скинув мундир генерал Князевич і запальніші з його офіцерів. Сокольніцький повів легіон на місце призначення через Швейцарію трьома шляхами. Ми, шість з половиною тисяч чоловік, займали Модену і Реджо.

Ніхто вже тепер не знав, що буде далі. То казали, ніби маємо йти на службу до короля Етрурії, то знову ж таки —

до цізальпінської армії. Солдатів це налякало. Почалося дезертирство, настав безлад. Знаючі люди перешіптувались: мовляв, зроблять з нами те ж саме, що вчинив якийсь Фріц Великий з найманйм військом після Семилітньої війни, а так як ніхто добре не знав, хто такий Фріц і що він вчинив з тими військами, людей брав дедалі більший страх. Отоді й виник план оборони...

Один з міцних наших батальйонів входив до гарнізону Мантуї і був його найсильнішою частиною. Оборонний задум був такий: заволодіти брамою Праделлі, де стільки крові наших пролито в фортечні рови, і через цей вхід впустити другу дивізію, якою командував Сокольніцький. У цей же час кавалерійський полк мав захопити Песк'єру і цілу ліпію міцно укріплених і неприступних позицій над Мінчо. Тоді мали намір випустити гарнізон із міста і почати, хай би там що, переговори з Французькою республікою. Так міркував Фішер. Скликали офіцерську раду — по кілька чоловік від кожного батальйону. Всі в один голос вигукнули, що згодні з цим, і з великим запалом підтвердили свою готовність до дій. Але заперечив проти цього сам генерал. Він запропонував інший план. Давайте, сказав, вийдемо тихцем з Модени до Отранто, захопимо кораблі, сядемо в них і попливемо в повному озброєнні на Корфу, Кефалонію та на інші острови, що складали Республіку семи островів Іонійського моря. Він радив опанувати сильними позиціями, оголосити незалежність островів і, ставши їхньою армією, розміститися там і чекати до пори і часу. Із цим планом і звернувся генерал Домбровський до першого консула.

Поки такі задуми визрівали в наших бойових частинах, прибув із головної квартири до Модени генерал Віньйоль для здійснення нових організаційних заходів. Він привіз нам пропозицію першого консула прийняти французьке підданство, якщо ми не можемо більше перебувати в легіонах і не хочемо йти на службу до короля Етрурії, щоб нас не вважав світ швейцарськими найманцями. «Хто з вас,— казав генерал,— ступить на французьку землю, буде наділений всіма правами французького громадянина». Його слова прозвучали переконливо. З цього моменту ми перестали називатись польськими легіонами,— нас перейменували в півбригади чужоземних військ. З одинадцяти наших піхотних батальйонів стало дев'ять, тобто переформували нас у три півбригади. Близько ста офіцерів у нагороду за їхні заслуги були позбавлені посад. Два полки

були послані на службу до Цізальпінської республіки, а третій мав залишатися в Етрурії. Штаб легіонів усунули від командування. Першій півбригаді наказано негайно вирушити в Мілан... Так наші військові частини було роз'єднано. Зусилля генерала не дали ніяких наслідків. План висадки на семи островах і захоплення Мореї не знайшов підтримки в хитрого міністра. Командуючий повернувся засмучений і оголосив про розформування легіонів.

Після того як усе це сталося, третій бригаді на кілька місяців затримали платню; а коли офіцери через великі нестатки не могли нікуди податись, вийшли п'ята і шістдесят восьма півбригади. Обидві вони вишикувались перед нами у повному озброєнні, одержавши наказ виступити проти нас, якщо ми чинитимем опір. Нас оточили чисельно переважаючі сили і, навівши безпосередньо на наші лави жерла гармат, примусили сісти у Ліворно на фрегати...

— І куди вас мали повезти? — прошепотів Цедро.

— Куди? Спочатку казали — в Тулон, та нарешті-таки признались.

— На Антільські острови? — пробурмотів Трепка.

— Так, панове-браття.

— І це ви, котрі так хизуєтеся своєю честю,— солдати зі зброєю в руках?

— Зі зброєю в руках...

— Треба було померти, але не йти під примусом.

— Легше сказати, ніж виконати. Декого й тоді не залишала надія. Вони казали самі собі: «Загинула нас одна тисяча, друга, загине й третя, а ми таки виживемо!» Якщо не десята, то дванадцята тисяча прибуде на місце. Великий полководець дав слово. А солдат дослухається до слова свого головнокомандуючого. Тільки ж, видно, для цієї останньої тисячі, як тоді говорили, не вибила ще година. А панове офіцери! Послухайте, браття, щирим серцем і зважте...

Панове офіцери нашої півбригади, хоч і знали, що їх чекає, не хотіли тихцем звільнятися зі служби, не хотіли в цю надто лиху годину залишати напризволяще солдата, яким командували в бою, з яким сходили гори й долини. Жоден не пішов з Ліворно, щоб врятувати свою голову, хоч і можна було це зробити.

Вони поклялися, давши чесне слово поляка, що розділять долю братів. Щоправда, був, як я пізніше почув про це, один такий серед них, що нашим товаришам по дорозі

до Генуї, коли йшли вони своїми шляхами, щоб вирушити за море, приставив з флангів і з тилу ескадрони французької кавалерії, мабуть, для того, щоб жоден не врятувався втечею. За його допосом впала на офіцерів підозра про змову і бунт, що й прискорило наказ про вантаження на корабель. Сам же він зостався на суходолі, коли військові фрегати відчалили від генуезького берега. Це був перший і останній випадок зради в легіонах.

— Розкажіть, ваша милість, що з вами скоїлося? — наполягав Цедро.

— Я був у сто тринадцятій півбригаді, яка тринадцятого червня тисяча вісімсот другого року піднялась на палубу корабля в Ліворно. Обережність генерала Ріво, який піхотою, кіннотою й артилерією взяв нас у кільце і тіснив до порту, була зовсім зайва. Ми вишикувались на кам'яній пристані в порту. Стоячи в строю, чекали шлюпок. Розпач нам шарпав груди, немов та буря... А того дня шалена буря лютувала на морі! Пам'ятаю... Холодний, самотній, кам'яний мол тягнеться в море на півдні, за тихою затокою, а на нього з чорних глибин хлюскає біла піна. Небо серед білого дня чорне, як опівночі, а в ньому зовсім недалеко, ніби ось тут, поруч, загрозливо височіє похмура скеля Капраї. На ній раз за разом поблискує морський маяк, ніби якийсь болісний сигнал тривоги. Наче під викутим із заліза небом з пискотом шугають пташки. Блискавично падають вони між сиві, рухливі вали, в люті чорторії, в хмари бойового й палючого диму і — знову злітають угору на розпростертих крилах, аж поки не щезнуть з очей. Біля ніг твоїх море між стрімчаками все стогне й ридає. Якими голосами воно реве! З яким шумом б'є в граніт!

Стоїть на самому кінці молу будиночок сторожа. Ніби припишк і чекає. Вигнув спину, кам'яний дашок свій покрив мохом і одно терпить удари. Налітає на нього справа крутий вал, котиться здалеку, від Ельби чи Корсіки, водяна гора, мов дикий змилений кінь... У самому порту вітер віє тихіше. Похитує тільки наші корвети. Напне нижні вітрила, натягне їх, аж загудуть, засвистять снасті. Верхні вітрила всі згорнуті. Великий парус, який мореплавці називають grand wual de mizen [1], лише іноді розтягнеться, ніби пробує свою могутню силу.

Далі лупає команда: «Сідай у шлюпки!»

[1] Правильно: *grande voile de misaine* — велике вітрило фокщогли *(франц.)*.

Нам велять підняти якір на контр-адміральському фрегаті. Якір врізався був у дно і зачепився за камінь. Понад сто з нас напружило сили. Нарешті він зрушив з місця. Корабель маневрує вітрилами й стає під вітер... Швидко випливає з-за кам'яного молу у відкрите море. Наш корвет пливе вслід за ним. Гай-гай! Тільки-но ми з'явилися над глибоким затоном, на вітровії, як нас підхопило й понесло. У протоку між Ельбою й Корсікою! Нам короткий час вдається бачити кам'яний, безлюдний, темно-рудий берег. Чуємо, як хлюпають, вдаряючи у стрімчаки, розлютовані хвилі, як шумлять ліси по схилах гір, як виграють червоні скелі. Раптом одна із щоглі, зламавшись, мов прут ліщини, разом із парусом упала між хвилі. З тріском звалюються на палубу обірвані з верхніх щоглі ліхтарі! Буря! Наш корабель то підкидало вгору, то жбурляло вниз. Як почало морськими валами хилитати його з боку в бік, вдаряти в груди йому, мов тарапом! Страшне сиве море! Ох і люте ж!

Багато жахів мені довелося побачити в житті, але такого, як тоді, я ніколи не бачив. Мене охопив ляк. Близька й несподівана смерть зазирнула в очі, війнула в обличчя... Буря розметала нашу флотилію з тринадцяти кораблів на чотири сторони світу. Тільки два з них спромоглися повернути назад у порт. Три загнані були в канал Пйомбіно між островом Ельбою і суходолом; грецький корабель розбився вщент, налетівши на скелі, і зі ста шістдесяти чоловік тільки один капітан Кастус зі своєю дружиною вибрався на берег з виру морського. Решта кораблів, а серед них і наш, посились по морю, підхоплені оскаженілою стихією. І протягом цього часу не було ані їсти, ані пити. Хто лежав знепритомнілий і перекочувався з кінця в кінець внизу, під палубою, того капітан не міг брати до роботи, але котрий міг встояти на ногах, того виганяли на палубу до линв! Не одного морський піпявий вал, ударивши в груди, поглинув на віки вічні. Босий, промоклий до останньої нитки, вкрай втомлений працею й замучений блюванням, ти, геть вибитий із сил, ледь-ледь смикав за линви.

Та от серед темної ночі корабель кинуло на якусь скелю. Він затріщав, задвигтів і ліг набік. Застиг на місці. Ми почули крик капітана: «Сокири! Рубай линви! Зітнути другу щоглу! Гармати з затопленого борта в море!» Ми напружились, як тільки могли! І наші гармати — всі

шість, як одна,— плюхнули в воду, і корабель повільно, дуже повільно піднявся, вирівнявся на воді.

Через чотири дні й чотири ночі буря почала нарешті влягатися. І я з товаришами завалився спати. Мене стало морозити, страшні снилися сни... Спрага мучила... До того ж ти не знав, де ти, що з тобою. А тим часом розбиті кораблі опинилися між Балеарськими островами й узбережжям Іспанії. Там наш корабель ремонтували, напинали на нього вітрила. Через кільканадцять днів усе вже було готово, і він поплив до Малаги. Туди прибули й інші кораблі нашої флотилії. Наздогнало нас там і судно, на якому плив командир батальйону Болеста Старший. Судно те занесло штормом аж до африканських Сирт. У липні наш корвет знявся з якоря і, тримаючись мису, між берегами Гібралтара, Альхесіраса та Сеути в Африці повільно поплив у вказаному напрямку.

Бачили ми неозброєним оком із палуби корабля старий материк... Тихо було й любо. Море ледь морщиться, ледь похлюпує. І досі в моїх очах стоять ті два далекі береги. Берег іспанський, на якому височать у небо скелясті гори, голі, лише де-не-де поросли піниями та кипарисами... Пір'їсте листя верхівок пальм, що здіймаються над пісками, які тягнуться пласкою смугою по узбережжю Африки. Здаля вони нагадують віти верб у нас над рікою. Кораблі йшли один за одним. Наші люди познімали шапки. Мовчки, лише очима прощалися з суходолом, який їх породив. Стало страшенно тоскно...

На другий день ми звернули в Кадікс. Півбригада, яка мала пересісти на інші кораблі, зійшла в Кадіксі на берег і дванадцять днів готувалася до від'їзду. Лише у серпні з попутним північно-східним вітром ми залишили порт, оминули Танжерський мис... Пропливли між Мадейрою та Канарськими островами й подалися ще далі. Вітер змінився, і ми вийшли у відкритий океан. Звідси постійний східний вітер при гарній погоді дав нам можливість пливти по кучерявих хвилях прямо до Антільських островів.

Почалася жахлива спека. Тільки ночі приносили хвилину перепочинку. Під кінець серпня був такий штиль, що кораблі стояли недвижно на дзеркальній гладіні моря, немов на мурованому фундаменті. Ми з нетерпінням чекали заходу сонця. Ледве опустилось воно за недвижним пругом, як у тому місці засвітилась бліда, синювата смужечка світла зодіаку. Тоді кожен тремтів, бо здавалося, ніби з нахиленого до води трикутника на нас дивилось

вічне око. Таке бачили ми ще дітьми у костьолах рідних сіл. Але ж тоді! Трикутник в основі своїй був такий розлеглий, як саме море, а вершина його губилась у западаючій пітьмі... По ночах світив нам місяць. Не раз ми стежили за ним очима — отак цілу ніч лежимо на палубі, не стуляючи повік, аж поки він, блідий і холодний, не зникав на заході у морській безодні. Світила нам вечірня зоря така велика, що від неї пролягала поперек моря золота стріла.

Не раз, бувало, випливе із затопів приблудна суха хмаринка і всі погляди потягне за собою на схід, у безмежжя океану, зродивши перед нами сонне видиво рідного суходолу... Зменшили нам раціон харчів і води. Вода стала брудна, смердюча, з черв'яками, та й її давали лише по одній кварті на душу. Парило так, що млів і найдужчий. Смага на губах була вдень і вночі, так що вони весь час тріскались. Язик пересихав. А солдат є солдат. Стрибав із палуби в море, щоб охолодитися. Найчастіше це погано кінчалося: декого брали корчі, інших зжирали акули й морські вовки.

Десь у кінці серпня повіяв східний вітер і дуже швидко погнав нас до островів. Але тільки в середині жовтня ми побачили мис Самана. Незабаром ми ввійшли в затоку Мансанільо і біля міста Кап-Франсе кинули якір. З цього моменту й починається тут історія наших бойових дій.

На той час вождь повсталих негрів Туссен-Лувертюр, по-зрадницькому схоплений, був відісланий до Франції, і там в якомусь із похмурих замків скінчилось його мужнє життя. У серпні тисяча вісімсот другого року на втихомиреному острові розійшлася чутка, що негрів мають обернути в рабів. Така постанова французького уряду викликала загальне обурення і послужила гаслом до повстання. У горах Сан-Домінго очолив креолів негр Лямур де Ран, в Вальє зчинив бунт Сан-Сусі, в Дондоні — Ноель, в Плесансі — Сілла, в околицях Порт дю Пе — Макайя. Справжнім, однак, вождем усіх повстанців був Карл Белер, який перебував у горах Каго. Майже все негритянське населення острова приєдналось до мулатів і взяло до рук зброю.

Генеральний капітан Леклерк, підбурюваний такими негритянськими зверхниками, які все ще залишались на службі у французів, як Дессалін, той самий Дессалін, який потім проголосив себе начебто імператором Гаїті, вирішив настрахати ворога убивствами. Все окошилось на

військових бранцях. Як правило, бранці помирали від тортур. Негр, упійманий зі зброєю в руках, навіть без зброї, але на полі бойової сутички, все одно, винний він чи не винний, мав загинути. Супротивна сторона чинила так само. Новий це був для нас спосіб ведення війни.

Жахливі хвороби косили людей, особливо страшна «тітка» — жовта гарячка. Дивна то була слабість. Одних вона убивала на місці, мов блискавка, без жодних попередніх ознак немочі, а для інших була довгим, безжалісним конанням. Так, пам'ятаю, помер наш підпоручник Бергонзоні на палубі фрегата. Якось уранці, на самому світанні, ввійшов він до каюти капітана, в якій був командир Малаховський. Коли той спитав, чого він зайшов, Бергонзоні у службистській запопадливості виструнчився й доповів: він зайшов відрапортувати, що помирає. Командир заходився втішати й заспокоювати його. Нічого не відповівши, підпоручник вийшов на палубу. Там ступив кілька кроків, упав і одразу ж богу душу віддав. Поклали його в мішок, ядро великого калібру прив'язали до ніг і — в море.

Інакше було з затяжною хворобою. Солдат під час маршу відчував, ніби його щось раптом ударило — поцілила в нього куля. Не раз присягалися старі ветерани, що їх ніби поранило кулею, хоч довкруг і тихо було, і ворога ніде не було видно. Тоді наставала така слабість, що аж свідомість втрачали. Руки й ноги пронизував такий біль, наче хто потрощив їх. Хворого морозило. Мало не розколювалась голова, починало ломити у всіх суглобах і в попереку. Нещасний відчував, як пульсує кров у скронях, очі вилазили з орбіт і застигали недвижно. Тоді охоплював його ляк, велика, незбагненна туга паралізувала всі думки. Не легшало ані на хвилину. Дихання частішало, ніби негр натиснув тобі коліном на груди. Вже через день обличчя набрякало й червоніло, немов у захмелілого. Думки плуталися в голові, а сон тікав мало не за океан. Шкіра жовтіла, а білки очей ставали як шафран. На третій день хворому здавалося, що все вже минуло, що йому краще. Почував він себе сміливіше, дихання в нього уповільнювалося. Та от із рота, носа, вух, а не раз і просто із шкіри на шиї й щоках починала сочитися кров — рідка, червонобура. Ноги ставали холодними, як мармур, очі — склистими. Холодний піт, чорна блювота, гангрена рук і ніг — і нарешті настає жадана смерть. Скількох хворих товаришів під час походів мені довелось там побачити! Яких мук за-

знали вони, скільки звірянь і спогадів від них я наслухався! Ох, а той корабель!..

Одного разу підплив до пристані Кап-Франсе, звернувши зі свого океанського маршруту, пасажирський корабель. Я сидів тоді на березі моря, знесилений, занепалий духом. Минув уже цілий рік, як ми воювали на острові. Я був поранений в ногу і лікував її тим, що засипав рану дрібно тертим порохом для стрілецької зброї і заливав то міцним вином, то морською водою. Негритянська куля відчикрижила в мене чимало м'яса, розбила й розтрощила кістку. Нога геть розпухла, і мої командири дозволили мені сидіти й вилежуватись на березі. Отож сиділи ми отак — чоловік із десять чи дванадцять, усе каліки, говорили про наш острів. Нажились ми на ньому по саму зав'язку. Як котрий розповість історію, то одна від другої краща, ніби сам дідько її вигадав. Невідомо, в чому душа трималася в кожному з нас... Кожному стало байдуже: смерть — то смерть, життя — то життя. Залишити когось живим або вкоротить комусь віку — одна мить. Ані вагань перед цим кроком, ані — вже потім — жалю.

І от звідкілясь здалеку хвилі пригнали до берега корабель. Вітрила на його реях висіли трьома рядами, один над другим. Були вони чорні, мокрі, діряві, мов лахміття на розбійникові. Вітерець їх часом роздимав, і тоді корабель відходив у море, то знову середні паруси починали теліпатися й звисати, і корабель знову до нас повертався, безпорадний, мов корок на хвилі. Підпливло до нього портове негреня на своїй пірозі з коркового дуба; хлопчик видерся, мов мавпа, по линвах на палубу. Дивимося: він ступив крок, ступив два і як кинеться вниз! Стриб у човен і — за весла! Тільки замиготіли вони. Мить, і він уже вискочив на берег... Дивимося: хлопець аж побілів від ляку. Очі знай бігають, бігають, губи тремтять, коліна трясуться, стукаючись одне об одне. Лише коли ми пригрозили, що дістане кулю в лоб, якщо зараз же не розповість, що́ там таке, він пробелькотів, що́ побачив на кораблі. Вся команда — капітан, стерничий, всі, хто плив на кораблі, до останнього матроса, до останньої живої душі вимерли від жовтої гарячки і покотом лежать на палубі. Ми бачили здаля цей плаваючий по морю цвинтар і сміялися з нього, говорячи між собою:

«Ех! І безглуздий же в тебе кінець, чарівний кораблику!»

Хвилі були тихі й лагідні, як то не раз буває вранці у ясну осінню погоду. Приплив тільки-но почав підганяти

їх рожевою гілкою, щоб веселіш витанцьовували вони довкола каміння, що стирчало з води біля берега, щоб із плюскотом налітали на кам'яні опори. Кожна нова хвиля кидала нам під ноги свій незабутній звук, в якому чути було ніби анайомий голос прудкого вітру в підляському лісі. А за нею вже шуміла друга, а за тією гналася третя. Один голос зливався з другим; наступало взаємопроникнення звуків, які, переплітаючись один з одним, дзвеніли над нашими головами, немов далекі дзвони в підляському костьолі. На цих хвилях, блакитних або кольору живого срібла, підпливав зачарований корабель так близько, що ми могли зазирнути в нього. Шлюпка, зачепившись, билася об борт, грюкала і хряскала. Вітер коли-не-коли надимав звисаючий прапор... Корпус корабля наближався до нас то правим, то лівим бортом, іноді крутився довкола своєї осі, перехилявся, ніби прагнув будь-що показати нам свою палубу, по якій качалися жовті, розпухлі трупи. Ми сміялися з корабля і з трупів... Минув полудень. Вітер подужчав. І корабель розходився зі злості! Вітрила на ньому напнулися, він перехилився набік, розвернувся, зробив із свистом півколо і вийшов в океан. Ми бачили, як він дедалі меншав, чорнів і, огорнутий синьою млою, зник із очей.

«Пливи, щоб страхати інших, дурнику! — кричали ми йому вслід.— Пливи, щоб іншим смердіти своїми трупами. А нас трупами не здивуєш...»

Мова людська неспроможна передати, який безлад зчинився у французькому війську. Заледве третя частина солдатів трималась на ногах. Кожен, занепалий духом, обірваний, у самому дранті і сумний, тільки й дивився, де б його примоститися, щоб чекати своєї смерті. Один віддавався найшаленішій розпусті, сваволі й беззаконню, чого розум не в стані осягнути, гуляв, пив, трощив усе багнетом, грабував майно, гвалтував жінок, ночі проводив серед креолок, негритянок, мулаток, а другий готувався до смерті постуванням і коротав ночі, лежачи долілиць коло своєї постелі. Шпиталі повні були хворих, які покотом лежали на землі без догляду, допомоги, без перев'язок. Будь-яка субординація порушилася, військова дисципліна вкінець розладналася. Рядовий рівний був командуючому. Ніхто більше не думав про те, щоб виграна була битва, про славу. Серця зледеніли, душі поробилися розбійницькими. Багнет став найвищим законом. Кожен підло й гапебно тремтів

аа свою шкуру або ще нікчемніше віддавався мерзенним злочинам.

Була, одначе, одна душа, душа, що не знала тривоги... Це Поліна Бонапарт, сестра першого консула і дружина генерального капітана Леклерка. Не втратила вона в ці часи і крихти фантазії. Перебравшись із Кап-Франсе в затишний куточок міста, вона в безперервних бенкетах, розвагах, танцях і музиці намагалася забутись, щоб не бачити того, що діється довкола. Був час, коли ми стояли на варті коло капітанової резиденції. В легкому, просторому палаці між пальм — гучна музика, спів. Вино лилося рікою. Часто просто з балу, з дорогих килимів ми піднімали труп танцівника, винесли за палацовий сад і закопували в землю. Але такі справи не переривали танцю. Казали тоді вродливим паніям і веселому грону офіцерів, що такий і такий пішов на хвилинку перепочити у сутінь пальм і магнолій.

Ох, острове, острове!

Ти здавався нам зеленим раєм, коли ми здаля побачили твою чарівну гору Цібао, поросту пініями й запахущою піхтою. Чудові твої річки витікали звідтіль — Нейра, Атрібоніт, Юна — з прозорою, мов гранований кришталь, водою. Вологим теплом віяло на нас із пизьких саван, з густих пальмових лісів... Яка тут дика, пебачена буйність трав, що покривали вологі береги, повимивані хвилями моря! Очі не могли памилуватись виглядом рожевобарвних птахів фламінго, піби літаючих квітів, котрі, ганяючись за рибою, звеселяли голі простори заток. Тільки-но ставши ногою на цю сушу, ми пе могли відірвати очей від віялоподібних і тростинних пальм, що ростуть шумливими гаями і хащами, від папоротей таких завбільшки, як наші сосни й ялини. Ішли ми до першого міста широкою дорогою, обсадженою з обох боків апельсиновими, лимонними та бразільськими деревами. Куди не кинеш оком, з радістю побачиш смоковниці, плантації цукрової тростини, какаоносних дерев, тютюну, поля, на яких вирощували рис, просо, кукурудзу...

Та незабаром настало страшенне прозріння. Надморські савани лежать так низько, що не піднімаються над рівнем обмілин у прибережних затоках. Вони позаростали маніллою, схожою на розмарин. Ця низенька місцевість мокне в пору дощів, а дощі там ллють переважно тоді, як у нас різдв'яні свята. Під час повені здихають і гниють під корягами, в норах, затоплені водою краби, ящіри та

різноманітні змії. Таким чином, у зимову пору понад морем, на побережжі острова стоїть суцільне багно з безліччю бездонних продуховин, трясовин, з яких здіймаються вгору гнилі випари з запахом не то смоли, не то не смоли... Комар, який зветься москіт, жалить так, що на місці, де він укусив, вискакує прищ і пухир, ніби ти окропом ошпарився. А як з настанням весни вогненне сонце починає прогрівати повітря наскрізь, парить так, що наче кінець світу прийшов. На людей нападає підшкірний кліщ, так званий *шік*, він кладе під нігті мішечок із зародком, який за двадцять чотири години розростається в опух завбільшки як ліщиновий горіх. Ось коли завиєш! Біль страшенний, а після нього часто настає гангрена і смерть. Крилаті мурахи лазять по стінах, по столах і теж жалять людину. Хоч би ти павіть і вмирав від утоми після цілоденного маршу, а як залізуть вони тобі в ліжко, схоплюйся, братику, і накивуй п'ятами в поле! З часом ми навчилися давати раду з ними, але на перших порах ох і натерпілися ж від них! Ми не лягали спати інакше як у куренях, де стіл нам заступала дошка з червоного дерева, а за ліжко правила сиром'ятна буйволяча шкура, підвішена на стовпах, і цілу ніч для відстрахування комарів тліли біля входу струхлявілі пні.

Ох, ночі, ночі!

Не раз бувало, що вітер давно вже віє із суходолу, пізня ніч, а ти, чоловіче, не можеш заснути. Ніби куняєш, але крізь сон чуєш: жаби скрекочуть, наче в нас у парку в коротку липневу ніч... Польовий коник сюрчить.

Проносилися над головою страшні урагани, які людською мовою й не змалювати. Тоді в лісах, заплетених ліанами, виривало просіки на кілька верств, ліс вилягав, немов жито від зливи. Звір тікав, як ошалілий, і цілі скописька птаства страхітний вітер гнав в океан і топив у воді. Чоловік, звиклий до пшоняної й гречаної каші, мав тепер вволю апельсинів, морелів, коричних яблук, гранатів. Міг збирати, блукаючи по плантаціях, банани, жовто-рожеві фісташки... Але наш солдат і цього не чинив. Як ми у перший день після висадки на острів одержали коржі з маніоку, так звані *касав*, то ми весь час на цьому й жили, аж до останніх днів, бо це нам нагадувало рідний наш ситний хліб.

Скільки там було битв, походів, кривавих сутичок, смертельних боїв! З першої до останньої хвилини...

Перший батальйон, на чолі якого стояв негр, генерал Клерво, приєднаний до негритянських півбригад, уже че-

рез вісім годин після висадки рушив у бій. Та незабаром той негритянський генерал зрадив наших і з усім своїм чорним військом перекинувся на бік повстанців. Поляки, якими командував капітан Водзинський, забарикадувались у церкві і мужньо відбивалися, а потім, втративши понад сто чоловік, вирвалися з пастки і відступили до фортеці, під Кап-Франсе. Тільки завдяки бойовій підтримці поляків це місто було врятоване від нападу і знищення. Але перший батальйон, що воював саме під Кап-Франсе, був заражений хворобою. З тієї тисячі, яка ввійшла до міста, за місяць залишилося в живих трохи більше вісімдесяти чоловік.

Другий батальйон, командиром якого був Болеста Старший, батальйон, в якому і я служив, вирушив, за наказом Дессаліна, негритянського генерала, у напрямку річки Екстер. Переправились ми через річку Артібоніт у пірогах, видовбаних з червоного дерева, і прибули до міста Сен-Марк. Через кілька днів Дессалін з цілою дивізією негрів перейшов уночі на бік повстанців, що стояли навпроти нас і якими командували Крістоф і Поль Лувертюр. Ох, біда, біда... Один батальйон цих негрів, чотириста чоловік, чорних, як ебенове дерево, не встиг рушити в похід услід за Дессаліном. Лише вдосвіта наступного дня стало відомо про зраду генерала. Один-єдиний наш польський батальйон Болести не був у стані утримати в своїх руках і змусити вступити в бій з земляками кількасот дужих, озброєних негрів. Що було з ними робити? Відпустити на свободу — це збільшить армію ворога, вести за собою — буде небезпека, що в найскрутнішу хвилину вони зрадять. Генерал Фрессіне, наш новий командуючий, родовитий француз, наказав чорним вийти, як завжди, на перекличку. За встановленим порядком на перекличку стають без зброї. Тільки-но вийшли вони на плац, як наш батальйон, за наказом Болести, оточив їх з чотирьох сторін. Вийшов генерал Фрессіне і подав знак. Негри не чекали навіть, що таке може бути. Ми вхопилися за зброю і перекололи багнетами чотириста безборонних солдатів, усіх до ноги. Не минуло й півгодини, як жоден з них уже й не писнув.

— Мовчи! — крикнув Трепка, заточуючись на стіну.— Мовчи, нічого більше не говори!..

Вояк дивився на нього холодними, байдужими очима. На хвилину замовк.

— То оце заради цього ви й попливли туди?..— застогнав Трепка, грюкнувши по столу кулаком.

— Війна є війна,— сказав Ойжинський.— Бог нам судія, а не ваша милість. Через кілька тижнів з нашого батальйону, що нараховував тисячу чоловік, зосталося нас сто із чимось. Жовта гарячка... Ох, лихі то були часи! Там ми в гарячу землю поклали Болесту Старшого, капітанів Осенковського і Рембовського... Лихі то були часи!

Третій батальйон сто тринадцятої півбригади висадився був у Порт-о-Пренсі. У постійних маршах, сутичках, боях, у тяжкій напрузі, коли вдень і вночі треба було з ворогом ханатися за барки, від самих тільки хвороб втратили шістсот чоловік. Ось так, панове-браття: з трьох тисяч семисот мужів, міцних як дуб, які висадилися на острів у Сан-Домінго, залишилося нас живих усього кільканадцять.

Після смерті Леклерка командування взяв у свої руки Рошамбо. Цей додумався до того, що став нацьковувати на негрів собак, розлючених перед цим голодом та биттям. Тоді вже другий наш легіон, або сто чотирнадцята півбригада, сівши на кораблі в Генуї, прибув на Антільські острови. Я пам'ятаю, як звертали повільно з океану в затоку кораблі: «Le Fougueux», «Héros», «La Vertu», «La Serpente», «L'Argonaute» [1] та інші. Стояла жменька нас на березі, щоб віддати честь прибуваючим військам і привітати їх перед висадкою на острів. Побачивши нас, вони затремтіли. А що було з ними, коли почули вони з вуст капітана Пшебендовського, який був ад'ютантом у генерала Рошамбо, що оце перед ними стоїть половина особистого складу першого легіону!..

Невдовзі нові прибульці вирушили проти негрів. Шляхи наші розійшлися. Раптом почули ми вість про смерть поручника Вейгля і хороброго ад'ютант-майора Крулікевича у битві за редут Карваханак... В той час я й сам захворів на жовту гарячку, але вичухався з неї. Лежав у барлозі довгий час між життям і смертю. Не знаю, що коїлося з нашими братами на цьому триклятому острові. Душа моя тоді геть зачерствіла, стала жорстока, мов клинок, обагрений кров'ю. Вдалося мені нарешті з кількома товаришами звільнитися зі служби й повернутися в Європу.

Сіли ми на фрегат, який плив до Бреста, і лише в морі нам вільно зітхнулося. Я щасливо прибув до Франції. Нас поселили в Шалон-на-Марні, приділили півплатні. Але тільки-но я оговтався, як знову потягло мене в військові шеренги.

---

[1] «Запальний», «Герой», «Цнота», «Змія», «Арговавт» *(франц.)*.

Оголошена була нова кампанія. Кілька з нас знову стало до лав французької армії, і знову — марш, марш! Серце схвильовано закалатало, бо ми йшли прямо на Відень. І ввійшли в відчинені навстіж брами його. Аустерліц! Ось тоді я й побачив оці чеські й моравські гори, які перед цим, бувши австрійським піхотинцем, зміряв своїми ногами. Вдалині-вдалині синіли наші високі гори. Але не судилося ступити на свою землю. Перед її дверима я мусив уклякнути й чекати: ногу мені роздробило, і її відтяли...

— Правду кажеш...— сказав твердо Трепка.— Негідні були ваші ноги для того, щоб ступити на рідну землю. Бог напевно карає за все те, що чинили ви па острові.

— Відомщення за мною, каже господь...— глухо відповів солдат.

— По знаку узурпатора, через інтриги його брехливих поплічників топтати вільні народи, душити племена...

— Відомщення за мною, каже господь. Не виносьте, ваша милість, нам вироку! Погляньте-но, що сталося... Дванадцять літ ми проливали кров на краю світу. Браття мої майже всі до одного з глухим розпачем опинились у могилі. А тепер... Австрійська імперія розпорошена, як купа полови. Завдано удар під Ієною, Ауерштедтом, і розгромлено Прусську державу! Узурпатор! Цей самий узурпатор володар над Берліном і володар над Віднем. Ваша милість, ви зовсім не знаєте, що говорите... Хай живе імператор! Славлю його стократно! Тисячократно! Вічна йому хвала! А тепер, ви чуєте, ваша милість, тут в одному містечку я довідався, що він іде на Познань, на Мазовше... Рветься до Варшави! Клянусь господом, так воно і буде! Його армії проходять по моїх рівнинах, де командував пруссак. І там, де проходять вони, прокидаються зі сну повіти, міста і села. Тепер схоплять його за барки! Жодного німця вже там немає! Я — один-єдиний, що обійшов стільки світу, чекаючи цієї хвилини, не піду з ними. Але, перш ніж земля засипле очі мої, я довідаюся, що й до чого. Хай живе імператор!

Промовивши це, солдат втяг голову в плечі і весь згорбився, ніби хотів приховати в собі решту думок. Вже й проміння світанку почало пробиватися крізь шпари віконниць. Воскові свічки давно погасли. Трепка розчинив одне і друге вікно. Мокрий, просякнутий запахом резеди холод темного осіннього ранку війнув у душну кімнату.

Молодий Цедро постав у світлі ранку як зовсім інша людина. Він стояв на тому ж самому місці, взявшись обома

руками за спинку стільця. Обличчя в нього було бліде і якесь ніби видовжене. Волосся наїжилося, як то буває на вітрі. З-під опущених повік суворі й замислені зіниці не переставали дивитись на солдата.

Раптом він зітхнув і різко стрепенувся. По обличчю пробіг холодний усміх.

— Рафале! — голосно гукнув він, шукаючи очима товариша.

Той сидів на низенькому стільці, опустивши безвладно голову на руки. Він підвів ліниво й недбало чоло. Сказав із виразом особливої погорди:

— Знаю, знаю...

Вони обидва усміхнулися — чи то один до одного, чи то до якоїсь нової, не знаної раніше думки.

— До дідька все це! — проскреготав Трепка і, хряснувши дверима, вийшов з кімнати.

СТРЕМІННЕ

Річка Пилиця, на котру двадцять восьмого листопада тисяча вісімсот шостого року випала несподівана честь стати кордоном між королівством Галичина і шістьма, раніше прусськими, департаментами, так пильно охоронялась підрозділами австрійських прикордонних військ, що про переправу через неї не могло бути й мови. Розставлені війська, не пропускаючи нікого й нічого, навіть поштових листів, стріляли беззастережно у кожного, хто наближався до річки. Найвища кара, тобто смерть через повішання, оголошена галицькими властями стосовно кожного, хто б насмілився прокрадатись «до поляків», була перешкодою для здійснення давнього наміру Цедра й Рафала. Багато разів Щепан Трепка колесив бричкою то туди, то сюди, щоб потай вивідати, в якому б місці було більш-менш зручно переправитися на той берег. Повертався перемерзлий, змоклий, голодний і злий — лаявся на всі заставки. Три тижні пішло на приготування і на розвідини. В середині грудня надійшло секретне повідомлення, що кордон уздовж Вісли, з боку Сілезії, охороняється не так пильно, принаймні стоїть там менше військ, ніж над Пилицею. Тож вони й вирішили скористатися з цієї нагоди і не тратити ані хвилини часу. Для того, щоб не викликати підозри, обидва авантюристи постановили вирушити нібито на полювання кінно і з собаками. Лише під Тарновом, немов

легковажні молодики, що поспішають на карнавал до Кракова, мали сісти в диліжанс. А Трепка залишився вдома. Був уже, як казав, надто старий для таких мандр і ще додавав у своє виправдання якийсь надто вчений аргумент, про що молоді його друзі й слухати не хотіли.

Те, про що остаточно домовилися, тепер збулося. Осідлані вночі коні стояли біля жолобів. Єгер Валек зі смиком хортів виїхав напередодні до знайомого мисливця під Тарнув. Настав холодний, вітряний світанок...

Дощ зі снігом під час несподіваної нічної сльоти покрив дорогу ланцюгом підмерзлих баюр і калюж, слизьких як лід. Світло не в стані було вирватися з лабет ночі, хоча й давно вже була ранкова година. Здавалося, що день так і не настане... Огонь димів і повільно розгорався в кімнатному каміні. Обидва змовники метушилися в покоях старого будинку, завершуючи приготування в дорогу. Були в грубих чоботях і мисливських куртках. У руках гарапники, за поясом мисливські ножі. А за пазухою в кожного схований пістолет.

Трепка був злий, дратівливий, набридливий. Скаржився, що погано себе почуває, і за найменшу дрібницю накидався на слуг. Сидів на краєчку софи і щохвилинно схоплювався на ноги, ніби мав намір оголосити велику таємницю. Кінчилося все цілою зливою брутальних лайок, в яких хаотично перемішані були нецензурні польські, французькі, угорські і, можливо, навіть турецькі слова.

— У всякому разі,— буркотів він,— коли одержите короткий і твердий наказ вирізати до ноги клан якихось там кафрів чи ботокудів, у сумнівнім інтересі розгромленої... Гм, гм... майте ж хоч якусь ласку до неї. Просто хоч би із пікурницьких міркувань. Намотайте собі на вус, щоб не забути про це моє застереження. Добре задля власного інтересу бути тираном щодо сусіда, але завбачливо було б залишити для себе хоч якусь лазівку на випадок, боронь боже, суду історії. Magistra vitae [1], ти ж розумієш, Ольбромський.

— Скажи, хай подають сніданок...— перебив його Цедро.

— Добре вирвати язика у ворога заради друга Наполеона, який іде на Берлін, але час від часу не завадить і дарувати життя. Геть усіх колоти не раджу. Хай щось залишиться і на розплід. А раптом з-поміж помилуваних виявиться Клопшток або й сам Гутенберг?

---

[1] Наставниця життя *(лат.)*.

Востаннє внесли до їдальні винну юшку, і друзі сіли до спільного столу. Трепка відсунув кубок, пішов до своєї комірчини і приніс звідти невелику стару пляшку. Звелів слузі відкоркувати її й налив три чарки. Підніс свою вгору і силкувався виголосити якийсь тост або випити за чиєсь здоров'я. Довго щось мимрив, вимовляючи різні слова, але далі угорських та французьких лайок не пішов. Його хвилювання передалося Кшиштофові. Вони кинулись один одному в обійми і довго обнімались мовчки, перше ніж випити той тост.

— Некапдо! — гукав Цедро.

— Чекай! Оце... за наше старе право на існування в історії світу!.. До дідька лихого, верзу казна-що... Тільки ж — мільйон чортів! — нової ганьби не додайте...

— Слухай, благаю тебе! — кричав своє Кшиштоф.— Як тільки виїдемо, сідай у бричку і смали в Ольшину, повідом про все батька.

— Гаразд, гаразд...

— Зроби це для мене. Йдеться про те, щоб перепросити його і пояснити суть справи. Скажи йому, чуєш? Скажи, що, виїжджаючи, я усвідомлював, як я пікчемно повівся з ним.

— Скажу, скажу, сто тисяч...

— Щепане, ти ж, мабуть, розумієш, яку місію я покладаю на тебе? Я знаю, ти не ладнаєш із моїм батьком, ви не можете один перед одним поступитися, але в цю хвилину, коли я тайкома йду з дому...

— І боюся свого любого пани... Зроби мені таку ласку, пане граф, не вчи мене, вже пора нам'ятати про це! В цю хвилину!.. Я в кожну хвилину свого життя знаю, що мені робити. Поїду до Ольшини і виправдаю тебе перед батьком. Я ж сказав, що поїду. В мене ж є дипломатичні здібності, тож ані спадщини не будеш позбавлений, ані успадкованого титулу.

— Невже і в цю хвилину не можеш пробачити йому дрібних слабостей?

— Чи можу я пробачити слабості? Це я, мабуть, можу найкраще!.. Рафале, будь суддею, чи я взагалі...

— Звели, старий, подати копей нам,— байдуже шеппув третій з-поміж них, Рафал,— бо, бачу, ти починаєш підвищувати голос.

— Ти що, сказився? Хай сонце зійде! Гулю в потемках на лобі наб'єш і коня панові графу скалічиш. Хай вже розвидніє.

— Не марудь!

— Хлопець саме снідає. Дай людям попоїсти, сто чортів! Якщо сам надудлився підігрітого вина, то це ще не означає, що люди мусять всуху мерзнути заради ваших вибриків!

— Краще буде, як нас, тих, хто виїздить, менше очей бачитимуть.

— Не надавайте своїм школярським витівкам якогось серйозного значення! Я знаю, що ви повернетеся з дороги! На третьому ж попасі охопить вас заячий страх, і ви, взявши верхових коней за вудила, поприводите їх до ганку. Тільки марно згаяєте їх.

— Прошу тебе, Трепко...

— Велика муція! Ну й вояки!

— Хай вже подають! — буркнув Цедро.

Покликаний хлопець побіг до стайні, і за короткий час почувся розмірений тупіт восьми копит. Троє друзів мовчки піднесли чарки, знову наповнені старим угорським вином. Погляди їхні перехрестилися, мов шпаги тих, хто приймає присягу. Рафал із Кшиштофом понадівали хутряні шапки, вибігли надвір і повскакували в сідла. Трепка, простоволосий, ішов якийсь час подвір'ям слідом за ними, але коні жваво рвонули з місця, поскакали і зникли за стодолами.

День був огидний. То мело, то сипали крупи, що переходили раптом у холодний дощ. Трепка з хвилину стояв і слухав, як за кожним рогом будинку свище вітер, як зі стогоном він проноситься попід деревами в саду, як пролітає ослизлими полями, пригинає сухе бадилля додолу.

Неканда почув у його летючому свисті ніби щось схоже на звук людського голосу, ніби напівпромовлене слово, яке навіки обірвала груба сила. Голос той пронизав йому серце. Очі в нього амружилися, щоб не бачити пустки довкруг. Він відчув у собі старість і спустошеність. Давня любов, яка стільки розчарувань приготувала серцю, любов-кривда, знову ожила у грудях, немов фенікс із попелу. І розпалила нове багаття журби.

— Як тоді, як тоді...— прошепотів він, сягнистою ходою вертаючись додому.

Вуста в Неканди здригнулися, і слова без жодного звуку, власні, майже недоречні слова-символи, свідки давніх терзань і колишніх роздумів, слова-зітхання зірвав йому з губів летючий вітер:

— Плем'я моє, плем'я... Упосліджене моє...

Тим часом двоє молодих вершників їхали жвавим клусом безлюдною дорогою, яка вела до широкого тракту. Вдалині чорнів ліс, а під ним — село. Де-не-де у маленьких і низьких вікнах утеплених загатою халуп зблискували вогники. Вправо і вліво тяглися вдаль загони з почорнілою, гнилою стернею. У борознах, тремтячи і морщачись від холоду, тулилися смугасті калюжі води. У якомусь місці Кшиштофів погляд упав на купку каміння посеред межі, покриту скелетами стебел зів'ялої кропиви. Останній мокрий чорний листок, немов шматинка, тріпотів довкола стеблини на порівчастому вітрі.

— Прощай і ти...— прошепотіли його вуста.

В темній далині поля самотньо стояла дика груша з кривим, колючим гіллям. Він пам'ятав її з самого раннього дитинства, бачив її з вікна своєї кімнатки, коли ще був зовсім маленьким Кшисем. Згадався йому якийсь давній день, коли розплющені після сну очі його, ще повні сліз після дитячих переживань уві сні, привітали її, видніючу звіддаля як знак життя, як прояв щастя. Тепер криве пруття затремтіло, наче гілля заридало, і глухе, темне схлипування старої груші виразно чулось у полі...

Його заглушив сміливий і голосний тупіт коня, що мчав по слизькій землі. Вони доїхали до місця, де розходяться на всі чотири сторони дороги. Стояв на цьому роздоріжжі струхлявілий стовп, колись вифарбуваний темною фарбою. Під його верпечком виднів бляшаний образок, прибитий до стовпа чотирма гвіздками. З нього дивилися ласкаві, ніби сльозами вмиті, виплакані очі, застиглі від жалю. Дивилися в темну печеру ночі, що відходила за бори, ліси, у пустку перелогів, у смуток сонних доріг. Кшиштоф потяг за повіддя й осадив коня. Повернув його до стовпа. Зняв шапку і звів очі на святий образок. Зітхнув... Не з глибини плотського серця, а з самого дна душі зринула коротка молитва. Не за себе, не за збереження власного життя, не за батька, не за сестру і не за душу матері, а за оці низькі і мокрі загони, за несходимий спрацьований край...

І от вони знову скакали полем,— у голові шуміло, свистіло у вухах. Галопом проскакали дорогу, яка вела до Ольшини. Удалині, збоку, зостався рідний дім. Кшиштоф лише раз скинув у тому напрямку поглядом. У передранковій млі і в блиску пролітаючих угорі плапет невиразно темніли затилля стодол з мурованими стовпами, їхні

широкі дахи, а над ними високі голі дерева, верхівки яких схилялися за вітром. В глибині саду здіймалися два білі комини дому, а з них уже струмів угору дим і розвівався між хмарами. Кшиштоф підвівся в стременах, зручніше вмостився в сідлі і стьобнув коня гарапником. Вони мали ще тільки проїхати через березовий гай, щоб вибратись на головний гостинець, і вже наближались до узлісся...

Раптом Рафал, перелякано скрикнувши, зупинив коня. З-поміж густих дерев вийшов старий Цедро і почалапав грузьким шляхом назустріч вершникам. Щоки в нього позападали, очі повпалювалися, непідфарбоване волосся сивими космами вибивалося з-під капелюха. Одяг, натягнутий навиворіт, сидів криво на ньому. Не зупиняючись, старий додибав до кінської шиї, до стремена, в якому була синова нога. І Кшиштоф побачив його. Випещена, біла, гарна, хоча вже й зморшкувата рука стала безсило ковзати по заляпаному грязюкою ремені, на якому висіло стремено, по задрипаній халяві чобота. Голова ледве підвелася вгору, і залиті сльозами очі, осліплі з розпачу, шукали синового обличчя. Вуста, ці завжди усміхнені вуста, які ніколи не скривлювались від вульгарного болю, тепер щиро ридали, схлипували й белькотіли беззубо:

— Кшисю, Кшисю...

Плечі здригалися, а руки тряслися так, ніби їх пекли розпеченим добіла залізом.

— Кшисю, Кшисю...

Ноги його безладно заплітались, наступаючи одна на одну. Видно було, що він не встоїть, що, мов зламана бадилина, ось-ось упаде на землю від повіву вітру. А руки мимовільними рухами силкувалися стягнути сина додолу, на дорогу, хапали його за рукави, кишені...

— Я накажу гукнути... наймитів... я зв'яжу тебе... замкну... белькотали вуста.

Кшиштоф опустив повільним, розгубленим рухом повідьми. Смертельна блідість покрила його обличчя.

Очі в нього були напівзаплющені, вуста стиснуті. Помалу нахилився він і взяв руки старого, ніби хотів їх обезволити, ніби ці страдницькі чудні руки він хотів зв'язати, спутати назавжди. Обидві їх підніс і зі стогоном притиснув до грудей. Їхні голови зіткнулися, віддихи змішалися, безпомічні тіла притягувала одна до одного незбагненна сила.

Рафалові здалося, що ця мить ніколи не скінчиться. Він був певен, що все вже пропало.

Та раптом Кшиштоф опам'ятався і відхилив голову. Очі в нього широко розплющилися, і страшний вираз твердості перетворив його обличчя, як здавалось, у залізну маску. Рішучим рухом він відпихнув батькові руки, що все ще намагалися обіймати сина. Зітхнув. Стьобнув коня страшним ударом гарапника. Обидва румаки поставали дибки і рвонули вперед. Кшиштоф не переставав стьобати свого коня. Летіли вони з глухим, обважнілим тупотом копит, навперегони з вітром, попагинавшись у сідлах. Хапали холодну завію ридаючими грудьми. Гнали коней все швидше, швидше і швидше... Потопали в імлі, що тяглася вдаль, в безкрайому тумані, у посвисті вітру.

СТАРА ШИБЕНИЦЯ

Морозного грудневого дня, близько полудня, вони прибули до Кракова. Гладкі цугові коні, запряжені в куту краківську бричку, були в милі, а подорожнім не терпілося. Хотіли вони якнайшвидше й непомітно в'їхати до міста і з'явитися у певної особи, Трепкового родича, який мав узяти в свої руки їхню дальшу долю.

Під'їжджаючи до Флоріанської брами, вони ще здаля завважили значний рух, а в певному місці, за зруйнованими міськими мурами — ціле людське збіговисько.

Раптом Рафал непомітно стиснув руку друга й німим порухом голови показав на щось удалину. Кшиштоф витріщив очі, але через короткозорість нічого особливого не побачив. Тоді Ольбромський нахилився до нього і з дивною усмішкою шепнув на вухо:

— Шибениця...

Цедро ще раз глянув у вказаному напрямку... Помітив нарешті дивний знак... Високий стовп із довгою перекладиною... Коло цього місця товпився тлум і все вирував і вирував. Долинав ізвідти гул і гам.

І той гул і гам посилювався й посилювався, як це буває, коли буря переходить із бору в бір. Ще мить, і сяйне блискавка. Страшний грім прогуркотить над містом, і від того грому задвигтить земля. І от гомін тихне, пригасає, влягається. Чути лише глухе перешіптування.

Оскільки Флоріанська брама була забита возами, які виїздили і в'їздили до міста, то друзі позіскакували з брички і попрямували до цього стовпа. Змішалися з натовпом і почали прислухатися, що й до чого. Їхні вуха вловлювали

лише уривки розмов, бо кожен чоловік, хоч і говорив запально, але намагався стишувати голос, щоб чув лише той, кому шептали на вухо. Прізвища, однак, розчули. Два з них повторювали безперервно: Висекерський, Баум, Висекерський, Баум... Раз у раз зупиняючись за купками людей, котрі розмовляли між собою, і дедалі уважніше наставляючи вуха, вони зрозуміли нарешті, що незабаром мають привести на місце страти трьох молодиків, засуджених на смерть за те, що намагались прокрастися «до поляків». Схоплені на кордоні патрулем, припроваджені під оголеними шаблями до Кракова, вони кілька годин тому були засуджені на смерть, і оце мають повісити їх на свіжо вкручених у перекладину гаках — на острах сотень і тисяч.

Мороз пробіг поза шкірою в тих, хто слухав таке. На вустах у Рафала з'явилась колишня тюремна усмішка, яка вже давно-давно зникла з них, під час відпочинку у Стоклосах.

— Баум, Баум... Цікаво, чи це не син радника?..— мовив якийсь добродій, закутаний по самі вуха у тепле хутро.

— А щоб ви знали, саме так і є, син радника...— відповів йому хтось із натовпу.

— Е, то старий випросить, щоб його помилували!

— У військового трибуналу випросить помилування, вважеж! Не бачити йому цього!

— У Висекерського так само брат урядовець, то також міг би розраховувати на протекцію. Але де там! На шибениці три гаки!

— Скажіть, людоньки, а хто має теліпатися на третьому гаку?

— Не знаю, пані.

— І треба ж було шмаркачам лізти в це діло!

— Ошва! Гарячі голови, мосьпане! Закортіло, бач, повоювати...

— Молоді — дурні.

— От і мають — один і другий!

— Правду кажете, ваша милість. Мундир з галунами сподобався ослам. Захотілося парле франсе. Аж тут драгун слідом за полу — хап! Тепер тобі зашморг покаже, як парле франсе!

— Серце від жалю стискається...

— Але зате буде наукою, буде наукою...

— Іншого способу немає, бо кожен би рвався за Пилицю, нікому б працювати не захотілося.

— Ваша правда! В мене самого недоліток є, вже вуса сіються. Аж у серці заниє, як подумаю. Он стоїть, дивиться... Стій, дивися! Відхочеться тобі йти па таке, як понюхаєш, чим це пахне!

— Казали, що прошмигували вони поміж постів, як оце ми з вами, пані, між рундуків на Клепарському ринку.

— І треба ж, щоб засіло таке у голові! Зовсім не мати розуму!

— Це все, бачите, пані, від чортової молодості. Кров у таких бурхає, все підшпигує: іди, іди... Їм набридло, пані, сидіти на місці...

— Їде, їде!

— Хто їде?

— Кінпота! Драгуни їдуть! Зелепі драгуни Леванштейна!

— А за ними — білі драгуни!

— Гессенські драгуни!

— Карабінери слідом!

— Білі альтгани!

— Барабани б'ють...

— Чуєте?.. За померлих!

— Що то таке?

— Дзвін!

— Дзвін, дзвін!

На Славковській вулиці розлігся глухий, глибокий барабанний дріб, від цих страшних звуків згойднулась юрба. Дедалі голосніший гомін охоплених цікавістю людей, здавалося, заглушить звуки барабанів. Було щось несказанне, щось таке, що залізними обручами стискало серця слухачів, у цьому гамі юрби, дедалі напруженішому, дедалі схвильованішому і аж ніби радісному. Цедро і Ольбромський, яких штовхав уперед і тяг за собою натовп, ішли, точніше, плинули в людській масі, втупивши очі в голий, жовтавий дерев'яний стовп із поперечиною. Вдалині, у похмурих челюстях вулиць, за обезлюднілими площами, в здушених грудях міста розлігся самотній, бронзовий голос дзвону.

Натовп повалив з вулиць, видерся на вали і геть укрив собою руїни мурів. Повільно сунула кінпота, видзвонюючи підковами, збрую і шаблями. За нею крокувала серединою вулиці піхота. Мелодійно звучали барабанні удари, ніби калатало схвильоване серце юрми. Раптом над збі-

тою масою голів зринули три постаті. Три бліді примари. Руки зв'язані за спиною, шиї оголені... Сміливо зійшли на поміст... Юрба замовкла, повтягувавши голови в плечі, знерухоміла, застигла на місці. Змовкли несподівано й барабани. Мертва тиша. Лише не переставав гучати самотній дзвін.

Почувся якийсь голос, що долинав здаля, ніби дитячий лепет, голос дивний, страшний і сміховинний серед цієї величезної громади. Він довго дзвенів, зливаючись у ряд незрозумілих звуків... І от стих.

Тоді на помості ешафоту з'явилася постать четвертого чоловіка. Приглушений подих перебіг натовпом. Стримуваний страх сколихнув з кінця в кінець людські голови.

Той чоловік наблизився до засуджених і першому з краю розв'язав зап'ястя. Потім узяв його за руку і звів з помосту.

Тлум зітхнув. Тихий шепіт, схожий на шелест листя в березовому гаю перед бурею, перелітав з вуст у вуста, з кінця в кінець цілої площі:

— Висекерський, Висекерський, Висекерський...

Кат пекванно повернувся по сходах на поміст. Чути було у мертвій тиші, як свіжо збиті сходи скриплять під його міцними стопами. Розв'язав він руки і другому засудженому і звів його по сходах униз.

Люди голосніше й радісніше зашепотіли:

— Баум, Баум...

Всі голови здригнулися, і полетіла благословенна вість:

— Слава богу!

— Господь з нами...

— У військо віддали!

— Навічно!

— Надінуть на них гамаші!

— Помилували ж.

— Таж помилували, помилували.

Кат утретє підвівся на риштування і спокійно почав натягувати на товсті долоні червоні рукавиці.

Третій засуджений до страти стояв незворушно, задерши голову вгору. Чорна грива буйного волосся спадала йому на голу шию. Чоло в нього було біле. Нерухомі очі, мов дві глибокі ями, дивились на юрбу.

— Ось хто винуватець!..— шепталися між собою люди.

— Підмовив тих двох.

— Вивів їх із батьківських домівок.

— У полі захищався.

— На суді мовчав.
— Винуватець!
Кат наблизився до нього м'якою ходою. Ще більше оголив йому шию. Вправним рухом закинув зашморг.
Мотуз раптом натягся.
Перше, ніж людський тлум зміг угледіти це, перш ніж присутні встигли зітхнути й протерти очі долонями, незнайомий завис на гаку. Ноги його в колінах зігнулися, п'яти стулилися докупи й ліниво підтяглися вгору. Кат лагідним рухом притримав тіло і сильно смикнув його за руки вниз. Потім квапливо стяг з долонь рукавиці і кинув їх на ешафот.

ЯЗ

Давні приятелі й родичі Щепана Трепки допомогли Цедрі та його товаришеві одержати паспорт для поїздки у Відень, куди обидва вони нібито поспішали на карнавал. Часті навідування Кшиштофа у наддунайську столицю, зафіксовані візами у попередніх паспортах, бездоганно-лояльна позиція його батька та інші обставини полегшували завдання. Деякі труднощі були з одержанням паспорта для Ольбромського, але й вони були подолані, тобто їх уміло обійшли. В Рафала було тепер інше прізвище. Друзі запаслися дорожніми костюмами з темно-зеленого сукна, бо, як їм відомо було, таке сукно важко було купити у «польському краї» — за Віслою й Пилицею. Найняли сани до першого перепочинку, який, за добре продуманим планом, мав бути над Віслою, в маєтку Язі, і напередодні багат-вечора вирушили в дорогу.
Особи, які їм сприяли, вибрали кілька пунктів на річці, через які можна було їм перебратись за кордон. Одним із перших місць у цьому ряді займав Яз, маєток камергера Оловського. Для обох змовників було зовсім байдуже, де вони мають переправитись, але Рафал з вуст одного з модників, родича Трепки, почув, що дружиною того пана Оловського є князівна Гіптулт, одна із сестер князя Яна Гіптулта з Грудна. Це його трошки заінтригувало. Не подаючи виду, непомітно, не роблячи особливого натиску на товариша, він так повів справу, що вирішено було їхати спершу до Яза і звідти спробувати переправитися через кордон. Рафалові було байдуже, котру з князівен він нагідно зможе побачити, але цікавість, невиразне бажан-

пя глянути на давно не бачене обличчя... Обидва приятелі виглядали дуже пишно у своїх нібито наймодніших віденських фраках і в щільних, із пряжками, панталонах, яким тільки бракувало позументів та кантів, щоб перетворитись в артилерійські мундири.

Це були дорогоцінні мундири! У кожному з них уміло зашиті були рулони дукатів. За пазухою на всяк випадок у них були венеціанські кинджали і пістолети. Зате модні капелюхи й хутра надавали їм вигляду легковажних молодиків, що квапляться кудись у пошуках розваг.

У багат-вечір вони були вже в Язі. Зупинились у заїзді, біля тракту. Двоповерховий палац, а точніше — двоповерхову кам'яницю без оздоб, недавно зведену, видно було між дерев на горі, на досить значній відстані від Вісли. Ольбромський особливо старанно вивчав довколишню місцевість і характер грунту. При цьому вдавав, що дбає про коней. А Цедро, нібито готуючись заночувати в заїзді, почав розпитувати в корчмаря як приїжджий чоловік, що подорожує з далеких країв: хто в палаці мешкає? Як звати його? Чи має дітей?.. Треба було розвіяти будь-які підозри. З розмови з трактирником з'ясувалася смутна правда. Виявилося-бо, що в останні дні для несення патрульної служби над Віслою прислано до Яза загін австрійських драгунів на чолі з офіцером. Солдати, розповідав трактирник, розміщені в селі над самою річкою, та й навіть офіцер має свою квартиру не в маєтку, а в хлопській хаті. Патруль цього села стикається з патрулем, розташованим у сусідньому селі. Вночі вояки палять багаття по всій лінії і по-справжньому пильнують кордон. Якщо хто наближається до річки з цього чи з того боку,— куля в лоб, і кінець забаві. Таким чином Вісла, що відділяла Сілезію, яку зайняли французи, від Галичини, охоронялась не на жарт. Цедро, не змінюючи виразу обличчя, напустив на себе зневажливу байдужість, як ніби ці відомості його аніскільки не обходять, і почав розпитувати про господарів маєтку.

І він довідався, що сам дідич бавить час у Відні, але чекають його приїзду на свята, а пані на другий день свята має дати великий бал, на який з'їдеться багато осіб із довколишніх сіл, і що запрошений навіть офіцер, котрий командує загоном драгунів. Друзі у присутності корчмаря і слуг почали обговорювати вголос, чи не варто їм, з нагоди такого великого свята, нанести візит пані дідичці і попросити в неї дозволу погостювати, принаймні у перший

день свята, раз уже їм випало в такий час відбувати подорож до Відня. Після довгих роздумів і голосних обговорень вони вирішили, що треба негайно піти до палацу. Вирушили туди пішки. Вже западав морок, коли ввійшли вони в алею парку.

Рафала охопив тепер якийсь неспокій. Світ, давно померлий, застиглий, рішуче і з молодою силою відкинутий геть у душевних змаганнях, був так близько... Не дуже б схвилювало його, якби це була навіть сама князівна Ельжбета. Але побачити когось із тих передивних часів юності було так, як ніби прокинутись узимку й побачити довкола себе весняний день. Цікавість все зростала в ньому й зростала... Через хвилину промайнула тривога, яка межувала з відразою, і, що найдивніше, стала штовхати його вперед. То він тільки жадав довідатися, що там і як і ту ж мить відсахнутися від недоречних видінь і спогадів, то знову мав намір намовити Кшиштофа, щоб взагалі не заходити туди... А проте, якби й справді довелося йому відступити назад, це поранило б до глибини його самолюбство, ніби позбавлений він був би життєвих утіх.

Коли повагом ішли вони між рядами голих дерев, які монотонно шуміли на холодному вітрі, Рафал запитав товариша якомога байдужіше:

— Ти часом не знаєш, як звати пані Оловську?

— Як звати? Не знаю. Звідки б я мав знати?.. Зовсім не знаю.

— Може, позавтрому в неї іменини?

— На свято Щепана? Дуже сумніваюся, щоб якась із дам була тезкою нашого Трепки.

— І справді, то ж день святого Щепана...

— Ти, наскільки пригадую, трішки настроєний... Чи не бере тебе, як і передбачав Трепка, з усіх боків ляк? Може, хочеш повернутися?

— Нізащо в світі...— сказав Рафал, ліпиво потягуючись.

— Чекай-но, я зараз тобі скажу, як звати її. Це завжди потрібно і може знадобитися. Ми навіть повинні взяти собі за правило — звертати пильну увагу на геть усе, навіть на найменші дрібниці.

— Можеш брати собі за правило що завгодно, але спершу скажи, звідки в тебе... це ім'я?..

— Ну, звичайно... В мене до неї рекомендаційний лист щодо нас обох від старого чепуруна, Трепкового родича.

— Покажи.

Цедро витяг із секретного відділення свого портмоне маленький, старанно складений аркушик тонованого паперу. І при гаснучому світлі дня силкувався прочитати адресу. Вони обидва схилились над цим листом, і Рафал перший прочитав: «Madame, madame Elisabeth de Olowska...»

Холодні мурашки пробігли по його тілу... Потім ніби вернулися спокій і веселість. Рафал звів погляд на вікна палацу, в яких то тут, то там почало зблискувати світло. Головний вхід із портиком, до якого вони наближались, був замкнений. Східці, що вели на галерею, були вкриті памороззю й засипані свіжим снігом... Рафал іпов байдужно, з почуттям веселої цікавості, майже з розчаруванням... Піддався вже приємній, трохи містичній думці, що так і мало бути, що інакше бути не могло. Він мусив сюди приїхати. Йому навіть привиджувалось, наче щось доторкнулось до його плеча, ніби якась холодна рука... Його раптом пойняла приємна тривога. І він весь був поглинутий цим почуттям.

Вони зайшли за ріг палацу, шукаючи входу, і натрапили нарешті на теплі бічні двері,— саме вони були вхідними дверима. Відчинені навстіж, вони вели до темних сіней. Подорожні зазирнули вправо, зазирнули вліво, до службових приміщень, аж нарешті натрапили на старого куняючого лакея в буденному вбранні і розбудили його. Той, довідавшись, що прибули вони з Кракова і мають діло до пані дідички, заметушився, став пробачатися, тупцяти коло них і ввів їх нарешті до покоїв. Вони опинилися в маленькому, добре напаленому салончику, меблі якого ледь видно було у згасаючій вечірній загаві. У похмурому кутку, на вершечку низенької наполеонівської шафки весело вицокував годинник, наділений голосом, який, як здавалося, служив до відмірювання тривалості тільки чарівних, радісних хвилин життя. Слуга засвітив кілька воскових свічок, узяв дві візитні картки з написаними на них прізвищами прибулих, оздоблені гарними віньєтками, вигравіруваними на міді наймоднішим у Кракові художником, і вийшов. Вогники свічок спочатку було пригасли, а потім поступово розгорілися, і жовте світло їх осяяло салон.

Рафалові привиділося, ніби він у Варшаві... Чекає на Гелену де Віт, чи що... От-от вона ввійде, от-от з'явиться... Чи ж це можливо? Гелена де Віт... Від насолоди очікування він мало не знепритомнів і крізь зціплені зуби шептав подумки сам до себе:

— Мовчи, мовчи... Заспокойся, заспокойся...

За вікнами, шибки яких мороз покрив візерунками деревець, глухо й одноманітно шуміло голе гілля. Кшиштоф сидів замислений, спершись головою на руку й задивившись у вогник свічки. Якоїсь миті, коли очікування дуже вже затяглося, він сказав, підносячи голову:

— Що там таке, у лиха? Ніхто не приходить...

Рафал весь стрепенувся, настільки голос друга був чужий тому світові, в якому блукала його душа. Несвідомо він торкнувся рукою альбому, оправленого в шкіру, з гарним золотим тисненням на ріжках і на коріпці. Розкрив його на перших сторінках і побачив акварельні краєвиди Грудна. Перегорнув кілька сторінок і знайшов «свою» алею. Художник намагався вловити й відбити на холодному аркуші паперу той живий, зелений блиск, що проник у глибину її мороку, і відтворити невимовну красу його меланхолії... Але вхопив лише самі барви, суворі кольори. Убогі й безсилі були його задуми, хоч і не пересічним він був художником. Тож в одного лише глядача він викликав відчуття реальної дійсності, ясний спогад того, що ніколи вже не могло повернутися, збудив перед очима душі хвилину юності, яка вже вмерла навік. Цим глядачем був Ольбромський. Він забув, де він. Його очі прикипіли до малюнка. Він опинився в зачарованому колі днів, коли, вигнаний з дому, після смерті брата, був самотній на світі, коли серед людей, зовсім чужих йому і цілком нових, знаходив свій власний шлях, торував для своєї душі широку дорогу.

— Алейо...— шепотів він зараз,— о алейо моя...

У глибині, у млистій перспективі малюнка, видно було просвіт алеї. «Нею із чарівного світу я вийшов у світ дійсності...» — мріяв він з гіркою усмішкою на вустах. Кшиштоф щось говорив йому, але він не міг і не хотів чути його слів. Прагнув угледіти в акварелі, яка була перед його очима, все, що приховувалось за заслоною барв. Він нагадував людину, яка зворушує і воскрешає серце. Він би все віддав, щоб цей безцінний малюнок був його власністю!

Також і Кшиштоф щось знайшов для себе на столику. Лежало там кілька книжок. Одну з них він відкрив на тому місці, де лежала гаптована закладка, і почав читати, водячи, за звичкою, носом по сторінках. Зміст його так захопив, що він у пошуку кращого світла встав зі свого місця і, схилившись до вогника свічки,— проміння її добре

окреслювало його профіль,— заглибився в читання. Колине-коли звертався мимовільно до Рафала, щоб переповісти йому незвичні думки, котрі оце зараз, ніби якийсь самостійний блиск, опромінювали йому чоло, але наплив нових думок, що струменів, видно, з рядків книжки, чимраз глибше, чарівніше і повніше притягували його здивовану увагу. Друзів тепер розділяв одного від одного безмежний простір...

Тим часом біля портьєри салону почувся шелест єдвабу. Тихенько скрипнула натиснута легкою стопою якась із дощечок тополевого паркету. Друзі не звернули на це уваги. Шелест одразу стих. Знову запала тиша. Лише малий, у мармуровій оправі годинник весело відмірював щасливі години...

Раптом Кшиштоф не зміг витримати і майже вигукнув:

— Послухай! Послухай! Це щось фепоменальне... Адже я тисячу... Що я кажу!.. Сто тисяч разів думав...

— Що, що ти думав? Не кричи!

— Я те ж саме думав.

— Але що саме?

— Це — мої власні думки!.. Рафале! Якби я міг виразити словами, яке це щастя і який дивний біль знайти свої думки, підтверджені кимось і витягнуті з мороку!

— Що ж це за феноменальні думки?

— Ось тут я нарешті знаходжу самого себе! Мені завжди здавалося, що я не сповна розуму, коли мріяв про такі речі, а він те ж саме твердить і вже давно! Вже все це він осягнув своїм несказанним розумом! А як він говорить! Ось тільки послухай... О Руссо, Руссо!.. Послухай...

Він звів на Рафала очі і раптом опустив книжку. І, зробивши елегантний уклін, ошелешено відступив на два кроки. Рафал, помітивши його замішання і рухи, підвівся з місця і обернувся.

Перед ним стояла князівна Ельжбета.

Ні, не та, що була колись, князівна. Стояла пані Оловська, удвічі, втричі, у десять разів чарівніша жінка, але така, як колись. Була це двадцятишестилітня красуня, чудова й розпукла, мов найпрекрасніша квітка в кінці весни.

Рафал не міг надивуватися, надивитися на переміну, на оцей перехід однієї форми вроди в іншу, ще більш захоплюючу. Пані Оловська вбрана була у наймодніший, світло-цеглистого кольору шлафрок, що не сягав колін, і в білу, досить коротку сукню. На оголеній шиї й плечах

лежала зелена, багато гаптована по краях шаль. Інша була тепер у неї й зачіска,— локони затіняли обличчя, а ззаду голови коси були зібрані в великий вузол.

З хвилину вона дивилась на прибулих досить гордим, хоча й жартівливим поглядом, перш ніж відповісти на їхнє вітання. Нарешті ступила привітно до Кшиштофа і уклоном відповіла на уклін. Сказала:

— Я рада, що можу привітати вас тут, милостиві панове...

Рафала прийняла трохи інакше, але й не так, як у Грудні.

Згадала півсловом, що вона вже мала приємність зустрічати його раніше. Слухаючи цей голос і дивлячись на цю постать, Ольбромський рахував хвилини, які залишились у них до від'їзду. Радів, що вже мало залишилось часу. Незвичайний тягар тиснув йому на груди. Він опустив очі долу і, коли Кшиштоф розважав господиню гречною розмовою, він потопав у набридливих думках. Плутаючись між ними, натрапив на одну, яка відразу ж стала для нього утішливою:

«Іду до війська — і квити! Буду хоробрим солдатом. Що мені там? Нема пана над улана, кращої зброї за спис не знайдеш!»

Він підвів очі з давнім, грудненським, зухвальством і стрівся з поглядом пані Оловської.

І цей погляд тепер уже не був такий, як колись. Довго, спокійно й сміливо дивилися в його обличчя ці прегарні очі, ті самі, але й інші. Не змерхли і не затьмарились від вогню душі, не заслонилися серпанком ніяковості від таємничого папливу чуттів. Тепер уже ні! Дивились на Рафала допитливо й агресивно. Іноді дикі спалахи погрозливо миготіли в них, мов блискавиці у хмарах. А до Цедра пані Оловська усміхалась привітно. З вуст же її злинали ласкаві, сповнені сердечної доброти слова.

— Мене попередили,— сказала вона,— про ваші наміри, і все складалося якнайкраще, але тепер виникли несподівані перешкоди... Як це прикро...— неохоче вела далі вона, читаючи лист від родича Трепки.— У пашому селі стоїть військо. У сусідньому також. До того ж стільки їх — цілі орди... Солдат бачить солдата, мало не рукою дотикаються один до одного. Весь час палять по ночах вогнища і так кричать, що спати не можна.

— Так, чули ми, йдучи до палацу, про прибуття війська...— сказав Цедро, вклонившись.

— І ви не відмовляєтесь від ризикованої затії?

— Ні, аніскілечки!

— Справді-бо... це по-рицарськи. Щиро захоплена... вашою мужністю...

Сказавши це, вона зміряла Рафала глузливо-визивним поглядом. Через хвилину сказала:

— Якщо так, треба продовжувати задумане діло...

— Пані...

— Та вже про все сказано, радше — написано. Але попереджаю, що зараз справді небезпечно. Якщо вніймають когось із втікачів, не жартуватимуть. Я чула від осіб, яким можна вірити, що просто накинуть зашморг на шию і повісять на шибениці, а не буде шибениці — на бантині в першій-ліпшій стодолі.

— Ми вже мали можливість бачити цю австрійську процедуру...— сказав Кшиштоф і мимоволі підігнув коліна.

— Вішання на бантині, в стодолі?

— Ні, на шибениці.

— І, як на зло, мого чоловіка все ще немає — досі не повернувся з Відня. А мав бути вже дома... Щоправда, активного помічника з нього не було б, бо він людина з іншими принципами і досі Наполеона не визнає за імператора...— додала вона з ледь-ледь вловимою іронічною посмішкою.— Але в серйозних випадках міг би скористатися зі своїх зв'язків і впливів, яких я...

— Ви, пані, будьте з нами цілковито відвертою...— сказав Цедро.— Якщо наша переправа завдасть вам якихось прикрощів...

— О ні, ні. Я люблю долати перешкоди й люблю такого роду прикрощі. Треба ж перед різдвом зазнати хоч якихось емоцій. Без цих ліків життя б у нас застигло, кров би зупинилась у жилах.

— Хіба ж у цих краях трудно зазнати емоцій?

— Жінкам завжди трудно і не тільки в цих краях переживати тривогу, що стрясає світ. Я вже чоловіковому управителеві дала відповідні вказівки і доручення. І він узявся вести цю справу. Є чи принаймні був такий план дій: на свято Щепана з'їдуться до нас на бал гості. Ви, милостиві панове, кого дорога завела сюди, будьте такі ласкаві погостювати у нас на свята. Під час балу буде нагода вволю потанцювати. А вночі, за поданим знаком, непомітно вийдете і без жодних роздумувань і найменших зволікань рушите слідом за провідником і вночі переправите через Віслу... То як, згода?

— О, пані...— мовив Цедро, підводячися з крісла.

— Наперед нічого не кажімо, оскільки справу ще не залагоджено. Віслa тут нешнрока, але подолати її не так легко.

— Для нас це — як ніби ми вже на тому березі. Отже, післязавтра почнеться війна! — сказав він, схиляючись до Рафала зі своїм захопленим, щирим і майже дитинним усміхом.

— У вас, ваша милість, чула я, у Відні відкривались такі можливості, могли справдитися пайсвітліші надії, а ви обрали слизьке поле зрадливої Беллони! Без жалю і скрухи міняєте одного імператора на іншого...

— Пані! Я вражений вашими словами про мої віденські успіхи... Але все це чутки. Мало тут правди. А щодо імператора, то я обожнюю лише одного. Хай живе імператор!

— Я чула про ваші успіхи від чоловіка, який знає все, що діється у Відні, про що пантофлі шарудять, фраки шепочуть, двері поскрипують. А може, це товариш потяг вас на поле слави? — спитала вона за хвилину.

— Точно не знаю. Мені здається, що обох нас запалила одна і та ж іскра. За Пилицею вся країна сідає верхи на коней!

— Так... Я чула. А ваша милість, коли йдеться про сідання на коня, завжди найперший? — спитала вродлива пані, звертаючись до Рафала.

— О так...— сказав він твердим і ніби не своїм голосом,— мені здається, я був і далі залишаюсь тим, хто створений для коня.

Він глибоко задоволений був звучанням цих слів, задерикуватістю тону. Ще з хвилину тішився замилуванням у своїх власних силах. Йому здалося, що душа в ньому більшає і зростає. Він уже не був хлопцем-шляхтичем, на якого дивилися скоса. Гордовито підводив очі і уступав у своїй солдатській стійкості рівно стільки, скільки було необхідно для збереження салонної ввічливості. Ані тіні колишньої боязкості!

Внаслідок несказанної схожості настроїв пані Оловська ніби відчула стан його душі. Була майже переможена. В її рухах, манері говорити, у схиляннї голови, коли настроювалася слухати, що буде співрозмовник говорити їй, пробивалося щось схоже на пошану або саме намагання виправити прикре становище. Але й заразом у способі триматися почала позначатись невимовна привабливість, щось

дуже симпатичне, натуральне, красиве, без жодної тобі навмисності й вимушеності. Очі її полагіднішали, хоча попервах і спалахували в них блискавиці.

Рафал почав вдивлятися в них, наскільки дозволяли обставини, наскільки було можливо. Навіть не встиг помітити, коли підпав під небезпечну владу цих очей, майже покірних і позбавлених сміливості. Дедалі довшими ставали моменти, коли не був він у стані відірвати погляд від її повік, обрамлених голубуватою тінню прегарних вій, від виразу очей, в якому зібралася вся привабливість передранкового неба і вся чарівність розквітлої весни. Охопив його порив невимовної цікавості, ніби перед ним раптом сяйнув краєвид відкритого моря, пустелі чи ланцюга снігових гір. А вслід за цим стихійним відчуттям попливла в груди запахущими хвилями непереборна радість захвату. Лише тепер він почав відчувати швидше, ніж бачити, незрівнянний овал чола, що яснів білістю снігу або каррарського мармуру, чола, в якому таїлися невідомі, незнані, витончені, чарівні думки, мов музика у тиші нічній, молоді, як клекіт джерела. Лише тепер він почав присвоювати собі, привласнювати рожеву тінь щік, яка вливається у білість обличчя так само невловимо, як ранкова зоря у блакить дня. Іще хвилину тому він не бачив нічого, окрім суворого, цільного своїм змістом спогаду. Тепер не втекли від його ока ані дивні переміни світла і тіней, що кружляли біля її розкішних вуст, ані хвилі пишних кіс, яких, мабуть, він не спромігся б охопити своєю солдатською рукою. Кожен порух її ніжних рук, майже прозорих від неробства, ніс у собі збудливу привабливість. У цій красі було щось задушливе, щось таке, що спиняло віддих і ошелешувало думку. Чим більше дивувався він, безперервно дивлячись на неї, тим більше заглиблювався в самого себе. Але над усе чарувала його природна краса без сліду штучності, бажання подобатися й кокетства, та легкість, з якою можна розсіювати найделікатнішу, найсильнішу, найвеличнішу чарівність. Тихий, ласкавий погляд, кілька лагідних, ніби дружніх слів, і Рафал відчув у собі такий самий страх, як у найтяжчі свої дні. А коли він мало не доходив до божевілля, не знаючи, що діється, весь час чув спокійні, милі слова, сповнені невинної веселості й натурального душевного спокою. В жилах його почала кипіти й клекотіти кров — одмінна, ніби чужа, що струмує із вічного джерела насолоди. Тоді повинен був дуже змінитися вираз його обличчя, бо ж вродлива пані кілька

разів довше, ніж завжди, затримала на ньому свій погляд.

Увійшов слуга й заслонив вікна грубими завісами. З-за тих завіс і віконних шибок долинав тепер приглушений шум вітру, милий, як умовляння, підохочування і схвалення. Блиск свічок сповнював салонік приємним, жовтим світлом. Увійшов інший слуга і повідомив свою пані, що чекає аудієнції управитель. Вона сказала запросити його. За хвилину ввійшов високий чоловік у польському убранні, з білявими довгими вусами. Обличчя в нього було здорове, товсте, обвітрене, червоного кольору, очі балухаті, вогнисті. Він сопів, як у полі, незважаючи ні на кого.

— Пан Кальвіцький, наш любий опікун,— сказала пані Оловська.— А це двоє зрадників. Назвати їхні прізвища?

— Називаються ж поляками, та й з лиця нічого собі. Навіщо мені їхні прізвища?..— просопів вусань.— Коли поведуть мене на тортури, принаймні матиму можливість не назвати їхніх прізвищ і слово честі не буду марно давати.

— Нам приємно познайомитися з вами...— вклонився Цедро.— Саме ваша опіка й допомога...

— Ти ба!.. Допомога! Ось тут все й геть розлазиться... Дуже приємно... познайомитися... Я думаю з учорашнього вечора, оскільки ви, пані, висловили... тес... готовність допомогти панам. Бо з панією нелегкі справи... «Я нудьгую, я нудьгую...» А потім роби, що хочеш... Упертість...

— Пане Кальвіцький, пане Кальвіцький, будьте ласкаві, тримайтеся в межах!..

— Я вже мовчу. Тримаю язик за вусами!

— Втягніть його, ваша милість, ще глибше, бо можу прищемити, тоді болітиме.

— Але ви, пані, пропускаєте повз увагу, що це пахне тугим зашморгом. Ми з вами вскочимо в таку халепу, що не тільки чобіт, а й ніг не витягнемо з неї.

— Свої ноги, а тим більше чоботи... можете з неї не витягувати...

— Я ще хотів щось сказати...

— Нічого більше не хочу слухати.

— Я ж повинен сказати, що запросив нарешті отого офіцерика на бал з нагоди святого Щепана. Мав я з цією мерзотою мороку!

— Дуже добре. За це хвалю.

— І я думаю, добре.

— Що ще скажете, старий? Тільки хутчій, без красномовства.

— Ну-от: старий! Так не годиться...

— Що ще, я звертаюсь до вас, пане, як до свого управителя.

— А зараз — по-князівськи! Я ще повинен додати: та й драгунам треба буде поставити принаймні бочку пива. Господи боже! Мало удар не звалює з ніг мене, як подумаю...

— То й поставте їм бочку, ваша милість...

— У мене, пані, волосся дибом встає при одній думці: коли приїде дідич, що тоді буде?

— Ваше волосся мене не обходить.

— І от маєш: на старість мушу як не груди, то спину підставляти під кулі, бо відверто скажу, шваби не жартують. Я сам повезу панів, але що з того вийде...— пошепки додав він, наближаючись до Кшиштофа.

Коли вони між собою стали перекидатися стиха словами, пані Оловська відійшла від них. Мимоволі поправила чудовий екран à la Psyché, а потім одразу й стала перед Рафалом. Якусь мить у неї очі були опущені долу, а на устах сяяв предивний усміх.

Поволі підвела вона голубі очі й затримала їх на обличчі гостя. Усміх не сходив з її губів, ставав дедалі світліший, дедалі одухотвореніший. Ніздрі швидко здригалися. Коли Цедро взяв під руку старого шляхтича й почав з ним, ведучи жваву розмову, ходити туди й сюди по салону, пані Оловська ще на крок наблизилась і, не зводячи погляду з Рафалового обличчя, промовила крізь стиснуті зуби, так що тільки він міг почути ці слова:

— Я шукаю... слідy... свого шпіцрутена...

Ольбромський стояв незворушний, хоча й схитнувся, почувши таке від неї. Вогнем обпекло його обличчя, шию й чоло. Задзвеніло у вухах від цих слів, ніби почув справжній свист сталевого прута. Кров підпливла до серця.

У ту хвилину, як співрозмовники підійшли до столу, пані Оловська, усміхаючись, розгорнула альбом з малюнками і, показуючи Рафалові пейзаж за пейзажем, з ввічливою байдужістю сказала:

— Грудно.

Вона перегортала сторінку за сторінкою, придивляючись то до тої, то до іншої комбінації барв. Коли відкрився краєвид алеї, Рафал притримав його довше і сказав:

— Чи можна довідатись, хто намалював цей краєвид?

— Можна.

— Хто ж саме?

— Той, хто намалював усі краєвиди в цьому альбомі. Це ж видно.

— Хто ж саме?

— Це я малювала.

— А чи можна запитати, для чого ви обрали саме цю алею? Адже в Грудні були значно кращі місця.

— Тому що був це найулюбленіший мій куток. Я тут найчастіше прогулювалась.

— Ах, он як...

Під час вечері, за яку засіли вони всі вчотирьох в одній із сусідніх кімнат, Рафал опинився поруч із старим управителем і змушений був вдатися з ним у довгу дискусію de omni re scibili [1]. Тим часом господиня дому бесідувала з Кшиштофом так жваво й захоплено, як ніби здавна були вони друзями. Рафал чув усю цю розмову. Він приглушив у собі люті ревнощі, безжалісною силою волі загнав їх на дно душі. Якоїсь миті твердо постановив: «Я задушу цього жевжика». Пізніше він уже міг вільно розмовляти. Ані на хвилину, на жодну мить не повернулась до нього велична її голова, обтяжена препишним плетивом кіс. Ані разу його не спостерігло її око.

Лише тепер він відчув, що це та сама князівна Ельжбета, яка без кінця поїла його гіркотою, від якої звільнився він з допомогою особливих засобів. Та ж сама. Бачить і не бачить, слухає і не слухає, знає його й не знає... І от він прийшов на колишнє місце, зміряв стільки світу. Він дивувався сам у собі з такого ходу подій, з цього ніби закону, що сліпо керує ними. Ненаситне жадання цих колишніх страждань наростало в його грудях, мов дика буря. Він викликав князівну на зіткнення, силою волі тяг її до себе. По-давньому намагався стежити з-під навислих повік, з-за вій за вродливістю цього обличчя і таємницею пречудового лона. Його очі з манівців шпигувань поверталися мало не з розпачем, коли виявляли незаперечну істину, що краса її не зменшилась, а навпаки, зросла безмежно. І, що найгірше, вона була тепер свідома своєї могутності й володіла нею, як полководець володіє мечем. У зв'язку з цим у голові його так затьмарилося, що на запитання управителя Кальвіцького він ледь-ледь спро-

[1] Про всі пізнавані речі *(лат.)*.

можний був свідомо щось відповісти. З очей, що їх він звертав на красуню, блискав вогонь внутрішньої пожежі, якого, хоч як старався, він не міг пригасити в собі.

Байдужість пані Оловської доводила його до шаленства. Тож він майже з радістю встав з-за столу і через якусь годину пішов відпочивати. Він, немов п'яний, дибав слідом за лакеєм, який присвічував на сходах, що вели на другий поверх, минув кілька кімнат і опинився нарешті у невеличкій, гарно натопленій кімнаті. По сусідству була друга, де мав спати Кшиштоф. Рафал роздягся й звалився на постіль. І одразу ж заснув. Пізно вночі прокинувся і підвівся в ліжку.

Його оточила з усіх боків запахуща гірлянда думок: він же в тому самому домі, що й князівна Ельжбета, через стільки років зустрів її у сто разів кращою, ніж була вона раніше, але разом з тим врода її стала набагато страшнішою. Ця найголовніша думка не переставала ходити круг постелі його тихим кроком сатани. Була вона така всеосяжна, така розмаїта і різнобічна, що суті її він не в стані був охопити. Прибирала чимраз іншу постать і форму, мала тисячі граней і меж. Була чарівною спокусою, яка навівала такі реальні картини, що він бачив перед своїми запеченими вустами безсмертну красу задивлених у нього очей, губами своїми торкався її вуст, а жагучою рукою — нагих її пліч. Була вона також захоплюючою надією, яка ніби переносила на крилах метелика через час і простір до блакитних країн, яких ніде немає, була нестерпним жалем, розміреним, як цокіт годинника, що відраховував втрату тих безцінних хвилин, котрі, квапливо шепчучи незрозумілі й грізні присуди, відходять у темну штольню ночі. Він віддався мріям. Перебував у щасті і падав униз, у глуху прірву відчуження, де пекельний вітер видовбує зі струн своєї лютні пікчемний стогін. Від миготіння почуттів цілий світ пропадав з його очей. Немов не знані досі джерела, що били ключем, струмували з його душі рішення, щоб за хвилину зникнути в підземних своїх тіснинах і ложах, звідки вони вже ніколи не повернуться. Він думав довго і пристрасно, що треба за всяку ціну зостатися тут. У будь-якій ролі! Перекинутись на австрійський, прусський, навіть чортівський бік, стати солдафоном, чиїм завгодно найманцем,— все одно! Аби тільки зостатися поблизу цього дому щастя, де кожен предмет вростає в душу, каменіє й перетворюється в її скарб, де

перехаті стіни є заслонами втіх, де кожен шелест може бути милим вісником любові.

Він вловив вухом віддих сплячого Кшиштофа і ось уже вдруге відчув у собі ненависть. Його мозок пронив веселий Кшиштофів сміх, що пролунав ще кілька годин тому, поцілили в нього погляди замріяних очей, що їх помітив він під час вечері. До нього вона була ласкава. Він тут домігся перемоги. Хто зна, може, завтра або післязавтра він і справді тріумфуватиме? Якби ж то так було!.. І раптом зірвала його з ліжка несподівана думка... Хіба ж це так трудно? Власне, й обставини на його боці. Вони вийдуть уночі. Впрушать навмання до ріки. Там короткий постріл у вухо глупакові, труп пожбурити у воду, під лід. І тоді — вернутись, вернутись... Ох, та й зараз не було б трудно вхопити за горло цього щигля, назавжди спинити його віддих. Заради того, щоб хоч один-єдиний раз обійняти її, побути наодинці з нею — чого б він тільки не вчинив! За один-єдиний усміх, який той стільки сьогодні дістав від неї!

Але навіщо це чинити? Навіщо це чинити? Адже можна іще раз спробувати піти в наступ. Чи знати на обличчі слід твого шпіцрутена? Придивися, зміюко! Що, знову здіймеш руку для удару? Ну то й що? Торкнутись вустами, перш ніж вона відштовхне, пригорнути її до грудей і відчути бодай секунду золоті коси її на своїх вустах! А потім хай стріляє в лоб будь-хто — німець чи француз, чоловік чи коханець!

Мимовільним рухом він почав стирати з шибки нічний іней і глянув на світ. Місяць раз у раз випливав з-за хмар, що швидко мчали по небу. Вдалині, за верхівками голих дерев парку, ріка в місячнім блиску то блищала льодом, то тонула у сутіні. Вздовж берега її то тут, то там мерехтіли пригаслі вогнища, від них падали на воду довгі тремтливі смуги світла. Рафал засміявся, дивлячись на ті вогні. Це ж він має податись туди... Пройти між тими вогнями... Тисячею пострілів зустріли б його, якби коли-небудь він захотів повернутись до цього дому. Він учинить це добровільно, щоб більше не мати права на повернення сюди. Ніколи більше не мати права! Він знову засміявся. Кожен — навіть найубогіший наймит — має право перебувати в цьому закутку втіх, кожен пес має право покласти голову на цьому порозі — тільки не він, котрий за це право ладен віддати половину життя, ні, навіть усе своє життя! Охоплений безумством і шалом любовної пристрасті,

осліплий від її зблисків, страхів і непереборних під'юджувань, він почав ходити туди й сюди по кімнаті тихими, непевними, шаленими кроками.

НІЧ І РАНОК

Музики на галереї настроювали інструменти. З глибокого вестибюля раз у раз виринали нові постаті й поволі підіймалися вгору мармуровими сходами. Шелест єдвабу, запах парфум плинув ізнизу. Гомін людських голосів...

Тисячі воскових свічок кидали відблиск на колони з темного мармуру, що підтримували стелю чудового вестибюля. Біля одної з цих колон стояв пан Оловський, молодий ще чоловік з витонченим, пещеним, гарним обличчям. Голубі очі його були глибоко посаджені під блідим чолом, а штучний усміх у коротких перервах між одним компліментом і другим, між одним і другим привітанням новоприбуваючих гостей сповзав з його лиця як маска.

Біля другої колони стояв управитель Кальвіцький у найкращому із своїх кунтушів; ще нижче на площадці, де повертали сходи, клапявся кожній парі, що підіймалися сюди, камердинер і величним жестом правиці вказував на господаря.

Кальвіцький очікував, власне, офіцера, якого вже сам особисто привіз і залишив у бічній кімнаті внизу, щоб він міг по-своєму причепуритися й очиститися. Нарешті появився й сам поручник. Він ступав жваво по сходах у напівфраку, що сяяв еполетами й галунами, у щільних рейтузах і шнурованих черевиках, зверхньо й розв'язно закопливши губу. Камердинер зігнувся перед ним удвічі нижче і, забігши боком, попередив його, щоб німець не помилився стосовно особи господаря дому. Кальвіцький каліченою латинсько-польською, а пан Оловський вишуканою німецькою мовою привітали гостя і з великою шаною, з компліментами й поклонами ввели в салон.

Там уже розставлені попід стінами канапки й стільці зайняті були найвродливішими дамами з усієї околиці. У дверях, що вели до сусідніх салонів, юрмилися цілі стовписька танцівників. Середина зали була порожня. Пані Оловська вітала прибуваючих біля головного входу.

Коси її, цього дня зачесані по-особливому, були охоплені двома вітками лавра. Шия й плечі виразно видніли

з-під широких буфів. Легка, пречудова сукня з приштипленими спереду до спідниці трояндами, robe de gaze à raies de satin [1] кольору морської води, обшита внизу листям камелії, не сягаючи підлоги, відслоняла ноги вище кісточок. Довгі аж до пліч рукавички закривали голі руки. За поясом, під закритими грудьми, трепетав живий букет пармських фіалок. Коли ввійшов поручник і з вишуканою віденською елегантністю вклонився їй, вона так само, як і чоловік, зустріла його шанобливо. Попросила, щоб він подав їй руку, і пройшла з ним вільною серединою салону до групи поважних панів і назвала їм його прізвище.

За хвилину її атласні черевики проковзнули паркетною підлогою до розчинених навстіж дверей головного входу.

В групі молоді, у протилежних дверях салону, стояли Ольбромський і Цедро. Побачивши німця, вони відчули, що починається їхня спокій. Кшиштоф прийняв це видовисько як молодецьке заохочення до дій, а Рафал — мов удар кинджала.

Треба було негайно приймати рішення.

Протягом цих двох днів обличчя в Рафала змарніло, а очі сяяли нездоровим блиском. З кожною годиною зростала його пристрасна, шалена любов, жага, переповнена передчуттями втрати. Дивлячись на вродливу господиню дому, він не відчував ані радості, ані захвату, а лише безпорадний і безсилий розпач. Тепер він геть усе мав поставити на карту. Так чи інак — мав протягом цих годин цілковито вирішити свос майбутнє. Не спав ночами, а вдень все шукав, шукав і шукав зустрічі. Цілий цей час було повно гостей, прибулих сусідів, з котрих кожного й кожну він роздирав і четвертував сповненим ненависті поглядом, мов найзапеклішого ворога. Весь час мусив з кимось розмовляти, когось вітати, з кимось прощатися, приховувати, що він змовник, і, що найгірше,— сміятися. Тож він сміявся часом так дивно, що співрозмовників поймав холод. Іноді він спостерігав її десь далеко, у тлумі. Тоді вуста його шептали майже вголос слова обожнювання, похвалу та пестливі пісепітниці, або глухі й небезпечні прокляття, що почуло вухо і що запало в серце в казематі оравського замку. Не раз у шалі, не пам'ятаючи себе, він продирався до неї, щоб нарешті освідчитися, що з ним

[1] Сукня з газу з атласними шлярками *(франц.)*.

діється... А коли, наблизившись, чув, як весело, грайливо й самовдоволено розмовляє вона, він ішов від неї геть із розстріляною її сміхом душею, стиха усміхаючись.

Ось так і прожив він ці два святкові дні.

Тепер стояв у натовпі і, вбраний за останнім взірцем моди, не спускав ока зі свого божества.

Яка вона була гарна!

Голова її схожа на старовинну камею, вирізьблену рукою грека в білих кристалах онікса. Коси, охоплені лавровими вітками, вилися, мов барвисті їх сувої. Темні брови зливалися одна з одною над лінією носа непомітно, ледь видним пушком, і це місце нагадувало символ поцілунку. Ніколи приємніше не відрізнялися білосніжні скроні від палаючих тихим пломенем рум'янців обличчя. Ніколи ще так знадливо не розкривались вуста.

Та ось Рафал відчув, що він не поїде у задуману поїздку ва Віслу. І відразу стало йому легше. Ніби камінь звалився з серця. Невже ж він мав лише зо дві години бачити її, а потім навіки втратити? Яке страшенне безглуздя! Ніколи в житті! Він зостанеться тут за всяку ціну. Те, про що вночі він якось поспіхом подумав, зараз виконає. Повернеться після свят до Кракова. А звідти буде приїздити сюди. Вигадає, ніби має якийсь інтерес до Кальвіцького, візьме в оренду фільварок. Буде собі бродити полями. Заходитиме сюди, до управителя, ніби випадково, під час полювання. З поля видно цей палац. Він бачив, мов на долоні, майбутні свої дні і ночі, як він стежитиме за нею, які будуть у нього пригоди.

Ішлося тільки про те, як порозмовляти з Кшиштофом. А, може, й він зостанеться? Перед Трепкою виправдаються, зіславшись на труднощі... Справді-бо, чи не безумство стромляти голову в зашморг? Хіба не бачили вони цього в Кракові? Чи ж не краще працювати у полі, як бог велів, замість того щоб шукати вітру, а скоріше — неминучої смерті, в чистому полі? Певно ж, буде трохи соромно, будуть перешіптуватись і посміюватися, перемиватимуть кісточки і тикатимуть пальцями, але потім усе забудеться. Справи людські. Ті ж самі люди, які тикатимуть пальцями, в сто разів гірше накивували п'ятами.

Тільки ж як почати з дурненьким Кшиштофом? Як промовити перше слово по стількох днях і ночах душевного запалу? Він крадькома позіхнув від остуди, що пронизала його тіло. Він простяг руку зі штивними пальцями, щоб притягти до себе Кшиштофа. Йому навіть здалося, що й

притяг його... А тим часом Цедро стояв, випроставшись, і пильно вдивлявся підсліпуватими очима в постать австрійського офіцера. Рука Рафала лягла на плече товариша, а скривлені вуста промимрили:

— Кшисю... ти боїшся?

Той здригнувся, ніби від доторку льодової бурульки до голого тіла.

— Зовсім ні! — мовив, ніби дитина, впіймана на брехні.

— А я...

— Хіба що з тобою?

— А я думав, що ти боїшся.

— Ти б краще звернувся із словом молитви до господа, щоб дарував нам благополучну ніч, замість того щоб лякати й розслабляти мене.

— Дурню...— шепнув йому в саме вухо Рафал.— «Треба зачекати,— подумав він,— ще є час».

І от сяйнула йому геніальна думка. Коли надійде час від'їзду, йому треба буде сховатися в палаці й пропустити потрібний момент. Він удасть, ніби хильнув зайвого. П'яний чоловік не відповідає за свої вчинки і не порушує цим честі. Він з'явиться, коли вже буде запізно,— як світатиме. Кшиштоф, якщо хоче, може йти сам-один. Таж певно, хай собі йде, хай навіть щасливо й перебирається, так, як молить бога, або хай із честю подохне від куль драгунів! Таж певно, хай собі — ха, ха! — йде за Вислу, під три чорти! Досить уже тут наусміхались і наговорили йому теплих слівець...

І він знову відчув глибоку полегкість. Ароматний вітер розкішного майбутнього війнув на його чоло. Він побачив перед собою довгу низку світлих днів.

Оркестр саме заграв польського, і урочисті, чудові звуки підхопили на свої крила нове Рафалове рішення. Він сам підносився до небес, охоплений повернутим щастям, і плинув у блиску. Наче в оманливому сні, бачив він довгий ряд пар, що граціозно й велично кружляли по залу. Якийсь старий добродій, що з пані Оловською вів цей танець, зникав з Рафалових очей в сусідніх залах і знову з'являвся. Оголені плечі і перса, коси з повтикапими в них перлами і переплетені стрічками, сяючі від коштовного каміння кучері, полиск і шелест дорогого атласу, миготіння діамантів, запах парфум, чародійство поглядів і усмішок та музика,— все це пропливало довкруг, мов розкішні хвилі. Ось рухаються пари одна за одною... Пропливає, мов легка хмаринка, дівчина з зачіскою l'oiseau de

paradis...[1] Далі шелестять сукні, облямовані хутром en lapin de Moscovie [2], напівприкриті голови, в токах de gaze argentée [3], в тюрбанах à pointe mameluck [4], у левантинських і єгипетських шатах.

Тільки-но закінчили танцювати полонез, як усю молодь підхопив вир мелодійного вальсу. Рафал прагнув станцювати з пані Ельжбетою, але не випадала для цього щаслива хвилина. Завжди з нею танцював хтось інший, або вона просто зникала з його очей, виконуючи обов'язки господині. Тоді він танцював з дамами, котрі були поблизу нього, щоб не стояти припаймні на місці. Один-єдиний раз, уже десь опівночі, на коротку мить вдалося промчати йому через салон, тримаючи свій скарб в обіймах. Тоді зникли з його мозку слова, застигли, як здавалося, всі думки. Жодного виразу він не знайшов у своїй пам'яті, хоча й силкувався знайти і щось промовити. Мовчав, стиснувши зуби.

Минула опівнічна пора, і Кшиштоф дедалі частіше почав шукати очима свого товариша. Рафал відчував у серці, в голові, у самих кістках наближення умовленої години. Молодий чоловік, танцмейстер, оголосив новомодний англійський танець country dance [5], в якому мало взяти участь майже все товариство. Хоч як намагався Рафал, йому не вдалося станцювати з пані Ельжбетою. Пощастило в наступному лансьє. Він знав цей танець з Варшави, переконаний був, що, танцюючи з нею vis-à-vis [6], матиме можливість перекинутися з нею словом. З приплющеними очима мріяв про те, що чекає його.

О, якби він міг зізнатися їй у муках своєї душі! Піти геть, піти геть без жодного слова... Партнерку свою, першу-ліпшу крайню панну, він засипав безліччю веселих, дотепних, милих, безглуздих слів. Він забавляв її, мов веселий вітрогон, водночас глузуючи з неї поглядом, повним погорди і зневаги, і огидно лаючи її в душі. У каскаді слів, адресованих танцівниці-партнерці, він мріяв про ту другу, доньку неба й ясного дня. Ось почався новий

---

[1] Райська пташка *(франц.)*.
[2] З кролячих шкурок Московії *(франц.)*.
[3] Зі сріблястого газу *(франц.)*.
[4] Гострокінечних, мов у мамелюків *(франц.)*.
[5] Контрданс *(англ.)*.
[6] Лице в лице *(франц.)*.

танець. І в першій же фігурі, коли з пані Оловською він зостався сам на сам, вона тихо сказала йому:

— Через кілька годин...

— Що, князівно? — прошепотів він побілілими губами.

— Я так негостинно змушена попередити вас... Ви, пане, вирушите через кілька годин.

— Я волів би тут померти, ніж на річці.

Розлучив їх плавний, приємний танець. Вона відійшла, кланяючись, із усмішкою на прекрасному лиці. Лише слабенький рум'янець... Але за кілька хвилин знову її повернув йому танець. І тоді з глибини серця, що металося в путах своїх, він прошепотів:

— Князівно...

— Що таке?..

— Князівно...

— Я вже не князівна, милостивий пане. Давно вже минули ті часи...

— Давно минули ті часи, лише моє нещастя...

— Що з вами?

— Я кохаю вас... І покохав до смерті, до останнього подиху! Вмираю від туги за вами... князівно!

Вона зробила граційний уклін, чарівний книксен, так, як того вимагав танець, і залишила його з іншою жінкою, з партнеркою, яку перед цим сам він обрав. Рафал ішов у танець м'якими кроками, з усмішкою на стиснутих губах. Полуда заслала йому очі, кров застигла в жилах. Йому здавалося, вже ніколи по настане хвилина, коли він зможе торкнутись руки Оловської. Привиджувалося, що світла гаснуть, музика тихне, і люди здивовано зупиняються довкруг. Пролетіла хвилина чекання. А з нею — сотні віків. Партнерка щось говорила до нього, а він весело їй відповідав. Натяг на обличчя машкару веселої усмішки...

Ні, Ельжбета не надходить... Вабить її до себе музика, весела, мов щирий сміх. Невже Оловська вже ніколи не надійде? Невже не відчує її долоні в своїй і не матиме змоги втопити свого захопленого погляду в її лазурових очах? Зовсім інакше накочувались на Рафала хвилі музики, вже як зрозуміла, звернена безпосередньо до нього мова. Не усвідомлюючи того, він правильно виконав фігури танцю.

Нарешті...

Він упізнав її по блакитній хмарці, в якій завжди поставала вона в його уяві. Впізнав її по запаху кіс і шелесту вбрання. Неспроможний був підвести погляду на

неї. Бачив ніжки її в білому атласі і на них білі, зав'язані навхрест стрічки... І ось він тримає її руку в своїй руці, нерухому, довгу, неспокійну, м'яку й тендітну, мов букетик кволої резеди. Очі все ще не можуть вловити її постаті: вони нічого не бачать. Тільки душа сповнюється нею, як насичується квітка імлою ночі.

Вона говорить до нього так тихо, тихіше, ніж шурхіт єдвабу:

— Я не повинна була...

— Що, князівно?

— Я не повинна була, пане, дозволити вам перебувати в стінах цього дому навіть одну годину. Тільки з високих помислів...

— Ще всього тільки кілька годин... І я піду від вас — цього разу назавжди.

— Хай буде так.

— Жодного слова співчуття...

— Це ви говорите про співчуття? Зухвалець, який тоді вхопив...

— Пані, пані... Я кохав вас так, як нікого в житті. Тому... Тільки це я й хотів сказати...

— Вже по всьому.

І вона знову відійшла. Мов запахущий дим, огорнули її звуки промовлених слів. «Вже по всьому». Що можуть означати ці слова? Він з усіх сил напружив розум, щоб второпати їх. Але, перше ніж він упорядкував думки, вона промайнула повз нього, серед безперервних зближень і віддалень у танці. Коли якусь мить вони знову були поруч, вона сказала:

— Ви ніколи сюди не вернетесь? Так вирішили?

— Так вирішив.

— Даєте слово честі?

— Якнайшвидше, якнайшвидше піти геть — ха-ха...

— Ви ніколи більше не намагатиметесь побачити мене?

Він мовчав.

— Скажіть, пане...

— Я не можу в цьому поклястися. Якщо житиму, то, звичайно, докладу всіх старань, щоб крадькома бачити це місце. Але знати про це ніхто не буде.

— Заприсягніться, пане, що ви цього не вчините, бо, можливо, почуєте щось таке, що вас до глибини...

— Присягаюсь своїм життям, своєю честю, доброю славою, що я не можу... Я кохаю вас...

— Мовчіть.

За хвилину вона заговорила знову:

— Слухайте, що я скажу. Я хотіла б завжди так згадувати мою у Грудні алею, як досі її згадувала. Я хотіла б завжди так само... Я люблю в собі цю пристрасть. Туди ходила я по вечорах демонструвати свою зневагу до ваших розбійницьких нападів. Я ходила туди, щоб дивитись у морок і ніби наяву бачити ваші вовчі очі, якими ви, мов шпичаками, пронизували мене, ваші смертельно усміхнені вуста, слухати, як калатає серце у грудях... Як оце зараз...

— Ще одне слово...

— Я ходила сама у порожню темінь помріяти, щоб ви ще раз спробували напасти на мене і щоб я могла забити вас одним ударом, тільки не ремінним гарапником, о ні! Щоб я могла забити вас одним ударом стилету в схвильоване серце. Стилет був завжди в мене напоготові...

— О, якби зараз... Від одного удару!..

— Зараз я вже не хочу цього робити. Все минулося.

— Якщо накажете, то сьогодні ж удосвіта я дамся, щоб ви застрелили мене, тільки вислухайте геть усе.

— Тихіше говоріть, на нас дивляться...

Низенький уклін.

Затьмарився зір, і забило дух Рафалові. Опам'ятався, бачачи, що треба ж танцювати нову фігуру. Якусь хвилину ввижалось йому, що в ньому зовсім інша людина. Поглядав довкола себе ясними, заспокоєними очима. Пильнував у серці вогник тихого щастя. В наступних фігурах вона вже не наближалась до нього. Лише в останній, коли вони опинилися поруч, вона сказала йому:

— Зараз буде гавот. Ви танцюєте?

— Так.

— А добре?

— Добре.

— А чи дуже добре?

— Та ніби ж.

— Запросіть мене пізніше до цього танцю.

— Князівно, подаруйте мені одну-єдину хвилину, перш ніж підуть звідси, одну хвилину побути з вами наодинці.

— Мовчіть.

Танець закінчився, і настала коротка перерва. Рафал вийшов у сусідню залу й там заховався в віконній ніші. Був такий втомлений, ніби поперебивали йому всі кістки. Був байдужий до всього, навіть до того, що тільки-но відбулося. Лише знав, секунди, котрі оце минають, найрозкішніша пора в його житті. Але втіхи від цього не мав.

Опам'ятався тільки тоді, коли спостеріг пані Оловську в оточенні кільканадцяти панів і паній. Всі її про щось запально просили, а вона заперечувала, сміючись своїм срібним сміхом. Наблизився Рафал і розчув, що її просять станцювати tamburino [1]. А вона нізащо не хотіла. Це тривало досить довго. Нарешті Рафал пригадав, що вона йому сказала зробити. Тоді він обережно протиснувся в гурт гостей, схилився перед господинею і попросив, щоб вона люб'язно погодилась станцювати з ним гавот.

— Ах, одні хочуть, щоб я танцювала шаль, інші — тамбурин, а ви, ваша милість... гавот. Ні. Я сама знайду для вас партнерку.

— Незважаючи на настійні благання?

— Не можу — et tout est dit [2].

Рафал почав наполягати, вмовляти, просити.

Після довгого вагання, якого, як могло здатися, не в стані був перебороти своїми мольбами й сам пан Оловський, вона пристала на те, щоб станцювати гавот. Заграла музика.

Креслячи в повітрі невиразні доріжки й лінії, ніби сліди шпряння в країні мрій, роблячи круті оберти під час несподіваних поклонів, отих сповнених ввічливої привабливості заперечень, що є ніби символічними знаками сором'язливості і боязні, танцівниця стала схожою на музичний інструмент — на арфу чи лютню, яка звучанням своїх струн створює величну й чарівну мелодію. Та й йому самому здавалося, що він творить, що уперше в житті він грає. Рухи її були з кожною миттю витонченіші, ними вона дедалі більше виражала впевненість у своїй вроді, так музичні тони, віками перебуваючи в мовчанні, щойно вирвавшись із небуття, виявляють усю пишність і могутність своєї краси. Безкарно і безперешкодно, відверто, згідно приписів танцю, вони могли обмінюватися закоханими усмішками, захоплено дивитися в очі одне одному. Кожен уклін, порух тіла означав, говорив і засвідчував у любовних справах більше, аніж сонет, у кожне слово якого вкладено найпалкіші жадання.

Рафал ледве зробив кільканадцять плавних і майстерних па між першим і другим зближенням тіл, як почув:

— Пройдіть далі...

— О пані...

---

[1] Танець з тамбурином *(італ.)*.

[2] І все сказано *(франц.)*.

Вона граціозно перебігла весь салон і повернулася знову. Ось, ухопивши пальцями за газ спідниці, злегка піднесла її і в м'якому ритмі, тихими кроками минула партнера. І тоді прошепотіла:

— Я боюся вас...

— Я вас кохаю...

Уклін і шепіт:

— Пройдіть далі...

Знову шепіт:

— Через кілька кімнат...

Він повинен був тепер віддалятись і повертатись до неї, весь час віддалятись і повертатись. Слухав, слухав, слухав. Вона ж була поруч і мовчала. Нічого, тільки калатання власного серця... Мовчки минала його. Нарешті, коли найменше сподівався на це, коли, ошалілий, він уже втрачав будь-яку надію, почув знову слова, що ледь чутно злинули з нерухомих губів:

— Ідіть... до себе...

За хвилину вона знову сказала:

— Звідти й зійдете...

Ряд поклонів і тихих, сумовитих па у такт музики гавота, і знову шепіт, голос тихий, але пронизуючий до самих кісток:

— Униз сходами... так... тими, що в кінці коридору.

— А що далі?

Музика трохи інакша. Знову танець. Усміх. Млосний погляд очей. В рожевому роті тривожно цокотять зуби:

— Двері там будуть прочинені.

Більше вона не промовила жодного слова аж до самого кінця. Зіниці очей сховалися в затінку вій. На вустах болісний вираз. Коси, розметані в танці, створювали довкруг побілілого обличчя золоте завихрення.

Рафал втиснувся в гурт чоловіків і став у проході, що вів до сусідньої зали. Потилицею зіперся на слизький, з червоного дерева одвірок і широко розкритими очима дивився вдаль. До нього наблизився Кшиштоф і сказав:

— Готуйся.

Рафал скоса глянув на нього й добродушно всміхнувся. Тихо мовив спокійним і лагідним голосом:

— Ти сьогодні мені дуже подобаєшся.

— Танцівник із тебе хоч куди...

— Ти так гадаєш?

— Повір мені, ти давно повинен був би вступити до

балету в Кракові... Не довелося б тобі попевірятись по дорогах...

— Але ж і злостивий ти, милостивий Цедро! Я люблю гарний дотеп, але без злостивості немає дотепу. Побоююсь, що ти сьогодні вранці загинеш. Знаєш що? Іди до сусідньої кімнати, напиши заповіт, відповідно до австрійських законів, а мене можеш, якщо це буде тобі до смаку, зробити своїм генеральним спадкоємцем.

— Перепишу на тебе, але не так багато...— сказав Кшиштоф, сердито посміхнувшись.— Найбільше, що я можу зробити, це передати тобі в спадщину оцей фрак, що на тобі, в якому ти так майстерно виробляв різні піруети. А також панчохи й черевики...

— Яким же смішним є чоловік, якому ревнощі дірявлять кору мозку!

— Задля тебе...— шепнув Цедро крізь зціплені зуби, але Рафал відсторонив його лагідним і ласкавим рухом. На протилежному боці зали в кріслі, що стояло осторонь, сиділа його князівна, сперши голову на край мармурового комінка. Вони дивились одне на одного зачарованими очима несказанно довгий час. Не змогли б визначити, скільки збігло його, не змогли б сказати, що діялось на світі довкола них і в глибині душ їхніх. Вони не знали навіть про те, що оці хвилини, швидко мчавши, несли на своїх хвилях найвищу ілюзію насолоди.

Порушила тишу музика, і з'явилась молода чарівна панна, граційно танцюючи сольний танець — шаль. Вона перебігала залою то тут, то там, розтягуючи над головою блакитну кашемірову шаль. Заледве ставала танцівниця на золотій путі їхніх затуманених від утіхи поглядів, вони на якусь мить заплющували повіки, щоб знову, із ще страшнішою любовною пристрастю насолоджуватись одне одним.

Нарешті, перше ніж красуня закінчила танцювати, Рафал підвів голову. Від невимовної усмішки затьмарилися й стемніли його очі і стали схожими на очі князівни. На вустах з'явився вираз могутності й предивної сили. Він став надзвичайно гарним, прекрасним, непереможним. Упевненою ходою, з чарівністю і звинністю тигра попрямував уперед, не бачачи більше нікого й нічого.

Він пройшов вказаним коридором, спустився по сходах, перетнув сіни, знову спустився по сходах. Всюди було порожньо і тихо. Далекий гомін заглушував шерех його кроків. Він штовхнув напіввідчинені двері і ввійшов до

будуару. Там панував майже морок. У каміні жевріла купка вугілля з бука. Його вже покрив фіолетовий з перламутровим відтінком попіл. Здалеку, із-за десяти стін, долинали особливо привабливі на такій відстані приглушені тони. Ольбромський зачинив за собою двері і всівся перед вогнем. Поринув у задуму, насичену запахами троянди й жасмину. Вдихав ароматні повіви, що йшли з таємничого джерела святої гори щастя.

У певний мент блиснуло світло на протилежній стіні. У дверях з'явилася пані Оловська. Потім зачинила їх за собою. Коли він підвівся з крісла, що стояло перед каміном, вона зайняла це місце і з хвилину нерухомо сиділа з безвладно опущеними на бильця руками. Він побачив перед собою у блідих відблисках тліючого вугілля її обличчя, шию, руки. Побачив її перед своєю душею. Коли звела на нього очі, він знову втопив у них погляд, як це було перед приходом сюди, у залі, і впав перед нею на коліна, обійняв її ноги й дав волю нестримним сльозам щастя.

Вона не відштовхнула його й не поворухнулась.

І нескоро, нескоро, лише тоді, коли серце його заспокоїлось, а сльози висохли на його повіках, вона доторкнулась рукою до його чола.

Він підвів голову.

— Я виконала все, що ви хотіли.

— Так.

— Прощавайте.

— Прощавайте, пані.

— Я принесла отой малюнок з альбому — краєвид алеї у Ґрудні. Сама колись намалювала його... В свої щасливі літа, в добу, коли я снила наяву... Візьміть цю акварель із собою і тримайте її коло серця. Не проб'ють його кулі.

— Ви не хочете, щоб помер я сьогодні?

— Ні.

— Невже я ніколи більше вас не побачу?

— Я чую в цьому запитанні... Нічого я не хочу казати... Іду вже звідси.

— Князівно!

— Що іще ви хочете?

— Я вас одну кохав у житті. Вислухайте мене!

— Що ви ще хочете, щоб я зробила?

— Я сьогодні ж уранці помру, якщо побажаєте цього... Віддамся в руки драгунів. І могила збереже таємницю... Навіки, навіки!

— Ніколи в світі!
— Отже, ви кохаєте когось іншого?
— Не скажу!
— Скажіть, ради бога!
— Ви самі добре знаєте.
— Зовсім нічого не знаю.
— Ви — єдиний були і є. І залишитесь назавжди.

Вона підвелася і, відсторонивши його, рушила до дверей, через які ввійшла. Але, перше ніж наблизилась до них, він заволав до неї тихим шепотом ошалілого розпачу, сліпої недолі, непереможного кохання. Вона затрималась біля порога. Завагалася... Потім повернулася, тихо стогнучи й кусаючи зубами хустку...

Через якийсь час вони почули в покоях на другому поверсі квапливі кроки і шум. Рафал знав, що це означає. Його шукають. Він подумав про це, не відриваючи вуст від чари свого щастя, не приходячи до тями від солодкої млості, що огорнула його. Байдуже. Чи померти, чи залишитись жити — все це не варте й усмішки. Але за її наказом, що він повинен разом із Кшиштофом вирушити в дорогу, Рафал умить вислизнув звідси й опинився в своїй кімнаті. І справді, його вже шукали скрізь. Кальвіцький лаяв на всі заставки. Кшиштоф уже був готовий.

— Де ти пропадав, навіжений, аж до цього часу? — кричав він, розгнівавшись не на жарт.

— Як? Хіба ти не знаєш? Я був на балу.

— Вже ж за якусь годину розвидніє! Через те, що надто марудишся, ми всі можемо загинути.

— Дай спокій. Ти не загинеш. Лихого диявол неохоче повертає до себе! Хто йде на війну, мій кровожерний рицарю, повинен бути відважним кожною часткою душі, кожною жилкою. Захочеш, то підемо і вдень. Мене це не лякає.

— Швидше одягайся. Найзручніша мить, а його немає!

— Як для мене, кожна мить ночі і дня однаково зручна.

— Ви, ваша милість, краще б іншим разом опиралися і фанфаронствували! — розсердився Кальвіцький.

— Ой, біда мені!

— Я офіцера напоїв шампанським до чортиків, лежить у почекальні, п'яний як чіп, коні напоготові... ех, був би я вашим батьком, задав би я вам перцю!

— Та вже ж... бог оберіг.

— Якщо за два отченаші ми не виїдемо, то нема чого й починати. Я тоді не їду, чорти б вас ухопили!.. Я старий чоловік, у мене діти й онуки.

Рафал кивав головою. Миттю став зривати з себе бальне вбрання. Але все, перше ніж пожбурити,— то жабо, то рукави фрака,— підносив до вуст, хапав губами, вдихав запах і цілував. Востаннє насолоджувався тілесними запахами, які ще не встигли вивітритись, теплом її чарівних подихів, що ще не остигло. Вкинув нарешті все в валізу, мов у труну, грюкнув кришкою і за кілька хвилин одяг свою щільну куртку, до якої бракувало тільки обшлагів, щоб стати артилерійським мундиром. Потримав у руці аркуш з альбому з подарованим пейзажем і, виконуючи її веління, сховав його. Засунув за пояс два двоствольні пістолети й кинджал. Був готовий до від'їзду. Вони обидва понадівали свої куценькі кожушки, шапки і тихенько вийшли бічними сходами надвір.

Музика все ще грала, палац весь гучав від танців, що саме були в розпалі.

Наближався переддосвітній час, але ще стояла ніч. Порошив легкий сніжок. Від морозу рипіло під ногами.

Кальвіцький зник з очей; за хвилину він сам під'їхав до бічного входу саньми, запряженими парою коней, що були мов справжні дияволи і весело вицокували підковами по мерзлому снігу. Як і було домовлено, Рафал сів на козлах і взяв в руки віжки. Кшиштоф, ніби лакей, став на зап'ятки. Кальвіцький вернувся в палац. Почекали з хвилину. Коні на місці перебирали ногами і рвалися бігти. Клубами здіймалась над ними пара. Рафал бачив її у промінчиках світла, що падало із щілин у віконницях.

Тіло його все ще ніжилося, а голова лежала на хмарах, у небі насолоди. Солодкий шепіт без кінця-краю перебігав по вустах і, мов павутиння, обплітав зір, слух, дотик. Губи все ще відчували на собі прощальні поцілунки, а душа, геть уся, перейшла у стовпи ароматного диму.

Відчинилися двері. Кальвіцький вивів, точніше виніс офіцера, одягненого вже в шубу. Дотяг його на своїх плечах аж до саней, усадовив на головпому сидінні, дуже старанно вкутав ноги йому і крикнув:

— Рушай!

Рафал цмокнув на коней. Вони пустилися вскач. Кальвіцький коротко пояснив, кудою треба їхати. Офіцерик, п'яний мов чіп, все ще говорив до управителя:

— Bin doch ganz knall ... Sacra! Wer bist du eigentlich?[1]

— Таж певно ... jawohl ...[2] пане лейтенант!

— Sind Sie vielleicht Olowski's Freund?[3]

— Freund? Ну а як же! Найвірніший! Гей, ти, роззяво, швидше поганяй! Стьобни батогом!

Рафал стьобнув.

— Ви, пане поручнику, нічого не бійтеся,— кричав Кальвіцький німцеві на вухо,— фурман у нас непоганий, та й лакей нічого, хоч і мамула. Доїдемо з шиком.

— Frau Olowski ist ja ... Sind Sie vielleicht ein sogenannter Kalwicki? Frau Olowski ist aber schön ...[4]

— Само собою зрозуміло!

Коні, прямуючи дорогою, що вела в село, в'їхали між тини і побігли по глибокому снігу. Блідий світ зазорів на сході. Передранковий вітер пробудився в полях.

— Женіть з усіх сил! — волав Кальвіцький таким владним тоном, що Рафал підкорився йому без опору.

Вони в'їхали між стодоли, у сільську вулицю. Якийсь час коні мчали галопом второваною дорогою. Та ось управитель звелів звернути вліво, на вигороджений вигон, який спускався униз, до річки. Сам став у санях і підганяв коней. Будинок, де жив офіцер, був значно далі, в селі. Десь у кінці дороги, якою летіли вони, горіло багаття, і здаля видно вже було біля нього дозорця на коні. Коли сани почали під'їздити до того вогнища, вершник звернув до них свого коня і енергійним клусом став наближатися, кричучи з усієї сили:

— Wer da! Wer da![5]

Вони побачили його перед собою, покритого інеєм і з блискучими ременями, з начищеною до блиску сталлю зброї...

Кальвіцький стояв у санях і голосно кричав:

— Herr Offizier! Herr Offizier![6]

Він при цьому відгорнув комір хутра, показуючи капелюх і обличчя заснулого офіцера, який звалювався йому

---

[1] Ну я й набрався... Бісова личина! А хто ти, власне, такий? *(Нім.)*

[2] Таж певно... *(Нім.)*

[3] Може, ви друг Оловського? *(Нім.)*

[4] Таж пані Оловська... Може, ви Кальвіцький? Але ж пані Оловська чарівна *(нім.)*.

[5] — Хто там? Хто там? *(Нім.)*

[6] — Пан офіцер! Пан офіцер! *(Нім.)*

на груди. Драгун підвівся в стременах і перехилився, щоб уважно перевірити, хто ж їде в санях. Потім шаблею віддав своєму командирові честь, але з місця не зрушив.

— Де квартира коменданта? — крикнув Кальвіцький жахливо каліченою німецькою мовою.

Драгун показав шаблею у напрямку віддаленого будинку.

— Проведіть нас! Комендант заслаб. Повертається з балу. Веземо його додому. Проведіть нас!

Драгун завагався, ще раз глянув на офіцерський капелюх, нарешті торкнув шпорою коня, щоб в'їхати між тини чи дати знати про даний випадок іншому постові. Коли він повернувся спиною до саней, Рафал і Кшиштоф зсунулися зі своїх місць і нишком, напівпригінцем скочили за вогнище. До прибережного валу було кілька кроків. Минули його одним стрибком. По другий бік греблі ріс лозняк. Весь оцей схил з боку річки покритий був крижинами, що їх води річки під час повені залишили на кущах. Отож між цими крижинами й греблею і прокрадались вони, мов лиси, униз до річки. Посвистували стиха, умовленим способом, згідно інструкції. Коли отак подолали половину відстані між одним і другим вогнищем, почули одразу ж за валом тупіт коня, що летів галопом. Вони припали до землі. Кінь промчав повз них.

— Що з другого поста...— шепнув Рафал.— Поспішає за сигналом отого.

І ось під ними трикратно розлігся ніби свист кулика. Вони розсунули рокити й побачили поблизу, під розложистою кроною старої верби, схиленої над річковим пуртом, невеличкого човна. Хлоп у кожусі вхопив обох їх за руки й потяг до себе в човен. Буркнув сердито:

— Пізно! Вже день настав...

Звелів їм лягти на дно, а сам, сівши навпочіпки на носі, так ударив веслами, що човен одразу опинився на середині течії. Там ще раз опустив весла в хвилі. Знову потужний змах веслами, потім ще один... Раптом на березі річки почувся крик з кількох сторін. Сталося це за одну мить. Втікачі ледь встигли повернути голови, як їм блиснуло просто в очі раз, удруге, втрете... І одразу ж повз них протяжно просвистіли кулі.

Одна з них плюхнула в воду коло борта човна. Тихо й болісно простогнала друга. Відважний сілезець-перевізник підвівся тепер на ноги. Весла вдарили по воді, заграли в його дужих руках. Втікачі побачили перед собою його

височезну постать, від ніг до голови сховану під довгим кожухом. Човен помчав униз за течією, навскоси долаючи стрижень ріки. Мчали навдивовижу швидко. Але на залишеному березі розлігся новий залп і порушив тишу ночі.

Перевізник раптом присів там, де стояв, з його грудей вирвався страшний хрип. Весла випали з його рук. За хвилину на очах у здивованих Рафала й Кшиштофа він гойднувся назад, потім уперед, з харчанням втяг повітря в груди і брязнув на ніс човна, звислі рукави кожуха, теліпаючись, захляпали по воді. Сильним ударом весел підштовхнутий перед цим човен подолав найглибші вири середини річки і помчав тепер за течією, без весел, по другий бік річкової бистрини. Рафал вихилився з човна і вхопив одне з весел. Тіло хлопа завалило весь перед човна. Невміло гребучи, видираючи весло один в одного, вони то доливали до льодової кромки, коло другого берега, то знову віддалялись від неї на середину річки. Прибережний лід тут далеко заходив у воду і не давав підпливти до берега. Рафал у розпачі вдарив по ньому веслом, але лід задзвенів похоронним дзвоном. Вони плили у мовчанні й тривозі чимраз швидше, чимраз швидше. Течія несла їх на середину ріки... Та от побачили вони пролом у кризі. Човен торкнувся мілкого дна, і вони, з усієї сили упираючись вцілілим веслом у підводний пісок, підпливли ближче до берега. Світанок кидав на бистрінь ріки темний багрянець. Все виразніше можна було бачити річкове плесо і простір за ним. На галицькому березі юрмився загін солдатів...

Рафалові вдалося врізатися човном у пісок так, що човен перестав гойдатися, і вони змогли вилізти з нього в воду. Рафал звелів Кшиштофові брести до берега, а сам ухопив човен за ланцюг і потяг на ще мілкіше місце, до крижаного причалу. Коли вже були вони в лозах на другому березі, пролунало кільканадцять пострілів. Кулі дзижчали, мов оси, з дзвінким тріском вдаряючи в кригу, з неї летіли на всі боки скалки. Рафал з Кшиштофом з усіх сил підняли хлопа. Поклали його горілиць. Перед їхніми очима постало брунатне обличчя, з розкритого рота струміла темна кров. Скляні очі дивились на них із того світу. Побачивши вираз невимовного болю на обличчі, що застигло у розквіті життя і сил, під час напруженої праці, Кшиштоф захитався на ногах. Осів, коліна його глибоко врізалися в сніг. З заламаними руками, з бездонним роз-

пачем, стократно жахливішим від того, що його він зазнав, коли прощався з батьком, Кшиштоф дивився й дивився на труп. Нараз увесь затрясся й заридав як дитя; голова його впала в ноги забитого, руки судорожно вчепилися в мокрі, розкислі чоботи. Він почав з болем схлипувати й голосити.

— Це я... Моя вина... Це я тебе вбив!.. Бо ж мені закортіло йти на війну, а тепер ти лежиш! Боже, боже! Що мені робити? Що мені, нещасному, робити? Боже милосердний!..

Він звів божевільні, недвижні очі на Рафала і спитав його, безглуздо мимрячи крізь плач:

— Що ж тепер буде? Змилуйся наді мною! Що я з ним тепер робитиму?..

— Знаєш що,— сказав Рафал, стягуючи мокрі чоботи,— ти надзвичайно годишся для солдатської служби. Підходяще придумав для себе заняття. Дуже підходяще! Якщо над кожним трупом на війні отак чудово співатимеш заупокійну, з тебе буде найдоблесніший офіцер у всій армії... Представлять тебе генералові Наполеону для відповідної нагороди як солдата над солдатами.

Кшиштоф уважно слухав. Дивився, витріщивши очі, як Рафал рве сорочку й сухими онучами перемотує ноги і знову взуває їх у чоботи...

— Що ж нам робити? — шептав він дедалі тихіше.

— Перш за все роззуйся, віддери від сорочки шматини й замотай ними ноги.

Він поквапно виконав усе це, сидячи за прирічковим насипом, ніби й справді це був засіб порятунку, про який питав. Коли вже обидва вони повзувались, Рафал звелів йому ще вище витягти човен на берег, а сам прив'язав ланцюгом його до стовбура верби. Тоді зняв шапку, повернув обличчя до небіжчика і якусь мить тихо молився.

Вставав день. Вони обидва вийшли з прибережних заростей і сягнистою ходою стали підніматись на високий берег. Але тільки-но показалися там, знову продзижчали кулі вгорі, розлігся грім пострілів. Рафал пирснув зо сміху. Кшиштоф дивився на нього безсилими очима, з яких все ще текли сльози.

— Німці! — крикнув Ольбромський, приставивши долоні до уст.— Австріяки! Йолопи! Стріляйте одні й другі і добре цільтеся! З годину цільтеся і попадіть хоч раз у житті... Ти б тільки те й робив, що вішав, австріяцький вояче! Цілься, розтелепо!

Просвистіло довкруг із шість чи сім куль. А вони тим часом видерлись обидва на білий піщаний пагорб. Там Рафал розставив ноги й вигукнув:

— Хай живе імператор! Ось прийду я до вас, кульгаві пси!

І він рушив уперед, широко ступаючи, голосно насвистуючи. Потім звернувся до Кшиштофа:

— А ти все ще ревеш?

— Слухай, дай мені спокій...

— Якщо хочеш рюмсати, то йди собі окремо, бо люди ще подумають, ніби я тебе за вуха тягну до війська.

Кшиштоф давно вже був спокійний. Ішов, так само широко ступаючи, як і його ментор. Мовчки пройшли через рівнину і почали підніматись на пагорки, що довгою грядою тягнуться краєм привіслянської долини.

— Кшисю,— швидко промовив Рафал веселим голосом,— а чи знаєш ти, братику, про те, що ми вже побували в битві? Слухай, газдо! Кулі свистіли навколо вух, як у справжніх солдатів. Ти чув, як вони дзижчали?

— Чув.

— Але ти не спи, відповідай, розуміючи, що говориш.

— Я вже сказав тобі, дай мені спокій.

— Гаразд, сердобольний галичанине, даю тобі спокій. Де ж, у лиха, та халупа? Кальвіцький радив нам зайти туди. Сказав, що десь на пагорбі... Ходімо ще вище.

Вони вибрались на найвищий косогір, ледь-ледь покритий зараз інеєм і снігом. Чорний, мерзлий пісок осипався під їхніми ногами... Розгледілись довкола. В долині, за Віслою, в брунатних заростях з голубуватої мли світанку виринав палац у Язі. Дах його з темної черепиці перетинав темною плямою ясну блакить неба.

Рафал затримався, став нерухомо. Вдивлявся в далекий краєвид хмурим поглядом. Коли отак стояв, недвижний і замріяний, виникло йому, що він переживає зараз дуже віддалені під теперішнього часу хвилини, немов перепісся в дитинство. Невже те, на що дивляться очі, існує? Що ж це захоплювало його вчора й сьогодні вночі? Він відчув, що в ньому чогось бракує, відчув пустку, темне підземелля. Невже й справді існує той високий дім? Чи ж було коли щастя, про яке нагадує він, видний з такої відстані? Рожева зоря чудово осяяла ту далеку, голубувату смужку землі. Виблискувала ріка, швидко несучи свої води між діамантів льоду. Він відвернувся раптом від цього краєвиду і попрямував до хати, що стояла поблизу.

На голому косогорі темніла рибацька хижка чи місце, куди тікали від повені. До решток муру колишньої корчми або притулку для нещасних, потерпілих від води, теперішній мешканець прибудував ліплянку, зроблену з хмизу й річкового мулу, із шматків балок, дощок, бантин і лат, що їх вдалося відібрати у хвиль Вісли. Посередині цієї будівлі високий, гостроверхий колись дах запав над прогнилими кроквами й звисав дірявим лахміттям. Низькі двері були оббиті солом'яною матою, стіни утеплені мохом і гноєм. Віконечко з однісінької шибки, мов теплі вуста дитини, зробило глибоку проталину в навіянім вітром заметі. З-поміж чорних, ослизлих гонт вже струмував угору дим.

Вони загрюкали кулаками в двері. Не відразу відчинила їм худа, чорна, розпатлана баба. З-за неї показалися голови малих дітей з личками, схожими на підсоколиків і зозуль.

Рафал відчинив двері навстіж і, хоча війнуло смердючою парою, увійшов усередину халупи. Розглядівся довкруг себе в мороці й дико посміхнувся. Згадалась йому Баська й ота ніч...

— Ваш перевозить через Віслу? — звернувся він до старої.

— Я не знаю, перевозить чи не перевозить...— буркнула неохоче.

— Ну, нас то він перевіз, це відомо.

— Не знаю я, що там кажуть. Мій — рибак. Хто його знає, чи перевозить? Тепер там військо стоїть і стріляє з рушниць. Я нічого не знаю.

— У нас тут до нього діло є.

— Він прийде десь ополудні, а я нічого не знаю.

— Він сказав передати вам, мамо...— мовив Рафал, похмуро лічачи очима дітей,— що... того... що прийде аж над вечір... А зараз не прийде. Розумієте?

— Чи я не розумію?

— Ну!.. А за перевіз і за вино, що він переправляв, він сказав заплатити вам. Нате ось...

Він витяг з кишені жменю грошей, відрахував кілька дукатів і простяг їй.

— Тримайте, бабо, це не мідяки, а щире золото! — крикнув він їй.

Стрепенувшись, кинувся притьмом до дверей.

Вже з двору вернувся, щоб довідатися, де тут найближче село чи двір, щоб можна було найняти підводу.

І раптом побачив, що Кшиштоф ножем, схопленим зі столу, розрізає борт своєї куртки й витягує зашите в ній золото.

— Що ти робиш, божевільний, що ти робиш?! — шикнув він на нього.— За що ж ти купиш коня, мундир і наймеш пóчтового?

Той не відповів ні слова. Розпоров ножем підкладку і всі дукати, до останнього, поклав на стіл. Баба, роззявивши рота, тільки дивилася та хитала головою. Нарешті, коли Кшиштоф вивернув з кишені все, що мав, аж до кинджала й маленького пістолета, Рафал схопив його за руку.

— Питаю тебе, що ти маєш намір робити?

Кшиштоф не відповідав. Все тіло його тіпалось від внутрішнього хвилювання, щелепи були стиснуті, очі заплющені.

— Забери гроші зі столу й заховай, чуєш? — пошепки наказав Рафал.— Даси їй п'ять дукатів, і те буде для неї великим багатством. Чуєш, що я тобі кажу?

І він схопив Кшиштофа за плече. Але Кшиштоф відштовхнув його від себе таким несподіваним рухом і зиркнув на нього таким поглядом, що Рафал покірно відступив. І вони вийшли з халупи.

Ступали мовчки по снігу, зверху пришерхлому і припорошеному новим снігом,— простували до села, що виднілось удалині. Сонце сходило над лісом, над горбатою й хвилястою землею, згортаючи по видолинках голубуваті шатра ночі.

ПО ДОРОЗІ

Ніким не помічені, вони дісталися заростями ялівцю до села. Веселі його димки блакитними струминками підносилися в рожеве небо. Рафал випередив товариша і перший ввійшов до крайньої хати з запитанням: чи не можна найняти коней до Мисловиць? Коли надійшов Кшиштоф, його вже по-дружньому запросили зайти в дім. Чимала садиба, відгороджена від поля парканом, а від дороги закрита розрослим садом, потопала в ранковому сонці. Дерева були заметені снігом від коріння до самого вершечка і вводили в оману око: здавалося, мали потрійну кількість білих переплутаних віт. Будинок був цегляний, під гонтом. У печі потріскував огонь і крізь прочинені в сіни двері ніби запрошував до світлиці. Кремезний

селянин тихо радився з Рафалом, що стояв біля порогу.

— До Мисловиць одним духом, без ночівлі?.. Добрий шмат дороги! Це аж на самому польському кордоні...

— Ет, як добрі коні, то некутими саньми можна ластівкою пролетіти! — наполягав Рафал.

— Мої каштанки не такі вже й погані, та й тракт гарний, тільки ж свято зараз...

— Бачите, господарю, святкування то чудова річ, але ж і заробіток чогось вартий.

— Це правда. А скільки ж дасте?

— Дамо тридцять злотих.

— А на чарку буде?

— Буде.

— Коли не папірцями, а дзвінкою монетою заплатите й пообіцяєте дати на чарку...

— Заплатимо самими підерландськими талярами.

— Ну, що ж... Тоді заходьте...

Вони ввійшли до просторої світлиці і привіталися з господинею, що поралася коло печі. Господар був молодий, веселий чоловік і, здається, не з одної печі хліб їв. Спідлоба позирав на своїх гостей, хоча й не допитувався, що вони за одні, звідки й куди поспішають. З мальованої шафи витяг солодку наливку в кольоровому графинчику, чорний і білий хліб, масло, святкові струдлі, сілезький сир, а з комори виніс жбан контрабандного вина. Жваво попахкував глиняною люлькою, клаявся й запрошував:

— Не погребуйте, їжте, ніби куплене за свої гроші.

Рафала не треба було довго запрошувати, він відразу накинувся на їжу. А Кшиштоф випив кілька чарок наливки і мовчки жував скибку хліба, посипану сіллю.

— Як ваші німці, добре ставляться до вас? — кинув Рафал запитання, коли господар повернувся зі стайні, щоб одягтися в дорогу.

— Німці? Наші? Німці як німці...

— Тепер тут, у вас, вештається хто хоче: є і німці, і французи. Що хто любить...

— Атож... Трапляються різні... Що хто любить. Ви кумедно сказали...

— А хто, в дідька, панує зараз у вашій Сілезії?

Господар лукаво позирнув, попахкав своєю люлечкою і весело сказав:

— А хто їх там знає? Панує, хто хоче, і так справно, ніби нікого й не було.

— Про якусь битву нічого не чути?

— Чого не чути? Ганяють з місця на місце.

— Хто за ким?

— Трудно второпати. Але, думаємо, наш німець неохоче сидить по селах. Воліє бути в місті. І до того ж у такому, де є гарнізон і фортеця.

— Ти диви!

— Був я позавчора в костьолі, у Тарновських Горах. Вийшли ми після літургії, чуємо, а тут сум'яття: за містом стріляють, та так, що аж шибки в костьолі деренчать. Хто? Що? Тут біжать люди й розповідають, що польська шляхта б'ється з військами пруського короля.

— Ну і що ж?

— Побігли люди на Краківську, Люблінську, Глівицьку вулиці дивитися, але мало що побачили. Витіснили в поле одні одних. Лише слідом за ними по загонах дим тягся аж до річки, до Малапанева. Під вечір розповідав один з городян, що нібито пруссаки побили поляків, але одразу ж і самі втекли.

— Оце так битви, аж мило-любо!

— Хе-хе! Таж певно.

Хутко було запряжено пару гладких каштанок у некуті, легкі сани, сидіння заслане килимом, і обоє друзів опинилися в полі. Візник підганяв коней, і вони майже галопом доскакали до лісу. Лише як в'їхали у справжню гущавину, він трохи притримав їх і, повернувшись боком, сказав:

— Мені здається, ви волієте не стикатися з пруссаками...

— Ет, нам все одно...— сказав Рафал нещиро,— але завжди краще не стикатися.

— Та й я нерадо бачу їх. Проїдемо лісами.

— А чиї це ліси?

— Ліси графські.

Вузенька доріжка, засипана сипким снігом, якого не торкалося ще ні копито, ані полоз саней, все тяглася й тяглася, ведучи через густий ліс. Їхали вони вже кілька годин, було близько полудня, коли візник сказав, що невдовзі побачать тракт, який веде з Тарновиць до Севежа, а далі — на Нездару; на тому тракті буде корчма, де б варто дати коням перепочити та й самим підживитися. Ліс порідів, і показався мурований будинок корчми. Сілезець обережно, мов той лис, обігнув заїзд лісом і, перш ніж під'їхати, вибіг на тракт і довго вдивлявся бистрими очима то в один, то в другий бік. Біля корчми не було нікого, на дорозі —

також. Горобці граєю греблися в сіні і в розсипаному оброку перед ворітьми заїзду. Не випускаючи з руки батога, візник ступив на поріг корчми, зазирнув усередину і лише тоді під'їхав, коли зовсім заспокоївся.

Подорожні ввійшли до приміщення; за шинквасом, між барилами й бочками, вони побачили лише пейсатого єврея, який сидів у такій глибокій задумі, що ледь помітив їх. Однак замріяні очі його з незадоволенням і відразою почали затримуватись на постатях молодих чоловіків, на їхніх обличчях, одежі... Вони попросили горілки. Він слухняно і мовчки приніс. Вони з'їли по шматку хліба з сиром та м'ясом із візникових запасів. Цедро був сьогодні сердитий і буркотливий. На турботливі запитання Рафала відповідав, що він нездужає. І тепер, коли знову випив кілька чарок горілки, звісив голову на руки, зіперся всім тілом на стіл і задрімав чи вдавав, ніби спить. Ольбромський простягся на довгій лаві під стіною й бездумно дивився на стелю. Єврей повільною, меланхолійною ходою, не бажаючи, мабуть, перешкоджати панам своєю присутністю, зник із-за шинквасу. А через хвилину іще тихіше повернувся. Коні, яких завели під дах до стайні, що правила ніби за передсінок для корчми, форкаючи, хрумали оброк.

Досить довго тривав цей тихий перепочинок, коли раптом у стайні з грюкотом зачинились обидві половинки воріт. Ту ж мить фурман, смертельно бліднй, відчинив двері в корчму й кинув одне-єдине слово:

— Сгорі!

Рафал скочив на ноги, з хвилину стояв, не знаючи, що робити. Сілезець гукнув до нього, мов до слуги:

— Завалюй вхід!

І вони метнулись обидва до стайні і взялися підпирати браму та вхідні двері кілками, тичками, драбиною, жолобом, васагом від воза, тим, що було під рукою. Надворі почувся веселий гомін, брязкіт зброї й цокіт кінських копит по мерзлій грудкуватій дорозі. Хтось штовхнув двері. Розлігся грюкіт, почувся крик, пролунала команда. Візник скочив до корчми: він шукав єврея. Корчмар спокійно собі сидів у затінку бочок. Очі в нього горіли, мов у кота.

— В тебе є зброя?

— У мене... зброя?

— Давай, що там є, і набої. Хутчій!

Хлоп, не довго думаючи, схопив його за грудки і струсонув раз, удруге, втретє. Той, вдихнувши повітря, показав очима на грубу дошку підлоги в кутку корчми. Вони ледво

підняли її і витягли з-під неї заряджену рушницю і якусь заржавілу криву шаблю. А тим часом у дворі корчми цюкали шаблями — намагалися штурмом увірватися в приміщення. В замерзле вікно пруссак ударив кулаком і вибив шибку. Клуб білої пари вирвався надвір. Дужа лапа в рукавиці просунулася у вибитий отвір і вже вхопилась було за віконну раму, коли сілезець, зачаївшись, рубанув з усієї сили по рукаву схопленого шаблюкою. Крик і гомін надворі зріс. В отвір всунулося відразу кілька дул і одночасно в різних напрямках вибухнули стовпи диму. Ольбромський ткнув Кшиштофові, який усе ще осовілий і бездіяльний сидів на своєму місці, пістолет у праву руку, шаблю в ліву і поставив його збоку, під вікном. Хлопові з товкачем, вихопленим зі ступи, наказав пильнувати двері, а сам, учепившись корчмареві в чуприну, поволік за собою, гаркнувши, щоб той показав, як вилізти на горище.

Умить видерся по драбині нагору, став у дверях верхнього входу, через який подавали солому на горище стайні. Прочинивши перехняблені двері, він обережно визирнув і порахував очима, скільки там єгерів у зелених мундирах. Було їх семеро з прикордонної сторожі. Троє ще сиділи на конях, а четверо гатили в браму і підходили до вікна мурованого будинку корчми. Коли Рафал визирав, всі троє, ті, що були на конях, перев'язували руку товаришеві. Тривало це з хвилину, та ось вони познімали з пліч карабіни, підсипали пороху на полички і знову збиралися пальнути у вибите вікно. Тільки-но поставали, Рафал націлився в їхній гурт і стрельнув. Постріли прозвучали одночасно й покотилися в ліс гуркотом грому. Один із солдатів упав на землю. Троє, ті, що сиділи ще на конях, скочили до нього. Інші кинулися з палашами до вікна. Рафал знову націлився в купу і вистрілив. Почувся новий стогін. Вони мужньо підбігли до віконного отвору. Там Цедро, побачивши їх перед собою, пальнув із пістолета прямо перед собою, стоячи за крок від них. Рафал, зробивши своє на горищі, поквапився йому на допомогу. Тяг єврея з собою, вхопивши за пейси, щоб той не зрадив його. І от всі троє кинулись до вікна. Сілезець штурхнув в отвір своїм товкачем і відкинув двох єгерів аж на середину дороги. Цедро несподівано стрибнув у вибите вікно і вже наполовину був по той бік його, як раптом Ольбромський ухопив його, крикнувши:

— Що ти робиш?

— Пусти! Хочу загинути, ну його під три чорти!

Він шарпнувся вперед і, не цілячись, пальнув у гурт солдатів останнім пострілом,— кінчились набої. Рафал і провідник силоміць витягли його з вікна на середину корчми. Єврей під загрозою смерті взявся набивати рушницю, в той час як Рафал став, причаївшись, під вікном із палашем у руці, а сілезець готував до удару свій таран.

Надворі запала тиша. Коли крадькома визирнули крізь щілину в дверях, з радістю побачили, що єгері сідають на коней і кладуть на сідла ранених та тіла забитих. Але, перше ніж від'їхати, вони понабивали рушниці і з коней послали п'ять пострілів по корчмі, цілячись у вікна, двері й ворота. Потім навскач помчали в бік Тарновиць. Послухавшись поради сілезця, Рафал з Цедром вибігли з корчми й подалися пішки, як тільки було запряжено в сани коней.

Брели спочатку по снігу, уникаючи гостинця, боялись, щоб не нарватись на новий патрульний загін. Але візник не знав тутешніх доріг. Та от незабаром виїхали на тракт і, пильно вдивляючись уперед і озираючись назад, помчали, погнавши коней що є сили. Лісові дерева тільки миготіли в їхніх очах. Хлоп натяг шапку на вуха і, насвистуючи, все підганяв і підганяв каштанок. Та от він весело сказав:

— Ми ж такий бій виграли, як під Тарновськими Горами. Пруссаків побили, а тепер щодуху тікаємо.

— Добро й так, брате! Спасибі тобі, якби не ти, згнили б ми у льохах або на шибениці були б для круків поживою.

— Ну й ну... От тільки б єврей не показав мене, а так нічого страшного.

— А як же ти вернешся, брате?

— Вернутись то я вернусь лісами. Ось тільки той корчмар... Очі в того поганина псячі, ох і паскудні! Треба буде попросити його, щоб тримав язик за зубами...

— Попросиш його?

— Вже як попрошу, то й не писне.

— Що ж, роби як знаєш...— неохоче буркнув Рафал.

Кшиштоф, як і зранку, був весь час мовчазний і якийсь ніби заціпенілий. Видно, від випитої в корчмі горілки дрімав у санях, погойдуючись то вправо, то вліво. Уві сні щось довго бурмотав і неспокійно здригався. Коли розплющував очі, здивовано водив ними по лісі, і обличчя його було дико щасливе, майже по-дитячому радісне.

Лише надвечір вони дотяглись до Мисловиць.

Там уже було безпечно, бо в містечку і в маєтку графа Мерославського стояв загін французьких стрільців.

Біля самого в'їзду побачили вони солдатів у зелених мундирах, у чортівськи широчезних ведмежих шапках, з червоними носами й довгими вусиськами. Кшиштоф, який говорив по-французькому незрівнянно краще, ніж Рафал, став тепер першою особою. Сілезець, якому заплатили набагато більше й щедріше, ніж з ним було домовлено, попрощався по-братерськи, весело рушив з місця і зник у завулку. Мандрівники подалися до двору, де мешкав комендант гарнізону. Цей комендант, як видно, п'яниця й авантюрист, спершу почав обох сердито допитувати, поставився до них з недовірою, але незабаром полагіднішав. Він не тільки дав їм подорожню на Севеж і в Ченстохов, але навіть, з власної ініціативи, домігся для них як для добровольців кімнатку для ночівлі в поміщицькому будинку.

Перед заходом сонця вони обидва вийшли оглянути околиці. Стоячи на пагорбі, бачили перед собою за річкою Пшемшею розлогі низини, порослі лісом, які перетинала гряда пагорбів, що губилася десь у сивій далині. Сонце вже гасло, а горизонтальні промені його заливали цю далеку ялівцеву пущу золотом і багрянцем. Обидва молоді прибульці поринули в задуму, дивлячись на цей уперше бачений край, який мали зміряти кривавими стопами. Глухі й плутані передчуття заграли в кожному з них, мов оманливий голос мушлі, що його, хоч як наставляй на нього вухо, все одно не вловиш...

Коли вже смеркло, вони оглянули нещодавно побудовані німецькі кузні й непомітно вернулись до своєї кімнатки.

На другий день, удосвіта, найнявши підводу, вирушили до Севежа. Прибувши в це містечко, згідно настанов коменданта в Мисловицях, стали розпитувати, де мешкає комендант гарнізону міста Севежа капітан Яжимський. Прізвище це не було для Рафала чужим. Таємна надія підказувала йому, що той — його товариш по ліцею. На квартирі в цього військового чиновника вони довідалися, що побачитися з комендантом можна буде десь ополудні,— зараз він спить. Хоч-не-хоч змушені були податися в місто. Відвідали старий замок краківських єпископів, що лежав у руїнах... Поблизу руїн вони почули військову команду і, видряпавшись на один із пагорків, побачили муштрування кавалерійського загону. Щодуху побігли туди. Кшиштоф лише тепер пожвавішав.

Був це ескадрон загального ополчення з поручником на чолі, не в повному складі,— тут були лише пóчтові рядові

солдати. П'ятдесят молодих хлопців сиділи верхи на непоганих конях. Вони були в темно-синіх куртках і таких само рейтузах з червоними кантами — кольори Краківського воєводства, в шапках, обшитих чорним сукном, з султанами з кінського волосу, кілька дюймів заввишки. В декого з них рейтузи були сірого кольору, а в кількох замість мундирів були гарні лейбики з рукавами. Одні з вояків озброєні були палашами, пістолетами, карабінами й патронташами, а інші, яких муштрували окремо, були з дерев'яними списами, шість ліктів завдовжки, з залізними наконечниками. Цей військовий загін ще незграбно шикувався на оболоні і не справляв гарного враження, але глядачі з трепетом спостерігали за ним. Вузлуваті пальці міцно тримали древко списів і з запалом вимахували шаблями найрізноманітніших розмірів та походження.

Наближався полудень. Добровольці згадали про час візиту до коменданта гарнізону й пішли до міста. Досить довго довелось їм чекати на ганку; потім їх таки впустили до першої кімнати, і тут знову прочекали близько години. Нарешті старий солдат, що прислуговував в офіцера, сказав їм, що пан капітан уже п'є каву й за хвилину вийде. Нарешті відчинилися двері, і вийшов у мундирі з блискучими аксельбантами, з пихатим виглядом, із суворою міною на обличчі Яжимський.

Побачивши перед собою товариша, якого так давно не бачив і який так змінився, Рафал не міг і слова промовити і не знав, як повестися. Яжимський відчував, видно, те ж саме, бо також не одразу заговорив. Якось усе-таки взяв себе в руки і, наблизившись до Кшиштофа з пахмурим чолом, запитав:

— Ваше прізвище?

— Цедро.

— А твоє — Ольбромський, я знаю. Ми знайомі, бо ж училися в одній школі. Що, вельможні панове, ви хочете від мене?

Вони показали йому свої подорожні і шанобливо пояснили, що прямують у Ченстохов, щоб вступити до війська. Капітан пригладив вуса і слухав їх, усміхаючись; іноді зиркав спідлоба на товариша. Коли вони про все йому розповіли, він з хвилину подумав і нарешті сказав:

— А чого докопечно в Ченстохов?

— Так нам порадили.

— Так порадили?.. Що ж! Та ви змогли б і тут знайти для себе місце. Бо всі ми вирушаємо під Лович. У нас тут

досить того, що його величність імператор називає la pospolité. Ми досить старанно готуємось до цього.

— Нам хотілося б служити в артилерії,— вставив слово Цедро.

— В артилерії? Ага! Ну то інша річ. Однак попереджаю, що, плекаючи такі наміри, треба мати гроші. На найпростіше солдатське обмундирування треба мати сімдесят три злотих, не кажучи вже про білизну та амуніцію. А на офіцерське, то годі й казати!

— Мій друг — чоловік заможний,— сказав Рафал.

— Якщо так, тоді інша річ. Пробачте, я не знав. Я зараз накажу видати вам подорожні. А втім, у Ченстохові шістсот чоловік наших; вони зайняли місто і складають його гарнізон. Власне, тобі, Ольбромський, я б радив тут зостатися. Я за те, щоб тобі одразу було надано ступінь офіцера і щоб ти мав гарантоване підвищення по службі. Та й вам, пане, також. У нас тут сміливої й багатої молоді достатньо... Ось подивіться, панове, на мене! Всього місяць, як почалось заворушення, а я вже капітан, комендант гарнізону.

— Так... Дуже щасливо склалося...

— Ясна річ, що щасливо. У мене тут родичі, це ж моя околиця, тому...

— Тобі й легко вдалося цього досягти...— буркнув Ольбромський.

— А vrai dire...[1] — пояснив Яжимський із зосередженим і поважним виразом обличчя,— звичайно, мій дорогий, хто сильно чого прагне, той напевно свого доможеться, якщо докладе старань. Оточенню могло б здатися, що це я сам себе підвищував по службі; але так не було. Підвищував мене Менцінський, ротмістр, командир ополчення цієї частини Краківського воєводства. Часи гарячі, кваплять. Країна потребує людей, а тут їх бракує. Отож треба було відмовитись від гордовитості, пожбурити м'яке вбрання і йти на службу, докласти рук...

— Щодо мене... я не знаю, як Рафал...— мовив раптом Цедро, весь багровий, з похнюпленим поглядом,— я... вирішив дослужитись до вищих ступенів, почавши з капоніра.

— Ага!

— Я ж нічого не вмію. Як би це я міг бути офіцером? А про вищі ступені й казати нема чого...

---

[1] Правду кажучи... *(Франц.)*

— Хіба що, папе, коли нічого не вмієте...— відрізав Яжимський,— то інша річ. А я гадав... Але якщо ви нічого не вмієте, в такому разі й справді трудно починати з чогось складнішого, ніж із каноніра.

— Так. Я вирішив, що слухатимусь наказу, і баста.

— Дуже добре...— сказав Яжимський.

Рафала брав сміх, але й злість на Кшиштофа вогнем бурхала в ньому. Неприємні почуття викликала зустріч зі шкільним товаришем. Ніби війнуло на нього з-під землі трупним духом...

— Одначе має принести велике задоволення таке швидке просування у високі чини...— сказав він, дивлячись Яжимському просто у вічі.

— Я думаю. Звичайно, це сказано figurément [1]... самому! — відповів, аніскільки не соромлячись, капітан, ще більше набурмосившись.— Кожних сто вершників вибирають трьох офіцерів, як за Речі Посполитої. А між офіцерів хтось повинен бути старший, а хтось — молодший...

Він стрепенувся, по-військовому випростався і, дивлячись на них хитрими очима, з добродушною й поблажливою усмішкою вів далі:

— О так, так! Це дуже гарна думка вислужуватись до вищих військових ступенів з простого каноніра. Я схвалюю цю думку... Я пам'ятатиму вас, благородні юнаки! Нам потрібні, і до того ж негайно, люди з характером, люди самовіддані, які ставили б у шеренги не задля кар'єри, не заради блискучих еполетів та давнього титулу, а задля самої служби! Адже й князь Юзеф, колись головнокомандуючий, пішов потім на службу рядовим... Це відомі речі... Це дуже похвальне свідчення ваших благородних почуттів. Дуже похвальне!

Було йому, однак, трохи ніяково, коли обидва вони, виструнчившись і втупившись у нього, мовчали. Він тоді змінив трохи тон і сказав:

— Дуже жалкую, що в цьому солдатському притулку я не маю навіть чим і почастувати вас. Але знаєте, що?.. Є тут корчма грека Пескарі, ходімо, перекусимо. Рафале, ти — за давнім знайомством, а ви, папе, із симпатій до спільного друга.

Давня мимовільна приязнь, що застарілою звичкою лежала в душі, прокинулась у пам'яті Рафала. Скільки це вже років збігло з тих часів, як вони разом сиділи за пар-

[1] Фігурально... *(Франц.)*

тами в колегіумі, відтоді, як були на спільних гульбищах у Варшаві! Він з мольбою глянув у вічі Цедрі й сказав:

— Що ж, гаразд... Якщо ти, капітане...

— Ну ж бо, не будем величати раз у раз один одного, ми, старі варшавські шибайголови...— шепнув на вухо Рафалові.— Звідки ти тут узявся, в бісового дідька? Руйнуєш усі мої плани, підточуєш повагу до мене...

— Таж я їду, їду!

— Погодься, кажу тобі, зостатись у ступені поручника. Дам тобі п'ятдесят здоровань, будеш ганяти їх по оболоні. Я знайду такого, що за невеличку суму поступиться перед тобою своїм рангом, навіть конем і мундиром. Отже...— він голосно вів далі,— будьте ласкаві, друзі, ідіть туди з моїм денщиком, а я зараз прийду.

З кав'ярні, тільки-но прочинили двері, війнуло на них душним повітрям і оглушило гамором. В тісних кімнатках хмарою висів дим і всі місця були зайняті. У глибині, в темній залці, цокали більярдні кулі, не змовкали голосні розмови і спів довкола тих, що грали в доміно, в шашки і в кості. Прибулим стало ніяково: вони опинилися серед самих офіцерів. У всіх були новісінькі мундири, а галуни — щойно від позументника. Куртки були темно-сині з вилогами воєводських кольорів, рейтузи з кантами і білі колети, шапки того ж кольору, обшиті чорним смушком та з білими перами. Тут були тільки поручники, підпоручники, хорунжі й намісники,— юнь молодцювата, мускулиста, здорова, бундючна, всі, видно, з недалеких околиць, бо звертались один до одного по імені або по прізвиську.

Шукаючи в тисняві окремого столика, Рафал і Кшиштоф опинилися в кутку біля двох поранених молодих людей. Один з них спирався на свіжо виструганy милицю, голова в нього була перев'язана бандажем, у другого рука висіла на перев'язі. Обидва сиділи забуті,— ні з їжі, ні з питва нічого перед ними не було. Несміливо вклонившись, Цедро запитав їх, чи не міг би він разом з товаришем сісти коло їхнього столика. Поранені досить незграбно відповіли, що не заперечують. Одразу ж зав'язалась розмова. Були це, коли взаємно відрекомендувались одні одним, їхні сусіди, сини бідних шляхтичів, які орендували невеличкі фільварки в околицях Кужельова, в тодішній Галичині, за річкою Пилицею. Після того, як радзимінський воєвода розіслав звернення, вони, розпитавши про все, посідали на коней і прибули на вказане місце.

— Ми люди небагаті,— мовив старший з них,— коні в нас добрі, але не породисті. Маємо те, що було сказано мати при собі: доброго, міцного коня; ну й мундштук, скребло, щітку й попону — все, що належить. Але все це не офіцерське, а солдатське. Ми люди нетутешні, чужі. Скільки й живемо, за Пилицею ніколи не бували. За межами Влощовської чи Кужельовської парафії родичів ми не маємо. Коли прибули сюди, місця, як виявилось, зайняті; офіцерські вакансії, навіть вакансія намісника, позаповнювані. Що нам було робити? Записались ми в ескадрон рядовими солдатами. Що мали з грошей, віддали за мундири для себе і за по́чтових, а зараз, теє... чекаємо, що буде далі. Десятеро нас в ескадроні кіннотників-шляхтичів і п'ятдесят — по́чтових хлопців.

— То ви, панове, з Галичини, так само як і ми?

— Авжеж! Ми з-під самого Кужельова. Мали цілу історію зі своїм від'їздом. Бо ми подалися щекоцінським гостинцем ніби на ярмарок до Сецеміна. І з дороги звернули у Хшонстовські ліси і лісами пробирались аж під Конецполь. Та ось одного разу виїжджаємо з лісу: перед нами — страшна річка! Пилиця! Ми в лісі діждалися ночі і в потемках у ту річку шубовсть на конях! Ось так і дістались за кордон. А потім пройшли такий світ бозна-кудою — через Лелюв, Іжондзе, Мжиглуд і от дісталися до Севежа.

— О, то ви, я бачу, вже побували в бувальцях!

— Хвалитись не будемо, але трохи поколошматили німчуру.

— А як було діло?

— А ось як. Стояли ми зо два тижні в цьому Севежі і муштрувались на оболоні. Приходить раптом звістка до панів командирів,— і він показав непомітно головою на галасливу компанію,— що один батальйон пруссаків відряджено з Вроцлава для зміцнення гарнізону в Козлі. Забрали нас негайно близько ста чоловік разом з почтовими, і ми вирушили на німців уночі. Дісталися лісом аж під Тарновські Гори. Звичайно, йшли форсованим маршем.

У вузькому місці, під самим містечком Тарновські Гори, ми накинулись на німців із засідки. Списи, шаблі, штуцери, хто що мав, пустили в діло, і все змішалося докупи,— лупи, гати! Я навіть сам рубанув шаблюкою з коня одного піхотинця, та так, що він аж ноги задер. Та що з того! Їхній командир, побачивши, скільки нас, як гаркне на них по-своєму! А вони, видно, дресировані були, як пуделі... Вони відразу ж у чистому полі вишикувались у каре —

не візьмеш їх! І як ударять по нас, гицелі! Бодай би їх чорти вхопили! От клятий біль,— зачепило руку! Але й нас тоді злість узяла. То ви будете стріляти в нас, як у зайців?.. Ох, трикляті! Не буду хвастатись, але як рвонулися ми вперед з купою вояків-шляхтичів,— от хоч би взяти Павелка, сусіда Кулешинського! Як почали ми рубати голови! І не ми одні. В кого був дужчий кінь і хто міг його ударити острогами, накинутись на шерепги, або,— хіба я знаю! — відважніший, чи що, чимало повалив німців, але й йому перепало. Чотирнадцять їх там лежить на квартирах у городян, по поміщицьких дворах і тут, у Севежі. А восьмеро залишилось у полі. Ми ще, дякувати господу, не так погано й вийшли із перепалки. А в кого був бистрий кінь і хто не чекав, той вискочив цілим і здоровим...

Говорячи це, він знову показав очима на командирів.

Тим часом двері відчинилися, і з войовничим, самовпевненим і досить пихатим виразом обличчя ввійшов Яжимський. Одразу його оточили тісним колом офіцери. Гомін посилився. Один з офіцерів, добре вже похитуючись, але не від удару палаша, вийшов із сусідньої кімпати й вигукнув:

— Капітан-коменданте! Ви повинні роздобути другий більярд. Це ж просто скандал!

— Більярда в мене немає,— серйозним тоном відповів Яжимський,— але зате є порада для тих, кому хочеться грати, але нема на чому. Хай познімають мундири, повитягують пера з шапок, пообшивають їх замість смушку сукном і запишуться до другого поручника рядовими. Принаймні не матимуть права пхатися сюди і займати місце.

— Слушно! — вигукнув хтось із гурту.— Для стількох командирів не вистачає по́чтових дивитися за кіньми.

— От і почни з самого себе — піди подбай про мого коня...— відрізав той.

— А чому б і ні, коли йдеться про те, щоб показати, який ти вбогий, раз не маєш за що найняти собі для слугування рядового.

— Тихо, тихо, панове командири!..— заспокоював присутніх Яжимський.— Нема про що сперечатися! Тепер солдатів і справді краще відзначають, ніж офіцерів. Згадайте тільки Восінського і Ченстохов.

— Ба! Не завжди ж доводиться мати справу з такими лякливими німцями, як комендант у Ченстохові. Згадайте про Тарновські Гори!

— Ха-ха, ви праві! Це правда! — гукали довкіл.

— Слухайте,— сказав Яжимський, урочисто підносячи руку.— В мене є новини. Але спершу... Пескарі, дай-но чарку. Я хочу випити за здоров'я старого Восінського.

— Хай живе Восінський! — загукали всі.

— Ось таких би нам командирів!

— Бити німця!

— Ну, в даному випадку просто вміло виманювати його в поле, бо ж стосовно того, щоб бити...— перекричав інших перший із співрозмовників.

— У поле виманювати! Філософ! Бити німця, і квити! Дати доброго чосу німчурі.

— Це ще не все,— мовив неквапно Яжимський, наливаючи собі знову чарку.— Я хочу вихилити цього разу за здоров'я Трембецького.

— Хай живе Трембецький!

Він витяг з кишені папір і, напівчитаючи, напівпромовляючи по пам'яті, оголосив:

— Милостивий пан Менцінський, ротмістр, командир загального ополчення в цій частині Краківського воєводства, сповіщає мене про те, що загін із ста шляхтичів із паном Трембецьким на чолі...

— Наш загін.

— Тож і кажу, загін, до якого декотрі з вас, милостиві панове, у сутичці під Тарновськими Горами мали честь належати, схопив графа Генкеля, ландрата з Тарновиць, у заставу за панів Мерошевського і Семенського і відправив у Ченстоховську фортецю. Серед паперів цього ландрата знайдено було звернення до сілезців, видане графом Гьотцом, флігель-ад'ютантом прусського короля, приєднатись до прусського війська й постачати йому коней і живність. Але, що найважливіше, пан Трембецький захопив по дорозі сто вісімнадцять коней, які призначались для прусської кавалерії, і — це особливо приємно було почути,— захопив також королівську казну.

— Оце хвацько! Оце чудово! Хай живе Трембецький!

— А оцей третій тост,— мовив повагом Яжимський,— я хочу випити за здоров'я двох юнаків з Галичини...

— Юнаків? Що за солодкаве верзюкання...

— Де вони? Хто з Галичини?

— Панове Цедро і Ольбромський...

Кшиштоф, червоний як буряк, підвівся зі свого стільця. Рафал наслідував його приклад.

— Друзі! — мовив комендант.— Ці юнаки влились до наших шеренг, прокравшись через Віслу! Ці юнаки не жал-

кують, що розлучилися з рідною домівкою й наражають на небезпеку своє власне життя, вони прагнуть дістатись до Ченстохова, щоб вступити до лав артилеристів! Ці юнаки відкидають мою пропозицію щодо кар'єри в наших шеренгах, вирішивши... ви послухайте тільки!.. Дослужитись до офіцерського ступеня з простого канонірa! Підношу чарку за їхнє здоров'я.

— Vivant! [1] — вигукнула вся компанія.

Настала хвилина тиші. Кшиштоф підвів голову і сміло сказав:

— Не дивуйтесь, панове, що ми себе ніяково почуваємо. Цей тост для нас несподіванка. Ми на шляху до нашої мети — оце й усе. Дякую від себе особисто і від імені свого товариша за доброзичливе до нас ставлення. Дякуючи, хотів і я піднести чарку за здоров'я, а радше... Вже ж вільні від підлого давнього ворога, прусського зрадника, наші Поморське і Мальборське, Іновроцлавське і Гнезнінське, Каліське і Серадське воєводства, Велюнська, Равська та Ленчицька землі. Я підношу цю чарку на честь нашої одвічної матері Малопольщі. На її честь — хай живе!..

— Ви тільки подивіться на нього! Кмітливий хлопець...

— Матері Малопольщі!..

— Добре сказав!

— Ну й язик у нього, ніби під Сломниками народився...

— Ох і бестія! Говорить — аж серце тане...

— Бачиш, каже, що думає, від самої душі...

— Але,— вів далі Кшиштоф,— перше ніж за цей тост я вип'ю від імені Галичини...

— Що за Галичина?

— Немає ніякої Галичини!

— Ось тут він і все змазав...

— Є, панове-браття, ще є, бог свідок! — вигукнув Кшиштоф твердим, незаперечним тоном.— Але, перш ніж випити за цей тост від імені Галичини, я повинен випити за попередній, який раніше тут прозвучав,— на честь Восіпського. Ця людина гідна уваги, раз така поважна компанія хором його підтримала! Ми ж під австріяком, то й не знаємо навіть, кого ви вшанували.

— Знову завів за австріяка...

— Звольте ласкаво просвітити нас... Хто з вас промовистіший? Кончевський! Ти ж із-під Велоня... Розв'яжи язик!

---

[1] Хай живуть! *(Лат.)*

Вони випхали наперед намісника, присадкуватого, кремезного. Той з хвилину роздумував, куйовдячи обіруч наїжену чуприну на голові, а далі дав волю своїй вродженій балакучості:

— Щоб у кількох словах розповісти... Ось яка була афера. В ніч із сімнадцятого на вісімнадцяте листопада до підніжжя Ясної Гори прибув французький кавалерійський загін із ста вершників на чолі з Дешампом. Я правильно кажу?

— Хто тебе там знає?.. Але паняй далі!

— Так от! Вам, милостиві панове, треба знати, що в мурах фортеці сиділо п'ятсот чоловік пруссаків, забезпечених всім необхідним. У французів не було жодної гармати. Як же здобути кріпость? Невже одною кіннотою? Сміх, та й годі!

— Який там сміх? Сльози!

— Тихо! Не збивай його, а то все переплутає і розповість про щось інше.

— А для чого ж тоді живий глузд? Невже нема голів на плечах у сарматів? Старий, ще з часів Костюшка, капітан стрільців Станіслав Восінський, який вів жменьку ополченців з Велюнської землі, не хвалячись, зганяє вночі довколишніх селян під фортечні мури, велить розкласти побільше багать і метушитися коло них, щоб здавалося, ніби численні піхотні полки облягають Ченстохов. Дешами же зі свого боку роздав кінним стрільцям знаки й еполети гренадерів і цілу групу їх вислав до німця попередити, щоб негайно, по зволікаючи, здав фортецю, бо в противному разі її буде здобуто штурмом, а гарнізон вирізаний до ноги.

Я, каже, не маю наміру в полі зубами цокати на холоді. Так от ті й пішли, і сказали, що належить. А німець, тобто комендант Куне, зметикував, що й до чого, і того ж самого вечора одразу здав фортецю. Лише на світанку, коли безборонне військо стало на схилі гори і склало зброю, а французи разом з нашими ввійшли у брами й зайняли Ясну Гору, переконався, нещасний, що здав фортецю, тридцять гармат, склади і казну ворогові у п'ять разів слабшому, в якого не було жодної гармати. Німецький гарнізон було взято в полон і відпроваджено до Франції. Тепер, бачите, панове, яким відважним був капітан Восінський, вам це треба знати, якщо простуєте у Ченстохов,— він там зараз комендантом фортеці. Dixi [1].

---

[1] Я сказав *(лат.)*.

— Вип'ємо за його здоров'я! — сказав Кшиштоф.

— Раз уже ми проголошували тости,— вигукнув раптом Ольбромський,— то насмілюсь і я попросити вас, панове, випити за здоров'я тих, хто вже нюхав порох під Тарновськими Горами, а особливо за тих, хто вже був поранений!

— За їхнє здоров'я! — прокотився вигук.

— Качати їх! Геройські хлопці!

— Ще б пак! Вони ж із-під Влощови!

Хтось із другої кімнати вигукнув:

— Проголошують тости, а про серадзан забули. За здоров'я серадзан!.. Вони перші, як один чоловік, підняпись проти ворога. З кожних двадцяти димів, якщо рахувати геть усі комини, один рекрут, доброволець або хтось із тих, що тягли жеребок. Піхота буде з цього поповнення як мур! Кожен шляхтич-орендар дає по одному рекруту. І от уже маєш кінноту. Не хочеш іти personaliter [1], бо вже старий, недолугий або, пробачте, боягуз, плати на придбання обмундирування, на місячне утримання солдата! І незабаром буде ціла рота стрільців.

— За здоров'я ловчицян!

— Тих, котрі під Ловичем плече в плече з французами громили ворога!

— Ви чули? Одного німця, бургомістра з Голанчі, а другого — Діфферта з Обжицька розстріляно за те, що прусакам видали людей.

— За полеглих...

— Під Лович!

— Хай живе ополченське вояцтво!

— Непохитне!..

— Ян Генрик!.. Великий Наполеон! Великий Наполеон! Наполеон!

Зчинився такий страшенний гамір, що, здавалося, розваляться стіни кав'ярні грека Пескарі...

НОВИЙ РІК

Сталося так, що «галичани» Цедро й Ольбромський не дістались до Чепстохова, щоб вступити в жадану артилерію. В Кшиштофа не було ані шеляга, бо ж усі свої гроші зоставив він у хаті рибалки. Та й його гроші, зашиті в

[1] Особисто *(лат.)*.

Рафаловій куртці, після дуже ретельних підрахунків, як виявилось, не могли покрити коштів, потрібних на артилерійське обмундирування для них обох. Зрештою, Яжимський, розібравшись у всьому цьому, своїм впливом зумів схилити Рафала залишитися в Севежі. Могло б здатися, що обидва приятелі відступили від свого наміру, бо ж надто довго затрималися в дорозі. Час летів на крилах, і день зволікання міг вплинути на зміну рішення. І вже через два дні після свят та частина ополченців, яка навчалася в Севежі й вийшла з «краківської частини», поспішала на місце зібрання, під Лович. Добровольці з необхідності, а ще більше під впливом намовлянь усього офіцерського складу приєдналися до ополченського вояцтва — до краківської кінноти. Яжимський продав їм двоє верхових коней з власної стайні, нібито такої незрівнянної вартості, що довелося за них віддати майже всі дублони, вигорнуті зі швів Рафалової куртки. Була влаштована до того ж певна заміна з ласки одного із сусідів, який волів залишитися вдома і погодився зоставити за невелику плату так звані «мондири» на хлопцях, доставлених у загін. Таким чином добровольці зайняли звільнені місця в полку, лави якого поріділи внаслідок походу під Тарновські Гори. Значна частина цього загону, яка все ще перебувала під командуванням Трембецького, шастала по Сілезії між Нисою, Козлом, Гливицями та Битомом.

Невгамовний командир того загону захоплював, де міг, у полон прусські підрозділи, займав міста і села. Звідти рушив потім на Каліш, у бік Торуня, в розпорядження генерала Зайончека.

Невеличка северська армія, що складалася з самої кінноти, витягнувшись вишикуваними лавами на чолі з воєводським ротмістром Менцінським, вирушила на Ченстохов, Белхатув, Бжозіни...

По дорозі зустрічались невеличкі піші й кінні загони, що йшли під командуванням Стоковського з Велюнської землі, Ліпського з Серадза, Яна Гліщинського з-під Каліша. Надвечір тридцять першого грудня вони вступили в Бзурську низовину. Здаля, десь за дві милі від себе, вони побачили вежі ловицького колегіального собору. Переправившись через річку, краківський полк вступив до міста, але там, довкруг старої ратуші, де містився генеральний штаб, було до того тісно, що вояки, вміймавши облизня, змушені були шукати захистку для себе аж на Братковіцькому передмісті. Перемерзлі кавалеристи, як тільки роз-

містили по вказаних їм стайнях свої коні і сяк-так попорали їх, самі полягали спати.

На другий день із самого досвітку загони готувались виступити в похід. Місце для збору призначене було на ловицькій оболоні, марсовому полі. Десь на початку десятої години почали прибувати під військову музику окремі полки. Почесну назву першого полку одержала кінnота на чолі із щойно підвищеним у полковники Яном Домбровським (сином), сформована у Гнезні і Рогозні генералом Немоєвським. Під вигуки люду підійшли зараз і сили, сформовані Валентієм Скужевським та Бернацьким. Нікудишнє було озброєння цього війська. Походило воно переважно з ченстоховського арсеналу. Карабіни були незаряджені, невистачало куль, снарядів, кременів. Зате шабель і списів було більш ніж достатньо. Але викликали запал у глядачів порядок і дисциплінованість у дотриманні рядів, чарівна свіжість і мальовнича сила цієї молоді. Близько десятої години ранку кавалерія з шести тисяч вершників, або майже три полки, коли рахувати, що в кожному з них було по шість дворотних ескадронів, утворила щільне каре. Попереду його видно було розкритий намет із польовим олтарем.

З боку міста долинув людський крик.

Всі як один кавалеристи повернули в той бік обличчя. Цедро і Ольбромський, стоячи поруч один біля одного в стременах, напружили зір. Серця в них застигли, як і в усього люду.

В оточенні генералів і ад'ютантів виїхав на плац, між живі мури солдатів, Ян Генрик Домбровський. Важко ступав під його велетенською фігурою ясно-гнідий кінь. Генерал обвів зором стрій, і безмежна радість блискавкою осяяла його очі.

Він мовчки, важко зліз із коня. І попрямував до намету. Тоді в іншому місці розступились військові шеренги і ввійшли туди двоє офіцерів: Роман Матусевич, ад'ютант-майор кавалерії, і Юзеф Любенецький, ротмістр. Перший ніс на червоній подушці палаш короля Яна Собеського, добутий польськими легіонами в Лоретто, а другий на подушці — булаву гетьмана Чарнецького.

За головнокомандуючим ішов його штаб, щойно призначений Наполеоном: Мавриційй Гауке, полковник, колись один із тих, котрі очолювали земляні роботи в Мантуї, на Сан-Джорджо, а тепер перший начальник штабу, за ним

Тремо, підполковник і польовий ад'ютант, далі Пакош, Вейсенгоф, Годебський і Цедровський, підполковники-ад'ютанти, за ними поручники-ад'ютанти: Юзеф Гауке, Анджей Штосс, Леттов, Янковський, Бергонзоні, Станіслав і Юзеф Денгофи.

Почалася польова меса. Мовчки слухало її все вояцтво. Коли відправа скінчилась, генерали й вищі офіцери поспішили до памету. Порушуючи стрій, кавалерія підвелася в стременах. Повернувшись обличчям до війська, головнокомандуючий сказав:

— Воїни! Найщасливішим днем свого життя я вважаю той день, коли після дванадцяти літ розлуки я знову з'єднався з вами, земляки, коли я можу оглянути солодкі плоди моїх старань за кордоном, спрямованих на те, щоб підтримувати дух мужності в полякові. Я щедро нагороджений небом за це, бо ж справді переконав вас, що не безплідними падіями живив своїх земляків. Цей тисяча вісімсот сьомий рік — перший рік, в який кожен з вас заново починає своє життя...

Цедро з усієї сили потиснув руку товаришеві і не випускав її зі своєї аж до кінця промови. Та ось побачили вони обидва, як генерали за старшинством почали підходити для прийняття присяги. Підносячи три пальці правої руки вгору, а ліву кладучи на булаву Чарнецького, вони урочисто повторювали слова.

На даний знак військо підняло вгору зброю.

ДО МОРЯ

Близько трьох тижнів загальне ополчення простояло в Ловичі. Там вирішувалося формування корпусів і навіть питання стосовно призначення головнокомандуючого над усім військом. Щоправда, у день, коли приймалася присяга, головнокомандуючим був Домбровський, але ходили вперті чутки, що на цей пост має бути призначений князь Юзеф Понятовський, який наважився нарешті стати на бік Наполеона і прилучитись до його справи. Тим часом військо, згромаджене в Ловичі, поділене було сяк-так на піхотні й кінні полки і з них, згідно планів Домбровського, головнокомандуючого de facto [1], створювались легіони. Вже познанські військові сили становили собою найкраще орга-

[1] Фактично *(лат.)*.

пізований перший легіон. Складали його чотири піхотні полки, полк кінноти і артилерійський підрозділ.

У цьому першому формуванні кожен кавалерійський полк мав у своєму складі шість ескадронів. Ескадрон складався з двох рот. Рота нараховувала сто сімдесят солдатів. Штаб полку складався з полковника, шести командирів ескадронів, одного ад'ютант-майора, капітана і двох ад'ютантів підофіцерів. На чолі роти стояв капітан. Підлеглими в нього були: поручник, підпоручник, старший вахмістр, каптепармус, четверо вахмістрів, вісім капралів, два сурмачі, коваль і сто п'ятдесят вояків.

Далеко гірші були каліські формування. В піхотних батальйонах можна було бачити не тільки, як того вимагали інструкції воєводського генерала, молодь від вісімнадцяти до двадцяти п'яти років, але й стареньких, уже хирлявих дідків. Бо ж будь-який possessionatus [1] волів посилати на поля зрадливої Беллони найбільш слабосилих із своїх кріпаків, аніж дужу робочу силу. Обмундирування цієї піхоти було сміховинно строкате. Хоча в циркулярах ім'ям господа прохали видавати рекрутам короткі штани до колін тільки в тому випадку, коли видаються їм чоботи з довгими халявами, а черевики — коли рекрут одержав довгі, з холошами до самих кісточок, штани та ще до того ж дуже теплі, однак кожен possessionatus помилково забезпечував свого захисника коротенькими штаньми, видаючи йому не чоботи, а черевики. Тому здавалося, що в шеренгах стоять тірольці. Ступаючи гордо й проворно в такт національної музики, вони по-сарматському виблискували в мороз сумнівною білістю гомілок.

Прусську зброю хурами возили із вроцлавської фортеці, яка саме капітулювала, з Ченстохова і Козьла. Була це запасна зброя різних калібрів. Бракувало до неї кременів і набоїв, бракувало ладівниць і ранців. За прикладом царя Давида, солдати носили свої ладунки в полотняних торбах. Та, незважаючи на все це, піше військо збиралось на перекличку тричі на день у повній готовності, ніби мало вирушати в похід. В батальйонах зранку муштра відбувалася en détail [2], тобто по одному рекруту, а пополудні — повзводно і цілим батальйоном. Солдатів навчали головно найпростіших вправ і бойових рухів, ніби згинань

[1] Поміщик *(лат.)*.
[2] Зокрема *(франц.)*.

і розпростувань живого тіла: шикуватись у колони цілими дивізіями і розсипатись під час маршу, швидко утворювати каре і витягати його в лінію. Всю піхоту поділено було на батальйони. Кожен батальйон складався з дев'яти рот, одна з яких була ротою гренадерів, а одна — вольтижерів. Рота нараховувала сто сорок вояків. На чолі батальйону стояв його командир. Підлягали йому ад'ютант-майор у ступені поручника і два ад'ютанти — підофіцери. Ротою командував капітан, в розпорядженні якого були поручник, підпоручник, старший сержант, каптенармус, четверо сержантів, вісім капралів, двоє барабанщиків і сто двадцять солдатів-піхотинців.

Значно кращий вигляд мала кіннота. Люди були гарніше одягнені; все це заступники дідичів і орендарів, тобто економи, писарі, лісничі, доїжджачі, убога шляхта і навіть, сказати б, лакеї й кухарчуки. Не всі коні були осідлані, оскільки у закликах ішлося лише про коня й вуздечку, тож деякі ескадрони муштрувалися і парадували охляп. Ще в цієї армії не було підлеглих і командирів. Командирами, природньо, були ті, чиє життя пройшло у боях, легіонери і прусські військовополонені польської національності. Сам головнокомандуючий ніким не був ані призначений, ані затверджений. Ним був той, хто справді командував військами,— тобто Домбровський.

Обшлаги та канти на куртках вказували, хто звідки родом. Тут напужі барви отже, ці — з Каліша; там — червоно-гарячі, ті — з Краківського воєводства. Генерал Красінський командував усією каліською, серадзькою, велюнською і краківською кіннотою. Так і називали той полк «калісько-серадзько-велюнський». Генерал Немоєвський мав у своєму підпорядкуванні полк молодого Домбровського, що складався з найметкіших кіннотників, познанських стрільців, та плоцьку кавалерію. Суворий, низенького зросту, гостроносий генерал Фішер, точніше б сказати «Фішерок», командував усією інфантерією і муштрував її на плацах так старанно, що в вояків тьмарилося в очах і коліна зводило, мов у загнаних зайців. Однак незважаючи на те, що багато чого бракувало, незважаючи на страшенну вбогість, на те, що не давали платні, а як і давали, то лише мідяки, замість того щоб виплачувати належне стравне,— сильне то було військо.

Весь Лович перетворився у військовий табір. Як урочисто дотримувались там паролю і гасла, таємничого mot

d'ordre[1] і mot de ralliement[2]! Цивільний, котрий не мав права знати гасло й пароль, навмисне товкся саме там, де стояла варта і куди не дозволялось заходити. Йшлося тільки про те, щоб почути грізне й суворе запитання вартового,— дарма, була чи не була потреба так запитувати: «Хто йде?» — і голосно відповісти: «Свій, поляк!»

Одразу ж на початку січня генерал Домбровський виїхав до Варшави, куди вже прибув сам імператор Наполеон з-під Пултуска, Голиміна, Чарнова, Насельська... Вісімнадцятого січня надійшов наказ, що всі ловицькі бойові сили мають вирушити в похід. Солдати почули, що одні з них мають іти на Бидгощ, а інші — до Торуня. Полки з радістю сприйняли цей наказ.

— Понад рікою! За течією Вісли! На пруссака!

В Ловичі дороги Рафала й Кшиштофа розійшлися. Цедро залишився в бойовій шерензі — на місці, що його зайняв у першу ж хвилину. А Рафал навідріз не захотів служити у пістрявій і переважно вбогій краківській кінноті. Він повештався трохи, зав'язав знайомства, стосунки, знайшов товаришів і був нарешті записаний у ротну книгу кінноти Дзеваповського, у перші лави, що вже були авангардом Яна Генрика. На початку маршу на Бидгощ, внаслідок того що військо сунуло купою, товариші з Галичини були хоча й не в одній шерензі, але все ще разом. Війську наказано було обійти Варшаву. Наказ цей виконали з жалем. Здаля, лише здаля бачили бурі димки вдень, а ясну заграву вночі. Там був він, полководець над полководцями, непереможний Наполеон...

Пройшовши до нового мосту через Віслу між Закрочимом і Утратою, вони побачили вдалині, в зимовій імлі, по той бік Вісли смужку землі коло галицького кордону, якою в пущу над Наревом ввійшли війська французів. Був перед ними невидимий для неозброєного ока, але кривавою лінією, ніби лезом пожа, уявно прокреслений галицький кордон. Від гирла Свідра він простягався через Мілосну на Зельону до Гжибовської Волі, що одразу ж за Гроховом, щоб далі перетяти річку Длугу, в'юнитися попід лісами Слупна і Радзиміна, через Вульку Радзимінську і від Волиці раптом звернути до самого берега Бугу, обігнути поблизькі ліси Залубиць і за гирлом Нарви втонути у Бузі.

Стоячи перед шеренгами, вахмістри, капрали й капітенармуси вчили своїх солдатів:

[1] Пароль *(франц.)*.
[2] Гасло *(франц.)*.

— Слухай, оті чорні ліси, що під Радзиміном, трясця його матері, у Галичині, а ці ближчі — наші... Слухай! Дивись!

Війська рушили далі лівим берегом Вісли — в довгі марші. Зима була нестійка: день морозу, рантова відлига, вітер і дощ, а потім знову легкий морозець. Розгрузлі дороги, стужавілі й зашерхлі від нічного заморозку, ранкова відлига перетворювала в калюжі і багна. Піхота в своїх гамашах, черевиках, не раз і в постолах, а часто у взутті, що залишало на землі сліди п'яти пальців і округлої п'ятки, ледве брела й нестерпно мерзла. Їздця гріб брат кінь, коли хвища обох січе батогом і вітер хльоскає по стегнах. Піхотинця ж ніщо не гріб. Ночівля випадає де бог дасть. Часом поблизу поміщицьких дворів або сіл, а то й просто в полі. Військо раділо, коли почувати доводилось десь під бором, під лісом. Якщо було поблизу село, одразу ж кавалерія займала для натомлених коней стодоли, шопи, стаєньки й возовні. Там пóчтові солдати одразу ж розкульбачували коней, щоб не натиралась і не парилась під сідлом холка й спина, і годували на ніч чим попало. Біда тоді була не тільки стріхам убогих сільських халуп, а й дахам міських багатих будинків. Не раз так випадало, що солідний дах поміщицького дому враз з'їжджав на землю й перетворювався на кільканадцять приземкуватих халабуд.

Винесений кандидат у дипломати Кшиштоф Цедро навчився рантом цінувати як справжній скарб благородну мазовецьку сосну. Як тільки визначено було, де має бути привал і місце для ескадронів, він по-давньому зустрічався з Рафалом, і вони обидва вправно стинали найбільші соснові віти, вкопували їх у землю одну біля одної, робили захисну стіну від вітру. Вершечки міцно зв'язували докупи, утворюючи щось на зразок купола. Був то «візантійський» стиль. Якщо ж траплялись поблизу селянські і навіть — o horror! [1] — дворські покрівлі, вони поверх віт мостили ще й грубу стріху з не дуже вміло нависмикуваної соломи. Діл того вігваму, вхід до якого завжди був звернений до великого багаття, старанно вистеляли галуззям і віялоподібними ялинками, спочатку великими, потім меншими, аж поки не створювалася з них висока, аж під купол, еластична перина. Тоді надали на неї вп'ятьох або вшістьох, певні, що вона буде підкидати їх, мов пружини, і надійно захистить від мазовецького болота. Тісно при-

[1] О жах! *(Лат.)*

тулившись один до одного спиною і щільно вкрившись чапраками з-під сідел, засинали твердим сном. Перед досвітком, з настанням приморозків, молодецький сон уривався. Рано вставали, веселі, бадьорі, із свіжими силами, ніби спали в постелі з гагачого пуху. Але в дощ і вітер вилазили з-під промоклої соломи, з-між віт, що затекли водою, в не дуже гарному настрої.

В сірі й похмурі світанки останніх днів січня підіймав їх із лігов гнівливий і потужний гуркіт землі, глухий і тупий грім, що стрясав земні надра. Прислухались до нього з повагою й зачудуванням. Сонному війську здавалося, що то гатить по мерзлій землі кий-самобій, що гахкає по ній зверху, з висоти, молот-самогрім. Той гуркіт далекий котився і полем, і лісом. Несли його вітри й дощі, сніговиці й нічні тумани.

— Хлопці, чуєте? — буркне, бувало, старший вахмістр Яцек Гайкось, що світ пройшов уздовж і впоперек,— чуєте, як тупоче?

— Чуємо, пане вахмістр! А хто ж то може так тупотіти?

— Ех, солдатня! То ви не знаєте? Його величність імператор тупає. Злий.

— Злий?!

— Ось прислухайтесь, як копає ногою в землю! Раз, два! Іще! Не так, як велів, не так, як треба, повелися, видно, маршали... Летять зараз до нього на прудких конях, капелюхи познімали, держать у руках, литки у них тремтять, один перед одним шваргоче, що це не він винуватий...

— А де його величність імператор сидить зараз, пане вахмістр?

— А бог його зна, де він. Слухай, звідки голос іде. Там і сидить імператор. Сто гармат б'є. Чуєш? Ми тут над річкою Вислою, а там, бачиш, Завісля, там Буг і Нарев через підляські й мазовецькі піски тихо плинуть. І куди це він заліз — Ісусе Христе, матір божа! В пущі, в ліси, до Пултуска, Пшасниша, понад озера, а ген — далеко на північ! Там зрадник бранденбурзький широко розсівся, картоплі насадив, люльку запалив, а ти на своєму власному загоні шапку тримай перед ним! До чого дійшло. «Я навік,— каже,— тут зостануся і тебе,— каже,— звідси вижену, а своїх міхелів на твою землю приведу і своїм міхелям твою землю віддам. А ти йди собі в світ, вибирайся звідси геть! Majn це,— каже,— faterland [1], тут я хазяїн і повели-

[1] Перекручене німецьке Mein Vaterland — моя батьківщина.

тель. Твоя земля тепер — моя земля... Варшаву взяв і заграбастав, Ченстохов узяв і заграбастав, до самого Кракова дотягся, та де! За горою Кальварією, на Варці, уздовж Вісли окопався! А тепер, німчуро, ти й штани загубив, так даєш драла! Де твоя земля? Покажи-но мені її! Нема вже в тебе Берліна, немає й клаптя землі, грабителю чужого майна! В глибоке море хіба що зосталося тобі шубовснуть зі святого суходолу. Тепер знатимеш, чим пахне, коли викурять тебе з домашнього гнізда!

— А що, як німці згуртуються?..

— Ніхто їм не допоможе, хоч би вони не одну, а десять держав покликали на підмогу, бо ж сам імператор іде!

— А куди його величність може зайти?

— Не смій питати! Не смій! Знає те лише святий господь. І йому одному по ночах підказує, які закони встановлювати. Він тільки один і знає про це на світі. А ти не смій запитувати!

Цедро слухав ці байки з суворим і серйозним виразом обличчя. Згадувався йому Єлітчик-Ойжинський, прозваний Мечиком. Невже і він також чує, невже чує, як великий імператор гнівно тупає — гатить ногою в мазурську землю?..

Хоча й мав у своєму розпорядженні пóчтового, Кшиштоф сам доглядав свого коня. Тільки чистити його й давати йому оброк доручив солдатові, а все інше виконував сам. Проходив табірну й гарнізонну службу, всі види муштри, навчався шикування і дисципліни. Кінь у нього нічим особливим не виділявся, але й найгіршим не був. Хребет мав залізний, боки худі, був міцний у колінах, копитах і крупі, голову тримав прямо, храп у нього був у міру м'який. Кшиштоф ще в Яжимського придбав великий чапрак, луку сідла, хоча й не нову, але ще надійну, зроблену на угорський манір; чапрак він завжди сам складав і підстилав під кульбаку, згідно настанов старшого вахмістра — за п'ять пальців від передньої лопатки.

— Чапрак витрепай, витрепай не раз і не два!..— бурчав старий Яцек.— Струси з нього солому, сіно, соснові шпильки, ми ж не євреї — не на ярмарок у Бельхатов їдемо. Луку накладай обережно, щоб пасмо гриви під кульбаку не вплуталося, бо, йолопе, кінь зноровиться, коли лукою гриву йому притиснеш. Попруги стягуй не сильно, бо, йолопе, жилу на череві перечавиш, але й не дуже слабо, бо злетиш з коня під час атаки, коли доведеться списа за

кінську голову пускати або палашем рубати з плеча. Або взяти хоч би солдатську торбу. Її рівно й міцно треба приторочити — то найперше діло! Рівно й міцно, а коли вже торбу приторочено, отоді лише ногу став у стремено. Стопа повинна бути зігнута, острогу неси, як яйце. Три! Ну... А тепер виходь проти нас, лиха бестіє, або ж і ти сам, червоний гусаре!

Одразу ж після прибуття до Торуня невеличка армія була розділена на дві частини. Одна з них подалась далі — у Бидгощ, а друга зосталася в Торуні, у розпорядженні генерала Зайончека. У цій другій групі військ, яка мала увійти до складу другого, або північного легіону, перебував і Кшиштоф Цедро. У Торуні вже зібрався чималий загін польських офіцерів і солдатів, сформований у Гагенау і Лейпцігу з прусських військовополонених, захоплених під Ієною, Ауерштадтом та Пренцлау.

Рафал зі своїм полком вирушив за милю од Вісли, до Бидгоща. Він застав там Яна Генрика Домбровського, який вже не був головнокомандуючим польських збройних сил, а лише дивізійним генералом, командиром першого легіону. Легіон складався з артилерійської роти, чотирьох піхотних полків і кінноти загального ополчення. Уперто поговорювали про переформування кавалерійських полків. Полк мав складатися з трьох ескадронів. Чекали кожної хвилини наказу щодо цього від урядової комісії та військового міністра.

У Бидгощі, можна сказати, завирувало бурхливе життя. Все ще звозили зброю і шкіру, шили сідла й ладівниці. Кравці не могли настачити мундирів, над сідлярами солдат стовбичив день і ніч. Прибували поодинокі, щойно сформовані загони. В кавалерії загального ополчення солдатів переводили в підофіцери і навіть у субалтерни швидко і легко, бо лише «об'єкт» мав свої-такі здібності. Той або інший не встигав і озирнутися, як уже діставав право замовляти в позументника офіцерські відзнаки й начіплював на праве плече еполет підпоручника з двома шовковими пругами, а також контреполет, перев'язь і шнури без китиць. Свіжо обмундировані поручники виблискували пругами, викладеними темно-синім єдвабом по тасьмі уздовж усього еполета, а нові майори гордо піднімали плечі з двома еполетами, блиск яких наганяв трепет на рядових, а блискуча тасьма затьмарювала собою шнури на капелюху полковника.

У цей же час серед солдатів траплялись випадки дезер-

тирства. Було піймано кількох, переважно старих, які тікали додому, напівбосі, обдерті, з порожніми шлунками. Пояснювали, що вони ніколи в житті не служили в війську, що вмирають з голоду, що вони перелякані на смерть. Військовий суд, який негайно зібрався, присудив їх закувати в кайдани й послати на тривалі каторжні роботи в Ченстоховську фортецю. Терміново організована польова пошта між Бидгощем, Торунем і Серадзем мусила першим своїм транспортом, через брак людей, доставити на місце призначення... дезертирів.

Та це тривало короткий час. Вже в перші дні лютого генерал Домбровський вирушив з Нотецізни зі своїми збройними силами в марш — у розпорядження спершу Бернадота, герцога Понте Корво, потім генерала Лефевра-Денуета, який оперував на правому березі Вісли. В легіоні пішла чутка: «На Гданськ! На Колобжег!» У марші, в час перепочинку, вночі на привалі старші розповідали солдатам, що таке Гданськ, де і на якій землі стоїть Колобжег. Вони несли з собою і скрізь розкидали відозву генерала Домбровського з генерального штабу в Новому: «До голландців і всіх німецьких жителів на польській землі», головні пункти якої гласили:

«Голландці, німці, люди будь-якої релігії й походження, що живуть на польській землі, котрі у своїх домах дотримуватимуться спокою, не намагатимуться влаштовувати змов з ворогами польської землі і зберігатимуть вірність польському урядові, а також виплачуватимуть встановлену контрибуцію й податки, могтимуть вільно дотримуватись своєї релігії; вони особисто і їхні маєтки перебуватимуть під належним захистом; їх вважатимуть братами її земляками. А ви, поляки,— писалося у відозві,— котрі сповідують католицьку віру, пам'ятайте: пришельці, що осіли на вашій землі, через спільні перед рідною країною обов'язки стали вашими братами; пам'ятайте, що євангеліє велить нам жити по-братерському; тож залишіть за кожним дану богом волю шанувати його згідно своїх переконань; не дошукуючись різниці у вірі, об'єднуйтесь як співгромадяни з жителями, котрі промислом та своєю працею збагачують вашу країну...»

Ліве крило польського корпусу йшло під командуванням генерала «Гамількара» — Косінського, слава про якого гриміла тепер над Брдою, у борах приморського пнозер'я, як про справжнього Гамількара,— так тікали від нього німці. Ліве крило його загону дійшло до Слупська, переймепова-

ного в Столп, і відтяло Гданськ від Колобжега. Місто Хайніце стало опорним пунктом і місцем концентрації всіх сил Гамількара. Лише приблизно дванадцятого лютого генерал Лубенський, підлеглий Косінському, очолюючи кінноту Равського воєводства, змушений був атакувати ворога під Щецінком (Ней-Штеттіном) серед височин приозер'я. З'явилися значні німецькі сили. Була то не тільки прусська лінійна піхота, а й озброєні жителі містечок, тобто «голландці і німці...». Ці сили чисельно значно перевищували армію Гамількара, але равська кінnота кинулася на ворожі лави з наставленими списами, не дуже вдаючись до стрілянини, і це дало наслідки: десятьох було покладено трупом, а п'ятдесятьох захоплено в полон.

У цей же час головні сили генерала Домбровського безперервно просувалися вперед. Вони вже були на високому березі Вісли, звідки видно було на тому боці, за дві милі, мури Грудзьондза і Квідзина. В передовій сторожі, що перебувала під загальним командуванням генерала Немоєвського, ішов познанський кінний полк ополченців, очолюваний Дзеваповським. Саме там процвітав Рафал Ольбромський.

Вже під Новим, на березі Монтави, той полк, що йшов завжди попереду, натрапив на сильний патруль червоних гусарів. Була це перша сутичка в Рафала. Але мало він з неї виніс вражень. Вдалині побачив вершників у промоклих бурках, які в переполосі вискакували на коней. Він кинувся за деякими з них, видобувши з піхов палаш, але тільки проскакав зо дві стаї у гурті з усіма. Пруссаки, віддаляючись, стріляли зрідка, бо ж у них, видно, замокла зброя,— відступили до міста на розгнуздапих конях, під захист піхоти й гармат. Лише пізніше Ольбромський довідався, що взято в полон кількападцять вершників, і він з подивом оглядав похмурих, безборонних, мовчазних німецьких хлопів, коли їх мали відпровадити у Бидгощ. Вдалося познанським кавалеристам захопити їх під Опаленом, або Мінстервальдом, де кінний загін Дзевановського наскочив і взяв у полон шістнадцять драгунів і восьмеро піхотинців з передової прусської сторожі.

Ще того ж дня дійшло до битви. Польська дивізія змушена була в ній відступити перед ворогом, який з другого, тобто правого, берега Вісли перейшов через замерзлу річку. Стоячи на правому її березі, градом снарядів сипала кінна прусська артилерія по молодій польській піхоті. Перший батальйон третього полку, очолюваний Фішером, і

перший батальйон четвертого полку, яким командував полковник Василевський, зазнали багнетної атаки. При всьому неумінні, браку кременів і набоїв молоде військо утримувало оборону цілий день і з усіх сил відбивало наступ ворога. Уперше шість трупів полеглих на полі бою було закопано вночі у мерзлу землю. Кілька десятків поранених винесли з бойових шеренг.

Військом прокотилася звістка про страшну битву під Прусською Ілавою. Цей бій вихваляли як переможний. Новим бойовим духом перейнялося польське військо, яке через зняття блокади Грудзьондза і через контрпросування по правому березі Вісли мало тепер оголений і безборонний правий фланг, бо ж Вісла замерзла і не була тепер захисним рубежем, отже військо змушене було сконцентруватися трохи далі ніж у трьох милях від Бидгоща, у Свеці. Приблизно п'ятнадцятого лютого почалася знову облога Грудзьондза, причому дві роти з батальйону Фішера перейшли під градом куль Віслу, і фортецю було здобуто. Генерал Домбровський знову рушив уперед. Нарешті штабквартира його розмістилася в Гневі, над Вежицею. Старі мури, рови, наповнені водою, давали тут хоч якусь надію на оборону від нападу ворога. Сильні передові пости вислано було на бидгощсько-гданський тракт до Тчева та на дороги, що ведуть до Старогарда, над озеро, назване Став, над Вейське озеро,— до Ракощя, до Бяли, або Геллена, до Крулявляса (Кьонігсвальде), що над річкою Йонкою. Від Гнева до Гданська зостававлося ще шість миль дороги, яку обороняли пруссаки. Військо відпочило і мало тут перебути певен час, стоячи табором. Тільки п'ятдесят шість вояків із серадзької кінноти, котра перейшла було через Віслу, щоб взяти участь у битві під Квідзином одинадцятого лютого, де маршал Лефевр ущент розбив генерала Рокетта, не повернулися на своє місце.

Одначе не надовго залишали Домбровського в спокої. Вже вісімнадцятого лютого пруссаки великими силами — у три тисячі вояків — напали як з правого флангу на Старогард, на рівнинах серед лісів на правому березі Вежиці, так і на Пеплін.

В Старогарді цього ж самого дня розташувався корпус генерала Менара, який нараховував шість тисяч людей, і прибув для підтримки генерала Домбровського; менше ніж за дві милі від цього міста стояв полк Дзевановського. Почувши постріли, Дзевановський послав на допомогу ескадрон зі свого полку на чолі з поручником Лоєвським.

Загін цей рухався з усією обачністю; за двісті кроків клином посувався вперед загін, яким командував квартирмейстер.

Прусські драгуни, висипавши з лісу, щільними рядами напали на цей загін. Польські кіннотники, озброєні списами, поставивши прапорці, налетіли на ворогів з такою люттю, що двох із них поклали трупом, а п'ятнадцятьох взяли в полон. Сам полк Дзевановського був у цей час атакований кавалерійськими полками. День був огидний. В очі сік сніг з дощем, вітер гнав дощові хмари по самій землі. З мороку, з лісів, не видних крізь сніговицю, прусська кавалерія посунула вперед, мов нова хмара. Полковник, після того як послав Лосвського, тримав своїх вояків напоготові, в неусипній пильності, міг би чинити драгунам сильний опір, проте нещодавно сформована кавалерія не в стані була витримати впертого натиску добре вимуштрованої прусської кавалерії. Виникло замішання. Прусські вершники рубали шаблями навідліг. Польські вояки орудували переважно списами.

Де цілою купою кидались вони на скаку вперед, наставляючи свої списи з прапорцями, там падав цілий загін; пруссак злітав з коня або хапався за останній кавалерійський захист — смалив із пістолетів і тікав геть. Частину драгунів відтіснили, відігнали аж до батареї і далі,— зникли вони в сніговій імлі. Зазнала втрат і польська сторона. Де драгунам вдавалося несподівано і вправно пустити в хід палаші, вклинившись на скаку між польських коней, там вони впевнено перемагали. З пістолетів і штуцерів було вбито кільканадцять коней. Рафал того дня сік своєю шаблюкою з усіх сил. Двічі накидався на ворога і вміло відбивався. Одначе в цей день його підстерігала небезпека. Погнавшись у темряві й завії за кількома драгунами, він не помітив, що дісться круг нього, і був оточений. З жахом глянув убік, назад... Драгуни зусібіч сунули на нього з шаблями. Коло нього лише сурмач і ще троє вояків! Вже хотів було в останню хвилину кинутися в прогалину між людьми. Здибив коня. Вихопив пістолет! Надто пізно. Драгуни схопили спершу за карк сурмача і вивернули йому за спину руку. Тоді Рафалові кількома ударами обезвладнили правицю й видерли з неї палаш. Нарешті взяли в щільне кільце й трьох його товаришів і відібрали в них списи.

Страшний сором і глибокий розпач навалились на груди вершникові. В кобурах біля сідла ще були пістолети,

а драгунів збилось коло Рафала кільканадцятеро чоловік. Тримаючи полонених у кільці, на всьому скаку погнали через мокре пасовисько в бік Старогарда. А тут посипала крупа, і вся земля потонула в хурделиці. Коли, отак мчавши, вискочили вони з мочару на старогардський тракт, раптом почули тупіт і крик:

— Бий! Убивай!

Драгуни повихоплювали з піхов шаблі і — в бій! Рафал що є сили шарпнув руку, вирвав її, сягнув по пістолет і першому ж із краю кавалеристові пальнув у голову, приклавши дуло мало не до вуха. Смикнув за повіддя, острогами штрикнув коня під боки, крутнувся на місці і кінськими грудьми ударив у найближчого німця. Дим не дав йому побачити, що робиться довкруг. Та він вислизнув в оточення. Позаду тривала сутичка. Пруссаки розпорошились, чути було брязкіт шабель і хлюскіт води на оболоні. Ольбромський не озирався позад себе. Гнав безлюдним простором, аж здалося йому, що весь луг утікає з-під його коня. Лише в сусідньому лісі вершник стишив галоп і зупинився. Кінь його грав боками. Розгарячілий від тривоги й бігу, геть змокрів — здіймалися з нього клуби пари. Та й сам їздець мокрий був, ніби виліз зі ставу. Серце калатало у грудях, ніби барабанщик вибивав на барабані. Шум не змовкав. Чути було в лісі і в імлі — у напрямку Старогарда — пронизливу гуркотняву пострілів і їхнє відлуння в лісі, схоже на стогін пущ. Довго прислухаючись, Рафал виявив нарешті з радістю, що шум стихає, віддаляється. Тоді він, не поспішаючи, рушив через ліс і після довгих блукань доїхав до якогось сільця. Там, зичливо прийнятий селянами, довідався, як вибратися на дорогу, що веде до Пепліна, і приєднався до свого ескадрону. Коли прибув туди, куди направлявся підрозділ, з неабиякою радістю довідався, що троє товаришів разом із сурмачем уже на місці: відбив їх, врятувавши з полону, роз'їзд молодого полковника Яна Домбровського, та й сам він має завдячувати своїм порятунком якимсь солдатам цього роз'їзду.

Після того як наступ пруссаків на Старогард і Пеплін було відбито, протягом цілого тижня тривали тільки малі сутички форпостів, особливо на лівому крилі. Передові сторожі, очолювані поручниками, підпоручниками і полковими хорунжими, вирушали невеличкими групами у розвідку. Де тільки можливо було, захоплювали бургомістрів і амтманів, щоб від них довідатись про становище в око-

лицях і про прусські військові сили, розташовані на дорогах, що ведуть на Тчев.

Через кілька днів генерал Домбровський наважився на рішучий крок. Двадцять третього лютого атакував повітове місто Тчев, яке лежить від Гданська за якихось три милі і є ніби ключем до фортеці. Головним пунктом концентрації німецьких сил за мурами Гданська був саме Тчев (Діршау), Мілобондзь (Мюльбанц) і Скаршеви (Шьонек) над Ветцісою — річкою, яка впадає в Вежицю за дві милі на північ від Старогарда. Польські й допоміжні французькі сили, якими командував Менар, перебували на відпочинку, розквартировані в Гневі, Пепліні та Старогарді. До частин, розташованих в останньому населеному пункті, протягом саме цих днів прибуло підкріплення: баденський полк, один батальйон свіжосформованої краківсько-каліської піхоти з північного легіону Зайончека, а також дві гармати. Генерал Домбровський зупинився зі своєю штаб-квартирою у Гневі, а передова його сторожа снувала по бидгощсько-гданських трактах, доходячи аж до Гремблінa, що лежав на високому лівому березі Вісли. Ця передова сторожа складалася з полку гданської кінноти, з чотирьох стрілецьких рот і мала при собі чотири гармати. Пересування військ, здійснене двадцять третього лютого, розпочав за наказом головнокомандуючого, Яна Генрика Домбровського, генерал Менар.

Він вирушив з усіма своїми силами зі Старогарда на Скаршеви старогардсько-тчевським шляхом, витіснив ворога зі Скаршев і наказав одній із частин своєї дивізії зайняти їх. А сам рушив далі. Передова його сторожа під командуванням генерала Пюто, що складалася з двох польських батальйонів та баденської кавалерії, озброєна чотирма гранатометами і однією гарматою, одержала наказ повернути на північ і перегородити шлях силам, які б могли поспішити з Гданська на оборону Тчева. Була то перша колона атакуючого війська. З Гнева і Пепліна йшла друга, тобто військовий корпус генерала Домбровського, підпорядкований Гамількару. Крім того, один батальйон встиг прибути до Тчева дорогою, що вела з Райкови на Чижикове (Зейсгендорф). Перша колона, або ліве крило, як і передбачав Домбровський, раптом помітила прусські сили, які тяглися з Ленгова (Лангенау), з місцевості, що за дві милі від Гданська, битим тчевсько-гданським трактом. І раптом передова французько-польська сторожа

зіткнулася з пруссаками під Домбровою (Домерау). Генерал Менар поспішив на місце, а за ним — усі його сили. Закипів бій.

Майже в цей самий час праве крило вдарило на окопи Тчева. Німецька піхота, захована за старими валами, била по наступаючих вогнем бойових взводів, а дві гармати, поставлені уздовж тракту в Північних, або Гданських воротах, розчищали дорогу. Та під сильним натиском польських стрільців оборонці валів змушені були відійти до передмістя. Довелося здобути місто штурмом. Прусські солдати й озброєні жителі, які поховалися на горищах, у сінях, біля дверей, вікон, за рогами будинків, стріляли безперестанно. Начальник штабу, Мавриційй Гауке, на чолі гренадерів і познанських вольтижерів атакував ці будинки, пустивши в хід багнети. Йдучи проти куль у густий дим, вони здобували будинок за будинком, стодолу за стодолою. Майор Серавський з батальйоном із першого піхотного полку поквапився їм на допомогу. Німці позалишали нужденні домівки на передмісті, але, відступаючи, підпалили всі ті хліви й хижки, щоб унеможливити доступ до воріт міста. Західні ворота зачинились перед атакуючими, які тепер опинились під обстрілом з-за мурів і самі перебігали між згарищами, піби по розпечепій печі.

Біля Гданських воріт, де пруссаками командував майор фон Боте, вирував особливо запеклий бій,— там безперервно гатили шестифунтові гармати і стріляла лінійна піхота. Генерал Немоєвський і сам головнокомандуючий доклали всіх старань, щоб зламати опір пруссаків біля входу в місто. З дахів, з бійниць, горищних вікон летіли в тих, хто облягав місто, кулі й картеч. Чотири гармати і дві гаубиці під командуванням поручника Шарло крок за кроком наближалися до цієї Північної брами. Другий батальйон піхотного полку, що просувався слідом за цими гарматами, холоднокровно і вперто витримував весь вогонь оборонців. Нарешті поручник Шарло наблизився настільки, що, незважаючи на град куль, поставив дві свої гаубиці навпроти воріт і почав раз за разом бити по них прямою наводкою. Але старі ворота не пропускали наступаючих. Запеклий бій тривав уже шість годин. Тридцять трупів встелили дорогу, яка вела до Гданських воріт, а шістдесят тяжко поранених корчилися від болю в ровах, біля валу, серед згарищ. З поля бою винесено було дванадцять тяжко поранених офіцерів.

Поки біля обох воріт польське військо вело такі тяжкі бої, поки з Гданська могла кожної хвилини підоспіти поміч,— якби Менара було розбито,— трапився випадок, який одразу ж і вирішальним чином вплинув на успіх облоги. Місто Тчев мало троє воріт: Млинські, або Гданські — на півночі, Водні, або Вісляпські — на півдні і Високі — на заході. Про існування Водних воріт ніхто в військах облоги не знав. З того боку міста, між садів, серед яруг стояли польські пікети й секрети лише на узвишшях. В усій околиці не було видно ані живої душі. Блукав тільки понад Вісло обдертий і напівнагий підліток. Коли він наблизився до секрету і його запитали, хто він і чого тут вештається, хлопчак відповів, що він служить свинопасом у якогось Штельтнера і що прізвище батька його Цвіклінський. Він скаржився, ридаючи, що пан його побив і вигнав з дому. Казав, що боїться батькові показатись на очі, панові — також. Отож немає в нього тепер даху над головою. Іде, куди очі дивляться, от і все. Оскільки він був із міста й чудово знав його, почали задавати йому запитання. Тоді він сказав:

— Ех, люди, люди!.. Ви там стріляєте з передніх позицій, а тут, од Вісли, місто зовсім не захищене.

Його до подробиць про все розпитали, і він чітко виклав, що Водні ворота ніким не охороняються.

Пікети доставили хлопця до сторожової охорони, а звідти його відпровадили ще далі, і він опинився перед генералом Домбровським, який з пагорка під Штембаргом спостерігав за боєм і окидав поглядом околицю. Вислухавши повідомлення хлопця, генерал наказав подвоїти вогонь у напрямку північних і західних воріт. Молодий князь Сулковський, вже поранений, на чолі другого батальйону верного полку і майор Брукер, командир баденської піхоти, посунули чимдуж на Гданські ворота. У цей же час генерал Домбровський, взявши з собою батальйон майора Сераніського і батальйон полковника Фішера, рушив тихцем по шляху, підказаному Цвіклінським. По бездоріжжю, по долах і яругах, подолавши садові огорожі, паркани й рови, він дістався до Водних, або Вісляпських воріт. Ворота й справді були без охорони і наполовину зруйновані. Батальйони виламали їх, ввійшли до міста і, просуваючись тильними вулицями, накинулися з наставленими багнетами на остовпілих німців.

У цей же час рухнули розтрощені кулями й Гданські ворота: польське військо вдерлося до міста з півночі.

Пруссаки стріляли з вікон і з дверей. Кінець кінцем, коли й західні ворота були зруйновані, гарнізон з п'ятисот чоловік разом з командиром здався в полон. Були захоплені гармати. Коли після капітуляції пруссаків Домбровський в'їжджав у головну вулицю міста поблизу католицького костьола святого Хреста, з вікна кам'яниці пролунало кілька пострілів. Одна з цих зрадницьких куль поранила генерала в ногу. Обурене військо напало на той дім і перетрусило його, не щадячи нікого. Вояки захоплювали німців у полон, забирали багаж і зброю, відбирали коней або знімали упряж з них, зганяли докупи підводи для перевезення з поля бою поранених, кульгавих та ослаблих. Війська нарешті розташувались у місті. Поширилась серед них звістка, що вже зайнято Скаршеви і Мілобондзь, а ворог квапливо відступив за мури фортеці. Тоді серед шеренг прокотився одностайний вигук:

— На Гданськ! До моря!

КНИГА ТРЕТЯ

ШЛЯХ ІМПЕРАТОРА

Дивізія генерала Зайончека, або так званий північний легіон, була поділена на три бригади. Перша з них, що перебувала під командуванням генерала Фішера, складалася з піхотного полку, переведеного на певний час у його розпорядження з третьої дивізії, з першого полку краківської кінноти й чотирьох шестифунтових гармат. Частина цієї сили, під безпосереднім командуванням генерала Фішера, вирушила була в лютому на допомогу генералові Домбровському і взяла участь у поході на Тчев, пізніше, у березні, перейшла через Віслу й повернулася назад на свій постій. Друга бригада з північного легіону була підпорядкована генералу Ізидорові Красінському, який перед цим командував всією бойовою кавалерією. До складу бригади входили: третій піхотний полк і полк краківської кінноти з двома чотирифунтовими гарматами. На чолі третьої бригади стояв генерал Володкевич, що мав у своєму розпорядженні четвертий піхотний полк, другий

кавалерійський і дві чотирифунтові гармати. Загалом же артилерію в цій дивізії очолював командир ескадрону Шопен.

Кшиштоф Цедро не залишив своїх шеренг. Після переформування військових частин він опинився в другій бригаді генерала Красінського. Її полки стояли в Торуні до двадцять восьмого лютого тисяча вісімсот сьомого року. Вирушивши звідти, вони перейшли через Вислу й попрямували маршем на Покшивно (Енгельсбург) і Ніборг (Нейденбург), де генерал Зайончек зостався стояти аж до двадцять шостого травня, беручи незначну участь у бойових діях. На околиці Ніборга розмістились висунуті вперед піхотні батальйони й кавалерійські роти. В Мальдзі стояв батальйон піхоти, кавалерійський загін з п'ятдесяти вершників і одна гессенська гармата; Домбовець був під охороною другого піхотного батальйону й сорока кінних; у місцевості, що називалася Кот, було п'ятдесят кавалеристів і друга гессенська гармата; в Пшисові стояло двадцять кавалеристів, в Омульці — десять, нарешті дванадцять кіннотників розміщено було між Омульцем і Орловом. Кавалерійські сили утворювали цілий ланцюг, який прикривав головний сторожовий пост і охороняв усі дороги.

Тільки-но військо розмістили по хатах, різних будівлях і взагалі під дахом, а для коней влаштували по стодолах і возовнях стійла, почалися напади летючої кінноти ворога і в відповідь — наскоки з польського боку. Кшиштоф Цедро на початку березня опинився в Коті. Гайкось приготував тут для коня гарний захисток і непоганий сінник на нарах у ванькирі селянина. Спочатку все йшло по-старому: вправи, муштри, гімнастичні заняття. Але через два тижні почалися неспокійні часи. Ворожа кіннота влітала в село вночі, перед світанком, надвечір, ополудні і під час снідання і з криком та свистом скакала вулицями й зникала в зимовій віхолі. Гайкось особливо любив побавитися з цими вояками.

Двадцять п'ятого березня, смерком, саме й стався один із таких пападів. Не менше чотирьох сотень ворожих вершників увірвались до села і хотіли підпалити його з чотирьох кінців. Підполковник Скальський наказав сурмити негайно: «На коня!», і вмить весь загін сторожового поста кинувся на нападників. Атака була відбита так же само швидко, як і почалася. Кшиштоф скакав слідом за іншими у надвечірніх сутінках, бачив навіть перед собою

кінного бороданя, але наздогнати його не міг, хоча й з усіх сил підганяв свого огира.

Після того як зібралися всі оборонці, офіцери вирішили негайно ж вчинити напад. Було оголошено серед шеренг: хто добровільно хоче вирушити в похід, повинен з'явитися в полк Домбровського. Гайкось із Цедром одразу ж зголосилися. Командував загоном добровольців полковник Сенкевич. Рухалися, розділившись на окремі групи, в темну ніч, полями, у зовсім незнайомому напрямку. Вдалині, під пагорбом, порослим лісом, вони побачили вогні, тож обійшли їх за кілька верст бездоріжжям та мочарами. Напали збоку, а півночі. Підрозділ, в якому перебував Кшиштоф, очолював ротмістр Заборовський. В цьому загоні краківської кінноти були поручники: Гонткевич, Вихлінський, Шиманський і Жецішевський. Цедро знав їх усіх ще з Севежа. Їхали в глибокому мовчанні аж до вирішальної хвилини. Кшиштоф зовсім не міг зрозуміти, що означає цей похід. Найбільше він був здивований, коли поручник Вихліпський здибив раптом коня й кинувся вперед з таким криком, так розмахуючи палашем і вигукуючи круті слова команди, ніби вкусив його скажений пес. Одразу ж і всі інші зробили те саме, не знаючи, про що йдеться. Добровольці-кінноти кинулися вперед зі списами, між тліючі вогні, напали на людей, що солодко спали; ті почали схоплюватися з землі і під крики, прокльони й стрільбу сідати верхи на коней.

Перемога, однак, над цією напівсонною зграєю далася нелегко. З глибокого мороку вирвалися німці, сформувавшись у летючі загони. Закипів бій на списах і піках, зчинилася сутичка мокрих коней і чорних людей, завирувала битва у темряві. Тут і там при спійві вогнищ ганялися вершники один за одним і з криком падали з сідел. Там же офіцер Залеський, який командував ротою каліської кінноти, на очах у солдатів так дременув з поля бою, що Гайкось аж коня зупинив. Услід йому, в морок, сплюнув раз, сплюнув удруге — ще далі, але цього було йому замало. Втретє він плюнув у долоню, вихопив шаблю і тепер рвонув уперед! Поки кипіла сутичка, почало світати. В блакитному зимовому мороку розлягався частий ляск і тріск списів, дедалі голосніше лунали передсмертні крики, стогони коней і тупіт копит по мерзлій землі. Загін заволодів табором, захопив кільканадцять коней і взяв у полон семеро поранених; зосталось на місці сутички

чотири труни. А інші солдати, відбиваючись шаблями та відстрілюючись, відступили з поля і зникли за лісом.

Ще й тижня не минуло після цього випадку, як дивізія пережила нові бойові тривоги. Бардзький, командир ескадрону каліско-серадзько-велюнської кінноти, що стояла на пляху до Шиманова, одержав від маршала Массени терміновий наказ негайно мчати клусом під Щитно. Долинали звідти постріли й гуркіт битви. Ескадрон, вишикуваний en bataille [1], пустивши коней галопом, невдовзі опинився поруч із французькими драгунами і, розгорнувши колону, атакував ворога з лівого флангу. Сутички тривали цілу ніч без перепочинку, передиху та годівлі коней. Вранці, години о сьомій, командир підрозділу Бардзький атакував ворожу кавалерію, щоб прикрити відступ французької дивізії зі Щитна. Перед полуднем ворог силою близько трьох тисяч кінноти налетів, ідучи форсованим маршем, на калішан. Їхні шеренги одразу ж змішалися, і ескадрон мало не був обійдений з боків. Командир дивізії надіслав наказ відійти назад, що й було виконано швидко, акуратно і, як то кажуть, із честю, під заслоною лісу й кількох десятків французьких піхотинців, захованих у ньому. Багато офіцерів і солдатів відзначились у цих бойових діях. Капрал Квятковський був поранений у бік, сам же й виколупав з-між ребер кулю, перев'язав рану, але з поля бою не пішов. Одразу з наступного дня його підвищили в сержанти. Капітан Островський чудово відзначився як у наступальній акції, так і під час здійсненого з честю відступу. Поручники Заблоцький і Красуський були тяжко поранені.

Через тиждень, згідно плану, розробленого генералом Фішером, атаковано зимові табори ворога. Командували польськими військами генерали: Фішер, Красінський і Менцінський. В цій операції взяли участь краківська і каліська кінноти, познанці й мазури. Полковник Годебський прикривав фланги наступаючої кінноти й непокоїв ворога то виставлянням уперед, то відтягуванням назад кавалерійських роз'їздів. Тільки-но противник кидався за ними в погоню, Годебський намагався оточити його своїми піхотинцями. Капітани Кшижевський і Кречмер прорвалися лісами аж під Бурдінген, а коли польські кіннотники виманили ворога з позицій і, навмисно тікаючи, примусили його зайти надто далеко, розтягнулись у лінію й кинулися

[1] В бойовому порядку *(франц.)*.

в багнетну атаку. Піхотні капітани Доброгойський і Татарович торували собі шлях під Чарним Пєцом, пускаючи в хід у бою з ворогом багнети: ворог перекривав доступ до Єдвабни. Натиск був сильний і сміливий, з трьох сторін. Цедро вперше серед білого дня побачив противника. Він мчав у шерензі з наставленим списом і один з перших вскочив у сільську вуличку. Підполковник Скальський, котрий очолював бойові сили, які наступали зі сторони Кота, побачив краків'ян, що кидались у бій на всьому скаку, і стрільців, які з наставленими багнетами рвались до коней кавалерії противника. Незабаром їх чекала висока честь: були зараховані до відбірних рот, які саме формував з краківської кінноти і з піхотинців генерал Ізидор Красінський. Цедро одержав червоні погони зі срібною облямівкою і на один гріш більше денної плати, а разом з тим обов'язок перебувати постійно при штабі генерала. До відбірної кінної роти зараховані були також за взяття Єдвабни капрали: Гайкось, Мальчевський, рядові, крім Цедри: Сурин, Модлінський, Карпінський, обидва двоюрідні брати Кулешинські, Красуський, Бляшинський, Лєсневський, Грабовський та Стефан Шпика. Кантонармус Зверковський за виявлену хоробрість, крім того що був переведений у відбірну роту, дістав ще й заневнення: його підвищать по службі, як тільки з'явиться вакансія.

Аж до дванадцятого травня дивізія не отримала жодного екстреного наказу. Тому дії її були обмежені дрібними сутичками й малими наскоками.

Дванадцятого травня, мов удар грому в ясному небі, розійшлася по постах звістка, що гарнізон під Мальгою вирізаний до ноги. Люди, всі, як один, вхопилися за зброю, проте наказу виступати в похід не було: мусили, мов спутані, сидіти на місці. Надійшли наречті докладні відомості з прибуттям вагону генерала Фіпера, який ходив у похід, щоб завдати ворогові контрудару. Тоді й виявилося, що на млині під Мальгою, де стояв невеличкий загін із тридцяти піхотинців, напала значна ватага ворожої кінноти. Підполковник Круковецький, який командував гарнізоном у самій Мальзі, рушив тим на допомогу з загоном із ста сорока багнетів. Коли він наблизився до млина, противник оточив його з усіх боків силою в дві тисячі чоловік. Круковецький зімкнув свою колону, побудував каре, з кужніших солдатів із усіх боків виставив заслін і став оборонятись. На атаки й пропозиції здатися

в полон відповідав залпами й багнетом. Бився в такий спосіб дві з половиною години.

З безнадійного становища його врятував генерал Фішер, кінна якого вдарила по ворогові і розігнала його.

В Круковецького двадцять п'ять вояків полягло в бою, а шістнадцять було тяжко поранено. Ворог втратив полковника, двох офіцерів та близько ста чоловік убитих. Справжньою мужністю, стійкістю і кмітливістю відзначились молоді офіцери: капітан Грас і Фонтана, поручник Цибульський, підпоручник Брон дю Лоран, Якобовський та Залевський. Капрал Вербеховський і вольтижер Мамінський, оточені цілим тлумом вершників, вирвали у трьох із них списи і оборонялися багнетами зі стійкістю, гідною найстарших і найдосвідченіших вояків.

Із заздрістю й гіркотою передавалася з шеренги в шеренгу, з вуст у вуста вість, що третій легіон під командуванням Гелгуда, який очолював його, заступаючи командира, пораненого на тчевському ринку, чудово показав себе під Гданськом, що піхота з першого полку дійшла аж до моря, під Колобжег... Двадцять шостого травня прочитали воякам легіону повідомлення, що Гданськ здався, і про марш, який має здійснити легіон Домбровського на схід, у бік Німану, щоб з'єднатися з імператором.

Нарешті й північний легіон рушив з місця. Десятого червня він отаборився в Остразі, мав бойову сутичку під Рудою й Валими, або Валлендорфом; наступного дня вирушив до Локен, вісімнадцятого прибув до Доброго М'яста (Гутштадта). Тут під час маршу між Гутштадтом і Ельзее одержано від військового міністра, майора великої армії, герцога de Neufchâtel [1], якесь надзвичайне повідомлення. День був жаркий. З дорожної куряви вигулькнув, скачучи навпроти колон, французький офіцер з по́чтовим. Обидва ні на кого не звертали уваги. Прямували безпосередньо до дивізійного генерала і лише йому вручили секретний документ.

Однак лише хвилину це було таємницею. Невдовзі старші офіцери вклинилися між шеренги і прочитали депешу про велику перемогу під Фрідландом. Війська стояли мовчки, ніби задерев'яніли на місці! Кшиштоф Цедро слухав цю новину, мов цікаву байку. Здавалося йому, що він слухає оповідь старого солдата Ойжинського, тобто Мечика. Було так, як той своїми простими словами провіщав. Все

[1] Невшательського *(франц.)*.

збулося до найменших дрібниць. Кшиштоф поділився своїми враженнями з Гайкосем, а той тільки вусиська розправив:

— Ну, а як же? Щоб солдат солдата не зрозумів?.. Щоб капрал не зрозумів імператора? Кожен його розуміє, як себе самого. Наші руки його підштовхують і несуть туди, куди хочуть, а його душа — то наша душа.

Надійшли скоро й усні повідомлення. Оповідали про сміливі дії третьої дивізії, про здобуття нею двох гармат, про хоробрість кавалерії й холоднокровність піхоти, про те, кінець кінцем, що «генерал-поручник» знову на полі бою під Фрідландом був поранений.

Тепер дивізія Зайончека рушила форсованим маршем до Растенбурга, щоб переслідувати ворога і з'єднатися з третім легіоном. Недавно прибула краківська і познанська кавалерія безперервно перебувала на лінії вогню противника, на полі бою, в авангарді. Кшиштоф Цедро опинився у кінці червня в Олецьку, тринадцятого липня зупинився на постій в Голинці біля Сопоцькинь, уже неподалік від Гродна. Тут з волі французького імператора Мєнціньский, командир збройних краківських загонів, був призначений командиром четвертого кавалерійського полку, а краківські ополченці були приєднані до цього четвертого полку. Близько десятого липня військам було зачитано повідомлення про укладення Тільзітського миру. Дивізія Зайончека одержала наказ вирушити маршем до Варшави. Прибула на місце п'ятнадцятого серпня. Того ж таки дня видано наказ дивізійного генерала, який доводив до відома вояків, що всі бойові сили мають прибути на довготривалий постій до Каліша.

Настав мир — кінець авантюри...

Так гадав молодий Цедро. Він мав стати постосм, точніше, поселитись на квартирі у тому Каліші як солдат чи, зрештою, як офіцер гульвіса мирних часів. Передчував, що дні в нього збігатимуть у грі в карти, в більярд чи в доміно, у байдикуванні, розпусті та в нудьгуванні в якомусь клубі-кафе Пескарі, в колі товаришів,— на багатьох із них він уже встиг надивитися. Не вабило його таке життя.

Задля такого ідеалу залишити старого батька? Для цього потоптати всі його надії й ілюзії? Для цього варто було пережити той грудневий день? Ні, нізащо в світі! То що? Повернутись додому? Повернутись воїном, який

хоча й пюхав порох, але здалеку? Який відбув довгу прогулянку по рідній країні?.. Ні, це вже неможливо.

Він здаля побачив війну, але вросла вона в нього, як дерево вростає в землю довжелезним корінням, з прагненням до великого, активного діла. То що? Вернутись до спокійної праці землероба, трудитися разом з Трепкою? Взятись за старанне вирізьблювання в твердому уламку каменя зразків культури, коли отут поруч, за лісами сусіднього повіту, твориться історія, рушаться, ламаються кам'яні скрижалі з написаними на них законами, скидаються з фундаментів будівлі і руйнуються нові, хитромудрі плани, з диявольською спритністю комбіновані підступними умами урядовців, з якими він мав нагоду познайомитися в віденських почекальнях?

З Варшави, яка в ці дні була, мов вулик, куди вертаються вирослі бджоли, щоб працювати там, де всі сили люду напружувалися, мов мускули правиці, коли чоловік вільно змахує нею,— Цедро в похмурому й гіркому настрої вирушив до Каліша. Стояли теплі, лагідні, передосінні ночі. Коли колони тихо й безпечно тяглися гостинцем від смерку до самого ранку, а відбірна рота краківської кінноти йшла слідом за своїм командиром, старий вахмістр Гайкось, що командував цією ротою, раптом підійшов до молодого солдата і пробурмотав йому на вухо:

— Мир, кажуть, на вічні часи, і все.

— Таж читали.

— То це ми стоятимем у Каліші?

— Такий наказ.

— Чудово ми повоювали, нема чого казати!

— Господь дасть, то ще дочекаємося... Іще, ще буде... Тепер землі у нас тієї — з жайворонове гніздечко.

— Сто чортів! То мені їздити на муштру під Гродно? Я вже намуштрований. Мабуть, краще євреям гній з-під кіз викидати... Або бабу привести, хай поздирає відзпаки й лупить кописткою по лобі.

— Тихіше, вахмістре!

— Паничу! Я стрівся в Варшаві з одним.

— Ну?

— Він також раніше був під командуванням Князевича. Ми обидва з Неаполя прийшли, я — раніше, бо ж дурніший за нього,— смертельно затужив, а той, шельма,— як мур. У Сілезію прибули. Свідерський привів їх, гросмайор.

— А яка то частина?

— Надвісляпський легіон. Ми товариші — хе-хе! — аж ген з якого часу! Ще служили разом у старого добряка. Де ми тільки не побували! У всіх боях з австріяком, під Гогенлінденом, великий шлях через Швейцарію пройшли на чолі з Сокольніцьким. А потім на цізальпінській службі. Вони нарешті пішли служити Йосифові, а я вирвався на рідну землю.

— Ну, а зараз що з ними?

— Так-от мій товариш і каже: наш старий неаполітанський легіон знову споряджають. Якийсь герцог Ієронім уподобав наших вояків.

— Що за герцог Ієронім?

— А біс його знає, що він за один! Сказав: герцог Ієронім, от і все. Певно, брат імператора або швагер.

— А за що він їх уподобав, цей Ієронім?

— За що? Зараз довідаєтесь. Мені все товариш по порядку розповідав, і я вам, паничу, в такому ж порядку викладу. Їдуть, значить, вони з італійської землі, мої улани, в Польщу, і прибули в рідну Сілезію, до Лігниці. Їдуть вони трактом — шістсот чоловік — пічною порою, у травні... По стількох роках їм запахло рідною землею... Трапилася, сказав той товариш, чимала гора в тих місцях, отож ізвідти й побачили вони уперше далекий свій край. І чоловік не зміг говорити далі, як згадав про це, хоча й міцний був та дужий! Ну от. Вони все їдуть та їдуть гостинцем, ступою. Ніч була така тиха, мало незабаром світати. Загін капітана Фіалковського йшов у передовому дозорі. Аж тут трактом мчить просто на них якийсь високий офіцер зі своїм штабом. Вскочив, зухвалець, між шеренги, вирячивши очі, вдивляється в обличчя, від нього жаром віє. «Хто ви такі, люди добрі? — запитує.— Звідки ви тут узялися?»

Капітан Фіалковський спокійно й каже: мовляв, так і так, польські кавалеристи, їдуть з Неаполя до Лігниці. Тоді генерал і відкривається перед ним, каже, що він не хто інший, як Лефевр-Денует. «Вас,— каже,— всемогутній бог прислав мені на порятунок. Адже я з пруссаками бій веду під Кунтом. Мене,— мовить,— самого зоставили тут із саксонцями й баварцями. Саксонці мене підло зрадили: не хочуть битися з пруссаками, а баварці, хоч і обороняються, але не можуть дати ради з прусським вояцтвом. А тут,— каже,— Вроцлав можуть здобути, а у Вроцлаві герцог Ієронім на постої. Захистіть мене, поляки!..»

Фіалковський йому й каже: «Що ж, гаразд! Лупити пруссаків ми ладні, ще й як!»

Полк уже був розквартированый у Лігниці, коли — тривога! Звучить сурма: «На коня!» Наші старі вояки думали, що в місті пожежа чи ще який біс,— про противника не чути було в цій стороні. Але за сім хвилин полк був у стременах, стоїть, мов той могутній, старий дубовий ліс. Пустилися клусом по тракту — до того місця, що називається Яуером, а звідти — на роздоріжжя від Вроцлава і Лігниці. Акурат наближається до цього місця і погоня — пруссаки, причому сили в них численні. Мали близько п'яти тисяч добірної піхоти, гармат штук із дванадцять, ескадрон табачкових гусарів та ще — також ескадрон — кінних босняків-пікінерів.

Розвидняло. Генерал Лефевр став серед уланів, у їх першій шерензі. Біля нього був капітан Фортунат Скаржинський, а, крім того, були там старі знайомі: Гупет, Шульц-молодший, а з поручників — Рибалтовський, Блонський, Дзюркевич, Ледуховський; був брат вахмістра, стріляний горобець, Прусський і ще один Скаржинський. Перший і третій польський ескадрони натягли повіддя. В атаку! Вони з копита, по-польськи, що є духу ринули на пруссаків. Списами песиголовців коли! Їхній генерал виставив на пагорку дванадцять гармат і ну стріляти по другому й четвертому ескадронах, що збоку, полем заходили їм у тил...

Та що й казати! В один мент прусська кінnота, драгуни, гусари, босняки розгромлені були вщент! Вклинилися одні між одних, натиснувши несподівано, так що їх власні ж коні й підім'яли під себе; виколупали, мов око, кожну з дванадцяти гармат, що стояли в середині бойових рядів, і відвели до себе в тил, дванадцять ящиків з боєприпасами — так само; чотири тисячі піхотинців захопили в полон і весь, який тільки був при них, обоз. Командир пруссаків, якийсь Ангальт, на коні дав драла. Не встиг би ти й два отченаші проказати, як кінчилась уся ця баталія. Рушниці піхотинців складені були в козли, кавалеристи спішились, руки по швах. Поки зовсім розвиднілo, улани посідали верхи на коней, щоб податись до Лігниці і там трохи поспати. З усіх грудей як не гряне наша пісня! За все це і уподобав їх Європім. Рушать тепер битими шляхами...

— Куди?

— Битими шляхами — за імператором.

— А куди саме?

— Воювати, от і все.

— Гайкосю! А ви ж тут...

— Е, мені огидно бути між оцими, пробачте, капітанами, поручниками та й полковниками також. Господи, збав нас від таких полковників!.. Тут полковник на полковникові, а за ними — темні селюки. Адже я бачив на власні очі, як один почав витягувати курок з рушниці зверху вниз і так тяг його, що зовсім виламав. Питає його старший делікатно, чого він не стріляє. «А як же,— каже той,— я стрілятиму, коли в мене собачка відірвалася?..» І вже під час бою показали йому, що не треба тієї собачки відривати, а слід легенько натиснути на собачку, а воно й саме любо-мило стрельне. Той вояк так здивувався, що аж рота роззявив. Ось яке хитре військо.

— Не обмовляйте, не обмовляйте, старий волоцюго!

— Ну, я піду до стариків, до своїх. Чого я маю сидіти отут і позіхати з пудьги? У кожного з нас по сто битв стоїть у пам'яті. Такий, до речі, Павліковський! В третій роті служить, у Фіалковського. Сам-один, бісова личина, захопив у полон п'ятдесят сім швабів-піхотинців. Ціле військо надивуватись не могло, мало не падало зо сміху. Хотів був командуючий, генерал Моро, одразу ж на плацу підвищити його в офіцери. «Зараз же,— сказав йому,— надівай еполети і шаблю офіцерську причепи до пояса!..» А на це Павліковський тільки плечем стенув і відповів: «Ne se lir, ne se krir, ne pe ofisie...» [1] Ну от і нагороджуй його! Та йому тоді якийсь карабін хитромудрий надіслали зі срібною насічкою й довгим, у завитках, написом, мовляв, він воїн над воїнами... А хіба він такий один був? Кожен бачив на власні очі широкий світ, італійську землю і землю французьку, Німеччину, гори, моря, великих героїв і страшні битви. То чого ж після всього цього командувати мною має всякий шмаркач, що ще й пороху по-справжньому не нюхав!

— Субординація, нічого не поробиш!

— Як тільки до Каліша приїдемо, піду зараз же до командира і все йому викладу. Там у них у Каліші повинна бути своя база. Покіль був інструктором, я день у день навчав цих тупаків. А зараз, бач, мир! Відбірна рота — це ж просто сміх! Я б їм показав відбірну роту, вони б

---

[1] Я не вмію ні читати, ні писати, не можу бути офіцером *(каліч. франц.)*.

знали, де раки зимують. Хай їх той навчає, хто вміє. А я для них не командир. Ми ж вояки. Ми без війни — що сідло без копя. Ще розіп'юся, або, не дай боже, збабію...

Через хвилину він шептав ще тихіше:

— Паничу! Ходімо удвох... З вас буде вояк. Я ж бачив, як ви їздите верхи, яка у вас постава. Змалку ваша нога ставала у стремено. Зіпсують вас ці гувернери.

— Нема чого боятися.

— Коли я глянув на вбрання того вояка, на його екіпіровку, на палаш, о діво Маріє!

— Ну?

— Такого ж самого кольору, який у нас був ще в тисяча вісімсот другому році у Віджевано,— темно-синій з жовтим. Шапка на голові висока, темно-синя, суконна, стьобана. Капт білий. Султан — отакенний! Спереду — півсоще з орлом.

— З яким?

— А біс його знає, з яким!

— З французьким, бо ж то був не польський полк.

— Таж певно, що з французьким, бо з імператорської казни одержуватимуть десять су платні за кожен день служби. Орел, кажу, а над ним схрещені два списи. Той мій бойовий товариш по гренадерській роті мав на шапці султан, червоний як пломінь. Куртка темно-синя, святий боже, якраз по ньому, а вилоги, закоти, канти й лампаси на парадних штанах жовті. На куртці дев'ять круглих і випуклих гудзиків. Їм завдав гусарські гудзики дали, вони одмінні од наших давніших. Парадні штани до самих кісточок на випуск, з двома жовтими лампасами, а на кожен день — сірі рейтузи з одним темно-синім лампасом. Щоденні рейтузи вони надівають, каже, в зимовий час поверх парадних і застібають збоку ноги на вісімнадцять гудзиків. У дощ, у негоду ідеш ніби в чохлі. Не промокнеш, хоч би й хотів. В офіцера темно-синій округлий плащ з білим коміром, а в солдата — білий плащ, просторий, без рукавів. Правий кінець його закинеш на ліве плече, і ніби ковдрою обгорнувся. Три доби можеш стояти під зливою! Страшенно гарне обмундирування... В солдата аксельбанти через ліве плече, щоб не перешкоджали орудувати списом, а в офіцера — через праве. Портупея з білої шкіри, а пряжки жовті. На портупеї нитяний пояс у біло-синю смужку. Офіцерське обмундирування — як би воно вам, паничу, пасувало! Для параду в офіцера срібна перев'язь і патронташ через усі груди. Чапраки на сідлах

гостро зрізані, як у гусарів, темно-синього кольору. Капти на них жовті, а галуни знову ж таки срібні. На задніх ріжках імператорський ініціал з короною.

— Скажи, а списи ж які?

— Списи невеличкі. Це не рогатина, не піка і не такий спис, як то буває в гусарів, а зброя зручна, ловка, легко її вхопити в долоню,— саме якраз для правої руки. Легка! Завдовжки п'ять ліктів. Як рослий вояк стане у шапці й приставить спис до ноги, то прапорець його буде над самим денцем шапки. Прапорці у них такі ж, як і в нас: гладенькі, біле з червоним. Спис із тильного боку гарно окутий. Посередині списа — темляк з білого ременя для надівання на плече. Біля кожного із стремен є спеціальне гніздо для п'ятки списа, прив'язане до путлиці спеціальними тороками. Коли вояк б'ється палашем, списа він перекидає в ліве гніздо. А палаші у французів гострі, з жовтими дужками. Темляки біля них з білої шкіри... Паничу, вам би страшенно пасувала уніформа улана!

— Марно лестиш мені.

— Я правду кажу... Чи ж я не бачив? Ви, паничу, сидите на коні, ніби вас хто гайками прикрутив до нього, і самі за конем-товаришем доглядаєте, розсідлуєте й окульбачуєте його, як ратай, а й досі ви ще навіть і не сержант, який ні про що не дбає. Є в наших шеренгах такі недбайливі вояки. Немало бачив я їх. Б'ється на смерть, найтяжчий труд витерпить, загине без жодного тобі слова. Хвороба їх знає, що воно за люди! Не одного такого, кажу, стрічав я в легіонах на італійській землі, а й досі не знаю, звідки беруться вони.

— А є й інші. Їде на шкапі, мов той єврей з бубликами, не знає, за що гаптити, а за що хвалити солдатів у строю, а він знаху, бач, капітан, бо має фільварок у тій же самій парафії, що й гросмайор. А ми серед чужого люду шевронів одержували. Лише тоді, як чотирьом чи п'яти націям ти показував свою ратерську хоробрість і викликав подив у найстаріших вояків, та такий, що вони аж роти розявляли і про тебе починав говорити цілий полк, коли ти добре ім'я своє і честь усього легіону підносив бойовим вчинком, лише тоді веліли тобі нашити цей галун. Наші штаб-офіцери виросли з простих вояків. Паничу, гайда в улани!

— Тихо!

— Що нам! Чи ж нам золото потрібне, а чи гроші? За мідний гріш денної солдатської платні скрізь можна купити торбу обрску, в'язку сіна і скибку хліба. Скрізь коло

битого шляху натрапиш на колодязь. А не раз бува, що ти, простий імператорський вершник, вип'єш жбан такого вина, яким король короля поскупиться почастувати на бенкеті...

— І куди ти хочеш податися, старий диваче?

— Допоки він, паничу, не наведе в світі ладу, не можна нам ноги звільняти зі стремена! Де він, там і ми. Він мирно відпочиває, і наші сплять. А коли сідає на коня, то невже ж ми спатимем? Так мовили старі вояки. Не хтось там, паничу! А ті, що вже впали в кривавому бою і зараз по чужих краях без хреста-пам'яті, безіменно лежать у могилах. Невже ж це так могло статися, щоб ніякої тобі справедливості не було? Даремно вони полягли по чужих піснах? Хіба ж ми не прийшли до своїх стріх, у ці ліси, куди потрібно було нам прийти? З кінця світу прийшли, бо він заприсягся словом полководця. Обійдемо геть усю землю, наведемо лад і тоді знову в рідний край повернемось, але востаннє вже, по-справжньому. Так мовили старі вояки...

Наполегливі нашіптування старого вахмістра були для Цедра тією шротинкою, яка перехиляє шальку чутливих терезів. Непереборна огида до облуд віденського життя, де роздирала душу зранена гордість, штовхала його у світ солдатських мрій.

У Каліші вони обидва з Гайкосем звернулися з проханням до командування звільнити їх з важкої кавалерії і перевести в уланн. Довго їх відмовляли від цього кроку, вишукли в них різні службові перешкоди, але, кінець кінцем, у жовтні вони дістались до фортеці в Козлі, де стояв ескадрон уланів, що складався із старих вояків-легіонерів. Це був гурт вусанів, засмаглих бувальців, здоровань, циніків і шукачів всіляких авантюр. Цедро мусив дорого заплатити, зазнати немало всіляких знущань, перше ніж було прийнято його до їхніх лав. Старі стріляні горобці неохоче приймали в своє коло зелених молодиків, а особливо «цнотливих» та ентузіастів. Зате для Гайкоса одразу знайшлося вільне місце з надією на швидке підвищення по службі.

На початку зими надійшов наказ залишити Сілезію й вирушити в Оснабрюк, де була квартира полковника з цього полка — Яна Конопки. А звідти вони направились у Вестфалію. В Ерфурті роти, що прибули з різних кінців, одержали однакове обмундирування; в цьому місті вони й провели зиму. Зібралися тут офіцери різних ступенів —

вищі й нижчі, старші й молодші, які служили колись в кавалерії і навіть в піхоті. Прибули тоді: Ігнацій Фердінанд Стоковський, Ярачевський, Кліцький, Телесфор Костанецький, Рутьє, Прушак, Преидовський, Вінцентій Конопка, Августин Пшишиховський, Адам Гупет, Вінцентій Валевський, Шульц, Каєтан Стоковський, пізніший полковий касир Гнатовський, Лінкевич, Казімеж Танський, Рибалтовський, Скажинський, Порицький, Фіалковський, Ойжановський, Тшебуховський, Гурецький, Незабітовський, пізніший ад'ютант полку Монтинський, Лещинський, Пйотр Долінський, князь Воронецький, Ягмінський, Каєтан Войцехонський, Юзеф Богуславський, Люзіньян, Ян Несторович, Тонольчаній, Ягельський, Шарський Антоній, Дзюркевич, Карлович, Ледуховський, Улевич, Амброзій Бораковський, Ростковський, Войцех Добецький, Став'ярський та інші. Серед простих солдатів багато було поміщиків і дрібної шляхти. Серед інших заблукали сюди, йдучи слідом за Гайкосем і Цедром, двоє Кулешинських.

Весною тисяча вісімсот восьмого року сформований полк вирушив у великий марш — аж до Байонни. Його шлях пролягав через Готу, Ейзенах, Фульду, Ганау, Мец-на-Мозелі, Шарлевіль, Париж, Ле-Ман, Алансон, Бордо, Дакс... Подолавши в кінці квітня широкі рукави Гаронни під Лангоном, минувши обшири пісків Гюйєнни і Гасконі, лісові масиви коркового дуба поблизу Рокфора й каштанові діброви під Мон-де-Марсаном, вони вийшли на смутні, що навівають сон, піщані поля департаменту Ланди. Піхота пливла на човнах і плотах по річці Адур, що несла свої хвилі ліворуч від стародавнього тракту, який біг на Тарта і Дакс. Кіннота йшла неквапно старим шляхом. Була то похмура дорога, яку не розвеселяв жоден любий для ока краєвид.

Кшиштоф Цедро упродовж цих довгих кавалерійських походів від берегів Німану до берегів Гаронни, засмаг, розрісся, розтовстів, очерствів душею. І загинув як особистість у шорсткому і грубому солдатському середовищі; він замкнувся в собі, став мовчазним. Зовні був ніби безжурний, веселий, добродушний, зайнятий своїм солдатським ділом. А насправді їхав у цілковитій самотності. Походи здійснювалися вночі. Коли перед смерком звучала сурма: «На коня!», коли ескадрони сідали верхи, в сідла, і полк збирався докупи, витягувався в колону і повільно рушав з місця, Кшиштоф починав жити справжнім життям.

Підрозділи, втомлені протягом дня оглядами, що їх робили вахмістри, лагодженням амуніції, підковуванням і чищенням коней, спали твердо в сідлі. Спали люди, загорнувшись від холоду весняної ночі у свої плащі, спали на ходу й коні. Посувався ступою сонний полк тополевими шляхами «прекрасної» Франції. Сіро-блакитні простори полів мало-помалу зникали в лагідному, квітневому засинанні дня, у чарівному смерку. Відлеглі будинки з сірими мурами, церковні вежі, ферми й містечка, старі замки й ліси поглинала, спадаючи на землю, тиха піч. І земля поступово ставала вже ніби неіснуючою, мов прожиті літа, мов сон, відігнаний дійсністю. Лише просторінь, наповнена прозорим повітрям, що все ще відлунює ледь замовклим співом жайворонків і відсвічує щойно погаслою яснотою молодих врун, засвідчила те, що було. Різкий і вологий вітер, що віяв з полів, приносив ледь вловимий запах фіалок і не давав молодому солдатові заснути твердим сном. Тополі обабіч нескінченного шляху, що покрилися вже новим листям і новим заграли життям, співали своїм голосним шумом вічну хвалу. Шелест цей западав глибоко в душу.

Здавалося, що чути вночі гомін прадавніх кочових орд, що то вечірні молитви готів, які простують в Іберію, звучать у темряві. Ідуть куриними полями Гасконі на захід, на захід вічного сонця. Бредуть із темних і вологих пущ, з похмурих безіменних рівнин, з-за тисячі рік, з-за гір німецьких у той бік, де сонце із неба сідає у море. Ідуть до вічного сонця... Чий же це бич нагнав їх з лісових лігвищ, що їх захопили вони дужими руками у звірів? Чи їхній ворог, від вовків і зубрів сильніший, витіснив їх з лісової царини? Хто ж попереду них несе бунчук грабунку, гасло насилля, розбійницький меч? Вони встали з земного мороку, як встає велетенський вал у морі, звелися над мовчазним обширом землі, мов хмара саранчі, і посунули з лопотінням, мов непереможний прапор молодості й сили. Вони бредуть пісками, переходять убрід річки, тягнуться через ліси. Вони зжеруть плоди чужого посіву по узбережжю теплих і голубих морів, захоплять жінок і дочок невідомих племен і оселяться на запахущих узгір'ях, порослих кипарисом, миртом і помаранчевими деревами.

«Ми йдемо шляхом Карла Великого,— мріяв Кшиштоф.— Від Німану за Рейн, з німецьких земель на землю кельтиберів. Шляхом імператора...»

Кшиштоф ніколи імператора і в очі не бачив, але тепер, під час нічних мандрувань, здавалося йому, що знає його давно. Той великий імператор, як у пісні, що тисячу літ проспала, був дуже старий, дійшов межі життя,— має, певно, літ попад двісті. По стількох краях пройшов власними ногами, стільки своїм щитом відбив ударів, стількох королів розгромив... Коли ж його нарешті втомлять ці криваві діяння?..

— Ніколи! — шепочуть молоді вуста, відповідаючи на шум дерев.

— Лише тоді, як здійсниться народна віра і він звершить свос...

Вони перейшли вже через сотні річок, проїхали через шумний і гомінкий Париж, через сто міст, вийшли на гасконські рівнини. Коли наставав ранок, одразу ж бачили перед собою спершу в млистому небі, а пізніше щораз виразніше далекі хмари.

Але тих хмар вітер не розвівав. Вони все стояли й стояли. По них в'юнилися золотисті шляхи і тяглися темні доли.

Сонні солдатські лави показували одні одним той далекий край, вигукуючи, що нарешті видно Піренеї. Цедро вдивлявся вдаль, шукаючи в горах свого шляху.

— Ронсеваль! — шепотів він, усміхаючись ясним видінням тієї пісні, що вціліла, у той час як народи загинули разом зі своєю історією. Голубе видиво гір було чудове, як і сама пісня про Роланда. Стояло млисте й непевне, як і вона. Око квапливо вловлювало обриси, з тривогою стежачи, чи не розтануть і не розійдуться вони серед хмар. Саме з цих гір піднебесних зринає громовий звук Роландового рогу:

Ріг золотий до вуст приклав Роланд
І затрубив із усієї сили.
Здригнулись гори, затремтіли скелі,
Полинули у простір гріяні звуки.
З натугою такою, з таким болем
Подув Роланд у золотий свій ріг,
Що кров червона бризнула із вуст
І жили в нього тріснули на скронях.
Та гук сягнув за гори й за ліси...

Серце в Кшиштофа трепетало. Жадання вчинити щось героїчне, достойне Роланда і Тюрпіна, що досягається лише ціною смерті і що прославляється в безсмертній і в вічно чарівній пісні, жадання дій, повитих плющем легенд

І зітханнями поколінь, дій, перетворених у казку, пломеніло в його душі. Він їхав верхи на коні й снив наяву. Бринїли йому давно забуті, долинаючи з невідомого краю, слова:

Розшукує Роланда імператор.
На луках бачнть келихи квіток,
Окроплених кривавою росою.
І серце защеміло в його грудях.
Карл заридав. Під'їхав до гори,
Під сосни. Тут, у сутіні легкій,
Звів погляд на зарубнни у скелі.
Роландів меч не раз по ній сікнув.
Глядь! поруч на зеленій мураві
Лежить племіннка недвижне тіло!
Король зіскакує з коня, підносить
З землі застиглу голову Роланда
І, непритомний, звалюється долу...

Гордість, у мороках якої стали зроджуватись, скипати й рости поки що невиразні наміри, сповнювала його груди. Він переймався відвагою, і це підсилювало в ньому непереборні жадання, духовні пориви, подібно до того, як чисте й живлюще повітря гір зміцнює тіло.

У перші дні травня кіннота надвіслянського легіону зупинилась на постій у Байонні. Імператор мешкав тут у палаці Маррак і тримав при собі іспанських королів — Карла Четвертого і Фердінанда Сьомого. Військ тут стояло сила силенна, а край був безлюдний. Зухвалі гасконці навіть на очах в імператора скупо постачали продовольство для військових частин. Особливо було важко з фуражем для коней — у довколишній місцевості,— як на берегах річки Нів, так і над Адуром.

Тож і не дивно, що коли в місто ввійшло близько тисячі уланів на конях, які тут мали стояти довгий час, інтенданти не знали, що робити. Наступного ж дня вранці було послано роту уланів роздобувати фураж аж за Сен-Жан де Лю, на підгір'я, у департамент Нижні Піренеї, під самий іспанський кордон. Там вже мали рости буйні трави. Кшиштоф Цедро як солдат, який досконало володів французькою мовою, був призначений у фуражирну роту.

Рушили, ледь-ледь змивши з себе пилюгу, не встигши й оглянути міста. Подалися старою дорогою в напрямі Іруну. Праворуч від них усе ще тяглися дюни, пагорби піску, що заслоняли собою світ, похмурі, напівовальні насипи і хвилі, які де-не-де слабо затінювало деревце тамариску. Втомленому загонові, що посувався, тамариск нагадував рідний ялівець. За Сен-Жан де Лю гірські лан-

цюги тяглися з лівого боку, сягаючи аж до Юстаріца. Почало смеркати, коли загін виїхав на перший високий поворот дороги. Потягло прохолодою з поблизьких гір.

У блиску вечірньої заграви вони побачили суцільний ланцюг сніжних Піренеїв. Стояла перед ними на півдні безмежна стіна, що крутими урвищами збігала вділ, ніби її розколото блискавкою навпіл. На заході простягалася нескінченна лінія Кантабрійських гір, розширяючись у смугу, в голубу імлу небесної блакиті, ставала ніби сном перед очима, аж наренті вислизала з поля зору, тануни вдалині. Ближче тяглися темно-сині високогірні ліси з надморської сосни в країні Гвіпускоа.

Перед очима стримів на скелястому схилі замок і зубчасті мури фортеці Фуентеррабія. Темна, червоняста, округла вежа замку привернула до себе Кшиштофів погляд. Наводила дивовижний страх ця самітня вежа на високій горі. Він застиг на місці й дивився на неї, зачарований мовчазною її історією, дикою і такою несказанно гарною її зухвалістю. Призахідне сонце вирізняло її, цю стару твердиню, мури якої стільки разів омивала кров.

Кшиштоф підвівся на коні. Осяяний величчю гір, він не міг рушить з місця. Його поглинула дума-захоплення, дума-шана.

«Яка велика, сильна і могутня людина! — схвильовано розмірковував він.— Скільки вона всього настворювала на землі! Ці незмірні крила гір, які несила й поглядом охопити, взяла вона в свої руки і обвела кордоном єдиної вітчизни. Над незглибимою прірвою і над найвищою вершиною простяглася воля її. Фуентеррабіа, мовчазно простягшись у підніжжі гір, нагадувала зображення хижого орла або корпика, леви або вовка, викуте на величезному щиті герба.

Скільки символіки в цьому! Скільки містить воно в собі історії! Іберійці... Кельти... Готи... Римляни... Маври...»

Безмежне захоплення викликає в душі Цедра інше любе ім'я — Віріат!

Чоловіки, жінки і діти знищеного вщент міста Нумансії, від якого не лишилось ніяких слідів, так що й невідомо, де було воно, де лежали його околиці,— залишилась тільки одна назва і вічна слава в пам'яті людських племен... Великий, полум'яний силач Діас Кампеадор Сід... Христофор Колумб... Фернандо Кортес і Піссарро, що страх наводив на ворогів...

Повільно спускались на гори сутінки. Цедро стиснув коня острогами і помчав за загоном. Виїхав, роблячи зигзаги, ще за один поворот дороги. Там лежало село, що складалося з кількох десятків мурованих будинків. Солдати вже спішились і розкладали багаття, зносячи з усіх кінців дрова й сухі ослячі кізяки. Кшиштоф поставив свого коня біля жолоба в якійсь порожній стайні і вийшов за село, щоб краще розглянути місцевість. Наблизився до скель, що відгороджували засіяну нивку, і став як укопаний від здивування. На рівні його грудей починаючись, круто спадала вниз гранітна стіна, а від її підніжжя простягався в безмежжя океан.

Кривавий диск сонця швидко опускався за вигнутий пруг обрію. Там далеко — безмежжя, там, куди око не може сягнути, океан... Величезна темно-синя просторінь, покраяна сірими скибами, стелилася на всю довжину і простягалася вшир. Швидко зникала приємна для очей барва, з хвилями залишалася темінь — вісник ночі. Звідти, де потопало сонце і ще палала кривава заграва від нього, ішов по поверхні збурених вод білястий напівблиск з металічним, без відсвіту, холодним, відворотним забарвленням олова. Хвилі, що звідти викочувались, не вирізнялись ні тінями, ні перехресною грою кольорів. Були важкі й одного відтінку, ніби з безплідного металу. Дедалі швидше находила водяна скиба на скибу, борозна на борозну і, напливаючи, без кінця пожирали одна одну.

В широкому гирлі прикордонної ріки Бідассоа, між мисом Святої Анни, наїженим гострими й слизькими скелями, та іспанським уже Кап дю Фіг'є — некваплю накочувались хвилі на низькі піщані коси, рвучись безперервно, хоч і непомітно, аж під самі мури Фуентеррабія. На очах жовті низини й порізані береги перетворювались у ніщо, розпливались і гинули. Враз ставали морем. Французька фортеця Андей на тому боці затоки опинилася на березі моря, хоча й недавно стояла серед розлеглого суходолу. Над зеленкуватим обрусом вод із піскотом тепер злітали вгору чайки. У скелястих затоках, у жовтих пристанях, між ваппяковим підніжжям прибережних скель, у перешийках, наїжених спорохнявілими зубцями, зависав нерухомий туман. Ніде ані веселого вітрила, ані тривожних сплесків весел...

Височіли тільки довкруг мертвотно-сірі, потріскані від часу й негоди, підмиті водою, дірчасті, мов висохла губка, скелі. В безплідній масі їх, в шерехатій, огидній їхній

поверхні ясніли у відсвіті вечірньої зорі білі прожилки мармуру, гірського кришталю або солончаку, випуклі, ніби сплутана сітка бадилин і кореневищ, давно усохлих і загинулих морських рослин. У щілинах, тріщинах, ямах і недоступних заглибинах догоряла останнім блиском, ще кольорова від вечірньої заграви, а по суті мертва, густа і гнила вода, яка живить жовті мохи та сірі водорості. Вдалині від берега й недвижних скель стирчали в морі самотні стрімчаки, зубчаті рифи й надводні гранітні брили. Здавалося в присмерку, що то шерехаті панцири велетенських черепах, що то заснулі крокодили, що то тулуби забитих і звалених слонів, гіпопотамів або посорогів з простягнутими ногами, сплетеними в клубок хоботами, головами і карками. Неподалік від суші рухалися від берега ніби розтрощені вежі замків, похмурі руїни церков, знищених навалою варварів. Стирчали, націлившись у бік моря, шпичасті стрімчаки, порозкидувані кам'яні гостряки — ніби вістря списів, долота, вила, остені...

Виплив з глибини гір білий, блискучий, чітко окреслений ріжок місяця-молодика і неяскраве, слабке й бліде проміння свое став розсіювати над глибіпню океану, над широчезною водною рівниною. Згас поволі останній відблиск дня...

Западала темна ніч. Невидні в ній, небезпечні для життя вири зашуміли в пітьмі. На безмежні рівнини лягло сріблясте світло, прокладаючи ніби шлях, пряму дорогу в таємничу і незглибиму темінь океану. Полинула тією дорогою, вслід за спрямованим удаль поглядом, піднесена думка людини, сама схожа на оманливий містичний пил місячного блиску. Полинула на середину моря, до пустельного злиття вод. І застигла, перелякана, між відхланню неба і бездонною глибочінню океану, який омиває весь світ. Товща води під ним — під поверхні до дна — шість верст. А над нею глупа ніч.

Але оцей слабкий і пожадливий блиск місяця... Засяє з неба, і збуряться води! Здійметься в тиші, на нерухомій поверхні, над бездонними глибинами велетенська хвиля. З виру морського підніметься живий вал. Крилами б'є по воді, плескає хвостом. Гостроголовий, усміхається він у чарівнім блиску вічної Селени. Нахиляється грубий карк, спина обростає кудлами піни. Ось він вирвався з води, витягся вгору аж до останньої межі, коли вантаж його слизької брили став дорівнювати силі притягання кволих променів. Тоді велетенське тіло захиталося в своїй

основі: потворні лапи, великі плавці на череві кидаються вперед, і цілий тулуб страховиська підстрибує й женеться вслід за білим рогом місяця.

Знову, у сто разів глибше, розверзнеться темна відхлань — ніби з морських глибин заб'є потужне джерело. Поверхня моря розійдеться в боки, і з неї вирине вал. Він підніме слухняні плечі до сонця, що опустилося в західні моря і якого шлях до землі тепер, на молодику, збігся зі шляхом молодого місяця. Ці обидві морські хвилі, що виринають одна за одною з розверзнутого виру, розсікають своє плинне ложе і тягнуть слідом за собою — і їх не перерахувати — все нові й нові збурені вали. Всі вони схожі на летючі дюни, рухливі пагорки; мчать навперегони довкруг землі, зі сходу на захід за легким блиском місяця. З колиски океану вириваються вони між шумні розливи морів на північ і південь, на схід і захід. Мчать вони своїми шляхами над безоднями швидше від розігнаних коней, що скачуть галопом, проти обертання землі з заходу на схід; вічне обертання її стишують і уповільнюють здимання грудей. Високі чуби і гребені їхніх голів, гриви їхніх карків розбігаються по морському роздоллю, і океан стоїть у піні, геть сивий. Це — час молодого місяця, доба зеленіючих вод.

Двічі на день настає приплив — носить спінені води, гатить, хлюпає ними в береги суходолу. Така ж сама настане пора і в час повені, коли сонце і місяць опиняться в протилежних кінцях і притягуватимуть пурти морів із двох боків — кожне до себе. Втричі більший і порівняпні з валом місяця здійметься вал сонця. Двотижнева праця морів закінчиться тоді, коли розійдуться шляхи небесних тіл і місяць буде в першій чи в останній чверті. Тоді розділяться великі потоки хвиль — розійдуться в різні сторони, і стихія вляжеться. Хвиля, піднята в океані, вийде з-під його влади, підпавши під владу сонця, в стократ могутнішу.

Коли весною й восени настає рівнодення, хвилі зростають, схлюпуючись одна з одною, підносяться удвічі вище. Ревуть вони, шмагані бичами того ж самого вихору, який вивів їх з нерухомості й тиші і збурив до скажених стрибків. З глухим шумом вдаряючись у скелі, вони білять їх піною. З ревінням ринуть потоки води у проходи між прибережними стрімчаками, роздерут свої груди об ікла самотніх підводних рифів, по цілих ночах шліфуватимуть гранітні гостряки, якими наїжене дно заток. Пі-

ною й шумом наповнять гроти у скелях. Виникнуть вири, водоверті й смертоносні течії у скелястих западинах між вертикальними ланцюгами затоплених гір. Вдарять морські течії вгору, створять проломи для себе, крізь які валить зрадницька напасть віковічних сил, що несуть із собою нищення. Без краю розшириться шлях могутнього моря, і розжене воно морок, страх і стогони в портових гаванях та гирлах рік.

Кшиштоф Цедро стояв сам-один у темряві й не міг відійти, зачарований бурхливим плескотом моря. Він бачив зблизька живі хвилі, про які снив наяву, розгнуздані й вільні. Шуміли перед ним, ідучи здалеку. Щось схоже на миттєвий гуркіт грому озивалося в їхніх грудях і утробах, коли вдаряли вони в підводні стрімчаки. Ось у нічній темряві видно іще один вал.

Спина його, покрита сплутаними космами, ніби в найбільшого із світів, коли намірюється він стрибнути, вигнулась дугою. Летів він страхітний і разом з тим чарівний і вічно молодий від надміру сил. Він перескочив через крокодилів і слонів, гіпопотамів і носорогів, через щось схоже на верблюдів і черепах; у прудкім стрибку рвонув по всьому берегу на сушу. Товща води ринула в міжскельні розщелини, злизуючи все із оглушливим прицмокуванням. Віхола милої для ока, сніжно-білої піни срібними батогами й павутинням позначила собою найвищий слід на скелястому березі і, за якусь хвилину протяжно засичавши, захлюскотіла по кам'яних плитах пологого схилу, по яких щойно стікла вода, по вимоїнах вапняку...

Чим наполегливіше наступав морок, тим розлогіше лунали голоси моря. З дикого гуку, з галасливого хаосу, з цілої мішанини криків розбитих хвиль, із шумів і плюскотняви вирізнявся окремий голос, не то соло далеке, не то віщунство майбутніх справ, не то спів про минуле. Водяна відхлань підносила цей псалом угору при тьмяному й сірому відблиску місячного світла. Перед мертвим лицем місяця, протилежний бік якого ніколи не показувався і не покажеться землі, морський вир повідáв про вічну працю хвиль. У цій пісні-дії мовилося про те, як щоденно всі поверхні морів по черзі постають перед мертвими очима Селени. Як слухняно підводяться зі своїх лож океани, як мандрують і гатять водяні масиви в високий берег суходолу і, завернувши назад, розтікаються над глибинами безліччю ослаблих, стишених струг. Звучала пісня-вість про те, як море одні скелі нищить, а інші упродовж віків

формує й прикрашає; як одні береги кігтями коршака роздирає, а інші десь удалині створює й живить; як працьовито замулює існуючі гавані, а до інших кайлами прокладає проходи у розшарпаній землі...

Пісня залунала голосніше. Гучить у ній пророчий голос про історію морів і суш.

Що ж таке суша, на якій людина поширила свою владу і де викарбувала знаки своєї могутності?

В лоні океану вона зачата як плід і якогось дня може бути знищена океаном. В лоні океану створювався її пісок, осідала шарами глина, виникали маргель і камінні опоки, росли вапнякові скелі, спресовувався в плиту граніт, що лежить на верхів'ях Альп та Піренеїв. Океан покривав собою найвищі вершини гір. В предковічні часи народив він суходіл, як батько родить сина. Кипув його, нагого, під проміння сонця, місяця й зірок, залишив слабого, щоб влило в нього сили повітря.

ЗА ГОРАМИ

У кінці травня, після тритижневого перепочинку в Байонні, полк уланів Конопки вирушив сам у горн. Він подався не на Іруп, а коротшим шляхом, що вів прямо в Арагонію, прадавнім шляхом Карла Великого, через Ронсевальську ущелину.

Тисяча вершників під командуванням полковника Конопки і командирів ескадронів — Костанецького, Кліцького і Рутьє, одразу ж за Байонною звернули вліво, в долину. Вони просувались між двома ланцюгами порослих лісом гір на південний схід, місцевістю, що мала назву Масайє, до Хакса. Там зупинились на ніч.

З Хакса дорога круто повернула на захід і повела вгору до Сен-Жан-П'є де Пор. Вже наступного дня, пройшовши через Валькарлос, вибрались на запаморочливі вершини кам'яних Піренеїв. Дороги були такі вузькі, спадисті, вранці слизькі від тануних снігів, що цей перехід вони змушені були долати пішки, ведучи коней за вуздечку.

Було так холодно, що улани попадівали на себе всіляку одежу — хто що мав. Тож кожен вояк одяг щоденне обмундирування поверх парадного, а на все це ще й полотняну куртку й робочі штани, в яких чистив коня, і застібав збоку на нозі на вісімнадцять гудзиків. На уланські шапки солдати попатягували чорні цератові каптури і,

відгорнувши навушники, позав'язували їх під підборіддям, щоб захистити вуха й шию від лютих вітрів та гірських протягів. Поверх усієї одежі надівали плащі й закутувались у них. Офіцери, яким мода й молодечість не дозволяли патягувати на шапки жовтих цератових каптурів, мерзли страшенно. Тому часто розкладали вогнища.

Солдат ішов обіч кручі й підштовхував до скелі скакового коня з Мазовії, який хропів і метався в руках, тремтів від холоду й ляку: боявся прірви. Кілька разів зустрічались на поворотах доріг арагонські горці, озброєні рушницями. Стріляли здалеку і, не чекаючи сутичок, зникали з очей в ущелинах, таких же чорних, як і вони самі. Командир ескадрону Костанецький, ідучи зі своїм підрозділом попереду, посилав їм услід залпи з невеличких карабінів, що їх офіцери, підофіцери та кавалеристи з похідного дозору одержали в Байонні, і на цьому зіткнення скінчилися.

Більше, ніж ці епізоди, увагу прибульців з Півночі привертав сам гірський край. Круті, що стрімко спадали до урвищ, схили бескидів, збігаючі по голих скелях струмки, смереки та ялиці на нижчих схилах гір, нарешті молоді розрослі кущі дикого розмарину, який встелив килимом цілі долини,— геть усе, на що звертали погляд вояки, викликало в них зачудування. Часто над широкою долиною, в яку зійшли вони, подолавши найбільший з перевалів, з'являвся орел, окреслюючи велетенські кола. Швидкості його не міг вловити людський зір. Як тільки вийшли солдати з крутих переходів, відкрилась перед очима горбиста від округлих скель, з громаддям гір, похила, покраяна ярами, поросла лісом місцевість, що спускалась на південь десь до шести миль.

Щедро, що тьопав обіч свого коня, цокав зубами від холоду і в той же час палав від захвату. Приносило щастя йому усвідомлення того, що він проходить Ронсевальською ущелиною. Йому здавалося, що в цю хвилину він здобуває для себе рицарські остроги.

Протягом двох наступних днів полк уланів ліниво і обережно спускався вниз гірськими дорогами. Зрідка проїздили вони повз оселі пастухів, оселі, двері в яких найчастіше були замкнені, а обори стояли пусткою. Зупинились для відпочинку лише в Памплоні — фортеці, яку вже зайняв французький гарнізон, що ним командував генерал Лефевр-Денует, давній друг поляків. Вийшовши з Помпейової Памплони на південь в передовій сторожі невеликого

корпусу генерала Лефевра, уланський полк шостого червня уперше увдрів юрбу озброєного люду. Коли наблизились вершники, юрба розпорошилась. А вони далі просувались на Тафалью, Оліте, Капарросо в бік Вальтьєрри — місцевості, що лежить на березі річки Ебро. Звідти дорога повертала на схід до Тудели, тягнучись весь час понад самим берегом річки, її долиною. Лише в Туделі мав бути міст, а по той бік річки, за Туделою, не видніілося й сліду дороги.

У цих місцях улани натрапили на безлюдне село. Вояки зголодніли, коні були геть втомлені, отож як тільки була виставлена сторожа, люди розбіглись по селу, щоб знайти корм для коней і харч для себе. Хтось із мародерів знайшов у церкві, за великим олтарем, сховану пшеницю. Щедро насипали її в порожні жолоби. Поки солдати готували собі їжу, змилені коні жадібно хрумали іспанську пшеницю. На другий день зі сторожових постів долинула стрілянина. Полк підхопився на ноги. Коли кинулись сідлати коней, всі помітили, що вони не можуть підвестись. Деякі з них, ледве підняті, не в стані були встояти на передніх ногах: копита в них були такі гарячі, ніби їх палило вогнем. Чудові рисаки огидно простягали передні ноги, а задні підгинали під живіт, щоб утримати вагу тіла. Голови в них звисали і, нарешті, тулуби безвладно звалювались додолу.

Що не робили — посилено розтирали їм животи, пускали кров, стругали копита, того ж самого дня близько двохсот коней загинуло на місці. Інші ледве змогли вирушити з цього села. Невеличка армія Лефевра, яка просувалася слідом за передовою сторожею, випередила тепер уланів, поспішаючи на схід лівим берегом Ебро, щоб якнайшвидше зайняти Туделу. Кшиштоф мусив вести свого коня за вуздечку і йти обіч нього пішки. Спочатку супроводжували його кільканадцять солдатів, одні з яких трохи випередили його, їдучи верхи на конях ступою, інші, так само як і він, тьопали поруч своїх верхових коней. Десь під полудень линув густий, надокучливий дощ, що не вщухав ані на хвилину. Коні ще більше слабли й хиталися на хворих ногах. Під вечір аажурений Щедро спостеріг, що він сам-один на дорозі. Нікого не побачив коло себе. Одні в коней його товаришів поздихали, інші позвалювались безвладно, попростягавши ноги. Ідучи весь час біля свого коня і тримаючись за вуздечку, він стрічав по дорозі тих неживих коней, що лежали без сідел і вузд. Тим старан-

ніше і майже в розпачі він оберігав свого. Ступав дедалі повільніше, щоб тільки не втратити його по дорозі. Кінь тряслася й лихоманці, ставав на п'ятки копит, хитався і глухо іржав. Улан розірвав свою сорочку, подер її на стьожки і вжив їх для бандажів,— обв'язав прикладену до копит мокру землю. Сонце вже хилилось до заходу, коли кінь захитався і звалився безвладно край придорожнього рову. Зубами став гризти землю, з ніздрів видихав гаряче повітря. Шарпнувся раз, удруге, втретє. Пробіг по ньому глибокий дрож, красива голова глухо брязнула па розгрузлу землю. Гарячий віддих спинився...

Сповнений глибокого жалю, улап став пад ним з очима, втупленими в погаслі зіниці, в дивну, ніби глузливу й безмежно болісну усмішку кінської морди.

Вдарила його в груди ця несподівана перешкода і пробудила з гордих вояцьких дум. Приніс його цей вірний, любий товариш з рідної землі аж сюди, проніс наяву через стільки країн і через таку кількість видив і мав же донести його до місця слави... А тепер сміявся з усього цього гірким сміхом смерті.

Завваживши, що піде на дорозі немас товаришів і паближається ніч, Кшиштоф відстебнув попругу чапрака, торок сідла, зняв уздечку, нагрудника... Коли відчув руками жар у здутому животі і пульс у жилах голови, сам затрясся й захитався на ногах. Закинув собі на спину попону, сідло з чапраком, вуздечку, а списа схопив у руку і рушив дорогою вперед. Він тепер поспішав щодуху, щоб наздогнати полк. Розгледівся на всі боки і, не побачивши ніде й живої душі, почав прямо, розмірено збігати з гори. Дощ періщив дедалі сильніше. Околиця весь час була та ж сама: горбиста па півночі, наїжена крутими горами на півдні й перетята долиною Ебро. Кшиштоф з'їв скибку хліба, що з учорашнього дня лежала в нього у шкіряній сумці поряд із кобурами пістолетів. Але скибка ця була надто мала і, оскільки він сьогодні вперше їв — снідав і обідав водночас — вона не втамувала його голоду. Напився води з джерельця, на яке натрапив, і раз за разом обводив поглядом околицю.

Ставши на невисокому пагорбі, він побачив перед собою на певній відстані тракт, що звивався, мов стьожка, у долині річки. З місця, де він стояв, звертала вліво до річки вужча дорога, яка, мов тятива, з'єднувала лукоподібний вигин річкової долини. Кшиштофові здалося, що сюдою буде набагато ближче до тракту, який виднівся

вдалині. Без вагання рушив бічною дорогою. Вийняв на бігу з кобур обидва пістолети, засунув їх за пояс, спис притиснув до боку, палаш вище підв'язав і ну бігти далі! Плащ намок на дощі й значно поважчав. Чапрак з білого смушку, що зверху прикривав сідло, також намок. З темно-синьої обшивки чапрака, вирізаної зубцями, скапувала за комір холодна вода. Сумка, після того як були вийняті з кобур пістолети, почала переважувати вправо і тисла на плече. Тебінки хляпали, підхвісний ремінь, нагрудник, вузда, путлиці й черевні попруги щохвилини вислизали з рук і плуталися в ногах.

Пробіг він отак з десять стай — тут росли оливкові дерева,— коли в останніх проблисках сонця, що просвічували крізь струмені дощу, постало неподалік від нього дивне видовисько. Він спочатку подумав, що то хтось молиться, склавши побожно руки під хрестом. Коли ж підійшов ближче, весь затремтів і затерп від страху. Стояли тут між деревами наспіх вкопані в землю стовпи з паркану з поперечною жердиною. До цієї жердини, власне, й були прив'язані руки французького вольтижера з ранцем на спині і в мундирі. Руки скручені ззаду посторонком, виверпуті в плечах, здійняті вгору так, як вішають на гаках у коморі забиту сарну й дикого кабана. Цедро гукнув до нього, коли був уже за кілька кроків від вольтижера. Жодної відповіді.

Він повільно підступив і тоді тільки все виразно побачив. Зв'язані руки, видно, викручували, заклавши жердину під мотузок, яким вони були зв'язані, і плечі випирали з розірваного мундиру, як вилазять голі коліна з подертих штанів. Рот був заткнутий кляпом, згорнутим з ганчірок. ніс відрізаний, вуха відірвані. На оголених грудях до тридцяти чорних ран. Випущені кишки лежали долі. До пояса труп був у щось загорнутий, що ще диміло чорним димом, хоча й багаття, розкладене під стопами солдата, згасло, залите дощем. Цедро помацав виступаюче плече. Було вже геть холодне.

Він скрикнув, побачивши чорні, страшенно розпухлі від вогню кістки ніг, обгорнуті соломою, змоченою в оливі. Напружившись із усіх сил, зняв труп із жердини, поклав на траві. Коли він отак стояв над ним, розставивши ноги, і дивився на того, що лежав піби з грубою сигарою в роті, без вух, із опухлою шиєю, з вибалушеними очима від страшного болю — очі ті нагадували два круглі червоні камінчики, з розпанаханим животом і з клубком кишок,

які звисали долі, мов дорогоцінний ланцюжок з брелоками,— напав на нього якийсь особливий, внутрішній сміх. Не думаючи про це, відчував, що він сміється так, як і його вірний кінь, коли здихав на памплонській дорозі. Хибна, чужа душі думка, якесь невиразне формулювання побаченого швидко зринули з мозку крізь хворобливий сміх, що стрясав його всього: «Чортова личина! Не завжди страждання гарне, ой, не завжди, не завжди...»

Він підхопив списа, впущеного на землю, сідло закинув на плечі, обвив шию попругами, щоб не заважали йому, і, роблячи оленячі стрибки, побіг далі дорогою. Вже спускався на землю морок близької ночі. Спішений солдат напружував ослаблі очі, щоб окинути зором дорогу й не заблудити у темряві. Коли смеркло й настала ніч, оточив його шепіт, шурхіт, шерех — шелест дерев,— шелест олив і платанів, чужий його слуху. Він ніколи в житті не чув такого... Далекий плюскіт ріки Ебро... Польові коники сюрчали у темряві, що огорнула його з усіх боків. Іноді брязне, раптом ударившись об залізо вудил, розетка нагрудника, схожа формою на серце, що з'єднує ремінь... Дзеленькне раптом стремено, вдарившись об стремено,— заскриплять пряжки попруг, і на голові здибиться волосся. Ідуть! Біжать, наближаються... Серце калатає... Банда хлопів біжить, ховається за плотом... Губи прикушені в них, очі примружені від люті, в руках — жигала. Хоч би принаймні можна було бачити їх! Якби ж то можна було вгледіти те місце, де вони з'юрмилися, і побачити цих людей! Окинути очима, скільки їх там є! І оборонятися від триклятої напасті! Адже він зуміє оборонятись і вмерти як належить! Але ж загинути нікчемною смертю, серед підлої зграї, серед роз'ярілих звірів, що цілим тлумом нападають на одного, як на отого... Довгі години страждати, коли тобі викрутять руки, а ноги палитимуть на повільному вогні!

Він ішов чужим полем навшпиньки, не усвідомлюючи, що чинить це дедалі тихіше, ніби ступає спаленими вже ногами. Йому здавалося, що це з нього видерли кишки і йому викололи очі...

— Боягузе, боягузе! — стиха бурмотів він, наддаючи ходи. На хвилину такий окрик дав певні наслідки, та от заслона розтанула, і перед очима постав спалений труп солдата, і нестерпна огида стисла Кшиштофові серце. Кроки його стали зовсім нечутними, мов у лиса або в гієни. Напружений зір вдивлявся крізь струги дощу, в морок.

Іноді миготіли в ньому вогнисті видива, ніби осяяні наглою блискавицею, то знову лягали якісь пласкі, квадратні, чорні силуети. В певних місцях він чув свої кроки, повторені десятикратним тупотом, ніби наздоганяла його людська юрба, з грудей виривався крик, але сила волі душила його ще в горлі. Він тоді зупинявся і, звівши пістолет, прислухався до тих звуків.

Непорушна тиша довкруг.

Обабіч путівця, яким він ішов, кам'янистого й повиминаного дощем, стояла огорожа з нетесаного каменю. Ці кам'яні мури не давали мандрівцеві збочити. Він кілька разів натикався то на правий, то на лівий із них. Відчув, що іде під гору, ступаючи по воді, яка з дзюркотом збігала вниз по камінню, по своєрідних сходах. Він весь спотів і захекався під вантажем сідла. На одному з підвищень зупинився. Зі свіжості вітру здогадався, що стоїть на самому вершечку гори. Зробив ще кілька кроків, із невеликої віддалі засяяли йому в очі вогні. Намацавши рукою кам'яний виступ, він сів на нього і сто разів запитував самого себе: хто це може палити вогні? Ворог чи свій брат? Чути було собачий гавкіт... Ані французи, ані поляки не мають при собі пса... Десь удалині заржав кінь... Чий то був кінь? Знову тиша. Порушило її щось чарівне — ніби відлуння гри на органах, і знову стало тихо.

Кшиштоф уже перевів дух і перепочив. І попрямував на то світло тихими кроками нічного привиду. Повільно сходячи в пагорбу, почув віддалік, на іншому боці, оклик сторожі: «Qui vive?» [1]

Серце молотом закалатало у грудях. Дорога вела звідси в різні сторони. Перетинали її широкі кам'яні сходи. На одному з поворотів він раптом побачив збоку велетенський пломінь так близько, що, остовпівши, зупинився. І не міг рушити з місця. Це не було вікно, пломеніюче світлом, не були й відчинені навстіж двері, а щось схоже на широкі квадратні челюсті, що вели всередину пломеню.

До його вух долинув гомін людських голосів.

Напруживши слух, на превелику радість свою почув французьку мову, легковажні табірні пісеньки, вигуки, сперечання... І побіг туди, перескакуючи через мокрі кущі винограду, перелазячи через мури огорож і провалюючись у рови, повні води. Незабаром вартовий приставив кара-

[1] «Хто йде?» *(Франц.)*

бін до його грудей. При цьому ледве пробелькотів запитання — хто йде? — так перелякався, коли з мороку наскочило на нього сідло, що закривало голову улана. І прибулий через силу вичавив із себе mot d'ordre [1], такий був втомлений. Кшиштофа обдивилися з усіх боків при світлі ліхтаря й пустили, геть змоклого,— з нього дзюрками стікала вода,— до вогню разом з його сідлом та списом. Так добродушно вирішив викликаний до входу капрал.

Кшиштоф збіг по кільканадцяти сходинках і став на порозі нефу великої церкви. Понад десяток вогнищ палало під її центральним склепінням і в бокових каплицях, відгороджених колонами від головного приміщення. На олтарях горіли запалені свічки. Багато їх також пломеніло по багатьох кутках,— під хорами і на хорах, на амвоні і в притворах. Зо дві тисячі солдатів стояло тут табором, голосно кричачи й співаючи. Одні вже хропли, лежачи покотом на церковних килимах, під хорами, між колонами, довкола олтарів і навіть на олтарях. Інші пекли на вогні шматки м'яса, засмажували поросят, індиків, півнів; а інші ще тільки різали птицю, скубли її. Цедро відчував невимовну радість. Йому більше не загрожує напад з тилу і страхітна смерть, як в отого французького вольтижера; він уже тепер не такий самотній, як був перед цим у темних полях, струмені дощу більше не ллють йому на спину. Огонь, світло, сухі плити! Людський гомін!

Довкола сила і радість здорових людей!

У перші хвилини він не міг зорієнтуватись, що тут коїться, чим бавляться благодушні товариші. Пошукав очима вільне місце під бічною стіною і зайняв його, хоч і не мав на це ніякого права, і з великою насолодою простяг задеревілі ноги. Довкола його постаті утворилась ціла калюжа — з плаща і з іншої одежі все ще стікала вода. Дим від вогнищ заповнив простір під склепінням і тягся до дверей. Дощ бризкав крізь вибиті вітражі. З двору віяло мокрим холодом.

В клубах цього диму, у сяйві кільканадцяти свічок, поставлених на карнизи амвона, щохвилинно вигулькував французький гренадер, котрий, накинувши на мундир стихар, а на шию надівши єпітрахиль, виголошував казання про найпаскудніші випадки в житті, про найогидніші злочини, які тільки вмістити може у тісні рамки анекдоту холостяцька уява. Мову свою ілюстрував він у

[1] Пароль. *(франц.)*.

найзабавніший у світі спосіб, скубучи великого півня і з красномовним жестикулюванням кидаючи на слухачів пір'я. Він умів при цьому ще й співати й імітувати кудкудакання сполоханих курок теж дуже смішно. Цедро реготав, аж за живіт брався, механічним, мертвим, гортанним сміхом, хоча й відчував, що йому прикро. Весь час довкола нього трощили сповідальні, рубали різьблені скамниці і лавки, катафалки, сходи, драбини і підсвічники, церковне начиння і стародавній посуд з дерева,— все те, що більше своїм віком, аніж справжнім своїм призначенням, символізувало собою вічність. Ці предмети разом з коругвами, требниками у столітніх оправах, разом з почорнілими іконами у грубих рамах кидали в багаття, і язики пломеню поглинали їх дедалі жвавіше. Кшиштоф обважнілим поглядом дивився на білі місця після здертих зі стін образів, де погойдувалось від протягу обвисле павутиння... Він позіхав, жалісливо корчився. На мармуровій підлозі стояли цілі калюжі крові з поросят, телят, півнів та індиків. Слідом за тими, хто проходив, летіли цілі хмари пуху та пір'я. Чути було переважно французьку гутірку, але проривалися звуки німецької, польської, іспанської і навіть голландської мов.

«Голландці в Іспанії як завойовники...» — ліниво подумав Кшиштоф, позіхаючи па весь рот.

У цю саму мить прокалатав дзвінок біля дверей, що вели до ризниці, такий знайомий вуху католика, дзвінок, який звістує про появу дароносиці. Всі залишили свої заняття й повернули голови у той бік. І справді-бо, почав виходити з ризниці натовп переодягнених солдатів. Попереду йшло ніби кілька хлопців, що мали служити молебень, у стихарях і червоних пелеринках. Кожен з них ніс по великому запліснявілому бутлю зі скромною міною на обличчі та з покірно опущеними очима. Вони поставили бутлі на великому олтарі в один ряд і, склавши руки, квапливо збігли по сходах. Тоді за ними з ризниці вийшов піхотинець з вусиськами, мов два лисячі хвости, в блискучій мантії та в береті, другий за ним — у ризах, а третій лише в білому облаченні, яке підпімав по-жіночому,— таким порухом руки, який під час великої революції вважався *incroyable* [1]. Кожен з них ніс великий жбан з вином.

Солдатський натовп ревів від захвату і плескав у долоні. Перевдягнені, блазнюючи, поставили принесені жбани на олтар. Притягнуте кількома солдатами барило з вином теж

[1] Неймовірний *(франц.)*.

викотили олтар і поставили на вершечку дарохранильниці. Піхотинець у розкішній мантії взяв із рук товариша кадило і, відправляючи якесь потворне богослужіння, несподівано почав виконувати непристойний танок. Коли він видригував ногами, мантія розхилилася, і виявилося, що священик хоч і в мундирі, але без інших необхідних частин уніформи, які саме сушилися біля одного з багать. Під час цієї профанації солдати, повбирані в стихарі, виштовхали до олтаря сивого чолов'ягу в нічній сорочці й коротеньких штаненятах. А той, що був у мантії, витяг його на сходи й відрекомендував глядачам як священика — настоятеля собору.

— Іспанець,— вигукнув він блазенським тоном,— але священнослужитель і ще й настоятель! Здавалося, мало на що здатний, а, бачите, власник і господар винного погребця. Шануйте, варвари, цього власника! Потай ми й краплі не випили. Не хотів святий отець добровільно показати свого скарбу, що його він стільки літ доглядав тут, отож і довелося пояснити йому, що таке ввічливість. Тепер він ввічливий — справжній тобі француз. Малазі, що у цьому барилі, вже п'ятдесят років...

Радісний крик пролунав на всю церкву. Цедро тішився цим, як і інші промоклі й промерзлі вояки, всупереч своїм справжнім почуттям. Церемонія ж підняття на олтар пляшок та бутлів по-справжньому й щиро захопила його. Якби старі служаки витівали і в стократ огидливіші оргії, він би визнав це — наперекір голосу душі — цікавим, гідним уваги і особливо властивим для них. Йому страшенно хотілося пити, так що, здавалося, віддав би кілька літ життя за один із цих пузатих, заплісняві бутлів вина. Смертельно втомлений тяжкою дорогою, та ще й сім потів проливши під час останньої своєї праці, яка дала можливість пізнати, як треба напружуватись і трудитися в'ючному коневі, на своїй шкурі зазнавши його мук і мало не пізнавши його почуттів,— зараз на кам'яній підлозі він відчував, що йому холодно й огидно. Вологість пронизувала до кісток.

Він водив втомленими очима по довколишніх плитах. А сам лежав біля мармурової плити, яка висотою перевищувала зріст людини. На ній вирізьблене було незграбне зображення рицаря в обладунку, з мечем у стиснутих руках. Обличчя з плоским носом, панцир і стопи — все це давно було вже вичовгане підошвами й підборами віруючих парафіян, стерто в порох і винесено з церкви незліченною кількістю ніг, які впродовж віків топтали гордого

рицаря. Тепер від нього залишився тільки слід, самі останки, знак, що свідчить про минущість земної пам'яті. Далі лежали плити, літери на яких, подібно до того як і воїн, зійшли в країну небуття. Поруч з написами були округлі, залізні кільця для піднімання цих могильних дверей. З-під них саме й тягло пронизливим, вологим, могильним холодом.

Кшиштоф не міг витримати. Він поклав своє сідло, списа, повісив біля олтаря плащ і вуздечку. Втиснувся в натовп. Важко було пройти повз вогнища, бо ж усюди лежали люди на розстелених плащах, килимах, ризах, церковних облаченнях, на саванах для парадного катафалку... З боку пресвітерія збився тісний гурт «приступаючих» до барила з вином. Солдат у ризах роздавав чарки бажаючим випити. Кшиштоф грівся й сушився, віддалік стоячи від одного з багать, і роздивлявся круг себе. Розпалювало в ньому апетит приємне шкварчання поросяти, що смажилося, насаджене на багнет. Соромно йому було просити, щоб дали бодай шматок, хоча від голоду й кишки зводило. Вояки спідлоба зиркали на нього. Почали невдоволено переговорюватись між собою, стовпившись коло вогню так, щоб перегородити доступ до поросяти. Цедро гордовито глянув на них і відійшов убік з високо піднятою головою під дедалі голоспіший марш, що награвали його кишки.

Загучали органи — хтось заграв задьористий вальс. В одній з каплиць було утворено щось на зразок танцювальної зали. Танцювали там надзвичайно жваво, з вихиляса-ми. Особливо відзначався в цьому один з гренадерів. Він танцював, дбайливо, з делікатною ніжністю тримаючи в обіймах чимале порося. Вдавав, що в невтримному шалі стрімкого штірійського танцю тримає в обіймах звабливу й гнучку дівчину. Правою рукою крутив поросяті хвоста і щипав його нігтями, воно огидно кувікало, і гренадер намагався заспокоїти його запальним шепотом. Солдатня ревла від задоволення.

Продираючись до олтаря крізь щільну юрбу, Кшиштоф побачив старого священнослужителя. Той лупав очима, стоячи в темному кутку між надгробками, і помаленьку підступав у певному напрямку — намагався непомітно вислизнути звідси, коли вся ця потолоч добре-таки налижеться. Зголоднілий улан підступив до священика і заговорив до нього різко, твердим тоном, чи розуміє він по-французькому. Священик скривився з болісним і хитрим виразом обличчя; киваючи головою, ніби підтверджував це

І в той же час ніби й заперечував. З цього виразу обличчя Кшиштоф здогадався, що його зрозуміли. Зажадав тоді, виразно вимовляючи слова, щоб священик приніс щось із їжі, бо він страшенно голодний, мов той пес. Священик витріщив очі і мало не з плачем став бити себе в груди, присягатися всіма святими й пояснювати, заїкаючись, що вже нічого в нього немає: все, що було,— поросят, телят, корову, курей та індиків — вино також,— додав він, боком, з погрозою й страшною посмішкою повертаючись до олтаря,— геть усе поїдає й випиває славне на всі часи імператорське військо. Цедро був такий голодний, втомлений і безсилий — вже стільки часу й ріски в роті не мав,— що всі помисли в нього були спрямовані тільки на те, щоб чогось роздобути в цього священика.

Він ухопив його за комір сорочки і штовхнув поперед себе, у тлум. Священик швидко пішов, схиливши голову, ніби оберігався від удару. Так вони дійшли до ризниці. Там усе було звалене на купу разом із тим, що лежало в шухлядах. Шафка зі святим начинням була розбита, шухляди з неї повитягувані, а від самих предметів і сліду не було. Довкола валялися на підлозі ризи, мантії та церковна білизна. Побачивши великий жалобний саван із чорного оксамиту, Кшиштоф квапливо накинув його на плечі, подумавши, що він служитиме йому за ковдру. Він серйозно вирішив пробратись до священика. Подивився пильно на нього... Побачив: той стоїть під стіною, закривши долонями обличчя, і плаче. Смішно випнуте, кругленьке черевце священика між наївно-первісними шлейками коротеньких, обтислих штанців стрясалося від глибоких схлипувань. Все тіло здригалося в конвульсіях.

Кшиштофа охопила мимовільна короткочасна жалість. Він наблизився до старого й торкнувся його плеча. Коли той підвів голову, глянув на нього щиросердно. Похитав головою, похитав головою... Потім поцілував його в плече і шепнув на вухо:

— Велебний отче, дайте мені, що залишилось у вас із їжі, бо здихаю з голоду.

Священик звів на нього заплакані очі і, заламавши руки, показав на знищені вщент предмети, церковне облачення, начиння... Вони схилилися один до одного, і Цедро вже мав намір добродушно й вибачливо пояснити старому канонікові, що це, певно, сам господь карає його за культ вина й за черевоугодництво, змушуючи бачити, як воякн кадять перед барилом його видержаної малаги, та

священик нагнувся й почав піднімати з підлоги білі облачення, стихарі й непомітно, квапливо й благоговійно взявся ховати їх у шухляди. Кшиштоф не перешкоджав йому. Він і сам розглядався по кутках, чи знайде ще щось сплюндроване або щось із їжі... Поки цим був зайнятий, почув брязкіт клямки у найтемнішому кутку ризниці. Він зиркнув було і ступив туди, але побачив лише спину й п'яти парафіяльного священика. Двері зачинилися, і по другий бік їх квапливо клацнув ключ. Обурений Цедро скочив слідом, щоб наздогнати дідугана, але, натиснувши на ручку, переконався, що двері справді замкнені.

Канонік безсумнівно дав драла.

Нічого не лишалося, як повернутись у пресвітерій і там пошукати, що б його кинути на зуб. Він став за іншими перед олтарем. Юрба, вже добряче захмеліла, п'ялася вгору по сходах, вояки, опустившись на коліна, жлуктили малагу й андалузьке вино, аліканте, боручи по черзі золоту чашу з рук солдата у ризах. Вже й Кшиштоф наблизився до олтаря, щоб уклякнути на сходинці й собі причаститися слідом за іншими, коли надійде черга. Він майже непритомнів від голоду, а особливо — від спраги. Та раптом йому стало гидко — так підступав нудота до горла. Гордість примусила його зоставити чергу. Він попрямував на своє місце, голосно і страшенно бридко лаючись. Щільно загорнувся в оксамитовий саван з такою люттю, ніби за хвилину мав підставити шию під ніж гільйотини, накинув на сухий саван мокрий білий уланський плащ, а під голову замість подушки поклав сідло. Напохваті лежав спис і попруги сідла, пістолети були за поясом. Він витяг іще безкозирку, підсунув під щоку, щоб хоч голова лежала на сухому. Голодний, мов безпритульний пес, заплющив очі, уткнув голову між луки сідла, щоб заснути й не дивитись на світ.

«*SIEMPRE EROICA*»[1]

Майже шість тижнів Цедро провів у сідлі з ременем списа на руці, стискаючи острогами верхового коня. Цей кінь був тепер іберійської породи, бистрий як вітер. Отримав його ще в Туделі, куди пішки прибув із своїм сідлом. З часу, як його полк вторгся на правий берег Ебро у ве-

[1] Завжди героїчна (*ісп.*).

селу, порівняно з гірськими пустелями, долину цієї річки, він не знав ні хвилини спокою. Брав саме участь в успішних атаках уланів першого полку під Маленом і чотирнадцятого червня — під Алагоном, на березі річки Ксалон, чудової, бистрої, дикої південної притоки Ебро. Він ішов в авангарді цілого війська, коли шістнадцятого червня воно наближалося до Сарагоси. Один із перших уздовж і впоперек об'їздив працьовито оброблену, обводнену численними каналами землю, заглянув у кожен дім у приміських селах — Ла Хойоса, Марлофа, Лас Касетас, Утебо, Монсальбарба, кінець кінцем, перший дістався до монастиря Сан-Ламберто в Мольв'єдро, звідки вже було менше трьох верст до арагонської столиці. Мольв'єдро стало з цієї хвилини ніби домівкою полку. Тут після трудних походів вояки відпочивали в холодних коридорах монастиря, тут не раз можна було сховатись від набридливої денної спеки і нічного холоду, звідси, зрештою, вони вирушали у соті й тисячні експедиції, кожна з яких була згубною для ворога. Кшиштоф уже втратив лік сутичкам, боям та погоням у долині ріки Ебро, по рівних, вибрукованих вапняком шосе, обсаджених з боків евкаліптами й платанами. Його життя тепер протікало на випалених сонцем височинах мадрідського шосе, що звивалося по Ла Муелі й Калатайуд, і в долині Уерби, на дорогах, що вели через Дароку, понад Королівським каналом, і по другий бік ріки Ебро, на її лівому багнистому березі, в долині Гальєго, на безплідних, солончакових, ламких від вивітреного каменю й сипких від гіпсу горах.

Оскільки нечисленна армія генерала Вердьє, перед якою поставлено бойове завдання оволодіти Сарагосою, не мала взагалі при собі інтендантських складів, то надвісляпські улани змушені були постачати для всього війська провіант і фураж. День у день, поділені на невеличкі підрозділи, вдосвіта вони вирушали в гори. Багата, родюча долина Ебро зовсім обезлюдніла. Одна частина жителів відійшла до Сарагоси, друга — в гори, забравши всі пожитки. Треба було шукати овечі отари, корів і кіз у їхніх недоступних сховках. Протягом цих шести тижнів улани виробили в собі інстинкт і слідопитів, і розбійників. Цедро виявив у собі душу якогось предка з часів Мацека Борковича. Зовсім збайдужів до прикрого характеру такого заняття. А втім, знайшов у цьому щось приємне, зухвалу пиху, втіху від тиранії, здоровий сміх над людськими стогонами,

Тепер кожна хвилина його життя спливала під смертельною небезпекою.

Людина, здибана в горах, була ворогом, який міриться всадити ніж у серце. З-за кожного куща чигали дула рушниць, з-за кожного каменю лунав постріл і свистіла куля, і кожна тінь, що ледь майне, провіщала смерть. Але саме в цьому молода душа знайшла для себе стихію. Була ж то розкіш: вирушити загоном із кільканадцяти вершників раннім, голубим, холодним ранком — у липні, перше ніж сонце встане з-за гір землі Моннегрос, проскакати на коні, погнавши його щодуху, холодною, похмурою, обсадженою з боків деревами памплонською дорогою, виїхати з оливкових плантацій і виноградників, звернути на південь до Пласенсьї, а звідти тихенько метнутися вбік — у випалені, сипкі, спадисті осипи долин. Потім вийти з кипарисових хащ у рідненькі гаї пиній. Звідти видно ніби розритий, понівечений степ, де тиша й глушина, де лежить над долинами, немов те віко, імлиста ранкова сутінь. Вихором налетіти на якісь кам'яні загорожі, застати там людей, захопити стада. Сміючись, приставити дула пістолетів між чорні очі цим понурим чоловікам і змусити їх, мов баранів, гнати свої стада на шосе, а потім — аж до самих брам обложеної Сарагоси.

Одначе не завжди вдавалося це так легко. Бували дні, протягом яких даремно вони робили пальоти на гори й ущелини аж біля самої вершини Пуїг Серверо за Уербою, в бік Бельчіте і похмурого гірського замку Дарока, марно кидались на безлідні плоскогір'я до Фуентеса,— ніде не зустрічали по дорозі жодної живої душі. А скільки разів, вистежуючи худобу, вони натрапляли на зачаєну банду гверильясів, яка накидалася з ножами і з криком на них. Були це прості й дикі хлопи, призвичаєні до життя на пустельній землі і до мандр у Піренеях із контрабандою. Безжально прохромлені наконечниками списів, вони вішались на кінські шиї, розпанахували ножем холку рисакові й намагались поцілити в серце вершникові. Отоді-то Цедро й спізнав, що таке спис для солдата і якими мудрими є правила його товариша Гайкоса. Перше ніж ворог наміриться стрибнути, треба, наставивши вістря списа, пришпорити коня і пустити його вскач!

Струмінь крові і передсмертний стогін розтоптаного конем — і по всьому. Вже багато разів непереможний полк уланів розтоптував цілі юрмиська. Не раз уже Кшиштоф прав у хвилях Ебро полотно своєї короговки, коли ставало

воно шкарубким і однобарвним від засохлої арагонської крові. Не раз уже він пускався вплав через неглибоку влітку течію річки. Багато разів гасав по рівнинах лівого берега в чарівній долині річки Гальего, яка текла з Піренеїв, щоб злити води свої з водами Ебро одразу ж за мурами Сарагоси.

У цих походах протягом шести тижнів Кшиштоф багато разів об'їхав довкола старої Цезареї-Аугусти. Бачив її з боку узвишшя Кастельяр, з висоти плоскогір'я Пласенсія, з південного боку, з ля Торресільля, і зі сходу, з плоскогір'я Валь де Осера. Поставали перед очима численні вежі: висока верхівка кафедрального собору дель Сео; велетенські корпуси монастирів — францисканського, у центрі міста, за брамою, що називалася Квемадою, на правому березі Уерби — Сан-Хосе, на півдні — чотирикутник замку інквізиції Кастель Альхаферія, на заході — капуцинів, перед брамою Кармен; круглі куполи й стрілчасті вежі Нуестра Сеньйора дель Пілар на самому березі річки.

Добре видно було міст, який з'єднував передмістя Аррабаль з головними вулицями міста, які простяглись аж до площі Енграсія та брами тієї ж назви на півдні; широка заглибина між чорними будівлями у формі літери С — то Кальє дель Косо, випукла частина якої біля францисканців і лікарні для божевільних створювала видовжену площу, нижній вихід з якої за будинком університету спрямований був до Пуерта дель Соль, а верхній переходив у торгову площу і за монастирем Сан Хуан де Льос Паньєтес простягався до вузької вулички на березі річки Ебро.

Їх вабило й чарувало це похмуре місто. Воно не було фортецею, бо оточував його лише низький, десять футів заввишки, мур та сякі-такі брами. Вони були свідками першого наступу французького війська на Сарагосу п'ятнадцятого червня й атаки другого липня, захоплення ним приміської височини Монте Торреро й монастиря капуцинів. Вони були при запеклому штурмі, обороні і спаленні монастиря Сан Хосе.

Зіткнулися з небаченою досі мужністю, з залізним опором. Розуміли, що перед ними не офіцери й солдати, не полохливий люд, що кидається врозсипну, коли нападе на нього вишколений батальйон, а народ, силою фанатизму свого перетворений в армію. Командуючий у цій величезній громаді не був призначений зверху. «Верху» як такого не було.

Вождем за одностайною волею мас ставав найздібніший, найенергійніший і найзавзятіший. Якщо він щось погано обміркував, неефективно повів бій, щось слабо виконав, неповороткий був у своїх розпорядженнях, надто мляво й повільно наступав, одне слово, не боровся на смерть, як того жадала загальна воля, то цим самим прирікав себе на негайний вирок,— діяв неписаний закон невтримної пристрасті,— власна ж підлегла громада ставила його під мур і кулями прошивала йому серце. Так загинув полковник артилерії Песіно, так загинув комендант замку Цінко-Вільяс та інші. Громади, що воювали, обороняючись, не були поділені на регулярні підрозділи. Це були когорти, що їх залучив і згуртував геній воєначальника. Чим більша була сила цього генія, тим чисельніший формувався загін. Командир даного загону, власне кажучи, підлягав головнокомандуючому: виконував накази, що надходили згори, настільки, наскільки визнавав їх доречними для досягнення мети. А проте всі, як один, у даному разі слухались головнокомандуючого, в якого з волі народу виріс Дон Хосе Палафокс.

Польські улани, стоячи на горах і дивлячись на похмуре місто, сприймали його як щось знайоме й живе. Любив ось так, стоячи підрозділом, довго споглядати його... Не раз Кшиштоф Цедро зупиняв коня і, забувшись, поринав у задуму. Його серце розривалось від думок, а руки тремтіли. В душі скипала лють, а з вуст злинув мстивий окрик: «Мусиш і ти загинути, місто! Тобі не стояти більше перед нашими очима, зморо триклята! Проти карних, проти регулярних, проти вишколених каре ти ж виставляєш лише горду сваволю, силу своєї зарозумілої анархії! Ха, ха! Ти мусиш загинути!»

Коли з Памплони перевозили сорок шість фортечних гармат, гаубиць та мортир, щоб почати постійну облогу, уланський полк охороняв цей транспорт від нападу гверильясів, коли сплавляли його Арагонським каналом. Тоді не було спочинку ані вдень, ані вночі. Весь час переходили вплав то на цей, то на той бік каналу. Перетинали шлях бандам, які спускалися з гір, билися з ними, влаштовуючи засідки, по скелястих ущелинах та гірських долинах. Нарешті транспорт підтягнуто було під Сарагосу і облогу організовано так, що оточили частину міста з заходу і півдня, або від річки Ебро до форту Монте Торреро. А східна частина з цілим передмістям та заріччям була вільна.

В кінці липня Кшиштофа як вояка, що знав французьку мову, відібрано було з шеренги уланів в інженерну й артилерійську роту, яку формував із здібніших уланів та піхотинців уланський капітан Гупет. Число кваліфікованих артилеристів в армії було настільки незначне, що генерал-інженер Лакост, який повинен був керувати роботами по створенню облоги, мав у своєму розпорядженні всього лише кількох офіцерів. Ввірена капітанові Гупету батарея стояла під Монте Торреро. Перед артилеристами виникло тепер завдання копати окопи для батареї. Полегшувала працю велика кількість іригаційних каналів, викопаних ще працьовитими морисками, а також природних ровів, по яких вода через шлюзи з Королівського каналу текла в сади. Тут пролягало й русло річки Уерби з високими греблями вздовж берегів. Оливкові дерева росли біля самих мурів міста. Тому жителі вдень кулями попідкошували викохані оливкові гаї, понищили сади, поруйнували в них літні будиночки, щоб видно було, що роблять французи, і кулями ж таки проганяти селян, які копали окопи.

Кшиштоф зоставив коня, у походи більше не ходив, хоча й не змінив уніформи і не переставав належати до свого уланського полку. Він сидів тепер серед каналів і керував групою арагонських селян, які під загрозою смертної кари змушені були готувати знаряддя смерті для своїх земляків. Щохвилини з багнетом у руках він відбивав напади жителів міста або приборкував бунти робітників, що раз у раз вибухали, мов порохові міни. З мурів і монастирських веж безперервно сипались кулі, запалювальні снаряди, уламки заліза й каміння. По ночах він навчався мистецтва встановлювання гармат, насипання бруствера, прорізування амбразур, їхніх щік і поколінників, укладання гарматних лафетів, вставляння шворнів та вкопування дуг.

А ті, що були в облозі, тим часом одержали підкріплення чисельністю у дві тисячі чоловік іспанської гвардії, але й французи були підсилені двома лінійними полками, що прибули з Франції. Батареї встановлено на бруссях, вбито останні цвяхи в поміст, бруствер виклали фашинами. На вимогу здати місто без бою Палафокс відповів: «Війна — без пощади!»

Третього серпня вдарили всі гармати. Четвертого із самого досвітку стріляли по замку Альхаферія, правічній в'язниці святої інквізиції, по брамі Кармен і по брамі Енграсія. В той же час польські стрільці рушили по другому березі ріки Ебро на передмістя Аррабаль. Кшиштоф Цедро

стояв з батареєю навпроти монастиря Енграсія. Оскільки передбачали, що брама цього дня має бути забарикадована лантухами з піском, зробили проломи коло неї з правого й лівого боку в мурах, які оточували монастир. Велетенські будівлі його стояли на невисокому пагорбі й утворювали окреме ціле. Батальйон сімдесятого полку і весь перший полк польської піхоти стояли в окопах, чекаючи умовленого сигналу. Цедро з товаришами-артилеристами одержав наказ взяти участь у штурмі з карабіном у руках, коли кінний ескадрон надійшов для охорони гармат від можливого нападу ворога.

Вояцтво жадало битв, жінок, грабунків. Рвалось у бій. Близько одинадцятої години ранку почали обвалюватись, перетворюватись у стовпи куряви монастирські мури. Праворуч від брами у перший же пролом відразу кинувся капітан Баль. За ним по мосту на річці Уерба рушила жменька уланів-артилеристів. У лютій спеці, під вогнем пострілів, що гуркотіли, мов удари грому з пробитих у мурі монастиря бійниць, вони досягли пролому. Тут віч-на-віч стрілися з оборонцями. І кинулись одні на одних, як розлючені звірі. З пробитих грудей хлинула кров. Вал трупів захарастив прохід. Монастирські стіни рухнули. Обвалилися з шумом стелі, і з першого поверху загони оборонців злетіли у глиб підвалів. Балки підминали їх, відколоті печі й мури ту ж мить падали їм на голови. Кшиштоф опинився на краю одної з цих ям. Він онімів від жаху. В диму і в стовпах цегляного пилу, в рухомих руїнах, біля своїх ніг він бачив, як вовтузиться, конаючи, місиво людських тіл. Голови по-святковому пообв'язувані червоними хустками, ніби взяті у великі обручі; довге волосся змащене жиром, вовняні плащі в білу й голубу смужку сягали до самих п'ят, мов римські тоги. Конвульсивно здригались і смикались ноги у білих панчохах і чорних оксамитних штанях, у дерев'яних сандалях з чорними стьожками, зав'язаними ззаду ноги. Руки однак, простягаючись угору, все ще стискали довгі ножі.

З розвернутих проломів у потрісканих стінах вивалювались чимраз нові шеренги одягнених святково людей; вони кидались на нападників із сліпою мужністю. І їх було знищено ударами багнетів і зіпхнуто до спільної з попередніми оборонцями могили. Польська піхота вторглася крізь проломи в монастир. Топчучи поранених і конаючих, біжучи по карнизах понад підвалами, де повно було передсмертних зітхань, польські солдати, заюшені кров'ю, в по-

дертих мундирах, з липкими й закривавленими дулами рушниць вискочили нарешті на першу площу.

Енграсія!

Кінець кінцем таки ввірвались до цього скаженого міста!

Площа була безлюдна. Коли вийшли на середину її, мов град, посипались на них стріли, полетіло згори каміння. У сліпих мурах, мертвих, задніх стінах будинків здавна темніли пробиті кирками вузькі отвори. З кожного виривався голубий дим. Вузькі вулички, що вели в центр міста, схожі на справжні шпарини, які тяглися між рядами високих кам'яниць, були свіжозамуровані або завалені мішками з піском. Нижні вікна в помешканнях, двері крамниць, входи в сіни були також замуровані й мали безліч не помітних для ока бійниць. Ніде не видно дверей! Жодної живої душі! Ворога ніби й не було!

Пролунав удруге страшний залп... Дим вирвався з суцільних мурів і повис голубими смугами... Кілька десятків трупів звалилось на брук. Офіцери вишикували солдатів взводами і попід стінами з усіх сил кинулись бігти назад, до брами Енграсія. Тут і знайшло для себе захисток військо, за зрубами добряче потрощеного монастиря. Як виявилось, брама закладена безмежною кількістю мішків із землею, з яких навалена була ціла гора, рівна з брамою. Було наказано батальйонові другого полку польської піхоти відтягти ті мішки від брами. Вояки кинулись працювати, раді, що ще якусь мить не йдуть у приступ на сліпі, що дихають димом, мури. Серед інших працював там і Цедро. Він уже з добру годину носив велетенські sacs à terre[1] і мало не валився з ніг від утоми. Весь був облитий потом, брудний і майже сліпий від диму й куряви. Важко дихаючи, він сів на одному з мішків і простяг ноги. В голові жодної тобі думки... До він і що робить? Щó це за мішки і для чого вони? Страшний гуркіт гармат б'є по лобі й тімені. Голосно стогнуть копаючі люди... Де це він опинився?

Тут же збоку під муром, у його фіолетовій сутіні, походжав туди й назад низькорослий офіцер,— щуплий і худий брюнет з гарними очима. У руці тримав оголену шпагу. Цедро глянув на нього налитими кров'ю очима і не був певний, чи справді бачить цього чоловіка, чи це, може, нагадує йому про якийсь випадок з подібним чоловіком? Офіцер зупинився над ним і з іронічним посміхом щось

[1] Мішки з землею *(франц.)*.

став казати йому. Під пахкання пострілів, під стрімкий галоп повітряних хвиль, під удари саперських кирок у поблизькі мури, під крики «На поміч!», передсмертне ойкання, тяжкі стогони й волання він не міг розчути його слів.

Він схопився на ноги й виструнчився.

— Звідки ви тут взялися, улане з тонкою талією? — гукнув йому на вухо капітан.

— Мене відкомандировано до гармат капітана Гупета...

— Розумію. Ви що, втомилися?

Цедро здивовано глянув на нього.

— Я знаю вас, пане Цедро, з розповідей, з чуток.

Кшиштоф вклонився по-військовому.

— Ми ж з вами далекі родичі. Моє прізвище Виганов-ський.

Залпи — стріляли водночас цілі роти — і новий гуркіт гармат з-під Альхаферії перебили їхню розмову. За хвилину Кшиштоф знову сидів на своєму мішку, а офіцер продовжував ходити вздовж муру.

«Що мені до того, яке в тебе прізвище, дідько чубатий?..— розмірковував Цедро.— Далекий родич...»

Мимоволі кинув погляд на руїни монастиря і знову побачив завалені підвали. З-під руїн вилазили люди. Ганчір'я на них закривавлене, обдерте. Обличчя страхітні, очі ще здалеку зирять на нього. Ох, що то за очі!

— Виганов-ський...— шепочуть вуста,— далекий родич... Цедро... Ха, ха! Цедро! Нема вже, брате, Кшиштофа Цедро. Пішов, братику, й нема... Ох, нема...

Недовго він віддавався меланхолії. Його знову гукнули тягати мішки. Мусив з товаришами підхопити перший-ліпший, що лежав скраю, і в неймовірну спекоту нести на місце. На площі Енграсії мішки розв'язували й висипали пісок на купу.

«Цікаво,— розмірковував Цедро, зі сміхом бігаючи туди й сюди, мов кінь у приводі,— яким же це хлопцям знову доведеться насипати цей пісок у мішки? Може, нам самим?»

Як тільки барикада по той бік брами була розібрана, молотами були розтрощені велетенські засуви і навстіж відчинені ворітні. Сорок четвертий полк тепер увірвався в вулицю, на площу і в монастирське подвір'я. Всі, хто ще не загинув під руїнами мурів, тепер конали, прохромлені багнетом. Наступаючі війська залишили будівлі монастиря Святої Енграсії тільки тоді, як там не було вже більше жодного живого оборонця.

Тепер французькі сили вишикувались у колону, щоб вторгнутись у центр міста і дійти до мосту. З площі Енграсії можна було вийти у трьох напрямках. На захід — до площі і брами Кармен, що поблизу монастиря Сан Хосе дель Кальзас; на північ вела головна артерія міста — вулиця Енграсії, що починалася на Кальє дель Коссо і разом з вулицею Святого Гіля (від Коссо до мосту), перетинала місто, ділячи його на дві майже рівні частини; третій вихід вів на схід — у сади та в бічні вулички, до брами Квемада.

Війська ж мали йти прямо, у вулицю Енграсії. Викликали із спорядженням для облоги фортець саперів, озброєних кирками, і вони рушили всією масою на мур, що перегороджував вузьку щілину. Тільки-но саперське знаряддя з брязком почало гатить у кам'яні барикади, справжнє пекло обрушилось на наступаючих. З дахів, з мансард, із незчисленних вікон і бійниць, з кожного поверху та з-за кожної майже гранітної брили посипались каменюки, шматки заліза, виплеснулись цілі бочки киплячої олії й води. Звідусюди вибухали хмарки диму від карабінного вогню, навіть з землі, з підвальних вікон.

Французькі й польські підрозділи гатили у мур багнетами. Намагались виколупати в ньому заглибини, потім чіплялися за них нігтями рук і ступнями, дерлись наверх по вбитих у них карабінах, мов по щаблях. А як тільки поперечну барикаду було зруйновано зверху, вони кинулись на поодинокі брили і в огні та димі, під гуркіт одвалюваних стін, стали голими руками виривати їх із землі.

Поки іспанці спромоглись вибити перші шеренги нападників, барикада була розколупана багнетами й перетворилася на купу цегли і вапна. Ошалілий загін загарбників влетів у вузький вуличний прохід, мов вибух, немов снаряд із людей, вистрелений якоюсь пекельною силою. Помста погнала їх уперед. Роз'ярілий, сліпий гнів залізним ланцюгом підганяв — примушував бігти. Але тільки-но видерлись вони на вершечок зруйнованої барикади й появились на вулиці, як із глибини цього проходу вдарили по них гармати. Задвигтіли й стократно відбили гуркотняву гармат велетенські, чорні, безвіконні будівлі, мури монастирів, дзвіниці та вежі церков. Картеч розірвала в шматки голови і груди передніх вояків. Світла кров ручаями потекла по цеглі у плоскі вуличні водозливи. Вся вулиця була перегороджена бруствером. Розруйнований брук, мармурові й порфірні плити, викинута з розкопищ земля — все це створювало ніби сходи, які вели вниз.

Місця, не зайняті барикадами, були перетяті ровами. За першою батареєю нижче видно було другу, а далі — третю. Чотири ближчі перевулки ліворуч від вулиці Енграсія і три дальші праворуч були забарикадовані голим муром трохи вище другого поверху. Всі двері й вікна були забиті камінням. В охопленої ентузіазмом, божевільної юрби нападників волосся стало сторч на голові. Вони мали йти у цей вузький, що сягав хмар, прохід. Ця вулиця нагадувала незначну тріщину між піднебесними мурами. Стьожечку вогнистої блакиті ледь видно було між карнизами дахів. Такого ще наполеонівські загарбники не бачили в широкому світі. Вони зціпили зуби, стиснули в руках дула карабінів і чекали команди. Одним стрибком скочили до зяючих пащ гармат, що стояли на узвишші. Дорвались-таки! Побачили на власні очі живих людей серед оцих живих мурів. Побачили холодних, спокійних канонірів, які готувались до нового пострілу. Не відступили перед нападаючим тлумом. З мовчазною, блідою, безстрашною погордою захищалися банниками. На наказ здатися в полон відповідали бурмотанням молитви за упокій душі і смертельними ударами. Звалені долу, вони оборонялись ножем, вихопленим із-за пояса. Конаючи від ста завданих в одні груди проколів багнета, кусали зубами руки й обличчя живих і загиблих, мов пси, що оскаженіли від дикої своєї любові й не підпускають ворога до домівки. Поколоті й роздерті багнетами, окровавлені їхні трупи, після того як пройшли звитяжні когорти французів, повисали горілиць, з розкинутими руками на лафетах, колесах та осях гармат, мов клапті порваного прапора.

Перший полк надвіслянської піхоти та батальйон сімдесятого полку, що ними командували генерали Вердьє та Лакост, пройшли через перший вал і напали на другу батарею. Завалюючи трупами вулицю, вони ледве минули один із провулків, як на них кинувся з-за барикади натовп іспанців. Вони змушені були завдавати удари на всі боки: у той час безперервно били по них згори.

Кшиштоф Цедро опинився на вулиці Енграсії під безпосереднім командуванням генерал-інженера Лакоста. Проте незабаром перебіг бою закинув його між інші групи. Ошелешений, оглухлий від гуку, немов у непробудному сні, він біг уперед разом з іншими солдатами, притискаючись тілом до мурів величезних кам'яниць. Подолав рови й живі вали першої батареї й несподівано потрапив у виламаний прохід до третьої вулички, яка повертала від Ен-

грасії вліво. Вольтижери з першого полку тут усе ще билися з іспанцями. Кинувся і він у юрбу. Захисники були винищені в самому проломі, а поранені кулями й багнетами геть розсіялися, тільки з верхніх вікон все ще лунали постріли. Хтось із старих ветеранів порадив просуватися попід мурами і непомітно дістатись за вилом, до повороту вулички. Кшиштоф разом з іншими робив, що веліли. Притискаючись плечима до муру, він ступав крок за кроком уперед, тримаючи весь час палець на спусковому гачку, і раз у раз поглядав, з якого боку пальнуть по ньому. Вікна цілого кварталу були внизу наполовину замуровані, тож тут і там можна було чекати пострілу, коли покажеться шапка, дуло рушниці, коли блиснуть пломенисті, чорні очі.

Дійшли нарешті до рогу вулиці. Їхній шлях був перпендикулярний до головного напрямку атаки. З'місця, де вони опинилися, починався вузький провулок під прямим кутом і тягся паралельно до вулиці Сан Енграсія, у бік монастиря францисканців. Наставивши вуха, вони почули несподіваний галас у кінці третьої лінії цього квадрата, лінії, яка повинна була знову з'єднатися з вулицею Енграсії. Туди ще поспішали по одному поранені іспанці, плентались ті, хто мало не падав.

Семеро випадково зібраних докупи піхотинців, а серед них і улан-піхотинець Цедро, пустилися наосліп у ті завулки. Передчували, що натраплять на барикаду і займуть її з тилу. Було там тьмяно і зовсім порожньо. Ішли вони тихцем, ніким не помічені. Скрадалися навшпиньках, мов лиси, обабіч провулку, спинами тручись об мури. Без втрат і перешкод дістались до рогу.

В четвертому завулку від артерії Сан Енграсія і в першому від монастиря францисканців, визирнувши з-за рогу, вони побачили жмольку іспанців, які оборонялись, сидячи впоперек на мурі. Міцний і високий, цегляний підмурівок перегороджував цей завулок і відділяв його від головної артерії, де кипів кривавий бій. За муром лежали навалом клавікорди, канапи, шафи, вози, викинуті меблі й купи мішків із піском. На них власне й сторожували заюшені кров'ю люди, переважно поранені, і безперервно стріляли. Жінки набивали рушниці, діти подавали їх оборонцям. На самому вершечку барикади стояло кілька молодих і здорових солдатів. Вони обороняли доступ до цього місця, стріляючи з карабінів.

Вольтижери порахували їх очима... За мить вони вискочили з-за рогів вулиці і з криком кинулись на барикаду.

Оборонці помітили їх і привітали пострілами — перш ніж їм удалося добігти до підніжжя барикади. Водночас пробудилась вулиця. У всіх вікнах, угорі і внизу перед ними показалися голови й дула. Залунали постріли, і дим заволік вулицю. Оборонці барикади позіскакували з неї і, зробивши кілька стрибків, зчепилися з вольтижерами. Через верхні отвори вікон почали вилазити старі чоловіки, жінки з сокирами, з тесаками, замиготіли кулаки з затиснутими в них ножами, заблищали вишкірені білі зуби. Польські солдати утворили маленьке каре, наїжене багнетами. Вольтижер, що був посередині, пхнув двері, біля яких стояв. З грюком відчинились обидві половинки. Солдати побачили позад себе вузькі сіни й цегляні сходи, що вели вгору. І в одну мить цілим каре прослизнули в ті сіни, спрямувавши всі багнети на вулицю. Двоє з вояків набивали рушниці, п'ятеро вольтижерів і шостий — Цедро — не відривали прикладів від своїх щік.

За хвилину довкола цих сіней утворився з обох сторін людський затор. Цедро був на передній стороні каре. Він стояв на порозі й заслоняв собою колону. Тут же за порогом, зі сходу, тобто з боку вулиці Енграсії і не взятої ще барикади, високий чорний будинок виступав до вулички товстою кам'яною підпорою на якихось півтора лікті. У цьому виступі й були на всіх поверхах вікопця одне над другим, а також вікно упизу, до половини замуроване. В верхньому отворі цього вікна, який Цедро міг бачити, бо перебував на лінії прицілу й на відстані од сили двох дул карабінів, показувалась раз у раз голова. І звідти вирівались струмини диму. Взявши в руки набитий товаришем карабін, Кшиштоф націлився. В цю мить знову майнуло там біле обличчя. Він ще уважніше приготувався до пострілу... Та отак з прикла́дом біля щоки й знерухомів під кулями ворогів. Не зміг натиснути на гачок. В його очі з тьми того отвору дивились очі ніби натхненного ангела, страшні й чудові, широко розкриті від хвилювання. Темний вихор кіс над білим личком прибрав від войовничості й відваги грізний вигляд.

«Яка ти вродлива...» — подумав Цедро, сповнений пломінкої веселості й захвату, і націлився між ті очі, суворо задивлені в нього.

Пролунав постріл. Хмара диму осмалила йому обличчя й на хвилину осліпила очі. Коли дим розвіявся, безвладно подивився улан у пройму вікна. З-за рами висунулось крадькома біле чоло, і очі мари знову зміряли нападника.

Щастя овіяло його обличчя. Очі й вуста в нього усміхнулися. Зіниці застигли на одну мить, але здалося, ніби довше за сотню літ дивилися очі в очі. А мить ця була коротша від часу, за який можна подати з рук у руки набитий карабін...

До оточених у передсінку солдатів збігалось чимраз більше городян. Побачивши перед собою цілу юрбу, піхотинці ще одним залпом смальнули в неї, а потім, не думаючи взагалі, що далі буде, захряснули за собою двері й заклали їх ізсередини велетенським залізним прутом. Вони не знали, де опинились. Їх огорнула цілковита темрява. Втрачати їм не було чого — попрямували в глиб сіней. Наткнулись там на цегляні сходи. Коли Кшиштоф перший вибіг на вузькі, круті, вичовгані сходинки з цегли, розчинилися перед ним у темряві якісь дверцята. Хтось крикнув за кілька кроків перед ним. Солдат намірився штрикпути у те місце багнетом, але попав у мурована стіну. Нишком, напруживши всю увагу, щоб розвідати, де ж вони перебувають, він і далі підіймався вгору за шурхотом чиїхось кроків, що зникли в мороці. А слідом за ним тихо скрадалися його товариші. Чути було їхні гарячі, натужні, зловісні віддихи. Розбійницькі очі пронизували темряву. Були ніби одноособовою примарою смерті, що навідала тихий дім. Солдати руками мацали по темних і холодних стінах, шукаючи дверей до помешкань. Круті сходи перейшли в невелику площадку другого поверху. Двері звідси вели на замкнуте подвір'я, довкруг якого тяглася дерев'яна галерея. Солдати визирнули крадькома на подвір'я. Нікого...

Троє курей преспокійно походжало внизу, на сонці, сокочучи та подзьобуючи невидимі зверху, з галереї, зернини. На балконі зелена папуга погойдувалась у високій круглій клітці з червоних прутів. Сонячне світло вогнисто, майже жовтою плямою лежало на одній із стін та на частині маленького дворика.

Як виявилося, не так то й безпечно було перейти з мурів на той дерев'яний балкон. Вони рушили вище, на третій поверх, такими ж крутими сходами, по таких же вичовганих східцях із цегли. Коли були на середній площадці між поверхами, почули вгорі тихий шелест. Зупинилися.

Стояла тиша. Але тільки-но перший із солдатів потрапив у круг скісного світла, що падало згори, як пролунав постріл. Солдат застогнав і без жодного слова, мов мішок з піском, безладно осів долу. Одразу ж перескочив через

нього наступний із вояків і вискочив наверх. За ним побігли інші його товариші. Пролунав другий постріл. Потім третій — майже водночас. Солдати побачили перед собою кількох озброєних чоловіків. Це були священики. Ще диміли пістолети в руках цих слуг олтаря. В одну мить троє дідуганів полягли у власній крові, хриплячи і нігтями шкрябаючи ноги солдатів. Четвертий і п'ятий втекли у двері, що вели вправо. Одного з них наздогнав Цедро. Священик раптом обернувся і одним стрибком став перед уланом. Цей чоловік був у розквіті сил, з сіро-блакитним лицем, із сивим, коротко зістриженим волоссям. По стволу карабіна брязнув і ковзнув синій промінь ножа. Коли отак несподівано, охоплений жахом та шалом нападу, опинився груди в груди з ним поруч, а руки підніс до удару, Цедро побачив його страшні чорні очі, мстиво вирячені й знерухомілі, його білі, як сир, зуби й роздуті від оскаженіння ніздрі. Цедро, замахнувшись, садонув його карабіном знизу в живіт. Священик зігнувся навпіл і, заточившись, упав на спину. Тоді, взагалі не знаючи, що чинить, Кшиштоф умить смикнув карабін, крутнув його, підносячи приклад угору, і лупонув ним у стогнучі груди. Багнет прохромив священика наскрізь і застряг у підлозі. Улан вирвав його з великим зусиллям і пішов слідом за іншими до дверей, що виникли перед очима, обтрушуючи чоботи й штани, залиті кров'ю, що фонтаном забила, запирскала на всі боки.

— Баби!— вигукнув вольтижор, що йшов попереду.

Зазирнувши до кімнати, солдати побачили там зо два десятки жінок різного віку, старих і молодих.

З'юрмившись, вони стояли в темному кутку великого салону, ніби збиті в суцільну масу. Мертвими очима дивились на двері. Перше, ніж встигли ці жінки слово промовити, вони були роз'єднані, розпорошені. Кожну з них оглянули при світлі, що падало з вікна. Старих і підстаркуватих за коси, ударами прикладів і, підштовхуючи колінами, вигнали за двері, в сусідню кімнату. Залишили семеро паймолодших. Поміж ними Цедро впізнав обличчя, що його побачив у вікні, коли ще був унизу. Здогадався, що це вона бігла попереду нього в мороці, по сходах. Це вона й дала знати отцям про небезпеку.

Він підскочив до неї. Схопив в обійми. Стиснув із залізною силою. Ніхто її не захищав. Тепер у страхітній тиші, що запанувала в темній залі, чути було тільки стогін, зітхання і плач конаючих. Солдати замкнули двері

одні й другі. Зі скаженою квапливістю забарикадували їх столами, стільцями, усім, що було під рукою. На хвилину перервали тишу благання, жалісливий шепіт змилосердитись, змилуватись, мольби й ридання. І все це стихло, коли мазовецькі п'ятірні стисли тонкі шиї арагонок. Слабкі, зніжені жіночі тіла не змогли противитись — були ударами кулаків звалені додолу, ноги під ними підігнулися. Умить з них поздирали сукні...

Цедро стояв перед своєю обраницею і дивився на неї, блідий як труп. Очі його метали блискавиці довкіл, чи всі з його товаришів втратили владу над собою. Тоді без найменшої тривоги знову подивився на неї. Побачив ті ж самі очі, з внутрішнім блиском у них, чорні й прозорі, мов ясна, бездонна вода. Їй було не більше шістнадцяти літ. Вона була стрункa, крізь прозору сукню виразно вирізнялась її постать. Очі в дівчини застигли від страшного видовиська, що виникло перед ними. Боротьба і пручання її сестер чи родичок так вплинули на неї, що вона відчула себе геть розтоптаною. Вуста її відкрилися — вона судорожно вдихала повітря. З ніжних губ зривались якісь звуки... Цедро помітив, що в її мозкові, з її головою щось діється: дівчина зіщулилась. І вся затряслася, затремтіла, вигнула руки. Ноги схрестила, стиснула трепетні коліна. Руками, мов конаючий птах задеревілими пазурами, щось шукала коло себе. А потім почала цими руками обтягувати сукнею стегна, обтягувати все щільніш і щільніш... Здавалося, що від сорому вона вросте в мур, що крізь землю провалиться.

Кшиштоф рвучко вхопив її за руку й силоміць потяг за собою. Потяг її до дверей, мов щеня, а вона кусала йому руки. Прочинив двері, копнув її ногою. Захряснув двері, переступивши поріг. Тим звільнив її руки. Умить перетворився в світського кавалера з Відня. Зробив скромний і найчарівніший зі своїх колишніх поклонів і ввічливим жестом показав: якщо її воля, може йти, куди душа бажає. Йому забило дух, і він ледве видушив із себе:

— Mademoiselle...

Вона стояла перед ним бліда, біла як сніг. Її очі, що блищали, мов сонце, втупилися в його обличчя. Вуста її тремтіли. Не мовлячи жодного слова, вона вклонилась йому, зробивши реверанс, як вихована панна. Тоді повернулась і неквапно відійшла вглиб кімнати. Зникла за дверима. А він ішов за нею в кількох кроках, несвідомий того, що з ним коїться. Був зараз уже не людиною, а безтілесним

жаданням спостерігати видиво краси. Він ішов, але не усвідомлював, що йде.

Йому здавалося, що він лине в потойбічний світ за своєю душею, яка веде його в благословенні краї. Було перед ним щастя, відчутне на дотик, живе, воно складалося ніби цілковито із цих його кроків. Дівчина вже зникла, а він усе ще бачив її перед собою, як вона віддалялась від нього, бачив ходу її, краси якої не може зберегти пам'ять, очі неспроможні вмістити її в собі, а слово не може виразити. Кожна мить, що збігала між одним її порухом і другим, усе ще тривала як втілення найвищої насолоди. Вродлива doncella [1] не обернулась, перед тим як ступити за двері, перед котрими опинилася. Але й не зачинила їх за собою.

Він забув, що при ньому немає зброї, що карабін він зоставив у кімнаті шести поневолених дам. Він іще раз позирне, куди пішла вона. Іще раз кине оком. Може ж, знову засяють перед ним ці вічні очі, очі життя?..

Він увійшов до кімнати і зробив кілька кроків. Раптом привиділось йому, що він мліє, втрачає притомність. Затьмарилось в очах. Почув, як за ним захряснулись двері. Пальці-кігті, пальці-пазурі впилися в його горло. Зо два десятки рук вчепилося в руки, литки, стегна, коліна. Збили з ніг, вхопили його за комір і за аксельбанти. Шарпнутий несподівано, він втратив рівновагу, упав навзнак і розтягся на підлозі.

Разом з ним звалився долу й підім'яв його під себе гурт старих і підстаркуватих жінок, викинутих за двері. Позрадницькому напали вони на нього. Щедро опинився під цілою купою кістлявих руїн, силкуючись перевести дух і зібратися хоч з якимись думками. А тим часом всі оці висохлі лапи, кістляві й покривлені пальці впивалися в нього, наче цвяхи, як сталеві гаки, і шарпали його, мов обценьки.

«Це ніщо інше, як помста за отих дам...— розмірковував обважніло Кшиштоф, трясучись зо сміху.— Але ж, матрони... Я не в стані...»

Зачовгали пантофлі... Баби-трупи перешіптуються одна з одною, все перешіптуються й перешіптуються... Один вираз із сиком і свистом вирвається з-між їхніх гнилих зубів. Чимраз наполегливіше, квапливіше й настійливіше промовляється це слово...

---

[1] Дівчина *(ісп.)*.

Він спробував був поворухнутися, смикнув то в один бік, то в другий... Де там! Руки розкинуті й ніби цвяхами прибиті до мостин. Кожну з них з десяток тіток тримає з усіх сил.

— Як же це так? — по-польськи пробурмотів він до них,— я ж тут один... То невже ж маю всіх вас вдовольнити, симпатичні бабусі?.. Лихо мені!

Він зібрався на силі, вдихнув на повні груди повітря і нарешті крутнувся, підваживши цілу купу бабиськ. Кілька з них із самого верху звалились додолу. І почали ще лютіше бігати, шептатись і знову лізти наверх. Раптом якась страхітна лапа, суха, з залізними суглобами, кожен з яких колов, мов шпеник із пряжки, вхопила його за горло. Намацала кадик і стисла за нього. Язики пломеню зблиснули в зіницях, огонь шугнув у голову. Цедро останнім зусиллям волі зігнув карк, нахилив уперед голову, щоб вдихнути повітря, і куснув зубами жили й м'язи цієї лапи, що його душила. Вхопив зубами, з усієї сили стис щелепи. І шарпнув. Розлігся крик. Лапа відпустила горло. Тоді він з усієї сили заволав:

— Рятуйте! На поміч! На поміч!

Довкола його грудей, голови, шиї — звивання рук, шепіт, гомін.

Смикають його, терзають, шкрябають пазурами. Одна одній щось передає з руки в руку, з бурмотанням одна в одної щось видирає.

Він побачив стилет. Запала на хвилину тиша. Усі зі свистом сопуть на ньому. Ось чиясь рука ковзає знизу по його грудях. Щось шукає, вагається... Зупиняється над серцем.

Націлене вістря злегка випрається в мундир, туди, де чути удари. Кшиштоф розплющив перелякані очі... Кров леденіє у жилах. Над ним чарівні оченята... Зіниці втупились у зіниці. Напіввідкриті вуста дихають важко; як перед смертю. Лише тепер він упізнав... Невже ж це вона лежить на ньому?

— Ах, як я кохаю тебе...— шепнув він, втягуючи в груди повітря.

В цю ж саму мить, ні про що не думаючи, ворухнув головою, напружив усі сили й наблизив свої вуста до її гарячих губів. Стилет у руці вродливої дівчини загойдався, заколисався, завмер. Цедро шарпнув праву руку. Видер її з бабських пазурів, висмикнув пальці з лабет і гаків, страшенно великим зусиллям зігнув лікоть і потяг руку

до себе. З хвилину готувався до удару. І завдав його знизу по всьому шару бабської порохняви, що лежала на ньому. За мить просунув долоню між своїм тілом і тілом дівчини, щоб вирвати з її руки небезпечну зброю. Але не на стилет натрапила його рука. Він забув про смерть, навислу над ним, про ніж над його серцем. Вродлива арагонка підкинулася вгору різким дівочим рухом. Якась інша, досвідчепіша долоня вхопилася в цей мент за руків'я кинджала.

Та от розлігся тріск виламуваних дверей. Туніт ніг! Пронизливий крик!.. За одну мить на килими підлоги хлинула кров. Один за одним заскакували сюди вольтижери. Побачивши свого товариша на підлозі й подумавши, що його вбито, не захотіли вони цього простити бабам. Щоб довго не возитися, солдати, розділившись по двоє, хапали старих відьм, перше ніж ті встигли підхопитися з підлоги, одну по одній, за голову й ноги, і прямо з порогу, через поручні балкону стали жбурляти на подвір'я з третього поверху.

Цедро лежав ще досить довго. Нарешті ворухнувся й підвівся з підлоги, як страшенно п'яний. У голові в нього паморочилося, в очах скакали вогники. Ледве зібрався з силами, випростався, простяг руки й надів шапку на голову. А як став на ноги й розгледівся довкола себе, щодуху побіг по карабін, який був залишив у сусідній кімнаті. Повертаючись зі зброєю в руках до товаришів, він побачив вродливу свою панянку в руках одного з піхотинців.

Він наблизився на крок до служивого і мовив від щирого серця:

— Брате, благаю тебе, пусти її!

Той і не думав її відпускати. Тільки хитро моргнув товаришам, щоб ті відтягли улана й забрали з собою. Але Цедро поклав йому руку на плече й кинув у витріщені баньки:

— Кажу тобі ще раз — відпусти її!

— А щоб ти знав, дурноверхий, що не відпущу! Щоб знав! «Брате, благаю...» Комедіант знайшовся... Ти ж мав час... А тепер моя черга! Кшосе, відтягни убік цього дилду!

Цедро вихопив з-за пояса пістолет, поставив дуло йому межи очі і сказав одним духом:

— Ну?

— Таж я тебе, сліпаче, від ганебної смерті врятував, шість баб багнетом розпоров, а ти забороняєш мені з дівчиною потішитися?

— Забороняю!

— Хіба що в полку в мене не буде жодного товариша, а то не дочекати сьогодні тобі до вечора...

— Пусти її, песиголовцю!

— Хіба що в світі нема справедливості, інакше тобі це так не минеться! А ви, товаришочки, чого дивитеся?

Іспанка тим часом вислизнула з рук вольтижера. Чіпляючись тремтячими руками за меблі, вікна, двері, кудись пішла — їй одній тільки відомо, куди. Піхотинці здивовано перезирнулись. Вони мовчали.

— Мабуть, ходімо вже...— сказав нарешті один із них.

— Ходімо...— сказав другий.

Кшиштоф розправив на собі куртку й подався до виходу.

— Слухай-но, пане кавалеристе, тобі нема чого йти з нами. Чеши звідси осібно...

— Осібно, осібно...

— Таж певно... Ми — піхота, а ти що тут робиш?

— Гаразд, гаразд...

— З піхотним карабіном ходиш грабувати по домівках? Теж мені лицар!

— Ходжу згідно наказу — так само, як і ви.

— Чого ще ти лазиш слідом за нами?

— Тому, хто никає сам, відстав від свого підрозділу — куля в лоб.

— Таж певно, куля в лоб! — вигукнув і другий вояк.

— То й стріляй, мерзотнику! — скипів Цедро.

— Це щоб удруге не командував...

— Ходімо, браття.

— А тобі нема чого теліпатися з нами!

— Бач, який кавалер знайшовся...

— Кавалерист!

— Французький пудель!

— Жовжик!

— Граф!

— Каліцький залицяльник!

— Почекай-но, ось шепну улапам, як тобі столітні старушенції ножем шпигали під ребра, поваливши на підлогу, а ти й ради їм дати не міг...

— Вони б розквиталися з тобою, якби не я...

— Хтозна, що вони з ним тут виробляли?

— Ха-ха... Можу поклястися!

— Як же він тепер, браття, появиться перед очі своєї любаски?

— Коник-стрибунець...

— А яким тоном він заговорив, ви чули?

І вони рушили туди, звідки й прийшли. Цедро, звичайно, і не думав іти з ними. Він сів у ніші вікна і бездумно дивився на трупи старих жінок, що вже холонули, на калюжі крові й поламані меблі.

Йому здавалося, що він у цю хвилину ніби роздумував над тим, що́ має чинити далі. А насправді він дрімав, був у стані напівсну, напів'яви. Бачив і чув дедалі невиразніше... Та от збудив його гуркіт. Десь далеко тріщали двері, валились додолу столи й шафи,— будували барикади. Вольтижери вертались назад, квапливо гукаючи до Кшиштофа:

— Ціла юрба суне проти нас!

— Вже виламали внизу двері!

— Банда!

— Пре сюди...

Всі побігли на галерею, що тяглась довкола подвір'я. Обійшовши половину її, на другому боці подвір'я знайшли сходи,— ширші від тих, по яких вдерлись у цей дім. Почали обережно, оглядаючись круг себе, сходити вниз. Коли зійшли на другий поверх і перехилилися через балюстраду сходів, побачили вузькі склепінчасті сіни. У кінці тих сіней були куті двері, замкнені залізною штабою і наглухо забарикадовані мішками вовни, лантухами піску, камінням, залізяччям та всіляким мотлохом. А по той бік дверей кипіла битва. Вони в хвилину мовчки вслухалися в скажений її відгомін... Зрозуміли, що ці двері ведуть прямо на вулицю Енграсії. Солдати щодуху почали відкладати вбік каміння, відсовувати мішки, хапаючи їх за чуби, відкидати старе манаття. Вже готові були витягти й залізну штабу і відчинити навстіж двері, як Кшос пошепки мовив:

— Знаєте, хлопці, зараз нас чекає або нагла смерть, або голосна слава! Пам'ятайте: за цими дверима в іспанців головні сили. Я так мірку́ю: нам треба пройти посередині, між двома барикадами... Тільки ж уже нема коли йти. Нас переслідують і за хвилину вже будуть тут. А як побачать, що́ ми тут натворили, що́ вчинили з їхніми тітоньками, що́ завдали їхнім родичкам...

— Розібрати завал!

— Зачекайте, зачекайте хвилину! — крикнув Цедро, сходячи слідом за ними вниз.

Коли він останнім спускався по сходах, побачив право-

руч невеликі двері, що вели до кімнати на другому поверсі. Він відчинив їх і відразу ж покликав товаришів.

— Що там таке? — голосно запитали вони.

— Про що йдеться?

— Псяюха! Сципіон Африканський Молодший...

— Он ізвідки ви зможете смалити!..— вигукнув Кшипітоф.

— Що ти там знаєш?..

— Білявчик!..

Проте побігли до нього. В невеличкій кімнаті, до якої ввійшли, вони виявили кількадцять убитих іспанських солдатів. Лежали вони долі й на ліжках. Видно, зносили їх, тяжко поранених під час вуличної битви, сюди з вулиці й залишили в паніці, а потім, у бойовій гарячці, зовсім забули про них. Вони лежали, кинуті навзнак і долілиць. Повзали, видно, у передсмертній агонії, кидаючись у всі сторони, мов сонні раки, і нарешті по черзі один за одним богові душу віддали у задушній кімнаті. Тепер у загуслих калюжах крові вони спали, бліді, із страшним, натхненним виразом у зведених бровах, у розкритих вустах, з яких, здавалося, все ще злинав заклик до помсти... В одного витекло з ніздрі розбитого носа стільки крові, що з неї утворилась на вустах і бороді ніби кірка, схожа на машкару, опущену з замисленого чола й очей, повних сліз. У другого голова була розтрощена вибухом гранати, а вуста скривлені таким болем, що від одного вигляду їх дух спирало.

Солдати спихнули їх ногами з дороги і продерлись до двох вузьких вікон, закритих ізсередини кімнати дерев'яними віконницями. Ці вікна, знадвору оздоблені залізними решітками із художньо викутих штаб, виходили на вулицю Енграсії в тому місці, куди ще не дійшли шеренги французів. Тут же, на вулиці, була барикада, з якої відстрілювався загін оборонців. Напроти підносились мури монастиря Єрусалимських дів. За тими будівлями, які займали цілий квартал, майже рівнобокий чотирикутник, оточений провулками, видно було чарівні монастирські сади, повні кипарисової сутіні, чорних квадратів мирту, що нагадували здаля пречудовий дорогий оксамит, повні розкидистих пальм та магнолієвих алей. У глибині темніли господарські будівлі і сам монастир, фасадом звернений до пропровулка.

З боку головної артерії міста — вулиці Енграсії — височіла похмура темна церква зі стрілчастою вежею. З цієї вежі гатили в штурмуючих французів невеличкі гарматки,

падали ручні гранати, звалювалась цегла й лився на голови окріп.

Вольтижери набили старанно зброю, зачинили за собою двері. Раптом, розчахнувши обоє вікон, вони голосно закричали.

Водночас, витнувши дула карабінів, почали, мов у мішень, несхибно стріляти в іспанців. Вони помітили їх зараз на вежі Єрусалимських дів, на барикаді і серед французько-польських шеренг. Атака посилилася. Почали свистіти кулі біля голів і з тріском попадáти в кам'яне обрамлення вікон. Одна з куль поцілила в скроню солдатові Зелінському. Він рухнув навзнак, змахнувши руками. А ноги його стали раптом гатити в мур. Потім він востаннє зітхнув і затих.

Цедро не міг підступити до вікна. Він почав ходити між трупами, не відвертаючись від них, однак майже й не помічаючи їх. Вже був байдужий до кольору крові, вигляду ран і виразу смерті. Весь час задавав собі одне запитання. Непереборна туга тяглася слідом за ним, обплутувала його стопи, стискала, мов кайдани, його руки.

Задавав собі запитання, де ж це тепер вона? В якому місці? Він взагалі й не мріяв, що до неї зможе заговорити чи побачити її... Хоч би тільки одне було — добра звістка, що вона жива. Взагалі нічого не усвідомлюючи, він одного тільки прагнув, щоб усе скорішо скінчилося, щоб тільки к лихій матері заснути... Упасти долілиць між отакими ось трупами і спочити на віки вічні... А все ж відчував, що у пам'яті, під залізним її віком, світяться всі видимі справи; що безперервно, в м'яких звивинах мозку, мов під невблаганним різцем гравера, на твердій міді вирізьблюються всі картини. Щастя тільки, що немає часу, тож цього не видно. Упасти долілиць і згинути, як і оці люди, що тут лежать. Згинути так, щоб заразом згасли зрадливі думки, що живуть потаємно, думки полохливі й розпачливі, не солдатські, а справді бабські, дівчачі й хлоп'ячі. Може б, перестало у голові тьмаритися? Чому не увігнала вона тоді стилета до самого кінця, по руків'я? Чому не штрикнула й не забила його по-чоловічому, як він старого священика? Щоб глуха й німа підлога подала голос: — Ти дістав своє!

Кшиштоф здригнувся й озирнувся круг себе.

— Ах, померти, тримаючи в обіймах цю сестру душі своєї, тремтячу й ніжну, мов жовтий метелик, упійманий грубою рукою! Померти при такому чуйному серцю, не

завдавши йому кривди... Відчувати лише одну юну душу, пломенисте сяйво життя у двох інших тілах... Вдихнути власну душу, вмираючи, у ці вуста... Чого в тебе, сестро, затремтіло м'яке ручепятко? — бурмотав він уголос, ридаючи і метаючись по кімнаті з кутка в куток, з кутка в куток...

— Потримай-но, улапе! — гаркнув у нього над вухом вольтижер.

— Що таке?

— Піду подивлюся, що діється на подвір'ї, бо як нас тут захоплять, то винищать, як мишей. Стріляй цілячись, бо кінчаються в нас останні набої.

Кшиштоф вихопив з його рук заряджений карабін і з оскаженінням почав стріляти у натовп. Це дало йому можливість забути про те, що гнітило його в попередні хвилини. Голову його засипало піском і огорнуло димом, на губах він відчув ніби смак собачої кропиви. Нікчемне уміння набивати зброю, прикладатись, цілитись і натискати на гачок — єдине, чим був зайнятий його розум. Цілився він добре і попадав при кожному пострілі.

Тим часом вольтижер Кшос визирнув на сходи і зник у їхньому мороку. Щедро ще й п'ять разів не вистрілив, як той убіг навшпиньках з новиною, що на подвір'ї стоять іспанці.

— Внизу...— мовив він, хапаючи карабін забитого товариша.

— Тікаймо!

Всі вони навшпиньках вийшли з кімнати на балкон третього поверху. Справді, внизу на подвір'ї хлянали «абарки», арагонські сандалії на дерев'яній підошві. Крутилось там кілька чоловік з карабінами в руках. З зойками оглядали трупи жінок, викинутих за поручня з верхнього балкону. Одразу ж трос іспанців полягло на місці від прицільних польських пострілів, решта мовчки метнулася вгору. Чути було стукіт дерев'яних шкарбанів по сходах. Ось вони вже показались у дверях, що ведуть на балкон третього поверху, у своєму кривавому шматті на розпатланих головах. Стрибаючи по-тигрячому, вони оббігли дерев'яний балкон третього поверху. З виттям і свистом летіли до вольтижерів. У дверях головних сходів завирував бій. Зіткнулись груди в груди у братовбивчій сутичці. Карабіни відкинули геть. Зчепились голими руками! Щедро побачив блиск толедського кинджала. В цю ж саму хвилину Кшос упав, мов громом убитий. Брязнув потилицею

на кам'яний поріг і разу не ворухнувся. Іспанців було троє. Вони загинули швидше, ніж прибігли сюди. Двох було перекинуто через поруччя так само, як і їхніх землячок, а третій, з розтрощеною ударами карабіна головою, перетворився за кілька хвилин на купу кривавого м'яса. Польських вояків лишилося всього п'ятеро. Кінчились набої. А тим часом у двір прибували іспанці.

— Ну, тепер, браття, нема вже нам чого!

— До діла!

— Двері навстіж!

Сягнистою ходою, з бойовою піснею на вустах вони зійшли вниз. Поправили на собі ладівниці, пояси і ремені. Шапки збили набакир. Щільно попідтягали на підборідді ремінці. Один одному випрямили чорний султан на шапці.

— Уланє! Ставай всередину!

— Дайте мені спокій! Я йду осібно, сам!

— Ставай всередину! Я наказую, я тут командир! — сказав перший від краю солдат.

— Не призвичаєний до карабіна, а ще, бач, хоче йти сам!

— Зброю в руки!

— Марш!

Із вхідних дверей від вулиці Енграсії витягли залізний засув. Він, забряжчавши, упав на кам'яну підлогу. З грюкотом розчинилися двері.

— Хай живе імператор! — гаркнули всі, як один, і, ступаючи залізним кроком, врізались у людський натовп.

— Багнети до бою!

Вони накинулись на оборонців барикади й розігнали їх густий натовп,— здавалося, вибухнула бомба. Коли заясніли жовті вилоги мундирів у тилу барикади, прокотився по ній розпачливий крик. А солдати тим часом добігли до перших мішків з піском та різного мотлоху, що утворювали сходини вуличного укріплення. Стрибали, блискавично орудуючи багнетом та прикла́дом, і видерлись нагору. Спритно присідаючи і підскакуючи, штрикаючи багнетом вперед і взад, вгору і вниз, прохромлюючи й роздираючи вояків, що потрапляли під руку, вони прокладали собі дорогу. Тепер кожен бився за самого себе, за всіх п'ятьох і за ціле військо.

Перше, ніж іспанці встигли полічити, скільки їх тут є, вони пробились на вершину барикади. Перебігаючи з підстрибом по її гребеню від одного вояка до другого, по коле-

сах і лафетах гармат, мов жовта блискавиця по зубцях скель, вони скидали униз оборонців. Наступаюче військо, підбадьорене їхньою мужністю, кинулося з криком на штурм барикади. Надвіслянські батальйони, побачивши своїх біля мети, посунули на барикаду; б'ючись і нищачи ворогів на смерть, оволоділи її гребенем. А в цей час іспанці набили тисячу рушниць, і тисяча примружених очей націлилась у голови цих п'ятьох. Брязнув долілиць один із них, захлинувся кров'ю й заригав пею, біжучи, другий, осів на коліна, мов підтятий косою, третій. Цедро, гнаний холодним страхом, з одірваною половиною шапки, окривавлений,— йому було завдано до десяти ран,— осліплий від пороху та збудження, спускався з барикади, широко ступаючи по мішках, трупах, старому мотлоху, вже разом з завойовниками. Поруч лунає грізна пісня... Побачила його на вершечку неприступної барикади ціла колона, Лакост і Хлопіцький... Вони показували на нього шпагами, біжучи, підминаючи й женучи іспанців до наступної батареї в кінці вулиці Енграсія, де вже починалась яспа в сопячному промінні, довгаста площа Коссо.

В захопленому польськими солдатами місці вулиця Енграсії мала вигляд вузької щілини. З правого боку височіли стіни лікарні для божевільних, з лівого — велетенські темні мури монастиря францисканців. Над темним проходом, здавалося, нависла вежа. Іспанський загін, який обороняв барикади, ще не відступив у цей прохід, але, поділений на два загони, захопив умить монастирі Єрусалимських дів і францисканців. Цедро разом з групою товаришів ударив на перший із цих монастирів. Хвіртки і брами були завалені, але їх ураз виламали. Іспанців було випищено багнетами біля входу у храм, у його притворах і нефах, у передсінку монастиря та в його коридорах. Коли Кшиштоф увійшов до головної будівлі, яка правила за житло для черниць, усе вже було повністю захоплено. Нескінченно довгі круті коридори, звідки вправо і вліво вели двері до келій, були зовсім порожні. Тут панувала темрява й неприємна тиша. Виляск кроків відлунював, паче в криниці. Кшиштоф був смертельно втомлений.

Жадав будь-що заснути — бодай на коротку мить. Він уже подумував, щоб в одному з цих темних місць лягти десь під стіною і вдати з себе вбитого, коли раптом у кількох кроках, за поворотом, зі сходів, що вели на вищий поверх, почув окрик:

— Qui vive?

Він сказав пароль. З глибокого мороку навпроти світла, що лилося з напівкруглого вікна, зі старих пропалених шибок, вийшов офіцер з оголеною шаблею. Цедро нахилився й відразу ж упізнав його.

«Ах, це ж знову той Вигановський... Родич...» — подумав він невдоволено.

Капітан подивився на нього з іронічною посмішкою, окидаючи його поглядом з ніг до голови. Нарешті сказав:

— Я бачив вас на барикаді.

— Дуже можливо.

— Браво!

— Я опинився там випадково, проти власної волі.

— Це ще й краще.

— Ті, хто здобув її, загинули. Вічна їм хвала! Це вони мене втягли...

— Щодо хвали... Це — так. Скромність гідна заздрощів! Але говорять красномовніше від слів, написів на папері, пергаменті і, скажімо, на надгробку, оці похвальні червоні плями на рейтузах та чоботях. Відзначаєтесь, ваша милість, пане Цедро, і непогано. Б'єте кельтиберів, аж курить. Тисяча чортів! Дайте лише на тисячу мес для ченців у Бургосі, і буде з вас Сід! Ви мені подобаєтесь.

— О так, я вбив сьогодні не одного чоловіка...— сказав Кшиштоф, тупо дивлячись в його жваві очі.

— Нечудово, юначе.

— Особливо врізався в свідомість один з них, якого я власноручно заколов.

— Ха-ха... На те й війна, щоб кожен справжній мужчина мав нагоду вбивати ворогів, скільки душа запрагне. Не омине вас нагорода — я буду за це. Стережіться тільки долі Гамількара під Сагунтом, бо й таке на війні буває.

Цедро по-грубіянському мовчав.

— Чому ж і далі не відзначаєтесь на полі бою? Бійтесь, як смерті, випустити з руки гілку лавра! Бо інший ухопить її: слава не чекає вайлуватих. Мусиш бігти за нею, дотримувати кроку. Чи, може, вас тягне до черпичок? Що? Скажіть щиро... Солдат розуміє солдата, як балерина балерину. Тут, скажу вам по секрету, вибір черниць гідний уваги. Серед них є такі апетитні, що хоч падай перед ними на коліна! Бо це ж, бачите, аскетки. Смертельна заборона, мрія і туга... Ви ж розумієте мене? Єрусалимські ж діви... Я бачив їх на власні очі. А йдіть-но, я покажу цілий

букет. Виберете собі, що вам серце підкаже. Одна тільки прикрість: жодної блондинки. Ну хоч би одна була!

Вони піднімались по сходах із плоских великих плит. Ішли довго зовсім темним коридором з дерев'яною підлогою, потім звернули в другий. До слуху Кшиштофового долинули раптом звуки бубна, що вибивав незнайомий йому ритм. Незабаром зупинились перед дубовими дверима величної монастирської трапезної. Тут стояло кілька гренадерів на варті. Вони з шельмівським сміхом відчинили перед капітаном двері. Вигановський увійшов перший, прокладаючи уланові шлях. Коли продерлись крізь натовп, що утворив коло, Кшиштоф побачив кілька десятків голих жінок, які танцювали під вибивання коцюби по мідних каструлях і тазах. Під ударами прикладів та багнетів танцювали досить справно.

— Черниці...— шепнув Вигановський, облизуючи губи.— Не всі, але переважна більшість. Я не скажу, щоб це їм не завдавало прикрощів, бо у дану хвилину вони не в чернечих рясах, але, з другого боку, я й не бачу в них смішного опору лумансіївських дівчат. Щоправда, є винятки, але про це пізніше...

В виразі його очей, коли він це говорив, вловлювалась похмура глумливість. Нижня щелепа випнулась уперед, а ніздрі тремтіли.

— Ви, ваша милість, певно ж, зостанетесь тут? — сказав він лагідно, заглядаючи Кшиштофові в очі.— Бо я, зважте, на службі: я — комендант sit venia verbo [1], цього ось... монастиря. Вжив би інше слово, але боюся образити ваше вухо.

— Не зостанусь я тут,— сказав Цедро з перебільшеною гордовитістю.

— Хіба? А яка ж причина, дозвольте запитати?..

— Я волів би виспатись, пане капітан.

— Виспатись... У такий урочистий момент! Oh, c'est triste...[2]

— Я вже стільки не спав.

— Але ж це й справді сумно... Тож спіть, ваша милість!

— Я можу десь примоститися тут, у коридорі?

— Можете.

Цедро відповів військовим уклоном.

— Почекайте-но, я зараз вас проведу і дам місце. Ви ж чули, що я призначений переможцями комендантом

[1] З дозволу сказати *(лат.)*.

[2] О, це сумно *(франц.)*.

монастиря, сусідніх дворів, а також коридорів, келій, трапезної.

Вони вийшли з гомінливої зали й почвалали обважнілими кроками старезних дідів по тих же самих плоских сходах.

Знову зринув перед ними темний коридор.

— Тут келії...— сказав Вигановський.— Ви б могли в якійсь із них зручно влаштуватися й відпочити, якби вони зараз не були зайняті. Черниці приймають у себе незнайомих лицарів. Давно вже на падолі цім не було в них такої пагоди.

— Це ваші солдати, пане капітан? — спитав Кшиштоф.

— Є й мої, і є французи.

— Якби це від мене залежало...— ледве пробелькотів Цедро, сопучи і не знаходячи слів,— якби я тут командував... Я б наказав розстріляти цих негідників... О господи... та це ж... треба вішати їх, як собак!

— Кажіть, юначе, далі, сміло кажіть усе, що думаєте. Я, однак, зверну вашу увагу на одну річ: це ж, прошу не забувати, війна, а не маневри на Марсовім полі, перед очима пареченої з блакитною стрічкою. Ви, я тішу себе цією думкою, видно, вперше берете участь у здобутті міста...

— Так.

— Власне, і я припускав, що так воно і є...

— А на підставі чого? — запитав Цедро гордовитим тоном, з холодним посміхом на вустах.

— Я пережив уже багато тяжких штурмів, але ніколи, зізнаюсь, такого страхіття ще не бачив,— ані в італійських кампаніях від самого їх початку, ані в австрійських походах. Можу вас на підставі багатолітньої практики запевнити, що масове гвалтування прискорює капітуляцію набагато успішніше, ніж бомбардування, і має разом з тим ще й ту перевагу, що зберігає багато людських життів з обох воюючих сторін. Тихцем, але беззастережно вириває зброю з рук у батьків, чоловіків, братів та наречених, оберігає солдатів від картечі й гарантує капітуляцію. То що ж ви хочете за таких обставин? Тим, хто йде на певну загибель, на безглузду солдатську смерть у водостічних канавах, на купах гною, у підвалах, у братських могилах, щось же, в бісової матері, має ж належати від тих, котрі зостаються живими! Повинні ж вони мати хоч якусь шану перед смертю... Отож я й волію, щоб мої Мацьки розважались по келіях, аніж би їх розривала на клапті картеч

і самі вони безжалісно вбивали. Ручаюсь, наступний будинок нам добровільно піддасться, коли вість шугне між дів про те, що ми тут витворяємо. Але найважливіше, що значна частина жертв прийняла цю кару божу покірно, смиренно, сказав би навіть, з прихильним і охочим серцем...

Цедро вже майже спав, зіпершись плечима на мур. Він ледь чув, що верзе говіркий офіцер. А тим часом той став перед келією без дверей, зазирнув у неї і потяг товариша за рукав. Сказав, змінивши голос:

— Тут у мене є щось спеціальне для вашого серця. Зайдіть-но! Та заходьте ж бо!

Він відхилив двері, вирвані з муру разом із завісами і приставлені до входу. Вони ввійшли до малепької келійки, до низького ніби склепу з цегляною підлогою. На низькому тапчані лежала молода черниця. Руки в неї були побожно складені на грудях, долоня прикладена до долоні, так як уявляли і зображали середньовічні скульптори згаслих королівен на пам'ятниках. Голова в неї була в чепці, чернеча ряса на тілі геть подерта, пошматована... Але цим драпгям хтось так старанно вкрив її тіло, що нагота не просвічувала. Вигановський наблизився до сплячої з потворно-болісним посміхом, нахилився над нею і мовив до Цедра:

— Ось погляньте!

Він підніс ліву руку померлої. Кшиштоф нахилився...

Побачив руків'я кинджала, що стирчало під дівочими персами, між ребер. Буйна хвиля крові облила це руків'я, довкола нього застигла згуслою лавою.

Тіло вже було холодним трупом, ноги й руки закостеніли, але обличчя ще не піддалося спокоєві труни і владі смерті. Воно все ще належало землі. З-між зведених брів, зі страхітно скривлених уст ще світилися гордість і біль. Вигановський шанобливо поклав охололу руку на попереднє місце. З'єднав пальці лівої руки померлої з пальцями правої. Робив це побожно, зі спокоєм і обережністю, ніби виконував приписи обряду. Вуста його були так само скривлені, як і в черниці...

За хвилину випростався, відступив на два кроки, став у позицію, витяг з піхов шпагу, віддав честь померлій.

І вони обидва вийшли з келії.

Вигановський крокував, широко ступаючи, і мовив квапливо, байдужим тоном:

— Напали на неї вп'ятьох чи вшістьох. Он там, на тому повороті коридору. Я бачив...

— І ви не захистили її? — кинув Цедро в лице, мов рукавицю, запитання.

Той заперечливо ворухнув головою. Через хвилину сказав:

— Вона втекла до своєї келії. Захряснула за собою двері. Вони досить довго виважували їх... Нарешті зірвали завіси разом з одвірками. Кинулись на неї, здерли сукню. І — несподівана перешкода. В дідька лихого! Ха-ха! Під чарівними персами — несподівана перешкода. Все переборено, за винятком цієї ось дрібниці! Цілковито так, як і Сарагоса: вже ж здобута, захоплена, підкорена. «Ось тепер,— кричимо,— невольпице, ми потішимося!» Ха-ха... І от маєш! Труп. Шарпай його, нікчемний лисе, тішся на здоров'я!

Він зупинився серед коридору, сам блідий як труп, і шепотів у забутті:

— О черниче, черниче! Якби я був володарем оцього племені, яке породило тебе, я б твоїм ім'ям назвав місто, країну свою, цілу землю! З постаті твоєї зробив би герб народу й державну печать. Наказав би своїм арміям пройти парадним маршем з розгорнутими знаменами перед трупом твоїм...

Цедро, якому набридла балаканина цього офіцера, дивився на нього сонними, згаслими очима і ледве бачив його в напівтьмі.

— Я можу отут лягти? — сказав він, перериваючи невтримний потік слів капітана.

Вигановський опам'ятався і обвів очима коридор. Пхнув рукою двері вліво і ввійшов до зовсім порожньої келії, такої ж тісної, як і та, в якій лежала самовбивця.

— Лягайте, шмаркачу, і спіть!..— сказав він, показуючи на тапчан.

— У вас, пане капітан, наскільки можу судити, немає й крихти від неприємної твердості Сципіона Африканського...— сказав з легкою іронією Кшиштоф, прямуючи до ложа.

В цю ж саму мить згадав, що це ж його сьогодні хтось назвав Сципіоном Молодшим.

Він мав намір кинути Вигановському просто в лице якесь інше прізвисько, наприклад: пудель, їздець, блондин, але вже не був певен, чи він справді бачить перед собою капітана, чи це тільки спить про нього.

— Я нічого від жодного зі Сципіонів не маю в собі... Я — прах і попіл...

— То й спіть...— буркпув Цедро.

— Ні, я посиджу отут. Почекаю на вас. Розбуджу через чверть години, коли зі своєю компанією виходитиму з цього будинку.

Кшиштоф, звалившись на постіль, ту ж мить захропів на весь монастир. Йому здавалося, що оце щойно приплющив він повіки, коли почали гатить у двері, лупити прикладами в них і гукати капітана Вигановського у якихось справах. Цедро прокинувся так само раптово, як і заснув. Він з хвилину прислухався до бахкання пострілів, до бойових вигуків... Капітан сидів на стільці у тій же самій позі, повернувшись обличчям до вікна. Ніби він зовсім не чув криків, що закликали до бою. Зняв був шапку і ще не надів її. Обличчя його здавалося значно щуплішим. Був дуже вродливий.

Сухе, костисте чоло, тонкий ніс, старанно пещені борода і вуса мимоволі привернули до себе погляд Кшиштофа. Нерухомі очі капітана заслані були туманом...

Цедро стрепенувся і встав з тапчана дужчий тілесно і поздоровілий душею.

— Перепочили? — спитав Вигановський, не повертаючи голови.

— Перепочив.

— Ну то ходімо.

— Я готовий.

Перед монастирем у його витоптаних садах стояли вже колони, готові до нових бойових дій. Відчинили браму. Військо залізним кроком вступило на вулицю Енграсії.

Праворуч, біля наріжного будинку, вони побачили товаришів, які намагались виламати двері. Ніхто не знав, що то за будинок. Брами були там міцні, як у замку, окуті залізом, зі страшними засувами, мури грубі, грати на вікнах такі, що їх не зламати. Вояки, що прибули з монастиря, підтримали тих, хто тримав в облозі будинок. Підтягнули одну із здобутих гармат, поставили жерло її за кількадцять кроків від вхідних дверей. Бабахнуло ядро у дерев'яні двері раз, удруге, втретє. Камінний одвірок потріскався, увігнувся всередину й нарешті звалився на землю разом з дверима. Солдати кинулись на нахилені стулки, влізли через верхній отвір до темного під'їзду. Побачили перед собою просторі сіни з широкими мармуровими сходами вглибині. Половина цього приміщення завалена була мішками з землею. Протиснулись сюди поодинці й почали приймати з дороги завал. Ніхто їм у цьому не перешко-

джав. Тож вони спершу й подумали, що будинку ніхто не захищатиме. Але як тільки чималий загін вольтижерів опинився тут і підступив до сходів, посипались на нього ручні гранати, що їх кидали з-за балюстради, з третього поверху; загахкали, вдаряючись об край сходів, бомби, пожбурені звідкілясь ізгори. Сліпучий блиск осяяв напівтемряву, черкання осколків по голих стінах заглушило стогін тяжко поранених. Гуркіт перекрив усі звуки. На білих сходах з каррарського мармуру метались тіла, тіпаючись у передсмертних конвульсіях. Кров ручаєм, що звивався, немов червона змія, струміла, стікаючи вниз.

Таке видовисько постало перед тими, хто ввійшов сюди. Та вони лютими стрибками метнулись на сходи, перескакуючи через поранених. Добігли до другого поверху. Там, у довгому коридорі, чекав на них ряд стволів, висунутих уперед. Гуркіт пострілів, дим, зблискуючі серед нього спалахи... Коридор другого поверху здобуто. Здобуто, але дорогою ціною. Солдати встелили собою сходи й підлогу, поранені конали, топтані кутими підборами. У темних кутках, у нішах загратованих вікон люди душили одні одних голими руками, кололи, пускаючи в хід ножі. Нарешті закривавлені нападники досягли дверей, які вели вправо і вліво до келій. Оборонці втекли на третій поверх. Солдати думали, що й це монастир. Вони повибивали й повиважували ударами молотів та з допомогою залізних штаб двері до кількох десятків келій. Умить повибігали в коридор замкнені в них люди. Будинок сповнився страшним вереском.

Одні з випущених людей нагі, інші мали на руках кайдани, а ще інші одягнені у рам'я, в різне шмаття, обгорнуті простирадлами. Геть у всіх бриті голови.

Коли Вигановський з Цедром наблизився по сходах до другого поверху, він побачив перед собою в кільцях та клубах порохового диму двох сивоголових людей у дранті, що, вчепившись у горла, почали кусатися. Саме попадали на підлогу. То один, то другий опинявся зверху. Шматували зубами один одного, мов розлючені пси. Голі їхні руки, коліна, крижі, животи, лопатки, плечі й шиї металися, підкидаючись, із місця на місце. Один одному зубами рвали тіло, аж кров пирскала, чавили коліньми, шкрябали пазурами, страхітно вп'явшись пальцями, так що здавалося, ніби це була одна людина з двома головами, з багатьма руками й ногами. Подвоїлись, потроїлись, стократно помножились удари кулаків. Вони катували один одного,

ватято, із хіхіканням б'ючись лобами. Чути було хрускіт кісток і хрипіння, хрускіт кісток і хрипіння... Нарешті один із них затримався зверху довше від другого. Другий харчав під ним. Голова його все ще піднімалася, шия напружувалась для удару. Але напасник уже не дався, щоб його здушили. Криваве оскаженіння його не стихало ні на мить — навіть тоді, коли біла, посиніла голова переможеного звисла безвладно в калюжу крові. Він почав ссати його кровоточиві рани, піднімав повіки очей і заглядав у них, вдивлявся в саме дно; мірився долонею на кожне з його останніх зітхань і ловив їх, коли були вони ще в горлі. Нарешті востанне ляснув забитого по щоці. Востанне плюнув йому у безвладні вуста. Підвівся. Окинув дивними, кривавими очима, з запеклою посмішкою, шеренгу замислених солдатів. Побачив їх лише тепер. Засміявся, заскавулів, заплакав, захихотів... Зіщулив плечі і, мов веселий лев, стрибонув згори в середину натовпу. Офіцера, що йшов у третьому ряду, схопив за бороду, сусіднього солдата — за горло і, стогнучи від щастя, з п'яною радістю на вишкірених зубах сконав на багнистах.

З коридора вилетіли тепер, мов листя, гнане вітром, танцівники, декламатори, співаки, промовці, замислені, байдужі, сліпі від шалу, люди в личині псів, що чаяться, в личині святих дерев, які покрив грибок байдужості й пожер; люди без облич і з божевільними очима, інші — з пиками, на яких нема очей, страхітні химери в подобі жінок, страшні істоти з вовчими зіньками й тулубами тритонів, з кайданами на руках і в каптанах з зав'язаними ззаду рукавами. Цей натовп посунув на солдатів і перегородив їм шлях. Ричання звірів, голоси бурі, стогін вітру в пущі лісовій і пісня розбурханого моря вночі, при молодику, крик найглибшого болю пташиного і сміх щастя, видобутий з нічого музичними інструментами, плач над спорожнілою колискою і натхненна пісня душі, задивленої в розкриті небеса,— все це бурхливою хвилею накотилось на прибульців. З цього натовпу вийшов з простягнутими руками здоровило-дід, на голову вищий від усіх інших, нагий, лише з накинутим на себе кривавим рядном та з велетенською віткою кипарису на голові. Він нікого не бачив. Співав розпачливим голосом якусь глуху пісню, слова якої безслідно тонули в хаосі диму, в гуркоті пострілів, у передсмертних стогонах. Він схо́див униз, мов геній, владар чи пророк зі своїм криком на вустах...

У цю ж саму хвилину чорна, мала, спритна мавполюдина у рядняних штаненятах, але без сорочки, перелізла тихцем через балюстраду, заморгала до всіх з таким хитрим і щасливим реготом, ніби оце тепер ошукала нарешті рід людський, свиснула протяжно і скочила бритою головою вниз. Перше, ніж встигли угледіти, як розбилась вона, розпирскавши фонтан крові біля вхідних дверей, як уже інший привернув увагу солдатів, що проходили мимо. Це — мускулистий чоловік і зовні начебто цілком здоровий, зачаївшись під стіною, стрибонув до солдата, хвилину тому вбитого, вхопив лівою рукою карабін і вмить кинувся в гурт божевільних. Почав дубасити їх блискавичними ударами, розтрощуючи прикладом голені лоби. За поданим знаком солдати взяли його на приціл. Коли він загинув, продірявлений кулями, солдати розштовхали божевільних, а самі подалися на третій поверх, переслідуючи здорових.

Вони були на повороті мармурових сходів, коли з коридору третього поверху грянув хор голосів, у сто разів гучніший, ніж на другому. Солдати зупинилися.

Іспанці з тією метою, щоб між собою й наступаючими солдатами утворити нову перешкоду, повідчиняли камери-одиночки божевільних жінок. З чорної пащі коридору посунув вал потвор. Попереду виступала мегера з сивими, розкуйовдженими патлами на голові, з вибалушеними очима і, побачивши молодих солдатів, стримала крик у горлі. Скарлючені пальці її кістлявих рук пересувались по стіні. Беззубий рот був розтявлений, огидні наги груди прискорено дихали. Вал, що котився за нею, весь кипів. Шепіт, сплескування в долоні, підскоки, іржання, собачий гавкіт, попискування кобил, гасаючих по оболоні, веселий спів, крик з вигукуванням сотень слів водночас. І регіт у цьому натовпі, регіт, від якого дибиться волосся на голові, страшніший від примари смерті.

Солдати перелякались і втекли. Зайнявши оборонну позицію на другому поверсі, вони очікували. Жінки повзли вниз крадькома, нишком. Одні з них, заверещавши, метнулись, мов гієни, до виходу з лікарні, інші кинулися в коридор другого поверху. Відігнані від солдатських шеренг багнетами, вони віддались любовним втіхам з божевільними чоловіками.

Капітан Вигановський, скориставшись відходом цієї жіночої раті з верхніх сходів, кинувся вдруге із своєю ротою вгору. В коридорі третього поверху завирував страшний

бій. Іспанці позамикалися в жіночих камерах, в одиночках буйних божевільних, щойно випущених на волю. Крізь вічка в кутих, з надійними замками дверях, вони вбивали наступаючих несхибними пострілами. Самі ж сиділи там, наче в фортеці. Французькі солдати, які прийшли знизу на поміч полякам, здавалося, мало не гризли стіп від безсилої люті. Даремно вони стріляли через вічка у дверях: іспанський вояк ховався тут же, під дверима. Набивав спокійно карабін, висовував дуло і цілився, невидимий для ворога. Знизу доставили сюди залізні штаби, брусся, банники, колоди й дрючки. І стали по черзі таранити нездобуті двері. Солдати перетворилися в ошалілі катапульти. Двері стогнали, їх розбивали вдрузки, але з-за них усе ще лунали невблаганні постріли. Оточені іспанці нарешті по черзі були взяті живцем. Виривали їх один в одного й передавали з рук у руки. Всіх їх позаколювали, порішили, повбивали до ноги ударами прикладів.

Трупи їхні були пороздирані багнетами, обличчя розміжчені, груди потрощені підборами. Понадівали їм на шиї зашморги з їхніх же поясів. Поприв'язували пояси до віконних грат і душили, гуртом тягнучи за ноги до дверей. Стійких, неуступливих, гордих, тих, хто весь час вигукував: «Хай живе Фердінанд Сьомий!» — додушували голими руками.

Решта оборонців, лякливіших, чкурнула бічними сходами на дах лікарні. Там було розкладено вогонь. Солдати підпалили купи соломи на сходах, що вели на горище. Коли вогонь поширився, іспанці почали стрибати з пломеню на наставлені багнети, або знайшли смерть у вогні.

Оволодівши в такий спосіб верхньою частиною будинку, багаття погасили, і військо попрямувало до виходу. Божевільних чоловіків і жінок, які були слухняніші, зігнали докупи, щоб вигнати їх з міста й замкнути в будинках Монте Торреро. А юрмисько їх розбіглося у всі боки. Одні не хотіли залишати своїх одиночок, інші билися з солдатами, як найкращі, найсміливіші вояки. Огидна боротьба з розлюченими бабами довела до розпачу солдатів, що конвоювали їх. У цьому гаморі, серед потворних сцен, серед убивств і різних неподобств, у розшалілій юрбі рухався й Цедро, сходячи по сходах. Зупинився нарешті біля дверей унизу й поглянув угору. Шукав очима капітана Виганов-ського.

У цей час за юрбою чоловіків і жінок, яких підганяли багнетами, ішов високий здоровань з величезним вінком

із кипарисових віт на голові. Його очі, зведені догори, нічого не бачили. Нічого з того, що тут щойно відбулося... Босі ноги чалапали по кісточки в загуслій на сходах крові, ковзаючи, топтали убиті, вже застиглі тіла. Голі руки з-під закривавленого рядна були простягнені вгору. В сердитому обличчі, вираз якого був такий же далекий від людського, як і фізіономія каменю, у страшній, холодній масці його відбивалась лише одна-єдина, незмірна, внутрішня пристрасть. Кривда покривала його борознами упродовж років так само працьовито, як невтомна праця вулкана витворює форму кратера. Він співав, а радше закликав з глибин душі, від усього серця, волав на повні груди, у простір, словами псалму:

— „Quis dabit mihi pennas, sicut columbae?.. Et volabo et requies cam..."[1]

Цей вигук був такий незвичайний, що тому, хто слухав його, здавалося неподобством, щоб на це волання ту ж мить не прозвучала відповідь. І знову пролунав голос:

— Quis dabit mihi pennas, sicut columbae?..

Він таки зумів вийти. Не бачачи дороги, мурів, вулиці, світу, людей, які кололи його, підганяючи багнетами й киями, ступив високий старець у розщелину вулиці Енграсії і зник разом з товаришами. Здаля, з темряви, заваленої трупами й огорнутої пороховим димом, все ще долинав його надлюдський спів; «Et volabo et requies cam...»

Зійшов нарешті вниз і Виговський. Коли зустрілись вони в дверях, Цедро взяв його за руку. Притиснув її до грудей, не усвідомлюючи, що робить. Капітан зиркнув на нього спідлоба, недовірливо, напівзпущально, як це було в його звичці. І раптом заридав, не роняючи сліз, коротко й здавлено. Прикрив це вдаваним і голосним, квапливим кашлем. Траплялося, видно, це з ним часто, бо ж одразу взяв себе в руки. І грубо лайнувся...

Трупи й поранених знесли у монастирський сад, і колона відійшла з божевільні. Попрямувала тепер у кінець вулиці Енграсії, на Кальє дель Коссо. Здаля вже видно було, що там повно перешкод. Але люди полегшено зітхнули. Битись на свіжому повітрі! Іти вперед і воювати з солдатами! За ровами і брустверами з каміння, землі й мішків з піском чатували оборонці. Миготіли там їхні круглі червоні шапки, схожі на зрізаний конус. Посеред

---

[1] Хто дасть мені крила, немов у голубиці?.. І полечу я, і опочию... *(Лат.)*

площі, на узвишші, видно було батарею з важких гармат, націлену жерлами у чорний проліт вулиці.

Перший польський полк, яким командував Хлопіцький, вишикувався у збиту колону, подібну до щільної, живої стіни, і стрімким кроком рушив уперед. Слідом за ним ішов чотирнадцятий французький полк, який вів полковник Анріо. Ці обидва тарани вперлися в Коссо своєю масою, немов дві колоди катапульти. Вони вдарили по розташованій на узвишші батареї і знищили її капонірів. Батарея замовкла. Але тоді ж із усіх сторін, із усіх вікон і непомітних отворів у велетенських будинках довгої площі сікопули по них кулі. Тут стояли похмурі, з височезними стінами будівлі,— театр, муніципальні установи, і перш за все суд та колишнє, починаючи з чотирнадцятого віку, житло головного судді, охоронця свобод національної унії кастільців і арагонців проти влади Педра Жорстокого. Навпроти вулиці Енграсії — виліт у виліт — лежав сліпий і вузький завулок Арко де Синеха. В кількападцяти кроках праворуч проходила головна артерія міста по другий бік Коссо—вулиця Святого Тіля. Вела вона повз храм того ж імені, повз монастир святого Педра, залишаючи по правому боці кафедральний собор дель Сео, по лівому — церкву Нуестра Сеньйора дель Пілар і виводила прямо на міст.

Полковник Хлопіцький вишикував свою пошарпану колону під пострілами цілої Коссо і, введений в оману ситуацією на вулиці Арко де Сінеха, кинувся в неї, замість того щоб повернути на вулицю Святого Гіля. І в цьому завулку, так само як і в усьому місті, будинки перетворені були в неприступні фортеці. Солдати гинули на роздоріжжі Коссо, біля входу в вуличку і в сліпому її завулку. Обвалювались на них стіни будинків, навмисне руйновані вгорі, і падали з п'ятого поверху підпалені балки, що диміли, мов головешки, фортепіано й буфети, скрині й ручні гранати. Сам Хлопіцький упав на площі, тяжко поранений. Винесли його з поля бою солдати.

На вируюче місто спускалася піч.

Монастир францисканців, що його штурмом здобув польський загін, за винятком вежі, в якій засіли іспанці й звідки не переставали кидати гранати в військо, що проходило вулицею, мав правити за збірний пункт, за шпиталь та за місце відпочинку. На здобутій в іспанців вулиці Сан-Енграсія від самого смерку палили багаття біля багаття. Сторожі були розставлені дуже близько одна від одної —

вони оточували геть усі захоплені пункти. Цедро опинився під колонадою монастиря, яка виходила на сади. Стояли тут під стінами довгі й широкі лави з тесаного каменю. Солдати попростягались на цих місцях чернечої пообідньої сієсти...

Місто все ще вирувало. В прирічковому кварталі, за площею Коссо, у східній частині міста коло університету і на заході в околицях палацу інквізиції чути було шум праці — удари молотів і шурхіт заступів,— розбивали правічні мури й розкопували землю. Але французькі й польські солдати, чуючи цей нічний шум озброювання міста фінікійців — Сальдуби, міста римлян — Цезареї-Аугусти, міста арабів — Сарагоси, міста арагонців і, нарешті, об'єднаних на землях своєї вітчизни іспанців, не звертали вже на це уваги. Були впевнені, що рано чи пізно розтопчуть і знищать геть усе, що тільки зроблять іспанці в години розпачу.

Тепер вони жадали сну й відпочинку.

В старому кафедральному соборі францисканців панували багаття. Пеклося на рожнах м'ясо. Старе червоне вино, втіха ченців, кружляло в золотих церковних чашах. Пісня, що славила силу й насильство, пісня, що закликала штовхнути й розтоптати те, що безсило падає, лунала в темних коридорах, порожніх келіях і під куполом собору.

Десь опівночі останнє відлуння розмови в монастирі затихло. Солдати, вкриті плащами, спали, полягавши покотом впоперек галереї портика. Був це міцний, по-справжньому твердий сон. Цедро лежав разом з іншими вояками, але зовсім не спав.

У кінці галереї, біля входу в сад, горіло велике вогнище. Довгі язики рухливого полум'я кидали на сад невиразні відблиски. Хропіння сплячих солдатів з усієї галереї, на відстані кількох десятків кроків, важко було витримати. Кшиштофові здавалося, тільки-но він віддалявся думками від цього місця, що це коло нього харчать недобиті вояки. Він здригався і з лютим гнівом загортався у плащ. І хоча й заплющував очі, не міг захиститися від думок, що зринали в його голові. Солдати вирушать завтра, після цього потворного сну, вбивати людей або поляжуть навік по каналах та міських водостоках. Що сниться тепер цій сплячій потолочі?

І от побачив він сон наброду, сон, що линув над ними у темних заломах стелі. Бачив тверезими очима вогнисті, звивисті сувої болю, що тяглися вузькими сходами, якими

стікала кров... Вчепився йому в волосся кістлявими руками своїми зойк, що відбивався від похмурих стін над западинами дворів, від коридорів і келій... Старець, старець у кривавому лахмані! Очі його, очі дивляться, зводиться вгору всохла рука... Показує, показує... Боже милосердний! Він показує рукою... Кшиштофа охопила нездолання огида. Тіла п'яних убивць, обагрених кров'ю, смердючих від поту, що ним просякли в цілоденному вимордовуванні людей, ота безвладність і нікчемність дужих маслаків, які оце тепер безпомічно звивались і корчилися під тягарем сонних видінь, огидні профілі мордяк, пороззявлювані роти, порозкидувані руки й ноги, тривожне й болісне зіпання горляпок і посів,— від усього цього проймало його холодом. Він не здатний був тепер навіть на хвилину зостатися з самим собою. Думки йому квапив і наганяв страх. Тіло його повинно було весь час перебувати в русі, в труді, в бою на передній лінії, весь час він мусив когось переслідувати. В хвилини спокою думки перебивалися тривожними картинами, ганебними видіннями, звершеними вчинками.

І тепер він відчув, що мусить рухатися.

«Порозмовляю з вартовим...» — міркував він, вилазячи з-між лежачих покотом солдатів.

Але поки він звівся на ноги, змінив намір. Відчував, що розмова його не заспокоїть. Знав, що повинен шукати небезпек, якщо хоче заглушити в собі колишні пароксизми своєї душі.

«Що мені тепер робити з собою?» — безпорадно роздумував він, сидячи навпочіпках на місці і водячи очима по саду та мурах.

Тиснуло йому на плечі безсонне сумління. Байдужа свідомість давала знати, що доведеться, мабуть, переплигнути через мурована огорожу саду й самому піти між іспанські шанці, в недоступні завулки Кальє дель Коссо...

Натиснути, налягти, напружитися з усіх сил! Зіткнутися з переважаючим чисельно ворогом! Очі, задивлені в темряву, де б його перескочити мур, завели у морок заростей плюща, в затишні алеї стриженого самшиту, в закутки, де гаї високих камелій викидали довкруг себе білі й червоні квітки. З темної глибини постала перед очима, над сіріючим муром, чорна стріла запахущого кипарису. Ближче невиразно біліли, ослаблюючи стійку темінь ночі, кущі троянд. Пломеніли в темних западинах чорної ночі, немов жалобні вогні, звислі гірлянди предивних індійських

троянд, вічно квітуючих рож із Бенгалії, квітів Афродіти, щойно народженої, і квітів фландрійської королеви. Переважували там ніч їхні сніжно-білі та блідо-жовті барви, що нагадували колір жіночого тіла й ранкової зорі. Щільним кущем стояли над старим басейном, у якому завжди дзюркотіла вода. Запах їхній ширився в темряві, виникав із смутного дзюркотіння води. Кшиштоф несподівано вловив цей запах.

Почув вічну мову водограю. Із щасливим здивуванням вдихнув — втяг ніздрями — оманливий запах.

Цієї ж миті, ніби між вкрапленими в темряву зблисками трояндових кущів, між білими як сніг суцвіттями їхніх квіток зринуло бліде, з широко виряченими від погорди, пихи і страхітного обурення обличчя. Вуста напівроскриті, над білим чолом волосся скуйовджене, ніби грозова весняна хмара... Видно в перехатій рамі вікна з почорнілого мармуру цю голову несказанної краси, божественне обличчя, постать дочки Діоса, Палладн-Афіни. Але враз постає в темряві інший її вигляд і образ, коли збіліла й мертва як сніг заплющує очі перед огидним видовиськом. У її вустах немає й краплини крові. Світло втекло з зіниць її. Опали повіки на поранені очі, мов двері без завіс...

Кшиштоф не міг уже зараз пригадати собі цього обличчя. Вона стояла, немов видіння, бачене вві сні. Перетворилася у щось невиразне, як спогад старої людини, як щось сумнівно існуюче, як тьмяна картина троянд тілесного кольору в нічному мороці.

Солдат тихенько підвівся зі свого місця. Високо прив'язав шаблю. Руки простяг поперед себе, щоб затримати легкий образ... Навшпиньках зійшов до басейну. І ось перед ним — заснулі кущі троянд. Війнуло на нього з темряви піжними пахощами. Йому, котрий ішов до них, здалося, що то невидима голова пригорнулась до його грудей, що напахчені руки обіймають його за шию. Безсонні білі троянди ридали перед ним уночі. Самі його руки простяглися до мокрого куща, між колючі гілки, між холодне листя. Калічачи, здираючи й проколюючи собі пальці, він ламав галузки, обтяжені квітами. Нарвав їх такий великий букет, що ледве обіймав його окривавленою рукою. Повільно, ховаючи за собою нарваний пук троянд, пішов до багаття. Вартовий наставив на нього багнет і буркнув, мов ведмідь, щоб сказав пароль. Кшиштоф відповів, не дивлячись на нього, й вийшов на вулицю. Ціла вулиця Сан-Енграсія тепер блискотіла сторожовими вогнищами, розкла-

деними серед бруку через кожні кільканадцять кроків. Вартовий ходив між вогнищами туди й сюди, мов маятник у годиннику. Солдати, які підтримували вогонь, зносили з будинків меблі й дерев'яне начиння. Безперервно підкидали їх у багаття. Спалахували ясним полум'ям поруччя, боки й карнизи різьблених меблів з червоного дерева, ебану та чорного дуба, можливо, здобуті під час скажених перепалок та насильства на суші і в морі... Тріщали, пирскаючи іскрами, безцінні шкатулки, повні паперів, пам'яток, родинних реліквій. Тліли, обдаючи смородом, стародавні палімпсести, пергаменти й фоліанти монастирських бібліотек. Вхідні двері з вулиці були повирвані з завіс, чорні сіни стояли отвором і зяяли темрявою, мов свіжі рани.

Йдучи від вогнища до вогнища, Кшиштоф все промовляв і промовляв монотонним голосом пароль і протискався, щоб пройти якомога швидше за мури францисканського монастиря. Минувши бічну вуличку, двоє чи троє сіней, він зупинився біля входу в будинок, який напередодні здобував з групою вольтижерів. І тут брама була зірвана з завіс. Давно вже згоріла вона в вуличному багатті. У сінях якийсь ніхотинець працьовито рубав сокирою шафи, столи та стільці. Цедро швидко минув його й вибіг на другий поверх по знайомих широких сходах.

Він опинився у цілковитій темряві. Удари сокири було чути, немов глухий, набридливий стукіт у стіну. Витягнуті руки доторкались до слизьких, мов лід, мурів. А ось і двері, які вели на внутрішню, з боку подвір'я, галерею третього поверху. Знайшов їх навпомацки. Намацавши рукою засув старого замка, підважив його кінцем піхов з палаша й опинився на балконі. Сяйнуло йому в очі світло з вікон... Світло з тих вікон! Там були якісь люди...

Тихо, мов привид, він рушив по дошках галереї, сто разів пробуючи, перш ніж ступити, чи не заскрипить вона.

Ішов нескінченно довго... Гадав, що не доплентається до освітлених вікон... Але не заскрипіла під його ногами підлога, не зашурхотів палаш. І він придибав нарешті. Перше напіввідчинене вікно було защепнене на внутрішній гачок. Він зазирнув усередину через широку щілину.

Юнак добре знав цю залу. На килимі під шафою лежали вбиті. Старі люди... А ось і «його» священик... Сиве волосся, голубувате підборіддя. Нова сутана. До лиха, нова сутана... Ані сліду... Розміжчені труни бабів лежать коло нього.

Велика воскова громниця у кутку кімнати. Дві живі істоти біля трупів. Чернець-францисканець, старий і зморшкуватий, мов сухий гриб, з лисим пожовтілим черепом, голим, як коліно, повернувшись до вікна потилицею, стояв навколішках перед загиблими і впівголоса бурмотів молитви.

Ближче до вікна, у глибокому старому кріслі з широкими бильцями, спала doncella. Видно, щойно заснула. Голова її безсило схилилась на спинку крісла. Коси розвіялись, розпустились і клином, мов темний кипарис, верхівкою нахилений до землі, звисли з утомленої голови додолу. Безвладні руки лежали на колінах. Можна було подумати, що й ця жінка не належить уже до живих істот. Лише погойдування чарівних персів під чорним вбранням свідчило, що вона ще жива.

Кшиштоф просунув пальці між половинки вікна, відкинув зовсім безшумно гачок.

Розчинив обидві половинки вікна.

Тепер побачив виразно всю залу, яку, мов видиво, носив у мозку. Окинув зором усе, що лежало довкола. Він не зміг би визначити, як довго там стояв, поринувши в роздуми. Легкий шерех не перервав тиші. Іноді потріскував гніт громниці... Задрімав, видно, старий чернець, звісивши голову на руки, зіперті на скамничку.

Кшиштоф після глибокого захвату нарешті опам'ятався. Його душа звільнилася з тенет, із пут задуми. Він узяв букет троянд, старанно розділив ачеплені листям і колючками галузки. Кинув на коліна сплячій одну квітку так вдало, що оцінтина впала якраз між сплетеними пальцями.

Потім кинув другу галузку, вбрану ще не розпуклими бутонами, третю — чудово розквітлу, потім четверту й п'яту. І так — всі до одної. Тоді причинив вікно так само, як і було воно причинене досі. А сам залишився стояти на своєму місці.

Не зводив очей з обличчя сплячої. Душа його линула до заплющених повік, до вуст, до білих щік, до кіс, що звисли вниз чорним пломенем.

Гострий холод арагонської ночі стиснув йому плечі і груди. А тим часом перший промінь світанку вже розріджував темряву. Видно було виступаючі з мороку похмурі мури, колодязь-подвір'я, чорні вікна і двері. Яким страхіттям промовляло усе це до нього! Ці страшні й німі сіни, ці страшні вікна й двері темніли для очей видним зблизька душевним пеклом.

Раптом, мов грім серед ясного неба, пролунав гарматний постріл.

Тисячоголосо відповів йому залп карабінів. Цедро відчув такий біль, ніби це його прошили всі ці постріли. Спляча красуня підвела голову, широко розплющила очі.

Обвела ними трупи.

З хвилину прислухалась до пострілів, втягнувши голову в плечі, бліда й омертвіла від жаху. Рука її торкнулася мокрих і колючих троянд. Від безмежного здивування розкрила вуста, щоб скрикнути.

Вона різко схилила голову над цими квітами, втопила в них погляд і отак сиділа нерухомо, ніби в цю хвилину від пострілів гармат знітилась її душа. Задрижали від нового пострілу утлі вікна. Глухо задвигтіли мури, застогнали сіни й кімнати, коридори й сходові клітки...

Заколихалися дівочі плечі.

Білі, мов лілії, долоні тривожним і жагучим рухом згорнули, обняли і схопили троянди, геть усі, притиснули їх до грудей, що здригались від ридань. Дівчина встала зі свого місця, ніби з наміром кудись піти. Але не ступила й кроку. Знерухоміла на місці.

З заплющеними очима, з вустами, повними жалісливих слів, вона дедалі сильніше притискала ці квіти до серця. Роздирала білі пальці об гострі колючки, ранила м'які долоні...

Кшиштоф навшпиньках побіг балконом довкруг подвір'я, кваплячись на своє місце між вояків.

СУТИЧКА

Вночі з чотирнадцятого на п'ятнадцяте серпня генерал Вердьє відмовився від облоги Сарагоси. Здобути її з нальоту не було можливості.

Кшиштоф Цедро вже з шостого серпня перебував у Монте Торреро. П'ятого серпня на вулиці Коссо його було поранено в стегно осколком гранати, внаслідок чого він не зміг брати участі в дальших воєнних діях. Лежав у шпитальнім бараку аж до відходу французьких військ у верхів'я річки Ебро, в бік Тудели. Під кінець тижня вимушеного відпочинку перевели його на легші роботи — до мінерів, закладати порохові міни.

Третій ескадрон польських улапів вийшов з Монте Торреро останнім разом із імпровізованою артилерією

Гупета. Не доходячи до річки Ксалон, французькі війська затрималися, чекаючи вибуху мін. Цедро все ще був слабосилий від хвороби. Він якось особливо змінився: заспокоївся, зміцнів духом. Став ніби зрілішим, значно старшим, певблаганним і непохитним у своїй байдужості. Сам того не усвідомлюючи, в цьому душевному настрої він знайшов вихід із лабіринту моральних хвилювань та тривог.

І от настав час довгої непевності, напруженого мовчазного очікування. Чути було тільки шум річки Ксалон. Капітан мінерів, який набивав міни порохом і керував запалюванням гнотів, витяг з кобури пістолет, щоб у лоб собі пальнути, як тільки не буде вибуху. А для Цедра ця хвилина була набагато байдужіша, ніж для старих стріляних горобців, для бувалих волоцюг із часів італійської кампанії та молодих шмаркачів, темпераментних розбійників. Такий спокій і внутрішню врівноваженість він відчував у Франції, під час великих полкових походів. Він чекав тепер вибуху, як у театрі чекають освітлення бенгальськими вогнями ефектної групи дівчат. Якщо й зазнавав якихось прикрощів, то це були хіба що сумніви в доцільності цього вибуху.

Та от, на щастя капітана мінерів, глухо застогнала й задвигтіла земля, і гуркіт той повторила луна в Арагонських горах. Стовпи вогню, фонтани диму, гейзери каміння та хмари щебеню злетіли в небо. У всьому цьому перевертались у повітрі й люди, мов застрелені на льоту птахи.

Вирушили в похід стародавнім шляхом через Алагон, Маллен до Тудели, під безперервні напади місцевих селян, які перебували у повстанських загонах, так звані гверильяси. Регулярні війська Дон Хосе Палафокса та Мельси йшли слідом. Полк уланів став нарешті табором у дерев'яних будках, наспіх збитих, над самою річкою Ебро. Був висунутий у бік противника й не мав хвилини відпочинку. Коні стояли в болоті, в розгрузлій глині, тож і не дивно, що похворіли на мокрець і ревматичне запалення копит. Водяні щури не давали солдатам спати по ночах. А ночі вже були надзвичайно холодні. Почались осінні дощі. Тож майже розкішшю був для солдата кожен похід.

Кшиштоф звільнився з артилерії, повернувся в ескадрон, до списа. Він давно вже пим уміло орудував, роблячи геть усі maniements [1], вольти й піруети. Виявляв під час сутичок з ворогом велику вправність. Коли перед цим

[1] Прийоми *(франц.)*.

у горах, що оточують Сарагосу, він навчився перш за все прохромлювати простих селян на повному скаку, то тепер навчався способів бою з регулярною кавалерією. Він тоді вже був непереможний у звичному прийомі, коли висаджують із сідла, коли звучить команда: «В атаку!», в нападах en-avant pointez, у парируванні ударів вліво чи вправо, у підступних, лютих, несподіваних ударах, що їх завдають у спину і в бік. Він ще тільки навчався всього цього під Туделою в наставника Гайкося найтрудніших способів нападу par le moulinet, коли завдають ударів згори, з-над голови, коли спис тримають легко, між пальцями, а вся тілесна сила і сила удару зосереджена у вказівному пальці. Були це блискавичні й легкі удари в лице, межи очі, у горло ворога чи, точніше, ворогів. Гайкось мав можливість щоденно показувати учневі, як давати «щиглі», коли опиняєшся в оточенні. Кидались вони тоді для науки, практики й прикладу в гущавину іспанської кінноти, гверильясів або регулярної піхоти по двоє чи по троє у момент після залпу, перш ніж ті встигли заново набити зброю. Галопом, розігнавши своїх малорослих коней, врізалися в натовп. Були недосяжні для багнета і шаблі. Мистецтво бою зі стократно переважаючим ворожим тлумом полягало в тому, щоб наконечник списа знищував опір ворога на відстані шести ліктів від грудей улана. Іспанський вояк, прагнучи завдати удар, мусив наблизитись на два-три кроки. Хурчання прапорця і зблиск наконечника одразу давали наслідки: виникали прогалини. Довкруг трьох вершників на конях з'являлися три прогалини, перша з них становила ніби пролом у фортечному мурі. Можна було не раз побачити під Туделою справді феноменальні явища. Батальйони піхоти й ескадрони іспанської кавалерії розсипалися й тікали в поле, мов зграя дітей, під жменьки уланів, що мчали, рвонувши з копита.

Довго тривали ці щоденні заняття і вправи над річкою Ебро,— аж до великої і славної битви під Туделою двадцять третього листопада. Після тієї битви, де піші батальйони легіонерів — перший полковника Консіновського і другий, у складі якого воював капітан Вигаповський, вславилися безстрашною мужністю, залили землю кров'ю і спричинились до великого розгрому іспанців, Кшиштоф Цедро після кавалерійської атаки став офіцером. Зарахували йому службу в окопах під Гупетом як перше підвищення на бригадира і на ступінь maréchal de logis. Він роз-

цвів у своєму ескадроні як пан lieutenant en seconde [1]. Він повинен був купити собі право входу в офіцерське товариство, придбати в товаришів срібний ободок для козирка, ланцюжок для застібання головного убору, еполети й шитво для мундира, чапрак, перекинути аксельбанти через праве плече, підшити саф'яном усі ремені...

Те, що нарешті дослужився до офіцерського ступеня, принесло йому неабияку радість. Офіцери його привітали доброзичливо, бо вже добре знали, мали уявлення, який він, коли на коні, зі списом у руці на полі бою і коли опинявся на постої—під дахом. Не одному з офіцерів простішого походження навіть лестило товаришування з оцим австрійським «графом». І «граф» побачив себе в оточенні вірних друзів, бо ж готові вони були душу за нього віддати... Вина в цих краях не бракувало — можна було напитися до нестями, освідчуючись у братерських почуттях. Були ще й побічні приводи для такого сердечного ставлення до новоспеченого поручника. Бо ж із польської кавалерії імператорської гвардії прислали у цей час на вакантні офіцерські посади шість вояків. Це були панове: Стадніцький, Домінік Руновський, Савіцький, Адам Радловський, Юзеф Кадлубінський і Теофіль Мікуловський. Штаб полку уланів і передусім молодь без офіцерського ступеня, що жадала відзначень, дуже неохоче прийняли гвардійців. Ці прибульці стали на заваді до службового підвищення справді заслужених; а крім того, з'явившись від імператора, із вищого світу, вони мали войовничий і пихатий вигляд і покровительську усмішку. Цедро, якого бачили, як працьовито доставляв він у табір телиці й овечки, як гарував у ровах під Сарагосою й дерся з карабіном на барикаду, на злість чепурунам-кавалеристам, здобув тим більшу до себе симпатію.

У противагу попередньому становищу, коли він перебував у строю, серед рядових, коли жив серед старих вовків, левів, гієн і вепрів-самітників, тобто серед суворих служак, невблаганних кондотьєрів і непохитного та сліпого вояцтва,— опинився він тепер у більш вишуканому оточенні, значно молодшому й людянішому. Цедро відчував, що сам він перевищує офіцерську компанію холодною черствістю, якої набрався, перебуваючи серед досвідчених вояків. Мужність у тому гроні, яке він поповнив власною особою, не була такою камінною й дикою: слава тут сяяла на ле-

[1] Молодший лейтенант *(франц.)*.

зах шабель, рушієм усього була честь, а любов до далекої рідної землі була духовним законом. Хоча й не для всіх... Цедро став справжнім офіцером: повністю прийняв усі достоїнства і вади цього стану, покірно й беззастережно, як свіжо навернений прозеліт приймає не тільки ритуал, але й пов'язаний з ним увесь modus vivendi [1]. Вже через кілька днів він помітив, що перевищує багатьох колег-офіцерів воєнними знаннями і досвідом. Рідко хто з молодших віком був так довго, як він, простим солдатом. Рідко хто воював так, як він, у Сарагосі й під Туделою...

З-під Тудели, вслід за відступаючим у паніці іспанським командуючим Пенья, котрий зайняв місце Костаньоса, маршал Ней рушив до Тарасона, а звідти через гори, дорогою, паралельною долині, що тягнеться вздовж річки Ебро, аж до Пласенсії. З Пласенсії, понад річкою Ксалон, війська наступали на південь — на Муелу, Ель Альмунію, Мората — давньоримським військовим шляхом, правічною дорогою з Цезареї-Аугусти до Мантуї Карпетанорум, або Мадріда, через Більбіліс...

У війську вже відомо було, що Наполеон — на іспанській землі, і що він до Мадріда прямує паралельною дорогою, через Бургос. Сто вершників із польської кавалерії під командуванням гросмайора Кліцького рушили з маршалами Монсеєм і Ланном знову під Сарагосу, вслід за Палафоксом, який відступав, щоб замкнутися в страшному місті, щоб довести до завершального кінця безсмертну справу другої його оборони...

Генерал Лефевр-Денует командував кавалерією шостого корпусу, який ішов уперед для з'єднання з головною армією. Вперше на власні очі побачивши таку велику поразку вісімдесяти тисяч іспанського війська під Туделою під ударами армії маршалів Ланна, Нея і Віктора, Цедро сповнився впевненістю в своїх силах і сліпою вірою в уланську шаблю.

Весь час дощило і віяли холодні вітри, коли французька армія рухалася гірськими дорогами Арагонії у напрямку Калатайуд. Польський солдат відзначався міцністю здоров'я й витривалістю — не боявся холодів. Отож коли французів везли у фургонах, надвіслянська кавалерія йшла своїм ходом, здорова як вода, в авангарді. Через два дні після розгрому іспанців під Туделою передові загони уланів наблизились до Калатайуда. Армія була ще

[1] Спосіб життя *(лат.)*.

досить далеко. Крізь дощ і сніговицю видно було передню сторожу іспанської кінноти. Коли третій ескадрон наблизився до таверни Бурв'єдро і вступив у гірську долину, що оточувала цю місцевість, почулися з довколишніх гір гарматні постріли. Ескадрон зупинився на дорозі й вишикувався в колону. Чекав, поки підтягнуться сюди головні сили. Дощ лив як з відра. Коли злива трохи вщухла, улани рушили колоною у напрямку розташування ворожих сил.

На Цедрі був темно-синій, з білим коміром, плащ, але він не застібував його на всі гудзики й не кутався в нього. Зухові серед уланів не повинно бути холодно. На шапку натяг прозорий цератовий капюшон, щоб захистити її від дощу, але кінців не зав'язав під підборіддям. Дотримуючись канонів моди, усталеної молодцюватими офіцерами, шапку збив набакир — на праве вухо і тримав її без нічого, «па самій голові». Вітер нагинав чаплинний султан, але шапка не спадала. Очі улана, прозорі, мов ясне море, вдивлялися в імлу, в туман, у завію. Коні, повільно ступаючи, парували, зігріті під чапраками й попонами з плащів, кинутих позаду сідла. І раптом, мов пістолетний постріл, пролунала команда:

— До зброї!

Всі, як один, відкинули праву полу плаща на плече. В пітьмі ніби показалася густа чорна хмара, що сунула по землі.

— Зброю до бою!

Кшиштоф вихопив шаблю. Коня стиснув коліньми і пришпорив, смикнувши лівою рукою за повіддя. Захурчали прапорці, ніби крила яструбині...

— Дозорні, вперед!

— Ескадрон, в атаку!

— Повзводно — марш!

— Марш!

Спершу повільно, розміреним клусом, ішов ескадрон долиною, аж поки виразно побачив ворожих вершників. Тоді Цедро вслід за іншими піднесено вигукнув:

— Натягпути повіддя!

Гренадерський дозорний взвод, натягнувши повіддя, рушив чвалом. Розмірено наближалась іспанська кіннота. Підпустивши загін дозорних на постріл, дала залп із карабінів. Після залпу, розділившись на два крила, майнула долиною вправо і вліво.

Коні під поляками летіли щодуху. Цедро, бачачи перед собою іспанців, що тікали вправо, скомандував:

— Наддай ходи!

В цю мить вершники вгледіли ясну блискавку, що мчала по землі. Був то залп схованої в ровах піхоти, у тилу кавалерії. Тут і там у Кшиштофовому підрозділі, поруч із ним і позад нього, стогнали вояки. Забряжчавши зброєю, з криком звалювались на землю. Хропли скарапуджені, осиротілі коні. Одні без кавалеристів мчали галопом, павіть на вершок не порушуючи шерепг, інші, зоставшись самотніми па полі бою, літали з іржанням по кам'янистій рівнині.

— Лупи! Вбивай! — кричав командир ескадрону, впевнений, що зараз, після пострілу, розіб'є піхоту, винищить упень, хоч би скільки її було.

Пущено копей учвал — навздогін ворогові.

— Лупи! Вбивай! — крикнув Кшиштоф, щасливий, що він на чолі погоні. Відчував у долоні палаш, свій палаш, золотий, улюблений, могутній, блиск якого ясніший од блиску тисячі зрадницьких карабінів. Він летів, відчуваючи себе дедалі прекраснішим, величнішим, всесяжнішим, ніби він — ангел, що мече громи та блискавки.

Знову сяйнув золотаво-жовтий зблиск. Зблиск довгий, миготливий, зигзагоподібний... Від щастя, від відчуття власної сили аж дух спирає... Ну от і карабінери! За сто кроків! Видно їх насуплені обличчя, видно шапки... Квапливо заряджають зброю... Дух спирає! В очах тьмариться... Криваві й чорні плями... Дим... Хрести, миготливі кола, червінь і блакить. Пломінь усе охоплює гострими язиками, б'ють фонтани червоних іскор. Боже кріпкий! Де ж палаш? Де палаш? Світлий палаш випадає з руки й летить на теплу землю... І голова кудись летить, мов кам'яна гора... Що заважає в грудях? Що це у грудях зламалось і клекоче?.. Дух спирає!

Боже кріпкий, що це дісться? Земля перед очима в огнях, земля кам'яниста, земля, зрита копитами, зрихлена стрибками й витоптана... Земля па губах, повен рот крові. Земля тікає з очей...

Голова б'ється об каміпь, об мокрі брили... З конвульсивно стиснутих кулаків вислизають колючі кактуси й низькі терни... І ось перша страхітна думка:

«Нога моя залишилась у стремені. Труп мій волочить по землі сполоханий кінь...»

І от тиша, спокій, блаженство. Мокра земля довкруг. Густий морок. Коні летять звідкілясь. Іржуть і гогочуть. Кінські животи у віхтях піни, миготять над землею копита. Тупіт! Голосний тупіт дуднить по землі... Які ж це коні іржуть? Кінський завод у Стоклосах, чи що? Хто це сполохав моїх жеребців?

— Паничу! — кричить Гайкось, ридаючи. Обережно підіймає в землі огрубілими руками зомлілу голову. Несе, несе на ридаючих грудях, на розхвильованім серці.

— Панича нашого вбили! — гукає на цілий ескадрон.— Панича вбили! От вам, у лиха, й перемога! А бодай би вас чорти вхопили!..

Помертвілі губи шепочуть:

— Палаш мій, золотий мій палаш...

ВИДИВА

Ніч була холодна.

Пронизливий вітер віяв з рівнини, з боку стрімких скель Гваддаррами і Сомосьєри, похмура темна смужка яких зосталася на північному небокраї. Гармати, фургони, вози, навантажені порохом, тарахкотіли і гримкотіли, котячись гостинцем. Кшиштоф лежав, покладений навзнак, з очима, задивленими у хмуре небо. Він весь час чув цьвохкання батога, дивні крики й посвистування погонича мулів, монотонне телелькання дзвіночків, побрязкування заліза в упряжі фургону, розмірений стукіт коліс... Матрац, навішений на залізних гаках, похитувався у такт і поскрипував,— поскрипував, однак, мелодійно, як одна із віконниць у наріжній кімнаті будинку в Стоклосах. Про ту віконницю ходили повсюдно чутки, що передвіщає вона негоду. Як тільки в найбільшу сушу червня, у найтихіші часи липня вона починала поскрипувати, тобто ніби покахикувати і стогнати, скаржачись, що коле в завісах, і хрипіти, бідкаючись, що ломить в засувах, як люди з усіх сил квапилися з роботою в полі і в лузі,— згрібали в копиці сіно, що сохло в покосах, розкидану конюшину або в'язали в снопи збіжжя і квапливо звозили його та складали у скирти. Не раз, бувало, із відлеглого села заходив надвечір під дім лановий або управитель, щоб послухати, чи не віщує віконниця чогось поганого.

Кшиштоф чув тепер скреготання гаків, але не дуже розумів, де він перебуває. Неприязна темрява, темінь-пораз-

ка, темінь-кривда нависала над ним. Оточував його крижаний небозвід із сірими вирвами, з яких весь час виповзали хороводи якихось постатей. Повністю їхні форми, які думка чи око силкується охопити, зринають із сірості не як постаті, мальовані на полотні, не як мармурові статуї, а ніби штучно оживлені маски... Одні з кошлатої повсті, із сяючими волокнинками у сонному, смутному, гіркому світлі... Вії в них з пряденої вовни, мов грубі торочки, брови на цілих два пальці стовбурчаться, волосся із дроту. Нерухомі очі їхні пронизують суконним поглядом палаючий мозок і гинуть у таємничій порожнечі, у безодні риданнь... Заледве зникне одна примара, як виплине інша й чатує над втомленими думками. Жодна з них не дає відігнати себе силою волі... Голова — немов порожнє, розлегле, безкрає небо, по якому тягнуться розмаїтих форм хмарини, що їх несуть у далину приховані вітри.

І як високі хмари нагадують не раз земні обриси і ніби застигають у замрії над ними, так само й невеселі думки іноді спогадують справжню землю. Ті самовладні й буйні думки бачать з відстані, наче в далекому минулому, як несподівано виникає у грудях бездонна рана. Звідти б'є піниста хвиля, мов джерело, що вирвається з-під землі. Шаленими ударами калатає серце, стугонить — серце-молот раз у раз — у глибині м'яких, клекітливих хвиль! Легені надриваються, важко дихаючи. Виштовхують із себе великі, драглисті згустки і тонкі струмки тихої, солоної, рідкої крові.

Сонні, втомлені, заплакані видива гаснуть, тихнуть і потопають звільна в тиші. Сіра заслона розчахнулася, зникла, розвіялась. Нічого не чути, не чути навіть крику погоничів мулів, дзвіночків і скреготу гаків. Усе поглинула тиша. Серце змертвіло, серце завмерло й безвладно лежить, немов пожбурена скрипка. Убогі шматки дошки! Живі струни, струни, що геть усе грали, більше не зазвучать! Назавжди вмерла твоя мелодія, о липова скрипко!.. Важкий дим пливе перед очима, тягнеться над піском, де в задумі ступала нога по червоній і сивій кам'янистій цілині... Сполучається і з'єднується дим зі скибами і внутрішніми порожнинами брил, доторкується до гострих країв і зернистих виступів каменю.

— Оце таке моє призначення? — скаржаться вуста.— Друже, друже... То це ти обіймеш з усіх боків груди мої, о каменю? То це ти востаннє поцілуєш уста мої, жовта брило?

Нарешті прозвучало глибоке зітхання.

Що ж це тут, довкола?

Зійшлися довкола голови, війнули у ніздрі, попливли по грудях пахощі з квітника перед домом в Ольшині.

О благословенне й несказанне щастя спілкування з квітками у день, коли тебе затисне в своїх обіймах смерть!

— То ти зі мною,— шепочуть вуста,— сестричко-резедо? То це ти прийшла на мертві облоги моєї смерті? Бог заплатить тобі... Ти — запах моєї молодості... Так, як ти, пахне щастя дитинства. Аромате мій, овій мене і прихили до життя... Забери мене з обіймів землі й каменю...

Постає перед очима чудесна дивина, бачена ніби вперше,— випуклі, суцільнопелюсткові, бархатисті гвоздики. Фіолетовою поволокою цілують налиті кров'ю очі осінні братки... Блідо-фіолетовий левкой лежить на грудях, на легенях дірявих, а добросердий запах його холодним і частим подихом віє в глибину рани.

І раптом чути, чути...

Чути, що коїться в ушах і в голові. Б'ють там у дзвінкі кувадла малі, працьовиті, завзяті ковалики. Такі ж, мабуть, малі, як польові коники... Бистро, бистро, з плеча луплять молотами майстрові: раз-раз, раз-раз!

А потім один перед одним наввипередки! Аж дух перехоплює. Створюється з ударів протягливий шум, злинав в порожній голові гук, немов у глухому, зі старими деревами, бору-лісі...

Душа завмирає. Серце злітає й лопотить крилами між віт, немов спійманий у тенета дикий орел зизоокий. Голова безвладно повертається вправо і вліво по рухомому матрацу, пальці рук блукають, ходять, перебігають з місця на місце. Ноги щось відкидає в сторони, мов дроворуб сердито пожбурює оцупками...

Мозок живим пломенем палить. У ньому палахкотить пір'я думок. Спалені на вугіль губи шепочуть:

— Трепка... Щепане... дай мені попити, дай мені попити... Сьогодні ми вже з цього страшного лісу не вийдемо... Святий олень з хрестом між рогів стрів нас у лісі... Рафал вистрілив у нього... Щепане... дай мені попити, дай мені попити...

Повільно насувається, сторч паставляється, ніби наконечник списа, зловороже питання:

«Звідки тут, у бога, може бути Трепка? Де б він узявся?»

Повертаються тверезі й спокійні думки, припливає ясна свідомість: «Видно, мені просто приснився Трепка...»

І знову, ніби громаддя хмар, плинуть думки, але вже іншого порядку, звідкілясь з'являються жагучі силогізми, наполегливі запитання, швидкі й дотепні відповіді, цілі набори геніальних видив, суттєвих відкриттів і винаходів у галузі думки людської. Добросердий сміх, ніби імла, огортає його...

«Ти не такий дурний, Щепанку, як я думав... Ні, справді-бо, ні! Є певен сенс, є смисл у твоїх бурчаннях. Більше має значення новий рів, прокладений у предковічних болотах над Вислокою, аніж перемога в бойовій сутичці?.. Чи так це? Ніж перемога у сутичці під Бурв'єдро, під Калатайудом? Більше має значення один-єдиний притулок, одна лікарня на своїй, кажеш, землі, аніж здобуття прапору?.. Чи так це? То зовсім різні речі, братику ти милий... Адже ясно...»

Голова палає, голова кипить і вирує розмірковуваннями. Мов снопи вогню, злітають у ній події, картини, докази, приклади. Снують одна за одною думки.

«Забавний ти, старий, забавний зі своєю приземленою, хлібожерною філософією! Чеснотлива твоя глибока, надумана глупота, попа гіркі сльози навертає мені на очі. Ти зрікся геройства не тільки за себе, а й за синів і внуків, ти назавжди відстібнув пера від шолома і пожбурив рицарський меч. Вибрав для себе повсякденну працю, щоб спокутувати гріхи прадідів і правнуків... Забавний ти, старий, забавний...

Кажеш, нам так судилося історією. Не те нам судилося історією, що гірше або краще, а лише те, що найнікчемніше, що потоптане ногами, що лежить на самому дні. Судилось нам історією втікати, мов занімаганим батогами псам, з-під Крунчиць, з-під Кобилки, але по-геройськи вступити на Кальє дель Коссо... Ось як нам судилося...»

«Чи правда це?..— сміється в ухо Трепка або диявол з картини у бічному нефі церкви святого Якуба в Сарагосі.— Чи це правда? Нікому ніщо не судилося. Кожен чинить, що хоче, з власної волі й веління. Хоче жити — живе, хоче померти так, як ти, безглуздо, по-тваринному, той помирає...»

У грудях підіймається щось, мов заставка, що стримує натиск води.

Але вирівається й бурхає не вода, а вогонь. Гучить у жилах кров.

Льодовий страх блудить у грудях. Ноги в нього з бурульок, легкі, як зимний подих. Де зупиниться, там беруть дрижаки. Схиляється й шепче:

«Ти сів би вранці в санки, запряжені одним конем... М'яка, непроторена дорога. Перший сніг. Поскакав би чвалом побачити, що там, в Ольшині, діється. Чи ж здорові... батько й Мері?..»

Б'ють у свої коваделка малі ковалики: раз-раз, раз-раз... Все обірвалося й запало в землю. Шум і гуркіт.

Огидно... Хтось позиває в суд за оте вино у святій чаші. На вустах смак вина і собачої кропиви. Ріже очі пісок і гарячий попіл.

І раптом наполегливий голос пробуджує напівмертве тіло:

— Пане підпоручнику, пане підпоручнику!..

— Хто там? — відповідає він через силу.

— Таж це я...

— Хто такий?

— Я... ад'ютант, підофіцер, Пруський.

— Не знаю такого.

— Не впізнаєте мене, пане підпоручнику?

— Я не знаю.

— Ви ж на мене дивитеся.

— Дивлюся.

— Нас разом під Бурв'єдро поранило. Мені лапу відірвало, а вас пробило наскрізь. Мене разом з вами везуть. Ви Гайкося пам'ятаєте?

— Аякже, аякже.

— Я заприсягся перед ним, що вас відходжу. Знаєте?..

— А в якому місці ми?

— Випийте бульйону, одним духом. Сам Гупка варив його. Ковтайте на повен рот, бо ж смачний!

— Де ми зараз перебуваємо?

— Місто щойно минули.

— Як називається?

— Алкала де Енарес. Дорога звідси повернула на захід. Вітер стих. Кажуть, столицю Мадрід буде видно, як тільки розвиднів. Менше трьох миль лишилося до столиці. Там нас покладуть у шпиталь, як імператор здобуде її... Холоднеча, хай їй чорт... Крупа з дощем сіялася, а тепер ніби перестала.

— А звідки ми їдемо?

— Господи, боже мій!.. Та вже з тиждень ми їдемо з Бурв'єдро.

— Вже з тиждень?..
— То ви нічого не пам'ятаєте?
— Може, й пам'ятаю, але розповідай...
— В Калатайуді переклали нас на оцей віз з матрацами. Пам'ятаєте? Ви ж іще, пане підпоручнику, розмовляли зі мною, як ми їхали через Атеку, Аламу, Сісамон, Медінаселі. В Медінаселі дороги розійшлися. Права пішла на якусь Сігуенсу, а ліва — прямо на південь, до Гвадалахари. З Гвадалахари до Алкали ми їдемо з учорашнього полудня — другу половину дня і цілу ніч...— Цедро нахилив до рота манерку, занурив губи в рідину і пив жадібно, ненаситно. І вмить заснув, перше ніж Пруський лівою рукою встиг витягти зігнуті пальці з вушка посудини.

Не прокинувся, хоча й була пізня година: повернуло далеко за полудень. Світило велике, ніби вилите з золота, сліпуче сонце. Він відчув, що люди несуть його на рухомому матраці кудись у поле, у рівну, голу, без жодного деревця просторінь. Погойдувався на своїй постелі, неспроможний вловити ритму їхніх кроків. Мружив повіки від яскравого світла і ледве-ледве ворушив мозком.

«Що вони зі мною думають робити? Кудись несуть мене?»

Раптом поставили рухоме ліжко на землю. Кшиштоф розгледівся довкола і зрозумів, що він — серед поранених, які лежали покотом на землі, одні на матрацах, інші на польових ліжках, плащах і вовняних попонах. Він водив по них сонним і байдужим поглядом. Позіхаючи, мляво розмірковував, що, певно, тут усі помруть від холоду, на оцій зимній, вологій, геть промоклій, огидній землі. Без прикрих почуттів проймався бажанням, сповнювався прагненням заснути назавжди. Якнайглибшим сном! Тоді не буде він ворушитися, трястися й дрижати... Спатиме так міцно, щоб перший-ліпший дурень не зміг розбудити... От якби ж тільки спати самому! А то ж серед трупів чужих вояків доведеться гнити у спільній могилі й смердіти разом із потолоччю... І раптом тиха, далека музика тієї скрипки... Ангельський голос її лине в душу, мов запахущий струмінь...

Нараз прокотився потужний гук, одностайний крик із здорових солдатських грудей, ніби громохкий постріл тисячі гармат:

— Vive l'Empereur! [1]

---

[1] Хай живе імператор! *(Франц.)*

А потім удруге:

— Хай живе імператор!

Хвилинна тиша... І знову гримить гучним орга́ном шалена радість, піднесений гімн, цілий Атлантичний океан вкладає могуть свою у слова:

— Хай живе імператор!

Інший дрож пробіг по тілу. І зник, а з ним і думка про те, що́ може означати цей могутній вигук.

Настала тиша.

З'явився у проході між пораненими, покладеними вряд, офіцер високого зросту і прочитав імператорський маніфест гучним, виразним, потужним голосом. Маніфест сповіщав усіх — здорових і вмираючих солдатів, робочий люд і багачів, духовенство і світських людей, французів і іспанців, геть усіх, хто живе на Іберійському півострові, що з цієї хвилини французький імператор на віки вічні скасовує і знищує назавжди інквізицію, випускає на свободу її в'язнів, припиняє її справи, що кількість чернечих орденів і монастирів скорочується на дві третини, що назавжди відміняються і скасовуються віковічні феодальні права поміщиків, що він ліквідує і знищує будь-які привілеї...

Цедро чув усе докладно і все зрозумів.

— Тепер знаєш, Щепапку,— бурмотів він, сміючись і позіхаючи,— для чого руйпували ми стару Сарагосу, фортецю Альхаферію з її в'язнями, навіщо ми кривавили списи під Туделою кров'ю темного люду. Адже ж це нашою кров'ю писалась твоя конституція, іспанський в'язню!

Він схилив голову вбік і подивився у сонячну просторінь. Подивився на кам'янистий грунт біля своєї постелі, на намоклу вночі і підсихаючу зараз глину, стоптану багатьма чобітьми. Він відчував, що зліплює очі нагальний, гарячковий сон, що під повіки йому наче насипано піску чи грудочок сухого вапна. Ще раз повів круг себе сонним поглядом...

Хто ж то наближається? Хто ж то йде до нього? Та він же знає цього чоловіка... Їй-богу, бачив його! Обличчя бліде й таємниче, як місяць, за́критий хмарами. Очі бігають, бігають, то знову ховаються в свою сутінь, щоб, мов ті леви, чигати із засідки...

З барлогів, сінників, матраців, плащів, попон, з голої землі здіймаються пошматовані останки людські, потрощені голови, спираються на лікті прохромлені, безсилі тулуби, і пересохлі горлянки, ощасливлені вуста кричать:

— Хай живе імператор!

Кшиштоф підвівся з барлогу. Щось у ньому від цього руху зламалося, ніби хруснуло беззвучно. Він сів на постелі, страшенно блідий, облитий потом, з повним ротом крові. Очі його, мов ікла, вп'ялись у чоловіка, що надходив. І затримали його на місці. Той зупинився.

— Sire! [1] — промовив Цедро.

Темні, войовничі очі полководця зіткнулися з поглядом Кшиштофа.

Спокійне лице, ніби викуте з невідомого металу, було вичікувально і грізно звернене до нього.

— Ти щось хочеш? — глухо й холодно запитав він.

— Якщо помру...— заговорив Цедро по-французькому спокійно і грізно, відважно й гордо дивлячись йому в очі.

— Який твій рід війська? — перебив імператор.

— Польський улан.

— З-під Тудели?

— Так.

— Прізвище?

— Я залишив батьків дім... Вірив, що мою вітчизну... А тепер... на чужій землі... Скажіть, що недаремно, що задля моєї вітчизни... Імператоре, імператоре!

Німий і глухий зір полководця втонув у безумному від несамовитої любові погляді пораненого. Наполеон стояв нерухомий, замислений. Хто знає? Може, в цих натхненних очах він побачив молоду свою душу? Може, рум'яні сніги скель Монте Оро, піній на шпичастих вершинах Монте Ротондо, може, побачив кам'янистий берег острова у піняві розбурханого моря? Може, свою корсіканську любов до свободи й корону володаря чужих йому народів разом з берлом Карла Великого зважував він на терезах у цю мить? Може, він зітхав сумовито за тим, що вже засохло в його душі, розкришилось і розвіялось, мов суха бадилинка мертвої квітки,— за вболіваннями молодої, справедливої і гордої душі недолею вітчизни?

— Vive la Pologne! [2] — силкувався крикнути Цедро, падаючи безсило у свій барліг. Але вже не крикнув: ці слова промовив зі стогоном, крізь хвилю крові, що хлинула з вуст.

Імператор стояв над ним ще довго. Окам'янілим поглядом дивився в його лице. Нарешті підніс руку до капелюха і сказав:

[1] Ваша величність! *(Франц.)*

[2] Хай живе Польща! *(Франц.)*

— Soit [1].

І він віддалився пекванпними, розміреними, байдужими кроками. За ним рушив гурт генералів. Зник між колонами піших військ, між лавами кінноти...

ВАЛЬ ДЕ ПЕНЬЯС

Стало вечоріти, коли Кшиштоф дотягся нарешті до села Валь де Пеньяс, де, як йому обіцяли, мав бути його полк. В очах ще стояли хвилясті плантації виноградника із срібно-сірим листям, які оточували з усіх боків село, розкреслені нескінченними лініями — позабиваних у землю білих тичок. Гасли в лагідному весняному серпанку узгір'я й вершини Сієрра-Морени. В Сьюдад-Реалі, Інфантесі, Альмагро, Мансанаресі, Тобосо та в інших закутках Манси стояли французькі бойові сили, тож Цедро відчував, що він у безпеці і його товариші, з якими після одужання вирушив зі шпиталя в Мадріді, щоб знайти свій рідний полк. Приносила йому втіху суха земля і вигляд весняного неба. Як він зрадів, коли побачив піщані урвисті осипи, що в них своїм кривим корінням вростають пінії, та почварні лопати кактусів, наїжені колючками, які тремтять на вітрі.

Він свистів та наспівував, вітаючи велетенські сірі кущі будяків, що створюють цілі гаї, в яких нема господаря і які й птахи омпнають. Нарешті в'їхав у сільську вулицю. Привітав очима невисокі будинки-ліплянки, міцно збиті з хмизу і мулу. Дивне враження справляв поруч із цими, майже польськими, хатами під солом'яною стріхою вигляд обійсть, засаджених апельсиновими деревами, садів, позагороджуваних живоплотом з камелій, троянд та самшиту. Вікна в будинках були загратовані, із поспущуваними фіранками. В одному з перших дворів Цедро завважив улана, що стояв біля дверей. Побачивши офіцера, який, як гадали, давно вже землю ковтає, бувалий вояк вийняв з рота люльку і припав до стремена.

На його покрик із сусідніх будинків повибігали товариші, і Кшиштоф їхав уже, мов тріумфатор, серед пішого тлуму.

— Вітаю вас, los infernos! [2] — гукнув він.

---

[1] Хай буде так *(франц.)*.

[2] Пекельні *(ісп.)*.

— Хай живе пан підпоручник!
— Ось коли розбійників лупитимем!
— У дім до офіцерів...

Сотнями запитань, сотнями відповідей і повідомлень засипали Кшиштофа. То про якісь ганебні переходи в горах Хувенес, то про втрату прапорів, про марш понад річкою Гвадіана, про безприкладний бій під Сьюдад-Реалем, про наступ на Мігельтурра, Альмагро, Санта-Крус...

— А пан полковник тут, з вами? — запитав Цедро.

— Пан полковник Конопка? Де там! Наш пан полковник уже в Франції.

— Овва! А інші командири?

— Пан Рутьє переведений до французьких кінних стрільців. Він уже теж полковник...

— А хто ж тоді командує вами?

— Один лише пан Гупет залишився нами командувати.

— Ходімо до нього на квартиру...

Квартира пана Гупета була в одному з найбільших будинків села Валь де Пеньяс. Вже смеркало, коли група вояків, які ескортували Кшиштофа, ввалилась у подвір'я. Стрічаючи їх, з дверей і вікон визирали солдати у порозстібуваних мундирах та в самих тільки сорочках.

— Хто йде? — почувся окрик.

— Пароль!

— Мій пароль: Сарагоса і Бурв'єдро...

Одразу Кшиштофа було втягнуто з гучними вигуками шаноби у просторий дім і посадовлено за довгий стіл. Підпоручник, не призвичаєний до блиску, спочатку лише водив по присутніх поглядом. Він завважив довкола себе знайомі обличчя, суворі улапські пики з хвацько закрученими догори або похмуро звисними вусами, з вовчими й яструбиними очима. Посередині сидів у сорочці й рейтузах Незабітовський — голова в нього була перев'язана хусткою. Поруч з ним попурий Препдовський, а далі — Гурецький, Ян Несторович, Шарський. Побачивши прибульця, Незабітовський вигукнув:

— Дивіться-но, цей вітрогон живий! Вітаєм тебе, галицький графе!

Всі, хто сидів за столом, посхоплювались зі своїх місць.

— Вітаєм! Вітаєм! — загукали.

— Вина!

— Оце гість!.. Ніби з-під землі виліз...

— Горілки йому налити, щоб сили освіжив!

— Вітчизняною горілкою почастуйте його!

— Ти навіть, брате, не уявляєш, яку горілку тут виганяє з винограду Маєвський. Він, скажу тобі, гуральню заклав...

Підофіцери й навіть солдати заповнили всю кімнату. Щедро радісно вітався з ними. Розгледівшись довкруг себе, він помітив у кутку, на високо забитих цвяхах, два офіцерські мундири з чорними знаками на нагрудниках.

— Що то таке? — вигукнув він.

— Це мундир Пенчковського з четвертого піхотного полку. Він убитий був у Консуегрі, а то, брате, мундир Чинського, поручника з дев'ятого полку. Священик його по-зрадницькому вбив у Геренсії.

— Зберігаєте як пам'ять?

— Так, зберігаємо як пам'ять. Тут у храмі вирішили ми створити свій музей. У Мансанаресі піхотинці сплять, а ми тут за них на передових постах вартуємо день і ніч.

— Ці канделябри також музейні? — спитав Цедро, з цікавістю розглядаючи срібнолиті, для багатьох свічок, свічники: їх кілька штук у різних місцях стояли на довгому столі.

Великі жовті церковні свічки з витисненими оздобами розмаїтих кольорів яскраво палали, пирскаючи іскрами. Тонкі гаптовані скатерки, познімані з олтарів, покривали стіл. Стіна, що відділяла цю велику кімнату від сусідньої, була наполовину розвалена, і крізь округлий пролом у ній тягся стіл до другої кімнати. Там, під кутом, він повертав і біг далі вглиб дому. Весь запалений був найкоштовнішим сріблом. Великі келихи для вина, різної форми й розмірів, куті й гравіровані митцями, чудові золоті чари, жбани й ковші з гранованого кришталю у вигляді лебедів, пав та кречетів, у вигляді дивних квіткових чаш або грифів, мишоїдів і химер; великі вази для фруктів з малахіту й жовтого сієнського мармуру, безцінні порцелянові тарілки з Ліможа і велетенські, з півглека, чаші для вина з вирізьбленими в чеському склі гербами іспанських грандів; пам'ятні кубки і келихи з кокосового горіха, з рогу бізона, з черепашачих панцерів, виконані в минулі віки невідомими майстрами Америки, загарбані конквістадорами, опинилися зараз, наново загарбані, на бенкетному столі уланів. Темним, густим, пінявим вином із Валь де Пеньяса наповнені були коновки, ковші й келихи. Сотні пляшок стояли попід стінами у плетених кошах. У срібних полумисках та коштовних тарілках парували величезні порції ковбаси з солодкою підливою, приготованою по-польсько-

му; у чудернацькім старовинним посуді солдати розносили гарячу ліверну ковбасу, жирний холодний зельц, консервоване м'ясо та шинку із хріном.

— О, то у вас, як я бачу, справжній великдень! — захоплено вигукнув Цедро.

— А ти що думав? Щоправда, баб нема — ані таких, ані сяких, але зате Скажинський наробив ковбас, що цілий полк уже другий тиждень ласує і ніяк не від'їсться.

— А звідки ви свиней набрали?

— Це вже ти самого Скажинського запитай...

— Гадаєш, це вже і все? У нього повні сажі свиней. І він вгодовує їх так, що жодна рушити з місця не можо. А заколює найгладших.

— Одне тільки засмучує його,— кпив старий Шульц,— що, любі братове, і частини цього свинства не може погнати на ярмарок до Вонвольниці або Баранова... Ото б набив капшук!

— Гей-бо, пияки! Вихилимо ж за здоров'я шмаркача Цедра!..— вигукнув Прендовський.

— Знаєш, якщо вже з такого поранення вичухався, то ти зух! Беркицьнувся, мов паяц у цирку, а тебе ж поцілило, мов того рогача,— під п'яте ребро...— бурмотів Незабітовський.

— Хоч ти з нами у паскудних горах Хувепес і не був, але хрещений у бою улан... Тож вип'ємо за нього!

— Вип'ємо по колу за улана! — загукали вояки.

Підвелася з-за столу вся напівп'яна компанія. Цедро обвів присутніх очима і засяяв від солдатського зворушення. Він ладен і померти за цих людей, дався б, щоб порубали його на шматки, таку високу честь вони виявили йому, п'ючи за нього й називаючи його уланом. Він хотів був сказати, що бачив Наполеона. Підніс келих...

— Покличте Дица! — вигукнув Прендовський,— хай заспіває, бо смутно на душі... Смерть заглядає у вічі...

— Дица гукніть!..

Увійшов старий солдат невисокого зросту, з волоссям білим як сніг і білими підстриженими вусами, але свіжий на обличчі, червоний як півень.

— Старий, заспівай!..— голосно звернулись до нього.

— Тільки не з нових пісень...

— Заспівай нам давню! Якнайдавнішу!

— Радий служити,— сказав Дис, випроставшись.

Він протиснувся під стіну, відкашлявся і провів рукою по вусах. За хвилину урочисто підніс долоню, ніби

диригував цілим оркестром, і несподівано затяг таким задушевним, сильним і чарівним голосом, що вся компанія завмерла. Запала глибока тиша:

Прокинься, Леху, пробудись, оспалий:
Чига на карк твій бусурмен зухвалий...
Протри зіниці і сліз криниці
Пролий!

У цьому голосі звучала найщиріша правда, струмілн цілі ручаї гірких сліз.

Уже земля двигтить: гармата гурка —
Вкраїна стогне під п'ятою турка.
Враг бранця гонить — он криця дзвони
Ти спиш?

Весь гурт офіцерів хором, підпесепо повторював останні слова куплета. Прендовський наповнив собі келих і доливав до нього гірких сліз.

Сарматський орле! Підупали сили?
А де ж Беллони бойові стріли?
Страждать охота? Де ж предків цнота?
Де смілість?

Ще лунала ця пісня, як з двору почувся квапливий тупіт, гармидер і крик. Натовп солдатів розступився у дверях, і до приміщення, де відбувалась учта, ввалилось кілька уланів височезного зросту в шапках і в повному обладунку,— несли когось на руках. Всі вони були закривавлені, у рваній обмундируванні, із здичавілими й чорними від пороху обличчями.

— Хто це? — закричав Незабітовський.

— Пана Стоковського несемо...

— Капітан! — вигукнули офіцери.

— Він живий?

— Порубаний, але ще дихає.

— Наверх його, в кімнатку.

— Хірурга!

— За здоров'я Стоковського!

Слідом за солдатами ввійшов до кімнати поручник Мікуловський.

— Погляньте-но! — вигукнув Шульц.

— Що, цілий?

— Дякувати богу.

— Як було діло? Кажи, не стій.

— Боїшся, щоб у мені випадково не погнили слова, як у небіжчика Санчо Папса? Мені їсти хочеться.

Він сів до столу і присунув до себе перший скраю полумисок.

— Де це скоїлося?

Мікуловський з невинним виглядом узяв з рук капрала посудину з накладеною горою свинини і, запихаючись її шматками та запиваючи раз по раз вином з Валь де Пеньяса, промовляв між ковтками:

— Таж у Мора.

— А що то таке — Мора? — спитав Цедро.

Мікуловський глянув скоса на нього й сказав:

— Те ви живі?.. Мора — це замок, такий як у Хенцінах або ще більший. Поставили нас там разом із Стоковським коло пропащого діла. Страшно, до дідька, в тому замчиську... Окопались ми — порозкопували канави, ті, які нібито колись маври проти королів Кастилії видовбали в скелях...

— Що ти верзеш про Кастилію! Говори про діло!

— Так от. Напали на нас іще вчора, опівночі, з усіх боків. Було цих мужлаїв із тисяча душ, а нас усього п'ятдесят чоловік, замкнених у старих вежах. Оборонялись ми, стріляючи, поки було пороху. Потім стали відбиватись камінюччям. Але вони розібрали мур, пробили діру в паріжній вежі й підпалили сходи.

— А як ви звідти вийшли?

— Хіба я знаю? Прорвались крізь вогонь. Палаші пустили в хід... Стоковський бився дай боже!

— Хто загинув? — після довгого мовчання, під час якого Мікуловський завзято їв, запитали з гурту.

— Та хіба я знаю? Люди гинули... Не один погнався в огонь. Як ми доскочили до коней, битва ще не стихала. Ну от, я вже наївся і їду.

— І ми з тобою! — загукали офіцери.

Цедро розштовхав натовп і побіг до свого коня. Коли опинився в сідлі перед домом, вже палали смоляні смолоскипи; офіцерам подавали коней, у стайнях чути було іржання й метушню. За хвилину просурмили сідати на коней.

— Хлопці! Сьогодні розбійникам спуску не дамо! — чути було в темряві голос Незабітовського.

НА БЕРЕЗІ РАВКИ

Друга рота першого ескадрону уланського полку Дзевановського рапо-вранці вирушила головним патрулем. Дощ лив цілу ніч. Ущух лише перед досвітом. Низькі хмари сунули з мазовецьких рівнин, відкриваючи вдалині, на обрії, темну стьожку лісу.

Рота одержала наказ пробратися болотистим берегом річки Равки нижче трьох озер у Міхаловицях і з боку першої ж греблі, з місця, де стояв останній кавалерійський пост, увійти в ліс, прочесати його в різних напрямках і з'єднатися зі своїм шостим полком та з бригадою кінноти Беганського. Сто сімдесят вершників з капітаном, поручником та двома підпоручниками швидко віддалялися від варшавського тракту. Через кожні кількасот кроків вони пробували знайти прохід через болота, але їхні спроби скрізь були марними.

Після весняного танення снігів та після дощів пониззя Равки оп'янілось під мілким розливом річки, який доходив аж до сухих полів. Під Пухалами починались торфовища, на яких кінь із самого краю вже загрузав по самі тебенки. Єдине твердіше місце з мостом коло садів фільварку в Міхаловицях наказано було обминути. І вони змушені були посуватися далі. Між шляхом, яким вони їхали, і Пенціцями було багновисько, паскудне безодння, покрите водою, що розлилася вшир мало не на версту. Довжелезні стоячі болота простягалися аж до села Творки і по Прушкув. Величезний парк, дикі дерева, що лісом розрослися над озерами Пенциць, потопали ще в темному тумані. Коли-не-коли виринали з нього великі купи дерев і знову тонули в таємничому півмороці. Тільки алеї старих лип на піщаних пагорбах, тягнучись у бік Коморова, ясніли в блакитнім просторі.

Вже пробивалася свіжа травичка всюди, куди підступала хвиля повені, і пнулися знизу, з глибини, мов язики полум'я з розколин землі, світлі пагони лепехи.

Вільхи, що купами й цілими гайками росли попад річкою по болотах, ще темні на тлі молодого весняного світу, здавалися ніби якимись приболілими й опухлими, але вже і в них жовті сережки покривали де-не-де легким серпанком верхівки. Ровами й борознами з бульканням і шемранням збігала в низину вода із талих снігів та з недавнього дощу. Над довгими вигинами й западинами торфовища,

яке мліло в теплі нового дня й диміло випарами, з радісними криками кружляли веселокрилі чайки.

Солдати стиха наслідували їхні голоси, дехто так чудово, що вся рота щиро сміялася. Навіть войовничий і грізний капітан Францішек Катерля, який швидко ріс по службі як найкращий кіннотник в армії, не міг приховати усмішки під буйним вусом. Суворо покашлював і озирався, мов звір, готовий до стрибка, але вояки добре знали, що у нього в серці така ж весна, як і в усіх.

Підпоручник Рафал Ольбромський був цього ранку веселий. Кінь під ним форкав, що свідчило про гарне здоров'я, і легко ніс свого вершника. Кожен скрик чайки нагадував щось любе, якусь давню, але, як видно, вже чужу й назавжди забуту радість.

У плоских виступах землі на правому березі Равки кріт вирив кільканадцять свіжих, чорних кротовин.

— Буде на погоді...— шепотіли солдати.

— Цей сапер не вивалюватиме тобі грунту перед дощами. Він береться за лопату лише тоді, коли вже певний, що настане весняне тепло.

— Якби такого взяти, то вмить за костьолом в Опачі окоп вирив би на сто ліктів.

— Це буде зроблено й без нього, не бійся...

Земля вже на цих піскуватих пагорбах пахла гострим, проникливим, п'янким духом весни. Щоправда, панські лани, ще не займані плугом, сіріли вдалині в напрямі Варшави, а піски по другий бік річки шкірилися голими латками, але вже де-не-де яріли зеленню озимі жита.

Наблизившись до села Регул, солдати стріли селян, що орали свої ниви. Вологі, свіжі скиби лисніли, мов щойно відполіроване залізо. Іноді повів вітру з півдня приносив різкий запах гною, що вдаряв у ніс і одразу ж зникав у чистому повітрі.

Рота виїхала на твердіший грунт і помчала цілиною. Кінські копита грузли ще до самих бабок у тужавіючій землі і почвакували у такт кінської ходи. Під Прушковом солдати переправились убрід через річку Утрату й пісками попрямували на південь, у Коморовські та Геленовські ліси. Одразу ж за річкою капітан Катерля зупинив загін і сформував з нього патрулі. Двадцять п'ять вершників на чолі з поручником послав в авангард. З них десятеро мало патрулювати, а п'ятнадцятеро — йти разом за дві тисячі кроків від головного загону. Двадцять вершників з першим підпоручником він залишив в ар'єргарді за дві

тисячі кроків від головного загону. В такому порядку і ввійшли вони в ліс.

Сухі, напівлистяні борп були тихі й пімі.

Лісова памолодь — граби, дубки, кущі ліщини — ледь-ледь подавали ознаки життя. Сухе й перетворене в потеруху листя шелестіло під кінськими копитами...

Вузенькою доріжкою протискався вперед від Нової Вєсі у бік Надажина передній дозор. Загін проміжний супув купою — з боків їхали старшпй вахмістр, каптенармус, капрали й трубачі. Рядові посувалися навпростець через ліс. Усі мовчали — їхали, напружено прислухаючись.

Сонце вже зійшло, і нагий ліс ніби потягувався, прокинувшись зо сну. То тут, то там відкривалось, мов затока, поле, вклипене в ліс, і очі задивлялися в голу, завширшки з добру милю, мазовецьку рівнину. В одному з таких захистків стояло самотпе село. Кількападцять білепих халуп під солом'яними стріхами. Житла стояли обабіч піщаної дороги. Над стріхами височіли голі липи й росохаті верби. Пустка і тиша... На вершечку найвищого дерева клекотав бусел. Першого ж хлопа, що стрівся їм по дорозі, обступили вони кіньми й веліли вести загін до Надажина найкоротшим шляхом. Купа дітей у сорочинах вибігла дивитись на славне військо і довго-довго йшла слідом за ним, пе відриваючи від нього очей. Собаки брехали без кінця-краю, хоча загін і зник давно в лісі.

Рафал звернув з колії і пустив коня лісом, обіч солдатської шеренги. З насолодою слухав, як кінські підкови розкидали брупатні струхлявілі останки торішнього букового листя й ламали сухі галузки. Думки линули вдаль, як і погляд, що пронизував густий ліс.

Ніби наяву, ніби цілком виразно побачив батька... Він майже ніколи про нього не думав і, мабуть, жодного разу в житті не згадав його з тугою. Звідки оце тепер взялася ця думка?.. Дибає старенький, згорблений і ніби аж пліснявою жовтою обріс, кийком перед собою стежину мацає. А на ньому — шапчина, бекеша, чоботи стоптані, як завжди. Старий скупиндя Ольбромський з Тарніп.

Що за дивний, що за чудний, незбагненний жаль!

Ах, батько завжди бив його з самого дитинства, завжди зневажав, переслідував, докучав йому в усьому, попихав ним, виказував йому своє невдоволення. З дому, з-під рідного даху, виштовхав у дощ і сльоту. А брата, брата! Навіки вигнав з обійстя. Навіки, навіки-віків... Серце в нього не тьохнуло, не зворухнулося, коли брат десь блукав по

світу, у маршах, в бівуаках та в таборах. Не пройнялося співчуттям, коли, порешечений кулями, на полі бою лежав він напівмертвий, не тріснуло з жалю, коли той помер, не дочекавшись прихильності, без ласки. І тепер гине далеко-далеко...

Звідки цей дивний, незбагненний жаль?

Здається, що це не він думав про батька, що сам він уже дряхлий дід із Тарнін, і що всі думки того,найглибше коріння думок, найтонші нитки знань та почувань він носить у собі. Він відчуває, як трепечуть, як рояться й болять вони. Це не йому жаль, ох, ні! То діда гнітить цей темний, невідворотний, незглибимий рух смутних почуттів.

Нова провесінь надійшла, нова весна пробудила зі сну й оживила кожну грудку землі; темний вітер повіяв з-за Вісли на сандомирську рівнину. Всюди, куди тільки гляне око, прокидається життя. Стільки вже літ відроджується те ж саме життя... Тільки Пйотр більше не повернеться.

Його вже немає. Він став скибою землі, купкою гною, щіпкою тліну. Навіть кісток від нього не залишилося. Якби хоч знати, скільки ще праху віділіло! Щоб хоч рукою помацати його! Якби він лежав на цвинтарі, що ген у полі видніє, він пішов би зараз, так щоб ніхто не бачив, і висловив би над могилою свою батьківську волю й наказ. А так... Яка то страшна річ пережити свою дитину! Серце в старого стискається, ниє й щемить, але жодної сльозинки він не може вже з себе вичавити.

Рафал повів очима по полях. Поглянув довкіл... Зупинився. Дивиться вдаль. Немає ж і другого сина. Хтозна, чи й цей повернеться? І коли саме? Холодні й рішучі думки відганяють тривоги. Весняний вітер осушив самотню сльозину на обвислій нижній повіці. Тверда воля приборкала вворушення. Знову старий швидко дибає, швидко ступає, спираючись на свій ціпок. Починає зважувати в голові звичайні, повсякденні, землеробські думки. Що він сіятиме на цьому полі? А що на тому? Може, ще раз слід заволочити цю ріллю? Чи слід зорати оті загони?

І ось існову виповзає з непомітної щілинки давня воля, до погибелі завзята, така, що розпанахує надвоє, немов гостро викута дамаська сталь. Ні, він не подарує й ніколи не простить! Хай гине! Хай пропадає! Хоч би син, мов той дворняга, вигнаний з двору, прийшов і лизав його чоботи, він не погладить його рукою. Що, шпагу з піхов видобувати проти батька?.. Ха-ха!.. Раз так, нехай гине навік!

Скиби землі супуть проти запалених, розчервонілих його очей. Вгадай, в яку з них він обернувся... Вгадай, відгадуваче...

Щось крає душу Рафала, і глибокий біль, жахливий біль, що лежить між батьком і сином, біль, рівного якому немає на світі, спотворив його лице. Жаль йому старого, страждає він за нього і відчуває його муки в собі, та жаль той ніяк не поєднується з відчуттям кривди, зневаги, відрази і гніву.

Він здивовано розглядівся круг себе.

Сяяло сонце. Золотаво-білі відсвіти його перебігали лісом. І лягли на голі жалібно-чарівні берези, що нагадували премилих зганьблених жінок, з яких груба сила зірвала одіння... Вони лягли, змерхли й відлетіли... Сягнули в зелені соснові гаї і під зогнилим листям, під сухими шпильками стали працьовито шукати втомлених тяжкою працею паростків весняних трав.

Раптом перед затуманеним роздумами зором заяснілa широка блакить. Відкрилося поле, що миля за милею тяглося на південь. Далеко серед пісків сіріли стодоли Надажина й виблискували великий мідний дах костьолу та невисока дзвіночка.

Рафал байдуже дивився на піскуватий переліг, стежачи за ледве видпими коліями сухої вже дороги, коли раптом почув хриплявий, придушений голос капітана:

— Стій!

Коні на цю команду, перш ніж руки вершників притримали повідця, поставали як укопані. Золотаво-гніді покрились темними плямами. Парували геть усі. Деякі були вже змилені.

— Струнко! Злазь із сідла!

Ольбромський з фізичним задоволенням перекинув повіддя на правий бік, обкрутив гриву довкола пальців лівої руки і злегка висунув праву стопу зі стремена. Зіпершись лівою рукою на передню луку, він усе ще продовжував мріяти:

«У нас там вже зазеленіли ниви. Врапці по ярах клубочаться тумани...»

— З коней! — скомандував капітан.

Сам же, як недосяжний взірець, надзвичайно спритно переніс через свого чудового коня праву ногу пальцями вниз, шпорою догори.

Ціла рота, як один чоловік, опинилась на землі, і стояли всі недвижно, навитяжку, аж поки не пролунала команда:

— Вільно!

Рафал свого видресируваного Братека із закинутими на сідло повіддями зоставив на самого себе і вийшов із шеренги, щоб розправити закляклі коліна. Але капітан зупинився тут не заради відпочинку. Він пройшовся перед переднім дозором, бурмочучи собі під ніс не дуже салонні слова, вибрав одного із солдатів, струпкого, як тичка, мазура, і кивнув йому, щоб той вийшов уперед. Вибрав другого і також кивнув. Звелів їм відстібнути палаші, покласти на землю списи, познімати шапки і обережно вилізти на найвищі дві сосни, що стояли на узліссі.

Обидва скочили, мов білки, на дерева і, згідно наказу, лізучи від сучка до сучка, на північному боці стовбурів, спритно дістались аж до самих верхівок.

— Що ви там бачите? — стиха спитав капітан.

Вони мовчали.

— Дивіться пильно, роззявляки! Бачите битий шлях, що веде з лісу до Надажина?

— Бачимо, пане капітан!

— А за Надажином видно далі дорогу чи ні?

— Видно, пане капітан.

— Огляньте поля довкруг... Бачите?

— Бачимо, пане капітан!

— Нікого там немає?

— Ні...

Та раптом обидва солдати, мов по команді, почали зсуватися з дерев, дзвонячи шпорами і квапливо відчеплюючи з сучків аксельбанти.

— Що там таке? — гримнув на них капітан.

Обидва звисока позістрибували на землю. І побігли до своїх копей, хапаючи на ходу свої шапки й списи і шепочучи:

— Кінnота, кінnота!

Капітан метнувся в напрямку, показаному солдатами. Спочатку він нічого не побачив. Поля посмуговані були березовими й сосновими гайками. З боку великого лісу, що називався Дембаком, з полів долинув розмірений брязкіт і почулось подзвонювання. Серце в Рафала схвильовано закалатало, а далі почало поволі заспокоюватись.

— Тут-тук, тук-тук...

Заскакали гарячкові думки:

«Сарни в Лисиці йдуть, чи що?»

— Увага! До сідел! — стиха, приглушено скомандував капітан.

— По копях!

Рафал несвідомо, з очима, задивленими вдаль, переніс ногу через кінську спину, всунув стопу в стремено до кісточки великого пальця, перекинув повіддя на лівий бік. Краще вмостився, зосередив у собі всі сили, вріс у сідло і раптом став як укопаний.

Братек похропував і стриг вухами.

Далека музика кінських копит по мокрій і м'якій землі глухо-глухо линула полями. Очі офіцерів, вахмістрів, капралів, трубачів, солдатів, мов тятива, натягнута до останньої межі, напружилися, вдивляючись у той бік, звідки доносився тупіт копит. І от на віддалі щонайменше однієї верстви, з-за ліска, повільно і плавно, виграючи на сонці яскравими кольорами, вигулькнув загін цісарських гусарів. Капітан закам'янів на своєму коні. Обличчя його було ніби вирізьблене з мармуру. Він весь перетворився в зір.

Австрійський дозор прямував у бік надажинського тракту, вертаючи, мабуть, з розвідки. Мав навкоси перетнути поле перед фронтом польського загону. Коли весь дозір виїхав на відкритий простір і видно вже було, як на долоні, всю його бойову силу, що набагато переважала польську, з вуст капітана, мов постріл, пролунала команда:

— Списи до атаки готуй!

В одну мить праві руки зсунулись по дровках списів до місця, до якого можна сягнути, не нахиляючи тулуба. Там і схопили спис вузлуваті мазурські пальці. П'ятки списів були витягнуті з ремінних, прикріплених до стремена, гнізд. Перша шеренга нахилила списи, націляючи їх наконечники в груди ворога, а древка за півліктя від краю взяла під пахву і притиснула до ребер. Друга шеренга лише взялась за древка й вичікувала.

Капітан міцно всівся в сідло, руку поклав на руків'я палаша. Те ж саме зробили й інші офіцери. Дух їм спирало у грудях...

Засвистіли офіцерські шаблі, вихоплені дружно із піхов.

— Натягни повіддя!

Капітан обвів суворим поглядом вояків.

— Уперед!

— Марш, марш!

Остроги вгрузли у кінські боки. Загін здригнувся й вихопився з-поміж дерев. Спочатку йшов нерівними стрибками, ніби шукав ритму, спільного для всієї роти. І от у якусь мить уловив його. Тоді люди й коні стали монолітною масою, ніби зліпленою в велетенську брилу, мов ві-

дірвана від вершини ланцюга гір скеля, що летить униз, у прірву. Солдати першого ряду нахилились до кінських ший у міру наростання галопу. Захурчали прапорці на списах. Грудки м'якої ріллі, підбивані кінськими копитами, злітали в повітря.

— Уперед!

Рафал відчував страшенну втіху в цьому бурхливому леті.

У змружених очах його стояла блакитна і блискуча смуга. Почувши останній поклик капітана, він розплющив очі. Був за якихось вісімдесят кроків від лінії противника.

В півескадроні кайзерівських гусарів, в одному із шести у передовій сторожі генерал-фельдмаршала фон Шаурота, давно вже помітили кінний роз'їзд. Сформований дозор летів на зіткнення з противником па повному скаку. Офіцери криками підганяли вершників уперед, витягнутими шаблями показуючи, в якому напрямку атакувати. Коли перші дві шеренги польської роти були притиснуті наступними так, що кінські морди вклинились між вершників, а груди одних рисаків наскочили в галопі на клуби інших і втиснулися між стегна коней з першої шеренги, гусарський стрій, що летів під кутом, зітнувся з польським. Улани врізалися в півескадрон, мов снаряд. Навсібіч розлетівся перший щільний цуг. Зіпхнутих списами з кульбак кільканадцятеро австріяків кричали між кінськими копитами.

Але другі й треті ряди зіткнулись умить із залізною силою і рубалися шаблями, сидячи на конях. Підпоручник Ольбромський врізався в цей зімкнутий солдатський тлум. Під свист інших шабель орудував своєю із люттю й насолодою. Довкола нього — примружені очі, зведені брови, роздуті ніздрі. Поблискують білі зуби. Свистить і креше клинок, вдаряючись об клинок. Лунають постріли, розлягається довкола дикий крик.

Витримавши спершу удари списів, увесь загін гусарів кинувся тепер у бій, орудуючи шаблями. Рафал добре бачив, що зім'яті хвилину тому фланги австріяків знову змикаються і з'єднуються, що старі, вишколені і вправні солдати намісника добре вигостреними на бруску шаблюками вміло і мстиво рубають польських уланів-новобранців. Отож, побачивши перед собою старого рубаку, що вимахував шаблею, він притьмом кинувся на нього. І сіконув, стоячи в стременах, раз і вдруге з блискавичною швидкістю. Солдат відпарирував удари і начебто дав драла. На

його місце під'їхав другий — двійник попереднього. Вони зіткнулися кіньми — груди в груди і сіклись один з одним так, аж сталь виляскувала. Рафал вибрав мент, стопами зіперся на стремена, підвівся в них і замахнувся з усієї сили. Та раптом той другий, який удав, що втік, смикнув за повіддя коня так сильно, що кінь, ошкірившись, став дибки і рвонув уперед — просто на юнака.

— Вавжеку! Бий! Лупи його, клятого! — гаркнув десь збоку вахмістр, що командував на флангу.

Рафал відчував у собі силу і впевнено відбивав усі удари. Палаш його блискавично миготів у повітрі, сік на всі боки, викрешуючи вогонь. Та от раптом він зігнувся на бік під страшним тягарем.

«Перебив мені руку...» — оце й усе, що майнуло в його голові.

Палаш вислизнув з долоні, із затерплих пальців... Він його ще раз спробував схопити, силою волі напружив м'язи й підніс у здеревілій і обважнілій руці, але удару вже не спромігся завдати. Мурашки — цілий мурашник — відчув у долоні, в лікті й плечі...

Гусар відкинувся назад у своєму сідлі й садонув вістрям Рафала у груди. Вістря зачепило кістку і вогнистим жалом вгрузло в бік. Австрійський вершник шарпнувся назад і злетів із сідла від удару шаблюки флангового вахмістра. За хвилину він сидів навпочіпках на ріллі, обома руками тримаючись за розтрощену щелепу. Його страшні сірі очі дивилися в порожнечу — з горла виривалося бичаче ревіння. Ольбромський непомітно витяг з кобури пістолет і пальнув йому в голову згори — прямо в його божевільні зіньки. Зробивши це, кинув оком на свої штани і з подивом та злістю побачив, що ліва нога, коліно, чобіт аж до стопи залиті кров'ю.

«Хто ж це, чорти б його вхопили, так обпатрав мене?» — подумав він ніби крізь сон.

Помітив, що поле все жовкне і спалахують на ньому рядами зеленаві язички полум'я. Пустив повіддя й лівою рукою став протирати собі очі.

З криком і тупотом, працюючи списами, стріляючи та рубаючи шаблями, оточила його безладна юрма уланів — він опинився між них. Чув у цій юрмі безперервний крик капітана, поручника і свого товариша підпоручника: «Стій! Рівняйся!» Мов ошалілий, це ж саме вигукував і старший вахмістр. Вони відступали до лісу, відбиваючи з усіх боків натиск гусарів. Вершники поодинці тот тут, то там все ще

ганялись по полю. Дозор, який нарешті почав збиратись докупи під лісом, привів із собою кільканадцятеро полонених.

Рафал тепер не дуже розумів, що тут коїться. Було йому неприємно, млосно і прикро. Дався, мов той боягуз, щоб його так посікли... Коли ж гомін бою, брязкіт шабель і бойові окрики почали стихати, розпорошені улани навскач діставались на місце збору. Були розпашілі, мчали на схарапуджених і змилених конях. То той, то цей вів угорського рисака, один за одним тяг пораненого чи підбитого гусара. Нарешті завважили, що підпоручник Ольбромський щось надто закривавлений.

Він не погоджувався на перев'язку, вдавав із себе зуха. Але його таки стягли з коня. Коли за наказом капітана старший ротмістр розстібнув Рафалів розсічений мундир, заструміла з-за пазухи кров. Білизна була в крові, мундир пею просяк до нитки. Його поклали на землю, стягли з нього одежу і наспіх оглянули рану. Була на грудях і на боці. Сам капітан, шукаючи кулі, почав обмацувати її шорсткими пальцями. Коли ж поранений запевнив, що то рана не від пострілу, промили її горілкою й перев'язали шматтям. Перев'язали так тісно, ніби наділи на нього корсет; потім підсадили його на коня, і він вмостився на кульбаці, немов на стільці. Рота з власними пораненими і бранцями повільно посувалася краєм Коморовських лісів до тракту. Удалині, під Надажином, приведені були в рух численні лави австрійського війська. Кіннота виступила наперед. Долинав далекий гомін і гуркіт гармат.

Ще залишався чималий шмат дороги до гостинця, коли з-під лісу вирнув рівний, широкий ряд цісарської кавалерії, що жвавим і паростаючим клусом посувалась уздовж дороги. Помітивши це, капітан завів свою роту в ліс, а сам з офіцерами залишився спостерігати з відкритого місця за ворогом.

Кінь Рафала стояв у мілкій лісовій воді й нетерпляче хлюпав нею, б'ючи копитом. Очі вершника з легким смутком перебігали по весняних смужках поля. Душа згадувала весняний свій сон: шлях до Вигнанки. Так яскраво уявив він ту хвилину, так виразно зараз побачив перед собою той край, що сучасного ніби й зовсім не існувало. Перешкодою для сприйняття власних видінь були крики солдатів і мимовільний, всупереч забороні, брязкіт шабель, острогів, списів та упряжі. Натовп здригнувся й подався до узлісся.

Рафал звів очі.

Навперейми гусарам давно вийшов з лісу другий полк уланів, яким командував Тадеуш Тишкевич. Після дощів у повітрі не було жодної порошинки, тож увесь той полк видно було як на долоні. Спочатку рухався він розмірено, жвавою риссю. Та ось на очах він почав зростатися, збиратись докупи, стискатися. Коні злилися з кіньми, люди — з людьми. Лише барвна пляма пролітала у полі. Солдати щодуху помчали вперед...

Капітан Катерля не витримав. Здибив коня, повернув його на місці і, ставши перед своїм підрозділом, швидко наказав: «Старший вахмістр із трьома десятками рядових поведе полонених і поранених через ліс до місця розташування наших військ під Сенкоціном, туди, де міститься головний штаб. Решта загону — в поле».

Миттю виділено конвой, а зменшений півескадрон вийшов із лісу. Вишикувався у полі і рвонув з копита у бій. Оці трохи більше ніж сто вершників, помчавши навкіс до дороги, дуже підтримали головні сили і спричинились до того, що шеренги австріяків було зламано і захоплено в полон дві сотні їхніх вояків. Рафал не бачив уже цього успіху. Оточений своїми солдатами, він їхав лісовою дорогою. Улани перешіптувалися, з надзвичайною цікавістю дивлячись на полонених, оглядаючи й оцінюючи піймані коней і захоплену здобич. Старший вахмістр сміявся у вуса, але перед Рафалом не наважувався й слова зронити. Нарешті, зважаючи, очевидно, на тяжкий стан підпоручника, не витримав і заговорив до найближчого німця:

— Нема чого гергота ти: на рожні ж тебе не печуть. Шаблюки ви, песиголовці, добре підточили на брусках, щоб без жалю нас у бою косити.

Гусар звів на нього налиті кров'ю очі й показав свою розбиту голову. Справді-бо, шкаралупа крові на скудланому волоссі помітно росла.

— Так би й сказав! — мовив вахмістр.— Що, болить?

Солдат щось пробурмотів по-мадярському чи по-румунському.

Рафал здогадався, про що йдеться, але мовчав. Побачивши закривавлену голову в цього чоловіка, перейнявся холодним, лютим гнівом. Щоб звільнитись від його благальних поглядів, сухо сказав:

— Вахмістре, перев'яжіть йому рану й заберіть його в кінець колони, щоб не ліз мені в очі.

— Наказ буде виконано!

Вахмістр зліз із коня і звернувся до гусара:

— В тебе є якась хустка? Га?

Поранений знизав плечима — хотів цим показати, що не розуміє запитання.

— Навіть по-ніякому не вмієш, голодранцю! Гіб-но мені хустку, довбешку тобі перев'яжу, ферштанден? Та віддам я ту шматину, не бійся, тільки макітру он залатаю.

Солдат знову показав, що не розуміє, чого хочуть від нього. Тоді один з уланів витяг з ранця чисту полотнину і врочисто простяг її вахмістрові. І той квапливо, не спиняючи ходу, змочив її горілкою і зав'язав австріякові голову. При цьому весь час говорив йому в очі:

— Вигострили ви шаблюки, як бритви! А я тобі, й не гострячи на бруску, пенька з пліч зітну,— ти знаєш про це? Коли улан ухопить тебе в свої пазурі, шепочи, брат, молитву і то хутчій! Тільки ж про молитву ти, певно, уперше чуєш в житті, німецький прислужнику! Псяюхо! На поляків ідете, сучі сини? А чим вони перед вами завинили? Чи ж скривдили коли? Чорти тебе знають, що ти за один. Може, угорець?.. Але скажу я тобі, що ти ніякий не угорець, а вугрувата свиня, раз із німцями преш проти нас! Якби в мене не м'яке серце, я взяв би тебе отут і добив би. Розумієш тепер, що я кажу?

Улани їхали швидко, з цікавістю, приязню і з якоюсь ніби шанобливістю позирали на своїх полонених. Рафал погано почував себе. Йому весь час було недобре, млосно. Неприємна сонливість огорнула його, ніби після безглуздої пиятики. Голова в нього обважніла, в руках і ногах палав огонь.

Вже звернуло за полудень, як виїхали вони з лісу і подалися в напрямку Сенкоціна. Потрапили в тисняву військ. З-за піщаних пагорбів біля Лешноволі і Лазув показувались і одразу зникали з очей передові дозори бригади генерала Спета. Об'їжджаючи ліс, вони пролітали навіть через Мокроволю. Бригада генерала Рожнецького з чотирма гарматами стояла нерухомо під Янчевицями, біля корчми «Затишок», на дорозі, що вела з Фалент до Лешноволі. Фалентські ліси дудніли, мов розколисаний дзвін, від гуку битви, від рушничних пострілів та крику Тишкевичевої кінноти. Весь варшавський тракт біля Фалент зайнятий був різними родами військ. Проходив тут колонами, бредучи в густому болоті по коліна, третій стрілецький полк, що прямував на Міхаловиці; інші полки повертались з-під Коморова або Пенциць до Пухал. Скакали до кавалерії

Рожнецького ад'ютанти, забризкані грязюкою від ніг по самі султани на шапках. Мчав щодуху верхи на коні у напрямку Яворова якийсь підофіцер. Однак усі війська звільняли дорогу перед конвоєм, що сунув поволі. Цілі батальйони при цьому звертали з тракту в рови. Офіцери, навіть вищого рангу, віддавали честь.

Уперше в житті Рафал відчув, щó таке слава. Дрож захвату, незнаного йому досі, пробіг ним, мов лев пущею. Очі в нього потемніли від щастя й пихи. Дався б, щоб його на шматки порубали, живцем спалили, кіньми волокли за той тріумф, що його зазнав він на двоверстовій відстані між Сенкоціном і Фалентами. Саме село Фаленти зовсім було вільне від військ. Так само і вільшаний ліс за ним, і околиця зруйнованого палацу, і гребля, й дорога, що вела до Рашина. Лише біля костьолу в Рашині, в його домах, що праворуч від гостинця, а особливо за костьолом, де кількасот селян копали шанці, збилося стільки солдатів, що ледве вдавалося протиснутись. Та конвою, що супроводжував полонених, давали прохід і тут, наскільки це можливо було. Піхотинці витягували шиї, щоб побачити бранця, кавалеристи тиснулися, щоб проштовхатись якомога ближче, а офіцери заступали дорогу.

Всі бігли в надії угледіти піших пандурів з заплетеними кісками коло вух. Все тут вирувало. Невідомо було, чи армія вирушатиме далі для зіткнення з ворогом, чи залишиться на місці. Ніхто не міг сказати, де помістити поранених. У самому Рашині не було де, а про Фаленти нічого й казати.

Нагодився нарешті хірург і взяв Рафала в роботу. Оскільки Рафал був першим офіцером, пораненим у цій битві, хірург приділив йому особливу увагу. Вивіз його до Опачі, що лежить у двох верствах за Рашином, на варшавській дорозі.

Вахмістр тим часом забрав полонених і повів їх до штабу свого полка, щоб відрапортувати генералові й одержати відповідні накази.

Ольбромський почував себе втомленим,— видно, внаслідок великої втрати крові. Байдуже дивився на поміщицький двір в Опачі, на який показував йому хірург, і байдуже вислуховував запевнення, що йому тут буде в сто разів краще, ніж у польовому шпиталі, що розташувався в рашинському заїзді. Поміщицький двір в Опачі містився в порожньому саду. Від варшавської дороги й поля відгороджений був парканом. Рафал запам'ятав цей напівзруй-

нований паркан, що де-не-де прогнив і звалився додолу. А заразом і лужок... Стало йому краще й веселіше, коли побачив білі стіни поміщицького дому. Це — ніби рідне гніздо постало перед його очима. Муслінові фіранки висіли у вікнах «на другому боці будинку», де, певно ж, мала бути вітальня, яку рідко відкривали для гостей. Над подвір'ям височів голубник. Вглибині видно було тік, обдерті будівлі й купи свіжого гною, який парував так, неначе диміло щойно підпалене віття ялівцю. Двері в дім були замкнені.

По розгрузлій дорозі їхав обоз — тягнулись у безладді підводи з амуніцією. Хірург зсадив свого пацієнта з коня, побіг у двір і став когось гукати й розшукувати. А Рафал, поринувши в роздуми, весь цей час сидів на ганку. Полями сунули колони війська. Далеко під Яворовом, у напрямку Пясечного, вирінали з веспяної імли рухомі лінії батальйонів, що йшли під командуванням Яна Каменського.

Нарешті заскреготів у замку ключ, і поранепого ввели у сіни. Хірург накинувся з криком на якогось чолов'ягу — не то на економа, не то на підстаросту, який спідлоба й недружелюбно дивився на Рафала і весь час цмокав губами. Коли йому було наказано відчинити двері до найкращої кімнати «на другому боці будинку», він зволікав до тих пір, аж поки хірург не схопив його за комір.

У салонику, дивовижно порожньому, ніби з нього щойно вивезли всі меблі, повітря було затхле. За першим покоєм відчинені двері вели до зручно вмебльованої кімнатки. Тут стояло ліжко з зовсім чистою постіллю, з атласною ковдрою, з м'якими пуховиками та з горою подушок у гаптованих наволочках.

— Оце те, що треба! Цього нам і бракувало! — зрадів лікар.— Тут підпоручникові буде краще...

— Я сюди нікого не пущу! — огризнувся дворецький.

— Не пустите, ваша милість?

— Не пущу. Це ж ліжко самої пані дідички. Мені наказано strictissime [1] це ліжко зараз же вивезти звідси.

— А я strictissime скасовую цей наказ.

— Еге...

— Хутчій збігайте і принесіть гарячої води у великій чистій мисці. І щоб за два отченаші була на місці! — випалив Рафалів благодійник, хапаючи того чолов'ягу за

[1] Суворо-пресуворо *(лат.)*.

плечі — вдруге вже — і вишитовхуючи у двері, що вони аж відчинилися навстіж.

Із сіней почувся голос — ніяк не покірний:

— Я йду, але вам, шмаркачі, ще пригадаю про це.

— Відв'яжіть від плота коня! Введіть його до стайні! І овса насипте повен жолоб! Ви чули, що я сказав?

— Аякже, чув...— буркнув той у кутку сіней.

Незабаром Рафала оглянув хірург. Натерпівся поранений немало при зондуванні та при промиванні рани, але зрадів, коли лікар запевнив, що вістря гусарської зброї перетяло небагато зв'язок. Ковзнуло нібито по кістках і відчикрижило тільки чимало м'яса з боку та під пахвою. Перев'язаний і заспокоєний, улан потонув у пуховиках. Хірург звелів не нервуватися і, прощаючись, пообіцяв, що навідає його завтра вранці.

День повільно розтанув, потопув у мороці ночі. Ніхто не прийшов запалити світла. Та Рафал не мав щодо цього претензій: по-справжньому відпочивав у затишному алькові.

Було йому надзвичайно добре. Приємні й веселі думки круг Рафалового узголов'я тішили його, ніби жадані гості, ніби улюблені й найпривабливіші постаті, ніби запахи знайомих оддавна квітів з рідних околиць. Найтрудніші справи свого життя, найприкріші випадки упершe за стільки часу викликав він силою волі у своїй пам'яті і оглядав усе це в променях радісного душевного спокою. Насмілився ступить ногою без жодної тривоги в Татри, пройти знайомими дорогами, з посмішкою наївжалю і наївглузування видертись на скелясті кручі. Зазирнув у прозорі, голубі дягелеві озера. Почув з любовним трепетом шум потоку, що сповнював собою долину, аж до вершечка обривистої скелі з розбійницькими вікнами печер. Розбирав його лагідний сміх і охоплювало поблажливе співчуття до всього. Навіть звук того імені вже не вражав його душі. Мелодійні склади, ба ні, радше краплини тихих сліз,— одна сльозина, злита з другою, з третьою... Дивляться з темряви цієї кімнати голубі оченята... Але нічого вже не побачать, нічого, нічого.

«Що між мною й тобою, жінко? — запитує її з добросердою мудрістю свого життя.— Ти вже попіл, тлін, не тільки як тіло і кров, не тільки як краса, не тільки як живий спогад краси, але попіл як почуття, а я — молодість, сила й жага. Ніщо не триває вічно. Дмухне востаннє вітер і геть

розвіє жменьку попелу — те, що залишилось від моїх почуттів».

Він відсахнувся від цих думок, немов від знайомих, якими вже натішився вволю. Перейшов до інших. Ах, то він, майстер де Віт! Виразно побачив велику фігуру, тулуб, голову, очі... Згадав вступ до Гданська і отой нездобутий блокгауз... Згадав розвалені з допомогою підкопів мури, вирвані віконця і прокладений вхід, і нарешті останній бій між руїн.

— «Майор де Віт, прусський піхотний офіцер...» — читає список один з офіцерів, коли виносять із форту поранених. Рафал бачить іще бліде обличчя, геть залите кров'ю, скуйовджене, кучеряве волосся, пригаслі очі. Очі ті дивляться на нього, коли пораненого командира блокгауза несуть на ношах. Дивляться на нього уважно, дивляться знизу вгору. Спокійні, холодні, мужні очі!

Та ось від огиди скривились уста, і велика голова з презирством відвертається, побачивши «брата». Повіки заплющуються, щоб не бачити обличчя «учня».

Морок цього альнова в Опачі, як здавалось, шептав: «Він же вбивав тебе тоді...»

Шарпається в Рафалових грудях його зранена душа. Вибухають нічим не стримувані докори сумління.

«Ні, ні, про це з усмішкою мріяти не випадає»,— марить поранений, відстороняючи від себе видиво — вигляд трупа майстра ложі, таким, яким побачив його в моргу на другий день після взяття Гданська. Палить тепер його спокій цього трупа, дорікає йому нерухома голова і гордовито стиснуті вуста...

Пробудив його з цих сповидінь незвичайний галас.

Хтось ходив по сінях зі світлом, голосно лаявся, розмовляв, нарешті ввійшов до сусідньої кімнати. Тут оглянув із буркотінням усі предмети, почав торсати їх, перекидати з місця на місце. Широко ступаючи, наблизився до ліжка. Рафал із люттю дивився на цього нахабу і саме намірився був вигнати його звідси, але, побачивши одежу на ньому, не зронив і слова. В цього офіцера був короткий, темносиній уланський мундир з генеральським шитвом на лацканах, довгі амарантові штани. Він зняв був конфедератку з високим, чорним пером, багато оздоблену галунами, і тримав її в руці. Високо здіймаючи лойову свічку в бляшаному свічнику, нахилився, сопучи, над перинами.

— Чорти тебе сюди принесли...— процідив крізь зуби.

Було це довгасте, виголене обличчя кольору поруділого пісковику. Холодні, як лід, випуклі очі з торбами обвислих повік дивилися розумно, але з погордою. Стиснуті вуста, вузькі й суворі, здавалося, ледве стримують за зубами зневажливий вираз. Поранений вже не раз бачив цю голову з товстим і довгим носом, з обличчям, порізаним поздовжніми зморшками, але зараз дивився на неї з подвійною цікавістю. Генерал постояв над ним зі свічкою в руці якийсь час, спостерігаючи за ним пронизливим поглядом. Потім круто повернувся й вийшов до першої кімнати. Там, пересуваючи стільці й столик, нарешті сів. На одному із столиків, який залишився вільним, розклав велику карту і, підперши голову кулаками, заглибився у вивчення місцевості або в якісь розрахунки. Іноді він щось бурчав собі під ніс, то знову щось записував у блокноті.

Рафал не міг уже й думати про сон. Бачив перед собою рухливий круг світла, чорну, звихрену, кучеряву чуприну генерала і велику тінь від його голови на протилежній стіні. Він був певен, що в будь-яку хвилину викинуть його з цієї постелі. Взагалі ж його не засмучувала ця певність, бо він відпочив і був веселий. Рана не завдавала йому великих прикрощів, а загальна слабість уже минула.

Генерал вивчав свою карту понад годину. Закінчивши, видно, якісь підрахунки, склав карту, вгорнув записник, схилився на лікті, підпер голову руками... Подрімав отак якийсь час, але коли сон заморив його по-справжньому, він устав і, ступаючи обважнілими кроками, почав шукати місця, де б його лягти.

А лягти не було де, хіба що долі. Він зсунув докупи два криві стільці, але не зміг вмоститись на них. Раптом повернув голову і глянув у темну Рафалову кімнатку. Через хвилину ввійшов туди. Навпомацки знайшов хворого, відсунув його до самої стіни і сам ліг на половині ліжка.

Рафал шанобливо відсунувся до стіни й хотів був віддати йому ковдру.

— Не треба! — буркнув Сокольніцький.— Лежіть, якщо вам добре лежиться. Хірург мені сказав, що ви поранені. А де?

— Поранило мене в бік.

— Я питаю, в якому саме бою? Хай хірург дбає про вашу рану. То не мій клопіт.

— Під Надажином. Тобто...

— Що тобто?..

— Тобто під Геленовським лісом.

— То де ж, кінець кінцем? Надажин — це ж містечко, а ліс — це ліс.

— Під лісом, пане генерал.

— Ваше прізвище? — буркнув, уже засинаючи.

Рафал назвав.

— Був кадет Ольбромський, вчився в Рицарській школі, а потім служив офіцером за Речі Посполитої.

— Мій старший брат.

— Ага!..— позіхнув генерал.

І цієї ж миті захропів на весь дім. Голова його лежала на краю подушки, велетенська, довгаста, патлата. Ольбромський не зводив з неї очей, і в такій дивній позі він і пролежав, а точніше, просидів зо дві години. Свічка, залишена в першій кімнаті, догоріла до кінця й погасла.

Була ще глибока ніч, коли долинув глухий тупіт кількох коней. Чути було кроки людей, що нетерпляче ходили довкола дому, і голосну розмову. Вони намагались підступити до вікон, шукали дверей. На якийсь час все стихло, але коли Рафал подумав, що прибульці вже віддалилися, двері в першу кімнату відчинились, і хтось на весь голос гукнув:

— Monsieur le général Sokolnicki![1]

Сплячий генерал ані ворухнувся. Ольбромський почав його термосити, спершу обережно, а далі чимраз сильніше, і нарешті Сокольніцький буркнув:

— Хто? Чого? Атакують?

— Генерале Сокольніцький! — гукав хтось із мороку.

— Vite, vite![2]

Розіспаний генерал кінець кінцем схопився на ноги. Крутнувся, потягся, аж у ньому, здавалося, всі кістки затріщали, і викресав вогню. Запалили нову лойову свічку, і слабенький її блиск освітив кілька постатей людей, що входили до першої кімнати. Були це старші офіцери у теплих плащах, забризканих до самих пліч, і до самих колін заляпані грязюкою. Одному з них подали стілець. Коли він сів по другий бік свічки, обличчям до Рафала, перед ним розстелено було карту, і той самий голос, який гукав Сокольніцького, озвався знову.

Генерал, сидячи за столом, зацікавлено втупив у того, що говорив, уважний погляд. Коли-не-коли крадькома позіхав. Був то високий чоловік років сорока п'яти або

---

[1] Пане генерале Сокольніцький! *(Франц.)*

[2] Швидше, швидше! *(Франц.)*

шести, з круглим, опасистим обличчям, ще досить гарним, хоча воно вже й занадто розпливалося і було брезкле. Особливо гарні в нього були очі — оксамитні, полум'яні, під широкими дугами брів. Щохвилини, прагнучи стримати позіхи, він ніжно погладжував малі вусики. Пеллетьє весь час викладав по-французькому свої міркування.

— Щодо мене,— сказав князь Юзеф, звертаючись до Сокольніцького,— я не перестану жалкувати, що не пішов напрямки і десь за Надажином не накинувся на них всіма силами, які тільки мав у своєму розпорядженні. Я не перестану жалкувати! Лише ходкевичівська атака могла б дати нам шанс на здобуття перемоги.

Сокольніцький вклонився, вдаючи, що він згоджується зі словами князя і співчуває йому. Через хвилину, креслячи пальцем на карті довгу лінію, сказав:

— Хоча, з другого боку, цими болотами й мочарами не слід нехтувати. Вони тягнуться такою довгою смугою і так чудово захищають нас від небезпеки опинитися в оточенні. Жоден шанець не забезпечив би нас таким захистом...

— Ах, дайте спокій!

— Ось погляньте. За Яворовом, мало не від Пясечного, починаються неподоланні болота і тягнуться вони бозна-куди. А людина не пройде через ці мочари, за винятком Рашина і Міхаловиць, і кінь не пройде, хіба що за Прушковом та під Пясечним. До Пясечного вони не підуть, боячись, щоб не притиснули їх до Вісли. У Рашині в нас шанець, у Міхаловицях...

— Ах, дайте спокій! Стояти над цим стоком і чекати, як складеться доля країни, роздумуючи, в якому ж місці нас обійдуть і оточать...

— Наші кінні бригади старанно розставлені аж до Блоня, до Волі і до Пясечного. Обійти нас...

— Що це означає! Ті бригади тільки можуть нас повідомити, де саме ворог перейшов через болото.

Молодий тридцятилітній француз вловлював вухом чужі йому звуки. Видно, щось і розумів, бо коли-не-коли раптом підтакував. У певну мить він став говорити майже те ж саме, що й Сокольніцький. Він говорив безперервно, аж поки прибула нова особа.

Був то Фішер. При його появі князь устав зі свого місця і гарячково, простягаючи руку, мовив:

— Весь час мене намовляють вичікувати на оцій остогидлій позиції. Навіть Сокольніцький, якого завжди треба

tenir par la basque [1], щоб надто далеко не пішов. Що скажете нового, генерале?

— Я повертаюсь із Міхаловиць. Геть змерз...— мовив низенький генерал, енергійно потираючи руки.

Через хвилину додав:

— Трапився мені там один fygas Samios...[2]

— Ну, то й що? — запитали присутні.

— Один галицький полячок утік до нас, пробираючись лісами на Коморув, на Янки, Волицю. Прийшов опівночі до Міхаловиць в одежі хлопа, такий задрипаний, що не можна було й розгледіти його. Взяв я його в роботу, бо запідозрював, чи це, бува, не з тертих калачів, але ні! Хороший чолов'яга. Розповів мені все детально.

Фішер наблизився на кілька кроків до столика з картою. Холодним, ніби аж мертвим оком дивився на неї. Нарешті промовив, наче сам до себе:

— Мало нас, дуже мало. Знаєте, милостиві панове? Один проти чотирьох.

— Це неможливо! — вигукнув Сокольніцький.

— Один проти чотирьох! — повторив Фішер.— Дев'яносто чотири гармати вийшли вже з Надажина. Це означає, три гармати проти нашої одної.

— Я ж казав, що треба йти вперед...— почав був князь Юзеф, зморщивши чоло, з відчутним розпачем у голосі.

За хвилину він звернувся до Фішера з категоричним запитанням:

— Що ви таке говорите?

— Ну, тепер іти надто пізно. Треба було не пустити їх за Пилицю, напасти з боку Іновлодза або Червоної Корчми. А тепер уже нема про що...

— Ну й виграв же я! Гартенберг розігнав мою міліцію в Раві, захопив касу і склади. Я одержав рапорт. Сутички в Новому Мясті... Геть усе пограбовано в Садковицях, у Бялій...

— За Равку ми не будемо висовуватись, щоб нас не загнали в неї й не потопили. Навіть Рожнецький повинен остерігатись і, відступаючи, йти на захід, до Коморова, до Геленова, через піски. А тут, милостивий князю, місцина добра.

Він провів сухою рукою по схудлому обличчю, протер бліді очі й мовив спокійно:

---

[1] Тримати за полу *(франц.)*.

[2] Втікач із Саміоса *(грецьк.)*.

— Якби на мене, то я став би в цьому місці і бився б на смерть.

Пеллетьє, почувши з вуст Сокольніцького пояснення слів начальника штабу, махнув задоволено рукою й почав збирати в папку свої папери. Князь сидів замислений і дивився на вогник свічки. Фішер говорив, поринувши в свої думки:

— Якби на мене... Я вийшов би за греблю з передовою сторожею. Австріяки не знають цього місця. Рашин від Надажина нагадує пагорок на рівному місці. Вони б лупили по Фалентах і Пухалах, не передбачаючи, що для здобуття Рашина потрібно здобути трясовини Равки. А трясовини заросли вільшиною так густо, що лише той, хто тоне, переконується, що там підступна і зрадницька глибочінь. Фаленти шпичаком виступають уперед. Халупи цього села — найдальші angles saillants [1] всієї нашої позиції. Треба зайняти це село, ввести в нього гарнізон, укріпитися і битись на смерть. Гребля — то буде другий етап, а Рашин — третій. Гармати наші з шапцю за рашинським костьолом уже обстрілюють греблю і можуть бити по вільшині.

Князь Понятовський опам'ятався і сказав, усміхаючись:

— Пане бригадний генерал, мені здається, що це до вас п'ють чарку, говорячи про бій у Фалентах.

— Я готовий...— відповів Сокольніцький, вклонившись.

— Так, так, він завжди готовий, коли йдеться про те, щоб летіти вперед...— мовив Фішер.

— Отже,— вирішив Понятовський,— генерал Беганський з третім піхотним полком і чотирма гарматами стоїть у Міхаловицях і обороняє тамтешні сухі проходи біля маєтку, між трьома озерами. Каменський стоїть у Яворові з двома батальйонами восьмого і другим батальйоном першого полку. Він має шість гармат. Пане генерал, ви сьогодні ще вдосвіта займете Фаленти — Малі й Великі, палац, вільшаник, дороги і греблю. Ви ж знаєте ці місця?

— Знаю.

— Які треба взяти батальйони? — звернувся князь до начальника штабу.

Фішер витяг з портфеля список, і вони обидва з Пеллетьє заглибилися в їх вивчення. Незабаром начальник штабу прочитав:

---

[1] Роги бастіонів *(франц.)*.

— Перший батальйон першого піхотного полку, перший батальйон восьмого полку, який щойно прибув з Модліна на чолі з Годебським, один батальйон шостого полку. Батарея молодого Солтика.

Сокольніцький слухав, ставши навитяжку. Князь рахував на пальцях, поки Фішер читав з паперу номери підрозділів.

— Отже, в вашому розпорядженні, пане генерал, чотирнадцять стрілецьких рот, дві — гренадерів і дві — вольтижерів. Разом — дві тисячі п'ятсот чоловік. І шість гармат. Можете надійно оборонятися.

— Особливо, коли будуть позаду в мене озеро, болото, а для відступу, в разі поразки,— гребля...— мовив Сокольніцький з іронічною хвальковитістю.

— Більше бойових сил не можна дати...— буркнув Фішер.— А якщо вас оточать і захоплять у полон, Рашин зостанеться без оборони.

— Ну, до битви так відразу й не дійде. Австріяки так швидко не приймають рішень...— мовив князь.— Адже я їх знаю. Що ж до греблі... то напевно... Але ми будем підтримувати вас. Ми тим часом конатимем і далі окопи в Рашині. Я хотів би їх продовжити за варшавську дорогу, до Міхаловиць, і до рашинського озера — в другий бік. Укріпимо костьол, костьольний мур і єврейські житла, раз уже тут доконче маєм тримати оборону.

Сокольніцький сів біля столу і під диктовку Фішера і Пеллетьє став писати наказ для наступного дня. Князь підписав його й одразу ж вийшов, швидко попрощавшись із присутніми. За ним вийшов Пеллетьє, Фішер зібрав свої папери, накинув плащ на плечі і вже також мав виходити. Стоячи вже в дверях, він звернувся до бригадного генерала.

— Дай бог щастя!

— Дай бог! - - відповів той.

Коли генерали вийшли, Сокольніцький квапливо повернувся до ліжка, на якому Рафал сидів навпочіпках,— чув він геть усе.

— Ви не спите? — буркнув Сокольніцький.

— Не сплю, пане генерал.

— І не маєте наміру помирати?

— Навіть і не думаю про це.

— А як із раною?

— Загалом добре.

— То ви спатимете зараз чи ні?

— Не спатиму, пане генерал.

— Це напевно?

— Так, пане генерал.

— Тож слухайте, вояче. Наказ про черговий марш підготує начальник штабу, а я здрімну до світанку. Ви розумієте, що кажу? Я здрімну. А як почне сіріти, розбудите мене. Гаразд?

— Розбуджу, пане генерал.

— Зважте добре. Бо якщо заспете...

— Розбуджу, пане генерал!

Сокольніцький звалився в ліжко, а Рафал вирішив скористатися з нагоди і зробити кар'єру. Він сміливо промовив:

— Пане генерал, звольте вислухати мене.

— Тільки швидше, швидше!

— Не відмовте мені супроводжувати вас у цій експедиції.

— В якості?

— В якості... якості...

— Швидше!

— В якості... звичайного підпоручника à la suite [1].

— Я не маю на це права й не знаю такого рангу. Я всього-на-всього бригадний генерал, а ви — поранений офіцерик. От як стану головнокомандуючим in patribus infidelium [2], я не забуду, що ми спали під одною ковдрою.

— Я вже видужав, але не знаю, де мій ескадрон. Можливо, за Равкою. Дозвольте, пане генерал, бути в наступній баталії при вас, без жодного рангу — аж поки знайду свою частину.

— Гаразд. Розбудіть, коли світатиме, а тепер мовчіть, будьте такі ласкаві... Хай вам чорт!

За хвилину він уже хропів.

Тільки-но темний ранок зазирнув у шибки вікна великої кімнати, Рафал переліз через заснулого твердим сном генерала і, як зумів, пашвидкуруч одяг уніформу. Та ніяк не міг застебнути мундир через грубо намотаний па ребра бандаж. Почав торгати Сокольніцького за плече.

— Хто? Чого? — сердито запитав розіспаний.

— Генерале, вже розвидняється.

— Ідіть геть, бо вб'ю!

— Генерале, більше не дам вам спати. Вже розвидняється!

---

[1] Почту *(франц.)*.

[2] В країні невірних *(лат.)*.

Бачачи, що словами не дасть ради, він почав штурхати його. Сокольніцький розплющив нарешті великі повіки, лаючись на всі заставки. Ще не зовсім прочумавшись, запитав:

— Що, атакують?

— Атакують, атакують!

Генерал нарешті прокинувся й сів у ліжку. За хвилину отямився і схопився на ноги.

— Слава богу, що хоч трошки поспав! Лиха година! Я вже ніколи в житті вдосталь не висплюся. Ну, то починаймо!

— Пане генерал, то ви дозволите супроводжувати вас?

— А й справді, ви щось ніби казали мені про це. То що я маю зробити?

— Буду лише простим спостерігачем...

— У битвах не повинно бути спостерігачів. Скажу вам sub rosa [1], що ми не на bal paré [2] йдемо на той бік греблі. Де твій полк стоїть?

— От цього я й не знаю.

— То довідайся, і квити!

— Пане генерал!

— Я зараз... Умієш говорити по-німецькому?

— Вмію.

— Справді так?

— Умію, пане генерал.

— Ну то гаразд... Будеш мені потрібний як перекладач... Коли захопимо когось у полон. Але чого ти лазиш, як годувальниця, з розстебнутими грудьми?

— Бандаж.

— Бандаж?.. Ану покажися. Це — шостий полк. Першого формування. Ти під Тчевом був?

— Був.

— А під Гданськом?

— Був, пане генерал.

— Як «спостерігач»?

— Власне кажучи...

— Розумію! Ти знай: лікувати я тебе не буду. Можеш бути при мені й робити, що замаєтеся. Ольбромський! Я пам'ятаю того! Гарний був офіцер, хоча й плаксій і сентиментальний. Ну, час у дорогу!

Вони вийшли надвір. Поля були ще темні. Плоскою рівниною простяглись на схід і на захід. З боку Яворова,

[1] По секрету *(лат.)*.

[2] Бал-маскарад *(франц.)*.

на широко розлитих водах, на гладіні озер мрів слабий блиск. Пронизливий холод віяв з низин Равки, із півдня.

Рафал забіг на подвір'я й за хвилину достукався до людей, і ті вмить вивели йому осідланого Братека. Генерал звелів запрягти коня в маленьку бричку. Незабаром він уже їхав до Рашина — правив конем брудний наймит. Ольбромський кінно супроводжував генерала, їдучи збоку.

Здаля вже, на тракті і навпроти шанця перед рашинським костьолом, вони побачили рівно вишикуване військо. Рогаті чорні шапки з орлами й однакові помпони, короткі куртки з білими нагрудниками, білі штани, гамаші і шнуровані черевики виділялися в мороці довгими смугами. Колона гармат і возів за прикостьольним будинком, над ставом, уздовж низького його берега створювала темний, нерівний пагорб. Праворуч і ліворуч від дороги, у полі, між Опачею й Рашином, біліли намети. Де-не-де ще вився вгору дим із гаснучого вогнища. Край дороги, уздовж долини, стояли кінні уланські пікети з прапорцями в чохлах, з пістолетами напоготові, нерухомі, блакитні в імлі і тиші. Рафала охопив давно не знаний ляк і смуток серед оцього сонного війська. Чекав з нетерпінням на сигнал тривоги, на перший постріл...

Але стояла непорушна тиша. Над ставом почав клубочитися й спливати ранковий туман. Забовваніли в ньому темні вільхи і верби...

Сокольницький сидів у візку і скоріше сам до себе, ніж до слухача, промовляв:

— Це батареї кінної артилерії Солтика... Адже ж так? Чотири восьмифунтові гармати, дві шестидюймові однороги. Шість снарядних ящиків до цієї батареї, сто коней, скажемо точніше — сто четверо коней. Праворуч — хто там спить, у тих сліпучо-білих наметах?

— Саксонці, пане генерал.

— Ви слушно сказали, справді саксонці. Три батальйони, сто п'ятдесят гусарів. Дванадцять гармат. А оті, націлені на Міхаловиці, гармати... Бачите? То рота молодих чепурунів Островського і Влодзя Потоцького.

Візок повільно ковиляв у калюжах і вибоїнах багнистої варшавської дороги. Не доїжджаючи до шанця, Сокольницький зліз із брички. Три батальйони вишикувались, побачивши його.

Повибігали з шеренг ад'ютанти і, віддаючи честь, оточили генерала. Полковники — Годебський, Малаховський і Серавський, командири цих батальйонів на цей день,

тобто на дев'ятнадцяте квітня, посідали на копей і зайняли свої місця. Пролунав наказ, тричі повторений. Зблиснули, як по команді, офіцерські шпаги. Бойові порядки взяли на караул. Сокольніцький виструнчився. І твердим, розміреним кроком рушив уздовж витягнутого фронту солдатів. Минаючи полковника Годебського, який благородною мужністю, кров'ю і ранами здобув свої еполети в італійських і німецьких битвах, привітав його рицарським поглядом і поклоном командуючого. Минаючи полковника Малаховського, який командував братами-поляками в Італії, в океані, на острові, який бачив усе від початку й до кінця і повернувся із Сан-Домінго, привітав його поклоном командуючого, який був водночас і шанобливим поклоном. Минаючи полковника Серавського, який, як і ті обидва, із солдатами всього зазнав — долі й недолі, привітав його рицарським поглядом і поклоном командуючого. Підвели йому коня. Він обважніло сів у сідло. Мовчки кілька хвилин дивився в глиб батальйонів.

Вже ранкова зоря від сонця, що ледь сходило вдалині, ковзнула по воді рашинського ставу. Темно-сині хвилі дивно заколихалися, молодійно похлюпуючи, затанцювали довкола стебел сухих тростин. Живим пломенем з глибин прозорої води здіймалось угору ясне паростя татарнику. Було так тихо, що військо почуло далекий шелест сухих торішніх комишів.

Гірко, жалібно і смутно шуміли вони. Їхнє ясно-жовте, золотаве листя, торкаючись одне об одне, не то скрипіло, не то співало серед пустки. Погойдувались над водною глибінню гостроверхі суцвіття. Багато які з них були вже пооббивані й обчухрані вітром, і темно-синя хвиля прибила їх аж до греблі і на самому краєчку нагорнула з них рівні зигзагоподібні кучи.

З гущавин очерету раз у раз випливали дикі качки й погойдувались на голубих хвилях. Покрикували в заростях водяні курочки. Над далекими болотами Яворова стояв густий туман.

По другий бік греблі виділялася в мороці баюра, ще не заросла травою. Засохла болотяна рослинність, руді пагони рокит і темно-коричневі вільхи з червоними дуплами густо вкривали низьку улоговину, що її перетинав струмок, який жебонів од водоспуску в другому кінці греблі, з боку Фалент. Могильні холодні випари вставали над розмитою землею, ніби якась мара. Витягнутими руками, які то стискаються, то розтискаються, обіймала вона стрій

вояків. Нагинала потворну голову й льодовими вустами торкалася свіжих, молодих щік.

Сокольніцький повільною ступою під'їхав до батальйону, котрим командував полковник Годебський. Упівголоса наказав:

— Через греблю — вперед!

Командири обох батальйонів — справа і зліва — звеліли батальйонові на правому боці вийти піввзводами вліво, а батальйонові на лівому боці — вправо. Водночас батальйон Годебського висунувся піввзводами вліво і вправо. Два піввзводи, що стояли на дорозі між костьолом і мурованими будинками, де містився головний штаб, рушили вперед на подвійній відстані один від одного. Побачивши, що флангові зайняли свої місця на правому і лівому крилі піввзводів, у першій їхній шерензі, генерал Сокольніцький дав команду:

— Колона, вперед!

Командири повторили наказ. Сокольніцький повернув коня і скомандував:

— Марш!

Коли пролунав, кілька разів повторений, цей наказ, піввзводи, які стояли біля входу на греблю, рушили вперед, ступаючи в такт. Коли останній із них увійшов між два ряди дерев, Роман Солтик, капітан, командир артилерійського парку, приділеного ар'єргарду, звелів:

— Струнко! Направо—до бою! Флангові, направо марш!

Їздові-артилеристи погнали коней вперед. Важко застугоніли бронзові гармати. Передки, дула, казенники, цапфи, зелені лафети й колеса дико дудніли в ранковій тиші. Стогнучи, задвигтіла під кінськими копитами земля. Стовбури й гілляки диких дерев, що росли обабіч греблі, задрижали, ніби їх кинуло в морок страху.

Сокольніцький їхав ступою віддалік від усіх, сам. Перед його очима по праву й ліву руку простягалися дві низини, став і болота — по другий бік греблі. В його ушах стояв неприємний шелест очерету. Спокійно з-під похмурих повік дивились холодні очі. Набігла на його губи вроджена уїдлива посмішка. Він приплющив очі й розмірковував:

«Веду я вас у гнилі місця, я вас веду... І встелю вашими трупами оці низини...

Наказуй, полководцю! Твій підлеглий слухає. Не було тебе, полководцю, в далеких битвах на річці По, на річці Тібр, на річці Рейн, над італійськими озерами, в ущелинах Тіролю, у прірвах Швейцарії. Ти спав на пуховиках у ті

дні, наш полководцю. Прощавайте, прощавайте, мої молоді літа! О, старий шведський окопе під Гродном, де молодими зусиллями я зв'язав п'ять тисяч фашин, виплів три тисячі кошів, дві тисячі тинів і — марно. Де моя служба при штабі пліч-о-пліч із Сулковським? Вітаю тебе, тіне...»

Він похилив голову. Руки зіпер на передню луку сідла. Паморочиться в очах, плутаються думки.

Варшава... Під Торунем, під Сохачевом, під Джевицею, під Радошицями... Самотня, глуха ніч. Тиша. І картина приймання присяги у Ковно!

«Коли ж то удари шаблі моєї відкриють тобі вільний шлях, о земле!

Коли ти настанеш, о день мого владарювання, початку слави моєї посмертної?

О господи, змири моє серце...

Сьогодні звели мені мудрим словом, щоб міг я ним, мов шанцем, захистити братів своїх. Порадь мені у найтяжчу хвилину. Наділи мене мужністю в останні години, коли переполох розганяє солдатів, мов зграю дітей.

Відверни від мою смерть... Змилуйся, господи!

Ти, котрий вивів мене з-під Оффенбаха і Бергена, з-під граду куль під Гогенлінденом, від гарматних жерл біля Зальцбурга, від багнетів на Інні, над Аахеном, ти, котрий рятував мене під Стольною, під Гейбурцом, у фрідландському бою...

Ти, котрий кріпив мене в поході через Альпи, коли я був сам-один непохитним командуючим, а всі інші відійшли від мене, окрім Фішера, коли тисяча вірних вояків ішла без взуття, дві тисячі — були зовсім без обмундирування.

Ти наділив мене радістю битись у тих боях...

Збережи правицю мою, зміцни моє серце!

Але, о всемогутній, якщо твоя воля...

Дай мені померти, як помер Жолкевський...

Я відкрив перед тобою душу до самого дна...»

Друга рота кінної артилерії проїхала греблею, минула водоспуск і вибралась на луг.

Рафал пришпорив коня і від Рашина подався вперед, минаючи за греблею ціле військо. Під'їхав до командуючого. Сокольніцький з візка кинув на нього оком і, не дивлячись більше, наказав:

— Їдьте, пане, до Великих Фалент, що через півверстви за фільварком, по надажинській дорозі. Туди ж іде піхотна рота. Звеліть жінкам і дітям покинути село. Кожна може забрати з собою всю живність. А хлопів усіх до

одного затримайте. Жоден не повинен вийти. Чотири рази й отченаш не встигнуть проказати, як я спалю село. Так їм і передайте. Це ви повинні виконати негайно.

Відкомандирована рота гренадерів у високих хутряних шапках з білими кантами, з червоними погонами, з гарусним шнуром рушила болотистою дорогою до фалентського палацу. Вийшла з баговиськ, порослих вільшаником, і опинилась на краю села. Стояло тут двадцять жител обабіч старої, грузької дороги, яка рівною лінією тяглася в напрямку лісу та найближчого сусіднього села Ляски. В імлі видно було вже дерева сусіднього села — Янчевиць.

Рафал смикнув коня. За хвилину був уже в центрі села.

Жителі Фалент, розбуджені зі сну, повибігали з осель. Були це дерев'яні мазурські білені хати під солом'яною стріхою. Близько двох літ посідаючи право «переселитися в межах Князівства Варшавського туди, куди забажає», фалентський селянин зостався, однак, на місці. Сільчани дивились на військо, що маршірувало, з-за плотів, з-за рогів хат, із темних сінець.

Ольбромський гучним голосом почав скликати хлопів до себе. Підходили вони несміливо, неохоче, дуже повільно.

Коли він якнайрішучіше, просто і ясно оголосив, що жінки й діти мають негайно тікати з села, зчинився страшний переполох, почулись довкруг лемент, плач і голосіння. Мов із-під землі, з'явились біля його стремен патлаті, напіводягнуті в вовняне домоткане вбрання брудні відьми, діти з ковтунястим волоссям, огидні, хирляві діди. Все це скиглило в один голос:

— Змилуйся!..

Ольбромський вихопив палаш, відігнав їх геть від себе й показав на нахилені багнети піхотної роти.

— Котра з вас за два отченаші не виведе худоби, не забере паскудної птиці, усе втратить назавжди. За чотири отченаші село буде підпалене з чотирьох кінців і піде з димом.

Кинулись жінки до обор, до стаєнь, до хлівів. Умить вулиця була повна всякої живності. Корови ревли, коні іржали, свині кувікали, кури кудкудакали, гуси гелготали. Під прокльони і гнівну хлопську лайку, страшну, як сама споконвічна хлопська неволя, під шептання молитов, промовляння заклять, прохань жінки тягли на налигачах корівчин-годувальниць, гнали поросят з такою турботливі-

стю, піби рідних діточок, схлипуючи, гнали півпів, качок, гусей. Рафал дивився на все це пригаслим поглядом. Ось молодиця з найближчої хати зав'язала в плахту і взяла на спину одну розплакану дитинку, а другу тягла в колисці. Сама ж ридала, аж заливалася від хлопського, від тваринного розпачу.

Рафал їхав серединою села і оголеним палашем то вправо, то вліво подавав знаки, щоб квапилися тікати з села. Він побачив у першій же, справа, оселі дужого селянина, як той у спідніх і сорочці, прямо зі сну, з кострицею в розкуйовдженому волоссі, викидав у двері манатки, старі бебехи, ослони, коси, вила, горшки, почорнілі від диму і бруду святі образи, як розпачливо вирвав він зі стіни прибиту наглухо цвяхами раму з запиленими шибками і ніс її кудись у поле, мов пайдорожчий скарб. Побачив у другій хаті босу дитину, покинуту під дверима... Хвора була на коросту. Витягнута з постелі, вона вся тремтіла, спершись спиною на струхлявілий стовпець плоту. Притискаючи коліно до коліна, вона переступала з ноги на ногу в фіолетовому болоті гноївки. Затуманений, тьмавий від гарячки погляд її звернений був на Рафала. Попечені вуста видавали нестерпний стогін. На порозі іншої хати стара баба, не перестаючи стогнати, запихала пір'я в роздерту перину, хапаючись щохвилини за одурілу голову. Там хлоп квапливо біг за село, виносячи своє лахміття, там викочували діжку з капустою, виносили мішки, здирали якнайновіші кулики зі стріх і зв'язували їх по кілька штук у снопи.

Коли вигнано було вже запряжену худобу і птицю і повипосили з халуп що тільки можна було винести, хлопи почали розгороджувати плоти, витягувати кілки, дверні засови, завіси...

Піхотна рота пройшла вулицею села. Офіцер, який командував нею, заборонив хлопам рушати з місця. Кожному наказано було мати при собі заступ, лопату, вила й сокиру.

Вишикувані в шеренгу, вони чекали, що їм скажуть. Юрбу жінок і дітей, разом з худобою і птаством, ескортував окремий патруль, виділений з роти, у напрямку Малих Фалент, що тяглись обабіч дороги, яка вела до Пясечного. Був уже ясний день, коли голосний лемент почав віддалятися й поволі стихати. На дорозі, в калюжах, розхлюпаних військом, лежали рештки старого манаття, плавало пір'я. Тут і там блукала здивована, осиротіла

курка. За поламаними тинами, коло хат відкривались у горо́дах покопані й позасіювані грядки.

Рафал іще раз проскакав через усе село, заглянув то в одне подвір'ячко, то в друге і галопом повернувся до командуючого. Сокольніцький тим часом розташував свої сили. У вільшаному лісі, який довгою смугою простягався від Малих Фалент, заслоняв двір і фільварок і відділяв його від Великих Фалент, а також доходив аж до села Пухали, він розмістив піхотний батальйон Годебського. Частину цього батальйону призначив для захоплення Здорових, або Великих Фалент — села, яке вріза́лось у поле. Між селом Малі Фаленти й дорогою, що перетинала його й вела до Пясечного, і селом Великі Фаленти з фільварком у центрі, біля спорожнілого села він поставив батальйон шостого полку, очолюваний Серавським, та батальйон Казимежа Малаховського. Батальйону першої лінії, який мав обороняти ліс з боку поля, Надажина та ближчого Сенкоціна, придав два однороги і два вози з кінними канонірами, або третю частину артилерії. Чотири гармати Солтика розставив біля рашинсько-фалентської дороги, між двома флангами своїх військ, на сухому пагорбі, і, таким чином, перед їхніми дулами було відкрите поле і можна було обстрілювати село. Позаду гармат був надійний вихід на греблю й на дорогу, що сходилися в цьому місці,— до Пясечного, до Янчевиць і до Надажина.

Дві гармати кожної хвилини могли бути приєднані до котрогось із батальйонів. Зарядні ящики стояли поблизу, кроків за двісті під захистком дерев. Ближче, за якихось сто кроків, стояли порохові ящики, а в тридцяти кроках — були будівлі фільварку.

— Вигнали? — здалеку запитав генерал в улана, що наближався.

— Зроблено так, як було наказано.

Сокольніцький на чолі кількох взводів вирушив сам до села. Тільки-но піхота ввійшла в нього, пролунала команда скласти зброю в козли і взятись до роботи. Під керівництвом офіцерів — солдати, а під керівництвом солдатів — хлопи стали квапливо здирати з хат солом'яні стріхи, а кулики носити за село й складати рядком у полі, щоб присипати потім землею і зробити бруствер. Коли крокви у всіх хатах вже звільнили від покрівлі, хлопам було наказано носити на стелі гній, зібраний для полів, і поливати його щедро водою та гноївкою. За годину тяжкої праці всі стелі були вкриті грубим шаром грузького гнойового

місива. Тоді почали зносити туди зірвані з завіс двері, шафи, ослони, бочки і будували з них сховища та криївки для стрільців. Водночас порозгороджували всі плоти, що ними була обгороджена з краю в край дорога перед селом, і постинали дерева, які могли б служити в полі заслоною для ворога. На південній околиці села і в самому селі хлопи під солдатським багнетом спішно копали два широкі й глибокі, на всю ширину дороги, рови.

Викинутою з них глиною покривали щільно укладену солому, роблячи пашвидкуруч земляний насип, у викопані рови повтягували по самі осі драбинясті вози, навантажені камінням, старим мотлохом, гноєм та понасипувані до самого верху землею. Зрубані за селом грубі осокори, позбивані навхрест, закопували в землю там, де було вільне місце. Простір між вкопаними хрестовинами старанно заповнювали фашиною, землею, гноєм, тинами, позриваними в селі коло хат, щоб не заважали швидкому пересуванню війська.

У проходах між хатами, між щільно понабудовуваними стодолами, копали також канави, рили рови, ставили між ними подвійний палісад, вкопували засіки із брусся та з балок. Деякі з хат були вщент розібрані — ті, що стояли трохи осторонь і не могли бути включеними в зону укріплення.

Коли південний край села був уже якоюсь мірою забезпечений шанцями, Сокольніцький послав десять рот солдатів знищити дорогу, що вела в Надажин. У полях позрівнювали рови, канави, позвалювали плоти, постинали геть усі дерева. Решту вісім рот погнали на іншу роботу. Оскільки від закриття підступу до села, особливо з півдня, залишилося ще трохи колод, балок та позриваних воріт, було наказано зіперти їх на стіни висунутих наперед хат і обкласти зверху якнайтовщим шаром мокрого гною. І далі розбирали декотрі із стодол, додатково укріплювали слабше укріплені місця, підпирали з боків засіки і все сипали й сипали землю без кінця і краю.

Батальйон шостого полку, з легіонером Серавським на чолі, що стояв найближче до Малих Фалент і греблі, був найкраще прикритий лісом, тому цей батальйон найбільше працював над укріпленням села.

Було вже пополудні, коли приготування для відбиття наступу ворога були як-так завершені. Солдати, носячи на селянських ношах землю і гній, тягаючи балки та інші вантажі, заляпались грязюкою, спітніли й були брудні, а

передусім — голодні. Дано сигнал перепочити. Було дозволено підживитися. Вояки саме посідали на землі й заходилися розв'язувати ранці й витягати манірки, коли полем по м'якій ріллі прискакав офіцер із кавалерії Рожнецького. Швидко відрапортував командуючому і щодуху помчав через Пухали до Міхаловиць. Сокольніцький спокійно підкріплявся скибкою хліба й шматком холодного м'яса. Пошукавши очима Ольбромського, він сказав йому:

— Скачіть краєм вільшаника, понад затоном до Пухал. Натрапите на дорогу, що веде до кладовища. Об'їдьте його і спробуйте пробратися відкритим полем до невеликих пагорбів, що навпроти Рашина. Пильно огляньте звідти навколишню місцевість, особливо у напрямку Лясок, Янчевиць, Лешноволі. Щось цікаве побачите, примчіть і відрапортуйте.

Рафал повернув коня у вказаному напрямку і незабаром уже був за кладовищем. Ґрунт там був легший, піщаний. Рілля вже не була вологою, а навіть злегка куріла. Кінь мчав по ній жвавим клусом, у вершнику гучала, немов бронзовий премогутній дзвін, що б'є на сполох, радість життя.

І сили в ньому окріпли, подвоїлися. Він відчув у собі особливу насолоду, яка досягла найвищого рівня, насолоду небезпеки і нищення, як при спогляданні в темну ніч пожежі, що охопила дерев'яні хати в селі, їхні солом'яні дахи, збожеволілих людей. Ніби ж усе це — і жаль, і страх, і біль, а по суті й нечувана радість. Стогін людський дає крила душі, крик розпачу підганяє її так, як вітер птаха, а вигляд високо підбитих, кров'янистих клубів диму лукаво заспокоює її.

Біля корчми, що мала назву «Затишок», по дорозі до Янчевиць так само, як і день тому, стояла кінnота Рожнецького. Частину її можна було ще побачити під надажинським лісом, за Сенкоціном. Не помітивши ніякого руху серед кінноти й перечекавши певен час, Рафал подався далі, щоб із плаского пагорба ширше оглянути все довкруг. Та от у цю саму хвилину польська кінnота почала повільно, один по одному, розгортати ескадрони й відходити в бік Соколова, Коморова, Пенціць. Далекі барви вигравали в чудовому березневому сонці, у густих випарах висихаючих полів. Та от стовпи диму здригнулися, ніби навпіл перетяло їх ножем. Велетенський блакитний клуб звився вгору, над ескадронами, що відходили, і раптом пролинув над ним дивний гук, пролинув над околицею, мов тремтячий

окрик. Рафал весело засміявся. Витукнув майже вдоволено:

— Ну от! Нарешті!

Гук прокотився вдруге, втретє. Потім обидва майже водночас.

— Ну, ну!— викликав їх молодий офіцер.— Бий! Бий!

Немов на замовлення, загуркотіло раз, удруге, втретє, вчетверте! Хвилина тиші — і знову, тепер щораз частіше. Стовпи блакитного диму і дивно круглі або видовжені його обручі важко підносилися в напрямку Лешноволі. Ряди польської кавалерії швидко ламалися, з'єднувались один з одним і, весь час відступаючи, розмірено рухались до Пенціць. Ольбромський побачив «Затишок» серед плоских полів, покинуту солдатами. Він напружив зір і в далеких випарах побачив сизі, рухомі хмари. Здавалося, наближався полями відлеглий, із прогалинами порубів, ліс.

— Ідуть...— прошепотів він.

Серце в нього закалатало перед щільно збитою масою. У вухах дзвеніли безглузді, недоладні слова. Очі не могли надивитися на той рух. Ноги настільки задеревіли, що в Рафала не було сил, щоб пришпорить коня.

Він залишався стояти на полі доти, аж поки кіннота Рожнецького віддалилася й перетворилась в очах Рафала також у рухливий сірий ліс. Гарматні постріли стихли. Тільки ті лави ставали дедалі помітнішими. Він уже виразно бачив миготливо-палаючу лінію багнетів, рухи ніг, барви... Вершники виступили вперед з-між колон. Спочатку можна було розпізнати лише масть коней, та незабаром, однак, показались барви гусарів намісника з ротами пандурів, з кайзерівськими гусарами на флангах під командуванням генерала Шаурота і, нарешті, бригада генерала Шпета. Вся кавалерія помчала вчвал до «Затишку».

Рафал пришпорив Братека і чимдуж помчав до вільшини. Здивованими очима став шукати батальйони, але ніде їх не бачив. Лише перед самими заростями вгледів між дерев витягнуті ряди солдатів... У Фалентах також нікого не було. Вся місцевість була огорнута тихим сном і скидалася на пустку. Жодної тобі душі... Дивний і болючий жаль пойняв серце вершника... Кінь його летів по стоптаному, дірявому від слідів копит полю, грузнучи в землю до колін. На розгрузлій дорозі між деревами, поблизу палацу та бази Серавського, сидів на коні Сокольніцький. Тримав біля очей польову підзорну трубу. Він не звернув на Ольбромського уваги, коли той став перед ним,

майстерно, з силою осадивши коня. Кінь його із свистом вдихав повітря, а офіцер був геть мокрий від поту. Він відчував, що рана під пахвою і в боку кровоточить, і вже геть промок бандаж. Рафал був такий щасливий...

Біля відчеплених від передків гармат стояли канонірн та їхні помічники, повернувшись до них обличчями. Перші два помічники — на рівні жерла, другі два — поруч із віссю гармати, канонірн — навпроти казенника, третя пара помічників — поряд із віссю передка, четверта пара — на крок далі в бік дишля, а п'ята — ще на крок далі. Одинадцятий помічник стояв з правого боку біля самого кінця дишля. Коні від гармати й зарядних ящиків, нерухомі зараз, повернуті головами в бік Рашина, стригли вухами. Запалені шнури палахкотіли в руках канонірів живими, сильними й гострими язиками.

— Ви бачили нашу кінноту? — запитав Сокольніцький грубим голосом у тиші й напруженому чеканні.

— Бачив, генерале.

— Де саме?

— Поблизу корчми, на роз'їзді, пізніше — в полі, коли вона відходила на Соколув...

— Геть уся відступила?

— Так, пане генерал.

Сокольніцький повернув підзорну трубу в інший бік. Через хвилину він дужче стиснув її в руках, парешті відвів від очей і склав. Обличчя його потемніло, ніби змерзло. Він цмокнув губами... Лінивo обвів очима дивовижно-карикатурне село Фаленти — рови, засіки, вовчі ями, наспіх у різних місцях повикопувані й позакидувані хмизом... Перевів погляд на зачаєних у ліску солдатів восьмого полку, яких уперше вели в бій, на лінію старих прусських карабінів з розхитаними кременями...

Мов грім з неба, пролунав у тиші гарматний постріл. За першим прокотилось їх десять водночас. Дерева затряслися всіма стовбурами аж до коренів, затремтіло їх голе гілля й ніжне пагіння, ніби кулачки зляканої дитини. З Рашина раптом гагахнула канонада усіх дванадцяти саксонських гармат Дигерна, артилерійського ескадрону Антонія Островського та роти Владзімежа Потоцького.

Сокольніцький звів брови на Рафала, і вони обидва рушили серединою дороги до Фалент. У прогалині між деревами, яка вела через греблю прямо на Рашин, вони побачили польських стрільців, що сиділи напоготові на краю

болота. Дим з Рашина валив над ясні води озера і важкими клубами повз між очерети.

— Вони спробують зараз полізти через болото на Рашин, із поля... Та не знають дороги...— сказав Сокольніцький, обтріпуючи прутом бризки грязюки з рейтуз і шнурованих черевиків.— Переконаються, що їм не перебратись, бо там глибоко, тоді й ринуть на нас, у Фаленти. Що ж ви в цій забаві гадаєте робити, любий улане? Скінчилася вже ваша роль...

Крізь страшний гуркіт гармат Рафал виразно розчув глузливі слова генерала. Ноги під ним тремтіли, як і вчора, коли він ослаб у надажинському лісі. Серце калатало з невтримною силою... Не міг перевести подиху... Блиснули білі зуби генерала.

— Боїтеся, хоча й стріляють не в вас? Не любите цього? А що буде, як цілитись будуть у ваші литки?

— Я не боюся, генерале! — крикнув він зухвало і гордо.

— Я ж бачу.

Бабахкання карабінових пострілів проривалося крізь гуркіт гармат; звуки ті наближалися з кожною хвилиною, посилювались і наростали у клубочінні диму. Сокольніцький зіперся на стремена, простяг руки...

В цю саму мить на повороті дороги з'явився ад'ютант і, віддаючи на скаку честь, показав на поле перед селом. Генерал, не чекаючи, що той скаже, звелів:

— Повзводно!

Обидва вони неквапно з'їхали з дороги й наблизилися ступою до батальйону Годебського. Раптом почули команду:

— Двома шеренгами!

— Взвод!

— Приготуйсь!

— Цільсь!

— Огонь!

Гримнули постріли з батальйону.

За хвилину довкола вершників засікли кулі австріяків, пущені здалеку, вони стинали галуззя вільх, протягло свистячи над водою. Сокольніцький в'їхав між шеренги стрільців і весело, дзвінким голосом почав сам подавати команди, махаючи в повітрі прутом:

— Набивай!

— Бери заряд!

—, Відкушуй!

— У ствол заганяй!

— За шомпол!

— Прибий!
— Шомпол на місце!
— Повзводно!
— Цільсь! Огонь!

Він врізався своїм конем дедалі глибше між шеренги конфедераток, в голову батальйону і весь час підступав до узлісся. Рафал, зоставшись у тилу, бачив його, овіяного блакитним димом, і, незважаючи на гук пострілів, весь час чув коротку команду:

— Набивай!
— Два!
— Три!
— Чотири!
— Цільсь! Огонь!

Рафал був у стані нечуваного піднесення, але вже так не тремтів усім тілом, як хвилину тому. Мучила його одна тільки думка: чому немає в його руках карабіна? Треба мати карабін! Брати його до ноги, набивати, підносити, цілитись і — знову, знову — без кінця. Стояти в шерензі! Слухати команду цього ясновельможного голосу, ніби команду рідного батька: два, три, чотири!..

Та от одне з дерев у вільшанику заскрипіло, ніби його невидима сила підрубала ударами сокири до серцевини при самій землі. В цю саму мить у рідку багнюку плюхнуло важке гарматне ядро, розітнуло її і підкинуло вгору двома бризкаючими скибами, схожими на дві потворні губи. І тут, поблизу Рафала, пролетів потужний струмінь повітря, і снаряд гахнув із стогоном у греблю й вирвав у ній воронку.

Кінь улана тривожно затоптався на місці, зіщулив вуха й замотав головою.

Серед диму, далеко в полях, якими нещодавно летів його кінь, Рафал побачив навпроти себе спалахи вогнів і клуби диму. Горизонтальні вогні і дим, вогні і дим. Після кожного спалаху чув тупе стугоніння землі, ніби хтось здоровенним товкачем щось товк у велетенській ступі.

Оточив його хаос. Злинає довкола гук...

І все наближається, наближається. Здавалося, за ліском, що оточує його з усіх боків, земля раз у раз тріскається, і з її глибоких надр вивергається вогонь і дим.

Серце заспокоїлося, і тривога змінилася подивом. Цікавість: що з цього може виникнути? Що ще може статися? — заглушила геть усе. Довкіл падали в багно стяті кулями вільхи.

Невидимі сили збивали розвилини, гілки, сучки і навіть цілі дерева. У шеренгах весь час чувся зойк такий жахливий, ніби когось різали ножем. Дим закривав лінію піхоти. Рафал, щоб краще роздивитися, пришпорив коня і під'їхав до гармат.

Капітан, командир батареї, ліниво походжав між двома гарматами, що були розставлені одна від одної за вісімнадцять кроків. Командири гарматних обслуг стояли між гарматами, коло передків.

Офіцер біля зарядних ящиків та бомбардири чекали на знак капітана. Віддалік стояли осідлані коні канонірів і командирів гарматних обслуг. З-за хмари диму несподівано виїхав Сокольніцький. Він пошукав очима Солтика і скомандував:

— Огонь!

Солтик громовим голосом гукнув до своїх:

— Струнко!

Кожен другий помічник канонірa, що стояв зліва, вдарив гнотом об ліве плече, щоб струсити попіл, і підніс гніт у витягнутій руці, так що він опинився за чотири дюйми від краю порохової доріжки...

— Огонь!

Доторкнулись гнотами до підсипаного пороху і відсахнулись на своє вільне місце. Чотири гармати здригнулись і відкотились назад. Хмара диму огорнула солдатів. Рафал тільки чув довкола себе команди:

— Заряджай!

— За банник!

— Вставити запал!

— Взяти набій!

І знову:

— Прочистити!

— Взяти забивач!

І знову:

— Забивай!

— Снаряд у гармату!

Якийсь молодий офіцерик із суворим і натхненним лицем та холодним поглядом схилився над діоптром.

— Навести на ціль!

— Огонь!

Миготіли в диму банники, конфедератки на головах канонірів, які обслуговували гармати, золоте гаптування й аксельбанти офіцерів у зелених мундирах, хвостовики, зброя і — вогні. Одразу ж у це місце скеровані були ядра

дванадцяти австрійських гармат передової сторожі генерала Мора. Від канонади (бо ж почали бити і дві польські гаубиці при батальйоні Годебського) у вухах стояв одноманітний гуркіт, ніби людина літала в розколисанім дзвоні. Клуби диму дедалі густішали, з голубих перетворились у бурі, повні порохової сажі, яка утруднювала дихання й виїдала очі. Остовпілий вершник не міг поворухнути ані рукою, ані ногою. Чув довкола себе волання і страшні крики. Однак ніщо, ніщо не могло зрушити його з місця.

Раптом якийсь солдат у ведмежій шапці з білими кантами підступив до його остроги і звів на нього жахливі, так дико вирячені очі, що Рафал прокинувся, ніби зі сну. А той штовхнув його прикладом карабіна і загнав між артилерійських коней. Один з артилеристів у розстебнутім мундирі, з-під якого виглядала закривавлена оксамитна жилетка, гримнув на нього, інший підніс шаблю. Рафал здибив свого коня і ступою поїхав управо, але через кілька кроків його кінь спіткнувся об людей, що лежали на землі.

Ольбромський схилився, щоб крізь хмару диму побачити, що ж то за одні, коли раптом його кінь скочив, сахнувся усім тулубом, ніби схарапуджений був страхітливим видовиськом. Він захропів, як колись здихаюча Баська, став дибки і впав на передні коліна. Рафал висмикнув ноги зі стремен і став на землю. Кінь його весь тремтів. Клуби його зводило корчем, шкіра на них спухла. Мордою він вперся в землю, а язиком лизав довкруг і хропів... Лише тоді Рафал побачив, що з тварини вивалюються путрощі і струмує кров. Він відійшов звідси, зовсім не відаючи, куди простує,— брів, куди очі дивляться. За хвилину опинився в шеренгах вольтижерів. Впадали в очі відомі йому барви: жовті коміри, жовто-зелені еполети й зелені пера на шапках.

Вони стояли в багні майже по коліна. Заряджали, не чекаючи команди, карабіни. Стріляли. Рафал спотикався, чіпляючись за купини, пні, гілляки, перелазив через тіла забитих, підштовхуваний цікавістю, пробирався вперед. Нічийого обличчя не бачив. Ось так і дістався до взводів, які стріляли, майже не цілячись. Діялось це за кілька десятків кроків від нього. Через дим нічого не було видно. За кожним товстим деревом чаївся солдат,— заряджав і стріляв, заряджав і стріляв.

Рафал схопив карабін, що лежав на землі, і сам став у шеренгу.

— Рівняйся! — весь час кричав молодий офіцерик, намагаючись вишикувати колону і рушити з нею вперед.

Старання його були марні. Люди падали щохвилини. Кулі сікли їх, мов град. З-за дерев появилися солдати з блідими обличчями й переляканими очима. Це були батальйони Вукасовича, що ними командував полковник барон Пабельковен. Щільними рядами, наскільки це можливо було серед дерев, вони сунули вперед. Рафал остовпіло дивився на їхні високі шапки і схрещені на грудях білі ремені.

«Це ж, грім би їх побив, вони...» — подумав він.

Побачивши ворога, солдати батальйону Годебського, вхопивши зброю, кинулись вперед. Рафал, охоплений шалом, пішов разом з ними.

Польські вояки напали на піхоту Вукасовича з хлопською люттю. Кололи без військової виучки, по-хамськи, багнетами, лупили прикладами...

Рафал, що не вмів орудувати зброєю, ухопив стару прусську гаківницю за дуло і почав вимахувати нею з усіх сил. Слідом за ним це ж саме стали робити й інші. Побачивши коло себе цілий гурт солдатів, він не командував, а просто вів їх, як шляхтич веде хлопів, щоб погасити пожежу: — Бий! Це ж німці! Не думай піддатися! — Вони натикалися на наїжені окривавленими багнетами шеренги, кидались на залиті кров'ю дула.

Не надовго вистачило їхньої мужності. Через короткий час вони мусили відступити. Австрійські солдати йшли на них, спускаючись із гори в долину, йшли щільною, величезною колоною, що нараховувала три тисячі чоловік. Були це батальйони Вейденфельда, батальйон Давидовича і семиградсько-волоський полк.

Вольтижери відходили, бредучи по чимраз глибших баюрах, відбиваючись, відстрілюючись, і трупами встеляли поле бою. Австріяки перли в вільшаний лісок могутньою масою й незабаром повністю захопили його. Польські стрільці відступали усе в більшому й більшому безладді. Паніка хоч і поволі, але нахлинула на них, немов хвилі рясного дощу, котрий ллє чимраз дужче. Офіцери марно намагалися шаблями гнати солдатів у бій. Даремно, оголивши шпагу, штовхав їх своїм конем Годебський...

Рафал опинився в переляканім натовпі, що тісно з'юрмився і в якому підминали один одного. По пояс у рудій воді брели вони до греблі, вже й сварячись між собою. Коли Рафал вибрався на твердіший грунт і протер очі, він

побачив перед собою шлях, що вів до греблі, на якому стояв нещодавно з генералом. Тепер рвався сюди деморалізований батальйон. Невдовзі, не перестаючи гомоніти й перемовлятись між собою, заповнили його в купу збиті вояки. Попереду гуркотіли гармати. Снаряди плюхали в воду й косили жовтий очерет.

Раптом з Рашина прискакав кінний загін. Командував ним князь Юзеф.

За ним їхав Пеллетьє і кількадцять ад'ютантів. Рафал упізнав їх усіх, окинувши очима, зовсім не думаючи про те, кого він бачить. Дивився на них лише для того, щоб не зіпхнули його в озеро.

«Анізетка, Шпілька...» — думав він, з хвилину спостерігаючи за ними.

Князь палаючими очима зміряв розгромлений батальйон. Солдати, побачивши його, поступово приходили до тями, сяк-так шикувалися, і колони повернули до вільшаника. Головнокомандуючий зліз із коня і, не виймаючи з рота коротенької люльки brûle-gueule [1], опинився серед солдатів. У першого з краю солдата узяв із рук карабін і вигукнув:

— За мною, браття!

Солдати щільною масою, вибравшись із густого болота, рушили як один слідом за ним. Налетіли на австрійську піхоту з шаленою лютістю й оскаженінням так несподівано, ніби виросли із-під землі або вискочили з засідки. Князь ішов у бойовій шерензі і бився, як простий солдат. Ніколи бойовий порив у вояків лютішим не був. Перші шеренги австріяків, відступаючи, почали відтісняти й інші в багно. Для бою не було місця. Хто був на відкритому просторі, мусив загинути. Самі австрійські офіцери, щоб знайти для себе місце, змушені були наказати заднім шеренгам колони відступити. За кілька хвилин вільшаний лісок — аж до самого села — був здобутий. Але й там кипів страшний бій. Австрійці вдиралися в оточені шанцями халупи, добували кожну п'ядь землі, кожен рів, кожен засік. З горищ, із вовчих ям, з-за дощок, з отворів, зі щілин безперервно сипався на них град куль. Але вже з трьох сторін — від Пухал, Яворова, з боку поля село було оточене. Цілий другий полк наступав на нього щільними рядами.

Вже руками відривали дошки, руйнували засіки, витягали брусся. Князь Юзеф викликав через ад'ютанта Кра-

[1] Носогрійка *(франц.)*.

сінського перший батальйон першого полку, який разом з артилерією безперервно стріляв, і дванадцятьма ротами ударив по ворогу, що оточив село. Ішов у наступ у першій шерензі поручник Скшинецький. За кілька хвилин ворога вигнали багнетною атакою з позиції й відкинули в поле. Водночас три легкі гармати, підтягнуті до Фалент із Рашина, посилили артилерійський вогонь. Стрільці, оточені в селі, якими керував сам Сокольніцький, привітали князя хвалебними вигуками.

Він сів на коня і в супроводі свого штабу об'їхав шеренги. Тепер висунулись уперед резерви, дев'ять гармат стали поряд і почали від поміцицького мастку у Фалентах нещадно смалити по ворогу.

Князь повернувся в Рашин, до головної квартири. Коли пекванно переїздив через греблю, град куль свистів коло нього. Сокольніцький наказав зміцнити під ворожим вогнем зруйновані укріплення Фалент і почав знову шикувати свої три батальйони, щоб так само, як і вранці, зберегти солдатів. Але коли він це здійснив і коли австрійська піхота відступила в поле, посипався на його піхоту й артилерію град шестифунтових снарядів.

То підоспілий корпус австрійської армії, а саме — перша його бригада, на чолі якої стояли генерал фон Чивалярд і Пфлахер, підсилив передню бойову сторожу Мора. Гатили тепер двадцять чотири гармати, шість нових батальйонів приєднали свій вогонь до вогню попередніх п'яти. Відповідало їм лише дев'ять гармат. Рафал був поблизу від них. Він чув гуркіт жерл, що відкочувались під час пострілу назад. Ціла батарея звивалася у смертельній праці, металась, мов скорпіон у вогні. Улан весь тремтів, але вже не так, як на початку бою, а так, як тоді, коли шукав тіло вбитої Гелени. Крики поранених, стогони, волання прийти на поміч, плач і скиглення вбили в ньому всяке співчуття. Стиснувши голову руками, він пикав між шеренг. Хтось із артилеристів звелів йому носити відром воду, тож він кілька разів і приніс. Коли він уже втретє біг по неї до баюри в вільшанику, в кільканалцяти кроках вибухнув пороховий ящик. Стовп вогню зметнувся вгору, і з ним злетіли, потім вдарились об землю і порозлітались на всі боки зелені уламки, вбиті коні, колеса, постороики, хомути. Стогнали попечені вогнем люди. Ольбромський не встиг ще раз набрати в відро води, як вибухнув другий зарядний ящик. А через хвилину — третій... Якийсь канонір кричав у диму:

— Єдинорога збило на землю!

У цьому місці розлігся страшний вибух гранат. Вирвана вибухом земля лупонула Рафала по спині й відкинула його в болото розгрузлої дороги.

Напівзомлілий, лежав він, вдихаючи в легені менш задимлене біля самої землі повітря.

Вибухи снарядів зі стовпами диму, що чимраз ближче поціляли — від кількох до кільканадцяти водночас гарматних пострілів,— примусили польські батальйони відступити. Та ось артилерійська канонада стихла. Але в цю ж хвилину з клубів бурої сажі вирнули незліченні шеренги піхоти.

Лісок з боку Пухал знову перейшов у руки ворога. Поблизу дороги завирував рукопашний бій.

Сокольніцький, який упродовж усього бою переховував солдатів за сякими-такими укриттями, тепер половину своєї бойової сили втиснув у забарикадоване село. Резерви ж переховував між ним і поміщицьким двором, а батальйон Годебського — в лісі. Артилерію він увесь час тримав на дорозі — увагу зосередив на обороні позицій і на шляху через греблю на випадок відступу. Тепер весь вогонь австрійської артилерії спрямований був на село. Коли піхота Мора повторно вдиралася в лісок, пустивши в хід проти піхотинців Годебського багнети, австрійські гармати в тилу цієї піхоти повернуті були жерлами на схід, перпендикулярно до Великих Фалент, і почали бити по рештках сільських жител.

Рафал потрапив туди разом з колонами, що перебували під командуванням Серавського.

Прокотилася чутка, що Годебського, смертельно пораненого, винесли з поля бою, і що заступив його сміливець Фішер.

Не відаючи, коли саме, разом з юрбою вояків улан опинився між стодол. Полегшено зітхнув. Тут не рвалося стільки снарядів. До пори, до часу... На накатах хат, у стодолах, за вирваними воротами сиділи, стояли на колінах і лежали солдати,— відбивали пострілами наступ австрійської піхоти, що сунула на село з півдня. Ладунків вистачило на короткий час. Кожен солдат вистрілив до шістдесяти разів. Коли гарматні снаряди розвалювали якусь із стодол, вибивали з рогів її балки, вивертали перемичне брусся, виривали з землі стовпи, солдати цілою групою перебирались до другої, до третьої, вилазили на верх обдертих халуп і стріляли знову. Сокольніцький сам форму-

вав групи. Він весь час перебував посеред дороги, що пересікала село, і керував обороною. Він звідси бачив через тильний, північний відкритий прохід свій свіжосформований резерв, на який знову звернув увагу, та артилерію. Певна частина солдатів те й робила, що носила воду в коновках, відрах та цебрах і гасила пожежу. То тут, то там спалахував вогонь. Коли артилерія, опинившись під вогнем, почала відступати за палац, до греблі, вся бойова сила двадцяти чотирьох гармат атакуючого ворога вдарила по Фалентах.

Почався пекельний обстріл.

Балки, крокви, лати тріщали й ламалися, розлітаючись на щепки. Стіни вигиналися й падали на землю. Від пожежі рятували мокрий гній і земля... Утворювались купи руїн, нагромаджені стоси дерева з розбитих жител, облитих гноївкою. За цими завалами ставали одразу ж солдати і били по ворогові, що стояв у полі й сунув увесь час уперед із півдня і сходу.

Рафал підняв карабін убитого гренадера, підперезався його ладівницею і, ставши за ріг хати, почав заряджати той карабін і смалити з нього. Дика жага спалахнула в ньому, мов той набій у розпеченому стволі. Забув, де він і що з ним коїться. Іноді йому здавалося, що він у сніговій кучугурі лупить вовка по голові, а вовк учепився в його груди пазурами.

Чув лише охриплий голос Сокольніцького:

— Підсипай, брате, підсипай! Не губи патронів! Добре забий! Не жалій! Не на тих патрапили, шваби! Бач, куди тебе занесло, німецька свинюко! Та хіба ж це твоя земля, лиходію? Бий, брате, дружно з іншими, не жалій!

То тут, то там лупали застережливі крики, вигуки розпачу. Почали гатить по селу, точніше — по його розтрощених будівлях запалювальні мортирні бомби. Бомби ці, коли вибухали, на всі сторони метали вогонь. Це були порожнисті всередині залізні ядра, попасипувані порохом. У них були пороблені отвори, забиті чопами завдовжки майже у чверть ліктя, в яких містилися гільзи, наповнені запалювальними речовинами.

Огонь запалював купи дерева, мундири живих і вбитих. Заливали його водою, гасили гноєм, але бомби, заряджені спеціальною запалювальною сумішшю, летіли все навальніше, ніби зграї вогнистих птахів. Село Фаленти підпалювалось і гасилося водночас у ста місцях. Широченні язики полум'я видно було на передовій позиції і в тилу, над

головами вояків і біля їхніх ніг. Восьмифунтові снаряди ницили рештки руїн.

Сокольніцький вийняв круглий годинник, подивився навколо себе. Протер пальцями очі, повні піску, диму й сажі. Глибоко зітхнув. Стріпнув пальцями. Було близько п'ятої години пополудні. Найближчому з офіцерів він стиха, на вухо скомандував:

— Батальйон у тил... з правого флангу... марш!..

З вогню і диму виринули вольтижери. Були чорні, закіптюжені, в тліючих мундирах. Через північний вихід із села протовплювались вони, щоб вибратись на дорогу, яка вела повз палац. Офіцерам ледве вдалось вишикувати обслугу й панцерні роти коло гармат.

Солтик, одержавши наказ, горлав у диму захриплим голосом:

— Струнко! Припинити вогонь! Півбатареями марш!

Вози із снарядами виїхали на греблю під заслоною двох батальйонів, що, вигнані з вільшаника, зґромадилися в купу. Ті батальйони все ще билися з ворогом. Перша півбатарея, яка складалася з трьох гармат і гаубиці, вийшла з димової завіси і через поранених, котрі лежали долі, через купи вбитих відступала в тил, аж до зарядних ящиків, що витягнулись у ряд. Там зупинившись, приготувалася знову відкрити вогонь. Друга півбатарея, що складалася з трьох гармат (дві демонтовані й розбиті залишились на попередній вогневій позиції), поспішила до першої.

Ще раз пролунали постріли... Гармати одна за одною виїжджали на греблю. За шиниці коліс, за осі, за лафети тягли їх піхотинці разом із пораненими кіньми. Більшість канонірів, які обслуговували гармати, впали під кулями сильного ворога. На фалентській дорозі заясніли червоні аксельбанти. Зелені куртки встелили її, мов весняна мурава. З коней ледве половина залишилась.

Сокольніцький, коли його повідомили, що й Фішер поранений і винесений за греблю, вишикував добре вже пошарпаний батальйон Годебського. Сам став у його шеренгу і, непохитними грудьми перегородивши доступ, прикрив відхід гармат. Його солдати йшли не тільки греблею, але й обіч неї, по багні, грузнучи мало не по пояс. Ворог поспішав слідом крок у крок, по тих самих баюрах. І ось тут, серед пнів, сухих кущів, торішніх заростей тростини, закипів бій не на життя, а на смерть. Ті, хто йшов греблею, підтримували шеренги, які вели бій. Все вояцтво було окривавлене, мокре і геть руде від болота.

Рафал з іншими солдатами прикривав гармати. Земля відвалювалася величезними скибами від роз'їждженої греблі. Дерева зсовувались у багно Равки, коли колеса гармат вивертали з греблі їхнє коріння. Треба було раз за разом витягувати колеса із тріщин у грунті і ям, що раптом виникали, з усіх сил підпихати й котити гармати.

Після великого напруження дотяглись нарешті до твердого грунту перед кузнею в Рашині.

Звідти самі вже коні потягли далі гармати. Спихаючи австрійських піхотинців у драговину, запекло б'ючись із ними, польська піхота виходила на сушу й поспішала до костьолу.

Противник рвався вперед тим самим шляхом. Але тепер постали перед ним усі польські бойові сили. Дванадцять гармат саксонської батареї, гармати Влодзімежа Потоцького і тринадцята рота пішої артилерії Островського розташувались у шанцях за костьолом, у полі з боку Міхаловиць та над озером з боку Яворова. Геть усі своїми жерлами націлені були на греблю. Воякові-австріяку треба було проскочити по вузькому її перешийку. І тут зав'язався найзапекліший бій.

Польським гарматам дуже мало завдавали шкоди батареї Мора, Чівалара та інших, розставлені у фалентській низовині, за греблею. Тим часом кожен польський снаряд, випущений уздовж греблі з рашинського пагорба, робив цілі прогалини у щільних шеренгах ворожої піхоти.

Невеличкий костьол, оточений чотирикутником муру, і цегляні будинки на прикостьольній площі були чудовим укриттям для польської піхоти. На греблі поволі росла ціла гора кинутих у смертельний бій польських хлопів з-за Пилиці, русинів, чехів, словаків, угорців, циганів, волохів...

Польські командири стали до гармат. Князь Понятовський ходив від однієї гармати до іншої, старанно, холоднокровно і вміло ставив приціл. Щохвилини посилав ад'ютантів у Міхаловиці й Яворов — в обох тих пунктах сильно гриміли канонади. Вісті надходили весь час добрі: ворогові ніде не вдалося пробитись через болото.

Настав ранній вечір, коли піхота Вукасовича через гори забитих на греблі прорвалася на рашинський берег. Але могутній натиск батальйонів Сокольніцького, що відпочивали за костьолом, знову зіпхнув його з греблі й пагорка. З подвійною силою запрацювали гармати, дим

огорнув ясне дзеркало озера, греблю, дерева й убогий придорожний хуторець.

Западала ніч, а натомлені й розпечені жерла гармат не переставали вивергати із себе смерть. Коли вже зовсім стемніло, вони поволі, поволі перестали гахкати.

Над згарищами Фалент догасала заграва. З греблі, з болота і з берега по́вів вітерцю доносив стогони. Біла імла, неквапно повзучи з-над сухих очеретів, ніби м'яким саваном покривала ці голоси смерті.

На греблі трупом лягли дві тисячі австріяків, і понад тисяча поляків загинуло у фалентській вільшині.

Була вже глибока ніч, коли Рафал вибрався з шеренг, що вели бій,— у подертому мундирі, без шапки, мокрий аж по саму шию. Ішов наосліп зораними полями до Опачі. Йому здавалося, що він там іще знайде свій вчорашній притулок. У Рашині ніде було ступити, не те щоб прихилити голову. Коли йшов із села, він бачив, що до костьолу і в хати зносили поранених. На полях понад дорогою складали покотом трупи.

Ольбромський весь пашів.

Боліла вчорашня рана. Лише тепер відчував нанесені йому багнетом удари. Пломінь миготів в очах і пекло в голові, а самого, однак, морозило, і він трясся всім тілом. Ніс у собі смертельні муки, ніс у заплющених очах ціле поле битви, в руках — купи тіл, що звивались на греблі...

У ВАРШАВІ

Після ночі, проведеної в порожній повітці єврейського передмістя Варшави — поблизу міської шибениці,— Рафал прокинувся перед ранком. Повітка стояла віддалік від дороги, проте він почув ляскіт і гуркотіння гармат, обозів, піхоти. Він виліз зі свого лігва й довідався в піхотинців, які проходили повз нього, що польські війська відступають по всій лінії. Його охопив глибокий подив. Адже вчора, коли западала ніч, а він вирушав з Рашина, вся армія радісно пишалася здобутою перемогою! І от тепер зі всіма бойовими силами вона відходила зі своїх позицій! Як страхітно гуркотіли гармати по оцій нічній дорозі відступу! Як обважніло, втомлено й похмуро тягся солдат, відходячи на нові рубежі!

— Саксонці пішли! — пояснили Рафалові з шеренг.

— Німець німцеві брат!

— Підлі саксонські пси! Під час битви відійшли в тил...

— Тисяча двісті чоловік, сто п'ятдесят гусарів, дванадцять гармат, усі свої три батальйони зібрали докупи й відійшли...

Рафал приєднався до шеренг і потьопав разом з ними. По дорозі весь час розпитував про бригаду Сокольніцького. Лише вранці почув звістку, що цього генерала призначено командуючим лівим флангом і що він прикриває низини Повісля з боку Віланова, за Черняковською й Мокотовською заставами. Ольбромський з невеличким загоном піхоти, що брів навмання, подибав у тому напрямку вже по другий бік окопів.

Коли почало світати, здаля долинула стрілянина: відкрили вогонь стрільці. Промайнув у ранковій млі якийсь невеличкий кінний загін і з'їхав у вілановську низовину. На узгір'ї, в околиці Мокотова, затримала Рафала сторожа громадянської гвардії і з великими церемоніями повела його до офіцера — командира варти. Цей старий служака, хоч як допитувався в нього Рафал про генерала Сокольніцького, так нічого певного й не відповів і звелів чекати в таборі гвардії на краю Лазенківського парку. Виросло там за минулий вечір зі столів, дверей, віконниць, лав і табуретів справжнє містечко: звели оборонці міста щось схоже на хатки, курені, намети, а найбільше — на халабуди. Спали в цих укриттях не тільки самі оборонці, а й їхні родини, що приносили їм запаси харчів та папої. В той мент, коли надійшов Рафал, гвардія вже підвелася на ноги, дуже неделікатно розбуджена полковником Лубенським та його ад'ютантом Роківським.

Командири шикували в бойові ряди заспаних городян — з боку Пясечного дедалі виразніше чути було постріли з карабінів. Рафал затримався в одному з курепів, у який випадково зайшов, присів навпочіпки під накриттям, яким служили двері, вирвані звідкілясь разом із завісами, і задрімав. Після вчорашнього дня в нього все ще стояв гуркіт у голові. Хтось вирвав його з короткого сну, сіпаючи за плече. Якийсь незнайомий офіцер будив його і кликав до генерала.

Сокольніцький чекав неподалік, сидячи верхи на коні. Був весь заляпаний глиною від галунів до султана на шапці. Шнурованих черевиків і темно-червоних рейтузів не видно було під грязюкою. Обличчя в генерала було чорне й похмуре від утоми. Кінь був у милі й весь парував.

Коли Рафал підбіг до стремена і вклонився, генерал пожартував:

— Як ви поводитеся, пане ад'ютант? То я мушу розшукувати вас по куренях баб'ячої піхоти? Що за шапка у вас на голові!

— Пане генерал... шапка впала на греблі, коли ми тягли гармати. І я підняв потім першу-ліпшу на шосе, вночі. Коня мого вбило коло Фалент. Я занедужав...

— Ех, ви, пестунчику! Що, в ліску щé перепало?

— Здається, мене ще потовкли, але вже й не пам'ятаю, де й коли...

— То що ви думаєте робити?

— Змушений пошукати десь притулку: мені важко стояти на ногах.

— Тоді робіть, як знаєте.

— Пане генерал...

— Що там іще?

— А як видужаю, можу надіятись на повернення до вас?

Сокольніцький подумав з хвилину, оглянув його з ніг до голови й неохоче відповів:

— Можете звернутись до мене. Тільки не пішим. Подбайте про доброго коня і краще обмундирування. Може ж таки, знайдеться для вас місце ад'ютанта.

Рафал із вдячністю глянув на нього і вклонився. Генерал у супроводі офіцерів поскакав у бік Мокотова.

Ольбромський з подивом довідався, що вже полудень. У лавах гвардії поговорювали про перемир'я. Не маючи що робити, втомлений улан почвалав навпростець через Лазенківський парк до міста. Поволі пройшов нижніми алеями, піднявся на верхню і побрів болотом повз дерев'яні будиночки. Часто зупинявся, спершись на дерево, перепочивав. Коли дотягся до міста, так ослаб, що вже раз за разом сідав на землю. Він згадував то про голод, то про спрагу, але перш за все у нього перед очима і в думках зринало вчорашнє поле бою. Вже майже три дні він нічого не їв.

Коли востаннє піднявся з землі і звів очі, побачив перед собою залізну садову решітку, обплетену ще сухим, переплутаним бадиллям дикого винограду, а в глибині саду — фронтон палацу й балкон. Постали перед очима його замкнені двері, вікна з опущеними фіранками, кам'яні сходи з лівого боку балкона, стебла торішніх квітів на клумбах...

Він зіперся грудьми й плечем на тупі кінці прутів залізної огорожі й уважно став вдивлятися. Тут, за дзер-

кальними дверима, чувся раніш шелест сукні Гелени де Віт. Тут ринули під її атласними черевичками дрібні зернятка піску, навіяні вітром на гладенькі мармурові плити, коли сходила вона вниз тихо, мов дух. О боже кріпкий, невже ж це правда, що її немає?.. Серце калатало у залізні грати, біля яких стукотіло воно колись, коли він очікував її. Залізне пруття покрила руда іржа. Хвіртка була заперта на засув. На стежці лежало бадилля й чорне листя. На шибках, на сходинках ганку, за перухомими фіранками стояла невблаганна, незворушна тиша.

Вулицями міста тяглися селянські підводи, що з-під Рашина, з-під Пясечного у ящиках для гною та між драбин звозили до Варшави поранених. Коли шпиталі були переповнені, нещасних, часто бездоглядних, у жалюгідному стані, розбирали по своїх домівках городяни.

Якийсь підрозділ гвардії помітив Рафала, що притулився був до садової огорожі, і забрав його з собою. Поранений пішов, не чинячи ніякого опору. На запитання, чи не має він у Варшаві родини, кревних, знайомих, Рафал нічого не міг відповісти, настільки був пригнічений своїми спогадами. Але нарешті згадав про дім князя Гінтулта й попросив, щоб його відпровадили туди.

Палацові ворота були відчинені, у подвір'ї стояло кільканадцять селянських возів. Худі коненята хрумали обрік із реп'юхів і сіно з васагів — тут же, під самими вікнами. Головний вхід, раніше завжди замкнений, тепер був відчинений навстіж. Різні люди, вбогі на вигляд, входили в дім і виходили з нього. Коли двоє гвардійців ввели Рафала в передсінок, назустріч вийшов старий камердинер із Грудна. Він зовсім не впізнав Рафала і зайнявся ним з ледь приховуваним незадоволенням.

У нижніх салонах і в розкішній бібліотеці стояли тепер ліжка, скрізь — ліжка і ліжка, мов у шпиталі, а на них стогнали поранені. Тихі, пишні кімнати, перетворені на операційні зали, були залиті калюжами крові, сповнені страшним криком: люди, що їх оперували без наркозу, звивались у конвульсіях під пилкою й ланцетом. В інших — догасали зі стогоном конаючі вояки. Кілька молодих хірургів у закривавлених халатах метушились коло ліжок. За ними носив воду в мисках, рушники та операційні інструменти старий, напівсліпий Анджей. Рафал бачив усе це, як уві сні. Посадовлений на стілець в одній з прилеглих кімнат, він зіперся головою на стіну і снив наяву про порожній дім Гелени де Віт.

Палало весняне сонце. Потік світла вливався в сад. Дов-
П алея висихала в цьому блиску і мріла у весняному над-
га чірньому серпанку.
веч — Ось іще один поранений...— прошепотів якийсь голос
-дверях кімнати.
у д Рафал підвів важку голову і поглянув у той бік. На по-
Ізі стояв князь Гінтулт. Поранений упізнав його швидше
роз хвилюванню у всьому своєму тілі, по трепету серця,
по тремтінню рук і ніг, аніж затуманеним зором. Князь
по інився майже до невпізнання. Волосся в нього порідшало
змі д чолом і зовсім посивіло. Темно-сіре обличчя покраяне
на ло борознами зморщок, очі ховалися за заслоною повік.
бу би повипадали, а останній з них смішно стирчав спе-
Зу ду.
ре Князь Гінтулт наблизився до Рафала і довго дивився
зачудуванням.
з з — Таж це Рафусь Ольбромський...— нарешті промовив
н стиха до свого старого слуги.
ві Анджей з хвилину глипав очима, перш ніж видавив із
бе:
се — Ваша світлість, але ж... Але ж це якийсь офіцер...
Рафал підвівся і простяг князеві руку.
— Рафусю! Милий боже!.. То й ти вояк? Ну, слава богу,
о живий і що дістався під цей дах. Анджейку! Хутчій,
щ тчій! Дай йому окрему кімнату, ту, в якій він мешкав
хуого часу.
св Поранений незабаром опинився в колишньому своєму
жку. Хірург оглянув його задавнену рану, промив, очи-
лі ив і заліпив свіжі проколини, звелів його нагодувати
ст класти спати.
і Рафал прокинувся лише на другий день вранці. Вікна
ке були напіввідчинені. Старий Анджей у своїх пантоф-
вях з жовтої шкіри беззвучно прибирав у кімнаті.
л Рафал відчув себе значно краще. Щоправда, голова ще
оліла, але від вчорашньої пригніченості й сліду не ли-
билося. Анджей дивився на нього уважними очима і схи-
шв штивну шию у ласкавому поклоні. Невдовзі надійшов
л язь із хірургом. Поки лікар перев'язував рани, Гінтулт,
к вши в ногах Рафалової постелі, байдужим поглядом спо-
с ерігав за його рухами. Та ось той вийшов, сказавши, що
с орий за два-три дні зможе вставати з ліжка.
х — Я дуже радий,— сказав Гінтулт,— що ти не тяжко
орий, бо в такому разі ми мусили б зараз розстатися.
х Рафал не зрозумів.

— Я маю виїхати з Варшави,— вів далі князь,— і хотів би, щоб ти мене супроводжував.

— На жаль, я зв'язаний з військовою службою. Як тільки видужаю, повинен одразу ж з'явитись у свою військову частину.

— Туди ж, власне, і я поспішаю.

— Ви, князю, вступаєте до війська?

— Так.

— Який я радий!

— Немає чого радіти... Я не тому, що хочу воювати з австріяками, приєднуюсь до війська. Ти повинен зрозуміти мене. Іду, щоб виконати свій обов'язок... Я не знаю, чи можу з тобою говорити, як раніше. Ти повівся зі мною так дивно... виїхав, не сказавши і слова.

Ольбромський похмуро мовчав.

— Я прийшов не для того, щоб висловлювати тобі якісь докори. Бог з тобою. Радий, що ти видужуєш.

— Я не можу відкрити в цю хвилину все, що примусило мене тоді негайно виїхати, я можу лише визнати, що справді...

— Не примушуй себе до цього.

— Батько мене викликав...

Гінтулт поблажливо посміхнувся.

— Батько писав після твого від'їзду, хотів довідатись, де ти.

Рафал мовчав. І князь сидів мовчки.

Через якийсь час сказав:

— Не раз ми згадували про тебе з майстром ложі...

— Майор де Віт тут? — зухвало запитав Ольбромський.

Князь звів на нього бліді очі й кинув погордливо:

— Ні.

— А де?

— Богу душу віддав. Майстер ложі загинув.

— Воюючи з нами!

— Якщо ти знав про це, то навіщо ж принижуєш самого себе й мене нищою брехнею?

— А з якою метою ви хочете вступити до війська? — ухильно спитав Рафал.

— Для того, щоб спостерігати, як це є в моєму звичаї, за ходом справ людських.

— Дивна мета... В нещасливу для рідної країни хвилину...— мовив Рафал, потупивши погляд.

— Ти так гадаєш?

— Вчора я був у бою. Бачив, що там немає місця для спостережень за ходом справ людських.

— Немає?

— Там можна принести в жертву свою душу й тіло з вірою, що битва дасть наслідки. Тому й потрібна вона. Хто б це йшов туди для того, щоб спостерігати, як інші вмирають?..

— Якщо мені пам'ять не зраджує, можна знайти ще одне місце в битві, власне, для себе самого.

— Не розумію.

— Бо й ти сам поганим був учнем, твердолобим і любострасним.

— А тепер я солдат і вважаю й визнаю єдиною цнотою лише незламну сміливість.

— Ти й говориш як солдат.

— Тепер кожен, хто живе на цій землі, повинен бути солдатом. Я бачив, генерал Сокольніцький по-солдатському став грудьми супроти ворога.

— Бачиш, брате, я належу до тих, хто геть про все, у тому числі й про хоробрість Сокольніцького, хоче мати своє власне судження, зважене власним сумлінням.

— Тепер не час на це.

— Для мене завжди час.

— Ні! Тепер треба йти на вали! Всім, хто живий! Робити, що наказують.

Князь спохмурнів. Обличчя його потемніло. Він сказав, підводячись із місця:

— Тому, що так недоречно рекомендуєш мені, мій рипарю, якраз тепер і не час: підписано договір! Варшаву буде віддано австріякам.

— Хто його підписав?! — крикнув Рафал, схоплюючись із ліжка.

— Лежи спокійно.

— Ціною крові, пролитої з грудей більше ніж тисячі чоловік на рашинській дорозі, піти на таку поступку?

— Лежи спокійно. Наші війська вже йдуть на Прагу.

— Отже, я — полонений?!

— Поранені в рашинській битві мають право після видужання повернутись до своїх бригад. Коли вичухаєшся, підемо обидва. І по дорозі поговоримо. Бо зараз ти гарячкуєш, тому і вдаєшся до брутальних слів, а я цього не зношу.

— Пробачте, князю...

— Я зовсім не ображаюсь, хоча й люблю сперечатись без крику.

— Коли ми звідси маємо вийти?

— Як тільки ти й твої товариші, принаймні хоч якась частина з них, станете на ноги.

— Князю, чи не знаєте, де зараз генерал Сокольніцький?..

— Вже пішов на Прагу.

— Що, австріяки вже в місті?

— Ні, їх ще немає тут. Але, напевне, цими днями ввійдуть до Варшави. Договір почесний і, оскільки можу судити своїм слабким розумом, як видно з усього, надзвичайно вигідний для нас.

— Це ж чому?

— Велика кількість цісарських військ буде прикута до столиці, а нашому солдатові можна буде вільно рушити...

РАДА

До закінчення перемир'я, двадцять третього квітня, князь Гінтулт у супроводі Рафала спустився з Динасовських пагорбів униз, щоб переправитись через Віслу.

Вулиці, якими простували вони, були безлюдні, а вікна позакривані віконницями. Вже й міст на понтонах, навпроти Беднарської вулиці, був розібраний, а самі барки з військовим матеріалом були спущені вниз, за течією ріки. Тож їм довелося переправитися через Віслу на човні. Гінтулт затримався біля підніжжя пагорба й окинув оком свій палац, забитий хворими офіцерами й солдатами, що його він залишив на ласку чужого уряду і кількох старих лакеїв. Для нього вже не було там місця, бо ж число поранених сягнуло до трьохсот чоловік.

— Мені здається,— стиха промовив він до Рафала,— що я вже більше не побачу цього дому. Прага не підпадає під договір. Тому легко можна передбачити, що Варшава буде бомбардована Прагою, а Прага — Варшавою. Я народився під цим дахом, там моя бібліотека, колекції, пам'ятки... Прощавай, стара домівко...

Рафал намагався якось утішити його, але князь махнув рукою. Вони спустились до річки й пішли понад берегом, пустирями вулиці Доброї аж до рогу Беднарської. Мурований водний канал, що тягся від Вісли в глиб вулиці Доброї, мав тепер дивний вигляд, після того як були зняті

понтони. Тут збилися докупи човни перевізників, котрі з криками запрошували на другий берег. Князь і Рафал сіли в один із човнів і незабаром опинились по другий бік ріки. В окопах повно було війська. Тут перевіряли документи в осіб, що прибули з-за Вісли, тягли їх до якихось урядовців на вулицю Ольшову, які не могли дати собі ради й не знали, як їм бути.

Після залагодження формальностей вони вийшли з душних кімнаток у дерев'яних бараках, де люди задихалися, чекаючи своєї черги, і почали шукати, кудою б його вийти в зони укріплень. Попрямували на вулицю Бруковану, перпендикулярну до Вісли, але звідти треба було вернутись, оскільки вони заблукали в наріжний закут третього люнету. Солдат, що стояв на варті, показав їм дорогу, яка вела між двома військовими казармами до горловини другого бірету, а звідти повертала вправо й виходила до ратуші і Брудзенської застави. Вибравшися з передмостових укріплень, Гінтулт зупинився на роздоріжжі і став розглядати фортифікації. Спочатку обличчя його було сонне й похмуре, сповнене нудьги і смутку. Та от погляд у нього повеселів.

— А знаєш,— сказав пошепки, ніби боявся, що їх може хтось підслухати,— це таки гарне укріпленнячко! Ще й яке... Ти бачиш, он той середній шанець, спрямований гострим кутом на Зомбковську заставу? Міцна штука. Або отой люнет, спрямований до Голендзінської застави й до дороги, що веде в Новий Двір. Власне, він один, сирота, і звернений у бік Варшави. Хто б подумав, що випаде тобі, неборако, така доля,— проти матері Варшави дзьоб свій і пазурі наставляти...

Він повернув ліворуч, до третього редуту, що закривав доступ зі Спшечної вулиці та Гроховської застави. Жваво, сягнистою ходою поспішив у бік Саської Кемпи і став розглядати шанець над рукавом річки, край дороги, окіп на самій Саській Кемпі, за паромом рукава, над самою Віслою, поруч дороги, що веде до водяного млина. Оглядав він тепер уважно й докладно ескарпи валів, що тяглися понад Віслою від передмостового шанця до закруту рукава ріки. Потім повернувся на дорогу й почвалав, замислений, до монастиря бернардинців. Та ось він запитав:

— Ти часом не знаєш, які шанці за Гроховською заставою?

— Не знаю.

— Пам'ятаю, з давніх часів... Тут тягся вал від Камйонок, перетинав Окуневську дорогу і поблизу тракту на Радзимін закінчувався міцним люнетом з бійницями.

— Не знаю цього.

— Шкода, що не можемо побачити на власні очі, чи є які гармати в тому напрямку, навпроти Таргувка. Але вже нема для цього часу. Треба поспішати!

Широко ступаючи, вони минули бернардинський монастир і ввійшли в Широку вулицю. Збилося тут багато підвід, стояли ятки вуличних торговців; проходив повз них загін піхотинців-вольтижерів. Князь найняв підводу, не питаючи про ціну. Вони посідали і через Голендзінську заставу проїхали до шанця, що стояв перед самою заставою. Дорога огинала його з правого боку; тож князь міг добре оглянути вали і рів, наповнений водою, що тягся від шанця до Вісли.

— Добра в князя застава...— мовив він наполовину сам до себе.— Нічого... Я не знав, що тут було вкладено стільки праці... Гей, хлопче! — звернувся він до візника,— їдь швидко, якомога швидше...

Віз покотився трактом до Нового Двору. Праворуч видно було перед Зомбковською заставою ще два шанці в полі — окремо один від одного — якраз навпроти єврейського кладовища. Над низинами, над рукавами ріки стояла імла,— піднімалася з води, з затонів, із широко розлитих приток Вісли. Віз швидко котився слідом за військом, передня сторожа якого перебувала під командуванням Сокольніцького. Наздогнали вони його за якихось дві милі від Праги, на половині шляху від Варшави до Модліна. Обоз ішов попереду під охороною трьохсот чоловік. Піхота мала продовольства на чотири дні, по шістдесят куль на воїна і по два кремені. Солдати вийшли з окопів Праги темної ночі. Тепер, прямуючи в район трикутника між Віслою, Бугом і гирлом Нарви, не знаючи, куди й чого йдуть, вони нарікали мало не вголос.

Бригада Сокольніцького складалася з трьох полків: дванадцятого, восьмого й шостого. Генерал Каменецький на чолі полків першого, другого й третього перебував в ар'єргарді. Артилерія, додана до батальйонів, рухалася в бойовому порядку, кожна гармата — за своїм батальйоном. Авангард і ар'єргард ішли всього за п'ятсот кроків від основної колони. Через кожні п'ятнадцять хвилин давали війську короткий перепочинок і вели його все далі й далі форсованим кроком. Обозові було дано наказ не заходити

до укріплень Модліна, а обійти їх і з боку Плоцька зупинитися, витягнувшись в одну лінію. Підвода, що везла князя Гінтулта, потрапила до маркітантів, з котрих кожен мав номер, що давав йому право на дві підводи. Та от піші й кінні маркітанти й маркітантки почали обурюватись і звертатись до дивізійного начальника транспортної колони, щоб він видалив нову підводу з обозної колони. Однак, завдяки рекомендаціям, Рафалові і князю вдалося залишитись у колоні й зав'язати розмову з офіцерами. Ніхто з них не знав мети цього маршу. Лише здогадувалися, що доведеться, мабуть, сховатися в фортеці. Всі були невдоволені. Опівдні голова колони наблизилась до Модліна, але князевому возу ще довго довелося стояти на місці.

Генерал бригади Беганський виводив зі своєї колони один батальйон для охорони мосту з варшавських понтонів, який саме закріплювали якорями й настилали дошками. Рафал довідався, що генерал Сокольніцький зараз указує, де якій бригаді розташуватися: вся піхота одержала наказ отаборитися з дотриманням всіляких застережних заходів воєнного часу. Після довгої перерви дорога нарешті відкрилася, і князь Гінтулт довідався, де міститься штаб. Туди й звелів їхати.

Наближаючись трактом до старого Модліна, зустріли вони у супроводі офіцерів різних рангів генерала Немоєвського. Старий легіонер уважно подивився на князя і звернувся до нього, сидячи верхи на коні:

— Що ж це лучилося, милостивий князю, що ви завітали на моє подвір'ячко?

— Таж ви тут широку поставили перепону. Аж до Модліна!

— Атож. Мусите з ваших Галичин ходити до нас, у Великопольщу, щоб передихнути. Ви до кого, князю?

— Мені треба до когось із начальства.

— Може, до самого головнокомандуючого?

— Певно, і до нього доведеться добитися.

— Не знаю, чи вам удасться, бо я саме кваплюсь на військову раду.

— Ох, то мені нема чого поспішати...

— Особливо, коли справа приватного характеру.

— Приватного чи не приватного, але особистого. Хочу віддати все, що маю при собі, на організацію військових шпиталів, краще обладнаних ніж ті, що їх я бачив у Варшаві після рашинської акції. А, крім того...

— Якби ж то я міг допомогти...

Генерал під'їхав ближче до воза. Рафал зліз із нього і пішов стежкою, що в'юнилась понад ровом. Князь із генералом стиха розмовляли:

— В мене тут, за Свідером, у Галичині,— мовив князь,— зо двоє сіл. Можна було б легко сформувати батальйон, а, може, й непоганий полк, якби якийсь загін прокрався через кордон і скликав молодий люд. Я й хотів, власне, порадитися...

— Браво, пане-брате! Хо-хо... Звернемося з цим до головнокомандуючого. Так нам і кажіть, галичанине!

— Добре вам квити з нашої галицької недолі, коли дім і двір у вас під боком.

Незабаром в'їхали вони між сільські тини і зупинилися перед мурованою корчмою. Заледве Немоєвський відчинив двері, як почувся з сусідньої кімнати гомін — хтось жваво там розмовляв. Князь хотів був затриматись у першій кімнаті, але Немоєвський потяг його з собою і відрекомендував присутнім. Мало хто звернув на це увагу. Видно було одразу, що на цьому засіданні має бути прийняте важливе рішення. Всі обличчя були схвильовані, зосереджені і сповнені цікавості, що межувала з тривогою. Князь Понятовський, всівшись на малій канапці за круглим столом, скручував і розкручував у руці аркуш паперу. Обіч із високо застеленим ліжком стояв Зайончек, з перебільшеною, навмисне підкресленою службистською покорою він не займав місця, не осмілювався сісти. В кутку кімнати від стіни до стіни походжав велетень Домбровський.

Велике обличчя його, довгий, м'ясистий, прямий ніс, виголене підборіддя, товсті губи, кожен мускул у нього здригався і смикався від внутрішнього хвилювання. Великою рукою він нетерпляче куйовдив і так настовбурчене волосся. Сопів, зупинявся на мить, обводив очима присутніх і знову починав ходити у своєму кутку. Під стіною стояв, схрестивши на грудях руки, Сокольніцький, коло нього — Беганський, далі — Камінський, Каменецький, Фішер, Пйотровський, Гебдовський, Грабовський, Войчинський, Ізидор Красінський, Рожнецький, Гауке.

Коли Немоєвський з' Гінтултом увійшли до кімнати, Домбровський подивився уважно на гостя і сказав упівголоса:

— Де я його бачив?..

Князь здаля вклонився йому. Старий генерал кивнув головою і бурмотів далі сам до себе:

— Ага, вже знаю... Постаріли ми з тобою, пане, від того часу, як у Вероні ти дратував мене своїми вболіваннями за копей Александра Македонського...

Всі подивились на прибулих, але помітно було, що думки в генералів зосереджені на зовсім іншому.

— Милостивий князю! — мовив Немоєвський, звертаючись до головнокомандуючого,— ідучи сюди, я стрів князя Гінтулта. Він має намір сформувати виключно своїм коштом кавалерійський полк. Я гадав, що ваша світлість зволить прийняти...

— Мене, пане, дуже радує ваша безмежна громадянська жертовність. Але не час зараз...

За хвилину, ніби поправляючись, він докинув:

— Ми ж служили з вами під давніми знаменами. Хіба ні? Я пригадую собі...

Гінтулт вклонився здаля.

— Звольте, милостивий князю, зайняти місце. Ми маємо обговорити наші дальші кроки. Може, подасте нам щасливу думку?..

Гінтулт затримався біля дверей і глибоким, повним любові й жалю поглядом окинув цих людей.

— Отже, панове,— сказав головнокомандуючий,— будьте ласкаві порадити, як нам далі бути.

Сказавши це, він звів стривожені очі на Зайончека. Сильна антипатія так і била з його очей. Погорда й пиха відчувались у кожному його слові:

— Я прошу перш за все поділитися своїми міркуваннями панів дивізійних генералів.

Залягло мовчання.

— Те, що я висловив, не є лише моїми судженнями,— вів далі князь Юзеф.— Я особисто готовий на все. Я сказав Горновському, якщо дійде до бомбардування Варшави, хай гатить насамперед по моєму будинку «Під бляхою».

Вираз уїдливого глузування пробіг по тонких губах Зайончека.

— Гадаю,— сказав цей командир дивізії,— що не дійде аж до такої остаточної поразки...

— Як бомбардування Варшави...— вставив Фішер, прагнучи, видно, пом'якшити смисл слів старого заздрісника.

— Як зруйнування палацу «Під бляхою»...— відрубав Зайончек, звертаючись до Фішера з тією ж самою, сповненою уїдливої люті посмішкою.

Головнокомандуючий стерпів це спокійно. Блідий від поранення Фішер вів далі:

— А чому ви гадаєте, генерале, що не дійде до цього?

— Так гадаю. Обстріл Варшави з Праги завдав би австріякам не меншої біди, ніж це було п'ятнадцять літ тому. Тож і не почнуть вони обстрілу Праги. А що з того, що ми втримаємо в своїх руках цю фортецю і цей клаптик землі? Чи ж нам тут розміститися? Як прогодувати солдатів? Пруссаки загрожують, їх понад тридцять тисяч, місто зайняте, паніка, а імператор за сотні миль. Ми — немов рукав ріки перед припливом.

— Це то ми знаємо, але який висновок? — сухо мовив князь Понятовський.

— Моя думка така: зібрати геть усі сили в загін, перейти через Віслу й форсованим маршем через Тешинську Сілезію податись до Саксонії. З'єднатися з силами імператора й робити, що він звелить. Оце й усе...

— Князівства так залишити ми не маємо права! — запально вставив Фішер.— Що подумають жителі? Після однієї битви, після відступу з Варшави ми залишаємо рідну країну!..

— Перш за все скажу: мене зовсім не обходить, що думають жителі,— відповів Зайончек.— Важлива моя думка, тобто думка військових. Я — генерал, що на службі в імператора, і не маю права втрачати довірені мені війська. А тут втратити їх дуже легко.

Почувся шум невдоволення серед присутніх.

— Так, так, так! Я повторюю цю ж саму думку: я — генерал, що на службі в імператора, і тільки в імператора...

— А ви що порадите робити? — звернувся князь Юзеф до Фішера, певно, для того, щоб перервати потік слів Зайончека.

— Я волів би, насамперед, замкнутися в фортецях і перечекати. Є ж Модлін, Глодова, Гданськ, Кістшинь. У кожній з цих фортець є потроху наших солдатів. Ми зможемо оборонятись цілими місяцями.

— І голодувати,— втрутився Зайончек, щось записуючи в своєму нотатнику.

— Я волів би оборонятись, голодуючи, аніж залишати країну. Я знаю, що таке голод, тож і знаю, що кажу!

— Ви, пане, можете голодувати, скільки душа забажає, але не маєте права морити голодом солдата. Коли я кажу про відхід з країни, то водночас і плекаю надію на повернення, бо ж уявляю імператора на чолі всієї армії. Я не раджу тікати, а пропоную вийти з пастки,— військовий маневр. Самі ми тут нічого не збудуємо. Втратимо тільки

наявну жменьку рекрутів, гармати, і настане наш ганебний кінець.

— Ми всі бачили цих рекрутів у бою...— почав був князь Юзеф.

— Якщо ви зволите, князю, сказати щось у похвалу цим, повторюю, новобранцям, це тільки повинно заохотити до виконання мого плану. Ми знову завалимо їхніми трупами якийсь новий Рашин, знову підпишемо почесний документ, що складем на купу прусські карабіни. Повторюю: це не наш солдат, це — резерв імператора.

Князь був блідий, мов папір, який тримав у руці. Генерали мовчали, але знати було, що більшість поділяє думку Зайончека або ж не має жодної своєї думки. Після довгої й напруженої тиші промовець заговорив лагідніше:

— Я тут, зрештою, чув, окрім свого, ще одне судження — Фішера. Радий буду вислухати й інші.

— Я вважав би,— заговорив генерал Каменецький,— що ми могли б податися до литовських кордонів і чекати там приходу союзника.

— Ми чули від галицьких громадян, що вони готові сформувати нові полки...— вставив слово Сокольніцький.

— Це останнє — особливо втішна новина. Ворог розсівся у нашій столиці, а ми вербуємо полки за його кордоном, в його країні, у нього на очах. Оце по-польському! — кпив Зайончек.

— Справді, це по-польському! — озвався з кутка Домбровський грубим, хрипким голосом.— Так чинив старий Чарнецький: ти, Ракоченку, до мене, на моє сміття, а я, Ракоченку, до тебе! А тут же не на чуже, милостивий паночку, а на своє власне.

Всі обернулись до старого і втупилися в його обличчя.

— «Я» — це значить полк, ще не сформований за чужим кордоном... Чарнецький!..— буркнув Зайончек, повернувшись боком до свого антагоніста, не дивлячись на нього.

— «Я» — це значить ми всі, вояки, що тут є!

— Це для мене надто туманне.

— Це ясне як сонячний день. Ви, пане, бачите цей план уже чотири дні,— хіба що сліпий його не побачив би, але, звичайно, з пихи затуманюєте людям голови й сумління.

— Милостивий пане! — скипів Зайончек, хапаючись за шпагу.

— Це для того, щоб ми не забули, що ви рангом найвищий,— вів далі Домбровський.— Ми ж пам'ятаємо.

— Що рангом найвищий, це без сумніву. Я, однак, подав тверезу і єдино можливу пораду для загального добра. Хай князь Фердінанд рушить на прусські землі і збурить усіх німців, і що тоді буде? Хто боронитиме люд, про думку якого ви так уболіваєте? Розтопчуть його тоді і перетворять у чужий нам народ.

— Це ж саме ми могли б зробити, не заходячи до німців, якби, згідно вашої поради, пішли маршем... слідами Дігеррна.

— Я вже все сказав. Тепер виконуватиму накази.

Домбровський з хвилину мовчав. Потім, важко ступаючи, невідомо чого вийшов на середину кімнати. Велетенське тіло його ледве вміщалося в тісній військовій уніформі. Він глибоко зітхнув. Оглянув блискучими очима обличчя генералів і сказав:

— Моя рада така: не відступати!

— Добра рада...— уїдливо зачепив його Зайончек.

— Напасти негайно, до того, поки переправляться вони через Віслу. Її ж вони ще ніде не переступили. Мосту ж не мають. А якщо переходитимуть ріку, то вбрід або на барках, тобто їх буде всього жменька. Напавши, треба знищити їх. Поки вони збудують міст, перейти через Свідер і всіма силами захопити Галичину по правому боці Вісли аж до її витоків. Можемо по дорозі стрітися з імператором і взяти герцога Фердінанда в кліщі. Звернутися з гаслом до всієї Галичини й поставити її на ноги. Це наша рідна земля. Споконвіків... Почувши вашу ходу, генерале, вся вона здвигнеться аж до карпатських вершин. З отим вояком, який встав над рашпиським болотом... Кріпкий боже! Адже я бачив цими старими очима, що вже надивилися всього... Іди в край той не як офіцер, а як оповісник!

— Слушно сказав! — всі як один вигукнули генерали.

Понятовський після цих слів встав, і очі його заблистіли сльозами бойового піднесення. Всі наблизились до Домбровського. Їхні обличчя палали вогнем.

— Таке слово варте виграної битви! — мовив твердо Сокольніцький.

— Підете з нами, генерале! — мовив, простягаючи руку, головнокомандуючий.

— Ні,— відповів організатор легіонів.— Щиро зізнаюся, що в мене в серці: я вже застарий, і мені важко слухатись наказів. Я буваю гострий на язик — нічого не поробиш. Як що й роблю, то роблю сам і — рубаю з плеча.

Такий я вже зайдиголова. В цьому збігло моє життя. Тож, князю, наказуйте. Я підкорюся. Звеліть сісти на бричку й їхати в Познанське воєводство. То моя ба́тьківщина. Поки дійдете до Кракова, я вам цілий тлум мазурів приведу з-над Гопла...

ШАНЕЦЬ

Дрібний дощ безперервно мжичив над уже зеленою низовиною Вісли. Соснові ліси запахли весняними випарами. Береза між мазовецькими соснами здавалася ніжною й легкою хмаринкою. Батальйони дванадцятого піхотного полку на чолі з полковником Вейсенгофом, другий кавалерійський полк і дві гармати кінної артилерії,— усі ці сили під командуванням Сокольніцького непомітно й легко посувалися з окопів Праги до Свідера. Колона ця, яка багнетами полку Вейсенгофа здобула село Грохув, наїжене австрійськими гарматами, вийшовши з Радзиміна двадцять дев'ятого квітня, майже безперервно йшла форсованим маршем понад Віслою, стародавньою дорогою на Гоцлав, Ляси, Зежень, Медзешин, Фаленицю і Свідри Дальші. Ліси були порожні, піски витоптані відступаючими австріяками, зорановані колесами гармат. Ніхто не знав, які сили перекинув ворог на правий берег Вісли, чи в нього був готовий міст, чи він перевіз лише частину війська на баржах. Хлопи з Фаленииці нічого не могли про це сказати. Судячи зі свіжих стружок, що густо пливли рікою, прибережні рибалки робили висновок, що міст, мабуть-таки, будують у верхів'ях Вісли. Один з перевізників, якому вдалося дісягти другого берега, привіз вість, що німці забрали з Варшави теслів, яких вдалося їм знайти, і всіх погнали до Гури Кальварії. Згадував також, ніби якийсь зрадник пруссак видав склад лісу, обробленого на Шульці, але ці відомості були туманні і схожі на плітку. На рівних і безплідних пісках, яких ще не покрила трава, поблизу Загоздзя, стривожені жителі сіл підтверджували, що німці нецодавно перейшли у напрямі Свідрів і щось спалили по дорозі, бо валив з-поміж дерев дим. Наскільки дозволяли сили в коней, що тягли гармати через пісок, Сокольніцький намагався прискорити перехід.

Вранці першого травня вони побачили серед одноманітних соснових борів велетенські осокори Надсвіджа, далекі піски, води Вісли, закриті млою смуги дерев того берега, під Завадами, Кемпою Оборською і далі аж під Оборками,

Єзьорною, Ленгом, по Гасси і Чернідло, що зникало з очей вдалині. Незабаром зупинились на березі Свідра. Після весняної повені вода ще не спала. Жваво дзюркотіла між стовбурами вільх, у сутіні кількасотрічних сосен, що запустили глибоко коріння у піщані кургани, і в сутіні надвіслянських тополь. Ставши вже над річкою, неподалік від того місця, де вона впадала у Віслу, навпроти села Малі Свідри, яке лежало вже на тому березі, отже у тогочасній Галичині, вони побачили перед собою щойно спалений міст. Палі його були ще червоними головешками й густо диміли. Жителі села Свідри стояли на пагорку біля своїх хат під солом'яними стріхами й мовчки дивились на вогонь. Жоден не рушив, хоч і звертались до них, подаючи знаки й кричачи. На оболоні, по той бік річки, зеленіли вже вербові пагони, і пастух, що доглядав корів, весело награвав на сопілці. Його покликали до берега, щоб показав, де наймілкіше. Течія була тут бистра, але видно було піщане дно. Солдати весело роззували черевики, знімали гамаші і, закотивши панталони, йшли вбрід услід за пастухом. Важко було переправити гармати, але їх перетягли, не завдавши їм шкоди, через річку й витягли з води. За мостом дорога йшла весь час лісом у бік Карчева.

Колона перепочила у Свідрах та на довколишніх піщаних горбах. Радість була повсюдна з того приводу, що стара верба вже зеленіє, що вони вдерлися в межі Галичини і що пастух так награє на сопілці, як і в їхньому краї. Місцеві селяни розповіли командирові цілу історію, як було спалено міст і як ті відійшли до Карчева, не зуміли тільки пояснити, де ж переправа через Віслу. Близько полудня Сокольніцький вирушив у похід. Солдати йшли швидко. Пікети не давали ніяких сигналів про небезпеку. Вийшовши з лісу на піщані пагорби вздовж Вісли, які оточували Карчев, що потопав в цьому сипучому морі, ворога вони ніде не помітили. Якби не оці надто виразні сліди, що залишились отут після гармат, кавалерії й піхоти, Сокольніцький схильний був би припустити, що ворог причаївся і сидить у засаді, десь у Отвоцьких лісах, що простягалися скільки око сягає. Коли наблизились до самих хат Карчева й зайняли позиції на піщанистих висотках за Кемпою Надбжезькою, вони й побачили австрійські війська, що переправлялись через Віслу на барках. Хлопи, покликані з Надбжезя й Кемпи, повідомили, що бойові сили австріяків, які прибули з-за Свідера, саме оце

зараз і переправляються через ріку. Сокольніцький відділив від своєї колони кінний ескадрон, дві піхотні роти й метнувся у привіслянську низовину. А головні його сили займали Карчев'я.

Привіслянські луги, вже порослі зеленою травичкою, мали чудовий вигляд. Прикрасили їх весняні квітки. Придорожні верби випустили зі стовбурів світле пагіння. Течія річки Ягодної, розлившись, утворила голубі озерця і світлисті смуги, по яких весняний вітерець гойдав і прогонив чарівні хвильки. Коли військо ввійшло в село, не могло надивуватись із його краси. Як ця Кемпа відрізнялася від сіл-братів своїх, що лежали за якусь версту на піщаному плоскогір'ї! Тучна земля, просякла вологою, чарувала тут буйною рослинністю й пахла квітами. З надзвичайно врожайного грунту здіймались у небо казкові дерева, росли фруктові сади, перетворюючись в один суцільний сад, такий густий, що крізь нього ледь могла пробитися сільська вулиця. Зарості верболозу були такі буйні, що жителі села повідгороджували ним усі дороги, стежки, токи, городці й садки. Кожна садибка була окремим світом. Серед розквітаючих дерев ясніли білі хати. Заможність, селянський достаток проглядали з кожного кутка, багатство перевалювало через кожен поріг і пліт. За плотами стояли парубки, як дуби, дівчата, мов лані,— люд, призвичаєний до шуму розлитої Вісли, до гроз і небезпек.

Тут нещодавно пройшли німці. Колеса їхніх гармат і фургонів вгрузали по самі осі в бездонне, розмокле місиво. Ще лежали покладені поперек дороги жердки, кілки, дрюки, рублі, якими підважували вони з баюр свої загрузлі вози й гармати. Ще стікали бризки болота, що летіли, коли вони проїздили, на стіни хат. Саме тоді, як Рафал, ад'ютант генерала бригади, супроводжуючи його, в'їхав з ним у темну вулицю, утворену з розрослого пагіння й лознякового віття, загін, що крокував перед ними, раптом заспівав пісню. Мов перекоти грому, полинула вона між стінами хат:

Бадьорить нас усміх долі:
Просвіт встав на видноколі.
Це — виразно бачим ми —
Світить нам надія з тьми!

Сходить сонечко прекрасне —
Зникли хмари, небо ясне.
Тягнуться удаль поля.
Знов у зелені земля!

Вулиця повернула в діл, до Вісли. Тут знати ще було сліди весняної повені. На галузках слив і груш метлялись віхті сухого комишу. На призьбах і підвалинах залишились патьоки від мулких хвиль. Парували розкопані грядки, на яких вже стирчали чорні листки розсади. Незабаром з темної і звивистої вулички вершники попарно виїхали на відкіс греблі, насипаної надбжезянами. Внизу вирувала Вісла. Земля була витоптана, берег поритий барками, які нещодавно спихали вниз із мокрої греблі. Селяни, що збіглися сюди, показали, де саме переправлялась через Дембову піхота. Далі за селом, навпроти Чернідла, що лежало на протилежному березі, показували плоске місце, де сходила в барки кіннота і де спущено було шість гармат. Сокольніцький наставив підзорну трубу і довго дивився вгору, проти течії ріки. На ній не було видно мосту аж до повороту її під Черським, з низьким лівим берегом. В імлі голубіли дерева Старого Отвоцька і вежі Маршалковського замку, що бовваніли з-за крон дерев. Генерал попрощався з хлопами і швидко виїхав з Надбжезя на пагорб з боку пасовиськ та Загурного Отвоцька. Повернулись вони галопом до Карчев'я вже з іншого боку.

У цей же самий час надходили з півночі піші й кінні роти. Була це колона генерала Домбровського, яка просувалася з Окунева. Старий полководець вів три батальйони полку Серавського і три ескадрони уланів Дзевановського. Рафал здаля упізнав свої кольори. З'їхались командири на болотистому ринку. Геть усі вулиці містечка, всі його дерев'яні хати зайняло військо. Не було тут якогось великого дому, де б змогла розміститись численна група офіцерів. Вирушили до будинку парафіяльного ксьондза. Домбровський недовго відпочивав. Колону свою передав у розпорядження Сокольніцького, а сам звелів приготувати коня для від'їзду у Познанське воєводство. Полковники й командири з жалем прощалися з ним. Підживившись, чим бог послав, Домбровський наказав бойовим силам рухатися далі й мовив кілька теплих слів на адресу генерала Сокольніцького. Військо відповіло йому піснею у честь і в вічну славу його. Старий полководець зняв шапку і слухав, схиливши голову. Після цього відразу ж від'їхав.

Наближалася ніч. Кінноті було наказано зостатись у Карчев'ї. Частина піхоти отаборилася в Отвоцьку Загурнім, а частина — в Отвоцьку Великому.

Табори були завбачливо убезпечені польовою вартою. Від неї вислано пікети, а між ними розставлено секрети.

Командування розквартирувалося в палаці та в інших отвоцьких будинках. Рафал знайшов для себе приміщення в сусідстві зі своїм командуючим. Мав спати нагорі в невеличкій паріжній кімнатці, вікно якої виходило безпосередньо на кроні лип. Стіни були там розмальовані вправним художником, меблі розкішні. Палац, у якому вже багато років ніхто не мешкав, мав на собі певний відбиток саксонської розпусти,— все в ньому починалося від неї і їй належало. Рафал не міг заснути. Він підвівся вночі і навшпиньках вийшов у парк. Дрібний дощ лопотів по листі. Алеї парку, вузькі, дикі, напівзаросліі, тонули в тумані, що перекочувався з місця на місце. То вставав перед Рафалом якоюсь примарою, то раптом лякливо зникав перед ним. Соловейко витьохкував удалині свою першу, коротку, загадкову пісню. Юнак ішов на його голос і, хоч куди спрямовував стопи свої, завжди доходив до глибокого й широкого водного затону. Зупинився він в одному місці над водним плесом, що перегородило йому шлях. Дерева велетенськими гілляками тонули в мороці, ледь відбиваючись у затоні. Здаля, з-за Вісли, коли-не-коли долинали окрики австрійських пікетів, що розтяглися від Варшави аж до Гури. І коли, наставивши вуха, вояк вслухався в це зрадницьке відлуння голосів і втягував його вовчими ніздрями у мстиві груди, наплинув на нього спогад. Від нестерпного болю стискалося його серце, мов кулачок дитини. Щось почало повзти слідом за ним... Ступало, зачаївшись за деревами, простягаючи руки.

Якусь мить йому здалося, що це він у Грудні тиняється по тамтешньому парку. Але ці полохливі уявлення одразу й зникали, мов тумани нічні. Вже ані сліду від колишнього зворушення, що розривало його серце...

Все просякло важкою мудрістю, будь-яке зворушення тепер проникало в нього лише крізь вушко голки його розуму.

Він ішов, замислений над житейськими справами, заглибившись у самого себе, у вологій імлі, між вологих кущів, серед гущавини, що стиха шелестіла під дрібним дощем. Стало так темно, що близькість води він розпізнавав лише ніздрями і не міг угледіти перед собою палацу. Поблукавши в темряві, вийшов за міст, між будівлі фільварку. Несподівано коло нього пролунав у мороку рішучий голос:

— Хто йде? Стій! Гасло!

Був це перший табірний пікет. Рафал сказав гасло, пароль, і його пропустили. Сонний і ніби сам не свій, він

ще чвалав якийсь час дорогою, коли раптом почув тупіт і гучні голоси з боку сторожових постів. З цікавістю прислухався. В цьому нічному неспокої він охоче сприйняв би заклик втрутитися в якусь сутичку. Та надії його не справдились: був це кінний гінець, що скакав з листом до генерала від командира п'ятого кавалерійського полка. Гінець натрапив на висунутий у бік ворога пікет і був з усіма осторогами проведений по греблях повз шлюзи солдатами, що сиділи в секреті, і припроваджений до командира сторожового поста. Рафал рушив за ними; хоч він і тримався віддалік, але чув геть усе. Коли вершник зліз із коня, що був заляпаний болотом, змилений і густо парував, і тільки-но розправив ноги, як дали знати про нього в головну квартиру.

Через хвилину його покликали до генерала. Рафал прослизнув до палацового передпокою, де Сокольніцький вже в плащі чекав біля лойової свічки, приліпленої до краю мозаїчного столика. Заледве офіцер увійшов і виструнчився перед командуючим, генерал зажадав листа. Миттю пробігши його очима, звернувся до прибулого:

— Ви були під Острувком?

— Так, пане генерал.

— Учора?

— Учора надвечір.

— З якого боку: з нашого чи трохи вище по річці?

— Ми, перетявши тракт, що веде з Погожелі до Кемпи Варшевицької, пішли в розвідку вверх, проти течії річки. Здаля побачили понтони, що їх сплавники повільно тягли на линві, йдучи по нашому березі. За наказом капітана мого ескадрону ми зачаїлись у лозняку, і коли ті підійшли до нас, взяли їх живцем. Мусили витягти понтони на берег. Кожен з понтонів мав по п'ять чоловік обслуги.

— Скільки їх було?

— Чотири. Завдовжки по вісімнадцять футів і по п'ять — завширшки. Були дерев'яні, оббиті бляхою.

— Так. І що ви зробили з ними?

— Порубали вдрузки.

— Що ж далі?

— Солдати і двоє офіцерів, які на барках супроводжували понтони, дали по нас кілька пострілів, але, побачивши, що в нас чимала сила, кинулись пливти на той бік і по піску вийшли на берег.

— А ви часом не побачили там моста?

— Моста — ні. А от шанець я побачив.

— Ви побачили? Коли і яким чином?

— Перед самим вечором ми зробили розвідку як з боку Косумців, так і з боку Глінецької Кемпи.

— Отже, міст будують навпроти Гури?

— Так. Між Гурою й Острувком.

— Цей Острувек лежить у долині Вісли?

— В долині, але на досить високому березі.

— Цей високий берег, може, далеко від горловини шанця?

— Трудно сказати...

— Чи не поясните, бо в листі про це нічого не мовиться, який бруствер цього шанця?

— Як на мене... Не можу відповісти, пане генерал...

— Це rédan, баркан чи bonnet de prêtre?

Офіцер, із шляхтичів, що нещодавно приєднались до ополчення, добрий, видно, кавалерист і фехтувальник, але у військовій справі новачок, почав креслити рукою в повітрі якісь фігури. Мало що можна було з цього зрозуміти. Сокольніцький сів коло столика й почав квапливо писати лист до головнокомандуючого. Часто переривав писання і повагом проходжувався по кімнаті туди й назад. Потім звелів Рафалові вибрати з полку уланів кур'єра, який би негайно помчав до Окунева. Тільки-но скінчив писати і приклав до свого листа рапорт Турна, як гінець був уже готовий їхати. Генерал вийшов до нього, сам оглянув коня і зброю. За мить улан рушив у дорогу. Надворі ще було темно, над цілою Отвоцькою долиною висіла густа мла, але червоний блиск уже загорявся над лісами. В таборі чути було команди й пісні. Невдовзі піхота витягнулась колоною на старому тракті, прямуючи через Острувек, Собекурськ, Кемпу Глінецьку до Дзецінова. Спереду йшов взвод саперів, дві роти вольтижерів Вейсенгофа і два ескадрони шостого кавалерійського полку. Цей загін правив за голову колони. Далі крокували стрілецькі роти дванадцятого полку з приділеною йому артилерією. Замикали колону дві роти гренадерів та ескадрон кавалерії.

П'ятий полк кінних стрільців з Казимежом Турном на чолі, вже попереднього дня розсипаний широким цепом, перетнув ліси у напрямку доріг на Табор, Подбель, дійшов до Осецька, Погожелі й Варшевиць. Про перехід його можна було скласти уявлення з розповідей пастухів, що пасли худобу. Весь час говорили вони про якесь військо, що лісами добиралось до річки. Надвечір невеличка армія зосередилася в Дзецінові і стала бойовим табором, зайнявши

більше тридцяти будинків та оболонь за селом. Здаля видно було дзвіпичку дерев'яного костьола в Острувку й купи дерев, що оточували кільканадцять хат цього села. За ним, з боку Кемпи Глінецької, на певеликій відстані від берега ріки, руділи строгі лінії шанця. Сокольніцький, взявши з собою кількох офіцерів, виїхав із села й подався оглядати місцевість.

— Ще не встигли дерном викласти... Це добра прикмета...— буркнув сам до себе.

Він їхав повільно, тримаючи підзорну трубу біля очей. На хвилину опустивши її, сказав до супроводу:

— Турно мав слушність. Я не бачу палісаду при ескарпі. Хіба що вбили палі при контрескарпах, щоб нам ускладнити вирубування. Може, зрештою, вони копають вовчі ями в ровах і палі забивають у них? Побачимо...

Рушили учвал оболонню, зарослою чудовою травою. Село Острувек у їхніх очах ніби віддалилось від Вісли, і шанець гострим дзьобом висунувся у поле, в напрямі Гліпок. Генерал стримав свого коня і неозброєним оком окинув бруствери. Шия в нього витягнулась, ніс загострився, вуста стиснулися, а очі метали вогонь. У ньому було щось від хижого птаха.

— Барканик...— шепнув він із глузливою посмішкою.

Він замовк і знову втупився в насипані земляні вали налитими кров'ю очима.

Це тривало довго. Офіцери, випростані в своїх сідлах, незворушно чекали. Генерал сказав, повертаючись до них:

— Там, усередині, можливо, наспіх зроблений блокгауз. Земля встелиться цілою горою трупів, як у тисяча вісімсот сьомому році під Гданськом...

Рафал, чуючи ці слова, уявив собі блокгауз під Гданськом і обличчя майора де Віт, але з такою байдужістю, ніби йому згадалась кольорова картина, що відтворює цю сцену.

— Вони тим часом,— вів далі генерал,— могли б і міст закінчити.

Спрямував знову підзорну трубу на шанець і сказав сам до себе:

— Наріжний шанець побудований під кутом майже дев'яноста градусів. Фаси довгі, фланки надійно прикривають. Нам необхідно буде захопити цей шанець і знищити міст, хоч би як дорого обійшлась ця операція. Якщо цього сьогодні ж не зробимо, вони завтра закінчать міст, переправляться на нашу сторону, оточать нас і вщент

розтопчуть. Рів не охороняється, без палісаду, гласиси не обкладені дерном. Як відомо, сектори перед лобовим бастіоном і бастіонами фланговими залишаються голі, не убезпечені належно стрілецькими окопами. Людей нам повинно вистачити. Якщо міст не закінчено, в цьому укріпленні більше одного полка не може бути. Сьогодні друге травня. Ми повинні поставити на карту своє життя, аби тільки зустріти наступний день на валу цього шанця.

— Отож, сьогодні вночі...— сказав хтось.

— Прошу мовчати, поки не буде наказу...— мовив командуючий, не повертаючи голови.— Я гадав, ми побачимо перед собою лінію спарених окопів або бірет. Мали ж для цього і час, і людей, вони ж у власній державі...

Він повернув коня й помчав з офіцерським супроводом до Глінок і далі до Кемпи Глінецької. Почало смеркати. Кривава заграва відсвічувала в воді Вісли, яка виднілася здаля. У тому світлі як на долоні видно було кількасот людей, що працювали з тачками на будівництві укріплення: вони зрізали дерен, обкладали ним гласиси,— кишіли, мов мурашки в ровах. З хвилину генерал з усіма, хто з ним їхав, дивився мовчки на це видовисько. В офіцерів стискалися серця, коли побачили вони оцей люд, що укріплював свою землю проти своїх же земляків.

Вертаючись у табір, генерал одержав рапорт, що захоплено кілька десятків возів з лісничим конвоєм, які везли з порубу готові пвлі, брусся, дошки й жердки. Були це селяни з Кемпи Глінецької. З неабиякою радістю вони отримали дозвіл скласти трофей на купу і повтікали додому разом з упряжками. Сокольніцький наказав затримати форстерів і гайових і звелів допитати їх щодо будівництва шанця. Та небагато витяг з них відомостей, порівняно з тим, що вже й сам знав, бо ж вози зупинялись біля критих проїздів до шанця і там складали будівельний матеріал.

Генерал саме мав у селянській хатині сідати вечеряти,— його підлеглі вже піджвлялися,— як із сторожових постів дали знати, що їде вищий офіцер — представник головної квартири. Сокольніцький вийшов назустріч і побачив Пеллетьє. Француз був страшенно втомлений: ледве сидів у сідлі, бо ж без відпочинку мчав разом з кавалерійською ротою просто з Окунева. Та він ще й ноги не поставив на землю, як запитав:

— То починаємо?

— Таж звичайно.

— А шанець?

— Я бачив. То люнет.

— А міст?

— Маю всі шанси сподіватися, що він ще не готовий.

— Ну, то дайте щось поїсти. В мене наказ головнокомандуючого...

— Тримати мене за поли?..

— Звичайно.

— Але ж ми йдемо разом?

— Звичайно.

Пеллетьє накинувся на півня, геть схудлого у передпівок на панцизняному подвір'ячку і наспіх засмаженого кухарем бригадного генерала. Трощачи зубами півнячі кістки, він кидав напівпоради, напівзапитання:

— Чи не послати парламентера з вимогою здати шанець?

— Навіщо? Для чого?

— Щоб він побачив, чи вже закінчено міст.

— А як же він побачить?

— Може ж, дометикується якимсь чином. Ми повинні діяти обережно. Головнокомандуючий одержав відомості з Варшави, що дванадцять тисяч австріяків десь переправились через Віслу.

— Якщо й переправились, то так далеко, що зараз вони мене з двох боків обстріляють.

— Міст, міст!

— Чотири понтони взято.

— Я послав би таки парламентаря... Нічого ми при цьому не втратимо, якщо акція й затримається на годину.

Сокольніцький поміркував із хвилю, а тоді сказав викликати до нього капітана Семйонтковського. Коли той з'явився до нього, він узяв його під руку й почав у темряві ходити з ним туди й назад, про щось повчаючи його.

Незабаром капітан зник у мороці. Збігло від того моменту, може, хвилин з п'ятнадцять, коли в привіслянській низовині почувся дріб двох барабанів, і звучав він безперервно. Дріб той долинав до табору по росі, але, однак, оддалявся. Пеллетьє саме кінчив свою учту, коли почув перші удари барабана. Він підняв голову, звів очі і сказав:

— Дякую.

Потім задивився в огник свічки. Сокольніцький вийшов з кімнати, де мешкав, і пройшовся по табору. Солдати ще спочивали, але, чуючи дріб барабанів, що лунав у темряві, здогадувалися, що це їх суворий голос кличе до бою.

Мовчання опустилось на табір, як темна ніч. Кожен чоловік крізь темряву і крізь оце мовчання поглянув на своє життя й на далекі, рідні місця. І голови всіх схилились до землі в глухому жалю й тяжкому смутку. Генерал проходив між шеренг такий само мовчазний, як і його підлеглі, з так само схиленою головою. І в його серці відлунював дріб барабанів, немов падало груддя землі на домовину. Щораз тихіше, тихіше й тихіше...

Та от барабанний дріб замовк.

Сокольніцький повернув обличчя в бік Острувка. Дивився в морок і чекав. Те ж саме зробило і все військо. Кров відхлинула від сердець, і на свій пост знов повернулась хоробрість.

У всіх довколишніх селах було темно. Жодного тобі вогника! І лише безмежно далеко, десь за Віслою, блимали млисті вогники і довгими голками відбивалися в воді. Десь о годині десятій долинули голоси з полку Серавського, що наближався.

Цей полк став табором, але так, щоб бути в бойовій готовності. Виставлено бойову охорону і розсипано цепом секрети. Кожна рота виділила четверту частину своїх людей, щоб вони вирушили до навколишніх сіл по дерево, солому і воду, але поки що їх затримували. Повних три батальйони повинні були відпочивати, не випускаючи зброї з рук. За полком стояли напоготові дві підводи з хірургами й медикаментами. Легких гармат Солтика, обіцяних генералом Неллетьє, не було видно. Збігла десята година, п'ятнадцять хвилин, півгодини, сорок п'ять хвилин, нарешті й одинадцята година. Сокольніцький походжав, мов вартовий, у кінці села. Коли при світлі тліючого трута побачив на циферблаті, котра година, підняв на ноги свою невеличку армію. Прибулий полк Серавського він висунув за село й розділив на три частини. Перший батальйон Богуславського поставив на лівому флянзі; другий батальйон, очолюваний Серавським, послав у бік Глінек, а посередині, за Острувком, розмістив батальйон Блюмера. Це мала бути перша лінія. На другій розташувався полк Вейсенгофа з чотирма польовими гарматами. П'ятий полк кінних стрільців, приведений на місце естафети, розтягнувся, утворивши щось схоже на волок, щоб, ідучи за піхотою, оточити шанець. Ці приготування забрали понад годину часу.

Було вже за північ, коли нарешті розлігся вдалині дріб обох барабанів. Спочатку здавалося, що звучить він у тому

самому місці, але незабаром військо розрізнило, що ті два голоси наближаються. Було так темно, що капітан Семйонтковський, повертаючись, патрапив на перші відділення батальйону Богуславського. Негайно його припровадили до генерала.

— Ну, то як? — спитав Сокольніцький по-французькому, мацаючи рукою в темряві еполети парламентера.

— Я зажадав від вашого імені, генерале, щоб негайно здали шанець.

— Відмова?

— Так.

— З ким ви розмовляли?

— З командиром полку імені Латур-Байє полковником Червінеком.

— Якийсь чех-побратим?

— Мабуть. Я розмовляв з ним по-французькому.

— Розкажіть про все детально.

— Коли ми наблизились до шанця, вийшов на звук наших барабанів і оточив нас пішний загін. Барабанщиків залишили в полі під посиленою охороною, а мені офіцер, який командував загоном, зав'язав очі і ввів під конвоєм до окопів.

— Кудою вас ввели? По схилу куртини?

— Ні. Наскільки можна судити, я пройшов через отвір у бруствері, що його закривали зсередини щитом. Руками я торкнувся бар'єра. Вартовий нас пропустив.

— Що далі?

— Мене навмисно проводили то тут, то там, щоб у голові моїй все переплуталось. А вивели з протилежного боку.

— Так само через отвір, чи, може, ви проходили через площадку для гармати?

— Ні.

— Кажіть далі.

— Коли розв'язали мені очі, я вже був у наметі. Стояв переді мною кремезний з вигляду старший офіцер. Це, власне, і був полковник Червінек. Я виклав йому ваше, генерале, доручення по-французькому, а коли він почав до мене говорити німецькою мовою, я відповів, що не розумію жодного слова. Він ще кілька разів намагався заговорити по-німецьки, але я робив тоді якнайбезглуздішу міну і рішуче повторював, що не розумію. Тоді він почав каліченою французькою мовою глузувати з нашої вимоги, сказав, що укріплення величезне, і розповів його будову, загалом нам невідому. Я ж чув безперервний цюкіт сокир і удари молотів. Вони, видно, квапляться закінчити міст.

Потім полковник непомітно сказав підлеглому офіцерові по-німецькому, щоб з-між барок вибрати для п'ятьох солдатів і офіцера невеличкого човна, в якому мають повезти рапорт до Гури. Тоді я й довідався, що мосту поки що немає, якщо мусять до Кальварії переправлятися в човні.

Сокольніцький потиснув офіцерові руку і буркнув щось похвальне.

— Вони поїхали до Гури в човні, а я сидів у наметі. Полковник розважав мене розмовою. Хвалив Варшаву... Незабаром ввійшло до цього намету кільканадцять офіцерів. Всі розмовляли по-французькому і то не тільки зі мною, а й поміж собою. Я з подивом помітив, що і з своїм начальством вони говорять по-французькому, а німецької мови взагалі не знають. Це були люди з вишуканими манерами, тож складалось враження, що це — пани, одягнені в офіцерську форму. Завели зі мною розмову. Тільки-но я почав прислухатись до звуків праці у шанці, вони навмисне стали засипати мене запитаннями і зчинили галас, щоб відвернути мою увагу. Одначе я чув, що в шанці і за вузьким виходом з нього кипить робота: майструють теслярі. Десь після одинадцятої посланий офіцер вернувся з письмовим наказом. Полковник Червінек прочитав його і сказав мені, що довірену йому позицію він зуміє обороняти до кінця. Гурт офіцерів, яких я вважав за якихось іноземців, сприйняли його рішення криками схвалення. Глузливо сміялися, коли мене вже випроводжали. Я знову опинився між своїх барабанщиків. Вартові проводжали нас зо дві тисячі кроків.

— Ви чудово впоралися з завданням...— квапливо промовив Сокольніцький.

Він зараз же обернувся й викликав до себе полковника Серавського. За хвилину командир лівофлангового, або першого, батальйону тихо скомандував:

— Перший батальйон — вперед, до бою! Марш!

— Другий батальйон!

— Третій батальйон! — лунали у темряві команди.

Полк з трьох кінців села Острувка рушив у низовину і майже беззвучно, подвоєним кроком сунув у мороці.

За кілька десятків кроків позаду колони Серавського їхав на коні Сокольніцький. Рафал бачив перед собою його чорну, схилену постать, що ледь вирізнялася в нічній темряві. Позад себе він чув, як сумно хлюпала вода мілких калюж під ногами в копей і свистіли, краючи мокру землю, гарматні колеса. Десь за ним удалині маршірував

полк Вейсенгофа. У певну мить генерал повернув свого коня вправо і разом з Рафалом поїхав за правим флангом правого батальйону, який вклинювався в простір між Кемпою Глінецькою і Острувком.

Від близької ріки потягло холодом. Вони виразно почули цюкання сокир і удари молотів над рікою. Напружено вдивляючись у морок, побачили між лоз гострі промінчики світла, що блищало на воді. Генерал стримав коня й шепнув до Рафала:

— Ви бачите шанець?

Ольбромський розрізняв його вже чимало часу на тлі дуже слабкого відсвіту світла, що лилося з-за бруствера й фланків укріплення. І показав командуючому лінію на обрії.

Вони наздогнали кіньми шеренги солдатів і в найглибшій тиші, стримуючи віддих, прокрадались далі. Незабаром чорною лінією перед ними почав вирізнятися шанець. Ще мить, і вже чути було людський гомін, що нагадував шум вітру:

— Рови...

Сокольніцький притримав коня і сказав Рафалові:

— Стійте біля мене.

Чути було, як шелестить вітер у прибережних заростях,— доносилося далеке відлуння голосів людей, що працювали на мосту... Рафал був втомлений попередньою безсонною ніччю й цілоденним маршем. Слух у нього був дуже насторожений. Юнак не міг приглушити в собі огидного неспокою. Іноді здавалося йому, що він усе ще блукає в Отвоцькому парку і снить про померлих. Але майже не знав, про кого думає й кого згадує. Та ось здалеку-здалеку, з-за Вісли, долетів окрик австрійського вартового: «Wer da?» [1] Голос цей линув над водою, зникав у темряві ночі, тонув у затерплому, повному гніву й жадання помсти серці:

— Ох, хоч би скоріше вже!

Шелестять лози, свистять на вітрі, мов бадилля на старому кладовищі у рідній стороні. Губи, нічого не знаючи, нашіптують:

— Вічний упокій...

Раптом з оглушливим гуркотом залупав барабанний дріб довбушів цілого полку, що зібрані були при третьому батальйоні, який, перейшовши через село Острувек, зупинився коло наріжного бастіона.

---

[1] Хто йде? *(Нім.)*

— Ура! — загорлав батальйон Блюмера.

— На шанець! — скомандував Сокольніцький.

Сам він зіскочив з коня і, ведучи його за вузду, дійшов аж до рову. Військо зникло у них з очей. Вони чули залпи пострілів з наріжних бастіонів і передніх ліній шанця, що били по наступаючому стрілецькому батальйону, який весь час кричав, гатив у барабани й стріляв. Мов темна хвиля, насунула з тилу частина полку Вейсенгофа. Сокольніцький затримав одного солдата із шеренги і звелів постерегти його коня. А сам став у шеренгу між солдатів і рушив уперед. Ольбромський ступав у ногу з ним. Вскочили вони потемки в крайній рів шести футів завглибшки; провалювались у ями, грузли в розм'яклих купах землі, яка разом з ними зсовувалася в якісь провалля, наїжені тригранно загостреними зверху палями.

— Хутчій уперед! — гукав хтось у темряві.— Тут, може, закладені фугаси, порохові міни...

Солдати повзли по глині й заляпались нею до пояса. В одному місці лежали вкопані у схил шанця засіки з дерев, стятих біля самої землі і всіма гілками повернуті вниз. Це були ніби якісь потворні лапи й пазурі, що спихали атакуючих в ями, викопані в рову, націлені під ребра, готові ніби вхопити за горло. Коли вони, наступаючи на гілляччя, видерлись на нього, наткнулися грудьми на коротке, шпичасте кілля. Але нарешті побороли й цю перешкоду. Тоді почули перед собою галас, удари зброї, пронизливі крики, прокльони і стогони. Якоїсь миті Ольбромський опинився разом з іншими на валу шанця. В слабкому світлі ліхтарів, що горіли нижче, він побачив: іде смертельний бій. Миготіли багнети в сивому блиску. Люди скупчилися в безформну масу. Обидва батальйони Серавського билися в глибині шанця. Австріяки стояли, зіпершись на якусь низьку дерев'яну будівлю. Пробігаючи повз кріпосну гармату, що стояла на барбеті, вони побачили австрійського капоніра, як він молотом убивав великий костиль у запал, а через хвилину став бити прибійником углиб ствола, щоб загнути гострий кінець костиля і, таким чином, загвоздити гармату. Рафалові здалися настільки підлими ці його дії, що він зі шпагою кинувся до нього. Той підняв голову, і в світлі ліхтаря Ольбромський побачив обличчя, ніби натхненне, сповнене святої загрози й піднесення. Рафалова шпага розпанахала австріякові мундир. У ту ж саму хвилину юрба піхотинців Вейсенгофа, що саме над-

бігла, розтерзала австріяка багнетами, розтрощила йому голову, розшматувала груди, живіт, боки, плечі...

Рафал скочив до бараків, біля яких зчинився бій. Щільна, подвійна, а за мить і потрійна лава заходилася колоти австріяків багнетами. Ті геройськи захищалися. Вишикувавшись трикутником, основа якого спиралась на будинок, билися вони з шаленою лютістю. Навальні атаки невмілих польських рекрутів вони розбивали з могутньою майстерністю і клали їх покотом. Вал трупів ріс між ними й новими лавами атакуючих. Польські солдати, дивлячись на цей неподоланний трикутник, почали сахатися цього місця. Саме з'явився в шанці генерал Пеллетьє. Він довго стояв бездіяльно, втупившись у солдатів, що вели бій. Сокольніцький завважив, що частина полку Серавського відступає до виходу з шанця. Він скликав тоді людей і кинувся з ними на тих, що стійко відбивалися. Пеллетьє підбіг до нього і мовив, показуючи на сміливців:

— Візьміть їх живцем, генерале...

— А чому саме живцем?

— То мої земляки, емігранти, непримиренні...

— А що вони тут роблять?

— Протестують проти страти останнього Капета.

Сіра переддосвітня тьма почала проясновати, і вже добре видно було картину жорстокої битви. Клин французьких аристократів танув під багнетами польських Мацеків, але й останні з тих, хто оборонявся, залишилися холоднокровними й виявили незламну хоробрість. Якийсь їхній офіцер з погордою на скривлених вустах командував по-французькому, аж поки й сам звалився під ударами. Залитий кров'ю, завалений вмираючими, шанець був здобутий. Дві тисячі полонених склали зброю. Генерал Шаурот утік на барці до Гури, щоб ізвідти з усіх гармат гатити по переможцях під Острувком.

У СТАРОМУ ДВОРІ

Коли у перші дні червня генерал Шаурот перейшов з лівого на правий берег Вісли під Поланцем та під Некушею, Рафал Ольбромський випадково опинився серед штабних офіцерів князя Понятовського. Його послав генерал Сокольніцький з докладним рапортом про кавалерійський наліт на Рожки, про бойові дії на північ від Сандомира під фільварком Крукув та під Монкошином.

Дев'ятого червня сталася сутичка під Мельцем. Війська князя Юзефа змушені були відступити перед переважаючими силами австріяків і переправитись через Вислоку. Річка, так добре знайома Рафалові, тепер зовсім висохла і не могла бути перешкодою для ворога. Тому війська князя квапливо залишили довгу смугу піску і каміння.

Був хмурий полудень, коли гурт штабних чепурунів, а між них і Рафал, виїхав з прибережних лісів, що півколом оточували Стоклоси. Далекі лісові краєвиди вже голубіли, віщуючи погоду, хоча й найближчі пасма лісів ще були насичені вологим, темно-синім туманом. Вся земля, покрита хлібами, стояла мокра й розм'якла від плюскотливих хвиль. У борознах ще блищала каламутна вода. Вузькі польові дороги, які в інший день ледве помітило б око між ланів хліба, зараз сріблилися після зливи. Дощ ущух. Бурі хмари, з білими ямами й просвітами обважніло звисаючи, повільно пропливали стороною. Високі, стобарвні, мокрі трави лук після цього дощу заяскріли квітками.

Гурт офіцерів їхав верхи на конях, говорячи про останні події. Рафал, який не з багатьма тут був знайомий, участі в бойовій акції не брав, не мав після виконання доручення нічого конкретного із завдань, тож байдуже їхав собі клусом по обочині дороги. Вдалині побачив Стоклоси... Оскільки там він не міг побувати, придивлявся до змін у засівах полів, у кронах дерев, у кольорах огорож та дахів. На повороті дороги, під пагорком, якось кинув оком праворуч — і раптом побачив самого, у власній особі Щепана Трепку. «Пан депутат» їхав верхи на коні польовою доріжкою-межею, що вела до гостинця. Кінь під ним, власне кажучи, стояв на місці — він лише так перебирав ногами, щоб здавалося, що вершник не спостерігає бездіяльно, а таки прямує в якійсь справі. Рафал досконало знав цей вираз обличчя — байдужий, напівсмутний, напівглузливий і цю піби тупу міну простака... Серце в нього закалатало, коли постала перед ним згорблена постать у полотняному кітелі, у грубих чоботях, коли зринуло його сіре, постаріле, суворе і смутне обличчя. І він не витримав. Пришпорив коня і погнав його через широкий рів, через зелені хліба, до пагорка. Летячи навскач, заспівав схвильовано, від щирого серця:

Стрінусь поглядом з тобою:
Бачиш ти мене чи ні?
Зір ковзне твій стороною
І забіга по стіні...

Трепка ще більше втяг голову в плечі й зупинив коня. Дивився спідлоба. Навіть уже і впізнавши в офіцері товариша, не змінив виразу обличчя. Зняв брилика перед ним з виразом покірної й хитруватої ввічливості.

— Як бачу, ви, пане депутат, не впізнаєте давніх друзів...

— Та де там... де там...— бурмотав Трепка з ввічливою улесливістю.

— Адже ж видно...

— У мене короткозорість, я одразу не можу побачити.

— На вивідини, пане депутат, виїздите, національні сили з-за жита оглядаєте?.. Хто вас знає?.. Може, стоїте на боці ворога?..

— Тихо, тихо, милостивий пане Ольбромський... Капітане...

— Чому це поручник Ольбромський має тихо говорити?

— Голосно вигукнете, поручнику, та й поїдете собі на бистрому коні... А мене тут можуть повісити... Вслід за вами на цю ж саму межу стане ворог. Я не можу від нього втекти на бистрому коні. Мушу ж, бачите, зостатися.

— А таки прийде ворог до вас, прийде і то незабаром.

— Ти ба! Отже, прийде...

— Але вас не з'їдять!

— З'їсти не з'їдять, але з димом можуть пустити будинок, тік, будівлі...

— Ви вічно боїтеся того, що може бути...

— Вічно боюся...

— Ви страхополохом стали, пане депутат!

— Дуже вже мене, бачите, замолоду страхали, тож на старості і став боятися. Багато зазнав ляку я на своєму віку, добрий вояче... Тому з мене й такий лякливець.

— І вам ось це не додає духу? Старий друже, погляньте-но!

З лісу, з усіх проходів між деревами, почало випинати резервне військо князя Юзефа. Піхота йшла швидко, чітким маршем, убрід через трави на луках, у пояс через хліба. На широкій дорозі мерехтів вуж кінноти. Вигравало на сонці розмаїття кольорів і, злившись із барвами поля, створювало захоплюючу картину. Трепка, сидячи верхи на коні, майже з вершечка пагорка дивився на це дивнобарвне видовисько. Рафал, за старою звичкою, не наважувався переривати його задуми. Згадалось йому, як восени багато літ тому вони дивились на інший похід. Він хотів був втиснути в думи друга слово спогаду про ту хвилину,— слово

живої надії. Трепка ніби передчув його замір. Посміхнувся гірко, гірко, гірко. Похитав головою... Раптом запитав:

— То ви й Сандомир віддасте, еге ж?

— Як то віддамо? — гаркнув на нього молодий офіцер.— Та пропади воно пропадом, краще вже перетворити в руїни ціле місто! Жодної цеглини задарма не віддасть їм Сокольніцький! Так легко не залишить! Узяв він усе в свій кулак, здобув і триматиме в кулаці!

— Таж певно, що треба б тримати до кінця... Місце ж багате. «Від брам — одні руїни, монастирів аж дев'ять, і де-не-де хатини...»

Рафала охопив гнів до самих кісток. Відчув, тепер він — зовсім інша людина, як тільки звільнився від свободолюбних думок цього дивака. Знав: має уявлення цілісності, тоді як у того — замилування якимсь уламком. Бої, що їх довелось бачити йому під мурами Сандомира, штурм, бомбардування власними гарматами старих костьолів, земляні роботи після взяття міста,— все це уявилось йому одразу ж. Він замовк і разом з Трепкою пустив коня вчвал услід за офіцерським почтом, що прямував у бік Ольшини.

— То це ми їдемо до Ольшини? — спитав він по дорозі.

— Та ніби ж. Я стрів тут, у полі, одного кінного, який летів до містечка по покупки. В маєтку старого Цедри квартира головнокомандуючого, князя Понятовського... Короткочасна, звичайно. Бо periculum in mora [1]. Старий Цедро влаштовує для штабу обід. От тільки б між печенею й солодким чорти Шаурота не наслали у чорпо-жовтій підливі! Вам би, милостивий поручнику, побувати на цій учті! Старий зробив панський жест. Намагається показати себе патріотом, хоча й литки у нього тремтять. А втім, дуже й дуже ризикує він...

— А ви ж, мабуть, їдете туди?

— Їду як своя людина пана Цедра...

Він зиркнув на Рафала по-давньому, з глузливістю в очах, і грубо засміявся:

— Боже ти мій, ну й суворий же з вас офіцер, пане Рафал Ольбромський! Що за кінь! Що за статура! Ну й вилощили ж вас, ну й виглянцювали!.. Ви раніше не були такі просвіщенні... Далеко підете! Ну, та гаразд.

— А що ви думаєте? Ми обидва з Кшиштофом вибились у люди. Світом правимо! Замість того, щоб отут разом з вами серед куп гною господарювати...

---

[1] Небезпека в затримці *(лат.)*.

Заледве прозвучало ім'я Кшиштофа, як старий Трепка зморщився і знітився. За коротку мить у нього став вигляд дряхлого розтелепи. Їхав на своєму коні згорблений, з опущеними руками.

— Кшиштофа, кажете?..

Він змахнув прутом у повітрі раз, удруге. Показав ним на щось у полі — в один бік. Потім — у другий, а коли обернувся, у нього було мало не здитиніле обличчя.

— Немає Кшися...— мовив стиха він, ніби відкрив сумний секрет.

— Таж ясно, що немає, бо ж він десь далеко у світі. Воює.

— Воює...

— Ви маєте від нього якісь вісті?

— Надіслав з Парижа лист і потім більше не писав нічого, жодного слова. Надійшла сюди французька газета з повідомленням, що його полк десь у Іспанії. Оце й усе, що ми знаємо про нього...

Вони в'їхали в широку березову алею, що вела до двору. Старі стовбури, знизу чорні, зверху сніжно-білі, смугасті, наче мармур, постали перед очима, наче широко розчинені двері, ніби гостинні сіни. Майже невловимий шум звислого листя повідував про те, чого ніщо, крім нього, не розповість про минулі почуття. Вони отак мовчки проїхали цією алеєю кількасот кроків.

Рафал озирнувся назад... У нього виникла ілюзія, напівілюзія, невиразне уявлення, що здаля іще хтось женеться учвал на коні...

Він не хотів би зізнатися в тому, що це він уявив собі Кшиштофа. Було йому прикро й огидно думати про таке. Кінець алеї, ніби вікно, овальне вгорі, виводив у широкі поля. Темніючий там лан пшениці створював незрівнянну картину. Вони мимоволі почали перекидатись між собою судженнями про збіжжя, про врожаї, про дощі, як розмовляє між собою двоє гречкосіїв, нивки яких поруч, через межу, сусіди, котрих ніщо не обходить, окрім урожаю посіяного хліба,— і от вони вже в'їхали в поміщицьке подвір'я. Як змінилось воно! Тут повно було коней під військовим сідлом, зі злегка послабленими попругами, повно було солдатів, що квапливо обідали по кутках, повно було солдатського крику. Вікна в домі були порозчинювані, двері, що вели на ганок, широко розчахнуті... Чути було музику, спів, оплески. Лакеї й рядові солдати вбігали й вибігали з дому.

Обід, нашвидкуруч влаштований для князя і його почту, вже закінчився. Головнокомандуючий з кількома генералами був у садовій альтанці, де проходила якась нарада. Молоді офіцери заповнили великий салон і прилеглі кімнатки. Коли Трепка, ведучи під руку Рафала, сходив на ганок, залунали звуки старого панталеону. Пан депутат впустив товариша до салону, а сам навшпиньках через сіни попрямував на терасу, з якої був вихід у сад. Квапливо відходячи, показав жестами на свій костюм — надто вже він робочий, та на геть заляпані грязюкою чоботи. Рафал протиснувся до салону. Обвів очима присутніх.

Один з молодших офіцерів грав. Панна Мері стояла поруч, коло інструменту. Той самий нахил голови, той самий вираз обличчя. Очі напівзаплющені... Вона підвела голову й почала співати:

La nuit tomboit dans la prairie,
L'Echo dormoit dans le vallon
Près du ruisseau chantoit Amélie . . .[1]

Це вже не був спів підлітка, що чув його кілька років тому, а приємний голос молодої, гладкої й дебелої жінки. Обвела вона чарівними очима юрбу мужчин. Видно було радість життя, силу серця і жадобу щастя в цьому погляді, відчувалось усе це і в її співі. Пісня Мері скаржилася перед спорідненим з нею світом молодості, ніби перед проникливим судом, який знає суть речей, сповненим справедливості, на пустку і смуток цього дому, на гіркоту молодих літ самотини. Скаржилася не словом, а самим тембром голосу, рядом предивних музичних акцентів, а гроно молодих людей слухало її з душевною зосередженістю. Жоден зі слухачів не залишився байдужий до цих зворушливих скарг, до цих звуків і волань самотності. Та от щось затремтіло в мелодії цієї пісеньки, звуки її збуджено забриніли від найвищого хвилювання... Рафал звів очі й побачив втуплені в нього дві діамантові стріли очей панни Мері. З приємністю відчув, що, власне, це ж його вітає й поздоровляє давня пісенька цією найвищою схвильованістю... Усміх радості, запахущий блиск щастя яснів на вустах співачки.

Через хвилину Рафал поглянув праворуч. Там серед кількох вишуканих спільників князя сидів старий пан Цед-

[1] Ніч над лукою западає,
Луна в долині засина,
Одна Амелія співає... *(Франц.)*

ро. Минулі роки майже не змінили його. Те ж саме красиве старече обличчя, той самий делікатний порух голови, те ж саме положення рук і ніг. Він сидів у кріслі з привабливим виглядом легковажного денді, усміхався чуло або лагідно, штивно й манірно тримаючи тулуб і ноги. Поглядав на гостей поблажливо й водночас гордо. Та от при радісних звуках пісеньки, коли всі зітхання юності відлетіли слідом за нею, старі губи почали розтягуватись, мов гума роздертого м'яча, при цьому ніс майже зіткнувся зі шпичастою бородою, повіки звисли й налилися кров'ю. А руки не здригнулися, красиво покладені на бильця, не поворухнулися і складені навхрест ноги, тільки з-під повік почали капати на коліна гіркі сльози, перлисті краплини жалю. Ніхто на них не звернув уваги, крім Рафала. Після закінчення співу залунали бурхливі оплески й прохання ще щось заспівати. Коли панна Мері, удавано відмовляючись, стала шукати ноти в пащі, старий пан Цедро виступив з гурту.

Він ішов навпомацки, гречно усміхаючись і нікого не бачачи. Продибав між присутніх, вклоняючись направо й наліво — невідомо, кому призначалися ті поклони,— і вийшов на садову терасу. Там поточився безвладно на лавку. Коли звів очі, завважив Тренку, котрий сидів на ній.

— Ах, це ви, пане!..— просичав він люто, із ненавистю, що поціляла, мов удар ножа, в саме серце.

— Таж я...

— Це ви забрали в мене дитя! Своїми розумуваннями згубили мені сина!

— Заспокойтесь, пане, заспокойтеся.

— Скільки їх сюди наїхало, скільки пайшло! Повен дім... Здорові, рум'яні, веселі. А його немає! Кшися немає... Я велів їх усіх гідно прийняти в його честь, але що мені з того?.. Кшися немає...

— Прийде і він.

Старий звів заплакані очі. Покірне запитання, ніби убогого хлопа, який просить ласки, слова-відповіді від вельможного дідича, від ясного пана, зірвалося з його губів:

— Але коли ж?

— Настане такий час, надійде такий день, прилине до нас така благословенна година, і він несподівано приїде, здоровий і веселий.

— Звідки це вам відомо?

— Стільки їх їде на війну і стільки й вертається... Чому б то йому, найкращому з-поміж усіх, та не вернутися?

— Ви там знаєте! Вже ж я тисячу тисяч разів казав і повторював собі по ночах, стократно молив про це. А лише чекаю й чекаю...

Почувши, що хтось вийшов з покоїв і наближається сюди, вони зійшли з тераси в садову алею й подибали поруч, пліч-о-пліч. Тут же, за шпалерою дерев, за живоплотом з терну колихався розлеглий пшеничний лан; вітер гнав уже по ньому темні смуги, а в вітті беріз зітхав і сумно, протяжно шумів. Обмита зливою глиниста доріжка алеї в саду була тверда і майже суха. Ноги їх обох — старого Цедра і Трепки, які проходили по доріжці, вистукували, мов по дошках. Наблизившись до кінця шпалери, старий Цедро окинув очима, обвів рукою по видимих обширах хлібів, по деревах саду, гілки яких уже згинались від зав'язі фруктів, і почав безсило нарікати:

— Все це — його, все це йому належало... Для нього росте оцей хліб, для нього дозрівають фрукти, пахнуть квіти... Це ж його оці грунти, оцей вітер і шум... Вся оця земля гукає до нього, прадідівська спадщина... Чого йому ще захотілося? Що він полетів шукати?..

— Він поїхав шукати,— мовив Трепка з добродушною усмішкою,— іншої землі,— не моєї і не вашої, а тільки нашої, гуртової, громадської. Молодому сниться оця велика земля, яка нікому не належить, а старому — мала, яка належить лише йому... Хай це буде найменший клаптик, аби тільки йому належав. Аж поки не настане такий вік, коли вже й жодна земля не принаджуватиме до себе.

— Це ви його вивели з мого дому оцим безглуздим розумуванням! Це ви його намовили до бунту! — знову почав його жалити своїми докорами Цедро.

— Не я його намовив, а саме пробудження, життьова сила. Я винен у тому, що не втримав від його замірів,— що правда, то правда. Так, не відмовляв його від цього,— щиро зізнаюсь.

— Мені ж відомо, що це ви його випровадили в дорогу! Ви, більше ніхто! Чого ж не зв'язали словом, якщо вже такий мали на нього вплив? Хай би вже бився тут, як оці, що сповнили дім мій веселощами... Але ж де він зараз? Що там робить?

— Я не затримував його,— мовив Трепка тихо — не стільки до слухача, як до самого себе,— бо не міг. Перестав розумітися у всьому цьому. І нічого вже тепер не знаю... Нічого не знаю! Розчарувався у будь-яких ліках, усі надії розбились і ошукали душу мою. Я був свідком

чимраз більшого прояву ницих інстинктів, повільного розхитування народної єдності. Всього мене зжерло відчуття ганьби. Пригадайте, як із прусських банків брали гроші на землю, знаючи, що продають її на віки вічні. Німець глумився з нас своїми діями, інституціями, спонуканням до розпусти. За п'ятдесят років польської б ноги не було у Південній Пруссії: селян онімечили б школами, своєю культурою, шляхту зігнали б із землі публічними торгами, міста б заполонили промисловістю і торгівлею. Молодь розбестилася, мерзенність і глупота, мов чума, звалились на цілий народ...— він почав нашіптувати старому на вухо так, щоб ніхто не чув.

— Що ви мені байки розказуєте? Що оповідаєте? Все це — брехня...

— А в оцій Галичині...

— Годі!

— Треба було рятувати. Треба було за всяку ціну пробудити почуття національної гідності. Я волів би, щоб, замість того щоб випроводжати Кшиштофа, мені відтяли руку або ногу, але я мусив, друже мій, намовляти його, щоб він ішов.

Вони спускалися в діл, у найнижчу частину саду, пліч-о-пліч, з похнюпленими головами, шепчучи один одному старечі заспокійливі приповідки, дряхлі обидва, старі й безсилі від смутку.

— Навіщо мені все це в моєму горі?..— бурмотав Цедро.

— Повинні ж були всі кращі сини народу пробудитися й кинутись у криваву купіль. Чи ж міг би він спокійно спати вдома й володіти клаптем землі? Згадайте душу його... Він же Кшиштоф! Подумайте тільки... Він же Кшиштоф!

САНДОМИР

Рафал Ольбромський встиг дев'ятого червня, якраз вчасно, дістатись до Надбжежа й переправитись до Сандомира по понтонах. Наступного дня рано-вранці міст був розібраний, а батарею передмостового шанця з боку Тшесні було знищено вщент. Відповідно до свого становища третього ад'ютанта генерала Сокольніцького, Рафалові доводилось раз за разом проїздити через Сандомир та через його околиці, укріплені з усіх боків. Старий Сандомир!.. Адже знав він його ще з дитячих літ так само чудово, як і сад, і тік у Тарнінах. Він мчав верхи на коні то на Пепшові гори,

де при копанні окопів викидали з землі поганські урни на місці праслов'янського попелища, то на поля фільварку Каменя, що належав капітулові; за хвилину щодуху скакав з наказами в західному напрямку до замкових фортець, а далі — в бік Раєцького фільварку на Краківці, у бік Хвалек і Строхциць, то знову до Ленарчиць і Коберніків, щоб незабаром кинути повіддя свого коня по́чтовому і вже пішки податись до вежі над Рибітвами, до укріплених уже постів за монастирем святого Якуба, за костьолом святого Павла, святого Юзефа і святого Міхала, або за монастирем бенедиктинок.

Трикутник, який створювали згадані костьоли, з'єднаний з містом глибочезними ровами, був найбільш укріплюваним об'єктом. Над завершальною фортифікацією цих місць працював під керівництвом головнокомандуючого князь Гінтулт. Привів він із собою до Сандомира батальйон людей, що їх зібрав переважно у своїх маєтках по той бік Вісли. Люди ці ще й досі не були ані озброєні, ані належно обмундировані. Взято їх у тому, в чому стояли,— у селянській одежі. Князь сам ними командував, але не як офіцер, бо ж до війська він не вступив, а як цивільний інженер і наглядач. Тепер же, при укріпленні Сандомира, «батальйон» Гінтулта особливо знадобився.

Його стараннями та невтомною саперською працею було вибудовано шанці довкола міста, що становили собою передню лінію внутрішньої оборони. Костьоли й заміські монастирі були включені до цієї оборонної лінії, а їхні цвинтарі, дзвіниці, вежі й мури були додатково укріплені, щоб і вони могли чинити опір ворожому наступу. Яри, круто зрізані, являли собою незрівнянну систему прихованих доріг, що підводили до шанців коло костьолів святого Якуба на Свєнтопавельській горі, святого Юзефа і монастиря бенедиктинок. Вали зовнішніх шанців, по другий бік костьолів та Опатовського передмістя, були високо підсипані, більше того, для надання їм ще грізнішого вигляду їх заставили порожніми бочками, які потім присипали землею. Стодоли Псалтежиських фільварків теж були в цьому місці пристосовані до оборони у той спосіб, що всередині їх насипано й чудово замасковано земляні бруствери, які давали можливість уперто оборонятись. Так само і всі монастирі зсередини були перетворені в кріпості. У самому місті роботами керував генерал Сокольніцький. Старовинний мур, що оточував місто, він безперервно добудовував, а проломи в ньому, що їх залатати не вдавалося, замінив

паланкою — земляним валом із частоколом. По другий бік муру у схил гори забивали палісади. І стягували на бойові позиції австрійські вісімнадцятифунтові гармати.

Князь Гінтулт узяв під особливу опіку один із заміських монастирів, а саме костьол і монастир святого Якуба. Зводячи на тому боці — від замку аж до опатовської дороги — ці висунуті вперед ouvrages extérieurs[1] і наглядаючи за своїми хлопами, довгі години він проводив, споглядаючи вікові романські мури костьолу, його цегляні стіни, покриті шістсотрічним нашаруванням часу. Розкопуючи отак до самої глибини землю цих пагорків, поросших молодими хлібами, де колись, багато віків назад, вже стояло місто Сандомир, раз за разом натрапляли вони на сліди валів, мурованих ровів, на рештки палісадів. Можливо, це були вали, що їх насипали проти татар сандомирський війт Віткон та воєвода Дерслав з Обренчини... Заступ копача відвалював засипані входи до льохів. У їх глибині й мороку сіріли гори кісток.

Це були печери, в які привела татар мужня Галина, дочка Пйотра Кремпи, і де загинула, щоб тільки врятувати рідне місто... Сандомиряни шанобливо оглядали цей попіл згаслих поколінь, думаючи собі і марно згадуючи, чий би то він міг бути? Хто спроможний був розгадати це? Чи це були кістки ятв'ягів чи татар, литвинів чи руських, шведів чи німців?.. Не було часу на вшановування підземних цвинтарів. Старими кістками й верхнім шаром землі насипали нові вали...

Тільки князь Гінтулт, після закінчення денних робіт, сам, уночі, обв'язавшись шнуром, часто спускався у ті підземні переходи. Він діставав особливу насолоду, коли доторкався рукою й оглядав тривожним зором сонний попіл минулого. Сходячи в морок підземелля, ступаючи по рухливому кругу світла, по мерехтливій смузі від смолоскипа, доброхіть віддавався ілюзіям, що він оглядає таємні шляхи смерті й досліджує минулу історію згаслої людини... Знаходив задоволення в цій омані. У глибині цих ям він сам для себе ставав не зовсім зрозумілим, був сам для себе напівлюдиною, напівдухом,— йому здавалося, що він непритомніє. Вдень, під час найневідкладніших робіт, він вслухався з цікавістю в розмови тих, що копали в цих ямах, в оповіді про підземні переходи, в легенди, закриті темною пеленою, зарослі бур'яном і дерном буденщини, як

[1] Укріплення *(франц.)*.

і самі підземелля. Поволі його серце готове було сприйняти за дійсне світло, що його стільки разів у темні ночі бачили люди над костьолом святого Якуба. Князь сміявся добродушно, радісно і щиро, слухаючи, як шведський полковник накивав п'ятами з монастиря, побачивши опівночі яскраве сяйво, що лилося з його вікон, і почувши неземний спів сорока шести домініканців із Садоком на чолі, замордованих понад п'ятсот років тому. Сказав він тоді сам собі в душі, що немає на цій землі нічого більш справедливого, ніж присуд чудової легенди... Якою глибокою, зрослою з землею здалася йому повість про вічний спів, про споконвічне богослужіння в цьому храмі, де за життя молились убиті!.. Замшілі домініканські мури почали сяяти для князя пречистим світлом, нематеріальним блиском, який оточує доблесть людську, дотриману присягу й могилу мученика. Між його душею й оцим муром, що круто підносився вгору на вершині пагорба, та невеличким куполом каплиці-келії Яцека Одровонжа виник ніби нерозривний зв'язок.

Не раз Рафал зустрічав князя, як той сидів в окопі на кінці жердини, що стирчала з землі, у тому місці, де в тринадцятому віці були домініканські виноградники, задивленого в чудовий північний портал, в красиві арки напівкруглих вікон, у квітковий орнамент фронтону. Не були для нього таємницею й заходи князя, щоб цей монастир якомога краще захистити як від ворожих снарядів, так і від можливого бомбардування монастиря своєю артилерією з самого міста. Тут, на пагорбах, насипали пайвищі земляні відкоси й вимостили височезні вали з наповнених землею кошів. Усе це робилося під обстрілом і в час нападів, як, наприклад, при цілоденній канонаді двадцять сьомого травня, семигодинній нічній з четвертого на п'яте червня, тригодинній, ополудні, шостого червня.

Після свого повернення з-за Вісли Рафал рідше бачив князя. Перебував весь час біля генерала. Дванадцятого червня він спостерігав із купола колегіального костьолу за ходом битви на Домбров'ї, у Вжавах та під Гожицями — висиджував на даху єзуїтського колегіуму біля слухових вікон, дуже добре знайомих йому,— вивчав позиції австріяків під Дембіною і був свідком відходу польських військ під Рахув. Безсонні ночі, цілі дні в сідлі без їжі й хвилини відпочинку виснажили ад'ютанта. Тож уночі з п'ятнадцятого на шістнадцяте червня, коли велись переговори з присланим парламентером, він вирішив виспатися вволю. Натрапив на якусь кімнатку в ксьондзівському домі, що стояв

у глибині подвір'я. Цей будинок геть прогнив — був дуже старий, мешканці давно вже повтікали. Ольбромський кинувся в одежі на ліжко і голосно захропів. Але десь опівночі розбудив його лютий гуркіт. У відчинене вікно було видно безліч вогнистих снарядів, випущених на Сандомир з Надбжезя, з Зажиковиць і зруйнованих шанців. Снаряди ті з гуркотом вибухали, мов ракети в день свята, розкидаючи навсібіч вогонь. Напіврозбуджений офіцер почув уже десь за стіною тривожні крики. Треба було вставати. Саме підіймався він з ліжка, як у нього перед очима вибухнув велетенський пломінь вогню. У подвір'ї пожежа! Горів якийсь амбар чи комора — в кількадцяти кроках від його вікна.

— Амбар у пана Саневського горить! — кричали божевільними голосами люди.

Коли Рафал вибіг з будинку, дах його вже був охоплений вогнем. Дунув вітер, і язики вогню лизнули дахи цілого масиву будинків на вулиці діви Марії. Старі, сухі, почорнілі, покороблені, різної форми дахи спалахували один за другим тихо, слухняно й урочисто. Всі їх згини, піддашшя, слухові вікна, комини і дірки тепер видно було, мов загострені, різкі й виразні обличчя небіжчиків. Скільки років захищали вони тісне й убоге людське життя від сльоти і вітрів! А зараз самі, в одну мить віддані в пожертву, гинули від наглої смерті, такої ж страшної, як і людська. Потік вогню скакав з даху на дах, переливався з одного схилу на другий. Тільки де-не-де накивував п'ятами з подвір'я перелякани чоловік. Де-не-де зривався плач і раптом затихав, мов зжертий вогнем. Тут і там лунав крик, а після нього западала мертва тиша, ще жахливіша, ніж сам крик. Виразно чути в ній тріск всемогутньої пожежі... Пломінь стріляє — ніби кат трощить обценьками живі кістки, ніби виконується вирок тирана. Невимовний жаль стис Рафалові серце. Адже і в нього дитячі й молоді літа пройшли під захистком цього старого піддашшя, цих великих, чорних дахів, з'єднаних водно, схожих на сідловини й гірські перевали... І тепер на його очах усе це безсило конало. Він зняв шапку і, мов дитина, гірко зітхнув. Але вмить опам'ятався.

Поглянь-но — пожежа зі страшним полум'ям докотилась до кам'яниці грека Саула Джіорджі. І Рафал кинувся на ринок. Побачив неподалік ратуші польських солдатів, що витягали пожежні рукави. Жменька городян у самих сорочках і штанях, босоніж тупцяла на ринку, лементуючи

і рвучи на собі волосся. Рафал умить залучив їх до роботи. Звелів принести драбини й погнав солдатів та городян на дах наріжного будинку, званого Вуйціковщизною, наказавши здерти з нього гонту. На стіни полилася вода з рукавів. І тепер юрба закричала, повторюючи:

— Не пустіть вогню на ринок!

— Обливайте стіни! Рубайте всі хліви і стайні за Вуйціковщизною!

Затріщали під сокирами старі паркани, ганки і врослі в землю підвалини. І всі будівлі на пагорбі разом із задніми прибудовами горіли, мов щойно розпалене багаття. Іскри летіли, як сніжини. Від пожежі стало жарко. Гранати все частіше почали попадати у полум'я. Раптом від згарища і вибухів запалювальних бомб людей охопила смертельна тривога, панічний страх. Городяни залишали власні домівки, вискакуючи з дверей помешкань, вириваючись із рук солдатів, тікали до підвалів і мурованих костьолів. Та й самі солдати тайкома поровили дременути за мури.

Залишений всіма, Рафал перестав рятувати від пожежі будинки. Йдучи до колегіального собору, він почув раптом серед цього гаму й тріску особливий звук. Зупинився, лінивo запитуючи себе: «Що ж це може бути?..» І нескоро зрозумів, що старий дзигар, збитий ядрами разом з вершечком соборної дзвіниці, саме злітав у повітря. Похмурий був голос смерті в цього вимірювача часу. Якусь хвилину дзвеніли його розсипані коліщата по мідному костьольному даху, хурчали й скреготали розбиті пружини і гирі, аж поки провалилися серед повсюдних руїн у небуття. Через купол колегіального собору почав валити дим від вибуху гранат, які вцілили в неф. Широка заграва розгорілася над прибудовами костьолу святого Павла, які стояли в огні, над Краківським передмістям, де палали ряди приміських будиночків, над фільварком монастиря бенедиктинок, над щойно висадженим у повітря міським фільварком.

Щохвилини розлягався крик, що горить броварня на Чвартаку, який раніше належав єзуїтам, що палає, охоплений полум'ям, цілий фільварок на Завіхостському передмісті, за бенедиктинським ставком, горить великий склад цегельні, яка належить капітулові...

Видно стало на Сандомирській горі, мов серед білого дня. Вдалині, у виблисках заграви, стирчали чорні привиди спаленого при першому штурмі костьолу реформатів і чорніли попелища костьолу святого Войцеха. Дим білими

хмарами огорнув місто й заклубочився над вершечками костьолів. Люди позникали з ринків, з вуличок, з помешкань — з земної поверхні. Їх поглинули глибокі підвали, льохи й переходи, поглинуло сповнене тривоги підземне місто.

Було вже близько години ночі, коли озвались на лівому березі Вісли, одночасно з трьох сторін, австрійські гармати. Ольбромський поспішив з ринку у північний яр. Він знав, що там знайде свого командуючого. Справді-бо, Сокольніцький там саме давав накази. В ту мить, коли Рафал наблизився, загахкали з замку і з боку Краківської брами вісімнадцятифунтові гармати, захоплені в австріяків і тепер націлені в їхні колони, що рухались Ягеллонською дорогою проти другої й третьої батарей, тобто — на замок і браму. Рафал одержав наказ принести відомості з четвертої батареї, тобто з костьолу святого Павла.

На перехресті двох ярів він натрапив на дві гренадерські роти, що на чолі з полковником Вейсенгофом мчали учвал на пагорб святого Павла. Він помчав з ними й потрапив у вир запеклого бою. Колона противника, яку відігнали від горба Сальве Регіна, пройшла долиною Піщелі до наріжних бастіонів укріплення в районі костьолу святого Павла. Командир батальйону Бялковський з двома ротами дванадцятого полку стримував там атаку, затято обороняючись. Із правого боку батареї на валу, захищеному палісадом, стріляли гармати, на чолі яких стояли поручник Більський і підпоручник Тикля. Але один з єдинорогів був здобутий австріяками і загвожджений, палісади наріжного бастіону вирубані сокирами, канонірів переколото багнетами, а ціла третя й четверта австрійські колони вже видирались на вали. Гренадери Вейсенгофа вишикувались у колону на костьольному цвинтарі. Тихо відчинили браму. Щільними рядами вийшли вони до пролому й очікували ворога з наставленими багнетами. Не встигли австрійські піхотинці зазирнути в шанець, як польські гренадери кинулись на них з відчайдушною мужністю. Зав'язався жорстокий бій на валах і в ровах. Почавшися спочатку в проломі коло четвертої батареї, поступово розширився він в обидва боки за костьол святого Якуба, аж до монастиря бенедиктинок. Три сильні австрійські колони, десь із п'ять тисяч чоловік, впоєних горілкою, кілька разів прорівались до цього останнього монастиря і нарешті здобули його разом з чотирма гарматами.

Фільварки, сараї, стодоли, хати, що палали довкола міста, велика пожежа в центрі його давали можливість бачити як на долоні усе, що відбувалось довкруг.

Рафал працював разом з іншими офіцерами коло гармат четвертої батареї, аж поки було повністю відбито напад. Бачачи, що позиція тут тепер безпечна, він широким кроком рушив у яр святого Якуба, щоб відрапортувати про все генералові. Саме тоді, як перебігав повз костьол, хтось його гукнув по імені. То князь Гінтулт стояв біля порталу й махав до нього рукою. Буйне полум'я, що лютувало в місті, освітлювало костьол. Тінь від фігури Гінтулта, рухома, велика і довга, пересувалась по всій великій стіні, падала на лан молодого ячменю, що буйно ріс одразу ж за муром. Всередині костьолу стояли принишклі хлопи Гінтулта, стискаючи австрійські рушниці, набиті австрійськими набоями, нещодавно здобутими в ратуші.

— Куди ви йдете? — крикнув князь.

— До генерала.

— З доброю вістю?

— З доброю.

— Глядіть мені, глядіть, щоб він щадив святого Якуба!

— Що я маю вдіяти?..

— Глядіть мені, глядіть!..

Рафал не слухав далі — побіг до ярів, звернув наліво й подався під гору поміж запахущими садами, поміж будиночками, що приліпились до гори, мов ластівчині гнізда. Знайшов генерала на головній батареї. Сокольніцький саме дав наказ:

— Бити по монастирю бенедиктинок — зробити пролом у мурі!

Великі гармати з валу почали метати ядра в монастир і в костьольний сад, у мури цвинтаря і в дзвіницю — по об'єктах, здобутих австріяками. В цю ж саму хвилину прибігли офіцери із супроводу генерала з донесенням, що сильні колони атакують місто з боку Завіхоста, що вони штурмують цілий простір від мурів монастиря Марії Магдалини аж до замку, що просуваються як берегом Вісли, так і верхом Пепшових гір.

Тільки-но Рафал вибіг з яру на освітлене місце, як генерал одразу ж запитав:

— Четверта батарея?

— Тримається.

— Що там?

— Самі офіцери націлюють гармати і стріляють: канонірів усіх вибито. Сам полковник трудиться — обличчя осмалене порохом.

— Святий Якуб?

— Наш.

— В облозі?

— Поки що — ні. Але з західної сторони у будь-яку хвилину...

— Біжіть туди й поясніть їм, що вони повинні витримати натиск! То ключ до наших ярів. Дасте знати мені, але вже тоді, як не зможуть утримати в своїх руках позицію. Підкріплення їм я не можу дати: жодної людини не маю в резерві. Розумієте?

— Розумію.

— Якщо ніякої змоги не матимуть утриматися там, хай усі до одного відійдуть звідти, а я ущент збурю ті руїни й поховаю під ними австріяків.

— Святого Якуба! — вигукнув Рафал, згадавши про доручення князя.

Але генерал уже не слухав його. Весь був поглинутий експедицією капітана Чайковського, що, очолюючи одну із рот третього полку, мав захопити сади й мури монастиря бенедиктинок, капітана Шиманецького, що на чолі п'ятдесяти добровольців мав здобути корчму одразу ж за Опатовською брамою, і свого ад'ютанта, Йордана, який із сотнею людей мав іти на шосту й сьому батареї.

Прибігши на вказане місце, Рафал виявив серед оборонців замішання. Австрійська піхота, вдершись через круглий пагорок з боку Вісли й старої мурованої Краківської брами, намагалася захопити окопи, викопані ще генералом Егерманом. Рота дванадцятого полку, захована за валом, уже вступила у багнетний бій. Ненавчені хлопи Гінтулта, що розташувались у вікнах і в коридорах монастиря, на горищах та біля слухових віконець, на вежі й за муром, стріляли, скільки влізе.

Сам князь, не маючи ніякої зброї, з прутом у руці, походжав у натовпі, даючи поради і вказівки не тільки солдатам, а й офіцерам. Рухи його були гарячкові, слова запальні й категоричні. Входив між шеренги, кричав, лаяв, наказував. Коли Ольбромський пробігав через укріплення, шукаючи командира загону, якому б міг передати наказ генерала, якийсь офіцер смикнув його за полу і, показуючи на князя, сказав:

— Чи не змогли б ви, пане ад'ютант, забрати з собою цього дон-кіхота?

— Так само й ви, пане, можете забрати його, якщо волієте...

— Лазить тут і розпоряджається, мов економ. Ще йому хтось помилково у лоб пальне.

— Куди я його заберу?

— Замкніть його в каплиці святого Яцека.

— То ви самі його, ваша милість, замкніть!

Найбільшого нападу зазнав висунутий уперед наріжний редут укріплення. Австрійські солдати вдерлися в нього цілим натовпом, поскидали порожні бочки й повиривали палі з землі. Жменька польських солдатів відбивалася з усіх сил, але не в стані була стримати натиску такої маси війська. Офіцери бачили, що цього місця не оборонити їм без бойової підмоги.

Тим часом ад'ютант повідомив, що підмоги нема чого їм чекати. Князь Гінтулт скочив до втраченого пролому — підбадьорював солдатів закликом чинити опір ворогові. Спонукаючи їх кулаками до бойових дій, фактично командуючи ними, він перегородив шлях ворогові. Бачачи, що солдати перевтомлені й нездатні вже утримати в своїх руках позиції, він схопив із землі карабін і в групі з кільканадцяти вольтижерів стрибнув у фатальний закутень. Там польські солдати зіткнулися на багнетах з піхотинцями Шеклера. На самому початку австріяки відступили перед їх вовчими стрибками, але всього з хвилину тривала ця нерішучість. Гінтулт посковзнувся на рухомому грунті й брязнув долілиць у рів за валом. В одну мить кинулось до нього з десяток австріяків, щоб живцем схопити його. Але він не дався. Підвівся з болота на дні рову, зіперся на коліна й голіруч почав тузитися з п'яною солдатнею. Побачивши, що кілька польських солдатів, які підскочили до нього на поміч, самі стали оборонятися коло валу, почав кликати на порятунок. Але й ті подолані були цілим тлумом ворогів. Тоді опанувало його смертельне піднесення. Він садонув першого скраю здоровання межи очі, у груди — другого. І з усіх сил вирвався з купи тіл. Але не дав собі ради. Вдруге звалився в болото на дні рову навзнак і відчув, що втрачає сили. Плюнув у фізіономію найближчому з австріяк, який геть привалив його своїм тулубом. Гаркнув йому в сліпаки:

— Швидше вбивай, хаме!

Але той вояк затуляє йому рот долонею. Щось шепче, щось нишком говорить. Все заїкається, заїкається... Князь розплющив очі. Не може перевести подиху...

— Тихо... тихо... ясний пане...— шепче австрійський вояк.— Лежіть! Не здумайте поворухнутись!

Гінтулт приплющив очі. Мало не розривались у нього стиснуті груди. Блискавично пролітали в голові думки — намагався згадати, де, коли, за яких обставин він бачив цю фізіономію, чув цей голос. І нарешті згадав...

«Не інакше... як секундант Пйотра Ольбромського... Ха-ха».

Довкола брязк карабінів, крик, тупіт ніг... Топчуться по них, що лежать у рові, сунуть у здобутий окоп. В окопі ж крик, гам, постріли, дудніння порожніх бочок, гуркіт падаючого каміння, обвалюваних стін.

— Хто ти? — простогнав князь.

— Тихо!

Минали хвилини, мов цілі століття. У якусь мить почувши, що головна маса австрійського війська ввірвалася до окопу, Міхцик підвівся з землі, озирнувся круг себе і одним ривком витяг князя із рову. Рвучкими кроками, не переслідувані більше австріяками, які кваплилися захопити окопи, вони метнулися бігти, обидва прослизнули західним ровом у кінець монастирських мурів. Там їх і схопили хлопи Гінтулта, що зачаїлися в поперечному яру. Ось так несподівано й опинилися вони серед їхньої юрби. Князя одразу впізнали, і він разом з Міхциком спускався тепер на саме дно яру. Сюди з-за мурів монастиря святого Якуба повалив натовп солдатів, що відступали під натиском австрійської колони. Даремно намагались вони дістатись до костьолу. Вир людської маси, розбитої і гнаної ворогом, відкинув їх углиб розщелини.

Там їм добре чути було, що діється круг них... Через солдатську юрбу протиснувся з голою шпагою офіцер, командир загону, і намагався вишикувати солдатів у колону, яка б зайняла позицію четвертої батареї на території костьола святого Павла. Молодші офіцери, згідно наказу, звільняли тепер мури монастиря святого Якуба. Одного з них князь зачепив, гостро і визивно накинувшись на нього: чого це він, замість того щоб вести людей на оборону старої святині, так хоробро виводить їх звідти? Офіцер гляпув на нього зверхньо і буркнув, щоб відчепився:

— За годину каменю на камені не залишиться з цих мурів. Як же тримати тут людей?

— Чого не залишиться каменю на камені?

— Бо будуть знищені вогнем наших батарей. Монастир захопили австріяки — в ньому вони й загинуть.

Князь, не слухаючи більше його, бігом подався на гору. Міхцик поспішив за ним. Коли Гінтулт отак чимчикував по глиняних сходинках, якусь хвилину уявлялось йому, що вже раз він робив щось подібне, що неминучий, фатальний кінець чекає на нього на вершині цієї гори. Він знав, що завдає зло самому собі, відчував гіркий жаль, що мусить бігти... Гнів не дав йому зупинитися. Вимазаний грязюкою, без шапки, з розвіяним волоссям, він обминув батарею. Люди, що стояли мовчки біля гармат і бійниць, ділилися між собою думками: справи, мабуть, дуже кепські — це, видно, вісник нещастя. Князь добіг до генерала саме в ту мить, коли вже було віддано наказ про зруйнування старого костьолу, щоб жоден австріяк звідти не вийшов у яр.

Канонірн повернули на лафетах гармати. З запаленими гнотами чекали команди піротехніків. Сокольніцький стояв без руху, дивлячись у підзорну трубу,— ще оглядав костьол. Храм стояв перед ним у загравi, в вогненному блиску, потемнілий від часу, страшний, мов гробниця, на яку ні в кого не підніметься рука. Та от прибіг захеканий ад'ютант Рафал Ольбромський і доповів, що всі бойові сили вийшли з мурів костьолу святого Якуба, що вони вже на батареї «номер чотири», що і цих об'єднаних сил ледве вистачить для оборони, що залишені мури монастиря зайняв противник, що він підтягує до монастиря гармати, щоб звідти бити по Сандомиру. Генерал кивнув і відвів від очей підзорну трубу. З'явився перед ним Гінтулт.

— У чому річ? — крикнув Сокольніцький.

— Має бути знищений костьол святого Якуба?

— Хто вас ви́кликав до мене?

— Ніхто мене не викликáв.

— Але ж...

— Я прийшов просто спитати...

— Огонь! — скомандував Сокольніцький, відпихнувши набридливого чоловіка.

Не встигли повторити команду, як Гінтулт схопив генерала за руку, за плече... Благально крикнув:

— Погляньте-но, він же весь світиться...

Пролунав перший постріл.

— Зупиніть виконання наказу, генерале! Зберіть докупи всі сили, ударте по ворожій позиції, ви ще її відіб'єте!

— Немає в мене ніяких сил...— буркнув генерал, ошелешений його порадою.

— У вас же п'ять тисяч чоловік!

— Чоловіче добрий, геть звідси!

Пролунали другий і третій постріли.

— Ви топчете й розвіюєте святий попіл... Хіба ж не бачите, що́ руйнують ці снаряди? Ось подивіться!

— Бачити я бачу не гірше від вас. Але ж я розвіюю святий попіл для врятування живого міста. Ви чули?

— Не розвієте!

Пролунали нові постріли. Гінтулт схопив Сокольніцького за груди і крикнув, щоб той припинив вогонь. Офіцери з почту генерала силоміць відтягли його і відштовхнули вбік. Тоді, охоплений безрозсудною мукою, князь скочив до гармат, вирвав в одного з канонірів запалений гніт і пожбурив на землю. Онімілий солдат стояв нерухомо. Кинувся до другого солдата... Але офіцер, командир відділення, штрикнув його шпагою в груди. Солдати відігнали банниками ошалілого князя. Гармати загахкали знову, посилаючи постріли в ціль.

— Солдати! — крикнув Гінтулт, лежачи на землі,— не слухайте цього наказу! Солдати, солдати...

Гук пострілів був відповіддю на його заклик. Тоді князь загукав, зібравши останні фізичні й духовні сили:

— До мене, діти вдови!

Для Рафала Ольбромського цей крик пролунав, мов удар грому. Страшна тривога з'їжила йому волосся на голові. Він відчув у своїй душі всю могуть присяги і всю чародійну владу її над собою. Задихаючись і нічого не бачачи, він вихопив із піхов палаш і підскочив до князя. Той глянув на нього напівмертвими очима й наказав:

— Вирвіть у них гноти й погасіть їх. Не дайте розвіяти святого попелу!

Рафал кинувся до одного каноніра й вирвав у нього гніт із рук. Кинувся до другого й також вирвав гніт із рук. Підскочив до третього, але в цю ж хвилину брязнув на землю, повалений ударами шабель і кулаків.

Коли через якийсь час прийшов до свідомості, то побачив, що лежить під муром, у вузенькій вуличці, яка вела на сандомирський ринок. Біля нього лежав окривавлений князь. Пробігло повз них кілька солдатів. Чути було бахкання карабінових пострілів, тріск далекої пожежі... Хтось підклав руки під голову Рафала, підвів його з землі й по-

садовив на камінні. Схилилось над ним обличчя одного з товаришів. Він квапливо прошепотів:

— Іди звідси! Тікай щодуху! За хвилину, якщо не втечеш, тебе розстріляють. Вже розшукують... Тікай, поки не пізно.

Рафал зрозумів смисл поради. Повів очима по землі. Це — князь Гінтулт... Над ним схиляється й промиває водою йому лице австрійський солдат. Що це має означати? Через хвилину солдат бере князя за плечі, завдає собі на спину, а його тягне за рукав. Вони йдуть разом, далі біжать... Перед ними — пожежа. Над велетенськими згарищами в'ється білий дим і злітають іскри. Вони йдуть, мов уві сні, між спаленими до фундаментів будинками, між купами головешок, від яких здіймається кіптява. З Пепшових гір б'ють по місту гармати, з-за Вісли весь час падають запалювальні бомби, із свистом пролітають над містом снаряди, випущені із сандомирських полів. Довкруг жодної живої душі... Рафал, а за ним солдат, що ніс князя, перебігають стрибками, розглядаються, вивчають місцевість. Потім повертають у якесь вибруковане подвір'я або на костьольний цвинтар, який після того, коли вже згоріли довколишні будівлі, важко було й розпізнати.

Вони, йдучи навмання, в кінці довгого подвір'я натрапляють на круглий склеп, чи на покійницьку. Натиснувши на заржавілу клямку, штовхають двері і по напівзруйнованих сходах збігають вглиб темного підземелля. Побачили, що тут багато людей. Жінки, сидячи навпочіпки над своїми колисками, стріли їх зляканим криком, діти ховалися по кутках. Міхцик зробив їм рукою знак, щоб мовчали. Роздивившись у мороці, він побачив продовження цього підземного коридору. Туди вони й пішли. Перегороджували їм шлях купи каміння від обвалених склепінь. Ішли пригинці душними переходами, широкими печерами, через якісь брами, тіснинами коридорами в густій темряві. І ось в одному місці сяйнуло світло! Холодне, чисте повітря... Побачили вгорі під склепінчастою стелею загратоване віконце. Втомлений солдат поклав князя долі. Зняв із себе плащ і кинув його на вологу землю, відчепив зброю... Гінтулта поклав на плащі, Рафала — поруч. А сам сів у кутку.

Князь поволі приходив до пам'яті. Він важко дихав і капляв, безсило хрипів. Ольбромський розгледівся довкола. Він спочатку бачив тільки сіру, ніби посивілу сутінь. З вузької пройми вікна падала рівна смужка світла, яке нижче тануло і зникало. Але коли очі звикли до мороку,

він став розрізняти в глибині прóстору ніби сірий пагорб, якусь похилу могилу...

Він підвівся зі свого місця й підійшов ближче. Велика печера була в глибині завалена людськими кістками. В блідому світлі можна було побачити лоби й вилиці черепів, у напівтьмі виднівся болісно усміхнений оскал зубів, вирізнялися скарлючені пальці й войовничо виставлені лікті. Ольбромський затремтів: здалося йому, що гора кісток оцих сміється з нього у тиші...

ПАРІЖНА КІМНАТА

Уночі тридцятого червня, після повного виходу австріяків із Сандомира, який, згідно капітуляції, від дев'ятнадцятого червня вони зайняли, Рафал Ольбромський, князь Гінтулт і солдат Міхцик тихцем утекли з міста. Власне, мали зайняти його козаки, переправившись на човнах через Віслу. Міхцик, переодягшись у мундир улана з полку Дзевановського, роздобув десь у місті шкапину для себе і трохи кращого коня для Рафала. Уланський плащ, що його приторочили до обох сідел, служив за ложе для тяжко хворого князя. Вони виїхали вранці через Краківську браму. Світла вже було достатньо, щоб Рафал міг побачити, що сталося з містом. Палісади геть знищені! Усе зрівняно з землею і спалено на стосах. Яри й рови старанно перекопані й позавалювані, від шанців — ані сліду. З хвилину він відчував у собі гнів, той гнів, що може охопити тільки людину, яка побачила безслідно знищену людську працю. Але він подавив його в собі молотом могутньої думки:

«Тепер — до Тарніи!»

Навскач з'їхали з гори. У нічийному, безборонному і спаленому місті ніхто цієї ночі вже не питав у них про пароль. Вранішня зоря, встаючи над долиною Вісли, повсюдно осяяла згарища, землю, роз'їжджену гарматами, витоптані хліба. Вершники, щодуху женучи коней, помчали до Самборця, щоб, поки зовсім розвидніє, бути в полі, серед ярів. Вже сходило сонце, коли за Горичанами вони взяли вправо, в'їхали в виярок і подалися звивистою, вузькою дорогою. І от удалині — удалині на пагорбі — вже видно було Тарніни. Коні вершників увійшли в колії й терлись боками. Вершники вище приторочили плащ і підняли хворого. Обличчя його було землисте, очі стали скляні. З почорнілих губів зривалися незв'язні слова. Рафал мріяв, як про

щастя, щоб нарешті безперешкодно дістатись додому. В Сандомирі ніде було тримати пораненого. Шпиталі переповнені були офіцерами й солдатами, у приватних домах панувала нужда і тривога. Зрештою, на них обох упала тінь підозри, яка всюди переслідувала їх. Протягом страшних днів капітуляції, відступу польських збройних сил у бік Завіхоста і панування австріяків у місті Рафал глибоко аналізував своє становище. Як же так сталося, що з офіцера, який подавав великі надії, він перетворився мало не в зрадника, у підлеглого, який самовільно порушує наказ свого генерала? Як могло статися, що замість хреста за бойові заслуги він добровільно заробив, щоб його судив польовий суд, і, цілком можливо, прирік себе на ганебну смерть? О диво дивне — він сам так учинив... І ось він повертається на рідний поріг, але не як переможець і герой, про що стільки років мріяв, а як той, кого викреслено з полкових списків... Сам так учинив... Він думав про це, дивлячись на рідні хліба, що котили хвилі неозорим простором, на чорні, вкриті росою ниви сандомирської пшениці... Дзвенів у небі хор жайворонків... Над ярами піднімалася ранкова імла.

За Хобжанами вони звернули вліво до Копшивниці. Праворуч і ліворуч від дороги хліба були вим'яті, втоптані в землю полками кінноти, що рухалась на Поланець. З надзвичайною осторогою вершники оглянули сосновий лісок на горбі, чи не зачаївся в ньому австрійський патруль. Але ліс був безлюдний, сповнений тільки запаху живиці, блакитної імли та посвисту зябликів. Жепучи коней що є духу, з'їхали вони в долину Копшив'янки і наблизились до місця, куди тримали путь. Перед Рафаловими очима рідний сад! Весь потопає в тумані... Серединою його збігає в діл по схилу пагорба алея з вишень лутовок. Уся рубінова від безлічі стиглих плодів, уся залита невимовно чарівною барвою. Покрикують іволги у гущавині старих вишень з потрісканою корою, з м'яким і любим, як жіночі коси, листям, сороки й ворони на верхівках дерев із самого ранку працьовито клюють чудові ягоди, поки люди по-справжньому попрокидаються. Іще сутінь в саду, п'янкий аромат від тисячі солодких запахів, морок під кронами великих яблунь, біля стовбурів груш, віття яких аж вгинається під плодами. Дикий хміль, незвичний для Рафалових очей, дивний прибулець, буйно розрісся, розплівся по струхлявілих жердках плоту, навіть закинув свої батоги на віти сусідньої ялини. Дикі дерева повиростали на диво. Молода

модрина сягає верхівкою лазурного неба, а лиснюче листя клена, темне листя волоського горіха погойдує вранішній вітерець. З видолинка, із грядок війнуло запахом полуниць. А там далі — непролазна гущавина малини, велике ялівцеве дерево, круча і верхівка старого береста...

Минувши дві дуплисті сестриці верби, вони швидко в'їхали схилом у подвір'я. На ганку у своїй потертій бекеші й незмінній конфедератці вже сидів на дерев'яному дзиглику старий пан Ольбромський. Побачивши раптом вершників, зірвався на рівні з явним наміром завбачливо ретируватись. Але було вже надто пізно. Тоді він почав сходити з ганку вниз із насупленими бровами, злий і суворий. Рукою тримався за шапку на голові, ніби готувався зняти її і вклонитися. Блискавичним поглядом пронизав прибульців. Та от на старезному, ніби аж пліснявою покритому обличчі щось сяйнуло... Судомно стиснулись вуста... І старий розридався, як дитя, на грудях у сина...

У всьому домі зчинився крик. Визирнули жінки, повиходили слуги. А ось і мати... Старенька, зовсім уже бабуся, ледве її можна впізнати. Зофка! Росла молодиця, напіводягнена, при надії, десь уже на восьмому місяці.

Ледве всі прийшли до пам'яті після несподіваної зустрічі з Рафалом, як із подивом почули, що мають надати притулок пораненому князеві Гінтулту. Зчинився гвалт у цілому домі, всі забігали, понесли постіль у наріжну, колись Рафалову, кімнату. Не описати криків слуг і сум'яття. У дворі біля коней, за порогом дому, зостався лише Міхцик. Одягнений у мундир убитого на Сандомирській площі улана, він скидався на вояка-ветерана. Очі його неспокійно оглядали околицю, поля, яри. Князя тим часом внесли до кімнатки й поклали на чистій, високій постелі. У відчинене вікно повіяло пахощами троянди. Він лежав з примруженими очима, напівпритомний, втупившись у куток. Чоло в нього весь час було нахмурене, зморщене, ніби він глибоко був заклопотаний однією й тією ж думкою. Давно не голений, сивіючий заріст покривав його щоки, підборіддя, і це надавало йому вигляду старого діда.

Всі повиходили з кімнати, надіючись, що хворий спатиме. Мали ніби намір обміркувати, що́ такому дорогому гостеві приготувати з їжі найбільш поживного для його швидкого одужання; а насправді хотілося почути новини і оглянути — цього разу ніхто вже ж не забороняв — Рафала. Старі обступили сина з обох боків, повели до вікна,

під ясне світло дня. Ось вони протирають очі, щоб якнайкраще бачити, наставляють оглухлі вуха, щоб не пропустити жодного слова його... Тупцяють на місці, придивляються...

Тим часом Зофка, вже вдруге, крадькома, перебігла через сіни, що вели до кімнати пораненого. Прочинила двері, зазирнула в щілину. Він лежав так само, зі зморщеним чолом, з закушеною губою, весь ніби у кайданах якоїсь тяжкої задуми. Вона прошмигнула у двері безшелесно, забилась у куток до печі. Дивиться і не може надивитися... Ось уже з рік, як віддали її заміж за одного з претендентів, приїжджого кавалера, за сусіда, який був для неї партією. Подумалось їй саме про це. Була нареченою, підготували їй придане, справили гучне весілля з музикою й танцями,— відбувся шлюб, обряд покривання, випровадин. Все ніби сон. І вже вона вагітна... Та от перед нею з'явився її «князь»... То оце тої, кого в снах, у радісних дівочих мріях бачила вона? То оце таке здійснення її мрій? Князь лежить у кімнаті, де стільки разів вона снила про нього.

Чому сталося саме так, а не інакше?..

І раптом вона зніяковіла від сорому! Залізні зморшки на його чолі почали розходитися, розпливатися, як розходяться хмари від повіву лагідного вітерцю і при сяянні сонця. Усміх, мов далека вранішня зоря, заяснів на його вустах і просвітлив обличчя. Лише очі зосталися склистими й невидющими. У всьому лиці його відбилося заспокоєння, сплинули на нього ласка тиші, знак миропомазання й душевного вдоволення. Закляклі, безвладні руки наближаються одна до одної, пальці переплітаються... Обидві притискаються до грудей, що важко вже дихають. Вуста шепочуть квітчасті слова, які до слуху Зофки долинають виразно, ясно. Здається їй якусь хвилину, що вона розуміє все, що шепочуть його губи, що вона вже це чула, знає досконало...

Він повторив ці слова, повторив удруге і ще раз:

Ad Rosam per Crucem,
ad Crucem per Rosam!
In ea, in eis
gemmatus resurgam . . .[1]

---

[1] До троянд через хрест,
до хреста по трояндах!
У ньому і в них
я преславно воскресну... *(Лат.)*

Вона притулилась до стіни і стала тінню, яка нічого не розуміє, однак вірна до останнього кроку...

Та от за будинком розлігся пронизливий крик. Зофка метнулась до дверей. Рафал побіг надвір, надіваючи по дорозі шапку й застібаючи ремені, на яких висіла зброя. Міхцик показав, що вдалині, по другий бік Коншив'янки, неквапно прямує сюди низиною австрійська піхота й кавалерія. І вони обидва скочили на коней. Але як Рафалів, так і Міхциків кінь водив боками й нарував, — добре зігрівся у трудному переході. Ольбромський-батько дибав за сином, підганяв його, щоб швидше від'їздив. Погляд його впав на загнаних верхових коней. Старий почав щось кричати... І раптом побіг до стайні, наказуючи:

— Міхцику! Міхцику! Веди сюди коней... Хутчій!

Вони обидва з Рафалом поспішали за старим. А він тим часом тремтячими руками відчинив двері в стайню таким рухом, ніби виривав із себе нутрощі. Гукнув:

— Гнідого коня — паничеві! А собі візьми сивого! Хутчій! Не стій! Ти ж урятував мого сина Пйотра... Перекладі сідло... швидше-бо! Їх уже видно...

Міхцик загнуздав у темряві пречудових, випещених під господарським наглядом, викоханих на хлібі й вівсі коней, а втомлених, на яких прибули вершники, ввів до загород. Рафал позастібав попруги. За хвилину обидва вже сиділи в сідлах.

Стиснули острогами огиря.

— Міхцику! — ще крикнув старий.— Хай господь тобі заплатить... Бережи мені хлопця!..

І вони почули позад себе старече схлипування, побачили простягнуті з ганку руки.

Великими скачками помчали з подвір'я і подались у долину, що біля цвинтаря, а звідти — у вільний простір, в зелені, ясні, широкі поля. В бік Клімонтова! Гнали коней з усіх сил! Летіли на бистроногих конях, мов той вранішній вітер, переслідувані далекими криками австріяків. Тільки б дістатись до Горецьких лісів! Тільки б дістатись до лісів!

ПІД ЛИСИЦЕЮ

Втративши місце при генералові Сокольницькому внаслідок інциденту під час штурму Сандомира, Рафал, вціймавши облизня, повернувся до свого полку на колишню посаду. Лише завдяки швидкому перебігу подій, таких як

капітуляція і відступ сандомирського гарнізону до Пулав, йому вдалося непомітно вийти сухим із води, уникнути суду, розжалування і навіть ще гірших наслідків.

Четвертого липня, коли всі польські збройні сили вирушили з Радома на південь вслід за відступаючим противником, Ольбромський на чолі кількох десятків уланів зі свого ескадрону ішов у голові передової кавалерійської сторожі з Кунова у Свєнтокшиські гори. Швидко минувши Бодзентин, через який щойно промаршрували значні австрійські бойові сили, він сторожко вступив у ліси. Одразу ж узяв праворуч, через село Псарі, щоб обійти стороною головний тракт, де були можливі сутички з мародерами Монде. Місцеві селяни повідомили його, що австрійське військо посунуло гостинцем, отож, якщо вийти йому назустріч із-за Стравчаної гори, можна дуже легко зіткнутися з ним і зазнати несподіваного нападу в лісі. Тому він і подався вільним шляхом прямо на Взорки та Святу Катажину.

Накрапав дрібний літній дощик. Холодні луки в лісових смугах і урочищах ще не цілком були викошені. Лише де-не-де пахло прив'ялим сіном. Ще стояли по луках пречудові лісові ліхніс, ірис, чистотіл і конюшина. Мов темний дим, клубочіли низько над ланцюгом гір, над лісами, над дикими пущами негусті дощові хмари. Лисиця розкрила перед проїжджим загоном вояків свою темно-сіню кирею, виткану яскравими купами буків. Тут і там здіймались угору довгі пасма хмаринок, ніби ішов до неба зі святих буків живий подих. Близько тяглися мокрі тумани над корою старих смерек, відкриваючи зачудованому погляду могутні колони й розпростертий над ними чорний навіс дрімучого лісу.

Чим ближче було до гори, тим більше духм'яніла хаща. Постали перед очима її внутрішні глибини, її дивна земля, повна чистих каміщів, покритих іржею, рудим наростом і зеленкуватою пліснявою, її похила гірська земля, якою заволоділо велетенське коріння. Довкіл стояли смерекові одземки, покриті тьмяним сріблом. Із північного боку на кожному з них звисали густі віхті твердого й сухого моху, що своєю барвою нагадував яшму, його кошлаті й скуйовджені бороди й патли. На вологому західному вітрі ритмічно заграли широкі верхівки цих дерев, розгойдавшись, вони почали пригинати цілі шари віт, а шишки, які стриміли вгору, розповсюджували свій таємничий аромат. Посвистували в гущавині зяблики...

Кінний загін минув лісництво на Взорках, лісове сільце з такою ж назвою, збудоване в глибині пущі, оселю людей, міцних, як смереки, незламних, як буки. Чим вище вгору, грунт ставав твердіший, складався переважно з червоних, ламких камінців. Зринули в сутіні смерек висока чотиригранна вежа монастиря та його білі мури. Одразу ж за кузнею й монастирським заїздом починався високий садовий паркан.

Ольбромський залишив в укритті за мурованим будинком заїзду та кузнею, що стояли одне навпроти одного, частину свого загону, розділивши його на дві групи. Одній наказав їхати далі дорогою, аж до костьолика, сам же на чолі другої групи вирішив непомітно оглянути монастирські будівлі, чи, бува, нема в них австріяків. Він спішився і те ж саме зволів зробити десяти вершникам. А одинадцятий зостався біля коней, сховавшися за корчмою. За сигналом трубача той солдат повинен був тікати з кіньми в ліс, на умовлену галявинку. Рафал на чолі своїх улапів перескочив через високий, з дашком, паркан одразу ж за корчмою і опинився в саду.

Коли він проник сюди, то втратив усяке бажання патрулювати, розвідувати, робити будь-які пошуки... Зупинився в тихій альтанці з диких дерев у кінці саду і на хвилину дав волю душі. Ніби побачив своє дитинство, побачив ніби сон наяву. Побував у цьому саду ще малою дитиною, а все, геть усе чудово запам'ятав... Струмок Святого Франціпека, один із головних витоків, з яких бере свій початок Чорна Ніда, протікає через цей сад і, дарма, що в ньому мало води, бурхає і піниться. Он там він сріблястим водоспадом шугає вниз із дерев'яної рипви, вмурованої в садовий мур, а тут голосно дудпить, ніби падає в порожню діжку, там із дзюркотом і тихим шемранням струмус садом під білими містками, між корінням слив та груш, що напоюються його солодкою вологою. Ось він добігає до другого муру, знову потрапляє у рипву, зроблену з розколотого навпіл стовбура смереки, і опиняється на свободі.

Між фруктових дерев у кінці алейок виднілися білі мури. Те, що колись своєю незвичайністю так впливало на дитячу уяву, діяло з тією ж силою й тепер...

Монастир! З подивом, зачудуванням і давнім страхом він дивився на оцей відновлений спогад дитинства. Ті ж самі сірі, розкарячені підпори, що свідчать про надзвичайну напругу, силу, хлопське підставляння плеча. Те ж саме каміння, що від вивітрювання аж почорніло й покрилося

іржею, мов залізо, та білою, непідвладною часові поволокою, і стало подібне до вічних кахлів. Над підпорами — стіни, холодні й високі, з маленькими віконцями під самим дахом. Уїдлива думка викликає посмішку, коли мимоволі подумаєш, чого віконця черниць розміщені так високо. Уїдлива думка зривається і, сама себе соромлячись, крадькома тікає кудись у гущавину фруктових дерев, між клумби, де стрункі лілії з вистріпаними, розкритими пелюстками келихів, з коричневими тичинками та липучим, жовтавим соком видихають свій чистий аромат. Вологі плями у заломах муру, ніби вічно присутня тінь, роблять тьмяною вапняну білість стін, так знущальна посмішка чорнить захват, так масний жарт чорнить безвинне захоплення. Бляшані ринви біля даху — такі незвичні для цих місць пристрої... Бо ж у цій стороні нічого не знають із того, що придумане для поліпшення життя. Усе тут іще й досі залишається таким, яким було за часів короля Хороброго, короля Кривоуста або Мніха. Перші зразки кам'яних осель вибудували тут черниці ще за Бодзанти, ксьондза й мисливця, залюбленого в ці дикі пущі. Дорога, що веде до цих місць, і чудовий сад у дикому бору, на кам'янистому, холодному грунті з'явилися тут завдяки черницям. Їм слід завдячувати поширенням освіти серед місцевого сільського люду, боротьбі упродовж кількох століть з розбійниками у Свєнтокшиських горах. Вони перші садили садки коло лісових хатин, навчали культивувати городину, ткати тканину з вовни, гантувати льняну одежу.

Солдати швидко пробігли через сад і вскочили в широке подвір'я. Монастирські стайні й загороди були порожні, але вздовж плоту було видно свіжі сліди після коней, що стояли тут на прив'язі. Посеред двору ще тліли табірні багаття. Схопивши у стайні наймита, одразу довідалися, що вночі, перед самим ранком, у монастирі стояло німецьке піше й кінне військо, що офіцери звеліли дати їм їсти у трапезній, а потім усе військо квапливо вирушило до Кельць, тільки десь по дорозі чулася сильна стрілянина.

Докладно все розвідавши, Рафал пішов до тієї частини свого загону, яка мала перед костьолом чекати на нього. Подався через садок, між мурованою огорожею й стіною костьолу. Груші тут росли захищені од вітру й вигрівались у затишку й теплі. Біла береза шмагала довгим плетивом віт по залізних гратах костьольного віконця. А віконце, віконце... Продовбане у грубезній стіні, напівкругле вгорі, грати заплетені терном. Справжня тобі бійниця проти ятв'ягів.

Раптом промайнув у душі спогад... Таж через оце віконце вдерся темної ночі злодій-святокрадець, він порозгинав грати і вирвав із муру, розколупав ножем спорохнявілу шафку — дарохоронильницю — і викрав золоту чашу. Ще дзвенять у вухах страшні, проказувані по складах слова капелана, котрий, стоячи на низькому амвоні, у неділю оповів людям з гірських сіл про те, що скоїлось у храмі. Сам блідий, зі схиленою на груди головою, вуста закриває єпітрахиллю... А єпітрахиль тремтить у руці.

Люд увесь зітхає і плаче. Коли ксьондз показав із трепетом у серці на вікно й виламані грати, всі звернули погляди на те вікно, і натовп людський застиг у глухому мовчанні. Ксьондз розгортає покривало й показує, що злодій загорнув у нього святе начиння й залишив на олтарі. Отоді й узяв усіх ляк, охопила тривога.

Люди падають долілиць, перейняті страхом, і здригаються на кам'яному фундаменті грубі мури костьолу. Чи ж би хто здивувався, чи ж би хто дорікнув, якби рухнуло склепіння, якби обвалилась вежа й причавила лежачих долі мирян? А потім, а потім... Капелан після меси виносить дароносицю й заводить гімн святий, а сам крізь святе причастя дивиться в натовп. У того натовпу глуха й німа віра, що священик, мов на долоні, бачить усі злочини людські. Але мовчить, мовчить як могила. Хоч і бачить у цю хвилину того, хто виламав грати і святе начиння вкинув у покривало, бачить виразно перед собою, але не може показати на нього пальцем...

Під мундиром в улана калатає серце переляканої дитини, невимовна тривога залізними обценьками стискає груди його, коли гамірною юрбою вони ввійшли у костьол. Яким низеньким і малим він йому здається, яким убогим і тісним! Все в ньому — з грубого каменю. Стіни голі й криві.

Біля входу кропильниця, видовбана в брилі кварциту. В глибині, під амвоном, пам'ятник рицареві, що спочиває в бойових обладунках, вирізьблений багато віків назад у чудовому італійському мармурі, а зараз шанобливо й старанно забілений вапном,— раз у раз дбайливо забілюваний перед різдвяними святами.

Там, де під лежачою постаттю рицаря гучний напис, крізь вапно проступають заглибини літер, їх ніяк не вдалося забілити... Sic transit gloria mundi...[1]

---

[1] Так минає слава світу цього... *(Лат.)*

На олтарі позолочена статуетка святої Катажини, яка тримає в руці колесо мук своїх і королівський меч. Як заздрила їй колись дитина, дивлячись на оцей меч!..

Над олтарем знову два віконця-бійниці. Фіолетовий смуток осів на старих почорнілих образах. Чути в тиші якийсь шепіт... То, може, писк пташенят у ластів'ячих гніздах, а може, шелест тієї берези, що чеше свої зелені коси об костьольні грати.

Солдати опустились на коліна серед паперті, офіцер сів на скамницю й поринув у мрії, у спогадання. Він звів угору очі і — здригнувся. В широкому венеціанському вікні, яке виходить з таємничих коридорів у костьол, він побачив три тіні. Голови обрамлені квадратами чернечих уборів, білими заломами чепців, покриті темним сукном... Руки складені на грудях. Очі нерухомі... Хворобливі, старечі, жовті обличчя, немов у привидів з того світу...

Рафал підвівся зі свого місця і квапливо вийшов з костьолу. Йому був приємний дзенькіт шаблі й острог, подобалася краса військового мундира — ніякого порівняння з чернечою сірістю і вбогістю. Він швидко збіг по широких сходинках, між схожими на справжні скелі білими опорами вежі. Скомандував сідати на коней і сам скочив у сідло.

«А тепер,— мріяв він,— до Вирв... До дядька Нардзевського в гостину, а потім — далі, на південь...»

Скачучи попереду, він повторював собі крізь стиснуті зуби одне і те ж слово, мов пароль:

— Яз! Яз!..

На всьому скаку вони вилетіли на тракт із Лисичанського лісу, на першу гору. Але тільки-но Рафал глянув у низину, він стримав коня й застиг на місці як укопаний. З Вирв здіймались у небо стовпи чорного диму! Двору не видно, дому немає, немає й стодол... Червоні язики полум'я коли-не-коли зблискують у тому місці між чорними кронами дерев. Загін помчав через пасовиська, через луки, через плоти й яри, женучи коней що є духу. Вихорем влетіли в село, між тини, у подвір'я поміщицької садиби. Всюди пустка. Жодної людини. Від будинку залишилась тільки купа згарищ, лежало обгоріле брусся, тверді головешки з модрин і чорні руїни печей. У всьому дворі вцілів лише один гамазей. Улани вбігли всередину. Звідти почувся їхній крик. Рафал скочив слідом за ними. І заточився, мов п'яний... Побачив Нардзевського долі, у калюжі крові — так страхітно порубаного шаблями, що вже годі було й упізнати його. Обличчя розміжчене, плечі, груди й руки по-

рубані. А довкола, у порожніх засіках, на грубих дошках підлоги, коло порога й за порогом застигли чорні ручаї крові. Старий шляхтич недешево віддав своє життя. Рафал, ридаючи, припав до нього, потім наказав солдатам винести його надвір. Труп уже застиг. У руці він усе ще стискав пістолет із чудовою насічкою. Солдати перешукали весь гамазей. Один із них помітив драбину, підтягнуту під дах, до кріплення крокв. У слуховому вікні сидів якийсь чоловік. Стягли його долу й привели до офіцера. Це був старий єгер Нардзевського, Кацпер. Він довго спідлоба, підозріливо дивився на офіцера й солдатів. Затято мовчав.

— Що тут скоїлося? — крикнув на нього Ольбромський.

— Пана вбили.

— Хто убив?

— Військо.

— Яке військо?

— Мімці.

— Коли?

— Сьогодні вранці. Прийшли зі Святої Катажини. Набилося їх ціле подвір'я, повен дім.

— Кіннота чи піхота?

— І кіннота, й піхота.

— А як усе це було?

— Звеліли вельможному панові, щоб цю ж хвилину гамазей відімкнув, стодоли — також і дав ключі від комори! Він одразу збагнув, що кепське діло. Пан кивнув мені пальцем і сказав тихо, щоб я збігав у село по хлопів. Нехай, каже, хто живий, іде на поміч мені з цепами, вилами й сокирами. Я — у двір, аж тут чую: офіцерів, що зайшли в дім, пан лає, обзиває поганими словами й каже їм, щоб зараз же йшли геть із двору!

— І вони пішли?

— Еге... пішли! Поки від солтиса через садок я прибіг до двору, вони вже рушили на пана з шаблями. А вельможний пан у цей час страшенно розлютився. Вскочив до малої кімнатки й замкнув за собою двері. Вхопив пістолети, двостволку і через садок хутчій до гамазею. Мені звелів принести туди торби з порохом. А всі ті офіцери кинулись за нами вслід! Ми заперли двері на засув... Пан мені й каже: «Лізь у слухове вікно й смали згори!» Я й виліз, і вклав ізвідти не одного з них. Тим часом мімці виламали двері. Не зміг він, сердега, нічого вже зробити...

— А ти, негіднику, не міг оборонити його?

— Я то обороняв його з усіх сил...

— А село?

— Повиходили хлопи з халуп, навіть декотрі побігли навпрошки сюди, але коли з шеренг відкрили вогонь по них, поховалися, трикляті, за тини, а потім — драла! Я крізь дірку в даху поглянув — дим! Стодоли горять, над домом клубочиться дим! Ісусе Христе, діво Маріе!.. Тільки оцього гамазею не змогли підпалити... Як пан уже не дихав, вони повитягали трупи своїх за поріг, закопали в яму й вирушили до Келець.

— Де саме їх закопали?

— Всіх до одного закопали за гамазеєм.

Рафал, не тямлячи, що робить, пішов за гамазей. Побачив перед собою свіжо нагорнуту могилу, високий, округлий горб землі.

В РУЇНАХ

Завданням групи уланів на чолі з капітаном Фіалковським, яка рухалася під Калатайуд і Сарагосу в другій половині грудня тисяча вісімсот дев'ятого року, було знищення в Арагоні банд гверильясів. Партизан Порльєра, на прізвисько Маркесіто, перетинав усі дороги й перевали в Піренеях, розладнував комунікації, переймав пошту і всіляко перешкоджав постачанню французьких військ. Молодий Цедро, який саме був у цій групі, з цікавістю простував до старої Сальдуби. Північну околицю Бурв'єдро він любив згадувати як рідну місцевість. У цих ярах він пережив чудові часи. І зараз, у дощ, у страшну сльоту, коли не вщухав вітер, він весело їхав туди, як колись. Найближчою метою маршу була Сарагоса. Шукав її очима за поворотами дороги, втуплював очі у темряву. Нарешті старий Гайкось буркнув із другої шеренги:

— Видно вже, видно вже її, шельму.

— Справді? А чого, старий, ти так обзиваєш її?

— Шельма вона, пане підпоручнику! Скільки там нашого люду покалічено було під час першої облоги! Скільки там уланів у землю лягло, а тепер гниє у воді!

— Ну, та й іспанців полягло немало!

— А що мені ті іспанці? Хіба мало їх тут? А наших — жменька. Де убуде навіть один, там назавжди прогалина. Чим її заповниш? А їх хоч і ціла купа загине, друга купа на тому місці виросте.

Через хвилину він додав таємничим шепотом:

— Паничу, мені здається, я відкрив істину.

— Тобто?

— Вони хоч і християни, і правовірні католики, але не інакше, як вихрещені євреї.

— Що ти плетеш?

— Правду кажу. Не раз оглядав їхні трупи на полі бою. Ну, на такого я не натрапив, щоб був справжнім євреєм, вони вихрестились, видно, ще за прабатьків. Давні вихрести, одне слово. Навіть мені один французик-вольтижер у Толедо розповідав, як там склалося з ними, та не все я второпав, бо він дуже швидко молов. Звідки б узялося стільки гверильясів, якщо не з євреїв вони походять?

Від Ксалона загін поскакав на схід памплонською дорогою, щоб побачити, що́ там сталося. У долині, над річкою Ебро, між оливковими деревами, у порожніх колись житлах видно вже було мешканців. За монастирем відкрився перед ними голий краєвид: майже у всій долині були вирубані дерева. Стирчали самі пні. Лише в підгір'ях по цей і по той бік річки сіріло листя. Вже біля замку Інквізиції натрапили на шанці, що перетнули дорогу, яка веде до храму капуцинів. Ці величезні земляні перешкоди були безлюдні, покинуті напризволяще. Тільки де-не-де походжав по них французький вартовий. Вони вибралися пагору і через поля, перескакуючи через рови, досягли Уерби. В одному місці на ній був перекинутий пагору міст. Сюдою вони дістались до дороги на Більчіте, яка й довела їх до брами Енграсії. З подиву й ляку, без команди, цілий загін зупинився.

Ця дорога, як і всі інші, як і дорога в Монте-Торреро в Сан-Хосе, як і валенсійське шосе, була тричі перетята паралельними ровами, що безперервно тяглися аж до Ебро. Стоячи на горі, вони побачили велетенську роботу французів по облозі міста. Прямо перед ними тяглися передмостові укріплення на Уербі, які заслоняли собою подальший краєвид. Праворуч, довкола монастиря Сан-Хосе, можна було розпізнати зубці, заломи, що створювали на перший погляд предивно плутану лінію апрошів, схожу на схему перебігу гарячки в історії хвороби. Одна лінія цих шанців збігала вниз, майже повторюючи звороти Уерби, друга тяглася паралельно до неї, пізніше переходила в довгі, гострі зубці і, перескочивши Уербу, страхітним знаком врізалася в золотоносні ниви на сході, сягаючи аж до самого монастиря святої Моніки. Куди не кинеш оком, видно було криті дороги, захищені кошами рови, підхідні шляхи, наріжні бастіони... Ще далі сягала лінія другого, паралельного шанця,

не така зигзагоподібна, що закінчувалась позицією для батареї, з котрої шість гармат свого часу гатили по мосту й по зарічному передмістю. Такі ж обриси покручених ровів і звивистих насипів видніли й за рікою Ебро, на схід від передмістя. Все це лежало тепер занедбаною пусткою, мокло під осіннім дощем. Уся ця земля була ще жовта — лежала, вивернувши черево догори. Пишні монастирі ніби попригиналися до землі. Від Сан-Хосе лишилися самі вежі й діряві мури...

Улани мовчки їхали горою на схід, аж до самого берега річки. Цим шляхом і в'їхали до міста. Картина, яку вони побачили, коли їх пропустили французькі вартові й вони наблизились до брами дель Соль, перевершила все, що могли вони собі уявити. Земля за монастирем святого Августина — розрита іспанськими оборонними укріпленнями, поворивана їхніми зрадницькими фугасами; цегляні мури були потрощені гарматними ядрами, будинки спалені, зяли страшні пустки помешкань, від яких повідвалювались передні стіни, обвисли над порожніми кімнатами стелі, попрогиналися дахи... Проїжджаючи повз університет, вони бачили величезні проломи у стінах бібліотеки від вибухів порохових мін. Через ці пробоїни і велетенські тріщини в мурах струмувала ціла ріка книжок. Вулиця Коссо була геть зруйнована мінами і контрмінами. Улани їхали грізним загоном, насунувши шапки на вуха і насупивши брови. Коли доїхали до кінця вулиці Енграсії, капітан Фіалковський, під приводом того, що проїзд складний і що треба розпитати, де перебуває місцевий комендант, наказав загонові зупинитись. А насправді йому хотілося з товаришами розгледітись довкруг.

Вулиця Енграсії зникла з лиця землі. На її місці здіймались фантастичні гори, щось схоже на краєвид, що відкривався з Ронського льодовика на Бернські Альпи. Монастир францисканців, розтрощений мінами, які всю землю, що належала йому,— аж за сади, аж до монастиря святого Томаша, а з другого — до храму Сан-Дієго, обхопили страшним кільцем, лежав, знесений з фундаментів, знищений ущент. Шпиталь для божевільних, монастир Єрусалимських дів і всі будинки кварталу, аж до вулички Рекогідас, лежали безконечними звалищами. То тут, то там стирчали тільки самотні стіни. Виступали з них балки, висіли вікна, залишки дверей... Де-не-де височіли страшенно похмурі нагромадження мурів, вуглів будинків були поворивані мінами. Важко було відгадати, для чого служили

їхні кутки і їхнє склепіння. Вони стояли тепер перед очима, мов гниючі трупи. З усієї цієї безодні нищення било у ніс сморід трупів, яких ніхто тут не ховав. Розклавшись у літню спеку, вони зараз посилали з руїн вітання у честь переможців.

Цедро обернувся в сідлі, зіпер руку на бік і дивився на звалища. Ніяка думка не приходила йому в голову. Жоден спогад не зринав у пам'яті. Взяло Кшиштофа в залізні лабета фізичне захоплення усім цим. Він переводив збентежений погляд з місця на місце, запевнюючи себе, що, однак, здійснено все це величезними зусиллями. Повалено ж такі мури, як францисканський монастир! Розбито в порох каміння, складене тут докупи багато століть назад! Знищено те, що пережило всіх емірів мавританських, усіх правителів і королів Кастілії. Стерто з лиця землі те, що було гордістю арагонців. Могутньою силою нищення, красою жахливої влади повіяло на нього з цієї дикої пустелі. Охопила його вояцька пиха перед виглядом зруйнованих ущент будинків.

«Ти таки скорилася, Сарагосо...— подумав він.— Склала зброю до ніг чужих прибульців. І вже не стоїш перед очима з прадавнім свободолюбним вигуком avi fuerza! [1] — з гаслом одвічних і незліченних твоїх заколотів. Непереможна, siempre eroica [2], знікчемніла й ти! Лежиш нарешті в руїнах, а шия твоя — у зашморгу...»

Посланий за наказами maréchal des logis [3] повернувся з розпорядженням розквартируватись у ліквідованому монастирі святого Фоми. Загін негайно рушив туди й розташувався по-панськи у просторих монастирських трапезних та численних келіях. У чудових стайнях помістилися геть усі коні. Офіцери й солдати пішли відразу ж спати, за стільки часу вперше відчувши себе в цілковитій безпеці та в повному спокої.

Уже коли стемніло, Цедро зарядив свої пістолети, вищо підтягнув на поясі шаблю і сам-один подався до міста. Періщив дощ, свистів і завивав на вулицях вітер. Ворота були позамикувані, сіни порожні. Тільки де-не-де пройде людина, з головою закутавшись опанчею. Білий плащ, що його він випадково накинув на себе, привертав увагу цих поодиноких перехожих. Дехто з них зупинявся на бігу і проводжав

[1] Хай живе сила! *(Ісп.)*
[2] Завжди героїчна *(ісп.)*.
[3] Квартирмейстер *(франц.)*.

очима білу постать. Хрипко кинуте слово, мов брязкіт кинджала, що його не вдається висмикнути з піхов, бо ж іржею насохла на ньому кров, наздоганяло його в мороці:

— Garajo! [1]

Улан не звертав на ці голоси уваги й навіть не повертав голови, щоб побачити, хто ж то лає його у темряві.

Він ішов замислений, загорнувшись у свій плащ. Бачив в уяві Ольшину і Стоклоси, рідний дім, батька, Мері і Трепку. Він привіз їм гостю з далекого Півдня. Бачив Мері і незнайому донцеллу, як розмовляють вони між собою літнього дня у затінку великих беріз, довгі коридори яких ведуть у засіяні хлібами поля, на врожайні лани. А чи сподобається їй північний край, а чи привітає вона доброзичливо вбогу долину Віслоки? Чи сприйме серцем своїм ці простори дочка Арагонії? Чи зрозуміє вона шепіт житніх нив, шелест пожовтілих загонів вівса, шум тамтешнього лісу і тихий плюскіт тамтешньої води? Чи зрозуміє вона мову сонної і млистої рівнини?.. А принесе вона між тих людей полум'яність і незламну гордість, з'єднає свою пломінку й благородну душу із слов'янською тишею і супокоєм. Вона буде втіленням полум'яності й запалу під ольшинською стріхою! Він уже бачив хвилину зустрічі і вже проводив з Трепкою жартівливі суперечки про нову гостю в Стоклосах. Ха-ха! Ти чудово все передбачив, старий політику... Привезу тобі сюрприз із чужих країв. Кінне полювання з хортами... Ось він мчить у мрії осіннім полем поруч із нею, чує, як вітер летить навперегони з бистрими кіньми. О прозорі, бездонні очі! О ясні трояндн пам'ятної ночі!

Він ішов, охоплений мріями, не дуже усвідомлюючи, що простує до місця, яке із боєм здобував півтора року тому. Ввійшов в одну з вуличок, що під прямим кутом повертала до монастиря францисканців. Минув цю, потім другу, нарешті опинився в третій. Ніде тут не світилося, ніде не було й сліду людського життя. Кшиштоф так чудово запам'ятав відстань від рогу цієї вулиці до входу в темні сіни дому в день битви, що зараз несвідомо відчував її. Він простягав руки, щоб доторкнутись до мурів на протилежному боці вулиці. Але коли почав іти в тому напрямку, спіткнувся і вдарився грудьми, коліном, а потім і лобом об руїни. Шерехаті безформні брили й уламки мурів, купи цегли оточили його з усіх боків. Він доторкався руками

[1] Чорти б тебе взяли! *(Ісп.)*

до слизьких від дощу звалиськ і мокрої жорстви. Його ноги вивертались на гострому камінюччі, ніби потрапляли в залізні капкани, коліна збивалися об сторчаки брил. Він брався чимраз вище на гору повалених руїн, на купи грузу. Ішов спочатку вперед, потім управо і, долаючи громаддя кам'яних уламків, п'явся вверх іще кілька десятків кроків. Провалювався в ями, видирався на обвалені мури, злітав у розщелини, падав долілиць у глибокі западини, аж поки кінець кінцем пройшов уздовж і впоперек через увесь оцей квартал аж до Коссо. Тоді, зморений тілом і душею, звалився серед каміння, сказав сам собі, що тут уже нічого немає.

Його охопила давня цілковита байдужість. Відчував тільки фізичну й душевну втому, виснаження й відразу до всього. Зрідка нападав на нього сміх розчарування, сміх нестерпний, неприємний. Хто знає, байдужно роздумував він, непорушно лежачи на осипах вапна, може ж, вона десь отут, піді мною гниє? Можливо, якби руками розгребти оцей пісок, вдалося б натрапити на її розтрощений труп? Дощ ллє на розтовчену цеглу, на позеленілий піскович. Капає брудна вода в її очі, вирячені від величезного переляку... Зосередившись у самому собі, Недро не відчував дощових краплин, що сікли його по обличчю, не чув завивання вітру.

Але раптом вразили його особливі звуки. Він ніби пробудився з міцного сну. Відчув двигтіння землі, на якій лежав, ніби руїни й звалища затряслись у гарячці. Ліниво підвів голову. Поблизу, десь збоку, за урвищем стін чути було важке гупання залізних ломів, удари кайла. Кшиштоф прислухався якийсь час, а потім забув про нього. Подумав, що це, мабуть, жебраки, які оббирають трупи, розкопують руїни. На цій думці й зупинився. І лежав далі.

Тим часом важкі кроки, брязкіт лому і чиєсь перешіптування почали наближатись до нього. Тоді гнів, що охопив Кшиштофа, зірвав його на ноги. У непроглядному нічному мороці замаячило кілька темних постатей. Кшиштоф витяг з-за пояса пістолет, націлився і завмер у вичікувальній позі.

Нічні люди йшли повільно, клацаючи по камінню кутими черевиками. По клацанню підборів він розрізнив, що тут, між руїн, їх не менше п'яти чоловік. Разом же йшло троє. Помітили, видно, його плащ і зупинилися. Запала тиша. Тільки вітер завивав, віючи серед завалів. Раптом яскравий блиск сліпого ліхтаря, мов зигзаг блискавки, вцілив

у постать Цедра. Тоді він підняв пістолет і мовив спокійно по-французькому:

— Хто тут?

Мовчання.

За хвилину квапливий блиск ліхтаря удруге обшарив простір за Кшиштофом, з правого й лівого боку,— ніби гончак, який вистежує, чи є тут ще хтось із ним. Водночас темні постаті порозбігалися в мороці, щоб оточити з усіх боків білу постать улана. Він узяв на приціл першу з краю чорну тінь, яку встиг помітити в темряві. Зо два рази перевірив, чи правильний вибрав напрямок, і натиснув на гачок. Луна пістолетного пострілу прокотилась над руїнами, немов гагахнув гарматний снаряд. Цедро висмикнув з-за пояса другий пістолет. У ліву руку вхопив шаблю. Почув поруч себе, за собою стрибки по лункому камінню. Залізний лом торкнувся його. Тоді, повернувшись, Цедро раптом вистрілив, приставивши дуло пістолета мало не до грудей чоловіка, який вже намагався схопити його руками. Той упав навзнак, застогнавши передсмертним стогоном. Кшиштоф перескочив через нього, вимахуючи шаблею, яку переклав з лівої у праву долоню, рубаючи вправо, вліво, взад, уперед. Ноги в нього вивертались і з'їжджали з каміння. Він падав на коліна, на руки, схоплювався й відскакував від ворогів, які вже дотяглись до нього. Руїнам, по яких він тікав, не було кінця-краю. Вигик із них страшний лабіринт завулків, стін, кімнат і ям! В одному з таких завулків Цедро зупинився. Чув по зміненому шуму вітру, що опинився в руїнах якогось будинку. Зіпершись плечима на решгки комина, він став чатувати на нападників.

Двоє з них наблизились до нього, і Кшиштофові прямо в очі сяйнув ліхтар. Він побачив на мить перед собою страшні їхні обличчя. Стрибонувши до них, сік шаблею наосліп з усіх сил, відчуваючи, що настав жахливий момент. Рука його завдавала блискавичні удари хрест-навхрест і раз по раз колола. А ті заміряпись ломами зверху вниз, щоб одним змахом розтрощити йому голову. Та от один із них пронизливо закричав і перестав битися, а другий і далі страхітливо вимахував ломом. Кшиштоф чув його хрипкий віддих і огидний сморід немитого тіла. Подавшися слідом, немов тигр, скочив на нього, мірячись панести удар йому в груди. Вони обидва звалились на землю. Не на життя, а на смерть зіткнувшись, душили один одного руками за горло і, борючись, качалися по камінню. То Кшиштоф опинявся зверху, то той другий. Голови їхні би-

лися об гостряки, зуби шматували одежу, руки, мов залізні ікла, шукали ворожого горла. Іспанець був грубий чолов'яга, міцний як залізо, і Цедро не міг його подужати. Рятувала його спритність і молодість. Він виривався щохвилини, вислизав із лютих обіймів і знову кидався до горла рухом блискавичнішим від думки. Він весь час і оборонявся, і нападав. Відчував, одначе, що не дасть із ним ради. Обливався холодним потом перед лицем смертельної небезпеки.

Розпач краяв його мозок. Враз він вирішив вирватися й тікати щодуху! Смикнувся, вигнув спину й відірвався від ворога. Але той відчув його знесилення. Вони обидва сиділи навколішках, лице в лице, і з хвилину чекали смерті слабшого. Іспанець набрав у груди повітря і перший метнувся усім тілом на Цедра. Хижими руками дотягся до його шиї. І в цю мить, конвульсивно борючись, вони злетіли обидва в якесь вузьке провалля. Душачи один одного й кусаючись, скочувались по стрімких сходах униз. На самому дні, де нерухомо стояв жахливий трупний сморід, Кшиштоф вирвався з рук розбійника. Інстинктивно вловив, звідки війнуло свіжістю, і, повернувшись у розщелину сходів, двома-трьома стрибками вибрався на свіже повітря. В ту ж саму хвилину нагнувся і вхопив із землі велетенську брилу, яку перед цим зачепив стопою і підважив коліном. Підняв її обіруч над головою, наче відчув у собі силу аж шістьох чоловік, і, захихотівши від щастя, пожбурив її точно у сходовий отвір. Почув передсмертне зітхання, останній стогін, коротке схлипування. А за нею у те ж саме місце кинув другу, третю й четверту! Він шукав на землі чимраз більші, недвижні брили і з надлюдською, скажéною силою, з лютим поспіхом метав їх у чорний отвір. Бачив його тепер так виразно, ніби діло було серед білого дня. Робив це, не тямлячи, де він зараз є і що чинить. Хапав голіруч мокрі уламки муру і жбурляв їх униз, спихав коліньми шматки руїн.

ПОСТ

Протягом зими рота капітана Фіалковського не раз вирушала із Сарагоси в похід. Звичайно капітан з частиною загону зоставався в місті, а в похід ішла лише група на чолі з поручником або одним із двох підпоручників. Іноді роту ділили на кілька груп, командування над якими брали

на себе ротні вахмістри, старший вахмістр, восьмеро капралів і навіть троє трубачів. У такий спосіб охороняли дороги, що вели до Сарагоси із гір.

Одні з цих невеличких груп ходили по памплонській дорозі та прилеглими до неї долинами, інші — в долину річки Гальєго, а ще інші — на південний схід, Валенсійською дорогою, до синього моря, на Фуентес де Ебро, перетинаючи Королівський канал, на ла Пуебла де Іхар, на Сан-Пер, доходили до Альканьїс, а звідти — аж до Монройо. Повертались вони з цих походів поранені, не раз обстріляні гверильясами, втомлені від скакання в сідлі, змагані вітром і дощем.

Кшиштоф Цедро досить довго не брав участі в цих акціях через дуже поганий стан здоров'я. Кістки в нього були потрощені, легені й печінка ніби зовсім були відбиті списами. Його гнітили сум і туга. Блукав по Сарагосі у цілковитій самотності, лютий і знетямлений. Коли товариші його давніх походів і рицарських забав запитували, що він із собою робить, чого дивакує, відповідав їм коротко і стисло, що він спокушений дияволом, отож і змагається з ним по спустошених храмах, серед монастирських руїн і на звалищах людських жител.

Навесні, у перші дні березня, коли на руйновищах зійшла трава й вигнались веселі кущі деревоподібного вістарію, бутони й чашечки квітів якого ніби вбирали в себе барву південного неба, і почали вкривати стіни та перекидати через них свої зелені руки, коли з землі, повної трупів людей, що позадушувались у підвалах, померли від чуми, пробилось буйне пагіння любовного дерева cercis, коли розрослися цілі кущі фіалок, різнобарвних гіацинтів, лілій і тюльпанів, Кшиштоф прийшов до пам'яті й зажадав, щоб йому доручили якесь завдання, і на чолі роз'їзду вирушив у гори. Мав у своїй підлеглості його милість вахмістра Гайкося і двадцять вояків. Послали його в зовсім новому, ще не розвіданому напрямку. Загін мав дійти аж до гірських перевалів, що ведуть у бік Франції, під Валє д'Аран, у Середніх Піренеях. Перевали ті перебували під контролем повстанців. Їх треба було вистежити, розвідати, скільки їх є, і, якщо це можливо, очистити від них дороги.

Загін посувався спочатку великими маршами, прямо на північ, до Монсон, а потім до Барбастро. На третій день вони вже були серед гірського бездоріжжя коло Пуенте Монтаньяна, над річкою Ногуера, північною притокою

Ебро. Скінчились пошарпані вершини вапнякових горбів, осипи гіпсу, безплідні скелі, просяклі сіллю височини. Вузькі barrancos [1], порожні ущелини — не було в них жодного деревця, куща, клаптя землі,— вели вгору, на плоскогір'я місцевості Собрарбе, між верхньою течією річки Сінка і Ногуера. Досягли висот, де дме поривчастий вітер і клубочаться хмари. Вдихнули на повні груди холодного, вологого повітря.

В ущелинах, що їх вони минули, в тісних прірвах, вузьких від осипів вивітреної скелі, було тихо і душно. Вітер туди не долітав, мертве повітря стояло там нерухомо, мов у закритій кімнаті. У гірській країні, в яку вони щойно в'їхали, частіше траплялись людські житла. Це були переважно хатини пастухів, вибудовані з вапняку, із загородами для кіз і корів. Де-не-де можна було побачити й кращі будинки горян, що жили контрабандою.

Тут і там, у місцях найбільш придатних для садівництва, городництва та землеробства, видно було руїни мавританських осель та садиб, які, відтоді як багато віків тому вигнано морисків, так уже позаростали плющем і травою, що важко було їх відрізнити від зруйнованих садиб гідальго-розбійників. Улани в цих краях не стрічали на своєму шляху людей. Не раз довгенько доводилось їм чатувати, перше ніж вдавалося впіймати в хаті когось із місцевих жителів і примусити його хоч щось сказати про те, що їх цікавило. Декотрі з таких полонених були тверді, мов камінь, недоступні у своєму опорі, точнісінько так, як і Піренейські гори; вони воліли конати у муках, ніж прохопитися бодай словом про місце перебування повстанського загону; воліли дати себе спалити на повільному вогні, аніж сказати, де повертає або розходиться дорога, якою просувались улани. Траплялись, однак, і люди, ласі на гріш або просто благодушні, котрі за понюшку доброї табаки згоджувались дати жадані відомості, часто, зрештою, недолуго вигадані, непотрібні або фальшиві. Траплялися й тверезі політики і безпомилкові прозорливці, котрі завжди визнавали силу і владу того, хто дужчий. Були й підлі зрадники. Ці самі приходили, хоч їх ніхто й не запрошував, тайкома, нічною добою, потемки, вели недоступними шляхами і спричинялись до загибелі земляків, що спали, зовсім не підозрюючи про небезпеку. Нічної пори, у мороці, брали за це платню і зникали в гірських ущелинах.

---

[1] Прірви *(ісп.)*.

Неперевершеним інквізитором і справжнім слідчим був Гайкось. Він умів так ставити запитання і так аргументувати їх, що негайно з'ясовувалось, що воно за людина. Після двох-трьох «способів» уже відомо було, чи варто молодика вогнем пекти, чи зі слов'янською гостинністю частувати іспанським вином. Гайкось володів навіть мовою, щоправда не іспанською, а інквізиторсько-арагонською. Його белькотання на диво зрозуміле було для полонених будь-якої вдачі, характеру й темпераменту, як загальновідомий кодекс. Походами керував сам Кшиштоф. Рухались найчастіше один за другим, тягнучи схарапуджених коней за вузду по цілковитому бездоріжжю, терасами, з яких сипка крейда, вилітаючи з-під копит, падала в бездонну прірву. Прокрадалися вони при блиску місяця і в найтемніші ночі, нападали на табори і на мандрівні групи вранці або надвечір.

Великими зусиллями протягом цілої майже весни Кшиштофові вдалося відігнати повстанців від перевалів і від гірських шляхів, відкрити в горах цілий ряд пунктів для польової пошти генерала Сюше. Нарешті загін був звільнений від патрулювання у цих диявольських місцях і одержав наказ відновити комунікації, також порушені гверильясами, між французькими гарнізонами на півдні та серед хребтів іберійських гір за Ебро. Саме тоді з Валле д'Аран вони пішли на південь, до Леріди, долиною ріки Серге до Мекуїненси. Тут серед французьких військ довго відпочивали, а потім вирушили в похід новим шляхом, що його проклав генерал Сюше для облоги Тортоси. Швидкими переходами вони досягли долини Альгас, а звідти, просуваючись весь час горами, минули Монройо.

Кінцевим пунктом їхнього маршу була Морелья, невеличка фортеця в горах, у якій з двома сотнями людей оборонявся від збунтованого місцевого населення капітан Вигановський. Кшиштофові довелось подолати багато труднощів, перш ніж він зміг наблизитись до замку Морелья. Села, ферми, довколишні маєтки, як, наприклад, Бельястар, Чіва, Росель, Трайгерра, Торделелья, Мота, Ербес та інші, збунтувались і вели війну з прищельцями. Загін уланів змушений був звиватись, мов скорпіон між жарин, щоб не бути розгромленим великими силами ворога. Саме тоді й не спали вони протягом усього маршу. З місця на місце летіли, звичайно галопом, щоб вчинити несподіваний напад і не дати гверильясам спостерегти, скільки їх є насправді.

Нарешті після довгих просувань уперед і відходів назад якогось дня, вже смерком, улани досягли брам Морельї. Була неабияка радість, коли опинились вони в товаристві двохсот піхотинців з-над Вісли і під надійним захистом їхніх карабінів. Цедро привітався з Вигановським, як з рідним братом. Капітан був ще худіший, ніж у Сарагосі.

Обличчя його під час маршів, на вітрі, почорніло і висохло. Випуклі вилиці й щелепи надавали його обличчю грізного і невблаганно-суворого виразу.

Усміх блаженної радості, що раптом з'явився на його суворому лиці при зустрічі з молодим Цедром, був чимось надзвичайно дивним і несподіваним. Так само незвично лунав його голос, коли довелося вітати й розташовувати прибульців. Але через хвилину як постава, так і звучання голосу його набрали попередньої незворушності.

Капітан Вигановський займав у замку Морелья невеличку наріжну кімнатку, що виходила вікнами на дві сторони світу. Звідти видно було містечко біля підніжжя гори й дороги, які вели до нього. В капітана було тут ліжко, столик і два стільці. Він звелів внести до кімнатки другу постіль і почав пригощати «молокососа». Заметушився, готуючи щось із їжі, витирав склянки, вносив якийсь посуд. Цедро дивився на нього спідлоба, лежачи на тапчані.

Вигановський сказав:

— Хтось мені говорив, тьху, тьху, тьху, що вас у сутичці вбили. На щастя, це — брехня.

— Не зовсім так. Я був на волосинці від смерті.

— Ну, ви жартуєте. Вигляд у вас, як в андалузького огира, якого годують кукурудзою.

— Куля мене прошила наскрізь.

— Куля — то дурниця. Це все одно, що легкий приступ лихоманки.

— Нікому не бажаю такого приступу...

— Я вже випробував її на собі.

— Що? Лихоманку?

— Що там казати! Знаєте,— раптом мовив він, повертаючи обличчя до співрозмовника,— я вже не можу більше витримати!

— Чого?

— Такого життя.

— Що за сентименталізм!

— Я це кажу вам як солдат солдатові, клянусь незаплямованою честю, що смерть для мене була б миліша.

— Чому?

— Життя вже тут остогидло мені, ось чому!

— А все-таки?

— Не можу більше витримати цієї служби. Не можу! Підтяло мене таке життя, задушило. Я не для того пішов до війська, щоб іспанських хлопів палити живцем, цілі села з жінками і дітьми до ноги винищувати, вогнем і мечем втихомирювати міста. Щиро скажу: душею я на їхньому боці.

— Це погано!

— Ось уже два роки, як я зажадав відставки. На моє прохання і досі нема відповіді. Імператор воює в Австрії, сидить у Парижі, і наказу про відставку як не було, так і нема. А тим часом я мушу проти власного сумління служити, кривавити свій палаш. Я борюся сам із собою, воюю зі своїми переконаннями. Сто тисяч разів я йшов наосліп, щоб загинути, щоб не бути нікчемним пахолком!.. Але смерть мене оминає! І тепер я вже більше не можу!

— То ви, пане капітан, хочете повернутися на батьківщину?

Вигановський хапливо перевів подих.

— Чи я хочу на батьківщину?.. Так, хочу...— прошептав він пересохлими губами.

Увійшов офіцер зі службовим рапортом про розміщення в замку уланських коней. Вигановський розмовляв з ним таким різким, невблаганним і твердим голосом, ніби це була зовсім інша людина. Після залагодження справ, після того як вийшов офіцер, капітан повернувся до попередньої розмови:

— Ви ніби з неба звалилися! Самі навіть не уявляєте, яку велику послугу можете зробити мені.

— Я ладен на все, що в моїх силах.

— Ба! Якщо так складеться, що ви звідси вирушите в належному напрямку... Який у вас дальший маршрут?

— Маю дістатись до Тортоси, сповістити про вас та про інші гарнізони, що траплятимуться мені по дорозі. Потім повернусь до Сарагоси, у свій полк.

— До Тортоси, в штаб Сюше!..— радісно вигукнув Вигановський.

— Про що йдеться?

— Брате! Адже там давно вже може бути для мене в якійсь із канцелярій наказ про відставку. Наші зв'язки з Францією були так довго... Ви казали, що почала завдяки вашим старанням знову діяти польова пошта... Може ж, якраз і надійшов наказ?

— У такому разі завтра ж вирушаю.

Вигановський розпростер обійми й голосно засміявся, як дитя. Але за хвилину взяв себе в руки.

— Ви жартуєте, братику! Чи ж би я відпустив вас ізвідси без відпочинку?

— Завтра ж виїду. Я вже сьогодні виспався з солдатами. От коні трохи перепочинуть...

Він говорив, а сам поринув у сон, хоч і бачив іще бліде обличчя Вигановського. І проспав як колода аж до полудня наступного дня. Розбудила його страшна липнева спека, що хлинула до кімнати у відчинені вікна. Щедро сів на постелі. Був бадьорий, свіжий і дужий, мов андалузький рисак. З радістю подумав про пригоди, що чекають на нього завтра й післязавтра, перш ніж він дістанеться до Тортосп. Зайшов Вигановський. Ще з дверей сказав:

— Ну й Гайкось у вас! Я б його першого, шельму, наказав спалить на вогні. Якщо це правда, що він розповідає моїм Віцекам...

— Що там таке? — засміявся Кшиштоф.

— Я вийшов огляпути замок і застав усіх коло бутлів. Це ж просто розкіш! Не вони його, а він їх частує: має з собою пречудове вино.

— О, та це відомо...

— Міна, мов у бика, призначеного на бургоську арену. Такого красеня я давно не бачив серед наших. Сидить сам серед моїх піхотинців, потягує дим із цибуха і попиває винце із чари, а точпіше з півкварти. Починає говорити — дим струмує крізь віхті вусиськ і в'ється круг червоного посяри. Нема чого казати, розцвів на дорогих винах!

— Він життя мені врятував.

— Де?

— Під Бурв'єдро. Мене вже на смерть затоптали. Він коня мого вніймав на льоту, коли я, прострелений, злетів із сідла...

— Бодай вони будуть прокляті, всі оці битви, оці села й міста! — вигукнув Вигановський, ходячи по кімнаті.— Хіба ж у моєму розпорядженні не такі ж самі бандюги, кати і убивці? А я їх щаджу й ціную, бо вони найкраще вміють битися... Ці найпевніше всього врятують з біди, коли опинишся в оточенні. Що ми тільки, в лиха, не витворяли тут! А ви ще довго маєте намір побути у нас?

— Поки, ясна річ, не накажуть іти кудись в інше місце. Та, може ж, і війна скінчиться.

— Ця війна ніколи не скінчиться. Я вже стільки років солдат, тож знаю, яку війну можна скінчити й коли. Наполеон не складе зброї перед гверильясами, бо цим зневажить себе, а покорити цей люд — це просто вигадки! Я з оцією шпагою пройшов немало світу, бачив, як борються за свою свободу народи. Не можна їх покорити, бо вони мають рацію і сповнені ентузіазму. І я це казав у вічі своїм командирам, коли обгрунтовував, чому саме хочу піти у відставку.

— Можна так само переконливо довести, що вони не мають рації в своїй боротьбі.

— Цікаво, як саме?

— Невже вони неодмінно повинні захищати інквізицію, недоторканність прав феодалів, монастирські маєтки й опю династію Бурбонів? Таж проти цієї самої династії захищались, зубами й пазурами відбиваючись, Арагонія, Каталонія й Валенсія сто років тому у війні за престолонаслідування в Іспанії. Так, як тепер неодмінно хочуть мати над собою Фердінанда Сьомого або Карла Четвертого, обох Бурбонів, так тоді жадали вони Карла-австріяка проти Бурбонів. Темний люд! Такі ідеї жили у нас кількасот років тому. Хто б тепер у нас щиро хотів воювати за того чи іншого наступника престолу? Ви тільки подумайте...

— А ви за кого воюєте? — глузливо спитав капітан.

Цедро підскочив до нього, вигукнувши:

— Я щиросердо воюю за свою рідну країну!

— Ну і далі товкмачте собі самому й господу богу цей девіз. А я вже більше не хочу цього робити. Досить. Кидаю все це.

Через хвилину він сказав, почервонівши на обличчі:

— У мене цієї ночі визрів такий план. Як будете разом зі своїми людьми вирушати звідси, я дам вам провідника, іспанця. Забезпечимо його мундиром, таким, як у вас, щоб земляки не впізнали. Я дам йому свого коня. Він проведе вас певним, найближчим, цілком безпечним шляхом до Тортоси.

— А що то за чоловік? Щоб, бува, не продав мене за якісь срібняки. Бо ж я вже бачив і таких серед них, що держать задля вигоди сторону французів і зі своїх радо тягнуть.

— Це найнадійніший чоловік! Можу головою за нього поручитися. Сто разів пересвідчився в його вірності. Це — справжній іспанець, але шалапут і вільнодумець. Тому й схиляється перед французами. Вірить, що з французькою

допомогою швидше в його країні розцвітуть новітні інституції. Ти не думай, що може бути з нього платний зрадник. Я ж кажу, це — іспанець, але високої культури, тож його не задовольняє фанатизм хлопів, ченців і контрабандистів. Я не раз робив йому добрі послуги. Не одне життя врятував за його проханням. Скаже він одне-єдине слово, і я щаджу цілі містечка, цілі села. Тепер він хоче велику послугу зробити мені і цим віддячити. Передаси через нього документ про мою відставку, якщо вже надійшов,— нічого більше. І він привезе його мені.

Мовлячи це, капітан поклав обидві руки Цедру на плечі й щиро всміхнувся.

— Гаразд,— мовив Кшиштоф,— буде виконано. А як ви думаєте звідси вибратися? Самому одному вам не вийти. Загін же, наскільки відомо мені, мусить тут ще довго стояти на чатах,— аж до спеціального наказу.

— Так, аж до наказу. Цей чоловік, дон Хосе, виведе звідси й мене. У нього є для нас обох приготовлені паспорти від іспанських генералів Вільякампи і Барсонкура для переходу до Тортоси. Я звірився йому. І він зрозумів мене як рідний брат.

— Ну, якщо так, то хутчій приводьте його. Сьогодні вночі я вирушу в похід.

— Чого б то я поспішав? — удавано заперечував Вигановський.

— Хочу і я бути чогось вартим у ваших очах. Адже свого часу я гарно поспав під охороною вашої шпаги в Єрусалимських дів.

— Вертайтеся зі мною на батьківщину...— тихо сказав Вигановський.

— Ніколи в житті! Кличте того чоловіка.

Капітан кивнув головою і вийшов. Цедро подався до своїх солдатів і наказав:

— Нагодуйте добре коней, зброю тримайте напоготові, як смеркне, вирушимо у марш!

Солдати лише похмуро зітхнули й пішли до коней.

Надвечір цього ж таки дня з'явився іспанець. Був це високий, жвавий, дужий чоловік. Говорив непогано по-французькому. Цедро вступив з ним у розмову, пильно вивчаючи його очима. Не довіряючи самому собі, повів його до Гайкося і по-польському сказав вахмістрові, хто це і яка на нього покладається місія. Гайкось зміряв його спідлоба, перш ніж почати розмову. До негативних висновків, однак, не дійшов. Тільки сказав, що хлоп цей сильний,

отож треба тримати його між коней і не спускати з ока.

Дон Хосе надів мундир одного з уланів, а той зостався в одежі, в якій доглядав за кіньми у стайні. Темного вечора рушили вони за ворота. Коли вже Кшиштоф виїздив, Вигановський уклінно попросив, щоб той чекав на нього в Тортосі, якщо наказ про відставку вже надійшов. Цедро пообіцяв почекати.

ВІДСТАВКА

Кілька днів уже Кшиштоф очікував на Вигановського. Документ про відставку, що лежав у канцелярії генерала Хлопіцького, вручений був іспанцеві, і той, переодягшись у народне вбрання, негайно поніс його до Морельї. Цедро під різними приводами,— мовляв, треба полікувати коней, поремонтувати сідла тощо,— все продовжував своє перебування в окопах генерала Сюше. Але день, призначений для виступу в похід, швидко наближався.

З височин Ла Рокета видно було містечко Тортосу, що лежало на самому березі ріки Ебро. За ним біг ланцюг скелястих гір, пустельних і високих. Поблизу монастиря єзуїтів, де стояв третій польський батальйон сто п'ятнадцятого полку, видно було французькі шанці, які оточували місто. Довкола тяглася смуга неужитків, з якою дивно гармоніював замок у центрі міста, міцно обмурований форт де ла Тенехас, а також брами Мостова, дель Растро та похмурі бастіони святого Хуана, хреста господнього, кармелітський та інші. Далеко на схід простягався старий форт д'Орлеанс.

По той бік річки розташовані були два польські батальйони другого полку, куди повинен був, приїхавши до Тортоси, з'явитися Вигановський. Отже Цедро щоденно їздив туди, минаючи паралельні окопи, що вели зі сходу, по обидва боки ріки. На п'ятий день свого перебування під Тортосою, вранці, коли він ще спав на польовій квартирі у свого друга Рибалтовського на Ла Рокета, його розбудили, оповістивши, що прибув Вигановський. Цедро схопився з постелі й швидко почав одягатися.

Але той, що приніс йому цю звістку, додав:

— Капітан Вигановський прибув, але хтось убив його поблизу табору, де стоїть другий полк.

Кшиштоф скочив на ноги, ніби його хто вдарив ножем. Він онімів. Потім упав на постіль і так лежав без руху, слухаючи розмови, припущення й висновки.

Неквапно, немов уві сні, одяг мундир, причепив шаблю, накинув плащ і поїхав за Ебро. Поблизу табору другого полку він побачив серед поля кількох солдатів. По узгір'ях звисали тут зарослі агави й диких кущів юки. Вдалині стояли голі, потріскані гори. Вже почалася серпнева спека. Сонце пропікало наскрізь жовті прирічкові піски, вогнем випалювало всихаючі під скелями рослини. На блискучому піску лежав майже голий труп Вигановського.

Коли Цедро зістрибнув з коня й схилився над трупом, побачив сліди від двох ударів стилета чи ножа,— серце пробите навиліт несхибною рукою. Убивця здер із своєї жертви іспанську одіж і кинув її неподалік, серед кущів. Вчинив це, видно, в такому поспіху, що, стягнувши сорочку через голову, залишив руки трупа простягнутими вгору. Ці голі руки, безборонні й безсилі, кинуті паралельно одна до одної уздовж голови, здавалося, волали до Кшиштофа з землі. Рої москітів, мух і дрібних, ледь видних сіро-зелених мошок із дзижчанням кружляли над тілом загиблого і впивались у засохлу кров його рани. Під палючим сонцем від трупа війнуло запахом смерті.

То цей, то той із старих вояків занюхав люлькою і сплюнув. Поміркували, поговорили про дивний випадок і пішли геть. Цедро зостався сам. Біля голови убитого лежав камінь. Улан сів, ліктями зіперся на коліна, голову схилив на долоні і втупився в обличчя друга. Іноді то тут, то там блукав поглядом. Високий сипучий пісок, прогрітий на цілий лікоть, стоптаний був підборами ніг, зведених смертельним корчем. Тут, видно, вони боролись між собою. Тут ворог напав на нього несподівано. Тут завдав удару. Тут тяг його, щоб зганьбити на очах у цілого війська. Тут здирав із нього мирний одяг...

— Дон Хосе...— прошептали вуста.

Серце забилося зголоднілим, страхітним яструбом. Від гніву забурхала кров у жилах. Але поволі стишили її гіркі думки. Серце замкнулося, і душа знову завмерла перед цим трупом. Нестерпна спека пропалювала наскрізь тіло, повітря було розпечене, як цей розпечений під ногами пісок. Труп уже почав розкладатися й тхнути.

Кшиштоф підвівся і, широко ступаючи, пішов у бік розташування другого полку. Зупинився перед батальйонами, які шикувалися, готуючись до битви. Став перед їх фронтом і дзвінким голосом звернувся до офіцерів і солдатів, щоб помстилися за смерть товариша й поховали голий труп.

— Солдати! Його вже сонце пожирає, вхопивши в свої пазурі. Він лежить самотньо перед вами всіма, а над ним невблаганне сонце. Не змилується воно над ним, не пригасить свого вогню. Пісок під ним розпечений від жари. Кров у жилах набухає й розтріскує шкіру. Комар і муха смокчуть праведну кров. Ідіть викопайте йому яму, як солдат солдатові. Віддайте йому братерську шану!

Із шеренг відповів йому голос:

— Можеш сам йому віддавати шану. І сам йому викопай яму. Він уже не солдат і не товариш нам. Подивися уважно. Ми зараз усіма батальйонами йдемо в бій, а він лише для себе самого випросив звільнення з війська. Справедливо вчинила з ним доля! Хай гниє на спеці!

Залунав барабанний дріб. Батальйони, звернувши відділеннями своїми вправо, рушили твердим кроком у напрямку Орлеанського форту. Видно було їхній великий, залізний стрій, блиск карабінів. Незабаром заслонила їх пилюга і хмара диму.

Кшиштоф повернувся до друга. Видобув із піхов шаблю свою і кінець її загнав у глибоку рану, завдану стилетом. Сів на камінь і промовив до трупа:

— Ось який наш Ронсеваль, товаришу мій...

Настав-таки той час, коли він почав вигрібати в сипучому піску яму для могили. Спершу голими руками, потім знайденим уламком гранати. Добре упрів, гарно напрацювався, поки викопав до вечора яму для вбитого. Поклав у неї небіжчика. Простягнуті руки склав навхрест на грудях. Засипав товариша розпеченою іспанською землею, співаючи собі і йому прощальну пісню, без слів, самотню пісню.

ДІМ

У келецькім нотаріаті здавна лежав заповіт шляхтича Нардзевського. Тим актом власник Вирв усе своє рухоме й нерухоме майно відписав своєму племінникові Ольбромському.

Закінчилась на польській землі війна тисяча вісімсот дев'ятого року, і улан у низькому званні поручника мав повернутися з Кракова зі своїм полком на зимовий постій. Але товариш його, Яжимський, який у Келецькому окрузі керував якимись маєтками, стрівшись із ним, сповістив йому радісну новину. Рафал відразу ж подав у відставку і поспішив до Кельць. Коли заповіт був офіційно розпечатаний, справдились Рафалові надії. Він став самовладним дідичем. Щоправда, знав: у фільварку залиши-

лась одна неорана земля та трохи огорожі і що звільнені з панщини селяни тепер уже не захочуть подати йому й найменшої допомоги в господарстві... Та, незважаючи на це, поквапився прибути на місце. А коли вже ступив у ті гори, то й зостався там.

Тим часом до Тарнін перебрався чоловік Зофки й жадібно захопив у свої руки хазяйнування, нібито на короткий час, нібито для того, щоб не так важко було старому батькові. Рафал передчував, що тільки в запеклих сутичках йому вдалося б вижити з Тарнін нову сім'ю. Тож постарався одержати з наявних багатств лише те, що можна було, і не поспішав додому.

У Вирвах він спочатку мешкав у бараці, що вцілів від вогню по другий бік ставу: австріяки не встигли спалити його. Опорядив для себе в задній частині будівлі кімнатку і сяк-так перебув у ній дві зими. Цілковито віддався полюванню. Кацпер і Міхцик, якого з війська забрав до Вирв,— оце й усі його дворові: Кацпер був єгерем, а Міхцик — кухарем, камердинером і порадником. Поселившись тут, Рафал через рік звів високі, на мурованих стовпах, під гонтою, стодоли, відбудував стайні, обори, привів до ладу гамазей. Наступного року насипав нову греблю з водоспуском на забитих у землю палях і відремонтував млин, а на третій рік, з весни, почав зводити для себе дім.

Дім ставив з модрини й великих смерек. Заздалегідь всіма підводами взимку звозили з Лисиці, Букової і Стравчапої гори модрини, буки й смереки.

Витесані з них підвалини й балки сохли влітку під спеціальним навісом. З Кльонова назвозили гонт одна в одну, в Бодзентині тесля допасовував вікна і двері. Ціле літо чути було цюкання сокир; у липні вже забілів на околиці зруб будинку з в'язанням балок, кроков і лат.

Рафал щиро захопився будівництвом. Сам, коли ходив на полювання, оглянув і вибрав у горах кожне дерево. Був присутній, коли хлопи на своїх плечах спускали стовбури згори, везли на розворах під навіс. Був присутній при розпилюванні кожної балки, при відділянні північної її частини від твердої південної, стежив за кожним ударом сокири, обмацував рукою кожен сучечок, стрижень, кожну виямку. Всі дні весни й початку літа провів він серед пилярів і теслів. Звик до того, щоб ноги зашпортувались у м'яких і тонких стружках, щоб вухо вловлювало шелест обтесуваного сокирою дерева, ковзку мелодію рубанка, видзвін долота у серцевині модрини. Не було такої підва-

лини, котрої б він не тягав разом з людьми, не було в'язання, яке б він не перевірив розрахунками, на око й навпомацки. І коли виросли з велетенських колод стіни, радів, мов дитина. Закладав він тут для себе нове життя, зводив міцні стіни на каміннóму підмурівку, скріплював зруб міцними балками і незрушними сволоками,— не поборе такий дім будь-яких бур! І сам рік і напис на сволоку видовбав. Нарешті почала з купи гонт і лат виростати висока покрівля.

Водночас із зведенням будинку швидко викорчовували дерева на неужитках, розчищали площу від ялівцю, вибирали з землі каміння. Деякі з прагнень брата, Пйотра, не так своїм прикладом, як силою неусвідомленої спадковості впливали на розум і волю молодого рільника. Від ранньої весни до пізньої осені курились на обширах так званих пустищ, на гірських схилах купи вирваного з землі ялівцю, які спалювали разом із пнями ялин. Звільнені від панщини, але й далі вбогі заробітчани виривали коріння великих пнів після ялин, смерек і буків, що колись тут шуміли. Великі кореневища обвішані були камінням кварцу, обплетені безліччю корінців. Ями після корчування засина́ли землею й старанно вирівнювали. Діти й підлітки збирали каміння й зносили його на придорожні купи.

Грунт там був кам'янистий. Сиве, тверде камінюччя лежало не тільки на поверхні землі, а й під тонким, родючим її шаром, вкритим травою, мохом, лісовими квітками. Лисий череп каменя-кругляка виглядав із грунту скрізь, куди тільки кинеш оком, куди тільки ступиш ногою. Коли розорювали нерівний після корчування грунт, роздовбаний кайлами, каміння, здавалося, вивалювалось цілими гронами, вилущувалося, мов горіхи, плодилося на очах і множилося, мов незліченна комашня. Плуг, пущений уперше по цілині, скреготів, вищав, ковиляв і по-справжньому боровся з перепонами. Рвав коріння, підрізав підгнилі пагони і розривав віковічні завали каміння. Перші борозни були криві, подекуди мілкі, а подекуди — надто глибокі: сягали аж до скелястого підгрунтя, кривуляли вправо і вліво. Земля прощалася зі своєю незайманістю не задарма. Треба було роздерти її покритий різнотрав'ям обліг, обірвати тисячі переплетених між собою корінців, розсікти жили, виорати недвижний камінь, витягти його і з болем у попереку віднести якпайдалі на дорогу.

Настало літо дванадцятого року.

Рафал тим часом, уже як покосив жито — під кінець

липня,— взявся що є сил за корчування новини. Ще стояли в полях світлі смуги вівса. Був великий шмат землі, колись порослий старим лісом, оточений широким кільцем заплавних луків, через які протікала річка. Ця земля досі служила пасовиськом. На колишній вирубці вже встиг вирости хмиз і молодий лісок, переважно листяний. Обіч високо стятого пня з обдертою корою, з білого, мов кістка, який затвердів і висох, можна було натрапити на ліщинові гаї, на густі зарості грабу та буку, на молоді дубки, що лисніли, наче відгодовані жеребці, на чудову гущавину справді диких кущів колючого терну, що вже вигнався в дерева, на міцний сумах, дикі груші, глід та ожину. У давніх, порослих кущами корчовиськах, де найдовше зберігалась волога, шнулися вгору буйні стебла квітів, трубки лопухів, нездоланні барикади дикої малини й високого осоту. Цілий оцей «старий ліс» тепер димів від багать, у які підкидали все нове й нове гіллячча, бадилля, корчі й повириване з землі коріння. Люди в холодку, під дрібним дощем працювали охоче і жваво. Кожен радий був брати участь у цьому дивовижжі, яке поставало в кожного перед очима. Не буде вже старого лісу! Вже по суниці, чорниці, малину, горіхи не підеш у колишній ліс, не думай!

Рафал на цю землю покладав великі надії. Мав намір посіяти навесні овес і годувати ним табун коней, який хотів був весь час збільшувати. Сидячи на пеньку, він посмоктував коротеньку череп'яну люлечку і мріяв про майбутній кінський завод. Комір і спина в нього трохи намокли від дощу, тож він, зіщулившись, зігрівався люлькою і веселими думками. Дим з багать звивався над уже розчищеними полями і ніс запах ялівцю над першими скибами поля. Міхцик, працюючи поблизу нарівні з найнятими людьми, кашлянув, випростався... Щось пробурмотів.

— Ти щось сказав? — запитав поручник, не випускаючи з зубів люлечки.

— Доз-звольте доповісти...

— Про що, старий австріяко?

— Доз-звольте доповісти... г-гість їде...

— Ти при своєму умі? До мене гість їде?

— Видно, он з го-гори спускається...

— А й справді! Хтось їде. Бричка запряжена трьома кіньми...

— Бричка не... нетутешня... Бричка... на мій погляд, кра... краківська...

— Справді! Бричка краківська... Коні чудові...

Згори, нерівною дорогою, по вибоїнах і камінюччю обережно з'їжджав солідний за́пряг. Здаля видно було, що він високо заляпаний грязюкою. Пара рослих коней ішла в дишлі. Третій вільно дріботів збоку, в припряжці. На сидінні, загорнутий у бурку, їхав якийсь подорожній. Рафал не спускав з нього очей. Та ось він вигукнув:

— Гей, Міхцику! Чи то не пан Цедро їде до нас?

— Не м-можу сказати, бо я ніколи пана Цедра і в очі н-не бачив.

— Гей, Міхцику!

Бричка наблизилась на стаю, на дві. Рафал став на пеньку. Подорожній, вгледівши його, підніс лорнет до очей. Тепер уже в Ольбромського не було жодного сумніву. І він вигукнув на повні груди:

— Кшиштоф! Кшиштоф!

Вони побігли один до одного й кинулись мовчки в обійми.

За хвилину Рафал сидів із другом у бричці — під'їздили до двору у Вирвах. Звелів Міхцикові вилізти на козли. Не міг надивитись на Цедра, який зі струнκого юнака став мускулистим чоловіком з буйними, закрученими догори вусами, з рухами рішучими, воякькими. Заледве рушили з місця, як Рафал запитав:

— То звідки, братику, ти оце їдеш?

— З дому.

— А давно повернувся?

— Уже в березні наш полк перебрався через Піренеї. З Франції я виїхав попереду нього в диліжансі...

— А коли прибув до Ольшини?

— Лише в червні.

— Увесь цей час ти був біля батька?

— Аж до останньої хвилини. Ледве вирвався від нього.

— Ну й кінь же в тебе, трясця його матері! Оце так кінь! — не міг утриматись Рафал, щоб не вигукнути, дивлячись на жеребця, що йшов у припряжці.

— Іберійської породи... ще ж в Ольшині й підгодований,— скромно вставив Цедро.

— Оце так кінь!

— Я змушений був узяти гарного коня для такого далекого походу.

— Для якого такого походу?

Кшиштоф подивився на нього скоса і мовив:

— Для участі в великій війні.

— Ага, зрозуміло...— поправився Рафал.— Я тут сиджу у глухому кутку...

— Таж певно, ти зашився в такий куток, що я ледве допитався в людей, де ти є.

— То ти знову вирушаєш?

— Ти що, брате, кпиш чи серйозно запитуєш? У кінці червня наш п'ятий корпус уже перейшов через кордон.

— Я нічого не знаю. Сиджу собі тут, у горах, серед лісів, з людей майже нікого не бачу... Звідки мені знати?..

— Це ж я спеціально за тобою заїхав. Звернув з Радомського тракту, зробивши добрий гак.

— Дуже... дуже радий...— нещиро буркнув Ольбромський.— А що думаєш далі робити? Коли й куди збираєшся їхати?

— Завтра, ясна річ, у бік Пулав, на Люблін. Наші війська, як я довідався в Кельцях, пішли з Сероцька й Пултуська на Ломжу, Августув, а далі — під Мір. Тільки не знаю, де наш сьомий полк. Ти сьогодні зберешся?

— Я?! — крикнув Рафал.— Ти що, здурів? Ти поглянь, скільки в мене роботи! Я ж будинок ставлю!

— Будинок ставиш? — Цедро так весело й гучно зареготав, що Рафала аж злість узяла. І заразом йому стало соромно.

— А ти ж що думав? — скипів він.— Я одержав у спадщину землю, мушу взятись нарешті до праці. Чи ж мені вічно байдики бити?

— Мусиш працювати у той час, як усі ми йдемо на велику війну? Наших вирушило сімдесят тисяч...

Ольбромський мало не плакав. Раптом йому стало страшенно жалко цієї цілини, цих піль і плотів... Він поглянув на яснiючий дім вдалині, між крислатими деревами...

— А коли ти хочеш їхати? — вигукнув він.

— Як тільки зберешся. Хоч би й завтра.

— Коли зберуся!.. Але ж я не маю...

— Чого не маєш?

— Коней...— буркнув ухильно.

— Можна було б узяти Само... Самосилка...— втрутився в розмову Міхцик, зробивши на козлах за всіма правилами півоберт назад.

— Мовчи, дурню! Можеш сам узяти Самосилка.

— Р-радий служити...

— Хто це? Твій конюший?— спитав Цедро.

— Це — Міхцик, ще брата мого, Пйотра, денщик.

— Міхцик!..— шанобливо промовив Цедро.— Я чув про

тебе, брате, багато доброго...— звернувся він до солдата.— Може, і ти підеш на війну?

— Якщо панич...

— А що ти досі робив?

— В австрійських шеренгах проти нас служив! — вставив Рафал, відчувши раптом злість до Міхцика.

— Бісова личина! — буркнув Цедро.

— Будьте ласкаві вислухати мене, пане поручнику...— пробелькотав солдат,— шість разів дезер... дезертирував... Тричі був під шпіцрутенами, у кайданах... під с-судом... Не вдалося м-мені до своїх дістатися.

— Перейшов він на наш бік лише під Сандомиром...— додав Ольбромський.— Тепер він у мене на фільварку верховодить.

— То ти, Міхцику, рідну сторону зрадив заради панича?

— Авжеж: викорчовувати багато треба, а панич молодий.

— Ну і як? Подобається тобі в цих горах?

— Нічого. Місце досить веселе, от тільки...

— Тільки що?

— Тільки от піску, здається мені, тут мало.

— Піску мало?

— Каміння багато, а піску, правду кажучи, мало.

— Отже зі мною ви обидва йдете на велику війну! — мовив раптом Цедро, змінюючи тему розмови.— Велика то буде війна. Війна воєн.

— Я вже, як пан поручник накаже... Та й Самосилка пан пообіцяв мені під сідло...

Рафал похмуро мовчав. Та ось, не дивлячись на товариша, сказав:

— Піду і я... чорти б його побрали!

Дім уже був близько. Тільки-но позлазили з брички, як подалися вони до стайні оглянути огирів, щоб вибрати для Рафала верхового коня.

СЛОВО НАПОЛЕОНА

В околицях Орші в середині серпня корпус на чолі з князем Юзефом Понятовським з'єднався з великою армією.

Там відбувся огляд усіх військ. Цедро і Рафал Ольбромський сподівалися побачити імператора. І таки побачили

його. В імлі вітряного ранку вгледіли Наполеона далеко-далеко: він стояв нерухомо на урвистому березі. За ним виблискував яскравими кольорами мундирів штаб і виструнчені лави кінної гвардії. Війська, що проходили парадним маршем внизу, на рівнині, помітивши сірий сюртук і трикутний капелюх без жодних оздоб, стрясали повітря одностайними вигуками, подібними до артилерійських залпів. Проходили французькі, голландські, італійські, німецькі, польські полки... Всі погляди спрямовані були на цю низеньку, корепасту постать сірого чоловіка з піднятими плечима.

Кшиштоф Цедро не зводив з нього очей. Бачив наяву здійснення найбільших мрій свого життя. Дотримав Наполеон своє слово, дане під Мадрідом найслабішому із своїх солдатів, вмираючому на полі каліці. Задля дотримання цього єдиного слова він і з'єднав полки, обмундирував їх і повів у похід. Зв'язав із собою чужі народи...

Штаб рушив з місця. Наполеону подали буланого арабського жеребця. Імператор сів на нього верхи і з'їхав з пагорба. Гвардія йшла попереду нього, почет за ним, потім знову гвардія. Полки, що крокували парадним маршем, зупинились на рівнині, витягнулись у лінії, в каре, в довгі колони. Він їхав неквапно перед вишикуваним фронтом, обводячи очима шеренги виструнчених людей, ніби насипи мертвої землі, палісади з дерева, обкладені камінням рови. Обличчя його було холодне й незворушно-понуре, мов гранітна скеля. Зір ковзав по обличчях, по очах тисяч солдатів, як по мертвім шляху. Грізні очі, в яких безліч людей привчені були бачити лише радість і гнів, були в цю хвилину холодні, байдужі, затуманені величчю далеких дум.

Рука смикнула за повіддя, з вуст зірвався якийсь наказ. Імператор зупинився. Звів очі. Дивиться на полк. Бачить кожне обличчя, оглядає їх по черзі одне за одним. Стрівся із втупленим у нього поглядом Кшиштофа Цедра, з закам'янілим поглядом солдатської вірності, що відбивав у собі твердість присяги. На мить щось мигнуло в незворушних зіницях Наполеона, ніби далекий зблиск у бурій, невиразній, безформній хмарі. Спогад став реальним видивом. Короткий, напівсмутний усміх промайнув на гранітнім лиці...

ПРИМІТКИ

КНИГА ПЕРША

С. 20. *...з боку Самсоновських лісів... а то знову ніби від Єленьовської гори...*— Назви місцевостей у Свентокшиських горах. *Єленьовська гора* — одна з головних у цьому пасмі.

С. 23. *Контина* — давньослов'янське язическое капище.

С. 25. *Руїни аріанського храму.— Аріани* — прихильники поглядів Аріана з Александрії (IV ст.), засуджені католицькою церквою як єретики і виселені у XVII ст. з Польщі.

С. 29. *Слуп'є* — містечко біля підніжжя Лисої гори. *Фесьтер* — спотворене нім. Förster — старший лісничий.

С. 31. *Крайчий* — у давній Польщі посада при королівському дворі. У XVIII ст. — просто шляхетський титул.

С. 33. *Дебреценське листя* — дебреценський (угорський) тютюн. *Кнастер* — гатунок венесуельського тютюну.

С. 36. *Amicus Plato...*— Початок латинського вислову «Платон мені друг, але істина мені дорожча». *Подамся на кулик...— Кулик* (або кулиг) — старовинний звичай розважатися на масницю. Ряджені гості їздили на санях з музикою й танцями від одного шляхетського двору до іншого.

С. 37. *Келецький крайзамт* — Келецький адміністративний округ.

С. 38. *На поетиці* — тобто в передостанньому класі тодішньої п'ятикласної школи (тут — єзуїтського колегіуму), де навчання тривало сім років. У першому класі навчали нижчої граматики (інфіма) протягом двох років тих, хто не вмів читати по-латині; потім ішли класи середньої та вищої граматики (синтаксис), клас поетики, нарешті, останні два роки тривало навчання риторики. *...після нещасливих подій і сумних заворушень...*— Мова йде про національно-визвольне повстання під проводом Тадеуша Костюшка 1794 р. і третій поділ Польщі (1795) між Пруссією, Австрією та царською Росією. Австрія приєднала тоді частину південної Польщі між річками Віслою, Пилицею і Західним Бугом.

С. 42. *Десятий і двадцятий гріш* — десяти- і п'ятипроцентний податки з поміщицьких маєтків, запроваджені австрійським урядом на загарбаних польських землях. *Екзактор* — збирач податків. *Фельдцойгмайстер* (нім. Feldzeugmeister) — в австрійській армії вище генеральське звання. Точне значення: начальник артилерії.

С. 44. *По́чтовий* — рядовий у кавалерії, слуга рядового-шляхтича. *Ринграф* — спочатку бляха з королівським гербом для захисту грудей воїна замість панциря. З кінця XVII ст. ринграф (із зображенням богоматері або Христа) стає предметом релігійного куль-

ту. Таку опуклу бляшку на мундирі з номером полку носили також офіцери. *Конфедератські об'вднання...*— Йдеться про реакційні шляхетські військово-політичні об'єднання з Кракова, Сандомира й Сапока так званої Барської конфедерації.

С. 45. *Йозефштадт* — місто на правому березі Вісли біля Кракова, збудоване після першого поділу Польщі (1772). На переправі через Віслу там була австрійська митниця.

С. 46. *Крайовий губерніум* — найвища королівська управа Галичини і Лодомерії. Містилась у Львові. *Стародавній дзвін Зигмунт* — велетенський дзвін у Вавельському кафедральному соборі в Кракові, відлитий 1520 р. за наказом короля Зигмунта Першого (Старого). Дзвонить в урочисті та святкові дні. *Сукенниці* — торгова зала Краківського ринку, спочатку була призначена для торгівлі сукном. Побудована в XIV ст.

С. 47. *На підставі указу мого уряду доводжу... до відома...*— Гібль розповідає про так званий «великий патент» (указ) австрійського уряду 1786 р., який почав діяти в Західній Галичині з десятирічним запізненням і до 1848 р. становив юридичну основу стосунків між селянами і поміщиками, обмежував панщину.

С. 48. *Ян Казимір* — польський король (1648—1668). За його правління у Польщі вибухали народні повстання, зокрема повстання українського народу, очолене Богданом Хмельницьким.

С. 49. *Міхал Корибут Вишневецький* — польський король (1669—1673). За його правління ще більше посилилася шляхетсько-магнатська міжусобна боротьба, свавілля шляхти.

С. 51. *... ще з саксонських часів і часів Станіслава* — тобто в період правління саксонських королів Августа II (1697—1733) і Августа III (1734—1763), потім Станіслава Августа Понятовського (1764—1795), останнього короля Речі Посполитої. Цей столітній період позначився політичним і економічним занепадом Польщі.

С. 52. *Драбант* — танець із приспівками, схожий на полонез. Звичайно кулигові розваги, починаючись полонезом, закінчувалися драбантом.

С. 58. *Гайдуки* — спочатку угорські піхотинці, пізніше слуги, вдягнені в угорський національний одяг. *Керезія* — багато розшитий сукман жителя Краківського воєводства. *Чашник* — первісно — земський урядовець, обов'язком якого було дбати про королівські трунки (чаші) під час переїздів короля. З XVIII ст.— шляхетський титул.

С. 61. *Стольник* — урядовець, що відповідав за королівський стіл. Уже в XIV ст.— лише шляхетський титул.

С. 67. *Сагатис* — льняне фарбоване полотно домашньої роботи. *Камлот* — тонка вовняна матерія, що її виробляли з вовни ангорських кіз.

С. 71. *Програма класу поетики* (див. прим. до с. 38) передбачала вивчення метрики — специфічної будови латинського вірша, яке велося шляхом механічного зазубрювання окремих строфічних схем і відповідних прикладів.

С. 72. *Арістофан* — (бл. 446—385 до н. е.) — славетний давньогрецький комедіограф. *Марсове поле* — названа так на честь бога війни Марса рівнина над Тібром, де відбувалися гімнастичні тренування та ігри молоді Стародавнього Риму. *Ціцерон* Марк Тулій (106—43 до н. е.) — римський оратор, письменник, політичний діяч. Очевидно, тут ідеться про його твір «De Consolatio» («Про розраду»). *Лисий глувій* — Ціцерон.

С. 83. *...у всіх міносів та радамантів.*— У грецькій міфології напівлегендарний цар Кріту Мінос і його брат Радамант стали після смерті суддями в царстві тіней.

С. 85. *Професори Щепанський, Завадський, Кубешевський.*— Автентичні прізвища викладачів сандомирської школи.

С. 91. *Пресвітерій* — частина костьолу, де міститься і великий олтар, відділена балюстрадою від решти костьолу. Призначалася для духовенства та знаті.

С. 96. *Арколе* — італійське містечко, де 15—17 листопада 1796 р. війська Наполеона І перемогли австрійську армію. *Альвінчі* Йосиф Барберен (1735—1810) — австрійський фельдмаршал, очолював австрійське військо в Італії, кинуте на допомогу обложеній у Мантуї армії генерала Вурмзера. Був розбитий під Арколе і Ріволі. *Ожеро* П'єр-Франсуа-Шароль (1757—1816) — французький генерал, пізніше маршал. *Массена* Андре (1757—1817) — французький генерал, з 1804 р.— маршал. Командував авангардом армії Наполеона. Учасник усіх наполеонівських походів.

С. 97. *...перемогли під Лоді.*— Лоді — місто в Ломбардії, де 10 травня 1796 р. у жорстокій битві Наполеон І переміг австрійську армію.

С. 109. *Стая* — давньопольська міра довжини. Дорівнює 1066 м.

С. 117. *«...пустить мене живою вулицею...»* — тобто прожене вишного крізь дві шеренги солдатів, кожен з яких мав ударити шпіцрутеном. Така екзекуція нерідко закінчувалася смертю катованого.

С. 119. *Кадетський корпус* — так звана Рицарська школа, заснована в 1766 р., була першою в Польщі світською школою, в ній державним коштом навчалося 60 хлопців із дрібної шляхти і 20— із заможних родин, власним коштом. Вихованцями Кадетського корпусу були такі майбутні діячі національно-визвольного руху, як Тадеуш Костюшко, поети Якуб Ясінський, Юліан Урсин Немцевич.

С. 125. *Цванцигер* — давня австрійська монета, вартістю в 20 крейцарів (40 польських грошів).

С. 130. *Хенціни* — замок, побудований у XIII ст. Спочатку тут містилася королівська скарбниця, а з кінця XIV ст.— в'язниця для державних злочинців. На час, змальований в романі, замок перетворився на руїни.

С. 135. *«Роздуми над життям Яна Замойського»* — виданий у 1787 р. твір відомого польського політичного діяча і вченого Станіслава Сташиця (1755—1826), в якому гостро критикувався соціально-політичний лад тодішньої Польщі. Програма Сташиця передбачала передачу всієї влади сеймові, в якому на рівних правах зі шляхтою брало б участь міщанство, а також звільнення селян від кріпаччини. *Ян Замойський* (1542—1605) — польський державний діяч: канцлер і великий гетьман. Відомий як полководець і автор проектів політичних реформ Речі Посполитої. *«Історія життя Яна Кароля Ходкевича, віленського воєводи, великого литовського гетьмана»* — належить відомому польському поету й історику Адаму Нарушевичу (1733—1796), ворогові шляхетської анархії і прибічникові прогресивних реформ. *Гетьман Ходкевич* (1560—1621) командував польським військом у війнах зі Швецією, Росією, Туреччиною; загинув у битві під Хотином.

С. 136. *Полянець* — містечко на Сандомирщині, де Т. Костюшко в 1794 р. оголосив свій універсал про надання селянам особистої свободи. *На Щекоцінському полі...*— Битву під Щекоцінами Тадеуш Костюшко програв, втративши близько 1500 солдатів. Тут загинув і командир дивізії генерал Ян Гроховський.

С. 144. *Цінціннат* Люцій Квінт — зубожілий римський патрицій, який нібито власноручно обробляв землю. Не раз виконував важливі державні доручення, потім знову повертався до життя звичайного хлібороба. Його ім'я стало уособленням скромності й простоти звичаїв.

С. 145. *Хебдзь* — село під Щекоцінами, де проходила лінія фронту в битві 6 червня 1794 р. *Жолкевський* Станіслав (1547—1620) — великий коронний гетьман, канцлер з 1617 р. Загинув під час війни з Туреччиною у битві під румунським селом Цецорою.

С. 146. *Сеймики* — воєводські або повітові з'їзди шляхти, де обирали депутатів до сейму і попередньо обговорювали різні справи, які мав розглядати сейм. ... *банди найманців...*— Типовим явищем було утримування на службі в магнатів групи їхніх прихильників для міжусобної боротьби, магнатських угруповань тодішньої Речі Посполитої. ... *панове брати, рівні самому вовводі...*— Перефразування поширеного серед шляхти прислів'я: «Шляхтич в загороді — рівняй воєводі» — про рівність, начебто незалежну від багатства й родовитості.

С. 147. *Закон про престолонаслідування.*— Йдеться про закон, який би встановив спадкоємність королівської влади замість дію-

чого в Речі Посполитій закону про виборність короля. Такий закон передбачався конституцією 3 травня 1791 р., однак практично не був здійснений.

С. 150. *Владислав Третій* (Варненчик) (1424—1444) — польський і угорський король. Під час війни з Турцією діяв на Балканському півострові. Загинув у бою під Варною (звідси і прізвисько — Варненчик). *Ян Третій Собеський* (1624—1696) — польський король. Уславився перемогою над турками під Хотином у 1673 р. *Зборовський, Ласький, Радзивілли* — польські магнати. *Самуель Зборовський* погрожував здійснити замах на життя короля Стефана Баторія і був за це страчений у 1584 р. *Чарнецький Стефан* (1599—1665) — полководець. *Від Варни до Відня...* — Битва під Варною (1444) і битва під Віднем (1683), де польська, австрійська і німецька армії розбили турецьке військо, це поклало кінець турецькій експансії в Європі.

С. 151. *Палладіуми* — тут: святощі. *...на жабу Лафонтена.* — Натяк на сюжет байки славетного французького байкаря Лафонтена (1625—1695) «Жаба і віл».

С. 153. Шпагу зі срібним поясом носили офіцери. *... портрет проводиря...* — тобто портрет Костюшка.

С. 162. *Ронський льодовик* — льодовик в Альпах, з якого бере свій початок річка Рона.

С. 164. *...оті «емігрантки»* — французькі аристократки, що емігрували з Франції під час революції. Ця еміграція почалась уже на другий день після падіння Бастілії (14 липня 1789 р.), а в 1792 р. набрала масового характеру.

С. 182. *Золота святиня* — собор Св. Марка у Венеції. *Ліцей Святої Анни* заснований Краківською академією 1588 р. Під керівництвом професорів Краківської академії тут готували майбутніх студентів цієї академії. Ліцей відрізнявся від звичайних єзуїтських колегіумів тим, що ліцеїсти вивчали ще математику й історію Польщі. З 1795 р. австрійська влада запровадила в ньому викладання всіх обов'язкових предметів німецькою мовою. *У Леобені* (Штірія) 7 квітня 1797 р. було підписано перемир'я між Наполеоном Бонапартом і австрійцями.

С. 183. *Штірія, Каринтія, Гориця* — тодішні провінції Австрійської імперії. *Гюйо, Шабо, Серюр'є і Бернадот* — французькі генерали, які відзначились у боях армії Наполеона I в Італії. *Пальма Нуова* — містечко в Північній Італії. Згідно з перемир'ям 7 квітня 1797 р., тут було зосереджено виведені з Австрії французькі війська.

С. 184. *Полк Дзялинських* — назва полку, яким командував польський офіцер Ігнацій Дзялинський (1754—1797), учасник повстання 1794 р.

Ядвіга (1371—1399) — польська королева. Її шлюб з литовським князем Ягеллом призвів до утворення польсько-литовської унії. *Маламокко* — порт, через який кораблі входили з моря до венеціанської лагуни.

С. 185. *П'яцетта* — невелика площа між собором Св. Марка у Венеції і морем. «Мир тобі, Марку...» — початкові слова девізу Венеціанської республіки, написаного на її офіційних документах. *Кампаніла* — дзвіниця, що стоїть окремо від собору Св. Марка. *Лоджетта* — галерея біля підніжжя цієї дзвіниці. *Сансовіно* (Татті) Джакопо (1486—1570) — славетний італійський архітектор. Головні його споруди: бібліотека Св. Марка, Монетний двір, Лоджетта. ... *коріфські коні*...— Славнозвісна бронзова скульптурна група грецького скульптора Лісіппа (IV ст. до н. е.), який нібито виконав цей свій шедевр для Александра Македонського. Після перемоги Венеції над Візантією в 1204 р. була встановлена над порталом собору Св. Марка. Наполеон наказав перевезти її як трофей до Парижа.

С. 186. *Мешко Перший* (бл. 922—992) — перший історично вірогідний князь Польщі. *Фрідріх Перший Барбаросса* (1125—1190) — германський імператор династії Гогенштауфенів. *Над усім царградським морем*...— У середні віки Венеціанська республіка, яка розбагатіла на торгівлі зі Сходом, була сильною і впливовою європейською державою. Її економічний і політичний занепад почався в XVIII ст. *Енріко Дондоло* (1105—1205) — дож Венеції. Під час його правління Венеція стала могутньою державою і разом з французькими хрестоносцями двічі підкоряла Візантію і брала Царград. *Крилатий лев* — герб Венеції.

С. 187. *Прокурації* — дві громадські будівлі на площі Св. Марка, в яких колись містилася адміністрація Венеціанської республіки. *Палац дожів* — велетенська готична будівля на П'яцетті, резиденція коронованих володарів Венеції. *Акра*—колишня Птолемаїда, порт на узбережжі Середземного моря в Сірії, завойований під час хрестових походів у 1191 р. англійським королем Ричардом Левине Серце. *Французький генерал* — тобто Наполеон Перший Бонапарт. *«Сходи велетнів» у Палаці дожів.*— Назва походить від гігантських статуй Нептуна і Марса роботи Сансовіно. (Див. прим. до с. 185). *«Золотими сходами»* (також роботи Сансовіно) дозволялося входити в палац лише знатним особам, вписаним до «Золотої книги». 4 червня 1797 р. «Золоту книгу» як символ ненависної олігархічної системи було спалено. *Дерево свободи* — 1790 р. у Франції на честь революції були посаджені дерева. Французькі війська поширили цей звичай і в країнах Європи. *«Права людини і громадянина...»*— «Декларація прав людини і громадянина» (1789) — один з перших

документів Великої французької революції, що проголошував буржуазні права і свободи, які мала затвердити майбутня республіканська конституція.

С. 188. *Міст Ріальто* — міст на головному каналі Венеції, вздовж якого тягнуться двома рядами невеличкі крамниці. *П'єтро Граденіго* (1249—1311) — дож Венеції, зміцнив олігархічну владу; ввів у 1309 році «Золоту книгу», скасував так звану Велику раду, яку обирало населення міста, створив вищий орган управління — Раду десяти. *Ді Прегаді* — Рада Запрошених (сенат). *Кедрова зала* — зала засідання Великої ради. *Луїджі Маніні* (1725—1802) останній дож Венеції. Зрікся правління на вимогу повсталого народу в травні 1797 р. *Леварро Франческо* (1740—1799) — венеціанський державний діяч, дипломат і письменник. Походив з аристократичної родини. *Тюрми «Під олов'яним дахом» і «Під водою».*— Маються на увазі тюрма у Палаці дожів і тюремне підземелля, відокремлене від Палацу дожів вузьким каналом. *Будинок Прічіоні* — назва однієї з тюрем. *Аристократичний тріумвірат* — тобто три державні інквізитори.

С. 189. *Шість мільйонів контрибуції.*— Наполеон Бонапарт накладав контрибуцію не лише на держави, які в союзі з Австрією виступили проти нього, а й на нейтральні країни, в тому числі на Венеціанську республіку. На ці контрибуції він утримував свою армію. Крім 6 мільйонів франків за умовами контрибуції, Венеція мала віддати 5 військових кораблів, кращі картини славетних художників, 500 старовинних рукописів з венеціанських бібліотек. *Хіоцца* — порт у гирлі річки Бренти на південному краї венеціанської лагуни. *«Лев'яча паща»* — скринька, куди мешканці Венеції за усталеним звичаєм кидали різні скарги, доноси тощо. *Убивство капітана Лор'є.*— Відомості про обстріляний біля Лідо венеціанськими батареями французький корабель і загибель його капітана Жеромський знайшов в «Історії Наполеона» Норвіна де Монбретона (Париж, 1827). Прізвище капітана дещо змінене письменником.

С. 191. *... обручається з морською стихією.*— Йдеться про традиційну церемонію символічного обручення дожів Венеції з морем на знак вірності морю, оскільки багатство цієї республіки великою мірою залежало від морської торгівлі.

С. 192. *П'єтро Сарпі,* названий *Фра Паоло Сарпі* (1552—1623) — італійський історик, боровся проти засилля єзуїтів, виступав проти необмеженої влади папи римського. *Макіавеллі Нікколо Бернардо* (1469—1527) — італійський письменник, політичний діяч і історик, прибічник абсолютизму. В трактаті «Монарх» виклав свої міркування про засади, на яких має триматись абсолютна влада

в країні. *Сулковський* Юзеф (1770—1798) — представник радикального напрямку польської суспільної політичної думки. Був офіцером у полку Дзялинських (див. прим. до с. 184). Емігрував до Франції, де репрезентував ліве крило польської еміграції. З 1796 р. на службі у французькій армії як ад'ютант генерала Бонапарта. Загинув у Єгипті. *...в ридзвинських часів...— Ридзвина* — маєток у Познанському воєводстві князів Сулковських, родичів Юзефа Сулковського.

С. 193. *Мурано* — містечко на острові поблизу Венеції. *Від Фесіне до Местре.*— Йдеться про назву містечок поблизу Венеції. *Міст деї Соспірі* — міст над каналом у вигляді галереї, що вів з Палацу дожів до в'язниці «Під водою». Збудований у XVI ст. *Фоскарі Джакопо* (XV ст.) — син венеціанського дожа Франческо Фоскарі, який особисто підписав вирок синові за державну зраду.

С. 194. *... з першого легіону генерала Князевича.— Князевич* Кароль (1762—1842) — польський генерал, учасник повстання 1794 р. Брав участь у всіх італійських битвах Наполеона Бонапарта. *Хлопіцький* Гжегож Юзеф (1771—1854) — служив офіцером у польських легіонах Наполеона Бонапарта. Пізніше — генерал польської армії у відставці. Був так званим диктатором національно-визвольного повстання 1830—1831 рр. *Транспаданська республіка* була створена Наполеоном в 1796 році в Італії, на північ від річки По. Її столицею був Мілан, а не Болонья, як помилково говорить польський солдат.

С. 196. *Генерал ен-чеф* — головнокомандуючий (Бонапарт).

С. 197. *Римський амфітеатр.*— У Вероні збереглося чимало пам'яток античної архітектури, серед них — величезний кам'яний амфітеатр. *Скаліджерові гробниці* — багато оздоблені гробниці аристократичної династії, яка правила Вероною в XIII—XIV ст.

С. 199. *Шарль-Жозеф Кільмень* (1754—1799) — французький генерал, ірландець за походженням. Командуючий артилерією. *Місто вирує.*— Йдеться про повстання у квітні 1797 р. проти французьких військ.

С. 200. *Вурмзер* Дагоберт (1727—1797) — австрійський фельдмаршал. У 1797 р в. Мантуї зазнав поразки в бою з французькою армією. *Антуан Баллан* (1751—1821) — французький генерал. Посланий Бонапартом на придушення повстання у Вероні. *Лаудон* Йоганн-Людвіг (1762—1822) — австрійський генерал, пізніше фельдмаршал. В італійській кампанії 1797 р. командував дивізією, посланою для підкріплення Альвінчі. (Див. прим. до с. 96). *Порта-Весково* — міська брама Верони з боку Вінченци. *Шабран* Жозеф (1763—1843) — французький генерал. *Сен-Цено* — західна брама веронської фортеці. *Ліберацький* Клеменс — учасник по-

встання 1794 р., польський офіцер, в еміграції вступив у легіони. Брав участь в атаці на Верону, де й загинув.

С. 201. *«Вільні люди — брати»* — девіз польських легіонерів в Італії. *Батальйон стрільців допоміжного польського легіону в Ломбардії.*— Наполеон Бонапарт підпорядкував польські легіони утворені у 1797 р. з відвойованих австрійських земель Цізальпінській республіці, не бажаючи, щоб Франція офіційно була зв'язана з вирішенням польських справ.

С. 203. *Готель Дісбах* — куплений у Берні палац родини Дісбахів, який став штабом керівників польської еміграції. *Бишевський* Арнольд — польський генерал, командував дивізією, у якій Домбровський свого часу був віце-бригадиром. *Великопольський похід.*— Під час повстання Тадеуша Костюшка Ян Генрик Домбровський намагався підняти повстання і в Великопольщі, однак після поразки головних сил повстання змушений був відступити.

С. 204. *...навстріч північному вітру...*— тобто проти Австрії. *...укладено передмир'я.*— Йдеться про перемир'я між Францією і Австрією, укладене в квітні 1797 р. *Джустініяні* — один з представників венеціанської аристократії.

С. 205. *Понтеба, Штерцінг* — тірольські міста. *Клагенфурт* — місто в Каринтії. *Цеккіно* — золота венеціанська монета.

С. 206. *Електор* — виборець у період Французької буржуазної революції 1789—1793 рр.

С. 207. *Моріц Бельгард-Генріх* (1756—1845) — австрійський фельдмаршал. Був начальником штабу армії Вурмзера. *Блюхер* Гебгард-Лебрехт (1742—1819) — прусський фельдмаршал. Відіграв значну роль у розгромі військ Наполеона під Ватерлоо. *Хадзкевич* Ігнацій — польський шляхтич, відомий авантюрист і інтриган. Був до того ж царським шпигуном-диверсантом у польських легіонах. *«товариство лиходіїв»*...— Слова з «Божественної комедії» Данте Аліг'єрі (1265—1321), великого італійського поета епохи Відродження. В українському поетичному перекладі Є. Дроб'язка ці рядки звучать так:

Але найтяжче під жорстоку пору —
Це буде товариство дурнів злих,
В яке потрапиш, втративши опору,
Невдячність, тупість, нечестивість їх
Відчуєш скоро ти...

Цізальпінські директори.— Утворену Наполеоном з двох республік — Ціспаданської і Транспаданської — Цізальпінську республіку очолювала Директорія. *Стократно мудрий поет* — ідеться про Данте Аліг'єрі.

С. 208. *Нівоз* — назва місяця французького революційного календаря, декретованого в 1793 р. *Нівоз* — четвертий місяць року (з 21—23 грудня до 19—21 січня).. *Барс* Франціщек — варшавський банкір, учасник повстання 1794 р. Емігрувавши до Франції, підтримував дружні стосунки з Домбровським. *Мневський* Діонізій — організатор повстання 1794 р. у Великопольщі. В роки еміграції ворогував із Домбровським.

С. 209. *Годинникар Бреет* (насправді Бреже) — популярний французький годинникар.

С. 212. *Квінтиліан Марк Фабій* (I ст. п. е.) — римський оратор і теоретик ораторського мистецтва. *Піко делла Мірандола Джовані* (1463—1494) — славетний італійський гуманіст епохи Відродження. Переслідуваний за свої прогресивні погляди католицькою церквою, змушений був шукати притулку у Франції. *Фрімер* — третій місяць французького республіканського календаря (з 21 листопада до 21 грудня). *Кампо-Форміо.*— У селі Кампо-Форміо на півночі Італії був укладений мир між Францією і Австрією у жовтні 1797 р. Польське питання не було порушене Францією під час мирних переговорів, і це викликало розчарування серед поляків-емігрантів та легіоперів. *Адвокатський син із Аяччо.*— Наполеон народився в головному місті Корсіки Аяччо в родині адвоката.

С. 213. ... *висадитися на узбережжі Єгипту.*— Мова йде про єгипетську кампанію 1798 р., в якій брали участь і польські легіони. Наступ французьких військ на Єгипет не дав очікуваних генералом Бонапартом результатів. *Бертьє* Олександр (1753—1815) — французький генерал, пізніше маршал, начальник штабу військ Наполеона. *Брюн Гільом-Марі-Анн* (1763—1815) — французький генерал, якому в італійському поході Наполеона були підпорядковані польські легіони.

С. 214. *Сан-Джорджо* — передмістя і форт на північному сході Мантуї.

С. 215. *Ажаксіо* — французьке звучання назви міста Аяччо. *Сен-Шарль* — вулиця в Аяччо, де стояв будинок сім'ї Бонапартів. *«Де вблискує вброя, закон мовчить»* — слова Ціцерона. *Метеллій*— славетний римський трибун.

С. 216. *Зельва* — білоруське містечко, де в битві 1792 р. відзначився Юзеф Сулковський. (Див. прим. до с. 192). ... *коли я прибув в Константинополя ... спадщину ровтягли позикодавці.*— Натяк на повстання 1794 р. і третій поділ Польщі. *Сокольніцький* Міхал (1760—1816) — польський генерал, військовий інженер, математик. Учасник війни 1792 р. і повстання 1794 р. Служив у польських легіонах Наполеона Бонапарта.

С. 217. *Талейран-Перігор* Шарль-Моріс (1754—1838) — французький дипломат, політичний діяч, відомий, як безприципний по-

літик і кар'єрист. *Давід* Жак-Луї (1748—1825) — видатний французький художник. Був придворним художником Наполеона Бонапарта.

С. 219. *«Горацій Коклес»* — опера французького композитора де Меголя, поставлена в Парижі 1794 р. Її герой, Горацій Коклес, утратив око, обороняючи Рим від етруських військ Порсенни. Звідси його прізвисько Коклес (Одноокий). *Баррас* Поль-Жан-Франсуа-Нікола (1755—1821) — французький політичний діяч часів французької революції і республіки. *Жубер* Бартелемі (1769—1799) — французький генерал. У 1797 р. в жорстоких боях здобув Тіроль. Пізніше (1799) зазнав поразки від російських військ під проводом О. В. Суворова. *Гастер* — долина в Бернському кантоні у Швейцарії. *Глерніш* — група гірських вершин у Західних Альпах. *Гельвецька пуща* — тобто швейцарська. *Орґеторікс* — вождь гельветів, племен, що населяли сучасну Швейцарію в I ст. до н. е.

С. 220. *Антоній Марк* (83—30 до н. е.) — римський державний діяч і полководець. *Масагети* — кочові племена, що жили на схід від Каспійського моря. *Парси* — народ, який жив у Середній Азії, успішно воював проти римлян. *Нумідійці* — бербери, населяли Північну Африку (територія теперішнього Алжіру). *Масиніса* (240—149 до н. е.) — нумідійський цар. *Обмілини Сиртів* — Великий і Малий Сирт — середземноморські затоки біля берегів Північної Африки.

С. 221. *Ліктерська сторожа* — охоронці суду в Стародавньому Римі. *Рамзес Другий Міамен-Сесостріс* (1317—1251 рр. до н. е.) — один з найвідоміших єгипетських фараонів XIX династії. *Фасіс* — грецька колонія в VI ст. до н. е. (поблизу теперішнього міста Поті). *Александр — Александр Македонський* (356—323 до н. е.) — видатний полководець і державний діяч, цар Македонії з 336 р. до н. е.

С. 222. *Нова Галичина* — Західна Галичина, територія, приєднана до Австрії після третього поділу Польщі.

С. 223. *Гора Святої Броніслави* — одне з мальовничих передмість Кракова. *Беляни* — монастир над Вісло́ю під Краковом. *... аркадський спосіб.— Аркадія* — в ідилічній поезії — «щаслива країна». Символ щасливого, безтурботного життя.

С. 226. *Комісія* — тобто Комісія народної освіти, створена в 1773 р.— перше польське Міністерство освіти й виховання.

С. 228. *А la Бартек* — тобто на селянський лад.

С. 234. *Влука* — давньопольська міра площі, яка дорівнює близько 16,5 га.

С. 235. *Лаго ді Меццо* і *Лаго ді Сотто* (італ.). Центральне озеро і Нижнє озеро.— Озера і болота на північ і захід від Мантуї,

які підсилювали оборонність фортеці. *Катена* (точніше — Кастена) і *Анкона* — назви портів на Лаго ді Сотто.

С. 236. ... *під Вероною або Маньяно.*— В 1799 р. французькі війська зазнали дві великі поразки в Північній Італії. У цих битвах проти французької армії брали участь солдати під командуванням О. В. Суворова. *Край фон Крайова* Пауль, барон (1735—1804) — австрійський генерал, з 1796 р.— фельдмаршал. У 1799 р. командував австрійським військом, яке здобуло перемогу на річці Адідже і під Маньяно. Після прибуття в Північну Італію російських військ австро-російську армію очолив О. В. Суворов. *Шверер* Бартеломі-Луї-Жозеф (1747—1804) — французький генерал. З березня 1799 р. командуючий армією в Італії. *Дембовський* Людвік — польський генерал, після битви під Маньяно був призначений командиром бригади. *Вігаччо, Ногара* — населені пункти в провінції Верона.

Косінський Амількар (1769—1823) — учасник повстання 1794 р. Брав участь у всіх боях польських легіонів в Італії, відзначився під час оборони Мантуї, а після її капітуляції потрапив у полон. Автор мемуарів з часів італійської кампанії. *Ольо* — річка в Північній Італії, притока По. *Аксаміговський* Вінцентій (1760—1828) — один з організаторів польських легіонів у Італії. Брав участь у придушенні повстання негрів у Сан-Домінго.

С. 237. *Вельгорський* Юзеф — польський генерал. У другому польському легіоні, сформованому в кінці 1797 р., був призначений командиром бригади. *Римкевич* Франтішек — польський генерал, командир другого легіону, смертельно поранений в битві на річці Адідже 5 квітня 1799 р. *Годебський* Ципріан (1765—1809) — польський поет і офіцер, ад'ютант генерала Римкевича. В 1801 р. вийшовши у відставку, присвятив себе літературі. *Вобан* Себастьян (1633—1707) — французький маршал, славетний військовий інженер, автор багатьох фортифікаційних споруд на кордонах Франції. *Фуассак-Латур* Філіп-Франсуа (1750—1804) — французький генерал, який командував гарнізоном у Мантуї, капітулював перед австрійським військом і був усунутий з армії.

С. 238. *Якубовський* Юзеф (1743—1814) — польський математик, артилерист. У 1794 р. командував артилерією в обложеній Варшаві. *Гауке* Мавриційй (1775—1830) — польський генерал артилерії, виступник військового міністра. *Баркан* — висунута вперед частина окопів з бійницями.

С. 239. ... *про справу...*— натяк на справу визволення Польщі.

С. 240. *Апроші* — окопи (франц.).

С. 242. *Одноріг* — гармата для стрільби бомбами й картеччю. *Моне* Луї Клод — французький генерал, під час облоги Мантуї — комендант цитаделі. 1806 р. попав у полон до англійців у Голландії. *Каркас* — запалювальний снаряд.

С. 245. *Паралель* — позиції війська, що облягає фортецю, паралельні до позицій оборони. *Діоптр* — пристрій для фіксації рухомої частини кутомірного інструмента, наведеного на ціль.

С. 246. *Люнет* — тут: чотирикутний бастіон з дуже вузьким переходом, що веде до наріжної башти. *Бірет* — вид окопу, спарений редан.

С. 247. *Bonnet de prêtre (франц.)* — рід бастіону.

С. 252. ... *девертири будуть видані...* — За умовами капітуляції від 28 липня 1799 р. французькому гарнізону Мантуї надавалось право почесного виходу з облоги, в якій перебувало місто протягом трьох тижнів, а польські легіонери, піддані Австрії, повинні були зазнати покари з боку австрійських властей.

КНИГА ДРУГА

С. 258. *«З першого послання святого Івероніма до Еліодора».* — Ідеться про уривок з листа богослова IV ст. Івероніма Софронія до його приятеля, єпископа з Алтіно.

С. 261. *Великий сейм* — так називався сейм 1788—1792 рр., який прийняв конституцію 3 травня 1791 р.

С. 266. *Бляха гуляв.* — Йдеться про гулянки великосвітського оточення князя Юзефа Понятовського в його палаці «Під бляхою».

С. 267. *Зайончек Юзеф* — польський генерал, брав участь у військових походах Наполеона. З 1815 р., після утворення Королівства Польського, був призначений намісником, став слухняною креатурою великого князя Костянтина Павловича.

С. 268. *Ксьондз Бодуен* П'єр-Габріель (1689—1768) — французький офіцер, пізніше — місіонер у Польщі. Організував у Варшаві лікарню для дітей і дитячий притулок. *Форчелліні* Еджідіо 1688—1768 — італійський філолог; уклав «Загальний словник латинської мови».

С. 274. *Богуславський* Войцех (1757—1829) — відомий польський театральний діяч, драматург і актор.

С. 275. *Смуглевич* Антоній — художник-декоратор. Працював у 1793—1804 рр. у Національному театрі у Варшаві, а також у Львові.

С. 276. *«Британнік»* — політична трагедія Жан-Батиста Расіна (1639—1669).

С. 280. ... *сорочку Деяніри...* — *Деяніра* — в грецькій міфології — дружина Геракла. Геракл смертельно поранив кентавра Несса, який хотів викрасти Деяніру. Вмираючи, Несс подарував їй свою закривавлену сорочку, запевняючи, що вона має властивість любовного талісмана. Насправді ж сорочка була отруєна. Деяніра по-

дарувала цю сорочку Гераклу, який, надягнувши її, помер у страшних муках.

С. 282. *Блаженний Августин* (IV ст.) — один з отців церкви, автор філософських і теологічних творів.

С. 283. *Мітра* — міфологічне божество сонячного світла й життя у давніх релігіях Індії та Ірану. *Пеласгійські племена* — у третьому тисячолітті до н. е. населяли Грецію і середземноморські острови. Залишили по собі високу культуру.

С. 284. *Деметра* — у грецькій міфології богиня спочатку родючості землі, пізніше — покровителька шлюбу та родинного життя. *Елевсін* — місто в Аттіці (Греція), де розігрувалися містерії на честь Деметри. *Викрадення Персефони-Кори.*— Дочка Деметри і Зевса Персефона-Кора (у римлян — Прозерпіна), богиня родючості, була нібито викрадена богом підземного царства Гадесом і на півроку повертала звідти до матері. Її щорічне повернення символізувало прихід весни. *Katodos* — у елевсінських таїнствах так називалося зникнення Персефони в підземному царстві. *Anodos* — повернення Персефони з підземного царства. *Mystai* — втаємничений у містерії. *Діоніс* — у грецькій міфології божество, що символізувало достаток і радість життя. *Ієрофант* — верховний жрець у давньогрецьких храмах. *Евмолпіди* — афінський рід, який постачав жерців для елевсінських містерій.

С. 285. *Антіон і Смутний камінь* — за грецьким міфом — колодязь і камінь, біля яких відпочивала Деметра, шукаючи свою викрадену дочку. *Іврокерикс* — жрець окремої групи жерців, які виконували найголовніші ритуальні функції, проголошували священні формули. *Гесіод* (VIII ст. до н. е.) — славетний давньогрецький поет.

С. 286. *Фортунат* — вчитель і проповідник вчення, так званого маніхейства, проти якого виступав у своїх полемічних творах блаженний Августин. *Маніхейство* (від імені його засновника Мані) — релігійне вчення, що виникло в Персії в III ст. Головна його ідея— боротьба двох начал — доброго і злого. *Гіппон* — нумідійське місто (на території теперішнього Алжіру), єпископом в якому був згадуваний в романі блаженний Августин. Місто було зруйноване вандалами в 430 році. *Ангхро-Манью* (Ахріман) — у релігії зороастризму (від імені напівміфічного пророка Зороастра, або Заратустри, поширеній у країнах Близького і Середнього Сходу, це було божество зла, яке вічно боролося з Ахурамаздою (Ормуздом), божеством добра.

С. 287. *Ліктор* — страж правосуддя у давньому Римі. Звичайно римських диктаторів оточували 24 ліктори. Символом їхньої влади був пучок лозин і сокирка.

С. 289. *Яків-патріарх*, згідно з біблійною легендою, дожив до 147 років. Перед смертю ліг на ложі і, скликавши своїх синів, провістив їм їхню долю в далеких поколіннях. *Гектор* — славетний троянський герой, син Пріама і Гекуби, брат Паріса. Загинув від руки Ахілла.

С. 291. *«Червоний дім»*.— Тут збиралися три масонські ложі: дві німецькі і одна польська, заснована в 1805 р.

С. 294. ... *удари дерев'яного молотка*...— Дерев'яний молоток символізував владу майстра (зверхника) ложі.

С. 295. *Циркуль* був у масонів символом круга, означав, зокрема, масонське товариство.

С. 297. ... *дві бронзові колони*.— Колона, позначена буквою В, була символом мудрості, а колона з буквою J — символом доброчесності. *Косинець* — символ справедливості у масонів.

С. 298. *Фрідріх-Вільгельм Третій Гогенцоллерн* — прусський король (1797—1840). Встановив у Пруссії режим поліцейського деспотизму. Був масоном.

С. 298. *«Великий Схід»* («Велика ложа») — назва вищої інстанції масонських лож у країні.

С. 299. *Орден тамплієрів* (храмівників) — заснований 1118 р. в Єрусалимі релігійно-рицарський орден для захисту церкви і пілігримів. Пізніше був перенесений у Францію. Скасований у 1310 р.

С. 300. *Моле* Яків-Бернгард — останній великий магістр ордену тамплієрів. Спалений на вогнищі у 1314 р. за наказом французького короля Філіпа IV. *Архієпископа з Бордо ... Климента П'ятого*...— Йдеться про архієпископа з Бордо Бертрана де Гу, обраного згодом папою римським Климентом V, який скасував орден тамплієрів. *Філіп Четвертий Красивий* — французький король (1285—1314), зміцнив королівську владу, сприяв об'єднанню Франції. Після ліквідації ордену тамплієрів конфіскував його майно. *Святий Бернар Клервоський* (1091—1153) — головний настоятель, чернечої общини французького міста Клерво.

С. 307. *Бардийов* — курорт у Західних Бескидах.

С. 309. *Єрихонська троянда* — невеличка рослина (до 10 см.), росте на узбережжі Сірії та Аравії. Восени віти її відпадають від коріння, згортаються в кулю, що котиться за вітром. У вологому місці рослина ніби оживає, що й дало привід для легенд про неї, як про символ воскресіння.

С. 311. *Флерон* — архітектурна оздоба у вигляді великої розпуклої квітки.

С. 339. *Пандур* — у давнину слуга магната в Хорватії. Пізніше — солдат нерегулярного війська в Австрії, що його набирали з угорців і хорватів. *Пресбург* (тепер Братіслава) — належав до складу Угорського королівства, складової частини Габсбурзької монархії.

С. 342. *Чортів міст* — висячий міст через бурхливу річку Рейс у Швейцарії; тримався на ланцюгах на висоті 1400 м. У 1799 р. російські війська під командуванням Суворова здійснили через цей міст героїчний перехід у Альпах. У 1830 р. цей небезпечний міст було замінено гранітним. *Госпенталь* — село на висоті 1500 м над рівнем моря на шляху до Готардського перевалу. *Фурка* — одна з вершин Готардських гір.

С. 343. *Біаско, Белліндона, Лугано* — міста в Південній Швейцарії біля італійського кордону.

С. 344. *Тічіно* — ліва притока ріки По. ... *в Лігурійську республіку, яка називалася колись Генуезькою.*— Розбагатівши в середньовіччі на морській торгівлі Генуезьку республіку Наполеон перетворив 1797 р. в залежну від Франції Лігурійську республіку. Її назва походить від назви племені лігурів, які жили в II—I тисячолітті до н. е. на півдні Франції, в Західних Альпах та Північній Італії і пізніше були підкорені римлянами.

С. 345. *Корсіканця, першого консула...*— Після того, як Наполеон Бонапарт повалив Директорію під час перевороту 18 брюмера (9 листопада) 1799 р., законодавча влада у Франції перейшла в руки Державної ради і Сенату, а виконавчу здійснювали три консули, серед яких першим, з необмеженою владою, був сам Наполеон Бонапарт.

С. 364. *Пастушка Філіс* — популярна героїня сентиментальної літератури XVIII ст. Ім'я Філіс стало символом сільської простоти.

С. 365. *Пендзівьриб'є* — перекручена (під польську вимову) французька назва страви з дичини: pain de gibier.

С. 368. *Панталеон* — музичний інструмент, схожий на цимбали.

С. 372. *Коцит* — у грецькій міфології одна з річок у підземному царстві мертвих. Грузькі береги Коцита — «річки плачу і стогону» — оточували Тартар, де відбували покарання померлі грішники. *Рінги* — вулиці й бульвари Відня у найстарішій частині міста.

С. 373. *Тускул* — давня назва теперішнього Фраскаті, містечка в двадцяти кілометрах від Рима. В Тускулі були вілли багатих римлян. ... *до Пулав ... Целейова...*— назви містечок, де в кінці XVIII ст. були проведені місцеві реформи для поліпшення життя кріпаків поміщицьких маєтків магнатів Чарториських, а також міщан.

С. 375. *«Містичне місто» Марії Агреда* — йдеться про книжку іспанської черниці з міста Агреда «Життя св. Діви», що видавалася в XVIII ст. у польських перекладах. *Лускіна* Стефан — професор філософії і математики у варшавському колегіумі, єзуїт, реакціонер. Видавав у 1774—1793 рр. «Газету Варшавську», навколо

якої групувалися реакціонери. *Лехи* — легендарні родоначальники польського племені.

С. 376. *Жепиха* — дружина князя П'яста, напівлегендарного засновника першої польської династії. *Святий Станіслав* — краківський єпископ, страчений у 1079 р. за наказом короля Болеслава Сміливого.

С. 385. *Якісь війська...*— Йдеться про російські війська, що йшли на з'єднання з австрійським військом, відповідно до укладеної у 1805 р. так званої третьої коаліції проти Наполеона.

С. 386. *Фавоній* — легкий західний вітерець.

С. 390. *Кенігсег-Ротенфельс* Хрістіан-Моріц (1705—1778) — австрійський фельдмаршал. *...захищати папу Римського.*— Глава католицької церкви був одночасно світським правителем так званої Папської області зі столицею Римом. *Карл-Емануїл Четвертий* (1751—1819) — король Сардинії, яка в 1729—1796 рр. була на боці Австрії у війні проти Франції. *Пармський герцог, так само Карл...*— Ойжинський тут помиляється: герцогом Парми був у ті часи Фердінанд (пом. 1802 р.).

С. 391. *Під час другої війни* — тобто австро-французької війни 1799 р. *Журдан* — французький генерал, який тоді командував французькою армією на Рейні. *Генерали Ельсніц і Готтесгейм.*— Прізвища цих австрійських полководців, так само, як і названих нижче інших французьких та австрійських генералів, автентичні.

С. 392. *Ліпчинський* — прізвище полковника Ліпчинського, як і інших згадуваних Ойжинським польських офіцерів, автентичне.

С. 393. *Макдональд Етьєн-Жак-Жозеф-Олександр* (1765—1840) командував французькими військами в Неаполі, звідки вирушив у травні 1799 р. для з'єднання з армією Моро. Був розбитий військами Суворова 7 червня 1799 р. на річці Треббії. *Бій під Терцо і під Медевіма.*— Битва ця відома під загальною назвою битви під Нові (4 серпня 1799 р.), що закінчилася тріумфом австро-російської армії, очолюваної Суворовим. Розбитими французькими військами командував генерал Жубер, який загинув у бою. *Генерал Коллі-Річі* Луї-Леонід-Антуан (1760—1809) зі своїм військом прикривав відступ французьких військ у битві під Нові.

С. 394. *... обложили фортецю війська генерала Отта.*— Французи на чолі з генералом Массеною, засівши в Генуезькій фортеці, відбивали атаки австрійських військ генерала Меласа з квітня до червня 1800 р. Пізніше облогу Генуї вів австрійський генерал Отт. *... кораблі лорда Кейта.*— Англійський адмірал Кейт командував флотом, який блокував Геную з моря. *Кампо-Санто* — кладовище в Генуї, відоме скульптурами, фресками та іншими творами мистецтва.

С. 395. *Сульт* Нікола-Жак (1769—1851) — французький генерал, разом із Массеною перебував в обложеній Генуї.

С. 395. *Приморські Альпи* — південна частина Західних Альп, що спускаються аж до Середземного моря.

С. 396. *Ценіс* — група вершин в Сабаудських Альпах. Через один з перевалів цих вершин за часів Наполеона була збудована дорога. *Декрет першого консула.*— За пропозицією Т. Костюшка, в лютому 1800 р. була прийнята ухвала консулів про утворення двох легіонів в Італії, доповнена декретом від 13 березня, що уповноважував генерала Домбровського сформувати легіони чисельністю в 9 тисяч чоловік.

С. 397. *Рік дев'ятий* — тобто дев'ятий рік французького революційного календаря. *Мир у Люневілі.*— Реорганізувавши армію після єгипетського походу, Наполеон почав наступ на широкому фронті над Рейном і в Італії. Після його перемоги під Маренго 14 червня 1800 р. і перемоги Надрейнської армії генерала Моро під Гогенліденом на прохання Австрії був підписаний мир (9 лютого 1801 р.). У першій статті мирного договору сторони зобов'язалися не підтримувати внутрішніх ворогів за кордоном, тобто ні емігрантів-роялістів, ні польських легіонерів. Практично це означало кінець для польських легіонів. *Фішер* Станіслав (1769—1812) — ад'ютант Костюшка, поранений у битві під Мацейовицями, потрапив у полон. Пізніше, в 1799 р., став командиром бригади в Наддунайському легіоні. З утворенням в 1807 р. Варшавського князівства був начальником штабу армії при князеві Юзефі Понятовському.

С. 398. *Республіка семи островів Іонійського моря.*— Щоб урятувати саму ідею польських легіонів, не допустити їхнього розформування, Домбровський запропонував імітувати «бунт» і «втечу» легіонерів та переправити їх на Іонійські острови (у попередніх англо-французьких мирних угодах вони вважалися незалежною республікою), однак Наполеон не дав згоди на цей план. *Віньйоль* Мартін (1763—1824) — французький генерал. У 1801 р. організував армію Цізальпінської республіки.

С. 399. *Хитрий міністр.*— Так називали Талейрана. *Ліворно* — порт у Тосканії, був другим за значенням після Генуї італійським портом.

С. 400. *Ріво* Жан (1755—1803) — французький генерал, з 1800 р. перебував у складі французьких військ в Італії. *Капраї* — острів між тосканським берегом і Корсікою.

С. 403. *Мис Самана* — на острові Сан-Домінго (тепер Гаїті). *Мансанільо* — затока біля північного берега західної частини острова Сан-Домінго. *Туссен-Лувертюр* П'єр-Домінік (1748—1803) — негритянський ватажок у визвольній боротьбі на Сан-Домінго

1796—1803 рр. *Белер Карл* — генерал колоніальних військ. Племінник Туссена-Лувертюра. Після його поразки сховався із своєю бригадою в горах, продовжуючи боротьбу проти французького війська. В 1803 р. був схоплений і страчений за вироком військового суду колонізаторів. *Леклерк* Віктор-Еммануель (1772—1802) — французький начальник воєнної експедиції у Сан-Домінго. *Дессалін* Жан-Жак (1758—1806) — негритянський генерал, який спочатку виступав на боці французької армії, а після смерті Леклерка успішно воював проти французьких військ і в 1804 р. оголосив себе імператором Сан-Домінго. Загинув під час військового перевороту.

С. 408. *Клерво* Августин — ад'ютант Туссена; мулат, перейшов на бік повсталих негрів після арешту Туссена.

С. 409. *Жан-Крістоф* — ад'ютант Туссена. *Поль Лувертюр* — брат Туссена. *Фрессіне* Філіберт (1767—1821) — французький генерал.

С. 410. *Рошамбо* Донат-Марі-Жозеф (1755—1813) — французький генерал.

С. 411. *...під Ієною, Ауерштедтом...*— Розгромивши прусське військо під Ієною (тут французькою армією командував сам Наполеон), потім під Ауерштедтом (бойовими операціями командував маршал Даву), французькі війська восени 1806 р. взяли Берлін і вступили на польські землі. 28 листопада 1806 р. Мюрат в'їхав на чолі французьких військ у Варшаву.

С. 412. *...Шістьма, раніше прусськими, департаментами...*— тут мова про землі, захоплені Пруссією під час другого і третього поділів Польщі. Ці польські землі і склали шість прусських департаментів.

С. 413. *Клопшток* Фрідріх-Готліб (1724—1803) — німецький поет. Написав кілька од на честь французької революції. За рішенням Національного конвенту, йому було присвоєне звання почесного громадянина Французької республіки.

С. 430. *Беллона* — у римській міфології богиня війни.

С. 433. *...Екран à la Psyché...*— тобто із зображенням Психеї. Грецький міф про Ерота і Психею був однією з особливо модних тем скульпторів і художників XVIII ст.

С. 441. *Лансьє* — англійський народний танець.

С. 444. *Гавот* — французький народний танець, який перейшов у салони аристократії.

С. 445. *Шаль* — сольний салонний танець, який танцювали із шарфом або шаллю в руці.

С. 465. *La pospolité*.— Вимова на французький лад польського словосполучення «посполите рушення», тобто «загальне ополчення».

С. 466. *...вибирають трьох офіцерів...*— У загальному ополченні, за звичаєм, офіцерів обирали ополченці.

С. 470. *Ландрат* — окружний начальник.

С. 471. *Малопольща* — південна частина Речі Посполитої.

С. 473. *Дим* — давня грошова одиниця оподаткування. *Ян Генрик* — тобто Ян Генрик Домбровський.

С. 478. *Красінський Вінцентій* (1789—1858) — польський генерал. Батько польського поета-романтика Зигмунта Красінського.

С. 483. *... та Пренцлау.*— У цьому місті (Пруссія) під натиском військ Мюрата 28 жовтня 1806 р. капітулювали прусські війська, якими командував герцог Гогенлое.

С. 484. *Лефевр-Денует* Шарль (1773—1822) — французький генерал. У війні 1806 р. з Пруссією командував кавалерійською бригадою. *Голландці...*— тут мова про потомків голландських колоністів, що поселилися на території Польщі. *...як про справжнього Гамількара...*— тобто про Гамількара Барка, відомого карфагенського полководця III ст. до н. е., який під час першої Пунічної війни успішно воював з римлянами у Сіцілії.

С. 485. *Лубенський* Томаш (1784—1870) — польський генерал. Служив у наполеонівських військах. Учасник повстання 1830—1831 рр. *Дзевановський* Домінік (1759—1827) — учасник повстання 1794 р. У 1806 р., перебуваючи під командуванням генерала Косінського, організував кавалерійський полк із полонених поляків та дезертирів з прусської армії.

С. 486. *Прусська Ілава* (в тогочасній Східній Пруссії) — місто, під яким 8 лютого (26—27 січня) 1807 р. армія Наполеона зустріла нечуваний опір прусько-російського війська під командуванням генерала Беннігсена.

С. 489. *Менар* Жан-Франсуа-Ксав'є (1756—1831) — французький генерал. У війні 1806 р. командував баденськими частинами баварського корпусу генерала Лефевра. *Пюто* Жан-П'єр (1769—1837) — французький генерал, воював у Пруссії. Брав участь у боях під Тчевом і під час облоги Гданська.

КНИГА ТРЕТЯ

С. 493. *Красінський* Ізидор — польський генерал. Брав участь у війні з Австрією у 1809 р.

С. 497. *Круковецький* Ян (1770—1850) — польський генерал. Брав участь у війнах 1809 та 1812—1813 рр. В описаний в романі час був майором.

С. 498. *Гелгуд* Антоні — польський генерал, тимчасово командував дивізією замість пораненого Домбровського. Помер 1807 р. *Герцог Невшательський* — титул маршала Бертьє Луї-Олександра. У 1800—1807 рр.— військовий міністр. З серпня 1805 р.— начальник генерального штабу французької армії. *... під Фрідландом.*—

Бій під цим містом у Східній Пруссії 14 червня 1807 р. був останнім переможним боєм для Наполеона в кампанії 1807 р. Після цього бою був укладений Тільзітський мир. (Див. прим. до с. 499).

С. 499. *«Генерал-поручник»* — тобто генерал-лейтенант Ян Генрик Домбровський. *Тільзітський мир.*— Тільзітський мирний договір було укладено в м. Тільзіті (на р. Німан) між Францією і Росією 8 липня 1800 р. За умовами договору, з частини польських земель, відібраних у Пруссії, утворено Велике князівство (герцогство) Варшавське. Галичина й південні райони Польщі залишались під владою Австрії. Князівський престол посів саксонський король Фрідерік Август.

С. 501. *Битва під Гогенлінденом* (Баварія) — 3 грудня 1800 р. між французькими військами під командуванням генерала Мето й австро-баварськими — під командуванням ерцгерцога Йоганна. Перемогу здобула французька армія; у Штейєрі було укладено перемир'я і почались переговори про мир (Люневільський). *... пішли служити Йосифові.*— Йосиф (Жозеф) Бонапарт (1768—1844) — старший брат Наполеона. З 1806 р.— король Неаполя, в 1808—1813 рр.— король Іспанії. *Ієронім* (Жером) Бонапарт (1784—1860) — молодший брат Наполеона. В 1806 р. командував корпусом. У 1807—1813 рр.— король Вестфалії. *... із саксонцями й баварцями.*— Саксонія і Баварія були у війні 1806—1807 рр. на боці Франції.

С. 504. *Віджевано* — місто в Ломбардії.

С. 505. *Шеврон* — тут: нашивка з галуна на рукаві мундира.

С. 506. *Конопка Ян* — полковник польського війська. Учасник повстання Костюшка. Потім служив у французькій армії, польських легіонах. Брав участь у боях в Італії, Пруссії, Іспанії та у війні 1812—1813 рр.

С. 508. *Карл Великий* (742—814) — франкський король, у 800 р. коронований римським імператором. Імперія Карла Великого, яка являла собою конгломерат племен і народностей і не мала своєї економічної бази, розпалася в середині IX ст. У 778 р. війська Карла вторглись у північно-східну Іспанію, проте змушені були через деякий час відійти. Вдруге Карл вступив в Іспанію в 803 р., захопив Барселону. *Кельтиберн* — населення Піренейського півострова в останньому тисячолітті до н. е.

С. 509. *Пісня про Роланда* — видатний твір французького героїчного епосу кінця XI — початку XII ст. Поема оспівує пригоди й подвиги рицаря Роланда, племінника Карла Великого, який загинув у бою з басками в долині Ронсеваля.

С. 510. *...тримав при собі іспанських королів...*— Франція і Англія прагнули зміцнити свій вплив на Піренейському півострові. 1793 р. Іспанія приєдналася до антифранцузької коаліції, проте

вже у 1795 р. вийшла з війни і в наступні роки була союзницею Франції. Щоб підкорити собі союзницю Англії Португалію, а також Іспанію, Наполеон вирішив скористатися з боротьби за владу між королем *Карлом Четвертим* (1748—1819) та прибічниками його сина *Фердінанда* (1784—1833). Королівську партію очолював фаворит іспанської королеви міністр Годой. Домігшись від Годоя підписання таємного трактату про поділ Португалії (1806 р.), Наполеон послав туди армію, очолену генералом Жюно, яка під приводом охорони транспортування французьких військ закріпилася в Іспанії. Годой запропонував здати Мадрід. Обуреше цією пропозицією, населення Мадріда підняло повстання 1808 р. Карл Четвертий змушений був зректися престолу на користь сина. Наполеон запросив батька й сина в Байонну, ніби для того, щоб урегулювати їхню давню суперечку, і примусив обох відмовитися від престолу на користь Жозефа Бонапарта.

С. 511. *Гвіпускоа* — іспанська провінція біля західного кордону з Францією. *Нумансія* — місто у Північній Іспанії, яке було важливим центром опору іспанських племен кельтиберів римським завойовникам. Захоплене і після багаторічної облоги зруйноване в 133 р. до н. е. військом Сціпіона Африканського. *Руї Діас-Бівар* (бл. 1050—1099) — відомий під іменем *Діас Кампеадор Сід*. Іспанський рицар, що прославився боротьбою з арабськими завойовниками, став героєм народного епосу і багатьох поетичних та драматичних творів європейської літератури. *Кортес* Фернандо (1485—1547) — іспанський конквістадор. Іспанські завойовники на чолі з Кортесом грабували і вбивали корінне індійське населення Мексіки, знищили сліди давньої культури ацтеків. *Пісарро* Франсиско (бл. 1470—1541) — іспанський конквістадор, завойовник Перу.

С. 517. *Памплона* (Помпелона) — місто в Північній Іспанії, засноване в 68 р. до н. е. римським полководцем Помпеєм.

С. 529. *Мален* — селище, *Алагон* — місто, де французькі війська на чолі з генералом Лефевром розбили іспанську армію, підійшли до Сарагоси й почали облогу цього міста. *«Siempre eroica»* — завжди героїчна *(ісп.)*. Ідеться про Сарагосу, населення якої з надзвичайною хоробрістю захищало місто від французьких військ з 15 червня 1808 р. до 21 лютого 1809 р. Коли французи здобули Сарагосу, більша частина міста була зруйнована, 50 тисяч населення загинуло. *Мацек Боркович* (пом. після 1359 р.) — познанський воєвода і староста. Вважається ініціатором першої в історії Польщі конфедерації. Йому приписували зв'язки з розбійниками, участь у нападах і вбивствах. За рішенням короля Казиміра був засуджений до смертної кари.

С. 531. *Цеварея-Аугуста* — одна із стародавніх назв Сарагоси.

С. 532. *Дон Хосе Палафокс-і-Мельці* (1780—1847) — іспанський

генерал, один із найвідоміших борців за незалежність Іспанії. У 1809 р. очолював оборону Сарагоси.

С. 533. *Лакост* Андре-Брюно де Фреволь (1775—1809) — французький генерал, начальник інженерних військ, смертельно поранений під Сарагосою.

С. 549. *Сципіон Африканський Молодший — Публій Корнелій Сципіон-Еміліон Африканський* — римський полководець, який зруйнував Карфаген у 146 році до н. е., за що й отримав прізвисько Африканський.

С. 554. *Гамількар* — карфагенський полководець, війська якого успішно воювали з римлянами під час 1-ої Пунічної війни.

С. 565. *Педро Жорстокий* (1334—1369) — король Кастилії. За його панування урізали права міського населення.

С. 573. *En-avant pointez! (Франц.)* — військова команда, яка подається до кінної атаки; означає приблизно: «Уперед, вийняти шаблі!» *Par le moulinet (франц.)* — прийом захисту холодною зброєю. ... *Під Туделою...*— Успіх битви під Туделою знову відкрив Наполеону дорогу на Мадрід, який перед цим французьке військо змушене було залишити. *Maréchal de logis (франц.)* — унтер-офіцерський чин; тут, очевидно, начальник генерального штабу (Maréchal général de logis).

С. 599. *Шаурот* Карл-Август (1755—1810) — австрійський генерал-фельдмаршал, з 1800 р.— генерал-майор, під час війни 1809 р.— командир кавалерійської дивізії.

С. 603. *Рожнецький* Олександр (1774—1830) — польський генерал. З 1799 р.— в польських легіонах і в французькій армії. Під час війни 1809 р.— командир бригади.

С. 610. *Пеллетьє* Жан-Батист (1777—1862) — французький генерал. У 1808 р. був запрошений на службу в польську армію як генеральний інспектор артилерії. Брав участь у війні 1809 р., дістав звання генерала. *...ходкевичівська атака...*— Швидка атака війська гетьмана Ходкевича в 1605 р. під Кірхольмом сприяла його перемозі над уп'ятеро чисельнішою шведською армією.

С. 613. *Солтик* Роман (1791—1843) — польський політичний діяч і історик. У 1812 р.— ад'ютант генерала Сокольніцького. Учасник повстання 1830—1831 рр.

С. 620. *«Переселитися... туди, куди вабажав...»* — Слова з указу 1807 р., прийнятого в Князівстві Варшавському. Указ скасовував особисту кріпосну залежність селян. Однак, залишаючись на землі, яка належала поміщикові, селянин зобов'язаний був відроблять панщину.

С. 625. *Шпет фон Цвіфальтен* Себастьян Солан (1754—1842) — австрійський генерал-фельдмаршал. Під час війни 1809 р.— командир кавалерійської дивізії.

С. 630. *Мор* Йоганн Фрідріх (1765—1847) — австрійський генерал. Під час війни 1809 р. командував авангардом австрійського корпусу.

С. 633. *Чивалярд фон Гаппаннур* Карл (нар. 1766) — австрійський генерал. Учасник війни 1809 р. Згодом став фельдмаршалом.

С. 647. *Каменецький* Людвік (нар. 1758) — польський генерал. Брав участь у війні 1792 р. і в повстанні 1794 р. Під час війни 1809 р. командир бригади 1-ої дивізії.

С. 669. *Останній Капет* — Людовік XVI, французький король з династії Капетінгів, скинутий Великою французькою буржуазною революцією і страчений у 1793 р.

С. 679. *Віткон... Дерслав...* — *Віткон* — сандомирський війт, керував обороною Сандомира під час татарської навали в 1287 р. разом із *Дерславом,* який тоді ж загинув. *Галина.*— Героїнею легенди про татарську навалу 1287 р. була Галина, дочка каштеляна (начальника фортеці) Сандомира Пйотра Кремпи, підступно вбитого ворогами під час татаро-монгольської облоги міста в 1259—1260 рр. Галина пішла в татарський табір і сказала татарським воєначальникам, що проведе їх до схованих громадянами Сандомира скарбів. Вихід із підземних катакомб, куди вона завела ворогів, був завалений Вітконом та його воїнами. Татарські воєначальники, а з ними й Галина, загинули; залишившись без воєначальників, татари відступили від міста. *Ятв'яги* — плем'я балтійської групи, споріднене з литовцями, що жило на території між Бугом та Нарвою і часто нападало на польські землі. У другій половині XIII ст. ятв'яги зазнали сильної поразки, залишки племені помандрували на північ, де й злилися з литовцями.

С. 691. *... козаки, переправившись... через Віслу.*— Росія вважалася союзницею Франції і формально брала участь у війні 1809 р. Фактично Олександр I зовсім не збирався допомагати Наполеонові. Вступ польських військ у Галичину змусив царя послати туди сорокатисячний корпус, щоб продемонструвати політичну зацікавленість у долі цієї території.

С. 702. *Діас Порльвра Хуан* (1783—1815) — іспанський патріот, герой боротьби іспанців за незалежність. Один з ватажків народного повстання в Кастілії. Виступав проти абсолютизму; за змову проти Фердінанда Сьомого у 1815 р. його судили й стратили.

С. 712. *Сюше* Луї-Габріель (1770—1826) — французький генерал. З 1811 р.— маршал.

СТЕФАН ЖЕРОМСКИЙ

Пепел

Роман о событиях
конца XVIII — начала XIX столетия

Перевод с польского
В. Г. Струтинского

Серия
«Вершины мировой литературы»
Том 43

Киев,
издательство
художественной литературы
«Днипро», 1982

(На украинском языке)

Редактор О. Т. Лєнік. Художник І. В. Вишинський. Художній редактор В. А. Кононенко. Технічний редактор Б. С. Грінберг. Коректор Т. Г. Білецька.

Інформ. бланк № 1618

Здано до складання 29.12.81. Підписано до друку 26.11.82. Формат 84×108¹/₃₂. Папір газетний. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Ум. друк. арк. 39,48. Ум. фарб. відб. 41,422. Обл.-вид. арк. 44,538. Тираж 115 000. Зам. 2-13. Ціна 3 крб. 60 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ, МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе. 310057, Харків,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Жеромський С.

Ж61 Попіл: Роман (Перекл. з пол. В. Струтинський; 1982.— 751 с.— (Вершини світового письменства, том 43).

Епопея відомого польського письменника Стефана Жеромського (1864—1925) про драматичні події з життя Польщі кінця XVIII — початку XIX ст., у період наполеонівських війн.

Ж $\frac{70304-185}{M205(04)-82}$ 185.82. 4703000000 И(Пол)

3 крб. 60 к.

Вершини

світового

письменства